प्रकाशक— पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न।

प्राप्तिस्थान— २न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, ह्यारिसन
रोड—पोष्ट अफिस। कलिकाता।

प्रिण्टर—बि, बि, मुखर्जी।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, कलिकाता।

मृच्छकटिकस्य नवीनायाः समालोचनायाः सूचीपत्रम् ।

चारुदत्तः

समालोचनायाः शुद्धिपत्रम्।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८	१३	अधिजगौ ...	अधिजगाम
२८	१४।१५	विशुद्धा आसीत् ...	विशुद्धा
२८	१५	अधुनातनै तवत्यै .	शास्त्रमर्यादेन
३४	२०	तेन .	तद्वचनता
३४	२४	आत्मनश्चौर्यापवादपरिहाराय	आत्मनश्चौर्यापवादपरिहाराय च
३६	५।६	आख्यानभागस्यान्तरा .	आख्यानभागमन्तरा
३७	८	वास्तवौ .	वास्तवे
३७	१२।१३	सूत्रधार.	प्रस्तावनायां परिवर्तन
३७	२१	दृष्ट—" .	दृष्ट—"
३७	२५	विरच्य .	विरचय्य
३८	१५	यस्मान्नायक	यस्मात् पात्र
३८	१५	अभिहित, स तु	अभिहितं तत्,
४०	५।६	मृच्छकटिकस्य	वसन्तसेनाचौर्यवृत्त
४२	११	चारुदत्ते ..	चारुदत्त

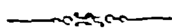
पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्		शुद्धम्
४४	४	अभदापह	..	भूभरापह
४५	२२।२३	एकविंशत्यधिकद्विशततमे सवत्सरे	,	एकविंशत्यधिकद्विशततमसंवत्सराद- र्वाक् शूद्रक
४६	१५	रुद्रमनो नाम	...	रुद्रदामनाम
४६	२४	रुद्रदमन नृप	...	रुद्रदामनृप
४७	६	रुद्रदमननृपति	...	रुद्रदामनृपति
४८	१६।१७	रुद्रदामनामा पुलुमायिना	..	पुलुमायी रुद्रदामनाम्ना
४८	१७	पुनरुद्दिश्य	...	पुनरिद
४९	६	रुद्रदमननृपति	...	रुद्रदामनृपति
५२	२२।२३	पूर्वरङ्ग पात्रप्रवेशान्तरा	..	पात्रप्रवेशनान्तरेण
५४	१	सम्पादित	..	सम्पादित
५५	६	किन्तु	...	अन्यतश्च
६०	१४	ऐहिकदृश्यविषयाभिमुखी अपि तु पश्चादपि सा	..	ऐहिकविषयाभिमुखी अपि
६१	१५	चिरप्रचलितप्राचीनपद्धत्यनुशीलनजनितपद्य- महिम्नोऽननुपगतोऽपि		चिरप्रचलितपद्धतिम् किञ्चित्पादस्यानुपगतोऽपि
६४	२	अन्यथा		अन्यथा
६०	२१		.	?
७८	८		.	,
८१	८	,		;
८८	२१।२३	परिगृहीतम्		परिगृहीतम्, अपि च कामसूत्रीयोपनिषदाधिकरणस्य प्रथमाध्यायेऽपि गणिकाया पारितोषिकस्यापाराम्भ उल्लेखदर्शनात् एवमनुमीयते यत्, अप्रस्तुतया अनादृताऽपि तादृशी

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८७	१	तस्यामाते इति	तस्यामाते
८७	३	अभश्यन्	अभश्यदिति
१११	२६	इति।	।

ग्रन्थस्य शुद्धिपत्रम्।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	२०	सुरत	सुरसमात
७३	९	रमयितु	रन्तु
७४	२१—२०	[इत परम् भवतीति]	["रमिदुमिच्छामि इत्यत्र "रमयितुमिच्छामि' इत्यनुवदन्त केचित् इदं प्रामाणमित्याहु, तन्न समीचीनं, मृच्छकटिकप्रकरणस्य आदर्शभूत भासकृतदरिद्रचारुदत्तेऽपि एतदंशस्य दृष्टत्वात्, स्वमुखेनेच्छाप्रकटनस्य रमणीजनविरुद्धत्वेऽपि परमप्रेमास्पदाया मत्या समापि तत्प्रकाशनस्य सख्या सम्भावनासम्भवदिति सुधीभिर्विभाव्यम्।]
१४४	२०	वर्णीयश।	वर्णीयश। ["पुरात्यमातृका" इत्यत्र "पारत्यमादिमूर्त्ती" इति पाठान्तरे "पौरस्त्याम मुख" इति संस्कृत पूर्वादिगवच्छिताम्न इत्यर्थ, पूर्वाम्येनैव दानसङ्कल्पस्य शास्त्रविहितत्वादिति]।
२५७	१२	भवतीति	भवतीति वापदेवमतम दीक्षितस्य "प्राद् र्दीकार्यस्य" (वा०) इत्यस्य व्याख्यानावसर "द्वैध प्र०" इति पदस्य अभिप्रायानुना प्रकारभेदेन निष्पादितवान् इति
४४६	२४	स्त्रियत्र	स्त्रियमान आह
५४४	४	[illegible]	वसन्तसेनाया

कविसमयनिरूपणम्।

मृच्छकटिकप्रणेता शूद्रक ब्राह्मणो राजा च आसीत्, यतोऽसौ ऋक्सामवेदयो अधीती अश्वमेधयाजी चाप्यभूत। तेन खलु स्वकीय पुत्र राज्येऽभिषिच्य दशदिनाधिकं वर्षाणां शतम् आयुःपरिमाणं लब्ध्वा अग्निप्रवेश कृत। कोऽसौ राजा? इति प्रश्ने,—शातकर्णीवंशसम्भव अन्ध्रवंशीय प्रथमो राजा शिमुक शिप्रक-सिन्धुकेत्यन्यतमनामधेय इति प्रत्युत्तरयाम। सोऽपि च शिमुक शातकर्णीगोत्रसम्भवो ब्राह्मणो बहुतरयज्ञकर्त्ता प्रबलो दीर्घायुश्च राजा आसीत्। राज्यञ्च तस्य दक्षिणस्यां दिशि सुविस्तीर्णं बभूव। मृच्छकटिके ग्रन्थकारस्य द्राविडादिभाषासु प्रावीण्यं, कर्णाटकलहे, च अतीव पाटव लक्ष्यते; तेन चैत-दनुमीयते यत् कविरसौ दक्षिणदेशीय इति। दृश्यन्ते च शातकर्णीगोत्रोत्पन्नाना राज्ञा बहव शिलालेखा, तेषु च शिमुकानुजस्य कृष्णस्य लेख प्राचीनतम; अस्ति च तस्मिन् लेखे शिमुकस्य कृष्णस्य च प्रतिमूर्त्ति, शातकर्णीना प्रायश यज्ञानुष्ठानस्य यज्ञदक्षिणायाश्चोल्लेख इति।

एवञ्च यदि सत्यमेव शूद्रक ब्राह्मणो राजा अन्ध्रदेशीय सुविस्तीर्णस्यान्ध्रवंशस्य प्रवर्त्तयिता, तदा तस्य आविर्भाव-समय सुगम एव। असौ राज्ञ अशोकस्य मृत्यो पञ्चा-शद्वत्सरेभ्य सर्वान् मौर्य्यवंशीयाना राजत्वमुच्छिद्य अन्ध्रदेशे स्वाधीन राज्य स्थापयामास, तेन च खृष्टप्रादुर्भावात् द्विशतवत्सरेभ्य पूर्व्वमस्य प्रादुर्भावकाल इति मृच्छकटिक-प्रकरणपाठे सत्यतया प्रतिभाति। खृष्टप्रादुर्भावात् पञ्चम-शताब्द्या भासनामा प्रसिद्ध कवि बहूनि रूपकाणि रचया-मास, तेषु च दरिद्रचारुदत्त मृच्छकटिकस्य मूलतया अव-तिष्ठते। दरिद्रचारुदत्ते चारुदत्तस्य भृत्य संवाहक सभिक-

हस्तात् परित्रात: परिव्राट् बभूव, मृच्छकटिके तु असौ शाक्यभिक्षुरिति। अनुमीयते चैतेन, यत् दरिद्रचारुदत्त-मृच्छकटिक-रचनाकालयोरन्तरा बौद्धाना प्रादुर्भाव: आसीदिति। अशोकस्य च बौद्धधर्मप्रचारक राज्य, दरिद्रचारुदत्तम् अशोकप्रादुर्भावात् पूर्व्वं, मृच्छकटिकञ्च तदनन्तरम्, अशोकेन स्वकीयेषु अनुशासनेषु सर्व्वत्र विजिते दण्डसमता व्यवहारसमता च प्रवर्त्तिता ; तथा च तेन जातिनिर्विशेषेण समाने अपराधे समानो दण्डो देय इति आज्ञा प्रचारिता। तत्पूर्व्वं ब्राह्मणाना कायिको दण्डो नासीत्। मृच्छकटिके तु दृश्यते, यदैव राज्ञा पालकेन ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य वधदण्ड आज्ञप्त, तस्मिन्नेव मुहूर्त्ते राज्य विप्लवो जात, हतश्च दुरात्मा पालक:। नवीनेन च राज्ञा आर्य्यकेण शर्व्विलकमुखेन वध्यभूमावेव चारुदत्ताय वेणातटे कुशावती राज्यदानवार्त्ता प्रचारिता। यतश्च पूर्व्वं ब्राह्मणाना वधदण्डो नासीत्, यतश्चाशोकेनैव प्रथमत. ब्राह्मणाना प्राणदण्डाय निर्बन्ध. कृत., यतश्च मृच्छकटिके तादृशदण्डाज्ञाप्रचारानन्तरमेव राज्यविप्लवो जात', अत प्रतीयते अशोकराज्यध्वसानन्तर ब्राह्मणाना राज्यकाल एव प्रकरणमिद प्रणीतम्।

तीक्ष्णबुद्धिना प्रत्नतत्त्वपारगेण श्रीमता काशीप्रसादजयस्वालेन लिखित ख्रृष्टप्रादुर्भावादेकादशाधिकद्विशतवत्सरेभ्य पूर्व्वं शूद्रकनरपते राज्य मृच्छकटिकस्य च प्रणयनमिति, एतादृशी सूक्ष्माणुसूक्ष्मगणना तु भारतवर्षीयेतिहासे कुत्रापि न कृता, अत साऽच न गृहीता, दीर्घायुषस्तस्य राज्ञ कियति वय परिमाणे नाटकलेखने प्रयत्न, तत् न केनापि कथयितु शक्यते इति तत्त्वम्।

[illegible]

श्रीजगत्प्रसादशर्म्मणाम।

मृच्छकटिकप्रकरणीयकथासङ्क्षेपः ।

तत्र अलङ्कारन्यासाख्यप्रथमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

तत्रभवान् महाकवि क्षितिपति शूद्रक किल मृच्छकटिक नाम प्रकरणमेतत् व्यरचयत । अवन्तीपुरीवास्तव्य सार्थवाहसधर्मा दरिद्र द्विज चारुदत्त अस्य नायक नायिका तद्गुणानुरागिणी साधारणी वसन्तसेना, स्वकीया कुलजा धूता चेति । प्रकरणस्यास्य वर्णनीयवस्तुन प्रारम्भे तत्रभवान् कवि कृतमङ्गलाचरण प्रस्तावनाया सूत्रधारमुखेन कविप्रशंसापुरःसर एतत्प्रकरणीयनायकादीनामुक्तरूप सङ्क्षेपत परिचयमदात् ।

ततश्च सूत्रधार समाप्तसङ्गीतक्रिय क्षुधाप्रपीडित किञ्चित् प्रातराशमिच्छन् गृह प्रविष्ट, अकस्मादसम्भावित भोजनादियोगमालोक्य विस्मित स्वपत्नीमाहूय, इदानीमशितव्य किञ्चिदस्ति न वेति अपृच्छत् । सा च तस्मै अस्तीति विज्ञाप्य, पुनस्तेनैव आकस्मिकभोजनोद्योगकारण पृष्टा अनुष्ठितोपवासव्रताङ्गब्राह्मणभोजनमेव तदुद्योगहेतुतया निर्दिशन्ती निश्चक्राम । सूत्रधारश्च स्वावस्थानुरूप ब्राह्मणमेक निमन्त्रयितु बहिर्गत्वा, ससम्भ्रम यान्त ब्राह्मण मैत्रेयमालोक्य त निमन्त्रयितुम् आजुहाव । स च स्वकार्यव्यग्रतामुल्लिखन् त प्रत्यादिदेश । सूत्रधारोऽपि तेनैव प्रत्यादिष्ट अन्य ब्राह्मण निमन्त्रयितुम् अन्यत्र गत । इतश्च मैत्रेय प्रियसुहृद चारुदत्तस्य अनिदत्तकामसमर्थिसार्थेषु पदविसर्जनजनित विभवक्षयमनुस्मरन् नितरा [illegible] बहुधा विललाप ।

मातृकाभ्यो बलिमुपहर्तुमादिदेश। मैत्रेयश्च "यदि एवं पूज्यमाना अपि देवता न प्रसीदन्ति, तदा किं देवैरर्चितैः? अपि च एतस्मिन् प्रदोषसमये राजपथे गणिका राजवल्लभा विटाश्चानिशं सञ्चरन्ति, अहं तेषामभिमुखापतितश्चेत् नष्टो भविष्यामि' इति वदन् तेभ्यो भीत्या तत्कार्यं निर्वर्तयितुं नैच्छत्, चारुदत्तस्तु "भवत्वेवम्" इत्युक्त्वा सायाह्निकीं क्रियां सम्पादयितुं प्रववृते।

अत्रान्तरे, विटचेटशकारैरनुगम्यमाना वसन्तसेना चारुदत्तगृहसमीपवर्तिना पथा प्रचलितुमारब्धा। शकारं प्रति अनुरागमुत्पादयितुं तैर्मुहुरनुनीयमाना वसन्तसेना तु तान् स्वानुसरणप्रवृत्तान् विलोक्य भीत्या बालकदलीव दरकम्पिनी बभूव, आजुहाव च "पल्लवक! परभृतिके!" इत्युक्त्वा स्वानुचरान् स्वानुसरणप्रवृत्तेभ्यस्तेभ्यो रक्षितुम्। बहुधा चैवम् आहूयापि कमपि शरणमप्राप्य स्वयमेव आत्मानं रक्षितुं यत्नवती बभूव। शकारस्तु तदानीमपि वसन्तसेनामननुरागिणीं मत्वा बलादेव तां धर्षयितुमियेष। भद्रवशीय, विटस्तु तदा तां तथा विपन्नामालोक्य कथञ्चित् रक्षितुमयतत। वसन्तसेना तु स्वालङ्करणग्रहणायैवैतेषां ममानुसरणमिति विभाव्य विटं तदर्थमपृच्छत, स तु "पुष्पिता लतिका न पुष्पापहरणार्हा, तत्कृतमलङ्करणैः" इत्युक्त्वा विरमत्। शकारः स्वशरीरदानेन प्रीणयितुं तां बहुधा अनुरुरोध। ततश्च तां सत्वरां सततानुरागिणीं चारुदत्तानुरागिणीञ्च विदित्वाऽसौ तदनुरागं भृशं प्रशंस्य सङ्केतेन तां वामतः स्थितं तत्प्रथमं चारुदत्तस्य भवनं दर्शितवान्। तदवलोक्यैव वसन्तसेना "भाग्यादेवाहं प्रियभवनसमीपमुपागता" इति आत्मानं कियदपि स्थिरीकृत्य, तयोः पुनः परामर्शाऽऽशङ्कया विटोपदेशेन तस्मिन् घनान्धकारे नूपुराणि पादाभ्यामुन्मुच्य, माल्यानि चापनीय, रुद्धे चारुदत्तपक्षद्वारे निभृता तूष्णीं स्थिता।

समाप्तसायन्तनकृत्यस्तु चारुदत्तः, मातृकाभ्यो बलिमुपहर्तुं भूयः विदूषकमादिदेश, स तु पूर्ववदेव तन्नाङ्गीकृतवान्। ततः स्वकीयम् अन्तरङ्गजनमपि आज्ञापरिपालनविमुखं विज्ञाय, नितरां खिन्नमनाः दारिद्र्यमेवैतस्य मूलकारणं निश्चित्यासौ बहुधा व्यलपत्। तच्छ्रुत्वा सन्तप्तः मैत्रेयः पुनस्तदादेशमनुपालयितुकामः "यदि मया गन्तव्यं, तदा रदनिका मे सहायिका भवतु" इति ययाचे, चारुदत्तोऽपि "तथाऽस्तु" इत्यनुमोदितवान्।

तद्गृहीता रदनिका तु भीता सती "आर्य्यमिश्रैः कथमेवमकार्य्यमनुष्ठीयते ?" तम इति तिरस्कृतवती । अथ प्रदीपं गृहीत्वा प्रत्यागतः मैत्रेयोऽपि तेषां तथाविधं दुर्व्यवहारं दृष्ट्वा नितरां क्रुद्धः तान् दण्डकाष्ठेन ताडयितुमुपचक्रमे । विटस्तु अनेन लज्जितः "अन्यजनसङ्कतमेतत् भवत्परिजनरक्षणम्" इत्यभिधाय तमनुनिनाय, साग्रहमन् रोधं च तं चारुदत्तसकाशमेतत्कर्म्मैवमनुपवर्णयितुम् । तद्दर्शनात् सावेगेन शकारेण "कथं त्वमस्य पादयोर्निपतितः, कस्माद्वा भीतः ?" इति पृष्टोऽसौ "आर्य्यचारुदत्तगुणेभ्य एवाहं बिभेमि" इत्युक्त्वा बदान्यस्य तस्य बहुधा प्रशंसामकरोत् । शकारे तु "वसन्तसेनामगृहीत्वा न गमिष्यामि" इत्युक्तवति विटः तं विसृज्यैव प्रातिष्ठत । अथ शकारः "वसन्तसेनानाम्नी काचित् गणिकादारिका त्वदनुरक्ता अस्माभिर्बहुधाऽनुनीयमानाऽपि तव गेहं प्रविष्टा, तां यदि न दास्यसि, तदा नूनमहं त्वां राजदण्डेन दण्डयिष्यामि" इति चारुदत्तमावेदयितुं विदूषकमादिशत्, एवं बहुविधं तं भीषयित्वा तत्स्थानात् सत्वरमपासरच्च । स्वपरिजनानामेवमवमाननावार्त्तामुपश्रुत्य सखा मे द्विगुणतरं दुःखितो भविष्यतीति मत्वा मैत्रेयः रदनिका तद्धर्षणवृत्तान्तजातं चारुदत्ताय विज्ञापयितुं न्यषेधत, साऽपि तथैव करिष्यामीत्यङ्गीकृतवती ।

अत्रान्तरे चारुदत्तः शीतार्त्तं रोहसेनमाच्छादयितुं रदनिकाभ्रमेण वसन्तसेनाया उपरि स्वकीयं प्रावारकं निचिक्षेप । तच्च जातिकुसुमसुगन्धि प्रावारकमाघ्राय, वसन्तसेना—दीनोऽपि चारुदत्तः यौवनसुखोपभोगे अनुदासीन एवेति विभावयामास ।

तदानीमेव च मैत्रेयेण सह प्रत्यागतां रदनिकामालोक्य "केयमपरा स्त्री, रदनिकेत्यभिज्ञानता मया मन्दभाग्यकेन वाससा दूषिता ?" इति पृच्छते चारुदत्ताय मैत्रेयः "कामदेवायतनोद्याने दर्शनात् प्रभृति त्वयि अनुरक्ता वसन्तसेना नाम गणिका त्वां सेवितुं समुपागता" इत्यभिधाय शकारोक्तं सर्वं विज्ञापयामास । तदुपश्रुत्य चासौ चारुदत्तः परिज्ञानोचितोपचारजनितं स्वापराधं क्षामयितुं तां सादरमनुनिनाय । ततः वसन्तसेना एवमकस्मात् आगत्य प्रियभवनमधिवस्तुमनुचितमिति विचिन्त्य "एते दाराः अलङ्कारलोभादेव मामनुसरन्ति, अत एतत् सर्व्वमेव मेऽलङ्करणं भवद्गृहे निक्षेप्तुमिच्छामि" इति तत्सर्वंकमनुमतवती । चारुदत्तस्तु स्वगृहस्य न्यासरक्षणाक्षमतां तत् बहुधापि तदनुरोधातिशयेन अनिच्छन्नेव मैत्रेयं तद्रक्षितुमुपादिशत् । अथ कौमुदीधवलीकृतदिङ्मण्डले चन्द्रमसि उदिते नायकयोः सुधामिव चन्द्रिकाधारां विकिरति चारुदत्तमैत्रेयाभ्यामनुगम्यमाना वसन्तसेना स्वगृहं प्रति चचाल ।

इति प्रथमोऽङ्कः, अलङ्कारन्यासो नामेति ।

अथ द्यूतकरसंवाहकाख्यद्वितीयाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ चारुदत्तनिमित्तमुत्कण्ठितायां वसन्तसेनायां, मदनिकया सह विविधनर्मभूयिष्ठां चारुदत्तविषयिणीं वाचमभिधातुं सम्प्रवृत्तायां नेपथ्यात् द्यूतक्रीडकानां महान् कोलाहलः प्रादुरासीत्। द्यूतक्रीडायां हारितदशसुवर्णकानां कृते चवकम द्यूतकरे संवाहके पलायिते, द्यूताध्यक्षः माथुरः अन्येन द्यूतकरेण सह तमनुससार। स च इतस्ततो बहुधाऽन्विष्य, शून्यदेवमन्दिराभ्यन्तरे प्रच्छन्नं स्थितं तमुपलभ्य च हारितदशसुवर्णकानां कृते बहुधा ताडयामास।

अत्रान्तरे मार्गवशात् तत्र समागतः दर्दुरकनामा अपरः कश्चित् द्यूतकरः, द्यूतकरमाथुराभ्यां ताड्यमानं संवाहकं विलोक्य दयापरवशः तयोः कलहं निराकर्तुं चेष्टमानोऽपि तत्र विफलमनोरथः सम्प्रति पुनः कृतकृतककलहः, माथुरस्य चक्षुषी पांशुभिः पूरयित्वा, संवाहकाय सत्वरं पलायितुं संज्ञामदात्, सोऽपि त्वरितमवसरं प्राप्यापससार। दर्दुरकोऽपि प्रधानसभिकं माथुरं विरुध्य, तदानीं तत्स्थानावस्थाने अशुभफलमाशङ्कमानः, "आर्यको राजा भविष्यति" इति प्राक् श्रुतं प्रियसुहृच्छर्विलकवचनमनुस्मरन्, "अशरणाः अस्मादृशाः सर्वे एव इदानीं तमेवाश्रयन्तीत्यहमपि तत्रैव गच्छामि" इति निश्चित्य, भाविनः राज्ञः आर्यकस्य समीपमाजगाम।

संवाहकोऽपि तदा पुरः स्थितमपावृतं वसन्तसेनापक्षद्वारं निरीक्ष्य, तदभ्यन्तरं प्रविष्टः तस्याः शरणागतोऽभूत्। वसन्तसेनाऽपि शरणागताय तस्मै अभयं दत्त्वा पक्षद्वारमावृतमकरोत्। माथुरद्यूतकरौ च मुष्टिप्रहारेण भग्नायां संवाहकस्य नासिकायां निःसृतस्य रक्तस्य चिह्नमनुसृत्य वसन्तसेनागृहद्वारदेशं पुनः तत्र रोधाशया तस्थतुः। आत्मपरिचयकथाप्रसङ्गाच्च संवाहकं कदाचित् आर्यचारुदत्तशुश्रूषारतं ज्ञात्वा तं आसनदानादिना व्यजनेन च सादरं सवन्दितवती, तर्पितवती च तत्सभिकाय दशसुवर्णमूल्योचितहस्ताभरणं दत्त्वा ऋणबन्धनात्। सभिकद्यूतकरौ च तत् गृहीत्वा सानन्दं निष्क्रान्तौ। संवाहकश्च ततः प्रभृति द्यूतकरापमानमनुस्मरन्नतिनिर्विण्णः शाक्यश्रमणकः संवृत्तः।

स्वहस्तेन सौहार्देन तं मत्तहस्तिनं प्रहृत्य संवाहकप्राणान् रक्षितवान्, तदा चारुदत्तेन [illegible] कश्चित् सहृदय नम्रेण प्रावारकं स्वगात्रादुन्मोच्य दत्तवान्" इत्यपि न्यवेदयत। जातिकुसुमवासितं तञ्च प्रावारकमालोक्य, स्वप्रियतमस्य चारुदत्तस्यैवायमिति प्रत्यभिज्ञाय आनन्दोत्फुल्लवदना वसन्तसेना स्वगृहपार्श्ववर्तिना मार्गेण गच्छतः प्रियतमस्य दर्शनेनात्मानं विनोदयितुम् उपरितनमलिन्दमारुरोह।

अथ सन्धिच्छेदाख्यतृतीयाङ्ककथासङ्क्षेपः।

तस्मिन्नेव रात्रौ एतस्य सन्निहित चारुदत्तस्य भद्ररजन्याम् अतिक्रान्तायाम्, तत्परिचारकः वर्धमानकः बहिर्द्वारशालिकायां सुष्वाप। अथ सङ्गीतमाकर्ण्य चारुदत्ते विदूषकेण सह भावरेभिलस्य गृहात् प्रतिनिवृत्ते विदूषकाह्वानेन प्रतिबुद्धः वर्धमानकः द्वारमुद्घाटयामास। तौ च गृहं प्रविश्य स्वपितुमुपक्रान्तौ। "वसन्तसेनया निक्षिप्तं तदलङ्कारभाण्डं दिवा वर्धमानकचेटः रक्षति, रात्रौ च विदूषकः" इति नियमात् [illegible] चारुदत्तः आगतमात्रमेव "भवानिदानीमिदमलङ्कारभाण्डं गृहाण" इति विदूषकमादिदेश। विदूषकस्तु तदा स्वयं तद्रक्षितुमनिच्छन् अन्तःपुरे रक्षितुं तमनुरुरोध। चारुदत्तस्तु [illegible]भूततया निक्षिप्तं तत् बहिः प्रकोष्ठे एव स्थापयितुमिच्छन् [illegible] तदेव रक्षितुमादिदेश। अगत्या विदूषकश्च तदलङ्कारजातं स्वसमीपे संस्थाप्य निद्रौ।

तत्र सत्तौ प्रसादप्रसुप्तौ शर्विलकनामा कश्चित् तस्करः चोरयितुमागतः गृहे सन्धिच्छेदं कृत्वा [illegible] अपहरणोचितं किमपि द्रव्यमनवलोक्य, [illegible] परीक्षया च भूमिनिखातमपि धनादिकं किमपि नास्तीति विदित्वा 'दरिद्र एव चारुदत्तः' इति कृतनिश्चयः हताशः सन् यदा अपक्रमितुमिच्छति तदा असौ, 'गृहे सन्धिं भित्त्वा चौरः प्रविष्टः' इत्येव स्वप्ने दृष्ट्वा तदलङ्कारभाण्डरक्षणचिन्तया तदवस्थायामेव चारुदत्ताय तत् प्रदातुमुद्यतः [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] तत्र तस्य [illegible] [illegible] अलङ्कारभाण्डं [illegible] गृहीत्वा [illegible]।

[illegible] दृष्ट्वा भीता [illegible]

विदूषकमपि प्रबोधयामास। रदनिकामुखात् विदितवृत्तान्तः विदूषकोऽपि चारुदत्तं जागरयामास। स तु तन्मुखात् अपहरणवार्तां श्रुत्वा [illegible] सर्वत्र स्वदीनतया विज्ञाततया तत्तु पश्यतीह सुदूरदेशादागतं निश्चित्य च स्वकुलस्य निर्धनतया च कृतव्यर्थप्रयासं मन्यमानः परं विषादमुपगच्छन् पश्चात् तदलङ्कारापहरणवार्तां ज्ञात्वा आपन्नवत्सलोऽसौ तं सफलमनोरथमाकलयन् नितरामहृष्यत्। ततस्तु तत् न्यासभूतमासीदिति विदूषकेणानुस्मारितः स परं मोहमुपागतः। समाश्वस्तश्च विदूषकेण प्रस्तावितं मिथ्याऽपलापेन आत्मत्राणं चारित्र्यभङ्गकारणतया अतिघृण्यं मन्यमानः प्रत्याचख्यौ।

इतश्च चारुदत्तवधूः धूताऽपि रदनिकामुखात् एतत्सर्वं वृत्तान्तमाकर्ण्य मोहमुपागता, पुनस्तथैव किञ्चित् समाश्वस्ता आर्यपुत्रस्य चारित्र्यं सर्वथा अकलङ्कितमवस्थापयितुं स्वमातृदत्तां रत्नावलीं न्यासप्रतिक्रियार्थं दातुमिच्छन्ती यदि प्रियः अतिशौण्डीरतया न ग्रहीष्यतीत्याशङ्कमाना मैत्रेयमाहूय रत्नषष्ठीव्रतदानामिषेण तस्मै तां समर्पितवती, विदूषकोऽपि तल्लाभवार्ताम् अचिरादेव प्रियसुहृदे व्याजज्ञपत्। चारुदत्तोऽपि पत्न्या तादृशीं महानुभावतामवलोक्य आत्मदारिद्र्यमात्मानमधिक्षिपन् समनन्तरमेव "नासौ प्रकृत्या दरिद्रः, यस्यास्ति निजदारिद्र्यदुःखभागिनी गुणवती भार्या" इति विभाव्य धन्यमेवात्मानममन्यत। अथासौ तत्क्षणमेव सुवर्णभाण्डविनिमयेन वसन्तसेनायै रत्नावलीं प्रत्यर्पयितुं विदूषकमादिदेश [illegible]। स्वदारिद्र्यात् प्रकृतार्थकथने यदि सा न विश्वसिति [illegible] आत्मीयमिति कृत्वा न्यासभूतं तत् सुवर्णभाण्डमस्माभिः [illegible], [illegible] विनिमयेनेदं गृह्णातु" इत्यभिधातुम्। तथाविधा च [illegible] अल्पमूल्यद्रव्यविनिमयेन वसन्तसेनायै दातुमनिच्छन् विदूषकः। "[illegible] दीयते, न त्वपहृतधनस्य" इति विभाव्य, असौ वसन्तसेनायै [illegible] अकृपणशीलाद्यभिधात् पुनरपि उदादिष्टः। [illegible] च विदूषकं चारुदत्तः [illegible] मानकं सन्दिश्य सुमहत् कष्टमुदन्विष्य कृतशौच [illegible]॥

अथ मदनिकाशर्विलकाख्यचतुर्थाङ्ककथा[illegible] ।

मुद्रादानेन स्वामात्मीयां कर्तुकामस्य कामपरवशस्य राजश्यालकसंस्थानकस्य प्रस्तावमस्वीकुर्वाणा स्थिता, तदा शर्व्विलकः वसन्तसेनासदनं प्रविश्य स्वप्रियतमां मदनिकामन्विष्यन् वसन्तसेनाऽऽदेशेन तालवृन्तं गृहीत्वा तत्समीपं प्रत्यागच्छन्तीं तामपश्यत्। दृष्ट्वा च तां तथा निर्जने स्थाने, अन्योऽन्यसम्मेलनात् परमानन्दितः, वसन्तसेना निष्क्रयेण त्वां मोक्ष्यति न वेति तामपृच्छत्। इतश्च वसन्तसेना तालवृन्तमानेतुं गतामपि मदनिकां सुदीर्घकालेनापि पुनरप्रत्यागतां गवाक्षमार्गेण पश्यन्ती, केनचित् पुरुषेण तां स्वविषयमालपन्तीमाकर्ण्य निभृतं स्थिता तयोः सर्वं रहस्यं नगृणात्। मदनिकया च स्वनिष्क्रयोचितविभवागमोपाये पृष्टः शर्व्विलकः चौर्य्यमेव तदुपायं विनिर्दिशन् चारुदत्तगृहाद्धृतमलङ्करणजातं मदनिकाहस्ते समर्पितवान्। सा हि तत् चारुदत्तगृहादपहृतं श्रुत्वा मोहमुपगता पुनस्तेनैव संज्ञां लम्भिता, अपहरणसमये तेन चारुदत्तपरिजनस्य कापि शारीरिकी क्षतिर्न कृतेति श्रुत्वा कथञ्चिदाश्वस्ता जाता। शर्व्विलकस्तु मदनिकां चारुदत्तपरिजनस्य निरापदत्वाश्रवणेन प्रहृष्टां दृष्ट्वा तां तद्गतहृदयां मन्यमानः सासूयं तां स्त्रीजातीश्च सविशेषम् अधिचिक्षेप पश्चाच्च मदनिकातः सर्वं रहस्यजातं श्रुत्वा भृशं लज्जे। स्वनिष्क्रयार्थं वसन्तसेनाहस्ते तद्दातुं शर्व्विलकेनानुरुद्धा मदनिका, "तद्धि सर्व्वमलङ्करणं वसन्तसेनाया एवेति एतस्मिन् तद्धस्तगते सा नूनमेव प्रत्यभिज्ञास्यति" इति तस्मै तद्दानस्य कमपि साधूपायं निर्णेतुमक्षमा पारिशेष्यात् "चारुदत्त एव अलङ्करणं प्रत्यर्पयितुं मां प्रेरितवान्" इति कथयित्वा वसन्तसेनायै स्वयमेव तद्दातुं शर्व्विलकमुपदिष्टवती। सोऽपि तदुपदेशानुसारतः वसन्तसेनासमीपं गत्वा, तयैव आगमनकारणं पृष्टः "सार्थवाहः जर्जरत्वात् गृहस्य दूरक्ष्यमिदं सर्वं मत्वा तुभ्यं दातुं मां प्रेषयामास" इत्युक्त्वा तत्समीपादवस्थित्यै मदनिकायै तत्समर्प्य प्रस्थातुमुपचक्रमे। वसन्तसेनाऽपि रहसि स्मित्वा प्राग्विदितावृत्तान्ततया मदनिकाम् ऋणात् विमोच्य वधूमिवावगुण्ठितां कृत्वा सकौतुकं शर्व्विलकहस्ते उपायनत्वेन समर्पितवती। मदनिकाऽपि तेनातिहृष्टा गमनसमये प्रस्थानिकीं समुचितां वसन्तसेनायाः सत्कृतिं विधाय शर्व्विलकेन सह प्रवहणमारूढा गता।

प्रस्थिते शर्व्विलके, ततःप्रभृति राज्ञः प्रकृतिपुञ्जान् प्रति विरञ्जयितुं, विरक्तान् राजपरिजनांश्च उत्तेजयितुं विविधकूटकर्म्माणि मनो निविवेश।

अत्रान्तरे चारुदत्तेन प्रेषितः मैत्रेयः अपहृतनिक्षेपविनिमयरूपेण रत्नावलीं दातुं वसन्तसेनागृहमागत्य तस्याः अष्टप्रकोष्ठसमन्वितमतिरमणीयं सुरपतिभवनतुल्यमानाम पश्यन् विस्मितेन चेतसा सविस्तरं वर्णयन् तस्याः समीपमुपस्थाय सुहृत्पादस्य प्रकारेण सर्व्वमभिदधत् तद्रत्नावलीं तस्यै प्रायच्छत्। सा तु तन्मुखात् स्वकीयमलङ्करणजातं द्यूते हारितमित्याकर्ण्य, राजाटनात् स्थानान्तरं प्रस्थितस्य गिरिजस्य सभिकस्य कस्या अपि वार्त्ताया अनवगते, तस्य सकाशात् हारितालङ्करणस्य कथमपि पुनर्लाभायोगात् तद्विनिमयेन रत्नावलीप्रदानोद्यमरूपस्य चारुदत्तसन्देशस्य च रहस्यं सम्यगवबुध्य, सर्वं छलिकमेतदिति जानत्यपि स्फुटया वाचा किमप्यनभिधायैव तस्मात्तां रत्नावलीं गृहीत्वा "विज्ञापय तत्पूर्व्वद्यूतकरं, यदहं सत्वरमेव तं द्रष्टुं नागच्छामि' इत्येतावन्मात्रमेव सपरिहासमुक्त्वा मैत्रेयं विससर्ज, समनन्तरञ्चासौ सहसा अकालदुर्द्दिने समुपस्थितेऽपि तदगणयित्वैव हारं गृहीत्वा चेटीमात्रानुगमनमादिश्य चारुदत्तदर्शनाय निष्क्रान्ता इति।

अथ दुर्द्दिनाख्यपञ्चमाङ्ककथासङ्क्षेपः।

तेन पर्य्याप्तधनाभावात् स्वगात्रादुन्मुच्य स्वकं प्रावारकं प्रायच्छत्, सोऽपि तं गृहीत्वा स्वामिनं प्रणम्य च यथास्थानं प्रतस्थे।

विदूषकस्तु तस्या आगमनवार्त्तामाकर्ण्य "अपि जानासि किमर्थम् असौ ईदृशे दुर्दिने आगता?" इति चारुदत्तं पृच्छन्नपि सदुत्तरमप्राप्य पुनः "तस्याः सुवर्णभाण्डं बहुमूल्यमासीत्, तेन हि अल्पमूल्यया रत्नावल्या अपरितुष्य इयमपरं मार्गयितुमागच्छति" इत्युक्तवान्। तदुपश्रुत्याप्यसौ मौनी एव तस्थौ।

इतश्च अभिसारानुकूलसमुज्ज्वलवेशविभूषितशरीरा रतरङ्गोत्सुका वसन्तसेना, दूरादेव विटेन छत्रधारिण्या चानुगम्यमाना विटेन सार्द्धं नवोदितजलधरस्वभावं बहुधा वर्णयन्ती यथाकालं प्रियतमगृहमुपतस्थौ। अथ वेशोपचारकुशलः विटः तत्क्षणमाऽभिसारादपि वसन्तसेनां स्नेहातिरेकात् सुरतविधौ समधिकमभिमानमकर्त्तुमुपदिदेश सुरतानुरागसम्वर्द्धनाय काले ईषत् प्रणयकोपं विधातुं, तथा प्रियतमस्य प्रसादनाय यत्नं कर्त्तुमनुरुरोध च। ततः आर्य्यचारुदत्तसकाशं द्वारप्रान्तवर्त्तिनीं तां विज्ञापयितुमुपदिश्य विटः तया निपुणं गमनायानुमोदितः ततः प्रतस्थे।

वसन्तसेनाऽपि प्रविश्यैव प्रियतमगृहाभ्यन्तरं "कुत्र ते द्यूतकरस्तिष्ठति?" इति विदूषकमपृच्छत्, सोऽपि 'अत्रैव शुष्कवृक्षवाटिकायां तिष्ठति' इति प्रत्यवोचत। तत्र प्रविश्यैव चारुदत्तं उपेत्याऽऽलपन्ती सा "द्यूतकर! अपि सुखस्ते प्रदोषः?" इत्यादिकां नर्मगर्भां वाचमीरितवती। सोऽपि "सुखं न नीतः प्रदोषः, परन्त्विदानीं सौभाग्यवशादुपस्थितोऽयमतः त्वत्सन्निधावेव सुखेन नेष्यते" इति सहर्षं प्रत्युवाच। ततः चारुदत्तादेशेन चेट्या वसन्तसेनायाः क्लिन्नवसने परिवर्त्तिते विदूषकः "किमिति घनान्धकारे तत्रभवती अत्र समागता?" इति वसन्तसेनामपृच्छत्, चेटी तु "एषा खलु आर्य्या भवद्भ्यां रत्नावलीं आर्य्यायेति कृत्वा द्यूतेन हारिता" इत्यादि पूर्वोक्तविदूषकवचनजातानुरूपमेव उक्त्वा तदपहृतमिव सुवर्णभाण्डं रत्नावलीविनिमयेन प्रादात्, विदूषकस्तु तद्दृष्ट्वा विस्मितोऽभवत्। अथ चेटी तत्सर्वमुदन्तजातं शर्विलकापहरणवृत्तान्तं विश्लथ्य तस्मै न्यवेदयत्। सोऽपि विदितवृत्तान्तः सर्वं चारुदत्ताय विज्ञापितवान्। तेन च तुष्टः चारुदत्तः तस्यै पारितोषिकत्वेन स्वीयम् अङ्गुरीयकं दातुं [illegible] लज्जितः सन् नितरां विलक्ष्य विदूषकेण समाश्वासितः। [illegible] चारुदत्तः सम्यक् उपपादितवान्। [illegible] वसन्तसेना प्रकामं प्रदर्शयन्ती चारुदत्तमालिङ्गितवती, [illegible] गृहाभ्यन्तरगमनाय निष्क्रान्ताः इति।

अथ प्रवहणविपर्ययाख्यषष्ठाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ प्रभाते चेट्या विबोधिता वसन्तसेना चारुदत्तादेशेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं गत्वा तत्र स्थितस्यार्यचारुदत्तस्य दर्शनेन आत्मानं कृतार्थं कर्तुमभिलषन्ती, चेट्या सह चारुदत्तपरिजनविषयकालापप्रसङ्गेन तां रत्नावलीं धूतायै प्रत्यर्पयितुं चेटीं सानुनयमर्थितवती। चेटी तु तत्कर्तुमनिच्छन्त्यपि वसन्तसेनाया आग्रहातिशयेन तां रत्नावलीं गृहीत्वा धूतासकाशं गत्वाऽनन्तरमेव प्रत्यागत्य "आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता, न युक्तं मयैतां ग्रहीतुम्, आर्यपुत्र एव ममाभरणविशेष इति जानातु भवती' इत्थं वैदग्ध्यभरितं धूताया प्रतिवचनं निवेद्य च पुनस्तस्यै तां प्रत्यर्पितवती ।

अनन्तरं चारुदत्तदारकः रोहसेनः रदनिकया भृशं प्रबोधितोऽपि प्रतिवेशिकगृहपतिपुत्रस्वामिकस्य सौवर्णशकटस्य कृते रोदयमानः वसन्तसेनासमीपं बहिरङ्गमानीतः । वसन्तसेनाऽपि ततो रदनिकामुखात् तं चारुदत्ततनयं ज्ञात्वा अत्यन्तस्नेहार्द्रा तमुत्सङ्गे निदधौ, ततश्च रदनिकामुखात् बालस्य रोदनकारणं विज्ञाय भृशं दुःखिता तं सान्त्वयामास । "का एषा ?" इति पृच्छन्तं दारकं रदनिका "एषा तव जननी" इति अभिहितवती । अथ बालकमुखात् "एषा न हि मम माता, यत अत्रभवती सालङ्कारा" इत्याकर्ण्य वसन्तसेना भूषणविरहिता तज्जननी भवितुमिव स्वशरीरात् अलङ्करणजातमुन्मुच्य तेन मृच्छकटं प्रपूर्य सौवर्णशकटं निर्मातुं तस्मै सर्वमदात् । ततश्च दारकसहिता रदनिका तस्मात् निष्क्रान्ता ।

अथ कियदनन्तरं पुनः प्रविष्टया रदनिकया "चेटः प्रवहणं पक्षद्वारे स्थापयित्वा भवतीं प्रतीक्षते" इति विज्ञापिता वसन्तसेना "मुहूर्तं तिष्ठतु, यावदहमात्मानं प्रसाधयामि" इत्युक्त्वा प्रसाधनसविधानरता अभूत् । इतश्च रदनिका वसन्तसेना [illegible] चेटं न्यवेदयत् । एवमभिहितः सोऽपि वर्धमानकचेटः,

एवं वसन्तसेनायां चारुदत्तप्रवहणभ्रमेण स्थावरकप्रवहणमारुह्य प्रस्थितायां पूर्वोक्तैः सिद्धादेशप्रत्ययात् राज्ञा पालकेन घोरे कारागारे अवरुद्धः गोपालदारक आर्यकः शर्विलकसाहाय्येन बन्धनं भित्त्वा उद्घाटितनिगडपाद एव कथञ्चित् पलाय्य अपावृतचारुदत्तपक्षद्वारपार्श्वे प्रच्छन्नं तस्थौ। इतश्च वर्द्धमानकश्चेटः स्वगृहात् यानान्तरमानीय पूर्ववत् शकटं चारुदत्तपक्षद्वारे संस्थापयामास। शकटाग्रवर्त्ती चासौ वर्द्धमानकः पक्षद्वारपार्श्ववर्त्तिनः आर्यकस्य पादलग्नशृङ्खलध्वनौ नूपुरशब्दभ्रान्त्या वसन्तसेना एव यानमारोढुमागतेति मत्वा, अग्रतो बलीवर्द्दाक्रमणभीत्या तां पश्चाद्भागेन यानमारोढुमुपादिशत। आर्यकस्तु तत्प्रवहणमालोक्य "बहिर्यानमिदं मम भाग्यवशादिह समागतम्" इति मन्यमानः, पश्चाद्भागेन सुगुप्तं तदारोहत्। समारूढे च तस्मिन् प्रवहणं भाराक्रान्तं विज्ञाय, वसन्तसेना समारूढेति मत्वा वर्द्धमानकस्तद्यानं जीर्णोद्यानं प्रत्यचालयत्।

अथ कारागृहं भङ्क्त्वा आर्यके पलायिते दण्डपालस्यादेशेन तदवरोधाय तदानीं नव नव रक्षिपुरुषा राजपथे स्वस्वस्थाने सावहितमतिष्ठन्। तत्र स्वनियोगे सावधानौ चन्दनकवीरकनामानौ द्वौ राजपुरुषौ वर्द्धमानकचालितं प्रवहणं सम्मुखागतं दृष्ट्वा तत् परीक्षितुमिच्छन्तौ "कस्य इदम्? कोऽत्रारूढः? कुत्र वा इदं गच्छति?" इत्यादिकं प्रश्नादिकं पप्रच्छतुः। ततश्च "आर्यचारुदत्तप्रवहणमिदम्, वसन्तसेनाऽत्रारूढा, पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गच्छति चारुदत्तसमीपे" इति चेटोक्तमुत्तरं वीरकमुखात् श्रुत्वा चन्दनकः चारुदत्तं प्रति विश्वासात् अपरीक्ष्यैव यानं चालयितुमादिदेश। वीरकेण तु तदाऽपि सन्दिहानेन चन्दनकमुखात् चारुदत्तगुणगाथाऽऽकर्णनेनापि अपरीक्षितुमना तदा नान्वमानि। तेन हि वीरकप्रीणनार्थं चन्दनकः स्वयमेव प्रवहणं परीक्षितुमिच्छन् तत्र सुगुप्तं स्थितम् आर्यकमपश्यत्, आर्यकस्तु तदानीमात्मानं प्रकाशितमालक्ष्य भीतः, तस्य शरणं ययाचे। शरणागतवत्सलः चन्दनकोऽपि तस्मै तत्क्षणं अभयं दत्त्वा प्रवहणादवतीर्य वीरकसमीपं गत्वा च "आर्या दृष्टा" इति वक्तुकामोऽपि स्खलद्वचनेन "आर्यो दृष्टः" इत्युवाच। तस्य भावविकृतिं वचनवैपरीत्यञ्च लक्षयित्वा सन्दिहाने वीरके स्वयमेव परीक्षितुं प्रवहणमारुरुक्षति, चन्दनकः पुनः प्रवहणारोहणात् तमपनेतुं निवर्त्तयितुमक्षमः केशेषु गृहीत्वा भूमौ निपात्य पादेन प्रजहार। तेनापमानितेन क्रुद्धः वीरकः चन्दनकं बहुधा भीषयमाणः अभियोगं कर्त्तुं न्यायाधिकरणं प्रतस्थे।

तत्रावसरे च तस्मिन् चन्दनको वर्द्धमानकं "यदि पथि कोऽपि पृच्छति, तदा त्वया वक्तव्यं यत् चन्दनकवीरकाभ्यामवलोकितं नैतत् प्रवहणं गच्छति" इत्युपदिश्य

प्रवहणं चालयितुमादिश्य, वसन्तसेनाव्यपदेशेन तत्र स्थिताय आर्यकाय स्वं परिचयं च अभिज्ञानमिव स्वखड्गं ददौ। आर्यकस्तु सहर्षं तमादाय चन्दनकमभिनन्द्य तथैव निष्क्रान्तः। चन्दनकोऽपि वीरकविरोधात् राजदण्डमाशङ्कमानः पुत्रभार्यादिभिः परिवृतः प्रियवयस्यं शर्विलकमेवानुगन्तुमिच्छन् ततः प्रस्थित इति।

अथ आर्यकापहरणाख्यसप्तमाङ्ककथासंक्षेपः।

अथ प्रियसुहृदा मैत्रेयेण सार्द्धं कस्मिंश्चित् शिलातलमुपविश्य रमणीयतायाः पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानशोभायाः निरीक्षणेन वसन्तसेनाऽऽगमनविलम्बजनितौत्सुक्यव्याकुलस्य मनसः कथञ्चित् स्वस्थतामापादयति चारुदत्ते, वर्द्धमानकचेटः समागम्य प्रवहणागमनवार्त्तां मैत्रेयाय न्यवेदयत्। सहर्षमथ ततः वसन्तसेनाया आगमनवार्त्तामधिगम्य चारुदत्तेनापि तां सत्वरं प्रवहणात् अवतारयितुमनुरुद्धः मैत्रेयः प्रवहणसमीपं गत्वा पुरुषाकृतिं दृष्ट्वा "नेयं वसन्तसेना, वसन्तसेनः खल्वेषः" इति चारुदत्तमकथयत्। स तु मैत्रेयस्य वचनम् उपहासमिति मत्वा स्वयमेव प्रवहणसमीपं गतः निगडसंयतपादमार्यकं यानाभ्यन्तरस्थितमपश्यत्। "को भवान्?" इति चारुदत्तेन पृष्टः, सोऽपि तस्मै आत्मपरिचयं विधाय सकातरं शरणं ययाचे। शरणागतवत्सलश्चासौ शरणार्थिने तस्मै अभयं प्रदाय वर्द्धमानकेन तत्पादात् निगडमुन्मोचयामास। विदूषकस्तु तद्दृष्ट्वा राजादेशविरुद्धाचरणात् भीतः राजरोषवशवर्तितामाशङ्कते, तेन न प्रसन्नश्च चारुदत्तं तं भर्त्सयामास। ततः प्रवहणादवरुह्य निर्गमिष्यति आर्यके, चारुदत्तः प्रणयसम्भाषणेन तं समुचितं सम्बुद्ध्य पथि रक्षिगणदृष्टिपतननिवारणाय तस्य प्रवहणेन पुनर्दर्शनाय गन्तुमनुज्ञाप्य च बहुधा सौजन्यं प्रकाशयामास। सोऽपि तथा चारुदत्तम् असीमं कृतवेदित्वं प्रकाश्य यथाऽभिमतं प्रतस्थे। प्रस्थिते च तस्मिन् चारुदत्तः राजपुरुषदर्शनभिया निगडं पुराणकूपे निक्षिप्य वसन्तसेनाया अदर्शनेन दूयमानहृदयः चेटमैत्रेयाभ्यां सार्द्धं गृहं गन्तुं निष्क्रान्त इति।

अथ वसन्तसेनामोटनाख्याष्टमाङ्ककथासंक्षेपः।

समनुनीतोऽपि दुष्टगन्धिचीवरप्रक्षालनेन कलुषीकृतपानीयं तं बहुधा ताडयामास। तथासहायं श्रमणकमेव मुहुर्मुहुस्ताडितमालोक्य सञ्जातदयेन विटेन तं वराकं मोचयित्वा पुनरप्यसावन्वरोधि। शकारस्तु सहजमूर्खतया बहुधा असम्भावितप्रस्तावमुत्थाप्य पुनरपि तमताडयत्। तेनैव मुहुः प्रहृतः भिक्षुरपि समाकृष्य स्वाभिमतदेशं प्रतस्थे।

अथ विटेन सह जीर्णोद्यानरामणीयकं विलोकयति शकारे, विटस्तं सन्निहित शिलातलमुपवेष्टुमनुरुरोध। तत्रोपविष्टयोः विटसकाशम् आत्मनः वसन्तसेनाकृष्टचित्ततां व्यजिज्ञपत्, अकथयच्च मध्याह्नार्कतापतापितो बुभुक्षितः चिरायितस्य स्थावरकस्य अनागमनविषयिणीं वार्ताम्। एवं क्रमेणोत्कण्ठितः सः सङ्गीतेनात्मानं विनोदयितुकामः बहुधा गायन् विटेनातितरां सव्यङ्ग्यं प्रशशंसे। इतश्च पथि विघ्नवशात् आगमनविलम्बेन शकारात् भीतस्य जीर्णोद्यानमुपतिष्ठमानस्य स्थावरकस्य स्वरसंयोगं श्रुत्वा "नायं वर्द्धमानकस्य स्वरसंयोगः, तत् कस्येदं प्रवहणम्?" इति भीतया वसन्तसेनया स्वयमस्य कारणं बहुधा व्यतर्कि। तया च समारूढं प्रवहणमादाय तद्देशमागते स्थावरके शकारः तत्र गतः सहसा तत्प्रवहणमारुह्यैव तदभ्यन्तरस्थितां वसन्तसेनां राक्षसीं मन्यमानः सभयं विटसमीपमागत्य भीत्या विटं कण्ठे अवलम्ब्य च "प्रवहणे राक्षसी वा चौरो वा तिष्ठति" इति तमकथयत्। विटस्तु वृषभयाने राक्षसीसञ्चारासम्भवेन तद्वचनमविश्वस्य निर्णीय च मध्याह्नार्कतापक्लान्तदृष्टित्वमेव दृष्टिभ्रमकारणं, स्वयमेव यानं पर्यवेक्षितुमाजगाम।

इतश्च वसन्तसेना पुरतः तमेव चक्षुःशूलभूतं शकारमालोक्य स्वजीविते जातसंशया किंकर्त्तव्यविमूढा समजनि। विटस्तु यानमारुह्य तत्र वसन्तसेनां दृष्ट्वा विषण्णः "पूर्वं यौवनगर्वात् शकारं प्रत्याख्याय, इदानीं मातुरादेशेन धनलिप्सया तमेव स्वयमनुप्रपन्नाऽसि?" इति तामन्वयुङ्क्त। सा तु शिरःकम्पनेन तदस्वीकृत्य तस्मै प्रकृतं निवेद्य च उपस्थितायां विपदि शकारहस्तात् आत्मानं रक्षितुं तस्य शरणमुपागच्छत्। शरणागतवत्सलश्चासौ तस्यै अभयं दत्त्वा दुष्टशकारकवलात् तां परित्रातुं, गोपायितुं तं राक्षसीसंवादेन वञ्चयित्वा स्थानान्तरं नेतुं बहुधा चेष्टमानोऽपि न साफल्यमुपलेभे।

अथ उपायान्तरमपश्यन् प्रियवाक्यैः शकारं सन्तोष्य वसन्तसेनां परिरक्षितुमभिलषन् विटः "वसन्तसेना त्वामभिसारयितुमागता" इति तमभाषत, तेन च अतीव हृष्टः शकारः पूर्वं स्वदर्शनरोषितां तां पुनः प्रसादयितुं तत्पादयोरपतत्। सा तु तस्य अत्याचारादिना क्रुद्धा तं पादेनाताडयत्। तेनैव अवमानेन समुपजातातिरोषः, तदा [illegible]—असौ [illegible]विदग्धाहेनाहृता, नाभिसारयितुमिच्छतस्य स्वस्थानात्

ता मकेशग्राहमवतारयितुकाम शकारं, तस्मान्निन्दितकर्मण कथमपि निवार्य विट स्वयमेव तस्मात् तामवतारयामास । वसन्तसेनाऽपि यानात अवतीर्य नि[illegible]काले तस्थौ । अथैव सञ्जातविद्वेष शकार विट बहुधा प्रलोभ्य वसन्तसेनाहननाय अनुरुरोध । स तु तथा प्रलोभितोऽपि "एवमकार्यं न करिष्यामि" इति तस्यानार्यप्रस्ताव प्रत्याचख्यौ । तेनैवं प्रत्याख्यात स पुन स्थावरक चेटमनुनीय प्रलोभ्य च तां मारयितुमादिदेश, सोऽपि परलोकभीत अकार्यमिति तत् साधयितु नैच्छत । तेन हि अतिक्रुद्ध शकार चेट बहुधा सन्ताड्य, त स्थानान्तर गन्तुमादिदेश । तत स्तेनैवमादिष्ट चेट वसन्तसेनामनुनीय यथाभिमतदेश प्रतस्थे । अथ अनन्योपाय शकार यदा स्वयमेव वसन्तसेनां हन्तुकाम तत्समीपमागत, तदा विटेन गले गृहीत्वा भूमौ निपातितोऽसौ मोहमुपागच्छत ।

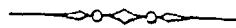
अथ कियत्कालानन्तर सञ्ज्ञां लब्ध्वा शकार "केनचित छलेन इतो विटमपसार्य वसन्तसेना मारयिष्यामि" इति स्थिरीकृत्य अचिरमेव तन्निधानमागत्य "तत्र रमणीमुक्ताऽपि वसन्तसेना भवत सकाशे मां रमयितु नेच्छति, तत [illegible] पलायितस्य स्थावरकस्य अन्वेषणाय पुनरिहानयनमिच्छामि कियत्कालमतोऽपसर" इति कथयन् विट स्थानान्तर गन्तुमनुरुरोध । युक्तियुक्ततया "वचनमस्य सत्य भवितुमर्हति" इति विविच्य तत स्थानान्तर गन्तुमुद्यते विटे, भीता वसन्तसेना तं [illegible] निवार । विटस्तु तस्यै अभय दत्त्वा, शकारस्य [illegible] न्यासत्वेन निक्षिप्य, तत किञ्चिदपसृत्य च, "अपि गत [illegible]" इति सन्दिहान तच्चिकीर्षित ज्ञातुम् एकान्ते प्रच्छन्न स्थित ।

स्वापराधं गोपायितुं प्रहसात् शकारात् तत्कृतवसन्तसेनावधवार्तां श्रुत्वा नितरां निर्विण्णः बहुधा विलप्य च मुमोह। अथ कालेन कथञ्चित् संज्ञां लब्ध्वा "कदाचित् पापोऽयं वसन्तसेनाहत्याऽपराधं मयि सङ्क्रामयेत्" इत्याशङ्क्य गन्तुमुद्यतः शकारेण "अत्र मारयित्वा तदपराधेन मां दूषयन् क्व पलायसे?" इत्युक्तः, पुनस्तेनैव "वसन्तसेनाहत्याऽपराधं मय्यनारोप्य अन्यस्योपरि आरोपय" इति सविनयमनुरुध्यमानो विटः तं सविशेषं निर्भर्त्स्य यदा पुनरपि गन्तुमियेष, तदा शकारः "मदीयोद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा क्व पलायसे? एहि मम भगिनीपतेरग्रतो व्यवहारं देहि" इति ब्रुवन् तं दृढं जग्राह। विटोऽपि खड्गेन तं भीषयित्वा तस्मात् आत्मानमुन्मुच्य च, स्त्रीवधपातकिनमनं विहाय शर्विलकचन्दनकादिसकाशं गन्तुं ततो निश्चक्राम।

इतश्च शकारः स्वस्य भृत्यं चेटात् राजाधिकरणे रहस्यप्रकाशभिया तं निगड-नियमितं कृत्वा प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां संस्थापयितुं तत्र प्रेषितवान्। इतश्च वसन्तसेना सम्यगेव मृता न वेति स्वयं परीक्ष्य मृतेति निश्चित्य, स्वनामाङ्कित-प्रावारकेणाच्छादने राजपुरुषप्रत्यभिज्ञानाशङ्कया वातालीपुञ्जिते शुष्कपर्णे तद्देहं प्रच्छाद्य हत्याऽपराधं चारुदत्तस्य उपरि आरोपयितुं धर्माधिकरणं प्रति प्रतिष्ठमानः पथि भिक्षुमेकमागच्छन्तमपश्यत्। अथ अयं मम छिद्रेण प्राक्तननिकारमनुस्मृत्य "चारुदत्त इव अहमेव अस्या हत्याकारीति यदि कदाचिदयं प्रकाशयेत्" इति शङ्कमानः तद्दर्शनपथादपसर्तुम् अर्धपतितप्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य पलायत।

अथ यावदसौ भिक्षुः सिक्तचीवरमातपतापेन शोषयितुम् अन्यत् सर्वं स्थानं सान्तरायमाशङ्कमानः वातालीपुञ्जितशुष्कपर्णराशेरुपरि संस्थाप्य समीपत एव उपाविशत्, तावदेव तदभ्यन्तरे श्वसमानायाः असन्त्याः स्त्रियाः अलङ्कारभूषितं रमणीयं हस्तं ततो निर्गच्छन्तमवलोक्य सञ्जातविस्मयः तत्स्थलं गत्वा निर्वर्ण्य च मृतकल्पामपि वसन्तसेनामेवेति प्रत्यभिज्ञातवान्। ततः तस्यां पानीयं कामयमानायाम्, असौ समीपे जलाभावात् दूरवर्तित्वात् तत्र पानीयानयने विलम्बे अनिष्टभिया तदेव सिक्तचीवरं [illegible] सलिलबिन्दुदानेन वीजनेन च तां कथञ्चित् सुस्थितामकरोत्। अथ तत्परिचयं [illegible] वसन्तसेनार्थं अर्पितं मया प्राक् द्यूतकरविवरणं तदा तद्वृत्तं आत्मवृत्तान्तं [illegible] विनिमयेन मादृशद्यूतकरहस्तात् स्वस्य विमोचनव्यापार- [illegible]। [illegible] धर्मभगिन्या विहारे स्थिता सुमाश्वस्तमना [illegible] इति वसन्तसेना विहारं तदा सह निष्क्रान्ता।

अथ व्यवहाराख्यनवमाङ्ककथासङ्क्षेपः।

अथाधिकरणिकैराज्ञप्त शोधनक अधिकरणमण्डप समागत्य तत्सम्मार्जनात् पर तत्रासनादिक विन्यस्य यावत् अवतस्थे, तावदेव शकार स्वावस्थाऽनुरूपवेशसमुज्ज्वल स्वयमेव स्वावस्थामुपवर्णयन्, चारुदत्ते हत्याऽपराध सङ्क्रमय्य स्वदोष सङ्गोपायितु धर्म्माधिकरण प्रविश्य अधिकरणिकानपेक्षाञ्चक्रे। अत्रान्तरे श्रेष्ठिकायस्थादिपरिवृत समागत्याधिकरणिक व्यवहारपराधीनतया परचित्तग्रहणस्यातिदुष्करत्वमुपवर्णयन् शोधनकेनोपदर्शितमार्गे अधिकरणमण्डपं प्रविश्य आसनपरिग्रहात् पर यदि कोऽपि कार्य्यार्थी अस्ति न वेति सद्य प्रेरितात् शोधनकात् "शकार कार्य्यार्थी सन्तिष्ठति" इत्याकर्ण्य, तादृशदुर्ज्जनस्य प्रथमत कार्य्यार्थित्वेन सन्दर्शनममङ्गलमाशङ्कमान शोधनकमुखेनैव प्रथम त प्रत्याख्यातवान्। तेन च अतिकुपिते शकारे "भगिनीपति राजान विज्ञाप्य, मद्व्यवहारदर्शने उदासीनम् एतमधिकरणिक दूरीकृत्य अधिकरणिकान्तर नियोजयिष्यामि" इति भीषयित्वा गन्तुमुद्यत, भीत शोधनक त तत्रैव कियत्काल प्रतीक्षितुमनुरुध्य शकारोक्तिम् अधिकरणिकान् विज्ञापयामास। शोधनकाच्च तत् सर्वं समाकर्ण्य, नास्ति खलु अकार्य्य किञ्चित् मूर्खस्येति मन्यमान अधिकरणिक अगत्या त प्रवेशयितुमादिदेश।

ततश्च शोधनकमुखात् पुन प्रवेशानुमतिमुपलभमान शकार सगर्वं तमुपगम्य "मदीयजीर्णोद्याने काऽपि मृता स्त्री भूमौ निपतिता वर्त्तते" इत्यभियोगमुक्तवान्। तत पुन "अपि जानासि का सा?" इत्यधिकरणिकेन पृष्ट स "जानामि ॥ नगरभूषणभूताम्, केनापि दुर्जनेन अर्थलोभेन वसन्तसेना नाम गणिका मदीयपुष्पकरण्डकजीर्णोद्यान नीत्वा बाहुपाशबलात्कारेण व्यापादिता" इत्युक्त्वा "न मया—" इत्यसम्पूर्णवाक्येन अलीकमभियोगमानिनाय।

"श्रेष्ठिचत्वरवास्तव्यस्यार्यचारुदत्तस्य भवनं यौवनसुखमनुभवितुं गता" इत्यवदत्। तच्छ्रुत्वा शकारः तस्या उक्तिं व्यवहारपट्टलेन लिखितुमनुरुध्य "चारुदत्त एव मम प्रत्यर्थितया विवादविषयः" इत्यधिकरणिकं व्यजिज्ञपत्।

अथ विचारकः चारुदत्तगृहे वसन्तसेनागमनवार्तामाकर्ण्य, शकारमुखात् चारुदत्तस्यैव प्रत्यर्थित्वं विज्ञाय च अनिच्छन्नपि तमधिकरणे आकारितवान्, सोऽपि शोधनकेनाहूतः अकस्मादधिकरणिकाह्वानस्य हेतुं बहुधा वितर्कयन्नपि किमपि निर्णेतुमशक्तः, शोधनकेनोपदर्शितमार्गः पथि बहुविधमनिमित्तं पश्यन् सशङ्कम् अधिकरणमण्डपमाजगाम। ततः समागतं तं ससम्भ्रममासनदानादिना अधिकरणिकेनाभिनन्दितम् आलोक्य ईर्ष्यापरवशः शकारः, अपराधिनोऽस्य एवमभिनन्दनमतीव अन्याय्यं मन्यमानः, सगर्वमधिकरणिकं प्रति कटाक्षमपातयत्।

इतश्चाधिकरणिकेन, वसन्तसेनया सह भवतः प्रसक्त्यादिरस्ति न वेति पृष्टश्चारुदत्तः लज्जामनाटयत्। ततः पुनरप्यधिकरणिके "अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति" इति कथयति, "केन सह मम व्यवहारः?" इति तमसावपृच्छत्। तदाकर्ण्य केनाप्यनादिष्टोऽपि शकारः स्वत एव "मया सह" इत्युत्तरयामास। तेन चातिसन्तप्ते चारुदत्ते, पुनरप्यसौ "वसन्तसेनां मारयित्वा साम्प्रतं निगूहसि?" इत्युवाच। तच्चासम्बद्धप्रलापिनं शकारमुपेक्ष्य अधिकरणिकेन "सा गणिका तव मित्रं न वा?" इति पुनरपि पृष्टः चारुदत्तः, एवमेवेति प्रत्युत्तरयामास। "क्वासीदानीं वसन्तसेना?" इति पुनः पृच्छ्यमाने प्राड्विवाकाय, "सा हि गृहं प्रस्थिता" इत्यसौ न्यवेदयत्। तच्छ्रुत्वा शकारः "मदीयजीर्णोद्यानं प्रवेश्य अर्थनिमित्तं बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेनां मारयित्वा साम्प्रतं गृहं गता इति वदसि?" इत्यादिमिथ्याऽभियोगेन सन्दृप्य तमतर्जयत्। प्राड्विवाकस्तु स्वमत्या "प्रख्यातधार्मिकः सुगृहीतनामा चारुदत्तः न कदाऽपि ईदृशमस्माकमविरोधिकर्मणोऽनुष्ठाता" इति स्थिरीकृत्य मिथ्यावादिनं शकारं तिरश्चकार। वसन्तसेनाजनन्यपि अलौकिकदानवीरस्य तस्य अर्दकल्यवर्त्तनिमित्तम् ईदृशाद्व्यवहारादेव समुद्यमाना तमधिचिक्षेप।

अथाधिकरणिकेन "किं पद्भ्यां गता, उत प्रवहणेन?" इति पुनः पृष्टश्चारु-दत्तः "नाहं जाने" इति प्रत्युवाच। अत्रान्तरे रक्षाऽधिकृतः मानधो वीरकः त्वरितपदं [illegible] अधिकरणिकेना[illegible] पृष्टः, "[illegible]निरतो-ऽहं [illegible] प्रवहण[illegible] को वाऽत्र [illegible] चारुदत्तस्य [illegible] वसन्तसेना पुष्पकरण्डक-[illegible] चारुदत्तं, [illegible] तदा-

प्रत्यर्पित. यदैव यानं परीक्षितुकाममकार्षीद् प्रचक्रमे, तदैव चन्दनकेन पादाभ्यामसौ विताडित" इति नवम् एकमभियोगमानिनाय।

श्रुत्वैतत्सर्वं चारुदत्तपक्षपाती धर्माधिकरणिक चारुदत्तस्य विपदाशङ्कया विवशोऽपि स्वकर्तव्यानुरोधादेव "तवाभियोग पश्चात् द्रक्ष्यामि, अधुना हार्दैशाश्वमारुह्य पुष्पकरण्डकोद्यानं गत्वा, तत्र काचित् विपन्ना स्त्री अस्ति न वेति सम्यक् पर्यवेक्ष्य द्रुतमागच्छ" इति वीरकमादिदेश। असौ तु तदादेशात् तद्देशं गत्वा श्वापदै विलुप्यमान मृतशरीरमालोक्य, तच्च सुदीर्घकेशकलापादिभिर्लक्षणै स्त्रिया एवेति निश्चित्य राजाधिकरणं प्रत्याहृत्य यथायथमधिकरणिकसकाशमनुपावेदयत्। तच्च हि तदैव हताया वसन्तसेनाया शरीरमिति मन्यमान प्राड्विवाक चारुदत्तस्य अपराधत्वे सन्दिहानोऽपि शकारेणानुयुक्त त निरासन कर्तुमादिदेश। तत स्वयमेवासनादवतीर्य भूमावुपविष्टश्चारुदत्त पुनरपि निपुणतरविचारेण तत्त्व निर्णेतुमधिकरणिकमभ्यर्थयत्, व्यलपच्च स्वगत मैत्रेयादीनधिकृत्य नितराम्। अथासौ स्वयमेव कथञ्चित् आश्वस्त, वसन्तसेनासकाशात् मैत्रेयस्य कथमागमनविलम्बो जायत इत्यचिन्तयत्।

इतश्च मैत्रेय शकटिकाकरणार्थं वसन्तसेनया रोहसेनाय प्रदत्तमलङ्करणजात चारुदत्तादेशेन तस्यै प्रत्यर्पयितु गच्छन् पथि रेभिलमुखात् "चारुदत्त धर्माधिकरणिकेन विचारालये समाहूत" इति शुश्राव। आकस्मिकं चैतां वार्तां, गुरुणैव कारणेन भवितव्यमिदमधिकरणिकाह्वानमित्यतीवोद्विग्नहृदय दयालुर्द्विज वसन्तसेनासदनमगत्वैव प्रत्यावृत्त विचारमण्डपमगात्। तत्र प्रविश्य "कथमत्राहूतस्त्वम" इति पृष्ट्वा, चारुदत्तमुखात् शकारानीत तादृश मिथ्याऽभियोगमाकर्ण्य च, शकारमनेकधा निर्भर्त्सयन् क्रोधान्धस्त दण्डकाष्ठेन ताडयितुमुपचक्रमे। शकारेणापि सक्रोधमभिहत ताडित विदूषक त प्रतीप ताडयामास। एवमन्योन्य दण्डादण्डि प्रवृत्तयो तयो विदूषकस्य कक्षदेशात सहसा विच्युतानि तान्येवाभरणानि भुवो पतितानि दृष्ट्वा तदैव गृहीत्वा च तानि, शकार विचारपतिमामन्त्र्यावदत्,—"आ पश्यत। पश्यत एत एव चारुदत्तनिवककच्युता तस्या अलङ्कारा, एतदर्थमेवानेन सा वराकी चारुदत्तेन मारिता" इति। तदालोक्य सर्वे धर्माधिकरणसदस्या अधोमुखा अतिष्ठन।

कोऽपि विश्वस्यात, परन्तु केवलं दैन्यप्रदर्शनमेव भवेत् इति तं विज्ञाप्य, प्रकाशं न किमप्यवदत्। तदवलोक्य श्रेष्ठिकायस्थौ वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य—"एतान्याभरणानि भवत्या दुहितुः न वा?" इति पप्रच्छतुः। सा तु तदालोक्य "न ह्येतानि तानि, परन्तु तत्सादृश्यमवाप्ति" इति न्यवेदयत्।

एवं स्वाभिप्रेतविरुद्धमभिदधतीं तामधिक्षिपन्तं शकारं सोऽपि अधिचिक्षेप। ततः पुनरप्याधिकरणिकेन "भद्रे! अप्येतानि प्रत्यभिजानासि?" इति पृच्छ्यमाना सा तदेवावदत्। तदाकर्ण्य आधिकरणिकः पुनः "शिल्पिनैपुण्येन वस्त्वन्तरसदृशमपि वस्तु भवितुमर्हति" इत्युक्त्वा तद्वचनं चारुदत्तानुकूलममन्यत। अथ श्रेष्ठिकायस्थौ "एतान्यलङ्करणानि किं तव?" इति पुनरपि चारुदत्तमपृच्छताम्। तेन च "न मम, अपि तु वसन्तसेनाया एव" इति प्रत्युक्ताभ्यां ताभ्यां "कथमेतानि तस्या वियोगं गतानि?" इति पुनरसावपृच्छ्यत। चारुदत्तस्तु विस्तरं किमपि अनुक्त्वा "मम गृहादेतानि आनीतानि इति जाने, नान्यत् किमपि" इत्यवोचत्। तस्यैवमपरिस्फुटमुत्तरमाकर्ण्य शकारे "तामुद्यानं प्रवेश्य व्यापाद्य च साम्प्रतं निगूहसि?" इति ब्रुवति, अधिकरणिकेनापि तं भीषयता सत्यं वक्तुं समादिष्टश्चारुदत्तः "सद्वंशोत्पन्नोऽहं न पापीयान्, तथाऽपि यदि भवन्तः अपापं मां पापिनं मन्यन्ते, तदाऽलं मम एतेन कलङ्कितजीवनेन" इत्युक्त्वा वसन्तसेनाविरहितस्य आत्मनः निष्प्रयोजनत्वं मन्यमानः मृषा शकारमुखेन कृतोऽपराधः स्वीचकार।

ततः चारुदत्तवचांसि विचारकाणां दृष्टिमाकर्षयता शकारेण निरपराधोऽपि चारुदत्तः तदानीं सापराधः प्रमापितः। प्रागज्ञातप्रत्ययैरपि विचारकैः इदानीं सविशेषप्रमाणबलमाश्रित्य "स्त्रीघातुकोऽयं चारुदत्तः" इति निर्धार्य ग्रहीतुमादिष्टा राजभटाः तमगृह्णन्। इतश्च धात्र्या वसन्तसेनामात्रा चारुदत्तं प्रति स्नेहेन "एतेन यदि मम कन्या व्यापादिता, व्यापादिता, तव जीवितेन मम नास्ति कोऽपि सम्बन्धः, तस्मुञ्चतमम" इति अनुरुद्धोऽपि अधिकरणिकः तं न मुमोच, परन्तु राजदण्डेन ततः बहिष्कारयामास।

राजानम् अधिकरणिकांश्च विनिन्द्य मामेव स्वामिवादेन विज्ञापयितुम्, रोहसेनं पालयितुञ्च सखाय विदूषकमनुरुरोध । तत्र तु आत्मानं सामर्थ्याभावं विज्ञाप्य स्थित पुनरपि आत्मप्रतिनिधिभूतस्य रोहसेनस्य रक्षणार्थं प्रियसुहृदाऽनुरक्त विदूषक प्रति दुःखित सुहृद्विरहितस्य आत्मनो निष्प्रयोजनतां निवेदयामास । तत. तेन स्व रोहसेनं प्रदर्शयितुम् अनुरुद्ध कथमपि स्वसम्मतिं विज्ञापयन् शोधनकेन विचारकाटशादप सारित । विचारपतिरपि एव राजाभिमतमाकर्ण्य चाण्डालेभ्य चारुदत्तमधाद ग दत्वा विचारासनादुत्थाय च अन्य सर्वे राजपुरुषै सह ततो निश्चक्राम । चारुदत्तोऽपि मैत्रेयमामन्त्र्य मुहु विलपन् राजकुलान्यभिगम्य रक्षिभि सह निष्क्रान्त इति ।

अथ संहाराख्यदशमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ राजादेशाच्चारुदत्त वध्यचिह्नवेष्टित विधाय राजपथेन अध्यस्थाम नयन्तौ चाण्डालौ, तद्दर्शनार्थं समागतान् पौरान् सुजनवधस्यादर्शनीयत्वख्यापनपुर.सरमप सारयन्तौ, दुर्विनीतान् शिक्षयितुमिव नगर्या पञ्चसु घोषणास्थानेषु आत्मसंधिपा ।, प्राणदण्डनिमित्तीभूत चारुदत्तकृतमपराधं, राज्ञ पालकस्य दण्डादेशञ्च चारुदत्तस्य वंशपरिचयोल्लेखपुरःसरमुद्घोषयामासतु । अध्यघोषणायां चण्डालौ स्वोयविगतनाम्नो घोषणमसौ आकर्ण्य, तत्र पातित्यमाशङ्कमान पिहितश्रवणौ समन्तमिमामुद्विग्न सनिर्वेद बहुधा विललाप । चाण्डालावपि अस्य विपन्नस्य गुणावर्णौ वर्णयन्तौ जगति विपन्नसहायस्य दुर्लभत्व जगदतु । अथ विदूषकमामन्त्र्य विलपश्चारुदत्त नेपथ्यात् आगच्छतोर्मैत्रेयरोहसेनयोर्विलाप श्रुत्वा चाण्डालावनुमोत्र पुत्रमुखदर्शन मभ्यर्थयामास , ताभ्याञ्च तदनुमन्यत । ततस्ताभ्यामनुमत विदूषक दारकमादाय चारुदत्तसमीपमुपतस्थे । दीन्य च तावुपस्थितौ चारुदत्त गाढोत्कण्ठितहृदय विलपन्ननुपनीत तनय स्वयज्ञोपवीतेन उपवीतिन विदधे ।

अथ द्वितीयघोषणास्थानात् चाण्डालाभ्यां पूर्ववदुद्घोषितां चारुदत्तस्य वध्यभणि-तिवार्ता, बन्धनगृहादेव श्रुत्वा अतीव व्याकुलः स्थावरकः प्रासादाग्रात् तावुद्दिश्य उच्चैःस्वरेणाहमेवापराधीत्यादि उच्चैःस्वरैरभणत्। परन्तु अतिव्यवहिततया तद्वचनं कोऽपि न शुश्राव। ततः किञ्चित् विचिन्त्य अनन्योपायः स्वजीवननाशमप्यगणयन् शृङ्खलितपाद एव प्रासादबालाग्रप्रतोलिकातः जीर्णगवाक्षेण कथञ्चिदात्मानमधःपातयामास। तेनाप्यनुपरतस्य तस्य दैववशात् दण्डनिगडः भग्नोऽभवत्। ततः त्वरितपदेनामुना तत्रैव स्वरकण्ठेनानुसृत्य घोषणास्थानमुपेत्य च तत् सर्वं यथावृत्तं न्यवेदि। तत् श्रुत्वा चारुदत्तः अनेनात्मनः अलीकापवादप्रक्षालनसम्भावनया कथं-चिदुच्छ्वसत्। "तदेतद्वचनं किं सत्यम्?" इति चाण्डालाभ्यां पृष्टः स्थावरकः पुनः "सत्यम्" इत्युक्त्वा, रहस्यप्रकाशभिया शकारेण प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां निग-डबद्धोऽनन्तरमपि तत्र प्राक्षिप्यत।

इतश्च तद्घोषणावाक्यमाकर्ण्य चारुदत्तवध्यावसानाभिलषितनिश्चयेन प्रहृष्टः शकारः, स्तुतिवाक्यदर्शनेनात्मानं सन्तोषयितुं प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायामुदतिष्ठत्। तत्र स्थितश्च तत्कर्षी पश्यन्, जनतायां कालेन स्वभवनसमीपमागतायां, घोषणां क्रमेण निशम्य निवारिताश्च विधाय "कथमेषा भिन्ना घोषणा?" इत्युद्विग्नहृदयेन स्थावरकमनुपस्थितं मत्वा, तत्रैव प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां मया स्थापितः चेट-श्चेटः पलायितेन तेन रहस्यप्रकाशनमाशङ्कमानः, तदन्वेषणाय ततो द्रुततरमवतीर्य घोषणास्थानमभिगच्छत्। तत्रागत्य जनमालोक्य तत्र स्थिता सर्वे, दुर्जनसमागमा न्निवृत्ताः सन्तु। शकारेण तदोपस्थाय मधुरवचनेन तत्स्थानात् चेटकमपसारयितुं प्रवृत्ते, चेटः "वत्स" वसन्तसेनां मारयित्वाऽपि अपरितुष्यन् इदानीं चारुदत्तमपि मारयितुं प्रवृत्तोऽसि?" इति तमधिचिक्षेप। ततो नाग-रिकाः सर्वे ... "त्वमेव वसन्तसेनाघाती, न चारुदत्तः" इति ... ।

द्याने वसन्तसेनामारणादेशलब्धमात्र प्राप्त प्रहारचिह्न, शकारकथितमेवैतापहरणवृत्त मत्वा शकारोक्तिमेव यथार्थतया प्रतीयत । तेन च विप्रश्रेष्ठ आत्मनो दासभावमोचन प्रभाव' इति मन्यमान चारुदत्ताय, तत्क्षणे इतोऽभिक्रम्य स्वसामर्थ्याभाव विज्ञाप्य तत्पादयोर्निपपात । चारुदत्तेनापि स करे धृत्वा उत्थापयता सकरुण कृतसान्त्वनोऽसौ चेट चाण्डालाभ्यामनुमतेन शकारेण तस्मान्निरकासि ।

अथ चारुदत्तस्य वधे विलम्ब दृष्ट्वा, तं शीघ्र निहन्तु शकारेणादिश्यमानयो चाण्डालयो, रोहसेन पुनरपि आत्मविनिमयेन पितर मोचयितुमयाचत । तदाकर्ण्य शकार सपुत्रमेव तं व्यापादयितु तावादिदेश । श्रुत्वा च मर्मवेदनाप्रमाथ चारुदत्त, मूर्खे सर्वथैव सम्भाव्यतया पुत्रजीवननाशभीत', रोहसेनमितो गृह गत्वा माता सहाविलम्बेनैव आश्रम गन्तुमुपदिश्य, बाल त गृहीत्वा प्रस्थात मैत्रेयमनुरोध । स तु प्रियवयस्यविरहितजीवनस्य दुर्वहत्व मन्यमान, धृतार्थं रोहसेन समर्प्य प्राणत्यागेन प्रियवयस्यमनुगन्तुमना "शीघ्रमेव एनं नयामि" इत्युक्त्वा रुदता बालकेन सार्धं चारुदत्तस्य पादयो पपात । तदालोक्य पुनरपि शकारेण सपुत्र चारुदत्त हन्तुमादिष्टौ चाण्डालौ "नास्माकं एतादृशी राजाज्ञप्ति" इति तदादेश प्रत्याख्याय, तस्मात्स्थानात् बालक निष्क्रमय्य तृतीये घोषणास्थाने डिण्डिममताडयताम् ।

अथ तदानीमपि चारुदत्तस्य सापराधत्वे अविश्वसतां पौराणां विश्वासोत्पादनाय शकार चारुदत्त स्वमुखेन स्वापराध स्वीकर्तुमवदत् । चारुदत्तस्तु किमप्यभणन् तूष्णीमास । तेन चानन्यगतिक शकार तं जर्जरवंशखण्डेन ताडयित्वा स्वीकारयितु चाण्डालावादिदेश । तयोस्तु तथा कर्तुमुपक्रमतो चारुदत्त बहुधा अनुरोधेऽपि पुन वर्देव सह्या शकारमुखेन स्वापराध स्वीचकार ।

अथ वध्यपालिकामवलम्ब्य अन्योऽन्य विवदमानयोश्चाण्डालयो प्रथम स्वजातिसुलभ विविध विवाद कृत्वा "ममैव वध्यपालिका चेत्, तदा किञ्चित्काल मपेक्षस्व" इति, स्वर्ग गच्छत स्वपितुस्तथाभूतमादेशमुल्लिख्योवाच । "कुत पिता त्वमेवनादिष्ट ?" इति पुनर्द्वितीयेन पृष्ट प्रथम, कदाचिद्राजपरिवर्तनादिना वध्यस्य मोचसम्भावनामेव तादृशपितुरादेशकारणतया निर्दिदेश ।

प्रदर्शयति, तत्स्थानस्य भीषणतामालोक्य नितरां विषण्णोऽसौ सावेगमुपविवेश । तं तथाविधं दृष्ट्वा "किं भीतोऽसि ?" इति पृच्छति चाण्डाले सहसोत्थितोऽसौ "नाहं मरणात् बिभेमि, किन्तु केवलमलीकापवादादेव" इति प्रत्युवाच । तत प्रथम-चाण्डालस्तथोक्तवन्तं तं वचनविशेषेण समाश्वास्य, चतुर्थे घोषणास्थानमालोक्य द्वितीय चाण्डालेन मिलित पूर्व्ववत् सर्व्वमुदघोषयत् ।

अथान्तरे भिक्षु संवाहक धर्म्मभगिन्या मठात् वसन्तसेनां तस्या एवाभिप्रायेण चारुदत्तभवनं नयन् पथि महान्तं कोलाहलमाकर्ण्य, कथमेतदिति निर्णेतुकाम तमेवानुससार । किञ्चिदुपसर्प्यासौ विपुलजनसम्मर्द्दमभिगच्छन् पञ्चमघोषणा-स्थानमुपेताभ्यां चाण्डालाभ्यामुद्घुष्यमाणां घोषणामाकर्ण्य, स्वकृते व्यापाद्यमानं प्रियतमं रक्षितुमतिव्यग्रा वसन्तसेनयाऽनुगत दर्शकेभ्योऽन्तरमयाचत । इतश्च चाण्डाल राजादेशकर्त्तोऽयमस्मदपराध इत्युक्त्वा, पुनरपि अन्तिमस्मर्त्तव्यस्मरणाय चारुदत्तमुपदिश्य च, वधसौकर्य्यार्थं तमुत्तानं भूत्वा सम स्थातुमादिदेश । तस्मिंश्च तथास्थिते खड्गमुत्तोल्य प्रहर्त्तुमुद्यतोऽसौ स्वहस्तात् खड्गं पतितं दृष्ट्वा विस्मित, नूनं न विपद्यते चारुदत्त इति निश्चिकाय, ययाचे च स्वकुलदेवता भगवती सह्य-वासिनीमस्य मोचनं । एवमपि राजादेशमनुसृत्य यावत् तौ तं शूले समारोपयितुम् इयत तावदेव वसन्तसेनासमेतो भिक्षु तदालोक्य "आर्य्या ! मा तावत् मा तावत्" इति ससम्भ्रममुच्चैर्वदन् द्रुततरमुपससार, निपपात च वसन्तसेना भिक्षुश्च यथाक्रमं चारुदत्तस्य उरसि पादयोश्चेति ।

अथ भिक्षुर्वसन्तसेना च चाण्डालमुखात् चारुदत्तं जीवन्तमाकर्ण्य नितरां ननन्द । दृष्ट्वा च तत्कस्मात् समागता चाण्डाले, सभयमपसृत्य वार्त्तामिमां यज्ञवाटगताय राज्ञे पालकाय निवेदयितुं द्वितीयेन सह बहिर्निष्क्राम्यति, शकार पुरत शरीरिणीं वसन्तसेनामालोक्य, अलीकाभियोगेन चारुदत्तं घातयितुं प्रवृत्तस्य आत्मन विपद माशङ्क्य पलायितुमुपचक्रमे । तञ्च पलायमानमालोक्य चाण्डालौ "येन वसन्तसेना मारिता तमेव मारयत इति राजाज्ञामिम अनुसृत्य तमेव राष्ट्रियश्यालमनुसन्धातु मुपचक्रमाते ।

पृष्टया वसन्तसेनया असौ स्वजीवनरक्षकतया निरदेशि। अथ तत्परिचयजिज्ञासुना चारुदत्तेन "कस्त्वमकारणबन्धुः ?" इति जिज्ञासितोऽसौ भिक्षुः प्राक्तनतच्चरणसंवाहकत्वेनात्मपरिचयं कथयन् अलङ्कारविनिमयेन द्यूतकरहस्तात् वसन्तसेनया आत्मनः परित्राणं प्रव्रज्याकारणञ्च न्यवेदयत।

अथ नेपथ्यात् कलकलशब्दोत्थानानन्तरमेव स्पष्टमार्यकस्य जयघोषणायामुच्चारितायां, सहसा शर्विलकः प्रविश्य, पालकनृपतिविनाशनं आर्यकराज्याभिषेकवार्त्ताञ्च सुघोषयन् चारुदत्तमोचनाय प्रवृत्तः संशयितजीवनमपि चारुदत्तं प्रियतमया सार्द्धं जीवन्तमालोक्य, स्वप्रभोरार्य्यकस्य महतीं प्रीतिं सम्भाव्य नितरां ननन्द। ततः चारुदत्तगृहात् पूर्वकृतालङ्कारापहरणवृत्तान्तस्मरणेन लज्जितोऽपि तस्य सौजन्यमाहात्म्यविश्वासात् तमुपसृत्य बद्धाञ्जलिः "आर्य्यचारुदत्त !" इत्यभाषत। ततः "को भवान् ?" इति चारुदत्तेन पृष्टोऽसौ स्वकर्म्मोल्लेखेनात्मपरिचयमदात्। चारुदत्तेनापि सकण्ठग्राहं मित्रत्वेन सम्भावितोऽसौ, आर्य्यकेण यज्ञवाटगतस्य राज्ञः पालकस्य हननं, तथा तस्य अभिनवराज्याभिषेकञ्च विज्ञाप्य, निवेद्य च 'राज्ञा प्रतिष्ठितमात्रेण आर्य्यकेण प्रियसुहृदे तुभ्यं वेणातटस्थं कुशावतीराज्यमतिसृष्टम्" इति, प्रियसुहृदः आर्य्यकस्य प्रथमप्रणयमविचारितं स्वीकर्तुं तमनुरुरोध। अथ शर्विलकेन, राष्ट्रियश्यालं तत्रानेतुमाज्ञप्ता राजपुरुषाः, तदानीं पश्चाद्बाहुबद्धं शकारं तत्रानयन्।

अथ तत्रानीतः शकारः, प्राणभयेन व्याकुलः अनन्यशरणः चारुदत्तचरणयोः निपत्य, शरणागतवत्सलं तमेव शरणमयाचत। सोऽपि सदयः तस्मै अभयमदात्। दुष्टस्य तस्यानार्य्यव्यवहारस्मरणेन प्रतिहिंसापरवशतया पौरेषु तद्वधाय [illegible], शर्विलकः शकारं दण्डयितुकामः "किमस्य पापस्यानुष्ठीयताम् ?" इति चारुदत्तमपृच्छत्। वसन्तसेना तु, चारुदत्तकण्ठात् वध्यकरवीरमालामपनीय शकारस्योपरि निक्षिप्तवतीति स्वबधभीतः शकारः, वसन्तसेनामनुनीय, तामात्मपरित्राणमयाचत। ततः "कीदृशेन दण्डेन दण्डयितव्योऽसौ पापः ?" इति शर्विलकेन पुनः पृष्टः चारुदत्तः सत्कारेण शर्विलकं सद्यः, कृतापराधमपि शरणागतं न [illegible] इति [illegible] मनुरुरोध। तेन चानन्दितः शकारः राजपुरुषैः सह ततो निरक्रामत्।

ततो धूतामुद्दिश्य बहु विलप्य चारुदत्तः सहसा मुमोह । अथानेन आकस्मिकप्रमादेन किङ्कर्तव्यविमूढे शर्विलके, वसन्तसेनया समाश्वासितश्चारुदत्तः चन्दनकेन दर्शितमार्गः स्वं गृहं गन्तुं प्रववृते ।

अत्रान्तरे तत्पत्नी धूता तनयहस्तात् अञ्चलमाक्षिपन्ती ज्वलनं प्रवेष्टुं तदभिमुखं परिचक्राम । तदा रोहसेनेन विदूषकेण च बहुधा निवार्यमाणाऽपि सा स्वसङ्कल्पात् न कथमपि न्यवर्तत । ततो यावत् बालकं सान्त्वयितुं परिरक्षितुञ्च रदनिकाविदूषकौ अनुरुध्याऽपि ताभ्यां प्रत्याख्याता सा, पितृभ्यः तिलोदकदानाय स्वयमेव आत्मानं पर्यवस्थापयेदिति बालकम् उपादिशत, तावदेव चारुदत्तः तत्स्थानमागत्य, समालिङ्ग्य च बालकं बाहुभ्यां प्राणसमां प्रियतमां ज्वलनप्रवेशव्यवसायात् न्यवारयत् । सा चाप्रत्याशितं प्रियतमदर्शनमवाप्य नितरामनन्दत् । तयोरेव परस्परमेलनमालोक्य, विदूषकोऽपि सतीप्रभावमेव पुनः प्रियवयस्यदर्शनकारणं निश्चित्य परां प्रीतिमवाप । अन्यतः वसन्तसेना धूता च परस्परमालिङ्ग्य परां प्रीतिमविन्दत ।

अथ शर्विलकः राजादेशमुद्वहन् वसन्तसेनां वधूशब्देन संवर्द्ध्य, अवगुण्ठ्य च तां स्वयमेव, भिक्षुप्रभृतिसुहृद्गणान् प्रति कर्तव्यं चारुदत्तमपृच्छत् । ततश्चारुदत्ताज्ञया असौ भिक्षुः सर्वविहाराणामध्यक्षः, स्थावरकः विमुक्तदासभावः, चाण्डालौ सर्वचाण्डालानामधिपती, चन्दनकश्च पृथिवीदण्डपालकः विदधे, केवलं शकाराद् पूर्ववत् स्वातन्त्र्यं दातुमनिच्छन्, तं व्यापादयितुं पुनः चारुदत्ताय स्वाभिलाषं व्यज्ञापयत् । स तु "अभयं शरणागतस्य" इत्युक्त्वा तं निरामाङ्क्षे । अथ "किं ते भूयः प्रियं करोमि ?" इति शर्विलकेन पृष्टश्चारुदत्तः, शर्विलकादेरनुग्रहात् अस्मद् अन्यत् प्रियकार्यमुपलब्धम् ततोऽप्यधिकप्रियमस्य किं इत्युक्त्वा भरतवाक्यमुल्लिलेख इति ।

मृच्छकटिकस्य नवीना समालोचना ।

महाकविभासविरचितानां ग्रन्थानामाविष्कृतेः पूर्वं, संस्कृतभाषानिबद्धेषु रूपकेषु मृच्छकटिकं नामैतत्प्रकरणमेव सर्वेभ्यः प्राचीनतया सर्वत्र प्रथितमासीत्। इदानीं भासग्रन्थानाम् आविष्कृतिसमकालमेव प्रथितिरसौ सर्वथा परिवृत्तिमगात्, मृच्छकटिककृतः शूद्रकात् भासकवेः प्राचीनतरतायां नास्ति कस्यापि वैमत्यमिति ।

भासप्रणीत चारुदत्तम्

विचक्षणः श्रीमान् गणपतिशास्त्री, भारतवर्षस्य दक्षिणाङ्गस्थितस्य त्रिवाङ्कुरजनपदस्यान्तर्वर्त्तिनः पद्मनाभपुरपत्तनस्य नातिदूरवर्त्तिनः मणलिक्कराह्वयस्य मठस्य पुस्तकागारात्, तथा कोट्टयप्रदेशान्तर्गत माड्डानस्थानवास्तव्यात् श्रीमत नीलकण्ठशाक्याराच्च महाकविभासविरचितस्य चारुदत्ताभिधेयस्य रूपकस्य आदर्शभूतं लिपिद्वयमधिजगौ। तयोस्तु प्रथमा भ्रान्तिभूयिष्ठा, चरमा तु तदपेक्षया किञ्चित् विशुद्धा आसीत्। मूलभूत तदेव लिपिद्वयमवलम्ब्याधुनातनं तत्रत्ये चारुदत्तं नाम प्रकरणं त्रिवान्द्रमाख्यप्रधाननगरात् मुद्रायन्त्रेण प्राकाशि ।

यद्यपि न दृश्यते तस्य आदर्शपुस्तकद्वयस्य प्रारम्भे नान्दी, न वा कवेरात्मपरिचयोत्कीर्त्तनं, नापि च अन्ते भरतवाक्यादि किमपि, तथाऽपि द्वितीयस्यादर्शपुस्तकस्यान्ते "अवसितं चारुदत्तम्" इत्येतावन्मात्रस्यैवोल्लेखदर्शनात् रूपकमिदं चतुर्भिरेवाङ्कैः समाप्तिमागतमिति शास्त्रिमहोदयस्याभिप्रायं इत्यस्माभिरन्वमायि ।

अस्य च रूपकस्य पाठादस्माभिरेतदेव विज्ञायते यत्, राजकविना शूद्रकेण, स्वरचितस्य मृच्छकटिकाख्यप्रकरणस्य

[illegible]

आदिमेषु चतुर्ष्वेवाङ्केषु उपवर्णितं वस्तु, अन्योऽन्यसम्भाषणं, बहवः श्लोकाः, किं बहुना, नायकनायिकादीनां नामान्यपि च अविकृतान्येव महाकविभासविरचितात् चारुदत्तादेव अग्राहिषत ; तथा च भासरचितं चारुदत्तमेव मृच्छकटिकस्य उपजीव्यतया निरणायि।

चारुदत्तं हि चतुर्भिरेवाङ्कैरवसितम्, मृच्छकटिकन्तु दशाङ्कात्मकं सुविस्तृतं प्रकरणमिति अनयोर्द्वयोराकृतिगतं न विद्यते

[illegible]

किमपि साद्दृश्यम्। यावदेव वर्णनीयं वस्तु चारुदत्ते चतुर्भिरङ्कैः परिसमाप्तं, तावदेव अविकलं सत् मृच्छकटिकेऽपि तावद्भिरेवाङ्कैरुपनिबद्धमिति चारुदत्तेन मृच्छकटिकस्य साम्यं तस्य आद्येषु चतुर्ष्वेव अङ्केषु नियमितम्, शिष्टाश्च षडङ्काः शूद्रकेण स्वीयप्रतिभयैव निरमायि। एतयोश्च रूपकयोः साम्यं वैषम्यञ्च वयं यथास्थानं प्रदर्शयितुं यतिष्यामहे।

अत्र दृश्ययोजनायां विविधासङ्गते, तथा श्लोकसमूहेषु च नानादोषाणां सद्भावेऽपि, आसीत् किल संस्कृतसाहित्यानुरागिणाम् एतस्मिन् मृच्छकटिकप्रकरणे सुमहान् समादरः, किन्तु भासकविविरचिते

[illegible]

चारुदत्ते विद्वज्जननयनातिथीभूते, मन्ये अमी क्रमेण परित्यागमनुपगन्तुमुपक्रमन्ते इति।

टिप्पणी—चारुदत्तरूपकस्य आदर्शभूता प्राचीना लिपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]मपि स्वयं सङ्ग- [illegible] [illegible] [illegible] शूद्रकः पुरा मृच्छकटिकं व्यरचयदिति

शिष्टपडङ्कानां शूद्रकरचितत्वे मतभेद

ब्रुवन्तः, मृच्छकटिकस्य अवशिष्टाः षडङ्का शूद्रकेण राज्ञा अभिनवया स्वप्रतिभया समुद्भाव्य विरचिताः इति न स्वीकुर्व्वन्ति। तेषां मते चारुदत्तप्रकरणस्य खण्डितत्वे, तथा अन्यैरप्राप्तचरुषाशमुपजीव्यैव शूद्रकस्य शेषाङ्कषट्कप्रणयने च क्रमेण तैरेवोपदर्शितं हेतुत्रयमुपन्यस्यते ; तथा हि,—

चारुदत्तस्य खण्डितत्वे प्रथमो हेतु

ग्रन्थमात्रस्यैव वर्णनीयविषयस्य सीमाबद्धतया, विषयाकाङ्क्षापरिसमाप्तेः पूर्व्वम्, अन्तरा यत्र कुत्रचिद्वा समाप्ति नैव भवितुं युज्यते इति। चारुदत्तस्य प्राचीनादर्शहस्तलिपिः एवंविधे स्थाने समाप्तिमधिगता यत्, तथाविधे स्थले कस्यापि ग्रन्थस्य परिसमाप्तिर्न युज्यते, तथा हि,—"एहि, इम अलङ्कार गह्णिअ अज्जचारुदत्त अभिसरिस्सामो" एतावती साकाङ्क्षा उक्तिः न हि कस्यापि रूपकस्य समाप्तौ प्रयोक्तुमुचिता, तादृश साकाङ्क्षवाक्यमात्रस्यैव श्रवणे "तत किमभूत् ?" इति श्रोतृजिज्ञासाया अविनिवृत्तेः, तादृशाकाङ्क्षासत्त्वे च वर्णनीयविषयस्यापरिसमाप्ततया ग्रन्थसमाप्ति सुतरामसम्भव. इत्याद्य चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकबीजम्।

चारुदत्तस्य खण्डितत्वे द्वितीयो हेतु

अस्य च चारुदत्ताख्यरूपकस्य अन्ते आलङ्कारिकसम्मतस्य नाटकरूपकादिसमाप्तिसूचकस्य भरतवाक्यस्य असत्त्वेन, नाय ग्रन्थ. चतुर्भिरेवाङ्कै. समाप्तिमधिगत, अपि तु अस्य अङ्गान्तरमप्यस्तीति प्राकृतैरप्यनुमातु शक्यते, तथा च—श्रीमता गणपति शास्त्रिमहोदयेन या आदर्शभूता हस्तलिपिरधिगता, सा न खण्डितैवेति द्वितीय चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकबीजम्।

यो हि कविराद्येषु अङ्कचतुष्टयेषु भासीयचारुदत्तप्रकरणस्य

स्वग्रन्थं विरचयितुमारभमाणः ग्रन्थनिबद्धपात्राणां नामापि, (का कथा श्लोकादीनाम्) परिवर्त्तयितुं नैव प्रबभूव, स खलु किमप्यनुपजीव्य केवलं स्वीयप्रतिभोद्भावितकल्पनाप्रभावमाश्रित्य सम्पूर्णान्न्यान् षडङ्कान् व्यरचयदिति सर्व्वथा सर्व्वस्यैवाविश्वास्यमिति तृतीयं चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकबीजम्।

चारुदत्तस्य खण्डितत्वे तृतीयो हेतुः

प्रोक्तहेतुत्रयमुपजीव्य विरुद्धवादिनस्तावत् साटोपमेवमाहुः, यत् भासरचितचारुदत्तस्य वर्णनीयविषयान् बहूनविकृतान् श्लोकान्, भाषामात्रपरिवृत्त्या परस्परमुक्तिप्रत्युक्तीः, किं बहुना, नायकनायिकादीनां तत्तन्नामान्यपि स्वग्रन्थेऽविकलमुपन्यस्यन्, तत्र कुत्रापि तदुपजीव्यतास्वीकारमकुर्व्वंश्च मृच्छकटिककविः शूद्रकः रूपकरचयितृषु स्वीयामनिर्वाच्यां लघुतां प्रख्यापयामासेति।

शूद्रकस्य कवित्वं प्रति लघुताऽभियोगः

प्रोक्तेषु त्रिषु चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकहेतुषु नाद्यस्तावत् प्रमाणपदवीमारोढमर्हतीति समर्थयमानैरस्माभिरादौ विरुद्धवादिनः पृच्छ्यन्ते, यदेकस्यैव ग्रन्थस्य विभिन्नस्थानप्राप्ता द्विविधैव हस्तलिपिः कथमेकत्रैव समाप्तिं गता? तयोश्चादर्शलिपिद्वयोः एकस्याः भ्रान्तिभूयिष्ठत्वेन, अपरस्याः अपेक्षाकृतविशुद्धिमत्त्वेन च विभिन्नतया, प्रोक्तलिपिद्वयमपि एकमेवादर्शमवलम्ब्य न लिखितमिति प्राकृतैरप्यनायासेनानुमातुं शक्यते, एवञ्च भ्रमस्य भूयस्त्वाल्पीयस्त्वाभ्यां भिन्नाकारतया भिन्नादर्शप्रसूतयोः, विभिन्नदेशप्राप्तयोश्च द्वयोरेव आदर्शहस्तलिप्योरेकस्मिन्नेव स्थाने समाप्तिदर्शनात्, नायं ग्रन्थः खण्डितः, अपि तु कविरसौ भासः प्रकरणमिदं यथाकामं समापयितु-

उक्तेषु हेतुषु आद्यस्य खण्डनम्

सोढ़मानो बलवद्दुरदृष्टरूप-अपरिहार्य्यान्तरायवशात् आत्य-न्तिकेच्छासत्त्वेऽपि चतुर्थाङ्कात् परं किमपि विरचयितुमशक्नुवन् असम्पूर्णावस्थायामेव तद्रचनातो विरराम इति समीचीन-सिद्धान्ते किमस्ति कस्यचित् विप्रतिपत्तिलेशः ? सम्भवति वा कस्यचित्, प्रतिपत्त्योक्ते चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधके आद्यहेतौ निर्भरः ?

अपि च, नाट्यगुरुभरतप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्य अष्टादशा-ध्याये द्व्यधिकशततमसङ्ख्यकश्लोकस्था "प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरास्तथा चैव। अङ्का कर्त्तव्याः स्युर्नानारसभाव-संयुक्ताः ॥" इत्युक्तिमभिलक्षयन्तः केचन "चारुदत्तस्य प्रकर-णत्वं हि सर्व्ववादिसम्मतं, तच्च चतुरङ्कतया प्रोक्तप्रकरणलक्षणा-क्रान्तं न भवतीति खण्डितम्" इति मन्यन्ते, तेषामप्याशङ्का-मपनेतुकामैरस्माभिरेवमुच्यते, तथा हि,—प्रकरणस्यास्य रच-यिता कविर्भासः सर्व्वलक्षणोपेततया सर्व्वाङ्गसुन्दरतया च ग्रन्थमिमं रचयितुमुपक्रममाणोऽपि बलवद्दुरदृष्टवशात् मध्य-प्रस्तावमुपहततया असम्पूर्णावस्थायामेव व्यरमदिति बहुभि प्रकरणलक्षणैरुपेतमप्येतच्च पञ्चादिकदशपराङ्कोपेतत्वलक्षणो-पेतमिति। पञ्चादिकदशपराङ्कानुपेतत्वेऽपि अस्य प्रकरण-तया प्रसिद्धिस्तु अपरविधबहुतल्लक्षणसम्बन्धकृतेति सुधीभि विभाव्यम्।

अन्यच्च, विरुद्धवादिभिर्यदेव "एहि, इम—" इत्यादि साकाङ्क्ष वाक्यं चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकत्वेनापन्यस्य सम्पादृत्या परिलक्ष्यते चेत्, तदा तदेवास्माकमनुकूलतामापादयिष्यति। तथा हि,—य किल कवि चतुर्थाङ्क यावत अस्मिन् प्रक[illegible] अन्येषु च बहुषु नाटकेषु उपनिबद्धया विविधरसभाव[illegible] नङ्कारसमन्वितया स्वरचितया काव्यकलया [illegible]

सम्मोदयन् तदानीन्तनेषु कविसमाजेषु नितरां ख्यातिमलभत; स खलु तादृशेन साकाङ्क्षवाक्येन प्रकरणमिदं समापयदिति कल्पयितुमपि न शक्यते. तथा च बलवदन्तरायवशादेवायम् अस्यासम्पूर्णताऽवस्थायामेव विरराममिति समीचीन. सिद्धान्तः।

एवञ्च यदि शूद्रकः, विषयाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः पूर्व्वमेव कवेरस्य रचनातो विनिवृत्तिदर्शनात् ग्रन्थमिमम् असम्पूर्णं विभाव्य, चतुर्थाङ्कं यावत् तमेव ग्रन्थमुपजीव्य च, अस्य परिसमाप्तिचिकीर्षया चारुदत्तात् आख्यानभाग, श्लोकान्, पात्रादीना नामानि च अविकृतान्येव गृहीत्वा मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं व्यरचयत्, तदा न कथमपि तस्य कवेर्गौरवहानिम्; न वाऽस्य कवित्वं प्रति जनसाधारणस्य लघुताऽभियोगकारणं किञ्चिदपि परिलक्षयाम।

चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकहेतुषु द्वितीयस्याप्रमाणतायाम् अस्माकमेतदेव वक्तव्यमस्ति यत्, चारुदत्तप्रकरणस्य अन्ते

विरहवादमा
द्वितीयहेतो
खण्डनम

ग्रन्थसमाप्तिसूचकस्य भरतवाक्यस्याभावे तत्र तत्प्रयोगस्यानवसर एव हेतु, तथा हि,—यदि कविरत पर कश्चिद्बलवदन्तरायः समुपस्थितः रचनाविघ्नमुदपादयदिति बाधित एव तस्यासम्पूर्णतादशाया व्यरमत्, तदा कथमपि नास्ति तत्र भरतवाक्यस्यावसर इति सर्व्व एव निर्विवादं स्वीकरिष्यन्ति।

अपि च, यदि अन्ते भरतवाक्यासत्त्वेन ग्रन्थस्यापरेऽपि अप्राप्ता अंशा सन्तीत्यनुमीयेत, तर्हि चारुदत्ते आदौ कविपरिचय नास्तीति भासोऽपि चारुदत्तस्य रचयिता नाऽस्तीति सत्प्रतिपक्षस्यान्योऽयमनुमानान्तरमपि प्रसज्येत। तथा च—यथा कविपरिचयं विनाऽपि अन्यबहुप्रमाणबलमाश्रित्य, चारुदत्तप्रणेता भास एवेति निरधारि, तथैव

मीहमानो बलवद्दुरदृष्टरूप-अपरिहार्य्यान्तरायवशात् आत्य-न्तिकेच्छासत्त्वेऽपि चतुर्थाङ्कात् पर किमपि विरचयितुमशक्नुवन् असम्पूर्णावस्थायामेव तद्रचनातो विरराममिति समीचीन-सिद्धान्ते किमस्ति कस्यचित् विप्रतिपत्तिलेश. ? सम्भवति वा कस्यचित्, प्रतिपचोक्ते चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधके आद्यहेतौ निर्भर. ?

अपि च, नाट्यगुरुभरतप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्य अष्टादशाध्याये द्वयधिकशततमसङ्ख्यकश्लोकस्था "प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरास्तथा चैव। अङ्का कर्त्तव्याः स्युर्नानारसभावसयुक्ताः॥" इत्युक्तिमभिलक्षयन्तः केचन "चारुदत्तस्य प्रकरणत्व हि सर्व्ववादिसम्मत, तच्च चतुरङ्कतया प्रोक्तप्रकरणलक्षणाक्रान्तं न भवतीति खण्डितम्" इति मन्यन्ते, तेषामप्याशङ्कामपनेतुकामैरस्माभिरेवमुच्यते, तथा हि,—प्रकरणस्यास्य रच यिता कविर्भास' सर्व्वलक्षणोपेततया सर्व्वाङ्गसुन्दरतया च ग्रन्थमिमं रचयितुमुपक्रममाणोऽपि बलवद्दुरदृष्टवशात् मध्ये-प्रस्तावमुपहततया असम्पूर्णावस्थायामेव व्यरमदिति बहुभि' प्रकरणलक्षणैरुपेतमप्येतन्न पञ्चादिकदशपराङ्कोपेतत्वलक्षणोपेतमिति। पञ्चादिकदशपराङ्कानुपेतत्वेऽपि अस्य प्रकरण तया प्रसिद्धिस्तु अपरविधबहुतल्लक्षणसम्बन्धकृतेति सुधीभिर्विभाव्यम्।

अन्यच्च, विरुद्धवादिभिर्यदेव "एहि, इम—" इत्यादि साकाङ्क्ष 'वाक्य चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकत्वेनोपन्यस्त, सम्यग्दृष्ट्या परिलक्ष्यते चेत्, तदा तदेवास्माकमनुकूलतामापादयिष्यति, तथा हि,—यः किल कवि चतुर्थाङ्क यावत् अस्मिन् प्रकरणे, अन्येषु च बहुषु नाटकेषु उपनिबद्धया विविधरसध्वनिगुणालङ्कारसमन्वितया स्वरचितया काव्यकलया काश्चामादिन

सम्मोदयन् तदानीन्तनेषु कविसमाजेषु नितरां ख्यातिमलभत: स खलु तादृशेन साकाङ्क्षवाक्येन प्रकरणमिद समापयदिति कल्पयितुमपि न शक्यते. तथा च बलवदन्तरायवशादेवायम् अस्यासम्पूर्णताऽवस्थायामेव विरराममिति समीचीन. सिद्धान्त:।

एवञ्च यदि शूद्रक:. विषयाकाङ्क्षाविनिवृत्ते: पूर्व्वमेव कवे-रस्य रचनातो विनिवृत्तिदर्शनात् ग्रन्थमिमम् असम्पूर्णं विभाव्य, चतुर्थाङ्कं यावत् तमेव ग्रन्थमुपजीव्य च, अस्य परिसमाप्तिचिकी-र्षया चारुदत्तात् आख्यानभाग, श्लोकान्, पात्रादीना नामानि च अविकृतान्येव गृहीत्वा मृच्छकटिक नाम प्रकरणं व्यर-चयत्. तदा न कथमपि तस्य कवेर्गौरवहानिम्; न वाऽस्य कवित्व प्रति जनसाधारणस्य लघुताऽभियोगकारण किञ्चिदपि परिलक्षयाम।

चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकहेतुषु द्वितीयस्याप्रमाणतायाम् अस्माकमेतदेव वक्तव्यमस्ति यत्, चारुदत्तप्रकरणस्य अन्ते

विरुद्धवादिना द्वितीयहेतो खण्डनम्

ग्रन्थसमाप्तिसूचकस्य भरतवाक्यस्याभावे तत्र तत्प्रयोगस्यानवसर एव हेतु, तथा हि,—यदि कविरत पर कश्चिद्बलवदन्तराय समुपस्थित: रचनाविघ्नमुदपादयदिति बाधित एव तस्या-सम्पूर्णतादशाया व्यरमत्, तदा कथमपि नास्ति तत्र भरत-वाक्यस्यावसर इति सर्व्व एव निर्व्विवादं स्वीकरिष्यन्ति।

अपि च. यदि अन्ते भरतवाक्यासत्त्वेन ग्रन्थस्यापरेऽपि असमाप्ता अंशा सन्तीत्यनुमीयेत. तर्हि चारुदत्ते आदौ कविपरिचय नास्तीति भासोऽपि चारुदत्तस्य रचयिता नाऽस्तीति सप्रतिपक्षस्वल्पीयमनुमानान्तरमपि प्रसज्येत। तथा च—यथा कविपरिचय विनाऽपि अन्यबहुप्रमाणबल-मास्थित्य चारुदत्तप्रणेता भास एवेति निरधारि. तथैव

पूर्व्वोक्तबहुप्रमाणबलात् भरतवाक्यस्यासत्त्वेऽपि असम्पूर्णतया रचितं चारुदत्तम् अखण्डितमेवेति निर्णेतुमपि शक्यते।

तत्र तृतीयस्य हेतोः खण्डनम्

तृतीयस्याप्रमाणतायान्तु अस्माभिरेतदेवोच्यते, यत् मूर्खतमोऽपि कश्चित् यदि कदाचित् ग्रन्थान्तरनिबद्धं वस्तु चोरयितुमिच्छति, तदाऽसौ प्रथमत एव तद्ग्रन्थोक्तपात्रादेः नामधामादिकं परिवर्त्तयति, तथाविधां मृच्छकटिककवेः कामपि चेष्टां न वयं पश्यामः। तदानीन्तनो हि जनसमाजः अस्मत्तः समधिकरूपेण भासकृतकाव्यानुशीलनपरायणः आसीदित्यस्माभिर्वक्ष्यमाणस्वरसादवगम्यते, तथा हि,—अस्मत्पितामहपादैः श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरमहोदयैः प्रकाशितकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तेः द्वितीयसंस्करणे चतुःषष्टितमपृष्ठे "यासां बलिर्भवति मद्गृहदेहलीनाम्" इत्यादिश्लोकः उदाहरणतयोपन्यस्तो दृश्यते, श्लोकश्चैष भूयसाऽंशेनानुरूपः चारुदत्ते मृच्छकटिके च अस्ति, परन्तु अस्मिन् चारुदत्तीयश्लोकस्य सादृश्यातिशय्यसत्त्वात् चारुदत्तादेवायं श्लोकः उदाहरणत्वेन गृहीतः, इत्यस्माभिरेवमनुमातुं शक्यते यत्, वामनः चारुदत्तेन सह सुपरिचितः एवासीदिति। एवं प्रसन्नराघवे "भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः" इत्यादिश्लोकदर्शनात् विज्ञायते यत्, अस्य रचयिता कविः जयदेवोऽपि स्वग्रन्थे भासकवये प्राधान्यदानात् तेन सार्द्धं सुपरिचित एवासीदिति। तथा च शूद्रकसमकालिककविसमाजः सर्व्व एवास्य कवेर्भासस्य काव्यकलापप्रणयी आसीदित्यस्माकमनुमानं न हि कथमप्यसङ्गतिं भजते। एवञ्च विद्वत्समाजे आत्मनश्चौर्य्यापवादपरिहाराय तदानीन्तनसर्व्वजनविदितस्य चारुदत्तप्रकरणस्य बहूनां श्लोकानां, पात्रादिनाम्नाञ्च मृच्छकटिके अक्षुण्णतया संस्थापनमेव, न केवलं शूद्रकस्य कवेः

चौर्य्यप्रवृत्त्यभावस्य, अपि तु सरलतायाः चित्तसमुन्नतेश्च प्रकृष्टं निदर्शनमिति मन्यामहे।

अपि च, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ते पञ्चत्रिंशत्तमपृष्ठे "शूद्रकादिरचितेषु प्रबन्धेषु अस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते" इति लेखोऽवलोक्यते, तथा च, अत्र वामनेन स्वग्रन्थे प्रमाणस्वरूपेण शूद्रकनामोल्लेखदर्शनादस्माभिरेतदनुमीयते यत्, तदानीं शूद्रकस्य कविसमाजेषु न तावत् चौरकवित्वेन प्रसिद्धि, अपि तु प्रमाणकविस्वरूपेण महती प्रतिपत्तिरेवासीदिति। एवञ्च वामनस्य चारुदत्तमृच्छकटिकयोः द्वयोरेव सम्यगभिज्ञतासत्त्वेऽपि, तथाऽऽरोपितचौर्य्यविधौ नामौ किमप्यभ्यधात्, तस्य तदानीं शूद्रकं प्रति चौर्य्यविश्वासहेतुकाश्रद्धासत्त्वे स्वग्रन्थे प्रमाणतया तन्नामोपन्यासेन तं प्रति समादरः कथमपि न सम्भवतीति निपुणैर्विभाव्यम्।

अपि च—मृच्छकटिकं हि शूद्रकस्य अस्मद्दृष्टिविषयेषु एकैव कृतिः, साऽपि यदि चोरितान्यार्थघटिततया उपेक्षणीया भवेत्, तदा वामनेन स्वग्रन्थे कथमपि प्राधान्येन कवेः शूद्रकस्य नाम नाग्राहि।

यैस्तावत् पूर्व्वं भासेन सह सम्यगपरिचितैरपि, कालेन तस्य चारुदत्तप्रकरणाविष्कारात्परं मृच्छकटिकेन सार्द्धमस्य सौसादृश्यं दृष्ट्वैव सहसैव स्थिरीकृतं यत्, चारुदत्तादामूलं भाव-वृत्तान्त-नाम-श्लोकादीन-विकलं चोरयता शूद्रकेण विरचितमिदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं, सर्व्वान् प्रकृततत्त्वानभिज्ञान् प्रतार्य्य, काव्यामोदिसमाजेषु समाहृतं सुचिरं सुख्यातिमलभत, नो चेत् कथं न कुत्रापि मृच्छकटिककृता स्वग्रन्थे चारुदत्तोपजीव्यता स्वमुखेन स्वीकृता? इति,

मृच्छकटिकस्य
चारुदत्त मूल
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तानेकदेशदर्शिन प्रति ब्रूम,—शूद्रक चतुर्थाङ्क यावत् भास-प्रणीतचारुदत्तमुपजीव्यैव मृच्छकटिक व्यरचयदित्यत्र नास्ति न' कोऽपि मतभेद, किन्तु मृच्छकटिके तस्य तादृशीं कामपि स्वीकारोक्तिमलभमानै: तैर्यदस्मिन् चौर्य्याभियोग समुद्भावित:, तत्रैव न: प्रतिवाद:, तथा हि,—आख्यानभागस्या-न्तरा स्वीकारोक्तिमत्त्वासम्भवात् प्रथमत प्रस्तावनायामेव तत्तत्त्व न्यायत' सम्भवति ; किन्तु मृच्छकटिकस्य प्रस्तावनाया तादृशी काऽपि स्वीकारोक्तिरासीन्न वेति निर्णये, अभावपक्षेऽपि नास्ति किमपि बलवत् प्रमाणम, यत इदानीं मृच्छकटि कस्य या प्रस्तावना अस्माभिरधिगम्यते, तस्य सर्वांश. शूद्रकेण न विरचित:, शूद्रकविरचिताया: मूलप्रस्तावनाया परवर्त्तिनि अभिनये तत्तत्कालानुरूप विपरिवर्त्तितत्वात्। सैव परिवर्त्तिता प्रस्तावना अस्माभिरधिगतेति। अस्माकमेतादृशाभिनवकल्पना-प्रसूतसिद्धान्तस्य कारण वय यथास्थान प्रदर्शयिष्याम:।

एवञ्च मृच्छकटिके शूद्रकस्य स्वीकारोक्त्यदर्शनात् त चौर्य्यापराधेनाभियोक्तुं कथमपि न शक्यम। परन्तु अस्माभि सूक्ष्ममीक्ष्यते चेत्, तदा शूद्रकेण पूर्ववर्त्तिन कस्यचित् कवे रचनामवलम्ब्य मृच्छकटिक विरचितमित्यस्याभास वय तत्रैव प्रस्तावनाया सूत्रधारोक्तपद्यश्लोकादधिगन्तुं शक्यम, तथा हि,—तत्र "युवा दरिद्र: किल चारुदत्त" इत्येतद्वाक्यस्थित "किल" इति पदमस्माक दृष्टिमाकर्षति। किलेत्यव्ययशब्दो हि निश्चये प्रसिद्धार्थे च वर्त्तते। अत्रत्यश्चाय किलशब्द निश्चयार्थे प्रयुक्तश्चेत्, तदा न कोऽपि विशिष्टोऽर्थ एतस्मादधिगम्यते. इति प्रसिद्धार्थे एवाय प्रयुक्त इत्यकामेनापि स्वीकार्य्यम्, तथा च, वसन्तसेना-चारुदत्तनामानौ नायकौ तदानीं सर्वजनविदितौ आस्तामित्या यातम्, सर्व्वजनेषु तन्नामप्रसिद्धिश्च पूर्व्वविरचितचारुदत्तादिश्च

समजनोत्यनुमीयते, तथा च, शूद्रकेण तत्र किलशब्दं प्रयुज्य इङ्गितेन "चारुदत्तप्रकरणे यश्चारुदत्तः नायकतया प्रसिद्धः, सोऽयं मयाऽपि नायकरूपेणात्र गृहीतः" इत्यभिप्रायः प्रकटितः। न च तत्त्वतः एव तन्नामानौ जनौ तदानीं विद्यमानौ आस्तां, तयोश्च चरित्रमवलम्ब्य शूद्रकेण मृच्छकटिकप्रकरणं विरचितमिति वाच्यं, चारुदत्तस्य प्रकरणत्वात्, प्रकरणस्य च कविकल्पितवस्तुविषयकत्वात् नाटकस्येवैतस्य ख्यातवृत्तत्वासम्भवात्, तथा च वसन्तसेनाचारुदत्तनामानौ वास्तवौ जनौ कावपि नासाताम्, तौ तु प्रकरणनायकतया नूनमेव कस्यापि कवेः कल्पनाप्रसूतचरितौ, काल्पनिकं तच्चरित्रमवलम्ब्यैव च मृच्छकटिकमेतत् विरचितमिति। ईदृशाभासस्य तत्रत्यषष्ठश्लोके परिदृश्यमानत्वात् मन्यामहे, एतत्सर्वं सूत्रधारः तदाऽज्ञासीदिति।

अपि च मृच्छकटिकस्य सूत्रधारः भासरचितचारुदत्तमप्यज्ञासीदित्यस्माभिः एतत्प्रकरणीयसप्तमश्लोकादवगम्यते; तथा हि,—तस्मिन् श्लोके "नयप्रचारं" "व्यवहारदुष्टतां" "खलस्वभावम्" इत्यादि वाक्यं ब्रुवन्नसावस्माकं विशेषेण दृष्टिमाकर्षति; तेष्वेव च विषयेषु चारुदत्तात् मृच्छकटिकस्य विशेषेण पार्थक्यदर्शनादस्माभिरेतदनुमीयते यत्, असौ भासस्य चारुदत्तं मनसि कृत्वैव सप्तमश्लोके "नयप्रचारम्" इत्यादिकं ब्रुवन् चारुदत्तेन सह मृच्छकटिकस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयितुं प्रायततेति।

एवञ्च उल्लिखितैरेव प्रमाणैः सिद्धान्तपक्षे अस्माभिरेव दृढतरं वक्तुं शक्यते यत्, भासेन बलवदन्तरायवशादसमापयता विरचितं चतुरङ्कं साकाङ्क्षं चारुदत्तं नाम प्रकरणमुपजीव्य शूद्रकः स्वकपोलकल्पितेन विषयेण शेषमङ्कषट्कं विरच्य मृच्छकटिकं नामैतदभिनवमेव प्रकरणं व्यरचयदिति। स्वग्रन्थे ग्रन्थकारेण

चारुदत्तोपजीव्यकत्वस्य कथमप्यनुलेखस्तु अप्रमाणक इत्यस्मत्सिद्धान्तसङ्क्षेप.।

इदानीमेतदेवास्माभिरालोचनीय यत्, आद्येषु चतुर्ष्वङ्केषु चारुदत्तमृच्छकटिकयो. कुत्र साम्यम् ? कुत्र वा वैषम्यम् ? तत्र शूद्रकेण कि किं नाम परिवर्त्तितम् ? तस्य तस्य वा परिवर्त्तनस्य किं बीजम् ? इति।

एषु च विचार्य्यविषयेषु आद्यमेवादौ विचारयाम ; तथा हि,—उभयोरेव रूपकयो: नाटकीयवस्तुन: उपस्थापनरीति., उपाख्यानाश', परस्परालापविषयश्च प्रायश तुल्य: एव। किन्तु अभिनवानामनेकेषा श्लोकाना सन्निवेशात्, तथा कुत्रचित् नवोद्भावितानामपि दृश्याना योजनाच्च मृच्छकटिकस्य चत्वार एव अङ्का: चारुदत्तत आकृत्या बृहत्तरा परिदृश्यन्ते। पात्राणा नामानि तु उभयत्रैवाभिन्नानि, केवल चारुदत्ते यस्तावन्नायक. सज्जलक इत्याख्यया अभिहित, स तु मृच्छकटिके शर्विलक इति नाम्ना अभ्यधायि। तथा मृच्छकटिकोक्त हस्तिपक: कर्णपूरक:, चारुदत्ते केवलं चेट इति नामविशेषाविशेषित एव उल्लिखित ।

मृच्छकटिकचारुदत्तयो परस्परसाम्यवैषम्य

एतत्तु पूर्व्वमेवोक्त यत्, मृच्छकटिकवत् चारुदत्ते आदौ नान्दी, कवे: परिचय', तथाऽन्त भरतवाक्यञ्च नास्तीति।

प्रथमे अङ्के, नानयोरुभयोरपि रूपकयो तादृश कश्चित् विशेषो दृश्यते, केवलं चारुदत्तप्रकरणे—विटशकारौ द्वावेव वसन्तसेनामनुसस्रतुरित्युक्तम् ; अत्र तु—तदनुसरणे विटचेटशकाराणा त्रयाणामवतारणा दृश्यते इति भेद.।

द्वितीये अङ्के, चारुदत्तप्रकरणे—भासेन द्यूतकारकाणा माथुर द्यूतकर दर्दुरकादीना नामापि नोदलेखि, मृच्छकटिके

तु—तैरनुष्ठित द्यूतव्यापारमवलम्ब्य विरचित सर्व्वथैवाभिनव दृश्यमिकमालोक्यते इत्यनयोरत्र विशेष ।

अपि च, चारुदत्तप्रकरणस्यास्मिन्नेवाङ्के, सवाहक वसन्त-सेनात. प्रास्थानिकीमनुमति गृहीत्वा प्रचलित:, तत परि-व्राजक सवृत्तश्च . मृच्छकटिके तु असौ तत: शाक्यश्रमणक' संवृत्त: इति विशेष: परिदृश्यते । ॐ

तृतीयेऽङ्केऽपि नानयो. किमपि विशेषत: पार्थक्य परि-लक्षयाम' ।

चतुर्थेऽङ्के तु मृच्छकटिके प्रथमाशे एव चेटी वसन्त-सेनासमीपमागत्य.—"अज्जए। अत्ता आसवेदि, गहिदा-वगुण्ठणा पक्खदुआरए सज्ज पवहणं। ता गच्छेत्ति" इति राजश्यालकमस्थानकमभिगन्तु ता व्यजिज्ञपत्। तच्छ्रुत्वा सा.—"एव्व विस्सादिव्वा. जइ म जीअन्तिं इच्छसि, ता एव्वं न उणो अह अत्ताए आसाविदव्वा" इति प्रत्यवदत्। मन्या-

मच्छे मृच्छकटिककृता एतेनैतदावेदितं यत्, चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनायाः अनुरागः न खलु गणिकाजनानुरूप. इति। यद्यपि वसन्तसेना गणिकादुहिता, तथाऽपि तदीयव्यवहारस्तु गणिकाऽननुरूपतया प्रशसनीय इति। कि नाम एकानुरक्ता तायाश्चरमोत्कर्षः, तत्किल सा सम्यक्तयाऽज्ञासीदिति मृच्छकटिकस्यात्यन्तोत्कर्षप्रतिपादकोऽयमशः नास्माभिश्चारुदत्त-प्रकरणे कुत्रापि दृश्यते।

तत्रैवाङ्के चारुदत्तप्रकरणे,—वसन्तसेनया मदनिकासज्जलकयोः एकान्तकृतादन्योऽन्याभाषणादेव भूषणवृत्तान्ते विदिते, चारुदत्तादेशात् विदूषकः धूतया दत्ता रत्नमालाम् अपहृता-लङ्कारविनिमयत्वेन वसन्तसेनायै दातुं तत्र समुपस्थितः प्रदाय च प्रातिष्ठत। गते तु विदूषके मदनिकया नीतेन सज्जलकेन स्वकपटप्रयोजन विज्ञापिता वसन्तसेना सहसैव अब्रवीत्,—"इम तस्स चारुदत्तस्स देदु अज्जो" इति; तच्चाकर्ण्य सज्जलकेन,—"भवति। न खल्वह गच्छामि" इत्युक्ते, वसन्त-सेना पुनरपि "अह जाणामि, तस्स गेहे साहस करिअ आणीदो अअ अलङ्कारो—" इति ब्रुवती तद्दत्तानि अलङ्कर-णानि नाग्रहीत्।

मृच्छकटिके तु तत्रैव, एकान्ते स्थितया वसन्तसेनया, मदनिकाशर्विलकयोः रहसि कृतादन्योऽन्यालापात् विदिता-लङ्कारवृत्तान्तया सकपटं शर्व्विलकप्रदत्तानि अलङ्करणजातानि अग्राहिषत, न च किमपि रहस्य तदानीमुद्घाटि, केवल वाङ्मात्रेणैतदेवाभ्यधायि यत्, "अह अज्ज चारुदत्तेण भणिदा—'जो इमं अलङ्कारअ समप्पइस्सदि, तस्स तुए मदणिआ दादव्वा' ता सो जेव्व एद तं देदित्ति, एव्व अज्जेण अवगच्छिदव्वम्" इति। इत्यमतिवैदग्ध्येन रहस्य

मिदमतिरमणीयं विदधती वसन्तसेना तत्क्षणमेव छलेन आश्रितायाः मदनिकायाः शर्व्विलकस्य च अभीष्टमपूरयत्। ततश्च विदूषके अपहृतालङ्कारविनिमयेन रत्नमाला दातु-मागते, अविचारितमेव सा तस्मात् रत्नमालामग्रहीत्, तेन च रहस्यमपि क्रमात् घनीभूतमभवत्।

चारुदत्ते तु रूपके एतदुपवर्णितं यत्, चारुदत्तगृहात् निक्षेपभूतानि निजभूषणानि अपहृतानीति वसन्तसेना मद-निकासज्जलकाभ्यामावेदिता सती चोरितालङ्कारविनिमयेन रत्नमालामर्पयितुमुपागतात् विदूषकात् यदा रत्नमालाम-ग्रहीत्, तदाऽपि भूषणजातं नाभवदस्याः करतलगतमिति, तेन च तत्र रहस्यमेतन्मदनिकासज्जलकाभ्यां विकासमभजत, नादीयत च हृतालङ्कारव्यापारे चारुदत्तेन किं क्रियेत, इत्यव-गन्तु वसन्तसेनायै कौतूहलोद्वेगयोः कोऽप्यवसर इति।

मृच्छकटिके तु दृश्यते, विदूषकस्य वसन्तसेनासदनसमाग-मनात् पूर्व्वमेव एकान्तस्थिता सा हृतालङ्करणवृत्तान्तमश्रौषीत्, अभूवंश्च तान्येवाभरणानि तस्या एव हस्ते अवस्थितानि इति। तेन च वसन्तसेनायाः अलङ्करणप्राप्तिकाल विदूषकागमनकाल-स्यान्तरा, निक्षिप्तभूषणेषु चोरितेषु, चारुदत्तस्य मानसिकाव-स्थायाम् अलङ्कारविषये तत्कर्त्तव्यतायाञ्च वसन्तसेनायाः (तथा पाठकाना दर्शकानामपि) उद्वेगः कौतुकञ्च तथा अन्यद् वा यत्किञ्चिद्भवेत् तद्भवतु, परन्तु अलङ्कारप्रत्यर्पणेन वसन्तसेना चारुदत्तस्य मनसि शान्तिं नेतुं शक्ष्यति, इत्येवंविधः उद्वे-गोपगमस्य भाविकौतुकस्य च सम्यग् विकाशावकाश अत्र प्रदर्शित इति।

तत परमेव यदा चारुदत्तेन प्रत्ययस्य परिशोधार्थं विदू-षकहस्तेन रत्नमाला प्रेषिता, तदाप्रभृति वसन्तसेनायाः मनः

त प्रति दृढात् दृढतर समाकृष्टमभूत्, तस्या प्रेम च पूर्व्वस्मादपि घनीभूतमभवत् , तदा तु सा चारुदत्तमपश्यन्ती क्षणमपि अपेक्षितुं नाशक्नोत्। भासप्रणीते चारुदत्ते तु ईदृशी वर्णना न हि उपकल्पिता विवृता वा।

अपि च रहस्यमिद चारुदत्त वसन्तसेनाञ्चाधिकृत्य मृच्छकटिके स्फुटतया विकासमलभत इति नाट्यवस्तूनि समधिका प्रकृष्टतामभजन्त ; सा खलु वसन्तसेनाया: वेशवाससवादिनी विमलचरित्रानुरूपा च ; रचनाया कियन्मात्रपरिवर्त्तनेनैव तदिदं चारुदत्तरहस्यात् परिस्फुटा चारुतामावहतीति मन्यामहे।

अपि च चारुदत्ते वसन्तसेना भूषणानि न प्रत्यग्रहीत्, परन्तु चारुदत्तमेव प्रत्यर्पयितुमुपादिशत्, तेन च मन्यामहे, मृच्छकटिकवत् भूषणसङ्क्रान्तविवरणस्य नेह सम्यक् विकासन कवेरभीप्सितमासीदिति। यो हि कौतुकोद्दीपको भाव: मृच्छकटिकेऽस्मान् नितरां समाकर्षति, तादृशस्याभासमात्रमपि कविर्भास. स्वकृतौ चारुदत्ते न प्रकाशितवानिति।

अपि चासौ कविर्भास' चारुदत्ते यथा सज्जलकसद्भावमात्रे निरचिक्रमत्, तेन पुनरनुमन्यामहे यत्, विवर्णितादन्यत् किमपि नाटकीय वस्तु स सज्जलकेन प्रकाशयितुं नैच्छदिति। कवि शूद्रकस्तु मृच्छकटिके वसन्तसेनामदनान्निर्गच्छत , तदानीन्तनी घोषणावाणीमाकलयतश्च शर्व्विलकस्य “अहमिदानी ज्ञातीन् विदान्” इत्यादि वचोभि. प्रयोजनान्तरमपि स्फुट प्रादर्शयत्।

मृच्छकटिकस्यान्योऽन्यस्मादङ्कात् चतुर्थाङ्के एव चारुदत्तप्रकरणेन सह, भूयसो वैषम्यस्य एतदेव कारणं यत, एत प्रभृति मृच्छकटिककविना स्वकीयया असामान्यया कल्पनया काव्य नवीन निर्मास्यते, तदर्थमेवासौ अत्र अग्रेसरतीति।

चारुदत्त-मृच्छकटिकयोरुद्देश्यन्तु विभिन्नमेव। चारुदत्तस्योद्देश्यं चारुदत्तवसन्तसेनयोः प्रणयोपवर्णनमात्रम्। मृच्छकटिके तु उद्देश्यद्वयमस्ति, आदिमं नायिकानायकयोः प्रेमवर्णनम्, द्वितीयन्तु, सामाजिकाचारव्यवहारयोः प्रदर्शनं, राज्यस्य तात्कालिकावस्थावर्णनञ्च। तत्र चरमोद्देश्यं प्रकाशयितुं शूद्रकेण बहूनामवान्तरविषयाणाम् अवतारणा अक्रियतेति, परन्तु तेनापि मूलप्रस्तावस्य गतिः न हि प्रतिरुद्धा, प्रत्युत प्रायशः सर्व्वावतारणा एव तस्य परिपोषिका जाता; द्वयोः रूपकयोः प्रधानचरित्रमपि विभिन्नं, चारुदत्तप्रकरणस्य मुख्यचरित्रं चारुदत्ते एव विकासतां गतम्; मृच्छकटिकस्य तु वसन्तसेनायामिति। एतत्तु सर्व्वं पश्चात् विशदीकर्त्तुं यतिष्यामहे इति।

चारुदत्तमृच्छकटिकयोरुद्देश्यविभिन्नता

दृश्यते चैतत् मृच्छकटिके प्रस्तावनायां, राजकविः शूद्रकोऽस्य रचयितेति। शूद्रक इति नाम्नः श्रवणसमकालमेव अस्माकं, स एव किमसौ यः कादम्बर्य्यां कथायां नायकः? इति स्मृतिपथमारोहति, किमेतत् सम्भवति, यदसावेव मृच्छकटिकं व्यरचयत्? इति। किञ्च, तमुपजीव्य इयती किम्वदन्ती प्रचरति यत्, असौ काल्पनिक एवेत्यनुमीयते। तथा हि, कादम्बर्य्यामसौ विदिशाया अधिपतिरासीत्, कथासरित्सागरे तु शोभावत्याः, वेतालपञ्चविंशतिकायाञ्च वर्द्धमानपुरस्येति, हितोपदेशेऽपि तमधिकृत्य काचिदाख्यायिका विद्यते, दशकुमारचरिते पुनः तस्य विविधा जन्मपरि-[illegible], स्कन्दपुराणस्य कुमारिकाखण्डेऽपि तदुल्लेखो दृश्यते, [illegible]।६,—

कल्पनाप्रसूत शूद्रकदर्शनात् तस्यानिर्णय [illegible]

"त्रिषु वर्षसहस्रेषु कलेर्यातेषु पार्थिव ।।
त्रिशतेषु दशन्यूनेष्वस्या भुवि भविष्यति ॥
शूद्रको नाम वीराणामधिपः सिद्धिमत्र सः ।
चर्च्चितायां समाराध्य लप्स्यते भूभयापहः ॥"

एवंविधे विप्रलापे प्रचरति, मृच्छकटिककविः शूद्रकः एतेषामन्यतमः कश्चिन्न वेति वक्तुमशक्यमेवेति ।

किञ्च शूद्रक एव प्रकरणस्यास्य रचयिता न वेति निःसंशयमभिधातुं कथमपि न शक्यते, कोऽपि अज्ञातनामा कविः स्वयं प्रकरणमेतत् विरचय्य राज्ञः शूद्रकस्याख्यया प्राकाशयदित्यपि अनुमातुं सम्भाव्यते, काव्यप्रकाशे "श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्" इत्यादि दृष्टान्तदर्शनादेवंविधा प्रथाऽपि तदा प्रचलिता आसीत् इति परिज्ञायते। किन्तु येषु येषु अलङ्कारग्रन्थेषु मृच्छकटिकप्रबन्ध उद्धृतोऽभूत्, तत्र तत्र, यथा दशरूपके, यथा च वामनसदृशप्राचीनालङ्कारिकगणानां ग्रन्थे, अन्यत्र वा कुत्रापि प्रोक्तसंशयजनकहेतोः आभासमात्रस्याप्यदर्शनात्, शूद्रक एवास्य प्रकरणस्य रचयितेति अस्माभिरनिच्छाकामैरपि अङ्गीकर्त्तुमुचितमिति ।

"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" एष श्लोकार्द्धे मृच्छकटिके दण्डिप्रणीते काव्यादर्शे च दृश्यते, काव्यादर्शे दण्डी स्वरचितमेवोदाहरणं प्रादर्शयत्, इति विभाव्य "पिशल्" इति नाम्ना अध्यापकेन एवमुक्तं यत्, मृच्छकटिकं दण्डिविरचितमिति, तत्तु न सम्यक्। न खलु कविर्दण्डी काव्यादर्शे स्वरचितमेव सर्व्वमुदाहरणं प्रदर्शितवान्, परन्तु अपररचितमपि, यथा,—

> प्राच्यविदः पिशल इत्याख्याध्यापकस्य मतं "दण्डी एव शूद्रकः" इति, तत्तु अयौक्तिकम्

"लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीति सुभगं वचः" इदि "लक्ष्म लक्ष्मी

तनोति" इति शाकुन्तलीयचरणैकांशमात्रमाश्रित्याभिधीयते यत्, अभिज्ञानशकुन्तलं दण्डिना विरचितं, न तु महाकवि-कालिदासेनेति, तत् किं समीचीनम्? एकपादमात्रानुकूलोदा-हरणमवलम्ब्य काव्यरचयितृविनिर्णय. सर्व्वथा न युज्यते एव ; तेन च मृच्छकटिकं दण्डिनोद्ग्रथितमिति असङ्कुचितमभिधानं न हि युक्तमुत्पश्याम'। अपि च "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि" इति वचनं भासग्रथिते चारुदत्तेऽपि दृश्यते, एवञ्च अध्यापकस्य प्रागुक्तवचनं न हि भवति युक्तितर्कसहमिति।

शूद्रकवौ विक्रमतो

राज्ञ. शूद्रकस्य शासनसमयः शकारिः विक्रमादित्यस्य पूर्व्वं एवेति ऐतिह्यं प्रचरति, यदि ह्येतद-मूलकं न स्यात्तदा खृष्टजन्मनः पूर्व्वतन-शताब्द्याः प्रथमभागे एव तथाविधे वा कस्मिंश्चिदेव समये अस्य शासनमस्थिति. निर्द्धारयितुं युज्यते इति।

मृच्छकटिके शूद्रका
[illegible]

इदानीमितोऽहिचार्य्यते यत्, मृच्छकटिकप्रकरणपाठेनास्माभि-रस्य रचनासमयस्य किमपि ज्ञातुं शक्यते न वेति, मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के एकोन-चत्वारिंशश्लोके दृश्यते,—

चाणक्यकवि
[illegible]

"अन्वशाले पलाअन्ती मल्लगन्धेण शूइदा।
केशविन्दे पलामिद्दा चाणक्केणेव दोवदी॥"

अष्टमाङ्कस्य चतुस्त्रिंशे पञ्चत्रिंशे च श्लोके चाणक्यशब्द-प्रयोगदर्शनात्, तदाविर्भावात् परं मृच्छकटिकप्रकरणं विर-चितमित्यनुमातुं शक्यते. ततश्च खृष्टजन्मनः पूर्व्वस्मिन् एक-विंशत्यधिकत्रिशततमे सवत्सरे एतत्प्रणीपादिति आपाततः निर्णीतम्।

अष्टमाङ्के चतुस्त्रिंशे श्लोके दृश्यते यथा.—'किं यो शक्के पालिट्टंते सहिन्दे हम्माडुके जालरेसो मुडन्तु." इति : एत-

राज्ञ अशोकस्य पुत्रमहेन्द्रकथोल्लेख

च्छ्लोकनिहितं महेन्द्रपदमस्माकं नयनमाकर्षति। प्रथमन्तावदत्र महेन्द्रपदं देवराजार्थे प्रयुक्तमित्यस्माकं मनसि समुल्लसति, ततश्च पुन. तत्पर्य्यायकशक्रपदप्रयोगदर्शनेन तदुपादानस्य कारणान्तरासत्वेन च प्रोक्तमहेन्द्रपदं राज्ञः अशोकस्य पुत्रस्य तद्भ्रातुष्पुत्रस्य वा महेन्द्राभिधेयस्य परिचायकम् इति समीचीनतया सम्भाव्यते, यः खलु बौद्धधर्मप्रचाराय लङ्कापुरमगमत्, तस्यैव कथा श्लोके चास्मिन्नुपन्यस्ता इति; एवञ्च सति अशोकशासनात् परतः, सङ्ख्यातवर्षपरिमाणेन तु खृष्टजन्मनः पूर्व्वतः एकत्रिंशदधिकद्विशततमवर्षात्परस्मिन् काले प्रकरणमेतत् विरचितमभूदिति।

पुनश्चाष्टमाङ्के चतुस्त्रिंशे श्लोके दृश्यते यथा,—"लुद्दे लाआ दोणपुत्ते जडाऊ चाणक्के वा धुन्धुमाले तिशङ्कू" इति, एतच्छ्लो-

चत्रपरुद्रदमनकथा

कोक्त. रुद्रराज. को हि नाम भवति? इतिहासे श्रूयते यत्, रुद्रदमनो नाम एकः पराक्रान्तः क्षत्रपः (सट्रपः) आसीत्, असौ राज्ञः चष्टनस्य पौत्रः, स तु अन्ध्रवंशीयाय राज्ञे पुलुमायिनामधेयाय दक्षमित्रां नाम स्वकीयां तनयामददात्, ततश्च तेनैव स्वीयेन सह जामात्रा युयुधानः स खृष्टाब्दे अष्टत्रिंशदधिकशततमे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमे च व्यजेष्ट, वात्सल्यात्तु पुलुमायिनं तद्राज्यात् न भ्रंशयामास, केवलं कतिचित् जनपदान् अन्ध्रराज्यात् विच्छिद्य, विधाय च स्वराज्यान्तर्निविष्टान् स तदधिकारान् विच्यावितवान्, पुरातत्त्वविद्भि. विद्वद्भि चतुरः लिपीन् दृष्ट्वा एव हि निरधारि यत्, रुद्रदमनः नृपः हापनार्गो शकनरपतिरन्तातान्ते, खृष्टीयाब्दमानेन च त्रिंशदधिकशततमे तत्तज्जनपदमशिषदिति, तेनैवमनुमिनुमः वयं यत्, प्रोक्तो

"रुद्रो राजा" इत्यभिधाय कवि. शूद्रकः किल अमुष्यैव नरपतेः कथा उपन्यस्ता इति। अस्माकमेतदनुमानस्य बीजमनुपदमेवाभिधास्यामः। "रुद्रो राजा" इति पदद्वयेन यदि रुद्रदमननृपतिरेवावबोध्यते, तदा मृच्छकटिकं पञ्चचत्वारिंशदधिकैकशततमात् खृष्टीयाब्दात् परत एव विरचितमित्यायातम्।

अपि च मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के त्रयोविंशे श्लोके, "एशा णाणकमूशिकामकशिका मच्छाशिका लाशिका" इति दृश्यते,

णाणकमुद्रोल्लेख

णाणकमुद्रा तु प्रसिद्धे बौद्धधर्म्मावलम्बिनि काश्मीरदेशाधिपतौ कणिष्के भुवं शासति प्रचलिता आसीत्, असौ कणिष्कः खृष्टजन्मनः परतः प्रथमशताब्द्यां भुवमशादिति।

अत एवैतत् तर्क्यते यत्, मृच्छकटिकं खृष्टीयप्रथमशताब्द्या अपि परतः विरचितमभूदिति।

को नाम मृच्छकटिककविः शूद्रक इति अतितरां दुरूहतया असन्दिग्धं निर्द्धारयितुं न शक्यते। कैरपि अस्मद्देशीयैः

शूद्रकस्य दाक्षि-
णात्यत्वसम्भवकथा

रालङ्कारिकैः पुनः प्रायशः तस्य कवेः श्लोकः चूर्णकं वा नोद्धारि, परन्तु द्राविडभाषायां तस्यापूर्व्वकौशलमाकलय्य इदानीन्तना विद्वांस एव निश्चिन्वन्ति यत्, असौ दाक्षिणात्यभूभागवास्तव्य आसीदिति।

मात्स्यवैष्णवीयपुराणादौ भविष्यतां राजन्यपुञ्जानां नामोल्लेखे कोर्त्तनावसरे न हि शूद्रकस्य राज्ञः नामोल्लेखो दृश्यते, स्कान्दपुराणे तु कुमारिकाखण्डे शूद्रकस्य नाम उल्लिखितमस्ति। स च शूद्रको नृपः कलेर्युगस्य गतेषु त्रिंशति-

[illegible]

युतद्वाविंशच्छतसङ्ख्यातेषु वर्षेषु, खृष्टीयाब्दमानेन तु नवतियुतशततमे संवत्सरे भुवं शासिष्यति इति तत्र दृश्यते, खृष्टीयप्रथमशताब्द्या अपि उत्तरकाले मृच्छकटिकं विरचितमभूदिति तु प्रागेव अस्माभिरालोचितम्; तेन हि स्कन्दपुराणोक्तप्रमाणमनुसृत्य नवत्यधिकशततमखृष्टीयाब्द एव शूद्रकाधिकारकालः इति स्वीक्रियमाणे काऽपि क्षतिर्न भवति, न वा केनचित् विरोधेन प्रसज्यते।

अस्मिन्नेव नवतियुते शततमे खृष्टवत्सरे मगधस्य राजासनमलङ्कृत्य यज्ञश्रीर्नाम कश्चिदन्ध्रवंशीयः पराक्रान्तः भूपतिः भुवमशात्। वंशस्यामुष्य सर्व्वे एव राजानः "शातकर्णी" इति संज्ञया समाख्याताः अभवन्, एषां कोऽपि स्वीयं प्रकृतमाख्यानं धृत्वा सिंहासनं नाधिरुरोह; एष हि यज्ञश्रीः यदि शूद्रकः भवति, तर्हि अमुष्य द्राविडभाषायां पाण्डित्यस्य तथा तत्कृते मृच्छकटिकेऽपि प्रयुक्तानां चाणक्य-मर्हेन्द्र गाणकप्रभृतिशब्दानां सङ्गतिरपि जायेत। एतस्यैव पूर्व्वतनः पुरुषः रुद्रदमननामा पुलुमायिना राज्ञा सह युयुधे, तेन पुनरसन्दिग्धं सम्भावयामः यत्, शूद्रककविदर्शितः रुद्रराजोऽपि स एवेति।

> प्रीक्ताब्दे अन्ध्रवंशीय भूप यज्ञश्री.

अन्यदपि दृश्यते यत्, अन्ध्रवंशीयेषु राजसु भूयांसः एव बौद्धधर्म्मावलम्बिनः आसन्निति। परन्तु यज्ञश्रियः तत्पूर्व्वतनानामन्येषाञ्च कतीनां नरपतीनां शिवशब्दपूर्व्वाणि शिवश्री-शिवस्कन्दश्रीप्रभृतीनि नामानि समीक्ष्य ते सर्व्वे शैवा एवाभवन् इति सततमेव मनसि समुदेति, नो चेदेवं, तदा तेषां तथाविधानि नामानि न स्युरिति। किञ्च, मृच्छकटिकस्य प्रथमे श्लोके निर्विघ्नं स्वाभीप्सितपरिसमाप्तये शूद्रकोऽपि सृष्टिस्थितिप्रलय-

> यज्ञश्री मृच्छकटिक कविश्च शैव इति

कारिणं भगवन्तं शिवमुपास्यतया यदवन्दिष्ट, तेन सोऽपि शैव एवाभवदिति अनुमिनुमः।

दृश्यते चास्माभिः नृपः शूद्रकः अतीव पराक्रान्तः दाक्षिणात्यः शैवश्चासीदिति, तस्य च शासनसमयः खृष्टीयप्रथमशताब्द्याः उपरिष्टादेव, किञ्च "रुद्रो राजा" इत्यनेन यदि रुद्रदमननृपतिरवबोध्यते, तदा पञ्चचत्वारिंशद्युतशततमखृष्टीयसंवत्सरादपि परत एवेति। पुनश्चान्यत्र समीक्ष्यते यत्, यज्ञश्रीरपि अतीव प्रबलः अन्ध्रवंशावतंसः दक्षिणदेशाधिपतिः शैवश्च, एषोऽपि नृपतिः नवतियुतशततमे खृष्टसंवत्सरे भुवमशिषत् इति तच्च पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमखृष्टाब्दस्य पश्चात्, तेनैव संशेरहे वय यत्, यज्ञश्रीरेव मृच्छकटिकरचयिता किमु? तस्यैवापरं नाम शूद्रकः किम्? इति। किन्तु अन्ध्रवंशीयानां खलु भूपतिवृन्दानां स्वप्रकृतनामधेयमपहाय नामान्तरं परिगृह्य सिंहासनाधिरोहणदर्शनात् यज्ञश्रीरेव शूद्रकः इति निःसन्दिग्धं नाभिधातुं शक्यते।

साम्प्रत यज्ञश्री मृच्छकटिककर्त्ता सम्भवत्वमशय

एतदेव वयमसंशयमभिधातुमीस्महे यत्, मृच्छकटिकरचयिता अन्ध्रवंशीय एव, खृष्टीयद्वितीयशताब्द्याः अन्तिमे तत् रचयामास चेति।

द्वितीयशताब्दीमध्ये मृच्छकटिकरचनाकाल

केचन चैवमाहुः यत्, खृष्टजन्मनः द्विशतसंवत्सरात् पूर्व्वं राज्ञःअशोकस्य शासनकालादव्यवहितोत्तरमेव मृच्छकटिकं विरचितमभूदिति। अस्माभिस्तु मृच्छकटिकं खृष्टीयद्वितीयशताब्द्याः अन्तिमे भागे विरचितमिति प्रागेवाभिहितं, तदनुकूलप्रमाणजातमपि प्रदर्शितं, प्रमाणान्तरमपि वयम् अवतारयिष्यामः।

[illegible]

कवेरस्य नाट्याचार्य भरतमतानुसरणम्

भरतकविकृत किल नाटकीयशास्त्र समीक्ष्य वयमेवमभिजानीमहे यत्, मृच्छकटिककविरेतन्नाट्यशास्त्रमतिनिपुणतया अनुसरन्नेव ग्रन्थमिम प्राणैषीदिति । तदनुकूलमुदाहरण वय यथास्थाने प्रदर्शयितु यतिष्यामहे ।

भरतीयनाट्यशास्त्रकालविनिर्णय

अस्यैव नाट्यशास्त्रस्य आहार्याभिनयप्रसङ्गे एकविंशे अध्याये एतदुक्तमस्ति, यथा,—

"शकाश्च यवनाश्चैव पह्लवा वाह्लिकाश्रया ।
प्रायेण गौरा कर्त्तव्या उत्तरा पश्चिमा दिशम् ॥" इति ।

इतिहासे दृश्यते यदेतद्वाह्लिकदेशीयाना यवनाना (ग्रीकसमूहाना) राज्य खृष्टजन्मन पूर्व्वस्मात् सार्द्धशतद्वयात् सवत्सरात् प्रभृति खृष्टजन्मन पूर्व्व प्रायश सप्तपञ्चाशद्वर्ष यावत् स्थितमासीत्, शकाना पह्लवानाञ्च जातिविशेषाणा नामानि नानाविधे सस्कृते ग्रन्थेऽपि दृश्यन्ते, एते भारतवर्षस्य पश्चिमोत्तरदेशवास्तव्या आसन्निति । प्रायश खृष्टीयपञ्चाशदधिकशतसवत्सराणा पुरस्तात् शका भारतवर्षस्य पश्चिमभागमधिकृत्य क्रमश उत्तरस्मिन् प्रदेशे स्वाधिपत्य समस्थापयन्, तथात्वे भारतीयनाट्यशास्त्र खृष्टजन्मन प्राक् द्विशततमसवत्सरादुत्तरस्मिन् कदापि विरचितमभूदिति स्फुटतया प्रमाणितम् ।

अपि चैतस्य ग्रन्थस्य सप्तदशाध्याये षट्पञ्चाशत्तमे श्लोके प्रयुक्तात् "सुरङ्ग" इति शब्दात् ग्रीकाणामागमनानन्तरमतीतेषु बहुषु वर्षेषु ग्रन्थस्यास्याविर्भाव इति प्रतीयते, यत स सुरङ्गशब्द "साइरिङ्क्स" इति ग्रीकभाषाप्रचलितशब्दात् उत्पादि इत्येवमभिभाषन्ते विद्वास, द्विशततमसवत्सरात् प्राक्तन कोऽपि नाम वैदेशिक शब्द कस्यांश्चिदन्यस्या भाषाया

कथमपि नान्तर्भवितुमर्हति। एवञ्च शब्दतत्त्वपर्य्यालोचनेनास्य नाट्यशास्त्रस्य खृष्टजन्मनः पूर्व्वशताब्द्या ग्रन्थना इति मिथ्यत्येव, एवञ्च भरतकृतनाट्यशास्त्रविधिनिषेधावनुसृत्य चेत् कविरयं मृच्छकटिकं विरचयेत्, तदा खृष्टीयपूर्व्वद्विशततमसम्वत्सरस्य परत एव विरचितस्य नाट्यशास्त्रस्यानन्तरं लिखितं मृच्छकटिकं खृष्टीयपूर्व्वद्विशततमसंवत्सरात् प्राक् प्रणीतमभूदिति न वक्तव्यमेव।

शब्दतत्त्वपर्य्यालोचनया च अस्य नाट्यशास्त्रस्य विरचनं

मृच्छकटिकं खृष्टपूर्व्व विरचितनाट्यशास्त्रदर्वाचीनमेव

खृष्टपूर्व्वशताब्द्या तत्सामीप्यवर्त्ति वा कस्मिंश्चित् कालेऽभूदित्येव सम्भाव्यते; ततश्च तदुत्तरकालिकी एव मृच्छकटिकरचना इति निर्णेतव्यम्।

समालोचनायैतद्रूपकप्रतिपाद्यस्य समवतरणिकाया प्रागेव

शूद्रकप्रस्तावनाया शूद्रकस्य तत्त्ववितर्क

अस्माकं प्रस्तावनाविषयकं किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। प्रस्तावनायाः चतुर्थश्लोके दृश्यते, यथा,—"लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः" इति, अत्रेदं विचार्य्यते,—शूद्रकः स्वयमेव कथमेतां कथां विलिखेत्? न खलु कश्चित् कदा कथमात्मनः मरणं भविष्यति इति वक्तुं शक्नुयात्।

अत्र केचनाहुः, ज्योतिर्विद्याप्रभावेण सर्व्वमेव ज्ञायते; तेन हि शूद्रकोऽपि कविः स्वकीयमायुः कियत्, कथमात्मनः मृत्युः भविष्यति इति च ज्योतिःशास्त्रानुशीलनेन विज्ञाय पूर्व्वोक्तं वर्णनमलिखत् इति।

अस्माभिरेतत् समीचीनतया न रोचते, यतो हि— शूद्रकात् परवर्त्तिना शूद्रकनरपतेर्नूनं तन्नाम्ना रूपकमेतद- प्रथितम्, तस्य नाम प्रतिष्ठापयितुं सूत्रधारः 'शूद्रकोऽग्नि

प्रविष्टः" इत्यभिदधत्, सर्व्वेषां श्रोतॄणां नटानाञ्च समक्षम् एवंविधं कविपरिचयं व्यजिज्ञपदिति तु सर्व्वथा युक्तिप्रतिकूलतया विचारासहत्वेन मनीषिणामनभिमतमेव, अपि चात्र "एतत् कवि किल" "बभूव" "चकार" इत्याद्यभिधानं शूद्रकसम्बन्धे अन्यकविप्रयुक्तत्वेनैव सुसङ्गतं भवितुमर्हति, किञ्च कोऽपि कविः स्वस्य शारीरकसौन्दर्य्यादिकं स्वयमेव वर्णयेदित्यपि कदाचिदश्रुतपूर्व्वत्वेनास्माकं मनसः प्रीतिं कथञ्चिदपि नावहत्येव।

तेन हि वयमेवं मन्यामहे यत्, दिवमुपगते शूद्रकनरपतौ पुनः कदाचित् कालान्तरे मृच्छकटिकाभिनयावसरे "एतत्कविः किल" इत्यतः प्रभृति "चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः" इत्यन्तं यावत् कविपरिचयभूतं सन्दर्भं संस्कृत्य परिवर्द्धय च सूत्रधारः, अपरः कश्चिद्वा व्यरचयत्, स्वयं शूद्रकेण कथमपि तदानीमिममंशं विरचयितुं नैव शेके इति।

द्वितीयाभिनये प्रस्तावनायाः परिवर्त्तनम्

प्रस्तावनायामेवंविधविरोधदर्शनात् रूपकमेतत् शूद्रकेण कविना न विरचितमिति कल्पनाऽपि न युक्तियुक्ता, केनापि कविना शूद्रक इति नाम प्रदाय किल विरचितमिदं रूपकमित्यपि प्रमाणाभावतया नास्माभिः सुदृढं कल्पयितुं शक्यत इति।

एषा च प्रस्तावना अतिनिपुणतयैव विरचिता, संस्कृतरूपकान्तरेषु प्रायशः पूर्व्वरङ्ग पात्रप्रवेशयोरन्तरा प्रस्तावनया मूलप्रस्तावस्य किमपि सम्बन्धाभावो लक्ष्यते, अस्याश्च प्रस्तावनायाः एतद्रूपकप्रबन्धानुकूलत्वेन ससङ्गतसम्बन्धत्वं पात्रप्रवेशविधानेन च न तथाविधत्वम्। अतिनिपुणतया प्रस्ता

प्रस्तावनायाः अस्य रूपकस्य च परस्परसम्बन्धः

वनायामस्याः सूत्रधारस्य दारिद्र्यं वर्णयित्वा कविः सचेतसां सामाजिकसमूहानां चेतसि मूलग्रन्थनिहितं चारुदत्तदारिद्र्यं सततमेव जागरयति, एतन्निबद्धया असम्बद्धोक्त्या च मूलग्रन्थीयशकारसमीरितं सम्बन्धहीनं भाषणमपि स्मारयति; इत्थञ्च प्रस्तावनया समग्रस्य ग्रन्थस्य सरचितो विशिष्टः सम्बन्धः, इति कविना प्रस्तावनायामेव दर्शितं स्वकीयरचनायामसीमं नैपुण्यम्।

संस्कृतकाव्येषु तु यावन्ति खलु सन्ति रुचिराणि रूपकाणि, तेषु प्रधानतमं सर्व्वमेव प्रायशः रामायणमहाभारतादिपुराणपरिगृहीतवृत्तं, कविकपोलकल्पितं प्रकरणादिरूपरूपकं हि स्तोकतया परिमितमेव, तेषु किल यानि सुन्दराणि मधुराणि च सन्ति, तानि वस्तूनि निखिलान्येव लोकलोचनानां पुरत एवोपस्थापितानि। प्राचीनतमा हि कवयः समाजानामाभ्यन्तरीणावस्थां, समाजकूटनीतिव्यापारांश्च सविशेषं नापश्यन्, न च जनसमाजानामभ्यन्तरं कथञ्चिदपि प्रवेष्टुमैच्छन्, न वा तदभ्यन्तरप्रवेशप्रयोजनमपि किञ्चिदस्तीति मेनिरे, ते तु तदानीन्तनं सत्यभूतमपि समाजचित्रं परिहृत्य, सार्व्वकालिकं हि यत् सत्यं, तस्यैव चित्रं चेतसि निवेश्य, तथाभूतानेव विविधान् जनसानमहर्त्तिसमूहान् समदर्शयन्त।

अस्माकं समालोचनीये पुनरेतस्मिन् मृच्छकटिकप्रकरणे तथाविधकल्पनाया व्यतिक्रम एव लक्ष्यते।—तथा हि,—अस्मिंश्च प्रकरणे अतिगम्भीरतया तत्कालोचितसमाजसम्बन्धः कविना सर्व्वथा सुसरचित एव, तात्कालिकानां जनसमाजानामाचारपद्धतिः, राज्ञां विशिष्टावस्था च अतिपरिस्फुटतयैव प्रदर्शिता, सुन्दराणामसुन्दराणाञ्च वस्तूनामेकत्र, यथाऽत्र

दृश्यकाव्ये स्फुटतया समावेश सम्पादित ; कुत्राप्यन्यत्र केनापि कविना नैव तथा कृत इति मन्ये। कवयश्च प्रायश सर्व्व एव समाजप्रभाववर्णनादपसर्त्तुकामा इव कुत्रचिदेकस्मिन् द्वयोर्व्वा स्थलयोस्तत्तत्कालिकसमाजप्रभावमुपावर्णयन्, तैश्च तदानीन्तनीं सत्यामपि समाजावस्थामपहाय कालातीतमपि यत् चिरमत्य मेने, तथाविधमेव चित्र चित्रितम्। कवे शूद्रकस्य रचनासु तादृशो यत्न: कुत्रापि नास्माभि: प्रत्यक्षीकृत, अपि च तेन स्वरचनासु तदानीन्तनी जनसमाजाना स्वरूपावस्था एव सम्यक्तया प्रकटीकृता, मृच्छकटिकप्रकरणे च कविना नायकादिचरित्र तथा सुष्ठुतया चित्रित, यथा किमपि केवल कल्पना सम्भूतमेव न भवेदिति, प्रत्युत तदानी सम्भाव्यत्वेन सत्यतयैव सम्यक् प्रतीयते, पात्राणामेवविधं जीवितवत् चित्राङ्कणमत्र कवे: बहुलमेवास्माभिरभिलक्ष्यते।

तेषु तेषु चरित्रेषु यदतिरमणीय किमप्यस्ति वैशिष्ट्य, तदन्यत्र कुत्रापि नास्तीति मन्यामहे। रूपकान्तरे तु प्रायश, पात्र चरित्रे एवमेव अस्माभि परिलक्ष्यते यत्, यो हि उत्तमचरित्रो नायक,स सदैव अतिपवित्र साधुजनाचरित सत्कार्य्यमेव सर्व्वशेषमन् तिष्ठति। यश्चानुत्तमचरित्र पात्रविशेष, स तु आ जीवितात् साधुजनविगर्हितं धर्म्मविवर्ज्जित कर्म्म नियतमेव विदधाति।

मृच्छकटिके चरित्राङ्कणवैशिष्ट्यम

एवमेव चरित्रमुपवर्ण्य दर्शयितु किमपि प्रयोजन नास्ति इति नास्माभिरभिधीयते ; मृच्छकटिकेऽपि एवविधम एकाद्वितय वा चरित्रमुपवर्णितं नास्ति, तदपि न, परन्तु प्रायश बहुलमेव चरित्रं यदि एवंविध भवेत्, तदा दृश्यकाव्यस्य वैशिष्ट्यमेक सपद्येव विलुप्तप्रायं स्यात्, चरित्राणि हि तानि कविना कल्पितानि, न तु निसर्गसिद्धतया सत्यभूतानि, इत्थ

समत्यप्रतीत्या तेषां जीवत्सदृशतया प्रतीतिरेव न स्यात्। सर्व्वथा पवित्रचरित्रः सर्व्वथा निन्दितशीलश्च मानवः अतितरां विरल एव। अतिपूतचरित्राणामपि जनानां प्रायशः किमपि दौर्ब्बल्यं तिष्ठतीति सत्यं, किन्तु जुगुप्सितचरित्रेषु जनेषु अनवद्यानामुच्चतराणाञ्च चित्तवृत्तीनां विकाशस्यासत्त्वेऽपि अन्तराऽन्तरा तथाविधानां वृत्तीनां विकाशावभासः संलक्ष्यते, तेन च प्रकृतो हि मनुष्यः गुणदोषयोरुभयोरेव आकरो भवतीति चिरमस्माभिरवधार्य्यते।

अपि च दृश्यतेऽस्माभिः अन्येषु रूपककाव्येषु एकैकस्मिन् पात्रचरित्रे एकैकं विशिष्टकार्य्यं निर्द्दिष्टमस्ति, यस्य तु यदेव कर्म्म निरूपितं तदेवासौ अनुतिष्ठतीति ; यथा विदूषकः,— अस्य तु केवलं हास्यरसस्यैवोत्समदृशस्य हास्यरसोद्दीपकव्यापारमन्तरेण किमपि कार्य्यान्तरं कदाचिदपि नैव लक्ष्यते, प्रकृतमानुषस्य हि तस्य एवम्भवनं नितान्तमसम्भवितम् अस्वाभाविकवर्णनग्रामग्रस्तञ्चेति। प्रकृते तु मनुष्ये अखण्डकालवशात् अवस्थाविशेषाच्च सर्व्वविधा एव चित्तवृत्तयः यथाऽवसरं स्फुरन्ति, शूद्रककविना च मृच्छकटिकप्रकरणे तथाभूतस्य प्रकृतमनुष्यस्यैव निसर्गसिद्धं चरितं चित्रितं, न तु कार्य्यविशेषसम्पादनाय यथेच्छं स्वकल्पनया परिकल्पितम्, शोणितमांसपिण्डमयोऽयं प्रकृतो हि मनुष्यः कथमाजीवितमेकया वृत्त्या अवस्थातुं शक्नुयात्? प्रतिपात्रं चरित्रसमालोचनाऽवसरे वयमेतत् यथाशक्ति विशिष्य प्रदर्शयितुं यतिष्यामहे।

पूर्व्वमेवैतदावेदितं यत्, मृच्छकटिकन्तु प्रकरणमेवेति, दृश्यते तावदिदानीं, किं नाम भवति प्रकरणलक्षणमिति। तत्रभवान् भरतस्तु नाट्यशास्त्रस्य अष्टादशाध्याये एवमाह, यथा,—

यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरञ्च नायकञ्चैव ।
औत्पातिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम् ॥ ९३ ॥
यदनर्थमपार्षार्थ्य काव्यं कुरुते प्रभूतगुणयुक्तम् ।
उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥ ९४ ॥

* * *

विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
चरितं यत्रैकविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥ ९६ ॥
नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।
बाह्यजनसम्प्रयुक्तं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥ ९७ ॥
दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रयोगे तु ॥ ९८ ॥

* * *

यदि वा प्रकरणयुक्त्या वेशकुलस्त्रीकृतोपचारः स्यात् ।
अविकृतभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १०१ ॥
प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरास्तथा चैव ।
अङ्का कर्त्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥ १०२ ॥

साहित्यदर्पणकारेणोक्तं "नायिकानायकाख्यानं संज्ञा प्रकरणादिषु" इति, अनेन पुनर्विधानेन अस्मदालोचनीयस्य एतस्य रूपकस्य "मृच्छकटिकम्" इति नामधेयविधानं न हि सम्भवेत्। कथं हि नाम कविः षष्ठाङ्कविवर्णिता नातिमहती प्रायः हिकोमिका मृत्तिकाशकटविषयिणी घटना सवलम्ब्य "मृच्छकटिकम्" इति नामधेयं व्यधात्? कथं वा षष्ठाङ्कस्यैकदेशमात्रस्थायिनी घटनामिमां नाम प्रधानतया अङ्गीकृतवान्? एवं तत मन्यामहे वयं यत् वसन्तसेना एवास्य प्रकरणस्य विवर्णितेषु वस्तुषु प्रधान, तदाश्रितानि

> "मृच्छकटिकम्" इति समाख्यायाः का हि नाम सार्थकता ?

मेव क्रमेण सुविकाशं प्रदर्शयितुं कविर्यथायथमचेष्टत ; वसन्तसेनाचरित्रस्य सम्यक् विकाशश्च मृत्तिकाशकटसङ्क्रान्तमाख्यानमाश्रित्यैव समजनि, तेन च प्रकरणमिदं शूद्रकेण कविना "मृच्छकटिकम्" इति समाख्यया समलङ्कृतं कृतमिति। एतन्नामविधानेनैवं प्रतीयते यत्, वसन्तसेनाचरित्रस्य प्राधान्यविधानमेव कवेरभीप्सितमासीत्, तेन हि कियत्पूर्व्वमस्माभिरभिहित यत्, प्रधानत. वसन्तसेनाचरित्राङ्कणं हि रूपकस्यास्य निदानमिति।

षष्ठाङ्कस्य प्रधानताकीर्त्तनम्

अपि च,—एष षष्ठोऽङ्कः एतत्प्रकरणस्य विशिष्टनिदानभूततया (केन्द्रीभूततया) कविना निबद्धः, इम मृच्छकटिकासङ्क्रान्तं व्यापारमवलम्ब्यैव अतर्कितोपनता अतिशोचनीया च चारुदत्तस्य आपत् क्रमेण सन्निहिताऽभवत्। तथा हि,—यान्येव भूषणानि स्वगात्रादुन्मुच्य वसन्तसेनया शकटिकानिर्म्माणाय रोहसेनाय प्रदत्तानि, तान्येव चारुदत्तस्य स्वविनाशसाधनभूतानि समजायन्त। प्रथमाङ्कतः प्रभृति अत्र विवर्णिताः सर्व्वा एवेतिवृत्तयः षष्ठाङ्कमासाद्य सम्मिलिताः, अपि च ता एव तत्र भिन्नाकारतामापद्य समन्तात् विस्तृमरतामधिगताः, विभिन्नविकाशपथञ्च अधिजग्मु। अत्र अङ्के प्रवहणविपर्य्यासो हि वर्णनीयो विषय। यदि नाम वसन्तसेनया तत्र चारुदत्तस्य साक्षात्कारोऽभविष्यत्, तदा भूषणविनियोगव्यापारः सम्यक्तया समपत्स्यत, परन्तु मृच्छकटिकासङ्क्रान्तमिमं विषयमवतार्य्य कविः चारुदत्तमुद्दिश्य वसन्तसेनाप्रयाणस्य कियद्विलम्बमुत्पादयमास, तेन च अतीव त्वरया प्रियमुपगन्तुमुत्कण्ठितचित्तायाः वसन्तसेनाया प्रवहणस्य विभ्रम समघटित। तदनन्तरञ्च एतत्प्रकरणस्य इतवृत्त विभिन्नेन पथा प्रसृत सत् भिन्नरूपता-

मयासीत्। मृच्छकटिकाव्यापारमुपजीव्य सर्व्वमेव व्यापारमुपनिबद्ध कविः एतादृशीमल्पीयसीं घटनामेतावतीं प्राधान्यवतीमकार्षीदिति।

प्रकरणमिदं शृङ्गाररसात्मकम्। अन्येषु अङ्गभूतेषु रसेषु हास्यकरुणरसयोरत्राधिक्यमस्ति। नायकश्चास्य धीरप्रशान्त ब्राह्मणश्च, नायिका च अनुरागवती गणिकादुहिता। कस्मिन् खलु काले केन पुनर्भावेन आविर्भूतस्तयोरुभयोः परस्परमनुरागः, नायकस्तु न तदस्मान् स्ववचसा प्रादर्शयत्, केवल शकारमुखेनैवमश्रूयतास्माभि यत्, कामदेवायतने वसन्तसेना चारुदत्तमवलोक्य तस्मिन्ननुरागवती जाता इति। निशायामेकस्या पथि गच्छन्ती वसन्तसेना शकारविटाभ्यामाक्रान्ता चारुदत्तभवनमशिश्रियत्, तत परम् अलङ्करणन्यास', वसन्तसेनासवाहकयो' परस्परमालाप, कर्णपूरककथा च, सर्व्वाण्येतानि चारुदत्त प्रति वसन्तसेनाया. प्रणयमतिगाढमवर्द्धयन्, अपहृतं च भूषणजातं प्रथम तस्तयोरत्युद्वेगवतीरपि परिणामे तदलङ्कारवृत्तान्तमवलम्ब्यैव प्रणयः पूर्व्वतोऽपि दृढतामभजत। ततः विपदा प्रथमसमारम्भविलास' सम्भूतः, क्रमेण प्रतिकूलदैव शकारवैरञ्च एते चारुदत्त वसन्तसेनाञ्चातिमात्र पर्य्याकुलमकुरुताम्। ततश्च तयो विपज्जालदुर्द्दिनघनान्धकार क्रमादपससार, विरराज च विमलमिलनानन्दचन्द्रिकाप्रवाह। एव नाम शृङ्गाररसात्मकत्वेन ग्रन्थस्यास्य विषय विकाशतामर्वाजगाम परिपुष्टि च इति।

अङ्गिना शृङ्गाररसेन प्रतिपाद्य वस्तुन विकाश, अन्येषाञ्चाङ्गरसानामाधिक्यम्

प्रागभिहितयो अङ्गभूतयो करुणहास्यरसयो करुण विषये कियदभिधान न भवेदप्रासङ्गिकमित्याशास्महे। सर्व्वे

पुनरेवमभिजानन्ति यत्, बहुलतया वर्णितेष्वपि करुणरसेषु, संस्कृतदृश्यकाव्यं न भवेत् वियोगान्तमिति। तत्र हि दृश्यकाव्ये करुणरसबाहुल्येन विद्यमानेष्वपि नितरामरुन्तुदेषु दृश्येषु, तदवसाने पुनर्निर्म्मलं सुखं नियता च शान्तिर्भवतीति।

संस्कृतरूपके वियोगान्तोपवर्णनं कथं हि नाम नास्ति ?

न खलु कविर्दार्शनिकमतमवलम्बते काव्यविरचनाय, यत् तस्य वैदान्तिकस्येव ब्रह्मातिरिक्तवस्तुनोऽसत्यतया एकस्यैव सत्यत्वमङ्गीकार्य्यमिति; नियतजन्ममृत्युपुण्यापुण्यवतां हि सांसारिकाणां प्राणिनां सुखदुःखं पुण्यापुण्यञ्च प्रतिपाद्य प्रदर्शयतः कवेः बहून्येव सन्ति सत्यानि, स च एकमेव वास्तवसत्यमवलम्ब्य बहुभिर्दिग्भिः नानाविधैर्भावैः नानारसैश्च यत्र तत्र प्रसर्त्तुं शक्नोति।

एवञ्च सति कथं कविभिर्दृश्यकाव्यात् वियोगरूपमतिकठोरमेकं वास्तवमेव सत्यं काव्यप्रतिपाद्यतया नाग्राहि? तत्रास्माभिरेवमभिधीयते यत्, भारतीयास्तु कवयः मनुष्यहितकाम्यया काव्यविरचनमपि केनापि कल्याणोदर्केण वस्तुना सह संयोजयितुमैषिषुः, ते हि मनुष्येषु महत्तरहृत्तिप्रस्फोटनं काव्यनिर्म्मितेर्मुख्योद्देश्यत्वेनावधार्य्य साधारणेषु जीवनधारिजनेषु अवश्यं सम्भाव्यमानानपूर्णद्वन्द्वकलुषत्वादीन् यथायथं प्रदर्श्य च परम् अलौकिकीं शान्तिं लोकोत्तरां पूर्णताञ्च तत्र प्रतिष्ठापयन्ति, तदेव काव्यनिर्म्मितेरुद्देश्यसिद्धिपक्षे प्रकृष्टनिदानमित्यवगणयन्ति च। तेषामात्मनश्च केनचिद्विशेषोपादानेन विनिर्म्मिततया तच्चेतनामपि निःश्रेयसाभिमुखी प्रवृत्तिः निसर्गत एव सम्भवतीति मन्यामहे।

इतरोपाया हि स्वयं द्वन्द्वादेव प्राणिनां सर्व्वेषामुत्पत्ति-

रुन्नतिश्च जायेत, पुनः तेनैव द्वन्द्वेन तेषां पर्य्यवसानमित्येव निसर्गसिद्धं नितरामदर्शन्। भारतीयास्तु कवयः प्रतिभया जीवनमेवमनभिवीक्ष्य ध्वंससङ्घटनयोः केवलं सङ्घटनामेव आद्रियन्त; तैस्तु ध्वंसान्तरालवर्त्ती एवमस्ति कोऽपि सङ्घटनाविधिः, येन सङ्घर्षात्परं शान्तिः, विरहानन्तरं मेलनं, दुःखावसाने च सुखं समुत्पद्यते, एतेषामाभासं सुस्फुटमधिगम्यैव भारते वियोगान्तं रूपकं न निरमायि। इउरोपाख्यमहादेशे तु प्रतीच्यैः ध्वंसमेव समन्ताद्वीक्ष्य रूपकमपि तदनुकूलं वियोगान्तमेव व्यधायि।

परस्परकलहानां सङ्घर्षाणाञ्चान्तरा, जीवनस्य विषमयाणां विविधानां परिणामानाञ्च मध्ये यत् सौन्दर्य्यमन्तर्निहितमस्ति, तत् प्राकृतजनानां न हि भवति गोचरीभूतं, किन्तु कविधियामेव नियतमुपलब्धिविषयभूतं वस्तु, तथाविधकविबुद्धिर्हि ऐहिकदृश्यनिचयाभिमुखीभवितुं शक्नुयादपि, सा नात्यल्पचारुतरा, न वा न्यूनमत्यसमन्विता। भारतीया हि कवयः इउरोपाख्यमहादेशवासिना प्रोक्तमतं काव्यनिर्मितौ नातिस्वीचक्रुरिति।

प्रतीच्यास्तु कवयः दृश्यकाव्यविषये प्रथमं विच्छेदद्वन्द्वविलासं सविशेषं परिस्फुटं विधाय, पर्य्यवसाने एतस्मिन् विषमे विध्वंसे सर्व्वमेव परिसमाप्तमकार्षुरिति। प्राच्यास्तु कवयः प्रकर्षेतां गतं करुणरसमवतारयन्त विरहदुःखमतिकठोरं सङ्घटयन्तश्च पर्य्यवसाने परमां शान्तिं सम्मेलनञ्च सुगभीरमनुभावयितुं नितरां प्रयतमाना आसन्, (नैवमुच्यते यत् इउरोपीया कवयः कदापि एवंविधभावस्य रसज्ञा नाभूवन्निति) आदितः आदिपर्व्व ततो युद्धपर्व्व, तदनन्तरञ्च शान्तिपर्व्व इत्येव क्रमेण सङ्घटनमेव प्राच्यविदुषां प्रतिभोद्दीप

तम् अभिमतम्, एवं हि तेषां जीवनस्य क्रम. शिल्पकलाविकाशे रसविन्यासविधौ च एकविधमेव क्रमं ते समरक्षन्निति।

अत एव हि अस्माकं समालोचनीयग्रन्थस्य दृश्य कुत्रचित् करुणरसात्मकं कुत्रचिदतिबहुलकरुणरसपूर्णं वा वियोगान्त-दृश्यस्यातिसन्निकर्षे स्थितमपि सत् वियोगान्ततया नैव परिसमाप्तमिति।

मृच्छकटिके यत्र यत्र करुणो रस अवतारित', प्रायशः तत्र स्थले प्रतिपाद्यविषयाणां सङ्घर्षवशादसौ सुविकाशतामाससाद . नास्ति केवलं तत्र विलापभूयिष्ठवचसा कविः करुणरसावतारणप्रयास' इति। कुत्रचिच्च ता एव उक्तय अतीव मर्म्मस्पृश स्वाभाविकवर्णनोपनिबद्धाश्चेति दृश्यन्ते।

हास्यरसेऽपि वैचित्र्य किञ्चित् परिलक्ष्यते, हास्यरसस्तु विभिन्नास्वप्यवस्थासु विभिन्नेनैव भावेन व्यभिचारिणा प्रकाशतामापद्यते। विविधा मुखभङ्गी, अवस्थाया विपर्य्यय. तथा परिहासकौतुकप्राकृतजनदौर्बल्यानि च सामान्यतया हास्यस्य कारणतामुपयान्ति . प्रोक्तहेतुसमूहज्जायमानानां हास्यानां कारणभेदेन हास्यस्यापि भिन्नत्व प्रतीतिसिद्धमेव। तथा हि,—विकृतमुखभङ्गीदर्शनेन यादृश हास्यमाविर्भवति, तत्तु व्यक्तिविशेषस्य दौर्बल्यजनितहास्याद्विभिन्नमेव . तथा परिहाससमुत्थम् अवस्थाविपर्य्ययदर्शनोत्पन्नञ्च हास्य कारणान्तरजायमानहास्यादपि तथा पृथग्विधमेव। एवञ्च हास्यकारणभेदेन हास्यस्य पृथक्तया तद्रसस्यापि किञ्चित् तारतम्यभवनमेव अस्माभिरवगतं सम्भाव्यते। संस्कृतरूपकसमूहेषु अस्माभिरेव दृश्यते यत्, विदूषकस्य मोदकभक्षणे निरतिशया प्रीति, तथा च सह चारित्रवस्तुनिचयानां हास्यरसस्यापनादिक-

मृच्छकटिके हास्यरसवैचित्र्यम्

माश्रित्य कविभिः हास्यरसावतारणा व्यधीयत, प्रहसनादौ च परमनीचजनसमाहृतस्यापि हास्यस्य अवतारणा अस्माभिः प्रत्यक्षीकृता, किन्तु मृच्छकटिकस्य हास्यरसः रूपकान्तरीयहास्यरसादपरविध एव। सुव्यक्तकौतुकात् यथाविधं हास्यं समुत्पद्यते, प्रच्छन्नकौतुकजनितात् तस्मात्त्वेतदधिकतरमेव रमणीयम्। तत्रोदाहरणभूतस्तु न्यस्तालङ्करणवृत्तान्त एवेति वक्तुं शक्यते। चतुर्थे अङ्के यदा वसन्तसेना भूषणापहरणस्य प्रकृतव्यापारं जानत्यपि कामपि वाचमनभिधाय शर्व्विलकादलङ्करणजातं विदूषकाच्च रत्नमालामग्रहीत्, तदानीन्तनं वसन्तसेनायाः मनोगतं भावमवबुध्य, वयमेतस्मादीषदप्यतीव हृद्यं कौतुकमनुभवामः, तद्धि सुभोज्यलम्पटस्य मुखभङ्गीगतैः अङ्गभङ्गीसहस्रैश्च विबोधयितुं नैव शक्यते इति सम्भाव्यते, तेन हि वयमेव ब्रूमः यत्, मृच्छकटिके हास्यरसस्य विकासः केनचिदभिनवेन नाट्यपरिशीलननैपुण्यसमुत्थेन भावेनाभिव्यक्तः, स च चिरप्रचलितप्राचीनपद्धत्यनुशीलनजनितपथप्रतिकूलतामुपगतोऽपि सचेतसां विदुषामतीव प्रशंसनीयः।

अङ्कद्वयमन्तरा कालव्यवधाननिर्णयः

बहुषु रूपकेषु द्वयोरङ्कयोः कियतः कालस्य व्यवधानमनुमीयते, विषयाश्च सर्व्वे कियद्व्यवहितकालव्यापितया समुपनिबद्धाः, अपि च का घटना कस्मिन् समये, प्रभाते मध्याह्ने अपराह्णे रात्रौ वा सम्पादिता, इति स्फुटं न प्रतिपादितम्, तदेतन्निर्णयश्च दीर्घकालं चिन्तामन्तरेण नैव सम्भवति। कस्मिंश्चिच्च रूपके द्वयोरेवाङ्कयोः दशानामपि वर्षाणां व्यवधानं परिकल्प्यते। का च घटना कस्मिन् समये सम्पन्ना, तद्विनिर्णयश्च नैव सुगमः, किमधिकमन्यतया,—एतेन तु रूपकस्य रसग्रहणविधौ महान् प्रतिबन्धक एव प्रादुर्भवति।

मृच्छकटिके तु घटनाकालादिविनिर्णयस्यातिसुगमतया तद्दो-षावकाशो नास्तीति दृश्यते ऽस्माभिः ।

अधुना मृच्छकटिकस्य प्रत्यङ्कनिबद्धा का हि नाम घटना कस्मिन् समये सञ्जाता, समग्रा च घटना क हि कालमन्तरा समजनि, तदिदानीं विनिर्णेतुं यथामति चेष्ट्यते ।

अस्मिन् रूपके प्रथमाङ्कीयविदूषकचारुदत्तयोरुक्तिबलादेव एकदा सायाह्नस्य किञ्चित्पूर्व्वमेव रूपकेतिवृत्तभागः समारब्ध इति अनायासेनैव जिज्ञासुभिरभिज्ञातुं शक्यते ; तथा हि—विदूषकः प्रथमाङ्के प्रथमदृश्यस्यावसाने एवाह यथा,—"अम्महे पदोसवेलाए इध रायमग्गे गणिआ विडा चेडा रायवल्लहा अ पुरिसा सञ्चरन्ति"। अङ्कावसाने चारुदत्त आह यथा,—"मैत्रेय ! भवतु, कृतं प्रदीपिकाभिः ; पश्य—उदयति हि शशाङ्कः" इत्यादि। तथा सति सन्ध्यायाः किञ्चित्पूर्व्वकालात् चन्द्रोदयकालं प्रथमाङ्कविवर्णितघटनाकाल इत्युपलभ्यते ।

द्वितीयाङ्कस्य प्रथमत एव दृश्यते यत्, चेटी आगत्य वसन्तसेनामवदत् यथा,—"अज्जए अत्ता आदिसदि, ण्हादा भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति,' एवञ्च सति स्नानार्चनकालात् समारब्धा द्वितीयाङ्कस्य घटना यावता कालेन अङ्कोऽभिनीयेत तावन्तमेव कालमधिकृत्य अङ्कस्यास्य सर्व्वा घटना परिसमापिता इति परं किञ्चित्कालान्तरमतिवाहितमिति कल्पनया किमपि नास्ति प्रयोजनम् ।

प्रावारककथा उपन्यस्ता, यावता कालेन तदीयो गन्धो विलुप्येत, तावान् समय अत्र नातीत', अन्यथा वसन्तसेनाया' ईदृश प्रश्न नैव युज्यते इति।

तेन च प्रथमाङ्कस्य घटना यस्मिन्नेवाह्नि प्रदोषसमयस्य किञ्चित्प्राक् समजनि, तस्य परेद्यवि प्रातरेव स्नानादिकाल मारभ्य यामाभ्यन्तरत' द्वितीयाङ्कस्य घटना समासमायाता इति लभ्यते।

तृतीयाङ्कप्रारम्भे एव चेट आह,—" · · ·अदिक्कमदि अद्ध-लत्तअणो" इति। अथ किञ्चिदवशेषाया रजन्या जागरित: चारुदत्त: गृहं सन्धिभिन्नमवलोक्य, मैत्रेयं रत्नमालामादाय वसन्तसेनासकाशं गन्तुमादिश्य "अहमपि कृतशौच: सन्ध्यामुपासे"इत्युक्त्वा निश्चक्राम। तेनैतत् प्रतीयते यत्, यस्मिन्नेव दिवसे द्वितीयाङ्कस्थघटना सम्प्रवृत्ता, तद्दिवसीयमध्यरात्रात् प्रभृति परदिवसीयप्रत्यूषकाल यावत् तृतीयाङ्कस्य वृत्त सङ्घटितमिति।

तृतीयाङ्के चौर्य्यकार्य्यं सम्पाद्य शर्व्विलक आह,—"तत् तावत् मदनिकाया निष्क्रयणार्थं वसन्तसेनागृहं गच्छामि"इति। चतुर्थाङ्के तु स एव प्रविश्य पुनरेवमब्रवीत्,—"स एष सूर्योदय मन्दरश्मि क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जात " इति, तेनैतदायाति यत्, तृतीयाङ्कघटना यस्यामेव रजन्या समजनि, तस्या परस्मिन्नहनि प्रभात एव चतुर्थाङ्कघटनासमय समारब्ध इति। ततश्च तदङ्कावसाने वसन्तसेनया त्रभापि यत्,—"अह पि पदोसे अज्ज पेक्खिदु आअच्छामि त्ति' इति। कियत्कालानन्तरमत्रासौ पुनरप्याह,—"हञ्जे। गेह्न एद अलङ्कारअ, चारुदत्त अहिसारिदुं गच्छम्ह"इति, तेन हि तदा प्रदोषसमय आसादित्यनुमीयते, एवञ्चैतदुपलभ्यते यत्, प्रत्यूषसमयमारभ्य प्रदोषकाल यावत् चतुर्थाङ्कस्या घटना समपद्यतेति।

चतुर्थाङ्कावसाने वसन्तसेनायाः,—"अहं पि पदोसे—" इत्याद्युक्ते. पञ्चमाङ्के च तस्याश्चारुदत्तेन सह सन्दर्शनस्यानन्तरं, चारुदत्तस्य च तदानीं "ममाद्य शोकान्तकरं प्रदोषकं" इत्यादिप्रदोषसूचकोक्तेश्च चतुर्थपञ्चमाङ्कयोर्घटना परस्परं पौर्व्वापर्य्यकालेनैव सम्पादितेत्यनुमीयते; तेन हि प्रदोष-समयस्य सम्प्रवृत्तेः कियत्कालात् पूर्व्वतः रजनीसमागमात् प्राक् यावत् पञ्चमाङ्कस्य घटना सम्पन्नेति निःसंशयमस्माभि-रुपलभ्यते।

षष्ठाङ्कस्य समारम्भे एव चेटी वसन्तसेनामाह,—"उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ, पभाद संवुत्तम्" इति। तेन हि पूर्व्वस्मिन् प्रदोषे मिलनं समजनि, परस्मिन् प्रभाते षष्ठाङ्कीयघटना-कालस्य समारम्भश्च इति द्वावप्येतावङ्कौ केवलं रात्रिमात्रेण व्यवच्छिन्नौ।

षष्ठाङ्कविवृतः प्रवहणविपर्य्यासः, सप्तमाङ्कवृत्तमार्य्यकाप-हरणम्, अष्टमाङ्कस्थितञ्च वसन्तसेनामोटनमेतानि किल एकाह्नि एव पर्य्यवसितानीति तु नवमाङ्के अधिकरणमण्डपप्रविष्टस्य, पूर्व्वं षष्ठाङ्के चन्दनकेन तिरस्कृतस्य वीरकस्य वचनेनैव प्रतीयते; तद्यथा,—

"पादप्पहारपरिभवविमाणणाबद्धगुरुअवेरस्स।
अणुसोअन्तस्स इअ वाध पि रत्ती पभादा मे॥" इति।

तेन हि षष्ठसप्तमाष्टमाङ्कगतं वृत्तं नवमाङ्कीयवृत्तेन सह केवलं रात्रिमात्रेणैव व्यवच्छिन्नमिति। प्रवहणविपर्य्यासस्तु प्रत्यूषसि सम्भूतः, ततः कियदनन्तरञ्च एकस्मिन्नेव समये विभिन्नेषु स्थलेषु आर्य्यकापहरणं वसन्तसेनामोटनञ्च सङ्घटितम्, नवमाङ्कगतघटना च परेद्युरेव प्रभातसमयादेव सम्प्रवृत्ता, इति प्रतीयते।

नवमाङ्के चारुदत्तस्य प्रागदण्डादेशप्रदानस्यानन्तरं दशमे तस्य वध्यभूमिनयनात्, दशमाङ्कीयघटना नवमाङ्कगतवृत्तपरिसमाप्तेरत्यधिककालव्यवच्छिन्नेति न प्रतीयते, सा च नवमाङ्कगतघटनादिवसस्य परस्मिन् प्रभात एव समजायत इत्येवमस्माभिरनुमीयते।

तेन च एतत्प्रकरणीयसम्पूर्णवृत्तजातस्य पञ्चभि सप्तभिर्वा दिवसै. सम्पादिततया निर्बाधमेव वृत्तप्रवाह. क्रमेण प्रसर्तुमशक्नोत्, घटनापरम्पराणा अत्यन्तमपि घनसन्निविष्टतया वैशिष्ट्यमेव प्रतिपादयितुं शशाक। एवमतिभूयसो वृत्तजातस्य एवंविध सौन्दर्येण सङ्ग्रथन रूपकान्तरे नैव लक्ष्यते; अपि च एतत्प्रकरणगतनिखिलदृश्यानामुच्चादिनो सभूतत्वेन प्रकरणमिदम् अखण्ड सम्पूर्णञ्च सञ्जातमित्यस्माभिरनुमीयते।

मृच्छकटिकघटना पञ्चसप्ते दिवसे सम्पन्ना

कवि. शूद्रको दृश्यकाव्यविधौ भगवत नाट्यशास्त्राचार्यस्य भरतस्यादेशमतिनिपुणतयैवानुसरन् यत प्रकरणमिद प्रणिनाय, तत एवास्य घटना कालं प्रति तथाविधा सावहिततया च प्रवरा दृष्टिरासीदित्यनुमीयते। मुनि भरतस्तु तदीयनाट्यशास्त्रस्य अष्टादशे अध्याये एकस्मिन् स्थले नाट्यप्रयोगे कालाकालविनिर्णयविधौ एवमादिशत्, यथा,

दृश्यकाव्येषु भरतादिष्ट समयनिर्धारणम्

"यच्छ्रोतव्यमणीय स्यादभ्याख्यानकृतञ्च यत।
पूर्वाह्णे तत्प्रयोक्तव्य शुद्ध वा विकृतञ्च यत्॥ ८०॥
सत्त्वोत्थानं गुणैर्युक्त वाद्यभूयिष्ठमेव वा।
पुष्कलं सत्त्वसयुक्तमपराह्णे प्रयोजयेत्। ८१।
कैशिकीवृत्तिसयुक्त शृङ्गाररससंश्रयम्।
नृत्यवादित्रगीताढ्य प्रदोषे न [illegible] ८२

यत्र माहात्म्यसंयुक्तं करुणप्रायमेव च ।
प्रभातकाले तत्कार्य्यं नाट्यं निद्राविनाशनम् ॥ ८३ ॥
न प्रयुञ्जीत मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कथञ्चन ।
सन्ध्याभोजनकाले च न नाट्यं सम्प्रयोजयेत्"॥८४॥इति ।

प्रोक्तश्लोकसमूहपर्य्यालोचनयैतत्प्रतीयते यत्, मृच्छकटिके कविना पूर्णतया भरतानुशासनमनुसृत्य यस्मिन् काले या घटना तदनुसादिता, तस्मिन्नेव सा समुपनिबद्धेति । किं बहुना, —"नार्द्धरात्रे कथञ्चन" इति भरतानुशासनेन अर्द्धरात्रे नाट्यप्रयोगनिषेधदर्शनात्, तृतीयाङ्कीयवृत्तमर्द्धरात्रे समारब्धं न वेति यदि कोऽपि समशेत, तत्सन्देहनिराकरणाय कविः शूद्रकः अङ्कस्य प्रथमत एव चेटमुखेन "अदिक्कमदि अद्धरअणी" इत्यभाषत ।

मृच्छकटिके भाषा-व्यवहार नाट्य-शास्त्रसम्मत

महाकविना शूद्रकेण मृच्छकटिकप्रकरणे पात्रादिप्रभेदेन भाषाणामपि विभेदमुपकल्प्य यत् विविधा एव भाषा प्रायुज्यत, तत्तु न तेन स्वेच्छया सम्पादितं, किन्तु भगवान् भरतः स्वकीयनाट्यशास्त्रे यस्य यादृशीं भाषां प्रयोक्तुमादिदेश, मृच्छकटिके कविः शूद्रकः तस्य तादृशीमेव भाषां प्रयुक्तवान् । अस्मिन् रूपके प्राधान्येन कविना यासु यासु भूमिकासु या या भाषा प्रयुक्ता, विशदीकर्त्तुमधस्तात् ता एवास्माभिः एवात्र सङ्क्षिप्य प्रदर्श्यन्ते । तथा हि,—वसन्तसेना-रदनिका-धूता-शोधनकश्रेष्ठिनां शौरसेनी, वीरक-चन्दनकयोः अवन्तीया, विदूषकस्य प्राच्या, वसन्तसेना-रोहसेनयोः मागधी; शकार चाण्डाल माथुर द्यूतकाराणामपभ्रंश-शाकार-चाण्डाल-भाषा प्रयुक्ता इति ।

इदानीं तस्मात्, भाषाविषये किञ्चित् नाट्यशास्त्राभिमत-

सिद्धान्तमुद्भाव्य तेन सह शूद्रकनिबद्धभाषाया. कियतामगाना सौसादृश्यमस्ति, तदवबोधयितुं यतिष्यते ।

"प्राच्या विदूषकादीना धूर्तानामप्यवन्तिजा" १७ अध्याये ५१ श्लोक ; "मागधी तु नरेन्द्राणामन्त.पुरनिवासिनाम्" तत्रैव ५० श्लोकः ; "अधमो मागधभाषी भवति शकारो बहु विकार." २४ अध्याये १०५ श्लोक , शवराणा शकादीना तत्स्वभावश्च यो गण: । शकारभाषा योक्तव्या चाण्डालो पुक्कसादिषु ॥" १७ अध्याये ५३ श्लोक. ।

रूपकस्यास्य निखिला खलु अवान्तरवृत्तावलि मूलघटनामेव नितरा परिपुष्णाति । ग्रन्थार्थमुद्दिश्य तत्तद्विषये विचार्यमाणे सति सर्व्वमेवैतत्सार्थकमिति प्रतीयते ।

वर्णनामाहात्म्यम्

एतदीयदृश्यजातञ्च कविना राष्ट्रीयतया सामाजिकतया च द्विधा परिकल्पितम् । कवि: किमपि किमपि दृश्य सङ्क्षिप्य वर्णयितुमपि शक्नुयादिति च कदाचिदस्माक चेतसि जागर्त्ति ; तथा हि,—वसन्तसेनाया भवनवैभववर्णना, पञ्चमाङ्के प्रावृड्वर्णना च श्लोकसङ्ख्यया विषयबाहुल्येन च कियत्प्रपञ्चितेति चिन्त्यते। किन्तु स्मर्त्तव्यमेतदस्माभिरवसरे यत, समाजराज्ययो विशिष्य प्रदर्शनमप्यत्र कवेरभीप्सितम् , एवविधबाहुल्यगणनाया सत्यामपि यत्, अन्यप्रतिपाद्यघटना कुत्रचित् विशेषेण न बाधिता, तदेवास्य कवेरसीम नैपुण्यमावेदयतीति मन्यामहे ।

प्रकरणस्यास्य आख्यानभागे घटनापरम्पराविन्यासे विशेषतया कवे नैपुण्यप्रकर्षो दृश्यते , तथा हि, –

घटनारचनाया ग्रन्थकस्य नैपुण्यम

प्रस्तुतवृत्तस्य विभिन्नघटनावलि तेषा परस्परसङ्घर्षजालेन प्रसरत्परम्परासम्ब दोषहीनतया अप्रासङ्गिकत्वादिदोषाभाववत्ता [illegible] सत् समासिमविगतम् ।

अत्र प्रकरणे षष्ठाङ्क एव आख्यानभागस्य अवान्तरघटना-

षष्ठाङ्कस्य प्राधान्यादीनि

नाञ्च गुम्फननैपुण्यप्रदर्शनस्य प्रकृष्टतममेकं निदर्शनम्। एवं नाम निपुणतया विभाव्य कविना रचितोऽयमङ्को यत्, निखिलभावि वृत्तानां वीजमत्राङ्के सम्यक् सन्निविष्टमासीदिति तु सूक्ष्म-दर्शिभिः सूक्ष्मतया लक्षणीयमिति।

किञ्च पूर्व्वतना सर्व्वा एव घटना अस्मिन्नेवाङ्के सङ्कल्य विवर्णिता सत्य पुनर्विभिन्नेन पथा प्रसारिता अभवन्, घटनारचनायाम अस्मिन्नेवाङ्के कविः यत् असामान्यं नैपुण्यं प्रादर्शयत्, तदन्यत्र कुत्रापि रूपके नास्माभिरिदानीमपि प्रत्यक्षीकृतम्। वस्तुतः रूपकस्यास्य आत्मा षष्ठाङ्क एव।

कविना च रूपकेऽस्मिन् यावतीनामवस्थानां घटनानाञ्च

घटनावर्णने नाटकम्

अवतारणमकारि, तत्सर्व्वमेव नायिकानायकयोः चरित्रं सम्यक् स्फोटयितुमुपन्यस्तमिति मन्ये, तेन हि घटनाप्रवाहा तदेव नाटकास्मृणीभूतमुद्देश्यमाश्रित्य वैचित्र्येण स्वैरगत्या च समन्तात् परिभ्रम्य अन्ते गन्तव्यस्थानमभ्येत्य सम्मिलिता आसन्।

प्रायशः नाटकीयपात्रादीनां प्रवेशस्थलविनिर्णयो हि नाट्य-वस्तूनाम् उत्कर्षापकर्षनिदानम्, एतदनुचिन्तयन् कविः अभि-

[illegible]

नेतृनायकादीनां प्रवेशो येन हि सम्यक् समीचीनेषु स्थानेषु भवेत् तत्र तु सप्रणिधानं मानसं निदधे। तेन हि तेषां प्रवेशः कुत्रापि अस्वाभाविकं नासीदिति।

चरित्राङ्कणेऽपि कवेरस्य नैपुण्यं दृश्यते. शकुन्तलामेना-चारु-दत्त विदूषकाणां चित्रविचित्रचरित्रवर्णनमेवात्र प्रकृष्टं प्रमाणम्। [illegible] कविरत्रैव [illegible] तत् सम्यक् उत्कर्ष-

सिद्धान्तमुद्धृत्य तेन सह शूद्रकनिबद्धभाषायाः कियतामंशानां सौसादृश्यमस्ति, तदवबोधयितुं यतिष्यते।

"प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा" १७ अध्याये ५१ श्लोकः; "मागधी तु नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम्" तत्रैव ५० श्लोकः, "अधमो मागधभाषी भवति शकारो बहु विकारः" २४ अध्याये १०५ श्लोकः, शबराणां शकारादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः। शकारभाषा योक्तव्या चाण्डाली पुक्कसादिषु॥" १७ अध्याये ५३ श्लोक।

रूपकस्यास्य निखिला खलु अवान्तरवृत्तावलिः मूलघटनामेव नितरां परिपुष्णाति। ग्रन्थार्थमुद्दिश्य तत्तद्विषये विचार्यमाणे सति सर्व्वमेवैतत्सार्थकमिति प्रतीयते।

वर्णनाबाहुल्यम्

एतदीयदृश्यजातञ्च कविना राष्ट्रीयतया सामाजिकतया च द्विधा परिकल्पितम्। कविः किमपि किमपि दृश्य सङ्क्षिप्य वर्णयितुमपि शक्नुयादिति च कदाचिदस्माकं चेतसि जागर्त्ति, तथा हि,—वसन्तसेनाया भवनवैभववर्णना, पञ्चमाङ्के प्रावृड्वर्णना च श्लोकसङ्ख्यया विषयबाहुल्येन च कियत्प्रपञ्चितेति चिन्त्यते। किन्तु स्मर्त्तव्यमेतदस्माभिरवसरे यत्, समाजराज्ययो विशिष्य प्रदर्शनमप्यत्र कवेरभीप्सितम्, एवंविधबाहुल्यवर्णनायां सत्यामपि यत्, ग्रन्थप्रतिपाद्यघटना कुत्रचित् विशेषेण न बाधिता, तदेवात्रास्य कवेरसीम नैपुण्यमावेदयतीति मन्यामहे।

प्रकरणस्यास्य आख्यानभागे घटनापरम्पराविन्यासे विशेषतया कवेः नैपुण्यप्रकर्षो दृश्यते, तथा हि,—

घटनारचनायां शूद्रकस्य नैपुण्यम्

प्रस्तुतवृत्तमस्य विभिन्नघटनावलिः तथा परस्परमङ्गपञ्चाल्तरा प्रसरत्परम्परामस्खलत्-दोषहीनतया अप्रासङ्गिकत्वादिदोषाभाववत्तया च अप्रतिहत सत् समासिमधिगतम्।

षष्ठाङ्कस्य प्रधानतानिर्णयः

अत्र प्रकरणे षष्ठाङ्क एव आख्यानभागस्य अवान्तरघटनानाञ्च गुम्फननैपुण्यप्रदर्शनस्य प्रकृष्टतममेकं निदर्शनम्। एव नाम निपुणतया विभाव्य कविना रचितोऽयमङ्को यत् निखिलभाविवृत्ताना बीजमत्राङ्के सम्यक सन्निविष्टमासीदिति तु सूक्ष्मदर्शिभि. सूक्ष्मतया लक्षणीयमिति।

किञ्च पूर्व्वतना सर्व्वा एव घटना अस्मिन्नेवाङ्के सङ्गत्य विवर्त्तिता सत्य पुनर्विभिन्नेन पथा प्रसारिता अभवन्, घटनारचनायाम अस्मिन्नेवाङ्के कवि यत् असामान्य नैपुण्यं प्रादर्शयत्, तदन्यत्र कुत्रापि रूपके नास्माभिरिदानीमपि प्रत्यक्षीकृतम्। वस्तुत रूपकस्यास्य आत्मा षष्ठाङ्क एव।

घटनावर्णनानाम्

कविना च रूपकेऽस्मिन् यावतीनामवस्थाना घटनानाञ्च अवतारणमकारि, तत्सर्व्वमेव नायिकानायकयो चरित सम्यक् स्फोटयितुमुपन्यस्तमिति मन्ये. तेन हि घटनाप्रवाहा तदेव नाटकीयसूत्रीभूतमुद्देश्यमाश्रित्य वैचित्र्येण स्वैरगत्या च समन्तात् परिभ्रम्य अन्ते गन्तव्यस्थानमभ्येत्य सम्मिलिता आसन्।

प्रवेशनिर्गमविचार

प्रायश नाटकीयपात्रादीना प्रवेशस्थलविनिर्णयो हि नाट्यवस्तूनाम् उत्कर्षापकर्षनिदानम्, एतदनुचिन्तयन् कवि अभिनेतृनायकादीना प्रवेशो येन हि सम्यक् समीचीनेषु स्थानेषु भवेत् तत्र तु सप्रणिधान मानस निदधौ। तेन हि तेषा प्रवेश कुत्रापि अस्वाभाविक नाभवदिति।

चरित्राङ्कनेऽपि कवेरस्य नैपुण्य दृश्यते वसन्तसेना-चारुदत्त विदूषकाणा चरित्रचित्रणमेवास्य प्रकृष्ट प्रमाणम्। [illegible] चरित्रेऽस्य कवेरन्यदेव वैशिष्ट्य यत् सनुपन्तु उत्कर्ष-

पापादीनां सह सम्मिश्रित चरित्राङ्कणम्

वानपि सर्व्वथैव न भवत्युत्कृष्ट, कदाचिन्निन्दितमपि स विदध्यात्; तथा अशेषदुष्कर्म्मनिरततया अधर्मोऽपि जनः सर्व्वथैव न भवत्यपकृष्ट, सोऽपि कदाचित् किञ्चिदनवद्य कृत्यमनुतिष्ठेत्, इत्येवमसौ कवि यथावसर चित्रयितुं नियतमेव प्रायततेति दृश्यते।

तथा हि,—दर्दुरकस्य द्यूतक्रीडाविपन्ने संवाहके सम्यगानुकूल्य, माथुरद्यूतकारहस्तात् तस्य परित्राणार्थं समधिक. प्रयासश्च एतस्यैवान्यतम निदर्शनम्। सततमसत्कर्म्मरतस्यापि शर्व्विलकस्य सदसद्विवेकबुद्धि', स्वकृतेऽपि निन्दितकर्म्मणि घृणा, परानुष्ठितेषु साधुषु कर्म्मसु आन्तरिकी श्रद्धा च, एतस्यान्यतमरमेकमुदाहरणम्, यद्बलेन पश्चादसौ शर्व्विलक: दुष्कार्य्यसमूहादनायासेनैव विरराम। अशेषगुणगणविभूषितेऽपि मानुषे सर्व्वथा दोषाभाव. कथञ्चिदपि नैव सम्भवेदित्यत्र च प्रमाणं चारुदत्त एवेति।

अपि च,—ब्राह्मणोऽसौ इति सदा सर्व्वोच्च एव भवेत्, नीचजातीयस्तु सर्व्वथा नीच एव स्यादिति यद्यपि स्थित,

कवेर्नीचजनेषु सहानुभूति

तथाऽपि तदनङ्गीकुर्व्वन् कवि: नराणा कार्य्यवशात् अवद्यानवद्यकर्म्मसु प्रवृत्तिर्न न निसर्गसिद्धैव, एतत्तु शर्व्विलकस्यावरकाचरिते विशिष्य प्रदर्शयितु प्रायतत। एतेनास्माभि कवे समासेषु सम्यगुदारभावस्यानुकूल्यस्य च परिचय समधिकमेव प्राप्यते इति।

कवि' शूद्रकस्तु दुष्कृतशालिभिरनुष्ठितं पापचरित्र यथा-

पापचित्रम्

यथ चित्रयितु कथञ्चिदपि नैव कुण्ठितत्वम-वाप। पाप पतनहेतुतया परित्यक्तव्य, विदग्ध-

प्रस्थितानां हि स्वानुष्ठितदुष्कृतानां भोगादितः परित्र्योऽपि भवितुमर्हतीत्यावेदयतश्च कवेरुन्मार्गगामिनः प्रति प्रायो मात्स्येना अस्येवेत्यभिप्रायः लक्ष्यते।

अपि चास्मिन्नेव प्रकरणे परस्परविसदृशमपि सदसद्भेदेन द्विविधं हि चित्रम् अन्योऽन्यं निकषा अवस्थाप्य, तदेव चित्र-

विसदृशचित्राङ्कनम्

मङ्कयन् कविः निखिलान्यपि पात्रचरित्राणि सुविकाशितान्यकार्षीत्, तथा हि,—एकतः चारुदत्तः अपरतः शकारः, अपि चैकतः शकारः इतरतश्च विटस्थावरकावितिः। एवं हि अन्योऽन्यविरुद्धे चित्रद्वये मूल-चित्रमपि सम्यक् विकाशतामगात्, किं बहुना, प्रासङ्गिक-चरित्रेऽपि कविना सम्यक्तया परस्परगतभेदः सुसंरचित एव; यथा —चौरकचन्दनकयोस्तथा द्वयोश्चाण्डालयोः चरित्रे पर्य्या-लोचिते तथैव परस्परभेदः सम्यगुपलभ्यते। एतेषां सर्व्वेषामेव सत्काव्यगुणानामत्र सत्त्वात् मृच्छकटिकं नामैतत्प्रकरणं जगति सामाजिकानां सर्व्वाधिकमेव समादरणीयं मनोज्ञञ्चाभूदिति मन्यामहे।

किन्त्वेकास्मिन् विषये किञ्चित् विस्मयमधिगता वयम्; तथा च —यस्य काव्यग्रन्थनाया दृष्टाया रसज्ञानां सामाजिक-

[illegible]

जनानामीषदपि कौतूहलं कुत्रापि न हि न्यूनतामधिगच्छति, यश्चावान्तरान् विविधान् विषयानपि अवतार्य्य तथाविधं कौतूहल-सङ्कुलतया सर्व्वत्र सुसंरचितुमशक्नोत्, एतादृशस्य हि कवेः [illegible] स्वल्पविषयेऽपि प्रदर्शितदृश्ययोजनासु विविधा [illegible]। तथा हि —नाट्यशास्त्रे पठितं अस्मा [illegible] न हि सर्व्वथा [illegible]

सर्व्वस्मिन्नेव विषये न केवलं कार्य्योपयोगि, अपि तु इदानीन्त नात् कस्मिन् कस्मिन्नपि विषये प्रशस्यतममेवासीदित्यवधारयामहे। तथा च,—एवं स्थिते मृच्छकटिकस्य दृश्ययोजनायामेवविधायाः असङ्गतेः हेतोः विनिर्णयः अतीव दुरूह एवेति। तदुदाहरणभूता अस्माभिरेका द्वयी वा असङ्गतिरिहोल्लिख्यते, यथा,—प्रथमाङ्के चारुदत्तभवनस्याभ्यन्तरे वहिश्च एकस्मिन्नेव समये अन्योऽन्यसंलापः इति, वहिरेकवारम् अभ्यन्तरे चैक वारम् इति शीघ्रतया रङ्गमध्ये तादृशदृश्यप्रदर्शनं नून रसापकर्षकतया रसभङ्गमन्तरेण नैव सम्भवति, तर्हि रङ्गमञ्चे तत्तत्स्थलं यथायथ कथमभिनीयेत, एतस्य प्रकल्पना अपि नास्माभि सपदि कर्त्तुं शक्यते इति। षष्ठाङ्के प्रवहणविपर्य्यासघटनायाः कियत्कालात् पूर्व्वं हि युगपत् गृहस्याभ्यन्तरे वहिश्च विवर्णितम्, इत्थं हि घटनास्थलं ग्रन्थेऽस्मिन्नसकृत् प्रदर्शितम्। नवमाङ्के धर्म्माधिकरणदृश्येऽपि इत्थमेवैकं द्विधोपवर्णितम्। फलतस्तु न खलु विरलमस्मिन्नेतस्योदाहरणं यत्, प्रायश सर्व्वस्मिन्नेवाङ्के एवविधा असङ्गति' परिलक्ष्यते इति। कथं हि पुरातनरङ्गमञ्चे प्राच्य. एवंविधानि तानि दृश्यानि प्रादर्शयन्निति तु सहृदयानामेव हृदयगम्यमिति।

वसन्तसेनाया अष्टधाविभक्तभवनस्य वर्णनाया सम्यगा कलिताया सपदि समुदेति मनसि यत्, प्रासादोपमम् आश्चर्य्य दर्शन सुविस्तृतं भवनमेतत् न सुप्रवेश, किन्तु द्वितीयाङ्के विपन्न संवाहक' इयता लघुना कालेन कथमीदृश सुविशाल हर्म्य सपदि प्राविशत्, प्रविश्य च अनुपदमेव वसन्तसेना प्राप्त इत्यत्र सेव कवि प्रादर्शयत्, तदपि परिलक्षणीयम। वसन्तसेनावासभवनस्यानन्यसाधारणतया च संवाहकस्य तदानी क्षणा

> क्षुद्रघटनानाम सामञ्जस्यम्

भ्यन्तरे तत्र प्रवेशोऽपि तस्या तादृशभवनविभवस्य कथञ्चित् प्रतिकूलतामिव सम्पादयति, इत्यादिकं किञ्चिदसमञ्जसं हि कविचित्रित प्रतिभाति।

पञ्चमाङ्कावसाने च चारुदत्तकृतात् इन्द्रधनुषो वर्णनात् प्राक् वसन्तसेनया विटेन च प्रबलनवजलधरमालया कौमुदी-राजिरपावृता, तारकापङ्क्तिश्च विलोपिता इत्यादिकं विवर्णि-तम्, अस्तमुपगते च भगवति विवस्वति न हि सम्भवति इन्द्र-धनुषामुदय; यत जलदे प्रतिफलिता हि सूर्य्यविम्बाः नाना-वर्णरञ्जिता धनुराकारतामापद्यन्ते इति प्रस्तुतं, ज्योत्स्नाना तारकाणाञ्च समुद्गमयोग्यसमये समायाते कथं हि वासव-धनुष समुदयस्य सम्भव इत्यपि सुधीभिर्विभाव्यम्। एवं-विधासङ्गतिदर्शनात् कविरनवधानतामूलकं किलैवमुदितमिति मन्यामहे।

इह कुत्रचित् कुत्रचित् स्खलविशेषे असङ्गति, भूयःसु स्थलेषु शब्दार्थदोषाश्च सङ्घटिता, एवम् एकस्मिन्नेव श्लोके तथ चत्वारोऽपि दोषाः दृश्यन्ते, यथा,—प्रसिद्धित्याग, कथितपदता, च्युतसंस्कारता भग्नप्रक्रमता च, एवम्भूतानां दोषाणाम् उदा-हरणानि न हि भवन्त्यत्र असुलभानि इति।

आलङ्कारिकग्रन्थेषु न केनापि [illegible] टिकमिदं तादृक्तया प्रधानमिति न [illegible], तथा हि,—साहित्यदर्पणे तु पण्डित-प्रवर विश्वनाथ कविराजेनास्य द्विवार नामोल्लेख कृतवान्, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ वामनेनापि कृतविवेचन द्वौ वा श्लोकौ तथा [illegible] हि नाम [illegible] [illegible] [illegible]

परिपूत गोत्रमुद्भासित मे" इत्यादि श्लोक एव केवल दृश्यते। आलङ्कारिकमण्डले एवमनादृततया शूद्रकस्य दाक्षिणात्यता-प्रवादोऽपि सत्यतया कथञ्चित् परिज्ञातु शक्यते, तथा हि,—आर्य्यावर्त्तवासिनाममीषा विदुषा दक्षिणावास्तव्येनानेन कविना सह नासीत् सम्यक् सम्प्रीति, एतदेव तेषामनादर-कारणमित्यपि सम्भाव्यते। एवमनादरसत्त्वेऽपि मृच्छकटिकस्य बहव श्लोका: संस्कृतकाव्यानुरागिणा मुखेषु नियतमेव सञ्च-रन्ति, प्रशंसन्ति च ते शूद्रकस्य प्रसादगुणमयीं रचनामवलोक्य सततमेव तदीयम् अतिशोभन कवित्वम्।

पर्य्यवसाने च दृश्यते रूपकस्यास्य अपरोऽपि कश्चित् गुण-विशेष इति; यदेतत्, नाट्यशास्त्रस्यालङ्कारशास्त्रस्य च विधि-निषेधावङ्गीकृत्य विरचितमपि, कस्यापि तच्छास्त्रीयविशेषानुशासनस्य तथाविधमधीन नाभूत्, येन हि तत्तच्छास्त्रस्य विशेष-विधिनिषेधयो. सम्यगनुसरणेन प्रकरणमिदं सौन्दर्य्यविरहित भवेत्; तेन हि रूपकमेतदालङ्कारिकाणा कृत्रिमकल्पनाया भूयस्तया विनिर्म्मुक्तमेवेति।

मृच्छकटिकमाल-ङ्कारिककल्पना विनिर्म्मुक्तम्

इदानीमेतदेव पर्य्यालोच्यते यत्, मृच्छकटिके शूद्रकेण कीदृशी राज्यस्य समाजस्य च अवस्था चित्रिता प्रकल्पिता च, कल्पना हि प्रायश कामपि वास्तविकी भित्तिमुपजीव्य कविभि स्वप्रतिभया प्रपञ्च्य कल्प्यते, तस्मात् शूद्रकोऽपि कथञ्चित् कल्पितयापि राज्यसमाजयोरवस्थया तात्कालिकी प्रकृता राज्यशासनसमाजव्यवहारयोरवस्था अग्रत आचित्रय दिति वक्तु शक्नुम।

मृच्छकटिके कवि शूद्रक तात्कालिकमुज्जयिन्या' यादृश चित्रमचित्रयत्, तत्तु वाह्यत अतीव रमणीय, विशेषेण

मृच्छकटिके कविकल्पित-राष्ट्रीयावस्था

समृद्धिसम्पन्नश्चेति; परन्तु तदीयाभ्यन्तरीणा वस्था किञ्चिदसामञ्जस्यपूर्णा इत्यवलोक्यते। तथा हि,—जनतासङ्कुले राजमार्गे प्रदोष समये (न तु निशीथे) शकारेण धर्षणार्थमनुसृता वसन्तसेना परित्रातुं न कश्चित् नगरपालः तत्रा-जगाम। यद्येवमुच्यते,—राजश्यालकस्य शकारस्य राजानुगृहीततया, रक्षिजननिग्रहानुग्रहविधातृतया च कथं रक्षिणः तत्प्रतिकूलतामाचरितुं प्रभवेयु, तथाऽपि धर्म्माधिकरणे शकारस्य विचारके अशिष्टसम्मतः यादृच्छिकव्यवहारः, सिद्धा-देशप्रत्ययात् शृङ्खलनियमितपाणिपादस्य आर्य्यकस्य कारागार भङ्क्त्वा शर्व्विलकेन बन्धनविमोचनञ्च इत्यादिकं किल राज्यस्य विशृङ्खलतायाः प्रकृष्टतमं निदर्शनम्। अपि च,—चन्दनकः कालक्षावसरे एकयैव वाचा चिरसहचर वीरक विहाय आर्य्यकमनुकूलयितु, तेन तत्सपक्षैश्च सह न्ययुज्यत इति। एतेन हि कविरेतददर्शयत् यत्, तस्य तस्य राजपुरुषस्य राजनि पालके ऐकान्तिकी भक्ति सम्प्रीतिर्वा नासीदिति। शरणागतवत्सलस्यापि चारुदत्तस्य राजनिगृहीते आर्य्यके निर्भयसकपटम् आनुकूल्य हि राजनि साधारणजनाना श्रद्धाप्रीतिहीनतामेव आवेदयति। समनन्तरमेव सञ्जातो राज्यविप्लवोऽपि राज्यस्य विशृङ्खलतामेव ज्ञापयति। बहूनामेव लोकाना मनीभृतानाम् आर्य्यकपक्षावलम्बनमुपवर्णयन् कवि शूद्रकः स्फुटतया राज्यस्य विशृङ्खलतामेव व्यजिज्ञपत्, चन्दनक-वीरकयोर्व्यवहारतोऽपि नगरपालाना परस्परम् ऐकमत्याभाव पर प्रतिद्वन्द्वित्वञ्च वय सम्यगज्ञासिष्म। एवंविधानि बहूनि विशृङ्खलतायाः चित्राणि शूद्रकेण मृच्छकटिके अङ्कितानि।

मृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के एकस्मात् दृश्यात् तदानीं द्यूत क्रीडाया' अतिबाहुल्येन प्रचलन लक्ष्यते। सर्व्वजनसमक्ष राज-

द्यूतक्रीडाया' प्रचलनम्

पथे द्यूतक्रीडाप्रवर्त्तनविषयक-चित्रदर्शनेनैत-दपि बुध्यते यत्, नैतिकापराधतया गणितायामपि तस्या क्रीडाया, राजद्वारे द्यूत-कराणा दण्डो नाभूत्; तत्क्रीडाविमोहितास्तावदनेके एव मनुजा: द्यूतकरै: द्यूतेन हृतसर्व्वस्वा. अभवन्निति, तत्सम्मोह-प्रकारश्च नाट्यकार: सवाहकदर्दुरकादीना चरित्राङ्कणे स्फुटतया एव प्रादर्शयत्।

नवमाङ्कविवर्णितविचारव्यापारे पर्य्यालोचिते च अस्माभि-रेतदभिज्ञायते यत्, तदानीन्तनी विचारपद्धति सूक्ष्मतमा

विचाररीति

नासीत्। नाट्यकार: अस्मिन् दृश्ये पुनरेत दप्यदर्शयत् यत्, सर्व्वथा दोषरहितानामपि जनानां कदाचिदवस्थाभेदेनापराधितया प्रतिपादितत्वात् सर्व्वस्मिन् समये न्याय्य: विचार: सम्भवितुमशक्य एवेति। किं बहुना, विचारका अपि यथादृष्टप्रमाणबलेन दोषरक्तया प्रति-पन्न निर्दोषमपि जनं, निरपराधोऽयमिति सम्यगवगच्छन्तोऽपि आरोपितापराधात् तम् विमोक्तुं सर्व्वथा अनीशा एव।

अस्मिन्नङ्के एतदपि दृश्यते यत्, विचारकस्य मतेन अक्षत विभवे. सह चारुदत्तस्य राज्यात् निर्व्वासनमेव उचितमिति।

ब्राह्मणस्य कायिकदण्ड

परन्तु राजा पालक' तस्य प्राणदण्डमेव विदधौ, उवाच च अत पर स्त्रीघातुकाना सुवर्णापहार-काणाञ्च द्विजानामपि पारज्ञानपदेषु तत्तमार-विनिवृत्तये प्राणदण्ड सविधातव्य इति। एतेनैतदभिज्ञायते यत्, तदानी दण्डविधौ विचारकेषु सर्व्वथा विन्यस्ते सत्यपि, सन्दिग्धेषु स्खलविशेषेषु दण्डव्यवस्था राज्ञा स्वयमेवाक्रियत।

कायिकदण्डावतारणात्. अन्यदप्येक तथ्यमाविष्कृत यत्, सम्राजा अशोकेन प्रचारिता दण्डविधानविशेषपद्धति तदानीं सर्वत्र सर्वानुमततया परिगृहीता नाभवत् ।

अशोकानन्तर प्रणीतमिति मतस्य खण्डनम्

मृच्छकटिके ब्राह्मणस्य कायिकदण्डविधानदर्शनादेव केचन प्रत्नतत्त्वविद एवमाहु, यत सम्राड् अशोक एव प्रथमत. ब्राह्मणस्य कायिकदण्डदानविधि प्रवर्त्तयामास, मृच्छकटिकेऽपि यतश्च तथाविधदण्डादेश-प्रचारात् परत एव राजपरिवर्त्तन समजनि इत्युपवर्णित. तत अशोकराज्यध्वंसात् अव्यवहितोत्तरमेव ब्राह्मणे राजनि शासितरि सति मृच्छकटिकं नामैतत् प्रकरण विरचितमिति । अत्रोच्यते,—यद्यपि रूपकमेतदान्ध्रवंशीयभूपतीनां शासनसमये प्रणीतमिति प्रतीयते इति सत्य, तथाऽपि स खलु शासनसमय अशोकराज्यध्वंसात् अव्यवहितोत्तर एवेति कथं निरूपित, तत्त्वस्माकं बुद्धेरविषयीभूतमेव. यत अशोकराज्यध्वंसात् परत भूयसु वर्षेषु गतेष्वपि ब्राह्मणा राजान समशासु । विरुद्धवादिभिरेवमुच्यते चेत्, यत् दण्डसाम्यप्रचलनसमकालमेव ब्राह्मणानां ब्राह्मणशासितानाञ्च तथाविधदण्डविधानजनित विद्वेषभवन स्वभावसिद्धमेवेति, बहुकालात्यये च तथाविध स हि विद्वेषभाव क्रमेण क्षामतामिव गच्छतीति, तदपि न, यदि नाम शूद्रकेण तादृशदण्डादेशफलभूत राष्ट्रविप्लवो जात इत्यदर्शि, तदा विरुद्धवादिभिरुपन्यस्त प्रोक्तवचनमपि युक्तियुक्ततया अवश्यमेव अस्माभिरङ्गीक्रियेत, न चात्र शूद्रकेण राष्ट्रविप्लवदण्डाज्ञाप्रचारौ कार्य्यकारणरूपतया प्रदर्शितौ, प्रत्युत प्रोक्तदण्डादेशप्रचारा-दूरपश्चादेव राष्ट्रविप्लवस्य बीजांशे विचारासह प्रोक्तमत कथ अपि समालोचकतया नास्मभ्य रोचते इति ।

मृच्छकटिकात्तु तात्कालिकसमाजचित्रं सम्पूर्णतया नास्माभिरधिगम्यते, नापि तत्सम्भवति; कविनिबद्धैः कतिपयैस्तदानीन्तनैर्देशाचारैर्व्यवहारैश्च तात्कालिकसमाजस्य आंशिकमेव चित्रं केवलमस्माभिरुपलभ्यते, तेन हि रूपकादस्मादुल्लिख्य कियदेवात्र प्रदर्श्यते।

मृच्छकटिका-दर्शिता सामाजिकावस्था

ईदृशः कश्चित् समयः आसीत्, यदा तु ब्राह्मणशासितसमाजस्य बौद्धेषु विद्वेषवुद्धिरतिमात्रमवर्त्तत; तस्य च विद्वेषभावस्य प्राबल्यं बौद्धधर्मप्रचारस्य प्रथमदशायामेव सम्भवति। अस्मिंश्च प्रकरणे एतदेवास्माभिः परिदृश्यते यत्, तदानीं तद्देशवास्तव्यैः निखिललोकैरपि धर्मशास्त्रानुमतमेव विधानं सततमनुतस्थे, किन्तु बौद्धधर्मपरान् प्रति च तेषां अप्रीतिः कियत्यपि च न लक्ष्यते, प्रत्युत तेषु समधिकां श्रद्धामेव ते अन्तरा अन्तरा दर्शयामासुरित्यपि द्रष्टव्यम्। अपि च तदानीम् आर्य्येषु बौद्धेषु च धर्मगतविद्वेषभावः सुदूरमास्तां, परन्तु आर्य्या बौद्धनीतिषु विशेषतो गुणग्राह्या एव आसन्नित्यपि तत एव प्रतीयते; अत्र च रूपके "अपकारिणः उपकारेण जयेयु" "उत्तमाधमसाधारणजना एव धर्मार्ज्जनस्य अधिकारिणः" एवमादयः बौद्धनीतयः शूद्रककविना अतिसुष्ठुतया प्रतिपाद्य दर्शिताः। मृच्छकटिकप्रकरणावसाने संवाहकाय सर्व्वविहाराधिपत्यदानदर्शनात् बौद्धानाम् अनुष्ठानादिकं तदानीमपि न विलुप्तमिति स्फुटतयैव प्रतीयते। यद्येवमुच्यते, यत् सप्तमाङ्कावसाने चारुदत्तमुखात् श्रूयते यत्, "कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं श्रमणकदर्शनम्॥" इति, अत एवानुमीयते यत्, आर्य्या बौद्धधर्मपराणां प्रति समधिकविद्वेषभावमेव हृदये पुपुषु', तन्न; आर्य्यशास्त्रसमूहेषु काषायवसनधारिणामपि दर्शनमनाभ्युदयिकमेव, "काषायीगुडतक्र

পঞ্চবিধবাক্কলা” ইত্যাদিদর্শনাৎ, অত এব অনয়া চারুদত্তোক্ত্যা বিশেষেণ বৌদ্ধধর্ম্মপরায়ণান্ প্রতি কিয়দপি বিদ্বেষভাবো ন ব্যজ্যতে।

মৃচ্ছকটিকস্য তৃতীয়াঙ্কে দর্দ্দুরকনামকবাদ্যভেদকথা উপন্যস্তা. এষ হি বাদ্যবিশেষ ভগবতঃ ভরতস্য নাট্যশাস্ত্রস্য

দর্দ্দুরক

প্রচারসময়ে আতোদ্যস্য প্রধানাঙ্গভূততয়া পরিগণিতঃ আসীৎ; পরন্ত্বন্যস্মিন্ কস্মিন্নপি রূপকেঽস্য সমুল্লেখাদর্শনাদনুমীয়তে যৎ, মৃচ্ছকটিকরচনাকালপ্রচলিতোঽসৌ বাদ্যভেদ কালেন পশ্চাৎ বিলুপ্তোঽভবদিতি।

মদনিকাং দাস্যাদ্বিমোচয়িতু নিষ্ক্রয়ার্থসঙ্গ্রহীতুঃ শর্ব্বিলকস্য চারুদত্তভবনাদ্ভূষণাপহরণদর্শনেন

ক্রীতদাসত্বপ্রথা

ক্রীতদাসত্বপ্রথাঽপি তদানীমাসীৎ ইত্যস্মাভিরনুমীয়তে।

স্ত্রীকৃতাভিনয়

প্রথমাঙ্কে যদা শকার বসন্তসেনাভ্রান্ত্যা রদনিকা বলাদগৃহ্নাৎ, তদা বিটমুখাৎ শ্রূয়তে যথা,—

“ইয় রঙ্গপ্রবেশেন কলানাঞ্চোপশিক্ষয়া।
বঞ্চনাপণ্ডিতত্বেন স্বরনৈপুণ্যমাশ্রিতা॥” ইতি।

অত্র রঙ্গপ্রবেশপদোপাদানেন তদানী রমণীজনানামভিনয়ার্থে নায়িকাদিভূমিকাস্বীকরণমস্মাভি অবশ্যমেবাবগন্তব্যমিতি।

অত্র হি বিবাহবিধৌ এতদস্মাভি রনুমীয়তে যৎ, তদা-

[illegible]

নীমাধুনিকজনসমাজবৎ পরিণয়বিধান ন তথা দৃঢ়নিয়মনিয়ন্ত্রিতমাসীৎ. স্ত্রী-রত্নং দুষ্কুলাদপি এতদ্ধি মনুবচনং তদা সর্ব্বত্র সর্ব্বৈরেব পরি-[illegible] ন বৈধত্বং তদা দৃশ্যতে স্ব বসন্তসেনায়া বধূত্বে [illegible] ন তু কদাপি দোষাবহম্। মদনিকাশর্ব্বিলকয়োরন্যথা-

विधपरिणये सर्व्वजनानामविरुद्धाचरणं हि प्रागभिहितमेव मतं सर्व्वथा परिपुष्णाति।

वसन्तसेनायाः अष्टधाविभक्तहर्म्यवर्णनया च तदानीन्तनानां वेश्याजनानाम् अतितरा समृद्धिरासीदित्यनुमीयते;

वेश्यानां समृद्धि संसर्गप्रचलनञ्च

अपि च, तदानीं तत्र सुजनतया प्रसिद्धस्य चारुदत्तस्य कुलवधूनिवासे निजान्तःपुरे गणिकया वसन्तसेनया सह निशि शयन संवेशादिकं वेश्यासहवासस्यातिप्रचलनमेव प्रमाणयति। किमन्यत्, वारस्त्रीभिः सहवासस्तदा अपराधविशेषत्वेन न केनापि स्वीकृत एव इत्यपि सूच्यते।

शूद्रकनरपतेः शासनसमये प्रोक्तासवर्णविवाहगणिकासहवासयोरतिप्रचलनं नूनमेवासीत्, न तु तत्केवलं कवेः स्वकपोलकल्पितम् इत्यसंशयमेव वक्तुं शक्यते। तत्रायमेव हेतुः,— यदि तस्मिन् काले तदप्रचलितं सर्व्वजनविगर्हितञ्च स्यात्, तदा एतत्, नाट्यरसिकानां सर्व्वेषामेव सामाजिकानामुद्वेजकमेव भवेत्। अपि च कविना शूद्रकेण मृच्छकटिके तादृशानां चित्राणाम् अङ्कनात्, तेषामेव एतत्प्रकरणमूलतया निर्द्धारणाच्च तात्कालिकजनसमूहानां तत् सर्व्वमनुमतमेवासीदिति प्रतीयते।

अत्र वेश्याभवनचित्रमपि कविना यथायथमङ्कयित्वा प्रदर्शितम्। जारजानाम् अकर्मण्यताकथा, तथा उभयतो वहिर्भक्तोक्तिश्च तेषां स्वमुखेनैव प्रख्यापिता। वेश्याजनाश्रये भद्रवंशीयानां व्यवहारश्चापि नाट्यकारेण विदूषकमुखेणैव विवर्णितः। यथा पुनरिदानीं गणिकाऽऽलये गणिकामातुराधिपत्यं व्यवहारश्च परिलक्ष्यते, तदानीमपि तथैव आसीत्। यथा च पुरुषविशेषे अनुरक्तहृदयतया

वेश्याभवनचित्रम्

विपथप्रस्थिताभ्यः तनयाभ्यः मातृभिः सर्व्वजने समानानुरागप्रदर्शनादिरूपः समीचीनोपदेशः प्रदीयते तदानीमपि तथैव तन्मातृभिरकारि। वारस्त्रियः अपि देवतानामर्च्चनासु स्तवपाठादिक्रियासु च तदानीमनुरागपरा एवासन्निति च द्वितीयाङ्कस्य प्रथमांशे चेटीवाक्यादस्माभिरनुमीयते।

वर्त्तमाने हि पशुमांसानि सलिलैरप्रक्षालितान्येव पाकाय व्यवहरन्ति, तदानीन्तु तानि प्रक्षाल्यैव पेचुरिति, तथा तात्कालिकसुरापायिनोऽपि इदानीन्तना इव सुरा घनीभूततुषारमिश्रणेन अतिशीतला विधायैव अपिबन् इति च नियमो रूपकादस्मादवगम्यते। एतत्प्रकरणे पुनरस्माभिरेतदपि वीक्ष्यते यत्, तदा वारस्त्रियः उपानद्गूढपादा एव गतागतमकुर्व्वन्, प्रावारकादिषु सुगन्धिकुसुमानि विन्यस्य ताननितरां सुगन्धानकार्षुश्च इति। एवंविधानाञ्च क्षुद्रतराणामन्येषां व्यवहाराणामुल्लेखः मृच्छकटिकप्रकरणे अवेक्षणीय इति।

तात्कालिकाचार

वस्तुतस्तु प्रकरणेऽस्मिन् तत्तत्कालिकाः व्यवहाराः, नीतयश्च एवं हि अङ्कापिताः, तथा नगरपालानां नागरिकाणाञ्च जीवनस्य समाजस्य च ईदृक् मनोहरं चित्रं चित्रितं, यत् अन्यस्मिन् कस्मिन्नपि रूपके न तथा, इत्यभिधानं न कियदत्युक्तिदोषदुष्टं भवति। अपि च वयमेवमनुमिनुमः यत्, ईदृशं रूपकम् एतस्मात् अन्यत् द्वितीयं नास्ति इति। प्रकरणमिदं रूपकविषयकं व्यापारमन्तरेणापि सामाजिकाचारनीतिप्रदर्शनेन समधिकमेव गौरवं भजत इति [illegible]।

मृच्छकटिके
नाटके समाजस्य
चित्रं विशदं

साम्प्रतं ग्रन्थस्यास्य सामान्यतया वक्तव्यमस्माकं परि-

समाप्तिमागतम्। समनन्तरञ्च नायकादेः प्रत्येकं चरितं विशिष्य वयमालोचयितुमग्रेसरामः।

चारुदत्तः।

चारुदत्त' खलु तरुणः पण्यजीवितया श्रेष्ठिपदलाञ्छितः आढ्यचरः कश्चित् द्विजः सम्प्रति निःशेषोपक्षीणविभव'। भूतपूर्व्वधनिकस्य तस्य दैववशात् समापतितं तदैवाभिनवं दारिद्र्यमतीवारुन्तुदमभवत्।

चारुदत्तस्य दारिद्र्यम्

अमत्यपि पर्य्याप्तवित्ते तस्य मनसि धननिमित्तः न हि कियानपि निर्व्वेदः समुदित, तत्त्वसौ स्वयमेवाभाषत ; यथा,—

"सत्यं न मे विभवनाशकृताऽस्ति चिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति।
एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य
यत् सौहृदादपि जना' शिथिलीभवन्ति॥" इति।

निर्द्धनाना हि गृहानतिथयो विमुञ्चन्ति, सुहृदोऽपि सौहार्द्दशिथिलतामापद्यन्ते, बुद्धिरपि प्रतिदिवसमेव क्षीणतामधिगच्छति च, ततश्च ते निस्तेजस्काः सन्तो नियतमेव परैः परिभूयन्ते, तदर्थमेव चारुदत्त अत्यर्थं सन्तप्तः निर्व्विणश्च बभूव। निर्द्धनत्वं हि भोगविलासादीनामन्तरायभूतमित्यासौ कदाऽपि न विषादं प्राकाशयत्, वित्ताढ्येतु बहव कलल्यासौ हितैषिणः न हि सफलतामायान्ति, सर्वादि समुद्दीयमानाया स्वचेतस्येव विलीयन्ते, तेनैवासौ धनस्य कामुकः, तत एव विभवक्षयादुपनतं दारिद्र्यं त नितरामसिद्यत, किन्त्वसौ दारिद्र्यसमुद्राभ्यन्तरनिमग्नोऽपि स्यागुरिवाचल,

प्रशान्तपयोधिरिवानाविल, कूट इवाटलश्चातिष्ठत्; कदाऽपि सर्व्वजनादर्शभूतचरित: महामहिमशाली चासौ तेन नितरां निदग्धीभूयापि स्वाभाविकमहीयस्त्वात् स्वकर्त्तव्यपरायणता-पथाच्च स्वकीयं सुधाऽवदातं चारित्रं हिया हासैः अतिमितीकुर्व्वन् नाभ्राशीत्। विदूषक: सत्यमेवोवाच,—"पणइजण-मक्कमिदविहवस्स सुरजणपीदसेसस्स पडिवच्चन्दस्स विअ परिक्खओ वि दे अहिअदर रमणीओ।"

दारिद्र्यमुषलकठोरनिष्पेषणेनापि तस्य देवतासु अकृत्रिमा भक्तिः सुचिरमक्षुण्णा एवासीत्, एतादृशि दुर्व्वहे दारिद्र्ये

तदीया भक्ति धर्मनिष्ठा च

निपतितस्याप्यस्य मुखात् देवतानां दैवस्य च विगर्हणा कदाप्यस्माभिर्न हि अश्रावि। निरन्तरं देवाभ्यर्च्चनानिरतममुमवलोक्य तद्वयस्य मैत्रेयः यदा प्रथमाङ्के एवमभाषत,—"जदो एव्व पूइज्जन्ता वि देवदा ण दे पसीदन्ति, ता को गुणो देवेसुं अच्चिदेम?" इति, तदा प्रत्युवाच चारुदत्त:,—"वयस्य, मामैवम्। गृहस्थस्य नित्योऽयं विधि:,—

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्म्मभिः।
तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः॥" इति।

गृहिणा हि देवताऽर्च्चनं नित्यमेवानुष्ठेयं कर्म्म, तदकरणे च प्रत्यवायबाहुल्यदर्शनात् तैः पूजनमनुष्ठीयते, न तु वित्तप्राप्ति-फलाशया इत्यवजानन् चारुदत्तोऽपि किञ्चित् फलमकामयमान मुमुक्षुरेव सर्व्वास्ववस्थासु निरन्तरं देवानपूपुजत्, यच्चासौ धर्म्ममिति विवेद, गृहस्थानामवश्यपालनीयत्वेन विहित दशाञ्चासीत्, शतानामपि विपदामन्तरा निपत्य तत् कदाचिदपि नासौ विसस्मार, परस्परं विवदमानानां भूयसामनुमानानां ये च विधिनिषेधा वैधेषु कर्म्मसु धर्म्म्येषु च दृश्यन्ते,

स तु तेषां सदसतोः सिद्धान्तपक्षे कथञ्चित् विचारचिकीर्षुरपि नैवाभवत्।

आसीदमुष्यैव गुणगणैः समलङ्कृता उज्जयिनी नाम नगरी, तद्धि विटाच्चानुश्रूयते यथा,—अमी चारुदत्त एव,—"दीनानां

चारुदत्तीया गुणावली

कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी आदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकषः शील-वेलासमुद्रः। सत्कर्त्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीव चान्ये॥" इति।

वात्स्यायनः स्वरचितकामसूत्रस्य साधारणाधिकरणे चतुर्थाध्याये षष्ठसूत्रेणैवमुवाच यथा,—"वर्षप्रमृष्टनेपथ्यानां दुर्दि-

चारुदत्तस्य नागराचार

नाभिसारिकाणां स्वयमेव पुनर्मण्डनं, मित्रजनेन वा परिचरणम्" इति। दृश्यते चैतत् पञ्चमाङ्के,चारुदत्तोक्तौ यथा—"तदस्याः क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः, अन्ये प्रधानवाससी समुपनीयेताम्" इति, एतस्मात् तथा षष्ठाङ्कोपवर्णितात् वसन्तसेनायाः चारुदत्तादेशेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानगमनस्योद्योगादितोऽपि अस्माभिः चारुदत्तस्य नागरवृत्तेः परिचयः प्राप्यते एवेति।

तथाऽप्यासीत् चारुदत्तः संयतेन्द्रिय एव। तथा हि,—यदा

चारुदत्तस्य संयम

प्रथमाङ्के प्रच्छन्नीभूय एकान्तस्थितायाः वसन्तसेनाया उपरि असौ रदनिकाभ्रान्त्या स्वप्रावारकं निचिक्षेप, पश्चाच्च यदा अज्ञासीत् नैषा रदनिकेति, तदा त्वसौ राजर्षिः दुष्मन्त इव सानुशयमुवाच,—'न युक्तं परकलत्रदर्शनम्" इति।

दाक्षिण्यादिगुणविभूषितस्य चारुदत्तस्य खलु हृदयमासादतीव कोमलं भावप्रगुणञ्च, अन्तराऽन्तरा एतस्य ईदृक् बाहुल्य

चारुदत्तस्य भाव प्रवणत्व दौर्बल्यञ्च

परिलक्ष्यते यत्, एतदनैसर्गिकमेवेति प्रतिभाति। तथा हि,—तृतीयाङ्के यदा न्यासीकृतमलङ्करणजातमपहृतमभूदित्यसौ नाजानात्, तदा सन्धिदर्शनस्यानन्तरं, चौरः "सन्धिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं पश्चान्निराशो गत" इत्थं विचिन्त्य नितरां दुःखित एवाभूत्। अथ यदा अलङ्करणानि चौरेणापहृतानि इति विवेद, तदा मैत्रेयमुवाच,—"वयस्य। दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि। विदूषकः,—किं ण अवहिदम्? चारुदत्तः,—हृतम्। विदूषकः,—तधावि किं पिअम? चारुदत्तः,—यदसौ कृतार्थो गतः" इति। तस्करः चोरयितुमागतः किमप्यप्राप्य खिन्नेन मनसा स्वगृहं प्रतिनिवृत्त इति विभाव्य यस्य चेतः निरन्तरं व्यथते, पुनश्च कृतार्थः स गत इति विदन्नेव यस्य मानसं हृष्यति, तस्य हृदयं कियत् कोमलं भावमेदुरञ्च, तदुपवर्णनेन बोधनं सर्व्वजनाशक्यमेव। अपहृतधनानि वसन्तसेनया न्यासीकृतानि इति तु तदाऽसौ विसस्मार. चौरस्तु यत् "सार्थवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किञ्चिन्मया समासादितम्" एवं न कथयिष्यति, इत्थमेव विचिन्तयन्नसौ नितरां प्रीतिमलभत। ततश्च विदूषकोऽब्रवीत्—"णासो क्खु सो" इत्येवाकर्णयन्नसौ सर्व्वमुदन्तजातं सपदि सस्मृत्य मुमोह।

[illegible]

तथाविधं तदीयं वैक्लव्यं विलोक्य यदा मैत्रेय उवाच—"अहं क्खु अवलविस्सम्—केण दिण्णं, केण गहिदम्, को वा सक्खित्ति"। इति। तदानीमेव चारुदत्तः सगम्भीरं प्रत्युवाच—

"भैक्ष्येणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम्।

अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम्।" इति।

चारुदत्तस्य हृदयस्य सत्यपरायणतायाः [illegible]न्वितायाश्च एव-

मुदाहरणं न हि भवत्यत्र विरलम् ; प्रलोभनशतमपि दूरतः अपहाय स केवलं सत्यमेव सिषेवे ।

न्यासीकृतानामलङ्करणानां विनिमयेनासौ वसन्तसेनायै यत्ततोऽपि बहुमूल्यां रत्नावलीमददात्, तत्तु स्वल्पमूल्यानाम् अपहृतानामलङ्करणानां न भवति खलु मूल्यभूतं, परन्तु वसन्तसेनया येन पुनः विश्वासेन स्वकीयमलङ्करणं तस्य समीपे न्यासीकृतं, स सुदृढ विश्वासमेवासौ अलङ्करणसमूहादपि बहुमूल्यममन्यत, ततश्च चारुदत्तेनाभिहितम्,—

चारुदत्तस्य हृदय तदीयमौदार्यञ्च

"य समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः ।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥" इति ।

वसन्तसेनया "पुरुसेसु णासा णिक्खिविअन्ति, ण उण गेहेसु" इत्यभिधाय, तस्मिन् अतिभूमिङ्गतेन येन विश्वासेन भूषणन्यासो विहितः, तुल्यतया समीकरणे, स च महानमूल्यो विश्वासो बहुमूल्याया अपि रत्नमालाया गरीयानेव भवति ।

एकतो दारिद्र्यस्य अरुन्तुदं निष्पेषणम्, अपरतश्च हतदैवस्य परिहासप्रायं तथाविधं विलसितम्, तेन च,—

चारुदत्तस्य सान्त्वना

"क श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्व्वो मां तुलयिष्यति ।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥"

इत्येवमुक्तश्लोकसूचितं चिन्तनं तदा तस्य मनसि सततं समुदियाय ; न्यासीकृतेषु बहुमूल्येष्वलङ्कारेषु चौरैरपहृतेष्वपि नासौ क्लिष्टतामयासीत्, किन्तु एतेन स्वच्छावदातं चरित्रं यद्‌ पितं भविष्यति, सैव भावना निरन्तरमेव चारुदत्तमविव्यथत् । तस्यैतदेवासीत् मनःसन्तर्पणं यत्, सम्पदि विपदि च चिरसहचरी अपांशुलानां धुरि कीर्त्तनीया पत्नी धृता, सुहृद्‌ वर्य्योऽनु

कूलमकपटञ्च मित्रं मैत्रेय. तस्यासाति इति; तयोश्च नियतं तत्पार्श्वद्वयमलङ्कृत्य तिष्ठतोरानुकूल्येन कदाचिदसौ सत्पथात् नैव अभ्रश्यत्।

चारुदत्तस्तु कस्यामवस्थायां वसन्तसेनायां नितरां सञ्जात-

चारुदत्तस्य प्रेम

हार्दः अभवत्, तत्तु कविरस्मान् नादर्शयत्, प्रथमाऽङ्के यदा विदूषक पुनरेवमभाषत, "एसा हि वसन्तसेणा" इति. तदा चारुदत्तमुखादेवमस्माभिः श्रुतं.—"इय वसन्तसेना.—

यया मे जनित काम क्षीणे विभवविस्तरे।
क्रोध कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति॥" इति।

वसन्तसेना तदनुरागिणीति पूर्व्वं नासौ विवेद; तदानीं विदूषकमुखादेव प्रथममाकर्णयामास,—"एसा वसन्तसेणा कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि भवन्तमणुरत्ता" इति, किन्तु न खलु वसन्तसेनायां अनुरागस्य निदर्शन किमपि चारुदत्त. तदाऽपि प्रापत्, केवलं विपदमापद्यैव वसन्तसेना तदीय वासभवनमाश्रियदित्येव अजानात्। तेन हि अस्याः अनु-रागस्य विरागस्य वा कोऽपि प्रसङ्ग काऽपि चिन्ता वा न तस्य मनःस पदमादधे। अपि च परिहासरसिकस्य विदूषकस्य तथाविधभाषणस्याविश्वसनीयत्वेन तस्यापि तावति वचासमम-ऽपकाम् आस्था स्थापयितुमसौ किंयदपि नागच्छत्।

पञ्चमाङ्के वसन्तसेनासकाशात् प्रत्याहृत्य यदा मैत्रेय उवाच,—"णह वह्मणो भविश्र दाणि भवन्त सीसेण पडिश्र

[illegible]

विण्णवेमि, णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्च-वाआदो गणिआपसङ्गादो"—तदा तच्छ्रुत्वा चारुदत्त प्रत्यवोचत् "अवस्थयैवास्मि निवारितः। कुतः धनानि पुरुषस्य हन्त सम्भारा

ए—व

खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ अपि च वयस्य ।—यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता धनहार्य्यो ह्यसौ जनः। (स्वगतम्) न, गुणहार्य्यो ह्यसौ जन। (प्रकाशम्) वयमर्थैः परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया ॥" इत्यादि। एतेन स्फुटमेवैतत् प्रतीयते यत्, यद्यप्यसौ चारुदत्त स्वयमेव वाचा प्रकाशयति, वसन्तसेना धनहार्य्यं पण्यभूतमेव शरीरं वहति, दरिद्रोऽहम् अभिलाषमात्रेणैव तां लब्धुं कथं शक्नुयामिति, तथापि न खलु चारुदत्त, वसन्तसेनाया गुणहार्य्यत्वात्, तस्या प्राप्त्याशामेकपदे एव त्यक्तुं शशाक। विदूषकोक्तम्, "एसा वसन्तसेणा कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि भवन्तमणुरत्ता" इत्येतद्वचनजातं, तथा वसन्तसेनया च समीरितं स्वास्मिन् श्रद्धाऽतिशय्यसूचकं "पुरुसेसु णासा णिक्खिविअन्ति, ण उण गेहेसु" इत्येतत् हृदय वदनमसौ कथमपि विस्मर्त्तुं नाशक्नोच्च। स च एकशो मनस्येवम चिन्तयत् यत्,—दरिद्रोऽहमिति तु सर्व्वजनानां विदितम् एव, पुनश्च वसन्तसेना मम गुणानुरागिणीति तस्या समक्षमेव विदूषक आचचक्षे, तत् किं वसन्तसेना सत्यमेव ज्ञानविभवे मयि प्रेमपरवशा? इति। अनन्तरमेव चेतसि पुनरेवमाकलयत् यत्, एतावन्तं हि कालं नासादितं किमपि तस्य निदर्शनं, तत् न मयि सा अनुरक्ता? इति। इत्थ सा तस्मिन्ननुरक्ता नानुरक्ता वा, इत्येतयोरेकतरं निर्णेतुं नैव शशाक।

तदानीन्तु वसन्तसेना तत्प्रेमपरतन्त्रा न वेति सन्देह दोलायां चारुदत्तस्य चित्तं दोदुल्यमानमभवत्, स खलु किञ्चन कातरतामापन्न इति तु विदूषकस्य "जधा एसो उद्वेगिअ दोहं णिससदि, तधा तक्केमि, मए णिव्वारिअन्तस्स अवि अहिअ वड्ढिदो से उक्कण्ठा" एतेन वचसा स्फुटतरं प्रतीयते। चारुदत्तस्य तादृश भावविपर्य्ययमवलोक्य भाटिति तदानीम्

त्कण्ठामपनेतुं मैत्रेयस्तमभाषत,—"भोणद अ ताए—'भणेहि' चारुदत्त—अज्ज पटोसे मए एत्थ आअन्तब्ब' त्ति," अपि च समनन्तरमेव "ता तक्केमि, रअणावलीए अपरितुट्टा अवरं मग्गिदु आअमिस्सदि त्ति" एतावदभिधाय तं सावहितं विधातुमपि प्रयत्नमकार्षीत्। चारुदत्तस्तु तां वाचं सम्यक्तया अपरिवुध्येव सपरिहासमाख्यत्,—"परितुष्टा यास्यति" इति; परन्तु सोत्कण्ठचित्तवृत्तिरेवासौ वसन्तसेनासमागमनस्य कारणं किं भवेदिति चिन्तयितुमारेभे,—तथा हि हृताऽलङ्कारादपि अधिकमूल्या रत्नमाला तद्विनिमयेन तस्यै प्रदत्ता, तेन च न पुनरर्थनिमित्तं तदागमनं सम्भाव्यते इति; ततश्च सत्यमेव किमु एषा आगमिष्यति न वेति विभाव्य किमपि निर्द्धारयितुमसौ नाशकत्। तदा त्वतिवहुलसौदास्यञ्च तस्य चिन्ताकुलितं चेतः सविशेषमाशिश्लेष।

विदूषकस्तु यदा पारावतकुलमाहन्तुमुद्यतः, तदा कविः

वसन्तसेनाविरहात् चारुदत्तस्य मनोभाव

क्षुद्रचूर्णकमितेन अत्यल्पेन वचसा चारुदत्तस्य हृदयगतं सर्व्वमेव भावं तदानीन्तनीं निखिलामवस्थाञ्च अतिनिपुणतया विशदीकृत्य आचचक्षे। तद्धि एतत्, यथा—"वयस्य! उपविश, किमनेन, तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पारावत" इति, एतस्य पर्य्यालोचनेन "गाहन्तां महिषा निपानसलिलम्" इत्यादिः शाकुन्तलीय श्लोकः अस्माकं स्मृतिपथमारोहति।

अथ वसन्तसेनाया वहिर्द्वारमुपागताया मैत्रेय चारुदत्त-

[illegible]

माह 'एसा वसन्तसेणा आअदा" इति। तदानीमपि चारुदत्तः तत्कथां सम्यगश्रद्दधाय कुम्भीलकनामानं चेटमपृच्छत् "कथय सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना" इति। चारुदत्तस्तु तदा मैत्रेयस्य परि-

•कामभाषितमेतत् किमु इति व्यचिन्तयत्; तस्याभीप्सितं वस्तु एतावता स्वल्पेनैव कालेन सन्निकृष्टमभूदिति विश्वसितुं तदीयं मनः समयमवतस्थे, यदि हि अतिहर्षात् परं पुनः विषादः पदं निदधाति इति। वसन्तसेना तद्भवनमागमिष्यति नवेति च संशयस्तस्य एतावन्तं कालं क्षपयामास, अधुना तु, अप्रार्थितोपनतत्वात् सा सत्यमेव तस्मिन्ननुरागिणी इति तु प्रत्ययः तस्य मनः कियदेव स्थिरीचकारेति।

विदूषकश्च पुनरपि तं सावहितं कर्त्तुमब्रवीत्, "अप्पमुल्ला रअणावली,बहुमुल्लं सुवण्णभण्डअं त्ति ण परितुट्ठा,अवरं मग्गिदुं आअट्ठा" इति। एतदाकर्ण्य प्रकाश्यं किमपि नासौ बभाषे, केवलं स्वगतमुवाच "परितुष्टा यास्यति" इति, तदानीमसौ वसन्तसेनायाः स्वभवनागमनकारणं सम्पूर्णतया निरणैषीत्, तत्तु जनान्तराविदितमिति केवलं तस्यैव हृदयदरीशयमासीत्, तेनासौ "परितुष्टा यास्यति" इति वचः सप्रकाशं नाभ्यधात्। "परितुष्टा यास्यति" इत्यस्य स्वगतोक्तेः प्रकाश्योक्तेश्च तात्पर्यं प्रकाश्यभाषणादपि सहृदयैकानुमानगम्यं सदतिस्फुटतया स्फुटिष्यति।

यच्च चारुदत्तस्य मनसि वसन्तसेनाऽनुरागविषये कियानपि संशयः पूर्व्वमतिष्ठत्, वसन्तसेनया प्रविश्यैव कृतेन कुसुमप्रहारेण तस्य अणुमात्रमपि तदा नासीत्; सर्व्वथा निर्व्वाधमपहृते च तत्संशये, चारुदत्त आर्द्रो सन्धापसाण एव वसन्तसेनाम् "अयि प्रिये" इत्युक्त्वा अभिनन्दितवान्, सम नन्तरञ्च निखिलमेव हृतालङ्कारवृत्तजातं प्रकाशतामुपागमत्, सर्व्वन्तु तदा सम्मिलनानन्दप्रवाहनिमग्नं सदैव पूर्णतया सम्भूरायमाणमभवत्।

पञ्चमाङ्कावसाने च—"एते पिष्टतमालवर्णकनिभैरालिप्त-

सम्भोधरे. संसक्तैरुपवीजितं सुरभिभि: शीतै: प्रदोषानिले.। एषाम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता रक्ता कान्तमिवाम्बर प्रियतमा विद्युत् समालिङ्गति॥" इत्यमुष्मिन् श्लोके अस्माभिरेवमवलोक्यते यत्, वसन्तसेनाया: हावभावादिक सवैदग्ध्य विद्युति समारोपयता नायकेन स्वीय: मनोभाव: रत्यनुकूलाभिनिवेशश्च सुव्यक्त. कृत इति।

चारुदत्तस्य वैदग्ध्यम

अशेषसद्गुणविभूषितस्य सुचरितचरितानामग्रेसरस्य चारुदत्तस्य गणिकाया वसन्तसेनाया कथमनुरक्तिर्जाता एवंविध:

गणिकायामपि वसन्तसेनायां तदनुरागहेतु

प्रश्न स्वतएव प्रेक्षावता मनसि उदेतु शक्नुयात्; तत्प्रश्नस्य च सिद्धान्तानुसरणे स्वीकरणीयप्रयत्नस्य पुरत एव चारुदत्तस्य चरित्रे किञ्चित् दौर्बल्य लक्षितव्यम्। चारुदत्तहृदयस्य तु अनैसर्गिक कामलत्वमस्माभि प्रागेव विहृताकृत, तद्धि चारुदत्तस्यातिशयभावप्रवणत्वमेव यत्, तदायचरित्रगतं प्रधान दौर्बल्यमुच्यते। न चेदिदमस्याभविष्यत् तर्हि येश्च सद्गुणराशिभिरामादमौ विभूषित. तैश्च नून देवतैवायमभविष्यत्। मनुजो हि गुणदोषाणा समिश्रणभूमिरिति, तेन मनुजे तस्मिन् कियन्तो दोषा गुणाश्च नियतमासते. एतद्विस्मृत्य कविरपि निर्मले चारुदत्तचरित्रे तादृशमतिमात्र दौर्बल्यमवतार्य यथायथमस्मान् प्रादर्शयत्।

चारुदत्तस्तु, येन भावस्निग्धेन हृदयेन चोरयितुमागतोऽपि तस्करो रिक्तहस्त एव स्वभवनात् प्रस्थित इति सम्मूल्य सातिशयमन्वेषण, येन भावसंदुष्टेण विह्वलेन मानसेन कठोरदारिद्र्यदशायामपि तस्मिन् वसन्तसेनाया. प्रगाढविश्वासव्यापारे ... नाम्नान् तथाविधभावाहुतिनान्त.करणेनासौ

वसन्तसेनया स्वयमुपन्यस्तं प्रेमापि प्रत्याख्यातु न समार्थयत। न चेदेव, तर्हि अन्यत्र परिलक्षितया तया तया तच्चरित्रगत-दृढतया वसन्तसेनाऽनुरागमनायासेनासौ सपदि प्रत्याख्यातुं शक्नुयादिति मन्यामहे।

अपि च स चारुदत्त तदानीं एतदजानात् यत् वसन्त-सेना नूनं त दरिद्र विदित्वाऽपि, तस्मिन् अनुरागिणी सहृत्ता, या खलु गणिकागणललामभूता वेश्याजनसुलभ धनलोभमप-हाय राजश्यालकसंस्थानकस्य प्रलोभनशतानि समुत्पीडनानि च समुपेक्ष्य प्रणय प्रार्थयितुं तमेव स्वयमुपागतवती, सा खलु सत्यपि वारविलासिनी स्वार्थत्यागेन समुन्नतस्वभावा सतामाद-रणीया च, एवंविधाया. अप्रार्थितोपनताया अबलाया प्रणय प्रत्याख्यानमन्याय्यमेवेति तेन तदानीमबोधि। अपि च, वसन्त-सेनायामनुरक्ति. दोषास्पदमिति भावना तदीयहृदये कदा चिदपि नोदियाय। एकदा तु मैत्रेयेण वसन्तसेनाव्यापारात् मन: प्रत्यावर्त्तयितुं समनुरुद्धश्चारुदत्त इति सत्य, किन्तु तदानी तस्या बलवदासक्त स्वकीय चित्त ततो निवर्त्तयितु सर्वथा अशक्त एवासौ आसीत्। दृश्यते च केवल धर्माधिकरणे प्राड्-विवाकसमक्ष वसन्तसेनाऽनुरक्तिमेव प्रकाश्य समार्पयितुमसौ एकदा लज्जित: एवमभाषत "यौवनमत्रापराध्यति न चारि-त्राम्" इति।

तस्य च परिणीताया स्वकीयाया पत्न्या धूताया भर्तृसमु-

चितव्यवहारस्याभाव कुत्रापि न परिलक्ष्यते, प्रत्युत अस्य धर्मपत्नीसमुचितसत्कार प्रणयि जनोचित सद्भावश्च सर्वत्रानुगतेनालोक्यते। सहसाद्दि च दृश्यते. यत् चारुदत्त, विपदा

चारुदत्तस्य धूतां प्रति सद्व्यवहार इत्यागतवानस्य च

मतानि समापयितु शक्नुयुरिति ज्ञात्वाऽपि, सम्प्रार्थितवत्याः ऊ

मरक्षीत्, तत्तु शरण्यस्य तस्य शरणागतवत्सलताया प्रकृष्टतममेकं निदर्शनम्।

वसन्तसेनां पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानमेतावता कालेनापि अनागतामवलोक्य यदाऽसौ शून्येन मनसा मैत्रेयेण साकं तत्स्थानात् प्रचलितुमारेभे, अस्मिन् समये तस्य वामाक्षिस्पन्दनात् स एवमाचचक्षे,—

वसन्तसेनार्थं तस्य उत्कण्ठा

"अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम्।
अकारणपरित्रस्तं हृदयं व्यथते मम॥"

एवमभिदधतोऽपि प्रत्युत तस्य हृदयं न पुनः कारणमन्तरेणैव परित्रस्तम्. यद्यप्यसौ तदानीं वसन्तसेनागतं किमप्यत्याहितं श्रोत्रेण नाश्रौषीत्, चक्षुषा वा नाद्राक्षीत्, तथाऽपि तं तदीयमानसमेव वसन्तसेना कामपि विषमां विपदं प्रापदिति समावेदयत्।

नवमाङ्के दशमाङ्के च तस्य करुणरसव्यञ्जिका उक्तिजातयो विशेषतो मर्मस्पृशः अतीव स्वाभाविकतया सुमधुराश्च जाताः।

अकारणमरणसम्भावनयाऽपि नासौ विह्वलः, अयथाऽपवादेन केवलं तदीये विमले कुले कलङ्को जातः, तत्प्रयोजकश्च दुर्वृत्तः राष्ट्रियशठः एषा च भावना सततमुदिता तदीय-मनागतं मानसं नियतमाकुलीचकार। तन्मुखादेवास्माभिरुपश्रूयते च यथा—

तस्य कौलीन्यस्य आभिजात्यस्य च ग्लानिशङ्का

तदीयक्लेशकारणमपरमेकं यथा,—

"प्राप्यैतद्व्यसनमहार्णवप्रपातं
न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः।
एको मां दहति जनापवादवह्निः
वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति" ॥

दशमाङ्के एकस्मिन् स्थले दृश्यते यदतिदानशीलो हि दरिद्रः प्रयत्नशतेनापि यदेव दातुं समर्थो भवेत्, तस्मादपि दानात् चारुदत्तस्य दानमतीव गरीयः महीयश्च, समुन्नतप्रदेशमधिरूढञ्च अभवत्, तथा हि,—चारुदत्तं द्रष्टुमुपागते च रोहसेने स स्वपुत्रं किं नाम वस्तु अन्तिममुपायनभूतं दत्त्वा आशिषा सम्वर्द्धयिष्यतीति निरन्तरमचिन्तयत्; सपदि तस्य मनसि उदियाय "आम्, इदं तावदस्ति, मम च,—

पुत्राय यज्ञसूत्रदानम्

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम्।
देवतानां पितॄणाञ्च भागो येन प्रदीयते ॥" इति।

असौ पुनरेवमुक्त्वा स्वदेहात् यज्ञसूत्रमुन्मोच्य रोहसेनाय तत्प्रायच्छत्। नैतद्धि चञ्चलं वित्तं, यद्धि भाग्यक्रमेण भवति याति च; चारुदत्तस्तु अद्य स्वस्य सर्व्वस्वभूतं यज्ञसूत्रं स्वपुत्राय रोहसेनाय प्राददात्। दानमेतदतीव प्रशस्यतरमतीव करुणरसव्यञ्जकमिति मन्यामहे।

दारिद्र्यनिपीडितस्य, दुर्वृत्तशकारेण वृथाऽभियुक्तस्य, हन्त, वध्यस्थानं नीतस्य च चारुदत्तस्य सर्व्वापेक्षया अयमेवानपेक्षविषयः यत्, "शरेणेव विपाकेन दूषितेनाऽपि दूषितः" इत्युक्तप्रकारभूतस्तदानीं ज्ञात इति। क्रमेण च तदानिपत्तीनि दूरमपगतानि, दुर्वृत्तशकारस्य कूटजालानि च छिन्नानि, शठः शास्तिमाप तदा

चारुदत्तस्य शत्रावपि क्षमा

वन्दीभूत एव आसीत्। ब्राह्मणस्य चिरमेव क्षमाप्रधानतया अपकारिणोऽपि शकारस्य उपकारेण जयविधानमेवासौ श्लाघ्यतमममन्यत, तेनासौ शकारे अलौकिकी क्षमा प्रदर्श्य स्वकीयं यदतिमहत्त्व प्रख्यापयामास, तस्य तु निदर्शन भुवनेऽस्मिन्नतिविरलमेवास्ते।

धर्म्म धर्म्म एव विजयतेतराम्

अपसृते च चारुदत्तस्य दुर्द्दैवे, परावृत्ते च तदीयभाग्यचक्रे, धृता वसन्तसेनाञ्च पुनरसौ प्राप। अवसाने सूक्ष्मगतेर्धर्म्मस्य प्रभावेण तस्य सर्व्वथा परिवर्द्धितो महान् सम्मोदः, सुधाधवल निर्म्मल चरित्रञ्च मेघावरणनिर्मुक्त शारद शशधर इव सातिशय शुशुभे। चारुदत्तस्य तादृशे चरित्रे कलङ्ककालिमान विलेप्तुं दुर्वृत्तशकारस्य कुत. सामर्थ्यम्? यश्च एक सत्यमेव प्रशस्तपथतया चिरमजानात्, यस्य च धर्म्म एव एकमात्रमवलम्बनीय:, अलीककलङ्कलेप तस्य किं विधास्यति? कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेवाह्नि तद्गत मिथ्याभूतमावरण नून विगलित भविष्यति, सत्यस्य चिर समुज्ज्वल ज्योतिश्च सर्व्वतोविसारि सत् निपतिष्यति. मूढस्तु शकार तत्तु नावेदात् स तु समुज्ज्वल चारुदत्तस्य चरित्र म्लापयितु बहुधा अचेष्टत। म्लापनस्य कथा तु दूरत आस्ता, पर तेनैव चारुदत्तस्य चरित्र पूर्व्वतोऽपि समधिक समुज्ज्वलतर सत् सुविकाशतामापद्यत।

वसन्तसेना।

प्रकरणस्यास्य नायिका वसन्तसेना नाम गणिका, परन्त्वे-तस्या एतत्प्रकरणीयवृत्तान्ते गणिकासुलभा वृत्ति कुत्रापि न

वसन्तसेनाया एकानुरक्ति

लक्ष्यते; तथा हि,—प्रथमाङ्के शकारस्य जुगुप्सिते प्रस्तावे असम्मतायामेतस्या सत्या, विटस्तामाह,—"वसन्तसेने! वेशवासविरुद्ध-मभिहित भवत्या" इति। एतदाचरणन्तु गणिकावृत्तिविरुद्ध-तयैवात्र-कविना प्रदर्शितम्। पुनश्च "वेश्याऽसि सर्व्वं भज" इति विटवचनेन वसन्तसेना कदाऽपि वेश्याजनोचिता वृत्ति न हि पर्य्यग्राहीदिति च सम्यक्तया वक्तु न शक्यते। चतुर्थाङ्केऽपि दृश्यते; यत् वसन्तसेनाया. माता तदीयां दुहितर राजश्यालक संस्थानकं -रमयितुमादिशतीति, कदाचिदपि गणिकावृत्ति-रनया न चेदवलम्बिता, तदा तु विटवचनं मातुस्तादृशानु-रोधश्च कथञ्चिदसङ्गतमिव प्रतिभाति। तदास्ता तावत्, वसन्तसेनाया चरित्रस्य ईदृशो भाग' कविना किमर्थ समा-वृत. कृत इव इत्यनुमीयते। चारुदत्ते तदीयपूर्व्वरागोत्पत्ते' प्रभृति वसन्तसेना यत् धनहार्य्यं पण्यभृत स्वीय शरीर न हि अवोढ इति तु स्फुटया वाचा कवि: व्यक्तोकर्त्तुमभिलपतीति दृश्यते।

साम्प्रत गणिकाशब्दश्रवणमसकालमस्माक मनसि या च घृणा पदमादधाति, पुरा तु गणिका नासीदीदृश घृणास्पद,

वेश्या-गणिकयोर्भेद

प्रत्युत, एता किल सम्मानिता एवाभवन्निति प्रतीयते। अपि च साधारणवेश्याजनेभ्यो पिच्छया गणिकाशब्दवाच्या स्त्रियो हि क्रियदि भिन्ना एव। वात्स्यायन. कामसूत्रे चतु षष्टिकलावर्णनाऽनन्तर

साधारणाधिकरणस्य तृतीयेऽध्याये षोडशश्लोके उवाच; यथा,—

"आभिरभ्युच्छ्रिता वेश्या शीलरूपगुणान्विता।
लभते गणिकाशब्दं स्थानञ्च जनसंसदि॥
पूजिता सा सदा राज्ञा गुणवद्भिश्च संस्तुता।
प्रार्थनीयाभिगम्या च लक्ष्यभूता च जायते॥"

अत्र श्रीमद्यशोधरेन्द्रपादैः व्याख्यातं यथा,—"स्थानञ्च जनसंसदीति। जनसभायामासनभूमिं लभते, न वेश्येत्यवगम्यते।" इति।

[illegible]

नाट्यशास्त्रकारः भरतः स्वग्रन्थे चतुर्विंशाध्याये गणिकालक्षणमेवमनुशिष्टवान्,—

"कालोपभोगराचार्य्यशुश्रूषाभिरता सदा।
लीलया भावहावाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च॥ १११॥
माधुर्य्येण च संयुक्ता चतुःषष्टिकलान्विता।
नृत्योपचारकुशला स्त्रीदोषैस्तु विवर्ज्जिता॥ ११२॥
प्रियवादी प्रियकथा स्फुटा दक्षा जितश्रमा।
एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्त्तिता"॥ ११३॥ इति।

वसन्तसेनायामेतानि लक्षणानि पूर्णतया विद्यन्ते इत्यस्माभिः परिलक्ष्यते।

प्रथमाङ्के "वेश्याऽसि सर्व्वं भज" इति विटेनाभिहितया वसन्तसेनया पुनरवदत्—"गुणः खलु अनुरागस्य कारणं न पुनः [illegible]

[illegible]

[illegible]। [illegible] तस्या वेश्यावासोचित[illegible] [illegible] प्रदानवान्, वसन्तसेना [illegible] [illegible] निद्रा [illegible] प्रतिभाति।

चारुदत्तेन साकं प्रणयव्यापारे वसन्तसेनायाः साहसस्य उद्योगस्य क्षिप्रकारितायाश्च पर्य्याप्ते परिचये समधिगतेऽप्यपि, स्त्रीजनस्वभावसुलभं भीरुत्वमपि तस्या परिलक्ष्यत एवेति। चारुदत्तस्तु यदा तं रदनिकाभ्रमेणोवाच "ननु रदनिके! रोहसेनं गृहीत्वा अभ्यन्तरं प्रविश" इति, तदा वसन्तसेनायाः "मन्दभाइणी क्खु अहं तुम्हे अब्भन्तरस्स" एतस्मिन्नेव वचसि, तस्याः कुलस्त्रीजनानुरूपा लज्जा शङ्का च सुविकाशतामायाता।

कविः यस्यामवस्थायां वसन्तसेनाचारुदत्तयोः प्रथमं परस्परं दर्शनं सङ्घटयामास, तच्चातीव मनोरमं हृदयग्राहि च जातम्। अन्यस्यां कस्याञ्चिदवस्थायां तयोः प्रथमदर्शने सङ्घटिते च इयतीमतिबहुलां वाचमभिधातुं न हि तौ शक्नुयाताम्, तयोरन्योऽन्यसम्बन्धोऽपि एतावतीमतिघनिष्ठतामुपगन्तुञ्च नाशकत्। यस्यामवस्थायां तयोः प्रथमसाक्षात्कारः समजनि, तत्र परस्परमनोभावं लक्ष्यीकृत्य अत्यल्पायां समागतायामपि भूयानेव भावः स्फुटीभूतोऽभवदिति विभाव्यते। चारुदत्तस्तु यत् रदनिकाभ्रान्त्या वसन्तसेनां "ननु रदनिके, रोहसेनं गृहीत्वा अभ्यन्तरं प्रविश" इत्युवाच, तेनैव नाम तयोः नूतनपरिचयः, अपि तु बहुपुरातन एव इति प्रतीतिमुत्पादयता कविना स्वाभिप्रायः सर्व्वथा सफलीकृतः। अत एव यदा किल वसन्तसेनाया रदनिकाभ्रान्तिरपसृता, तदा चारुदत्तेन तत्क्षणमेव पूर्व्वपरिचितवत् सप्रश्रयमामन्त्रणपदं प्रयुक्तमिति दृश्यते। चेत् तयोः परस्परमात्मीयवत्प्रतीतिर्न तदा सञ्जायेत, तर्हि वसन्तसेना "पुरुसेसु णामा णिक्खिवन्ति...ण उण गेहम्" इत्युक्त्वा तावन्मात्मीयतां प्रदर्श्य भूयः...न्यासीकर्तुं नैव शक्नुयादिति।

मृच्छकटिके चारुदत्तवसन्तसेनयोः प्रथमसन्दर्शनम्

चारुदत्तभवने एतद्भूषणन्यासमप्रयोजनमस्माभिः द्वितीयाङ्कतः अनुभूयते, तथा हि,—वसन्तसेना तु चारुदत्त धार्म्मिकमभिजानती तदन्तिके केषुचित् वस्तुषु न्यासीकृतेषु सहसा नासौ दुर्लभदर्शनो भविष्यतीति मेने, तेन च चारुदत्तो यथा तस्याः दर्शनपथादन्तरितो न भवेत् तदर्थमेव तया चारुदत्तगृहे स्वकीयभूषणाना न्यासो विहित इति।

चारुदत्तगृहे भूषणन्यासप्रयोजनम्

कामदेवायतनसम्पादितं वृत्तजातन्तु कविरस्मान् सविशेषं न हि व्यजिज्ञपत्; तत्र वसन्तसेना चारुदत्तस्य गुणानुरागिणी जाता, शकारमुखेन एतावन्मात्रमेव केवलमावेदयत्। द्वितीयाङ्कप्रारम्भे च मदनिकावसन्तसेनयो सल्लापादस्माभिरेतदभिज्ञायते यत्, चारुदत्तस्य प्रथमदर्शनात् प्रभृति वसन्तसेना गणिकाजनोचिता वृत्तिं जुगुप्सितामेवामन्यत। प्रतिपुष्पं मधु सञ्चित्य परिभ्राम्यन्ती मधुलुब्धा मधुकरी कुसुमहीन सहकारपादपमनायासेनैव परित्यक्तु शक्नोति, वसन्तसेना न तथा; सा खलु धनहीन इति मत्वा चारुदत्त परित्यक्तु नैव शक्नोति, यतः सा हि चारुदत्तमेव केवलं प्रार्थयते, न तु तद्धनानि। अपि च राजनि, राजवल्लभे वणिजि जने च प्रणय याच्यमाने अपरिहार्य्यं दुःखमुदेतुं प्रभवति, तस्मिंस्तु तथाविधदुःखस्य कियतोऽपि समुत्पत्तिर्न हि सम्भवति इति। चारुदत्तो हि भवन्नपि ब्राह्मण, यौवनोचितभोगेषु नासीदुदासीन, इति तु सुरसिका वसन्तसेना तदीयप्रावारके केवलं जातीकुसुमसौरभमेकमाघ्रायैव सम्यगनुमिमाय।

तस्या निस्वार्थप्रेमभावाभिज्ञता च

द्वितीयाङ्कप्रारम्भे एव चारुदत्तचिन्तया वसन्तसेना अत्यन्तमेव विमनायमाना आसीदिति परिलक्ष्यते, तेन च स्नानपूजादि-

नित्यकर्म्माणि तस्यै सम्यक् नारोचिष्ट। तच्च सम्पादयितुं

उत्कण्ठा

स्वमात्रा समाहूताऽपि तदनुष्ठातुमक्षमा सा मातरमेवमभाषत यत्, "अज्ज ण णहाइस्स। ता बह्मणो ज्जेव पूअं णिव्वत्तेदु त्ति" इति। चारुदत्तभवनतः प्रत्यावर्त्तनात् प्रभृति सा नियततदनुध्यानपरैव शून्येन मनसा कालमतिवाहयामास; तथाविधां तामवलोक्य मदनिकया यदा सा तत्कारणमपृच्छ्यत, तदा चारुदत्तस्यैव प्रसङ्गः प्राव-र्त्तत; या खलु यस्मिन् निर्भरमनुरक्ता, सा तु तत्सम्बद्धासु कथा-स्वेव रमतेतराम् इति।

अथ यदा विपन्नः संवाहकः आत्मपरित्राणार्थं वसन्तसेना-निवासमशिश्रियत्, तदानीमप्यसौ मदनिकया साकं चारु-

विपन्नत्राणं प्रियानुरागिता च

दत्तप्रणयविषयिकासु कथास्वेव निरता तमेव व्यचिन्तयत्। प्रागनेन संवाहकेन कियत्कालं चारुदत्तस्य शरीरपरिचर्य्या कृतेति यदा वसन्तसेनया तन्मुखादश्रावि, तत्पूर्व्वस्मादपि सा चारुदत्तमे-वानुदध्यौ, इदानीं पुनः वहिरङ्गात् संवाहकादपि तस्यैव चारु-दत्तस्य वार्त्तामाकर्ण्य तद्गुणावलीषु आसक्तमपि तदीयं चित्त-मातिशय्येन तासु निमज्जयामास। तदानीन्तु यथाकथञ्चित् चारुदत्तसम्बन्धिनमपि संवाहकमसौ बहु मन्यते स्म। वसन्तसेना-यत् संवाहकं तदानीन्तननिग्रहादरक्षत्, तत्तु तस्याः समुन्नत-चेतसः परिचायकमपि सर्व्वथा न स्वार्थविनिर्म्मुक्तम्; परन्तु संवाहकस्य चारुदत्तसम्बन्धितया (तथाविधः सम्बन्धः यद्यपि विप्रकृष्टः भवतु नाम) तदुपकृतिं विधाय चारुदत्तोपकृतिमिव तामजीगणत्; तेन च असौ मनसि असीमां सुखमन्तर्ति सम-धिकं गर्व्वञ्च तथा बिभरामास, यथा प्रियतमस्य चारुदत्तस्यैव कर्म्म सम्पाद्यात्मानं कृतार्थं करोतीति।

संवाहके च तावत् कियद्दूरमगतवत्येव कर्णपूरकः वसन्तसेनासमीपमाजगाम, तन्मुखाच्च सा अश्रुतनामधेयस्य कस्यचित् पुंसः गुणावलीमश्रौषीत्। समनन्तरमेव प्रावारकसंवादे श्रुतिमागते काऽपि कथा तस्या मनसि त्वरितमेव सौदामनीव समुदिता, येन सा अवोचत,—"कण्णऊरअ! जाणीहि दाव किं एसो जादीकुसुमवासिदो पावारओ ण वेत्ति?" वसन्तसेनायाः चेतसः चारुदत्ते प्रीतिरसपरिपूरिततया कस्याञ्चिदपि विमलगुणावलीसंसृष्टायां वाचि तत्कर्णपथमापतितायां, तामेव गुणावलीमसौ चारुदत्तगुणग्रामेण नियोजयितुमिच्छति, तेन च "किमेष प्रावारकश्चारुदत्तस्य न भवति? सोऽपि नूनं जातीकुसुमवासित एव" इति तस्या मनसि सपदि समुदियाय। तदनन्तरञ्च तस्मिन् प्रावारके चारुदत्तस्याङ्कितं नाम दृष्ट्वा अतीव हृष्टा सा तदुत्तरीयेण स्वकोमलाङ्गमलङ्कृत्य प्रियाङ्गस्पृष्टवस्तुसंस्पर्शजं सुखमनुभवितुमारभत; यास्तदानीमयमेवाशयः यत्, मत्प्रेयसः चारुदत्तादपरस्मिन् कस्मिन्नपि पुरुषविशेषे एतावदतिबहुलगुणराशयो न हि कदाचिदपि सम्भवेयुरिति। तदानीन्तु वसन्तसेना चारुदत्तप्राप्त्यर्थमतीव समुत्सुका प्राभूत्।

चारुदत्ते वसन्तसेनायाः प्रेमप्रकर्षः

एतदङ्के च चारुदत्तस्य निरन्तरानुध्यानेन, तत्प्रभृतगुणावलीनां कीर्त्तनश्रवणतश्च, वसन्तसेनामानसं केवलं चारुदत्ताभिमुखीभूतमेवाभवत्। कविस्तु विविधप्रकारेण वसन्तसेनामानसं चारुदत्ताभिमुखमनुप्रेषितं विधाय प्रेमोत्कण्ठितां तां इमं पूर्णविकाशदशां नेतुं प्रावर्त्तत।

एवंविधेऽवसरे प्रियमुखसन्दर्शनवासना प्रेयसीनां निसर्गसिद्धा खलु, तेन वसन्तसेनायाः मानसं सविशेषमेव पर्या-

कुलितमभूत्; इदानीमपि स सुचिराकाङ्क्षितदर्शनः चारुदत्त. राजपथेन गच्छेत् इति मनसि आकलय्य, सा अलिन्दभूमिमारोढु त्वरितपदमेव विनिष्क्रान्ता। एवमेव योषिता प्रासादगवाक्षादिपथेन निरीक्षणस्य कथा अस्माभिः वात्स्यायनीयकामसूत्रे वैशिकप्रकरणे द्वितीयाध्याये तृतीयसूत्रे दृश्यते यथा—"प्रेक्षणमन्यमनस्कस्य—राजमार्गे च प्रासादस्थायास्तत्र विदितायाः व्रीडाशाठ्यनाशः" इति।

अलिन्दमारुह्य तदीक्षणप्रयत्नः

चतुर्थाङ्कस्य प्रथमे दासी समागम्य वसन्तसेनामाह यत्, राष्ट्रियः संस्थानकः दशसहस्रसुवर्णार्घं भूषणजातं तदर्थमेवात्र प्रेषयामास, तदीया माता च तां संस्थानकप्रेषितं शकटमारुह्य राजश्यालकभवनं यातुं व्यादिशतीति। तदाकर्ण्य वसन्तसेना प्रत्युवाच "जइ मं अत्ता इच्छसि, तदा ण उण अहं अत्ताए एव्वं आणाविदव्व" इति। तदानीं वसन्तसेनाचित्तवृत्ते चारुदत्तप्रीतिपूर्णतया संस्थानकस्य तथाविधं प्रभूतार्थलाभकरमपि प्रस्तावं सतृणमुपेक्षितुं न खलु सा ईषदपि कुण्ठिता अभवत्। पालकस्य नृपतेः श्यालके संस्थानके अवज्ञया प्रत्याख्याते साम्प्रतमेव विपदः समापतेयुरिति मनसा विदित्वापि सा चारुदत्तात्प्रत्याहृत्य पुनः गणिकावृत्तिस्वीकारात् वरं विपत्समूहानां समाश्लेष इति निर्धार्य, स्वयं विपदां राशिमेव सस्वजे।

पुरुषान्तरे उपेक्षा निर्भीकता च

तदनन्तरं यदा शर्विलकः मदनिकामाह, "वक्ष्ये त्वां किञ्चिद्रहस्यम्। तद्विविक्तमिदम्?" तदुपश्रुत्य मदनिकया च तत्र स्वसम्मतौ प्रदर्शितायाम्, एकान्तस्थितया वसन्तसेनया स्वगतमेतदभ्यधायि "कधं परमरहस्सं, ता ण सुणिस्सं" इति।

सौजन्यं शिष्टाचारश्च

एतस्मादेव वसन्तसेनाया शिक्षाया शिष्टाचारस्य च परिचयः सम्यगधिगम्यते, प्रायश हि रमण्य कौतुकपूर्णं पररहस्य-सम्वादञ्च वच, श्रोतुमतिमात्रमौत्सुक्य भजन्त, किन्तु वसन्त-सेनायामस्माभि, तथाविधपररहस्यश्रवणप्रणयित्व कियदपि न खलु दृश्यते।

अस्मिन्नेवाङ्के यदा मदनिकाशर्व्विलकौ परस्पर रहसि भाष-माणौ आसाता, तदा मदनिकामन्वेष्टुमागता वसन्तसेना तौ

सुहाम्भोत

मिथ सङ्गतौ दृष्ट्वा, अन्योऽन्यमनुरागवन्तौ खलु ताविति त्वरितमेव विदितवती ; सत्यपि समुदिते स्वप्रयोजने मदनिका समाहूय क्षणमपि तयो' पर-स्परालापसुख व्याहन्तु नैच्छत्। वसन्तसेनाया' मनस्तु तदानी चारुदत्ते सम्यगनुरागपूर्णमेवास्ते, परन्तु सा चारुदत्तात् स्वप्रेम्ः अनुरूप प्रेम लप्स्यते न वेति सशय निराकर्त्तुं न निर्भरमश-क्नोत्, तस्यास्तु मनसि विरहाद्भयमपि सविशेषमास्ते, वियो-गाद्बिभ्यन्तस्तु तदेव वाञ्छन्ति, यथा कस्यापि विरहदुःख कदा-चिदपि नापतेदिति, सा हि विरहाद्बिभ्यती स्वीयेन मनसैव विरहिणा निखिलमेव दुःख वेद, तस्या आत्मनोऽपि किन्न तस्मादेव दुःख तेन च सा उवाच, "ता रमद रमदु। मा कस्सावि पादिच्छेदो भोदु। गा कस्सु महाविग्न" इति।

अथ मदनिकासमाज्ञया वसन्तसेनायै हृतालङ्करणानि प्रदातुमुपागते च शर्व्विलके वसन्तसेना स्वीयनैसर्गिकौदार्य्येण निष्क्रमणानन्तरमेव मदनिका तन्मार्गमनुसृत्। मदनिका खलु [illegible] विदग्धा चतुरा, तत स्वतद् स्वमनोदाना याचनेनापि

यतो नियमितायां हि तस्या यादृक् स्वयमेव प्रियविरहजं दुःखमुपभुङ्क्ते, तादृगेव साऽपि नियतमुपभोच्यते इति नितरामशङ्किष्ट।

एतेषु च स्थलेषु एतदस्माभिः दृश्यते यत्, चारुदत्ते वसन्तसेनायाः सम्प्रीतिः विविधामिव मूर्त्तिं परिगृह्णातीति। प्रथम

प्रणयाद्गाढ़ता

कविना वसन्तसेनायाः पूर्व्वरागः सङ्क्षिप्यैव आलिखितः, तदानीं वसन्तसेनाया दृष्टिः केवलं स्वस्य चारुदत्तस्य चोपरि न्यस्ता आसीत्, न हि कमपि विषयान्तरं सम्यगलक्षयत्; साम्प्रतन्तु तस्या. दर्शनमवान्तरावस्थास्वपि निपतति; तेन च असङ्कीर्णं वसन्तसेनाचरितं चरमविकाशस्य पथि प्रसर्त्तुमुद्यतम्। इदानीमसौ स्वीयेनान्तःकरणेन परेषामन्तःकरणतत्त्वमपि अनुभवितुं समर्थयते। प्रेम्णः ईदृशी हि शक्तिरस्ति, यद्बलात् हृदयं समुदारं भवति नाम; प्रकृतस्य प्रेम्णः एष हि स्वभावः, यदसौ कमपि जनं सङ्कीर्णतां न नयति। तेन च प्रेमपरतन्त्रा वसन्तसेना क्रमेण विकाशितचित्तवृत्तिरेव जाता इति।

शर्व्विलकहस्तात् भूषणसमूहाना ग्रहणादनन्तरं वसन्तसेनायाः मानसिकी अवस्था स्फुटमस्माभिरनुमीयते; तथा हि,

न्यस्तभूषणमात्रा चिन्ताप्रवाहः

—न्यासीकृतानां भूषणजातानामपहरणेन किमिदानीं करोति चारुदत्तः, तया वा सह कीदृशं समाचरिष्यति, अतितरां कातरतां समुपागते च चारुदत्ते सा तस्मै तदलङ्काराणां प्रदानेन तदीयां तावतीमुत्कण्ठां सर्व्वञ्च समुद्वेगं समूलमपनीय तं सुखाकरिष्यति, एवंविधाः विविधाश्चिन्ताः प्रावृट्पयोधरं नभस्तलमिव तदीयमानसं सपदि समावृवत; ईदृशे समये तत्र मैत्रेयः समागत्य रत्नमालां तस्मै समर्प्य च यथायथं चारुदत्तसन्देशम्

आकलयामास,—"मए तं सुवस्सभण्डस्सं बिस्सम्भादो अत्तणकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारिदम्" इति। वसन्तसेना तु तदाकर्ण्य परं विस्मयमवाप, मनसि एवमनुदध्यौ च,—"कथम्! चोरेण अवहिदं पि सोण्डोरदाए जूदे हारिदं त्ति भणादि? अदो ज्जेव कामीअदि" इति। वसन्तसेनायाः चिन्ताप्रसरः पूर्व्वपथं परिहृत्य अन्यं पन्थानमवललम्बे; पूर्व्वोक्त "बिस्सम्भादो अत्तणकेरकेत्ति कदुअ" इति वचः तस्याः मर्म्म चास्पृशत्, तस्याः हृदि हर्षं आशा च सममेवोदियाय, सा चिन्तयितुमारेभे "किं दंसेमि त अलङ्कारअं?" इति। ततश्च कौतुकपरा ईषद्विमृश्य निर्णीतवती "अधवा ण दाव" इति।

स्थलादस्माच्च कौतुकं समारब्धम्; विदूषकस्तु पूर्व्वं "गेह्लदु भोदी इम रअणावलिम्" एवमुवाच, इदानीं वसन्तसेना तूष्णीमवस्थिता चिन्तयमानाश्च समीक्ष्य विदूषकः आशासमन्वितः सन्नेवमवोचत,—"कि दाव ण गेह्लदि भोदी एद रअणावलिम्?" वसन्तसेना तु तदलङ्करणाना स्वस्याः ग्रहणममौ नाभिलषति इति सम्यक् विदितवत्यपि, चारुदत्तः खलु तामात्मोयामिव विभावयति इत्याकर्ण्य प्रोत्फुल्लचित्तवृत्ति विदूषकेण सह किञ्चित् नर्म्मप्रायं वक्तुं न शिथिलप्रयत्ना बभूव, सा हि तदानी रहस्य गोपायितुं मैत्रेयमुखं निरीक्षितुमसमर्था ("विहस्य सखीमुखं पश्यन्ती") उवाच, —"कध ण गेह्निस्सं रअणावलिम्?" एतद्वसन्तसेनाभाषितमाकर्णयतो विदूषकस्य महती आशा प्रतिरुद्धा अभवत्, स्मितमुखी वसन्तसेना दृष्टा तस्य सपञ्जर शरीरं वह्निज्वालामालाकुलमिवासीत्। अत्रान्तरे वसन्तसेना स्वगतमाह,—"कधं णाणाकुसुमादो वि महआरपादवादो मअरन्दबिन्दओ निवडन्ति" इति। इतोऽप्राक् मदनिकाऽपि बभाषे,—"अज्जए! किं

कौतुकमप्यर्पितम्

भीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ उण सेवन्ति ?" इति। अधुना तु मदनिकायाः तत्रासत्त्वात् तद्वचनं संस्मृत्य महता सुखेन वसन्तसेनायाः मुखात् ईदृशी कथा निःसृता। एवंविधे काले मदनिकाया तत्रावस्थिताया तां सर्व्वमेतद्वचनं कथयित्वा वसन्तसेना सम्पूर्णं सुखमुपभोक्तुं शक्नुयात्।

पञ्चमाङ्के वसन्तसेना अभिसारिका। चारुदत्तस्तु तस्या-मनुरक्तो न वेति वसन्तसेना तदानीमपि असन्दिग्धं न हि विवेद, सा तु कथाप्रसङ्गेन विदूषकात् एता-वन्मात्रमेवावगमत् यत्, चारुदत्तः तामात्मीय तया विभावयतीति, तेनैव सा तत्प्रणयप्राप्ति-प्रत्याशावशतामवाप। अपि च वात्स्यायनीयकामसूत्रस्य वैशि-काधिकरणीयप्रथमाध्यायगतदशमसूत्रस्य "भावजिज्ञासार्थं परिचारकमुखान् सवाहकगायनवैहासिकान् गम्ये तद्भक्तान् वा प्रणिदध्यात्" एवंविधशासनानुसारतः जनान् विनियुज्य प्रेयसः मनोभावं विज्ञातुं तस्याः धैर्य्यं नासीत्। तेन च सा स्वय-मेवाद्य विटेनानुगम्यमाना घोरे दुर्द्दिने चारुदत्तस्य मनोऽभि-प्रेतं विज्ञातुं भूषणप्रत्यर्पणापदेशेन कान्तमभिसर्त्तुं प्रचलिता। तथा च, वात्स्यायनीयकामसूत्रस्य वैशिकाधिकरणप्रथमाध्याय-द्वादशसूत्रे दृश्यते "सपीठमर्द्दायाश्च कारणापदेशेन स्वयं गमन-मिति गम्योपवर्त्तनम्" इति।

दुर्द्दिने स्वयमभिसारः

पुनश्च प्रागुक्ताधिकरणद्वितीयाध्यायस्य चतुर्थसूत्रे दृश्यते यत्, "अनुरागस्याकारतस्तु दर्शयेत्" इति, इहापि कविना तदनुसरता इव प्रथमं वसन्तसेनायाः स्वकीय शरीरचेष्टादिभिश्चारुदत्तं प्रति तदनुराग प्रदर्शितः, तदनन्तरञ्च चारुदत्तसमीपमा गच्छन्ती वसन्तसेना स्वयमेव तदीयचित्तं परिज्ञातुं अट्

आकारेङ्गितादिना अनुरागप्रदर्शनम्

रागप्रकटनहेतुकादङ्गचेष्टादिकादपि स्फुटतरमिङ्गितमाश्रित्य सुकुमारपुष्पेण तमताडयत्। ततश्च त सम्बुध्याह,—“अज्ज जूदिअर! अवि सुहो दे पदोसो ?” इति।

प्रदोषकालस्य रागवर्द्धकतया झटिति तद्विषयकप्रश्नेनैतदेव प्रकाश्यते यत्, “तव प्रदोष. सुखेन याति न वा, तत्तु न जाने, मम तु न याति” इति। ततश्च वसन्तसेना तदीयप्रश्नस्य स्वाभिलषितमेव प्रतिवचन चारुदत्तमुखादश्रौषीत्; यथा,—“अयि प्रिये।—

> परस्परानुरागे नि सन्दिग्धता

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रत:
सदा च मे नि श्वसतो गता निशा।
त्वया समेतस्य विशाललोचने।
ममाद्य शोकान्तकर प्रदोषक:॥” इति।

एतत्प्रतिवचनजातमाकर्ण्य आश्वस्तायास्तस्या: निखिलसशयजालानि सकला' शङ्काश्च तदानी दूरीभूता एवाभवन्; चारुदत्तोऽपि तदीयानुरागे तत एव नि सशयो जात:; एवञ्च तयो परस्परमिलने कश्चिदप्यन्तरायो नावर्त्तत।

गणिकासुतायामपि वसन्तसेनाया यद्यपि गणिकोचितवृत्तिरस्माभिर्न खलु परिलक्ष्यते. तथाऽपि सा गणिकैव; तस्यास्तदनुरूप प्रागल्भ्य प्रदर्शयता च कविना निरतिशयनैपुण्येन तच्चरित्रस्य सर्व्वतोभावेन सामञ्जस्यमेव रक्षितम्। एवविध सप्रागल्भ्य सम्बोधनमपि प्रयोक्तु लज्जिता च वसन्तसेना चेटीमुवाच,—“अहि पारइस्सं ” इति। तदा चेटी प्रत्युवाच,—“इहसरो ज्जेव पारइस्सदि” इति। वसन्तसेनाया एतया लज्जया निर्लज्जतया चास्माभिरेतदवगम्यते यत्, तदीयशिक्षा

> [illegible]

व्यवहारादिषु वेशवासमाहात्म्येषु अलभ्यमानेष्वपि ते तस्याः वेश्यासुलभभाव न हि व्यतीयुरिति। एतेन कविः वसन्तसेनायाः चरित्रसामञ्जस्यसंरक्षणं, तथा शिक्षावशेनापि स्वभावमतिक्रमितुं न हि कोऽपि शक्नोतीति च स्फुटमस्मानदर्शयत्।

हृतालङ्कारप्रत्यर्पणसमये हि वसन्तसेना किमप्यनभिधाय, केवलं कौतुकपरवशा सती चारुदत्तचित्तवृत्तिपरिज्ञाननिरता एवासीत्। सुचतुरा खलु सा कस्येयं रत्नावली, कुतश्चैषा समागता इति तु स्वधिया पूर्व्वमेव विदिततया भूषणविषये अविमनायमाने हि चारुदत्ते तमेतावन्मात्रमेव वचनमवोचत् यत्,—"अज्ज चारुदत्त। जुत्त णेदं इमाए रअणावलीए इम जणं तुलयिदु" इति; एतैश्च कतिपयैरेव वचोभिः रत्नावलीस्वामिनीं प्रति सा निरतिशयां श्रद्धा प्रादर्शयत्।

धूतायां श्रद्धाप्रदर्शनम्

षष्ठाङ्के च अभिनवभावविवशा सती समवतीर्णा वसन्तसेना इत्येवमस्माभिः समीक्ष्यते; तथा हि,—नेदानीमसौ पूर्व्ववत् चारुदत्तविरहेण विधुरा भवति, उद्वेगश्च तस्याः साम्प्रतमुपशमतामिव लभते, प्रेम्णा हि हृदयवृत्तेः प्रसारवर्द्धनेन न केवलमसौ स्वसुखमेव साम्प्रत चिन्तयति, अपि तु परदुःखभावनायामेव समधिकं कालमतिवाहयति। ततश्च तदानीं चारुदत्तभवनमुपागता, तत्परिजनैः किमिह मन्यन्ते इत्येवमेवासौ नियतमनुध्यायति। तेन च सा चेटीमपृच्छत् यत्,—"हञ्जे। किं पविट्ठा अह इह अब्भन्तर चतुस्साल?" इति। एतदुपश्रृण्वती च चेटी प्रत्यवादीत्,—"ण केवल अब्भन्तरचतुस्साल, सव्वजणस्स वि हिअअं पविट्ठा"

मिलनात्सौख्य चारुदत्तपरिजने श्रद्धाभावश्च

इति। तदाकर्ण्य वसन्तसेना समाश्वस्य पुनरप्राक्षीत्,—"अवि सतप्पदि चारुदत्तस्स परिअणो?" एतत्प्रश्नेन तस्याः यद्य समुद्वेग प्रकाशते, स तु वेश्यासुलभभावं न हि प्रकटयति, परन्तु सपत्न्यनुरूपामाशङ्कामेवाविदयति ; न चेदेव तदा, तत्परिजनाः सन्तप्ताः भवन्तु न वेति तेन गणिकायाः तस्याः का क्षतिर्लाभो वा भवेत्? चारुदत्ते तु वसन्तसेनाऽनुरागो नैव भवति वेश्याजनसुलभः, अधिकन्तु तत्परिजनेषु तस्याः श्रद्धातिशय्यमेव सर्व्वत्र स्फुटतया प्रकाशते। पूर्व्वोक्तप्रश्नस्य समुचितमुत्तर दातुं चेटी आह,—"सतप्पिस्सदि"। वसन्तसेना तु पप्रच्छ,—"कदा?" चेटी पुनरब्रवीत्,—"जदो अज्जआ गमिस्सदि" इति। तदाकर्ण्य वसन्तसेना चारुदत्तभवने न हि सा तिष्ठतीति विदित्वा पुनरेवमूचे,—"तदो मए पढम संतप्पिदव्वम्" इति।

वसन्तसेना तु कुत समागतेय रत्नावलीति अनुमाय पूर्व्वस्मिन्नहे अवादीत्,—"जुत्त णेदं इमाए रअणावलीए इम जणं तुलयिदुं" इति ; तेन च सा चेटीहस्ते चारुदत्तप्रदत्ता रत्नावली समर्प्य उवाच,—"हञ्जे! गेह्ल एद रअणावली, मम बहिणिआए अज्जाधुदाए गदुअ समप्पेहि ; भणिदव्वं च,—'अज्ज सिरिचारुदत्तस्स गुणणिज्जिदा दासी, तदा तुम्हाणं वि। ता एसा तुए ज्जेव कण्ठाहरणं होदु रअणावली" इति। तदाकर्ण्य चेटी प्रत्युवाच,—"अज्जए! कुप्पिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव'। वसन्तसेना सर्व्वदा चारुदत्तमनोभावमज्ञासीत्, तं कदाऽपि स्वस्मात् दूरीकार्षीत् येन स्वकीयमनो नूनमनुमन्यते इति विभाव्य पुन प्रत्युवाच—"गच्छ न कुप्पिस्सदि" इति। ततः चेटी तत् स्थानात् अपससार। किञ्चित्कालाच्च सा रत्नावलीं

दूराद्द्रे रत्नावली प्रदान तस्याः तत्परीक्षा

समादाय प्रत्यावर्त्य व्यजिज्ञपत्, यत्,—आर्य्या धूता रत्नावलीमगृह्णती भवतीम् एव विज्ञापयति यत्,—"अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदी" इति। तेन च वसन्तसेना विस्मिता स्तम्भिता च जाता।

अथ सौवर्णशकटाय रोरुद्यमानं रोहसेनमङ्के निधाय रदनिका वसन्तसेनासकाशमुपातिष्ठत्। बालस्य रोदनकारणं जिज्ञासमानायाञ्च वसन्तसेनायां रदनिका तस्यै रोदनहेतुं यथायथमाख्यत्। प्राक् धूतया रत्नमालाप्रत्याख्यानेन विस्मयमासादिता वसन्तसेना तदानीमेतदेव चिन्तयामास यत्, एतावदेतासां दारिद्र्यं, येन दारक शकटाय भृशं रुदन्नपि न हितं लभते, सुतवत्सलतया दित्सवोऽप्येता दारिद्र्येण नैव किमपि प्रदातुं समर्थाश्च, तथाऽपि स्निग्धाया एतन्मातुरन्तरात्मा तनयाभिलाषपूरणाय व्याकुलोऽपि च पतिगौरवरक्षणार्थं रत्नावलीमकातरमेव प्रत्याख्यातुमीषदपि कुण्ठा नैव प्रापत्। अस्या स्वामिसम्भोगजसुखेषु कृताशतयाऽहमन्तरायभूता जाता, तथाप्यसौ मामविकृतमेव ब्रवीति,—"अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदी" इति। अहो! चित्रमेतत्, कुत ईदृशं तेज? नैतदस्मद्विधे. कदाऽपि कुत्रापि दृष्टपूर्व्वं, चारुदत्तस्य सहधर्म्मिणीपदगौरवेण चेदेवमोजस्विता, तदा नूनं सहधर्म्मिणीपदमतीव श्लाघ्यतरं मन्ये इति।

दरिद्रतया सुतवासनामपि सम्पादयितुमनीशानितान् समीक्ष्य स्वाभाविककारुण्येन द्रवीभूतहृदया वसन्तसेना तदा सविषादमिदमुवाच,—"भवअ कअन्त! पोक्खरवत्तपडिअजलबिन्दुसरिसेहि कीलसि तुमं पुरिसभाअधेएहि' इति। इयमेव किल

वसन्तसेनाया विस्मय, धूतायां श्रद्धाप्रकर्षश्च

तस्या चारुदत्तभाग्यविपर्य्यये कातरता

वाक् तृतीयाङ्केऽप्यस्माभि धूतामुखादाकर्णिता। दिशा चानया कविना अतिनिपुणतयैव वसन्तसेनाया चरितस्यान्यमेकमभिनवमुत्कर्षं दर्शयितुम् आरेभे।

सुवर्णशकटलिप्सया निरतिशयक्लिष्टमानसं रोहसेनमाकलय्य रुदता वसन्तसेना इदमब्रवीत्,—"जाद। मा रोद। सोवसमअडिआए कीलिस्ससि" इति। आकर्ण्य च तत् सकरुणवचन रोहसेनो यदा रदनिकायै वसन्तसेनापरिचयमजिज्ञासत, तदा रदनिका तमाह,—"जाद। अज्जआ दे जणणी भोदि" इति. रोहसेनस्तु तया दीयमान तत्परिचयमलीकमेवेति मत्वा यदा आह,—"जइ अम्हाण जणणी, ता कीस अलकिदा?" इति तदा वसन्तसेनाया नारीस्वभावसुलभ प्रसुप्त मातृत्वं सपदि जागरितमभूत्, सा अविलम्बितमेव सकरुणमुवाच,—"जाद। मुद्धेण मुहेण अदिकरुण मन्तेसि। (नाट्येनाभरणान्यवतार्य रुदती) एसा दाणि दे जणणी सवुत्ता। ता गेण्ह एद अलकारअ, सोवण्णसअडिअ घडाविहि" इति। रोहसेनश्चोवाच—"ण गेण्हिस्स. रोदसि तुम" इति। रोहसेन. किल बालक. कथमसौ वसन्तसेनारोदनस्यार्थमवगमिष्यति? मन्ये, वसन्तसेनाऽपि स्वरोदनस्य हेतु स्वयमेव सविशेष नावगता। अद्य हि तस्या चरितस्य स्वाभाविको विकाश: ; तदानीं तस्या मातृपदवाच्यत्वलाभवासना समजनि, तद्धि रोदन भवति तस्या [illegible]। बालस्य तादृशवचसा वसन्तसेनाया [illegible] समुदियाय. सा हि तदैवमबुध्यत, भवति ममत्ववात्सल्यादि [illegible] हि मातृमूर्त्तिं का हि नाम तवास्ति ताव[illegible]। अथ [illegible] रोदिष्यसि [illegible] इति।

तस्या मातृपदवाच्य ताभिव्यक्तौ सूचना

(अलङ्कारैर्मृच्छकटिकां पूरयित्वा)जाद। करेहि सोवस्रसअडिअं” इति। वाल्लभ्यदेवालयद्वारि तदानीं वसन्तसेनया विलासवल्लि-रुमर्गीकृत,—एव किल तदीयविलासमरिडतमूर्त्त्यन्तरालात् अश्रुविधौता-पूता निर्म्मला च मातृमूर्त्तिः वहि प्रचकाशे; एव हि तस्याश्चरित्र पूर्णतया एव विकाशतामवाप। उत्तरकाले च आर्य्यकेण राज्ञा तस्या वधूशब्दप्रयोगस्य यः आदेशः प्रदास्यते, अद्यैव किल वसन्तसेना तस्य यथार्थाधिकारिणी जाता।

ततः परं प्रवहणविपर्य्यासः समजनि, तेन च वसन्तसेनाया विपदां समारम्भ प्रासरत्। अष्टमाङ्के चारुदत्तप्रेमविह्वला तदभिसारनिरता च वसन्तसेना शकारेणोत्पीडिता चारुदत्तमेव सस्मृत्य कृतान्तनिकेतनातिथिर्भवितुमुद्युक्ता अभवत्। अत्रैव स्थले वसन्तसेनाया तेजस्वितायाः परिचय कियानस्माभिरधिगम्यते; सा खलु तदा शकार पद्भ्यामाहन्तुमपि कियन्मात्र नाकुण्ठात्। एवंविध पुरुषोचितमाचरण वसन्तसेनासमायामेव नायिकायां सम्भवति। मन्ये, अन्या काऽपि रमणी ईदृशहेतुना कमपि पुरुष पदा आहत्य दूरीकर्त्तुं न हि शक्नुयादिति। अत्रापि अस्या गणिकाकुलसम्भूतत्वानुरूप चरित्रमङ्कयता च कविना तदीयस्वभावस्य सामञ्जस्य सर्व्वथा सरक्षितम्। शकारेणासकृत्पीडिततया मृतप्रायाया तस्याः चैतन्यं सम्पाद्य सवाहको यदा तामपृच्छत्,—“वुड्ढा वासिए। किं सोद?” इति,—तदा निम्दनीयजीवन प्रति प्रवलया घृणया तस्या मनः पूर्णमभूत्, सा तदानीमेवमचिन्तयत्,यद्यह गणिकागर्भजाता नाभविष्यं, तदा नैवेदृश निदारुणं क्लेशमपमानपरम्परां चासहिष्ये; तेन हि सवैराग्यमुवाच,—‘ज सरिस वेसभावस्स” इति।

> वसन्तसेनाया विपत्ति, तेजस्विता, वैराग्यञ्च

अत्र यदा दशमाङ्के चारुदत्तस्य वधार्थं समुद्योगः समारब्ध, तदन्तरे वसन्तसेना भिक्षुणा सह तत्र समागता अभवत्।

वध्यमाला-विनिमय

यस्या वधापराधेन चारुदत्तस्य प्राणदण्ड राजपुरुषै समादिष्ट, सा मूर्त्तिमती तत्र समुपस्थिता। वसन्तसेनाया एतत् दक्षिणश्मशानप्रवेशदृश्यमेकमद्भुतं नाटकीयं वस्तु। तस्याश्च समागतत्वात् निर्दोषश्चारुदत्त प्राणदण्डव्यसनात् मुक्तिमवाप, दुर्वृत्त शकारश्च सापराधतया धृतोऽभ्यतिष्ठत्। दृष्ट्वा च त वसन्तसेना चारुदत्तकण्ठदेशात् वध्यमालामाकृष्य तीव्रया घृणया ता शकारकण्ठदेशे निचिक्षेप। अस्मिन् स्थलेऽपि नाट्यकार वसन्तसेनाया प्रगल्भतायाः परिचय प्रकाश्य तस्या जन्मन चरितस्य च सामञ्जस्यं ररक्ष। सत्सु च तत्र चारुदत्तस्य अन्येषु बहुषु हितैषिषु सखिषु, नारीजनस्वभावसुलभशालीनताविरुद्ध तथाविध प्रागल्भ्यम् अन्यस्यान्तु कस्यामपि स्त्रिया न हि समुदेतु प्रभवति; गणिकासमुत्पन्नाया वसन्तसेनायामेव तदुपयुज्यते।

संस्कृतरूपकविवर्णितासु नायिकासु वसन्तसेना हि भवति

नायिकाप्राधान्यम्

चतुरा असामान्या च नायिका; प्रणयस्य गाम्भीर्य्ये ता परार्थपरा मुग्धस्वभावामुदाराञ्च सम्यगकार्षीत्। कविना चरितमिद विशेषेण सुग्रथित सुविकाशितञ्च कृतमिति।

धूता।

वह्निना [illegible] न हि [illegible]। अभि-
[illegible] हस्तमिद परित्यक्तापि

तम्। अस्मिन् रूपके, तृतीयाङ्के दशमाङ्के च सा वारद्वयमेव केवलमस्माकं दृष्टिपथमापतिता।

तृतीयाङ्के गृहे चोरित चौरेणेति समाकर्ण्य समाकुलित-चित्ता धूता उवाच,—"अइ! सच्चं अवरिक्खदसरीरो अज्ज-उत्तो अज्जमित्तेएण सह?" इति। चारु-

स्निग्धजनवात्सल्यम्

दत्तस्याशुभमाशङ्कमानाया तस्या परां काष्ठां गतायामप्युत्कण्ठायां, प्रियकुशलप्रश्नेन सममेव प्रियतमप्रियवय-स्यस्य मैत्रेयस्यापि कुशलं प्रष्टुं न ह्यसौ विसस्मार; यत सा एव भवति गृहकर्त्री। ततश्च वसन्तसेनान्यासीकृताभरणानि तस्करेणापहृतानीति समाकर्ण्य सा सपदि मूर्च्छिता जाता, मोहा-पगमे पुनरेवमभाषत यत्,—"हञ्जे! किं भणासि? अवरि-क्खदसरीरो अज्जउत्तो त्ति? वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्खदो, ण उण चारित्तेण" इति। चारुदत्तधर्मपत्न्याश्च धूताया एत-द्भाषणं नूनं तदनुरूपमेव।

सा च तदानीं कथं हि स्वामिनममुष्या विपद. समुत्ता-रयिष्यति, सत्पुरुषतया प्रख्यातस्य भर्तुं नाम कथमक्षतं स्थास्यति,

रत्नावलीदानम्

इत्येव सततमचिन्तयत्, अलङ्करणेषु केवलं तन्मातृदत्ता रत्नावली एव अवशिष्टा अस्ति, तान्तु चारुदत्त शौण्डीरतया न हि ग्रहीष्यति, इति तु सा नूनमेव विवेद, तेन च सा भर्तु. चारुदत्तस्य हितैषिणं सखायं मैत्रेयमाहूय रत्नषष्ठीव्रतच्छलेन तामेव रत्नमाला तस्मै प्राय-च्छत्। चतुर. मैत्रेयस्तु आह,—"सोत्थि, गमिस्सं, पिअ-वअस्सस्स निवेदेमि।" इति, श्रुत्वा च तद्वचनं धूता अतीव सङ्कुचिता "अज्जमित्तेअ! मा क्खु मं लज्जावेहि" इत्युक्त्वैव प्रातिष्ठत।

षष्ठाङ्के पुन यदा वसन्तसेना इमामेव रत्नावलीं दासी

हस्तेन धूतायै प्रत्यर्पयितुमैषीत्, तदाऽसौ अतीव तेजसा प्रत्युवाच,—"अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदी"। एतेन यादृशं तदीयं नैसर्गिकं तेजः प्रतीयते, निगूढाभिमानगर्भं तथाभूतं तेजः केवलं सहधर्म्मिण्यामेव सम्भवति। वसन्तसेना तु प्रथमतो धूताचरित्रानभिज्ञतया चेटीहस्तेन रत्नावलीमनुप्रेष्य तामभिनन्दयितुमैच्छत्।

ओजस्विता

तदनन्तरञ्च पुनर्दशमाङ्के दृश्यते यत्, आर्य्या धूता चितारोहणसमुद्यता मैत्रेयरोहसेनादिभिस्तस्मादतिसाहसान्निवृत्त्यर्थं भृशमनुरुद्धाऽपि न तत्र समाधिमादधे इति। स्वामिना सह एकस्यामेव चितायामधिरोहणादृते ब्राह्मण्या चितायामधिरोहणं धर्म्मशास्त्रविरुद्धतया पापजनकमिति मैत्रेयेण अभिहिताऽपि सा अब्रवीत्,—"आर्य्यपुत्रस्यामङ्गलश्रवणात् वरमेतत् पापाचरणमपि" इति। एवंविधादेकैकस्मात् वाक्यादेतस्याः धूताया अन्तःकरणभावमपि स्फुटमेव वयमवजानीमः। सत्यमेवैतद् यत्, मृच्छकटिके वयं वारद्वयमेव धूतामीक्षामहे, किन्तु तत्रैव कविना द्वित्रैर्हि निपुणतरैः तूलिकासम्पातैः तदीयं चरित्रं समधिकमेव समुज्ज्वलीकृतमिति।

पत्याऽऽरोहणप्रयत्न

मैत्रेयः।

अन्वर्थनामा मैत्रेयः चारुदत्तस्य वयस्यो मृच्छकटिकप्रकरणे विदूषक इति परिभाषितः। विदूषकशब्दार्थन्तु कामशास्त्रीयसाधारणाधिकरणस्य चतुर्थाध्याये सप्तदशश्लोकभाष्ये श्रीमद्यशोधरेन्द्रपादा आहुः,—'एष वेश्या नागरक वा क्वचित् प्रसाधयन् लब्धप्रणयत्वादप-

[illegible]

वदति इति विदूषकः। क्रीडनकत्वाच्च वेशे गोष्ठ्याञ्च विविधेन हासेन चरतीति वैहासिक इत्युभयनामा"। अस्य चरित्रस्य समालोचनावसरे वयमेतत् द्रक्ष्यामः यत्, विदूषकसंज्ञा अत्र सुसङ्गता इति। नाट्यशास्त्रस्य चतुर्व्विंशाध्याये भगवान् भरत विदूषकस्य लक्षणमेवमाह, यथा,—

"वामनो दन्तुरः कुब्जो द्विजन्मा विकृताननः।

खलतिः पिङ्गलाक्षश्च स विधेयो विदूषकः"॥१०६॥इति। अन्यत्राप्युवाच,—"विदूषकस्य खलतिः स्यात् काकपदमेव वा"। मृच्छकटिके विदूषकस्य काकपदचिह्नितत्वमेव परिदृश्यते।

चारुदत्तहितैषिणो मैत्रेयस्य न केवलं तस्य विभवेन सह सम्बन्धः, अपि तु दारिद्र्येणापि; तथा हि,—चारुदत्तस्य

मैत्रेयस्य चारुदत्तपक्षपातः

सम्पदि विलुप्तायां सर्व्वे एव पूर्व्वपरिजनाः युगपदेव तममुञ्चन्, न तु अकृत्रिममित्रं दरिद्रो मैत्रेयः, तेन च चारुदत्तः तं "सुख दुःखसुहृत्" इत्युवाच। "भो वअस्स! तं ज्जेव अत्थकल्लवत्तं सुमरिअ अलं संतप्पिदेण" मैत्रेयस्यानयैव वाचा चारुदत्ते तस्य प्रगाढानुरागः प्रकटितः बभूव।

न च गुणानामाधारः चारुदत्तः भ्रमेणापि कदाचित् पापात्मकं कर्म्म अकृत, तस्य धनानि तु विपन्नानां दरिद्राणाञ्च

चारुदत्तदारिद्र्यजनितक्षोभ

पुरुषाणामुपकृतये एव आसन्, प्रभूत-दारिद्र्येणापि देवतासु सुदृढा भक्तिश्च न विलुप्ता, तथाऽपि देवता भक्तिमति तस्मिन् नानुकूला अभवन्, एतान्येव विभाव्य मैत्रेयस्य मन [illegible] क्षोभेण दुःखेन च पूर्णमभवत्, तेनासौ चारुदत्तमब्रवीत्— "जदा एव्वं पूइज्जन्ता वि देवदा ण दे पसीदन्ति, ता को गुणो देवेसु अच्चिदेसु?" इति। इदञ्च भाषितं मैत्रेयस्य देवता[illegible]

न पुनरनुरागाभावं सूचयति. न च मैत्रेय. अनेन भाषितेन चारुदत्तं देवार्च्चनात् निवर्त्तयति. एतत्तु चारुदत्तस्य विभवक्षये तत्सख्युर्मैत्रेयस्य निदारुणशोकस्य क्षोभस्य च परिचायकमिति मन्तव्यम्।

ब्राह्मणस्य मैत्रेयस्य व्यवहारा' कदाचित् स्वनिर्ब्बुद्धिताया: प्रतिपादका यद्यपि दृश्यन्ते, तथाऽपि न केवलमस्मात् हासयितुमसौ शालभञ्जिकाकल्प' कल्पित, न वा हास्यरसानुकूलकार्य्यकरणमात्रकुशल जड' इति बोधयितुमुपन्यस्त . सोऽपि हृदयवान् पुरुषोचितवृत्तियुक्तश्च, तेन हि तस्यापि तेजोऽस्ति इत्यवधातव्यम्। तथा हि,—शकारस्तु यदा वसन्तसेनाभ्रमेण रदनिकामग्रहीत्, तदा हास्यरसस्य प्रस्रवणस्वरूपोऽपि विदूषक सदर्पमाह,—"मुत्त गेद. सरिस गेद. ज अज्जचारुदत्तस्स दलिद्ददाए सपदं परपुरिसा गेहं पविसन्ति" इति। तत "अज्ज मित्तेअ! पेक्ख मे परिहव" इत्युक्ता रदनिकया स्वकातरताया प्रकटितायामसौ प्रत्युवाच,—"किं तव परिहवो? आदु अम्हाण" इति। ईदृशी च वाक् कस्यचित् प्रभूततेजस्विब्राह्मणस्यैव मुखान्निर्गन्तु प्रभवति, न तु निस्तेजस्कस्य कस्यचित् डुण्डुभोपमस्य। ततश्च प्रियसखचारुदत्तस्यावज्ञया क्षोभोन्मथितचित्तवृत्तिर्मैत्रेय उन्मत्तप्राय. उवाच —

तेजस्विता

मा दाव। भो' सके गेहे कुक्कुरो वि दाव चण्डो भोदि किं उण अहं बम्हणो।

प्रागेवैतदुक्तमस्माभि. यत्, संस्कृतरूपकेषु चित्रितं हि चरित्र प्रायश: एकस्मिन्नेव विषये विकाशित भवेत्, तथा हि,—परिहासप्रियपात्रचरित्रे तु परिहास घातकव्यापारादन्यत् किमपि कविभि न हि चित्रितमेव, कौतुकप्रणयितामन्तरेण अन्या कापि वृत्ति तस्मिन्नाजीवित नोन्नमतीव। ननु परिहासप्रणयिणस्तदन्तरेण वृत्यन्तरं कदाचिदपि नैव स्फुरति, रसान्तरासम्पृक्त' विशुद्ध: हास्यरस एव तत्पात्रस्य चिरमुपजीव्यभूत: इति चेन्न, प्राणिमात्रे एवंविधैकवृत्तिमात्रस्फुरणवच्चरित्रस्यानैसर्गिकतया सहृदयसामाजिकरुचिविरुद्धत्वात्। मृच्छकटिके तु प्रायश' सर्व्वमेव चरित्र न पुनरित्थमभिलिखित, मैत्रेयस्य चरित्र तत्र प्रकृष्टमेकं निदर्शनम्। भासरचिते चारुदत्ते तु चिरन्तनोमविकृता पद्धतिमवलम्ब्यैव मैत्रेयचरित्र चित्रितमिति दृश्यते, तत्र हि पूर्व्वाचार्य्यपरिशीलिताऽऽचारस्य कियतोऽप्यपरिवर्त्तिततया अनुसरणात् किञ्चिदपि वैशिष्ट्य नास्तीति। तथा हि,—तदाया मैत्रेय. विटशकारयो: हस्ते खड्ग दृष्ट्वैव कामपि वाचमनभिधाय पश्चादपससार। यद्यपि मृच्छकटिकप्रकरणेऽपि विटस्य हस्ते कृपाण आसीत्, तथाऽपि कृपाणपाणि तमवलोकयता मैत्रेयेण भीतिविह्वलतामनासाद्य स्वस्य प्रियसखचारुदत्तस्य च मर्य्यादा सर्व्वथा सरक्षितुमेवाग्रसरेणाभूयत, तमेवासि विटस्तु मैत्रेयपाददेशे सम्पात यामास। न्याय्याधिकारसरक्षणोद्यमस्य न्यायमार्गप्रवर्त्तनस्य वा पुरत: पशुजनोचितबलप्रयोगस्य घृणाचरणस्य वा पराभव एव हि शोभते।

[box: चारुदत्तीयमैत्रेयात् मृच्छकटिकमैत्रेयस्य वैशिष्ट्यम्]

मैत्रेयस्य चरित्रे हास्यरससम्मिश्रणादेते करुणरसयोगोऽपि

दृश्यते। प्रागप्यसौ चारुदत्तदौर्भाग्यविलसितेन व्यथितहृदय आसीत्, इदानीं पुनस्तदीयमहेतुकं तिरस्कारमवलोक्य नितरामिव मर्म्मण्यभिहत इव संवृत्त। शकारेण साकं सलापेन एतत् सर्व्वथा प्रस्फुटितमभूत्। पाठकानां स्मृतिविशोधनार्थमस्माभिः तथाविधाऽन्योऽन्यभाषणस्य सम्पूर्णस्यैवांशस्य उद्धृतौ प्रलोभनं नियन्तुमशक्यतया तदविकलम् अधस्तादुपन्यस्यते, यथा,—

मैत्रेयस्य हृदयवत्ता

"शकार। अले काकपदशीशमस्तका दुट्टवडुआ! उवविश, उवविश। विदू। उववेसिदा ज्जेव अम्हे। शकार। केण? विदू। कअन्तेण। शकार। उट्ठेहि उट्ठेहि। विदू। उट्ठिस्सामो। शकार। कदा। विदू। जदा पुणो वि दैव्व अणुऊलं भविस्सदि। शकार। अले! लोद लोद। विदू। रोदाविदा ज्जेव अम्हे। शकार। केण? विदू। दुग्गदीए। शकार। अले! हश हश। विदू। हसिस्सामो। शकार। कदा? विदू। पुणो वि रिद्धीए अज्जचारुदत्तस्स"।

एतासु उक्तिप्रत्युक्तिकासु आवर्त्तप्रायासु प्रकाशित दारुण क्षोभ नैराश्यस्वान्तरा पुनरपि चारुदत्तस्य भाग्य सुप्रसन्न सदेवादष्यति इति तस्य क्षीणा आशा विकसिता अभूत्; ऋजुकस्यास्य ब्राह्मणस्य सा च आशा एकदा सफलतामलभत।

तृतीयाङ्कस्य पर्य्यवसाने दृश्यते चास्माभि यत्, अनवरतोपभुज्यमानदारिद्र्यस्य कठोरनिष्पेषणेन निपीडितस्य चारुदत्तस्य सौभाग्योदयदर्शनं तावद्दूरत एवास्ताम्, परन्त्वधुना उपर्य्युपरि समापतद्भिः छिद्रानुसारिणाभिरार्कस्मिकविपाकैर्नितरामभिभूतस्य तस्यावलोक्य मैत्रेयस्य हृदयच्युतिरभवत्। तदनन्तरमनया ... चारुदत्तस्य मर्मच्छेदकारिण्या ... मैत्रेय सोद्वेगमाह—"हन्त कधं अद-

लक्खिस्सं। केण दिस्सं? केण गच्छिद? को वा सकिव त्ति"? इति ; एव खलु दुर्विधिविलसितेनातिमात्रमभिहिष्णुरसौ दैवेन सह प्रतियुध्य तत्प्रतिशोधमेव ग्रहीतुं वद्धसुदृढपरिकर इवाभवत्।

चारुदत्तस्य परमहितैषी किल मैत्रेयः, दरिद्राणां वेश्याजनैः सह सम्बन्धस्याशुभकरत्वेन तस्य वेश्यासंसर्गं सम्भाव्यैव,

मैत्रेयस्य दूरदर्शिता

"अम्हाणं पदीविअआओ अवमाणिदणिद्धणकामुआ विअ गणिआ णिस्सिणेहाओ दाणि संवुत्ता" इत्युक्त्वा प्रियवयस्य त कुपथः निवर्त्तयितुमचेष्टत। पञ्चमाङ्के च दृश्यते, मैत्रेयः चारुदत्तमाह,—"ता अहं वम्हणो भविअ दाणि भवन्तं सीसेण पडिअ विण्णवेमि,—णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआपसङ्गादो। गणिआ णाम पादुअन्तरप्पविट्टा विअ लेट्टुआ दुक्खेण उण णिराकरीअदि" इति। इत्याद्युक्तिजातेन बहुतरानर्थहेतुकात् गणिकासंसर्गात् पुनः पुनरेवासौ चारुदत्तं विरमितुमुपादिशत्।

चारुदत्ते मैत्रेयस्य कीदृक् प्रणय आसीत्, तत्तु दशमाङ्के वध्यस्थानं प्रति नीयमानस्य चारुदत्तस्य समीपे रोहसेनमादाय गतस्य तस्योक्तित सम्यगवधार्य्यते।

मैत्रेयस्य चारुदत्तानुरक्ति

मैत्रेयस्तु चारुदत्तगतप्राण इवासीत्, दुर्दैवविपाकवशात् प्राणदण्डादेशविषमं चारुदत्तमवलोकयता तेन तदा सकातरमभिहित यत्,—"ण सक्कोमि पिअवअस्सविरहिदो प्पाणाइ धारेदु" इति। वस्तुतस्तु मैत्रेयः चारुदत्तात् न हि पृथगासीत्, चारुदत्तस्य सुखेनैवासौ सुखी, तद्दुःखेनैवासौ दुःखमन्वभुङ्क्त, इत्येवास्मिन्नियतमस्माभिरवलोक्यते।

प्रियसुहृद प्राणसमा पत्नी धृता वह्निप्रवेशव्यवसायात्

निवर्त्तयितुं यतमाने च मैत्रेये यदा चारुदत्तो मुक्तिं लब्ध्वा तत्र समागतः, तदा तस्य एतादृशीव निर्भरानन्दोऽजायत यत्, असौ स्वयमेव तत्र स्वस्य चक्षुषी प्रत्यागते तं प्रियं प्रत्याययितुं न शक्नोति स्म।

चारुदत्तमुक्तिलाभे मैत्रेयस्यानन्द

निर्मलचरितस्य चारुदत्तस्य गुरुतरवितथापवादात् निष्कृतिः, प्रेयसा बन्धुना च सह पुनः समागमः, धूतायाः पातिव्रत्यनिष्ठा च सममेव तस्य मनसि हर्षं शान्तिं गौरवञ्च अतितरामजनयन्, तदाऽसौ वाष्पगद्गदाक्षरं हर्षभरेण उच्चैः,—"ही ही भो! एदहि ज्जेव अच्छीहिं पिअवअस्सो पेक्खीअदि, अहो! सदीए पहावो। जदो ज्जलणप्पवेस ववसाएण ज्जेव पिअसमागमं प्पाविदा। जेदु जेदु पिअवअस्सो" इत्युक्त्वा चारुदत्तं जयध्वनिना संवर्द्धयामास। चारुदत्तस्य सौभाग्य पुनरेवोदेष्यति ऋजुकस्य ब्राह्मणस्य एवविधः प्रत्ययः इयतः कालात् परं फलितः अभूदिति।

मन्यामहे खलु संस्कृतरूपकेषु एकस्मात् अतत्यात् मैत्रेयादन्यत्र अपरत्र कुत्रापि चरित्रे हास्येन तारल्येन च सह करुणरसस्य गाम्भीर्यस्य च प्रवाहः न हि दृश्यते, तेन च मृच्छकटिके चित्रितं विदूषकस्य चरितम् एका अभिनवा सृष्टिः। तस्य च

मैत्रेयचरित्र करुणाभिनवा सृष्टि

चरित्रे ग्राम्यसम्पृक्तं किमपि वस्तु न खलु वर्त्तते, तस्याज्ञतायाः परिहासप्रियतायाश्च अन्तराले करुणरससङ्कुला विषादमयो च ... मूर्त्तिः अन्तरान्तरा दृश्यते, एवं खलु तच्चरित्रम् ... सलिलायाः फल्गुनद्याः जलसन्तानवत् तारल्यस्य मूर्खतायाः ... विकाशेन सह प्रवाहितमभूदित्यत एवैतदधिकतरमुपभोग्यमिति।

त्तविस्सं। केण दिसं? केण गच्छिदं? को वा मक्खि त्ति"? इति ; एव खलु दुर्विधिविलसितेनातिमात्रमर्माहिष्णुरसौ दैवेन सह प्रतियुध्य तत्प्रतिशोधमेव ग्रहीतुं बद्धसुदृढपरिकर इवाभवत्।

चारुदत्तस्य परमहितैषी किल मैत्रेयः, दरिद्राणां वेश्याजनैः सह सम्बन्धस्याशुभकरत्वेन तस्य वेश्यासंसर्गं सम्भाव्यैव,

मैत्रेयस्य दूरदर्शिता

"अम्हाणं पदोविसाओ अवमाणिदणिद्धणकामुआ विअ गणिआ णिस्सिणेहाओ दाणिं संवुत्ता" इत्युक्त्वा प्रियवयस्य त कुपथः निवर्त्तयितुमचेष्टत। पञ्चमाङ्के च दृश्यते, मैत्रेयः चारुदत्तमाह,—"ता अहं वम्हणो भविअ दाणि भवन्तं सीसेण पडिअ विसवेमि,—णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआपसङ्गादो। गणिआ णाम पादुअन्तरप्पविट्टा विअ लेट्ठुआ दुक्खेण उण णिराकरीअदि" इति। इत्याद्युक्तिजातेन बहुतरानर्थहेतुकात् गणिकासंसर्गात् पुनः पुनरेवासौ चारुदत्तं विरमितुमुपादिशत्।

चारुदत्ते मैत्रेयस्य कीदृक् प्रणय आसीत्, तत्तु दशमाङ्के बध्यस्थानं प्रति नीयमानस्य चारुदत्तस्य समीपे रोहसेनमादाय गतस्य तस्योक्तितः सम्यगवधार्य्यते।

मैत्रेयस्य चारुदत्तानुरक्ति

मैत्रेयस्तु चारुदत्तगतप्राण इवासीत्, दुर्दैवविपाकवशात् प्राणदण्डादेशविपन्नं चारुदत्तमवलोकयता तेन तदा सकातरमभिहित यत्,—"ण सक्कुणोमि पिअवअस्सविरहिदो प्पाणाइं धारेदु" इति। वस्तुतस्तु मैत्रेयः चारुदत्तात् न हि पृथगासीत्, चारुदत्तस्य सुखेनैवासौ सुखं, तद्दुःखेनैवासौ दुःखमन्वभुङ्क्त, इत्येवास्मिन्नियतमस्माभिरवलोक्यते।

प्रियसुहृदः प्राणसमा पत्नीं धूता वह्निप्रवेशव्यवसायात्

निवर्त्तयितुं यतमाने च मैत्रेये यदा चारुदत्तो मुक्तिं लब्ध्वा तत्र समागत, तदा तस्य एतादृशेव निर्भरानन्दोऽजायत यत्, असौ स्वयमेव तत्र स्वस्य चक्षुषी प्रत्यागत त प्रियं प्रत्याययितु न शक्नोति स्म।

चारुदत्तमुक्तिलाभे मैत्रेयस्यानन्द

निर्म्मलचरित्रस्य चारुदत्तस्य गुरुतरवितथापवादात् निष्कृतिः, प्रेयसा बन्धुना च सह पुन. समागम., धूताया. पातिव्रत्यनिष्ठा च सममेव तस्य मनसि हर्षं शान्तिं गौरवञ्च अतितरामजनयन्: तदाऽसौ वाष्पगद्गदाक्षरं हर्षभरेण उच्चै:,—"ही ही भो! एदाहि ज्जेव अच्छीहि पिअवअस्सो पेक्खीअदि, अहो! सदोए पहावो। जदो ज्जलणप्पवेश व्ववसाएण ज्जेव पिअ-समागम प्पाविदा। जेदु जेदु पिअवअस्सो" इत्युक्त्वा चारुदत्तं जयध्वनिना संवर्द्धयामास। चारुदत्तस्य सौभाग्य पुनरेवोदेष्यति. ऋजुकस्य ब्राह्मणस्य एवविध. प्रत्यय: इयत. कालात् पर फलित. अभूदिति।

मन्यामहे खलु संस्कृतरूपकेषु एकस्मात् अत्रत्यात् मैत्रेयादन्यत्र अपरत्र कुत्रापि चरित्रे हास्येन तारल्येन च सह करुणरसस्य गाम्भीर्य्यस्य च प्रवाह. न हि दृश्यते, तेन च मृच्छकटिके चित्रित विदूषकस्य चरितम् एका अभिनवा सृष्टि। तस्य च चरिते स्वार्थसम्पृक्त किमपि वस्तु न खलु वर्त्तते, तस्यान्नताया परिहासप्रियतायाश्च अन्तराले करुणरसनङ्कुला विषादमयी च काचित् मूर्त्ति अन्तरान्तरा दृश्यते: एव खलु तच्चरित्रम् अन्त सलिलाया फल्गुनद्या जलसन्तानवत् तारल्यस्य मूर्त्त-ताया कारुण्यस्य विकासेन सह प्रवाहितमभूदित्यत एवैतदभि-नवरूपमाख्यामि।

मैत्रेयचरित्र एकाभिनवा सृष्टि

राजश्यालकसंस्थानकस्य आचरणादिषु सम्यगनुशीलितेषु एवमेवानुभूयते यत्, असौ न खलु अभिजातवंशसमुत्पन्न इति।

शकारस्य नीच-कुलोद्भवत्वे प्रमाणम्

विटस्तु तमनिन "काणेलीमात" इति कृत्वा आजुहाव। विदूषकोऽपि त "काणेलीसुत।" "कुट्टनापुत्र।" इत्यादिकं विना अन्यया कयाऽपि वाचा नामम्बुध्यत। सत्यमेव यदि संस्थानकः राजपत्न्या एव सहोदरोऽभूत्, तदा विटः विदूषकश्च तमित्थमभिधातुं न प्राभवताम्, अपि च, यो हि यादृशः मूर्खो भवतु नाम, तथाविधोक्तौ किञ्चिद्बीजमन्तरा कोऽपि कदाऽपि तादृशं सावज्ञसम्बोधनं विसोढुं नाशकत्। विशेषतश्च प्रभावशालिना तदङ्गीकरणं सर्व्वथैवासम्भवितमिति मन्यामहे। शकारस्तु सद्वंशसम्भूतश्चेत्, तादृशं सम्बोधनमविकृतेनैव चेतसा कथमपि नियतं नासहिष्ट।

साहित्यदर्पणे तृतीये परिच्छेदे शकारलक्षणमेवमुल्लिखितमस्ति, यथा,—"मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः।

शकारलक्षणम्

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः॥" इति। भगवान् भरतोऽप्युवाच, यथा,—"उज्ज्वलवस्त्राभरणः कुप्यत्यनिमित्ततः प्रसीदति च। अधमो मागधभाषी भवति शकारो बहुविकारः॥" इति।

एताभ्यां लक्षणाभ्यां सह शकारस्य चरित्रं सर्व्वथैव सुसङ्गच्छते। अहितायमूर्खराष्ट्रियसंस्थानकस्य विकाराणाम् इयत्तैव तावत् नास्ति, तन्मौर्ख्यविजृम्भणस्य उदाहरणमपि न कुत्रापि दुर्लभम्; तद् यथा,—

"शे वा वश्चिदभादुके मम पिदा मादेव शा दोप्पदी।
जे शे पेक्खदि गेहिश बग्गिद पुत्ताह शूलत्तण"॥

यः खलु एव कथयितुमोष्ट, स पुनः कियान् मूर्ख, तत्तु वाचा विन्यसनमनावश्यकमेव। तस्य परस्परासम्बद्धाः वाचोऽपि अतीव विस्मयोत्पादिकाः, पौराणिकेतिवृत्तसवलिता काः अपि कथाः तेन न हि ज्ञाताः, तथाऽप्यसौ स्वीयमसामान्य वैदग्ध्यं प्रकटयितुं तदुपवर्णनायां सदैव तत्पर आसीत्, तत एव हास्यरसभूयिष्ठानामेतेषां श्लोकानां समुत्पत्तिः।

नीचवंशसम्भूतस्य सपदि राजसम्पदमवाप्तवतश्च तस्य तूर्णं बुद्धेः भ्रंशः चित्तस्य विकारश्च समजनि, अथ लघु गुर्व्वा ईदृगं ज्ञानमपि त्वरितमेव तस्य विलुप्तमभूत्। कविस्तु नवमाङ्के अधिकरणमण्डपदृश्ये सम्यक्तया तत् प्राकटयत्। असौ भीरुः, धनमदेनान्धीभूतश्च, परलोकमपि न गणयति, इति तु अष्टमाङ्के स्थावरकेण सह सलापावसरे स्फुटमेव विज्ञायते। अकस्मात् दारिद्र्यात् नीचजनसमर्गाच्च समुन्नतमधिकारं विपुलविभवञ्चाधिगतवति बालिशे जने यदेवावश्य भाव्य, तत् सर्व्वमेव शकारे सद्वृत्तमिति। तेन हि तस्य मुखतश्चैतत् श्रूयतेऽस्माभिः,—"कं विश्र तश्श गुणाः ? जश्श गेहे पविशिश्श ऋशिदव्वं पि णत्थि"। इति। भगवान् भरतस्तु यदभिषत्,—"कुप्यत्यनिमित्ततः प्रसीदति च", एतस्य प्रकृष्टमेकमुदाहरणमस्माभिः शकारचरित्रे परिलक्ष्यते, तत्तु सम्यगनुपवर्णयितुमस्माकं कौतूहलं न निवर्त्तते, अत तदेवाधस्तात् विन्यस्यते, तथा हि,—"शकार। भाव ! तुम पि मे गुलु पलमगुलु। पक्खोऽपि शादलके भटुमत्तके। ... पुलक्कलणादो तुम दाव पबहणं अगदो पविश। विट। एव भवतु। (इत्यारोहति।) शकार। अधवा ... तुम तुह वप्पकेलके पवहणे, केण तुम अग्गदो पविश। ... एम पवहणमासा, अग्गदो पवहणं पविशामि।

> शकारस्य मद-मूर्खत्वाभिमानः

विट:। भवानेवं ब्रवीति। शकार.। जइ वि हगे एव्व भणामि, तधा वि तुह एशे आदले अहिलुह भट्टकेत्ति भणिदु"। मुद्रितपतस्तु प्रचलितप्रवचनानुसारेण लोके य. खलु "कापटिकपण्ड:" इत्युच्यते, राष्ट्रियशठोऽपि नून तथाभूत: एवासीत् किलेति।

स यदाऽपश्यत् यत्, अर्थलोभभातिप्रदर्शनादिभिरपि वसन्तसेना न तस्य वशतामाप्ता, तदा यथाशक्ति तस्या वैरमाचरत्, किं बहुना, पश्चात् ता हन्तुमपि प्रवृत्तोऽभवत्; तत्राऽप्यपरितुष्यन्नसौ तत्प्रयासं चारुदत्तमपि निर्यातयितुमैपोच्च। धार्मिकस्य तस्योत्पीडने प्रायश सफलता लब्ध्वाऽपि "यतो धर्मस्ततो जय" इति पूर्व्वाचार्य्योक्तस्याव्यभिचारितया सूक्ष्मगतेर्धर्म्मस्य च प्रभावादनन्तरमकृतकार्य्य एवाभूत्।

शकारस्य असूया परवशता

शूद्रकस्तु कवि: शकारचरित सविशेषं विकाशयितु, तस्य मूर्खशठत्वे सुस्फुट विवरीतुञ्च शोभनाशोभनत्वेन एकस्मिन्नेव स्थाने समकालमेव द्विविध चरित्र प्रदर्शितवान्; यथा,—एकत धूर्त्तशकार',अपरतस्तु सुशीला विटस्थावरकाविति; तेन हि शकारचरित्रमतीव विशदभावेन विकाशितम्। ईदृशं हि क्रूरचरित प्रायश. संस्कृतरूपकेषु कुत्रापि न च दृश्यते, तथा शकारास्य पात्रमपि परवर्त्तिरूपकान्तरेषु अस्माभि: न खलु परिलक्ष्यते।

शकार: किल जिह्म वैधेय: निर्विवेकश्चासीत्, तथात्वेऽपि शाठ्येषु कापट्येषु च न हि तस्य बुद्धि' क्षीणा विकला वा। असौ हि दरिद्रचारुदत्त वसन्तसेनाहत्याऽपराधेनाभियुज्य, स्थावरकमपि स्वमन्दिर बालाग्रप्रतोलिकाया पाशनियमित कृत्वा सस्थाप्य च स्वस्यापूर्व्वं कौटिल्य बुद्धे चातुर्य्यञ्च प्रख्यापयामास। यदा खलु स्थावरक बन्धनादात्मान विमुच्य यथायथमुपास्थान

शकारस्य चेष्टा वैफल्यम

समीरितवान्, तदाऽप्यसौ किञ्चिदपि सङ्कुचितो नाभूत्, प्रत्यत कापटिकाऽऽचार्य्योऽसौ चौर्य्यापराधेन त पुनरभियुज्य, तस्य वचसि सर्व्वेषामेवाविश्वासमुत्पाद्य च, स्वकीय वच सप्रमाणमेवाकरोत्, परन्तु कियत्कालानन्तर जीवन्त्या वसन्तसेनाया तत्र समागताया सत्या तस्य सर्व्वा एव बुद्धिर्व्यलुप्यत्, न च किमपि कापट्यविलसित फलदायकमभूदिति। एवञ्च तस्य प्रतारणाप्रकाशात् सन्निहिताऽपि विपत् केवलं दीनदयालोः चारुदत्तस्यातुलनीयेनाश्रितवात्सल्येन तदानी दूरमपासरत्, तस्य पूर्व्वाधिकृत पदमपि सर्व्वथाऽक्षुण्णमेवासीत्; परन्तु कापटिक शकार: अपापेषु निर्दोषेषु च जनेषु यद्वैरमकार्षीत्, तदुत्पीडनञ्च व्यथित, तदनुरूप तस्य दण्डस्तु कविना न हि उपवर्णित, स च सर्व्वात्मनैव विमुक्तोऽभूत्, इति तु नाशङ्कितव्यम्; तस्य दण्ड सम्भूत एवेति, यत धार्म्मिकेषु भूयस्तया अयथा निपीडितेषु धर्म्मप्रभावात् किलासौ समाधकमेव गौरवभाजन भवति, अधर्म्मसमरे पराभूत: सन्नपि धार्म्मिकमर्माणि जयति, दृष्टमस्य तदेवारुन्तुदमिति।

विट:।

भगवान् वात्स्यायन किल साधारणाधिकरणस्य चतुर्थाध्याये षोडशसूत्रे उवाच यथा — 'भुक्तविभवस्तु गुणवान् सकलत्रो वेशे गोष्ठ्यां च बहुमतस्तदुपजीवी च विट.' इति। इत्थमन्यामन्विच्छन् वेश्याजन नागरकजन चापजीवति। तदुपजीवितया तयो सन्देश विटति कथयतीति विट, विट शब्दे इति [illegible] इति श्रीमद् [illegible]पादाः।

मृच्छकटिकप्रकरणीयविटस्तु विदग्धः सहृदयश्च। स्नोपजीवितयाऽसौ संस्थानकसदृशेन दुर्जनेन सह मिलित्वाऽपि परिशिषे यदा अजानात्, संस्थानकस्तु न केवलम् अतीवासज्जनः, परन्त्वसौ नितरामविदग्धः मूर्खतमश्चेति, तदाऽसावेतदनुदध्यौ यत्, शकारः संस्थानकः वसन्तसेनाया इव विदग्धायाः गुणवत्याश्च रमण्या अतितरामननुरूप एव इति। ततः प्रभृत्येवासौ यथाऽवसरं वसन्तसेनायाः यथाशक्ति यथासम्भवञ्चानुकूल्यमकार्षीत्। तथा हि प्रथमाङ्के, असावेव वसन्तसेनायै चारुदत्तभवनगमनाय ससङ्केतमुपदेशं प्रदाय, व्यालादिव दुर्वृत्तात् शकारात् तामगोपायीत्, चारुदत्तेन सह तस्याः समागमोपायमपि यथासम्भवं सुगममकार्षीत्।

विटस्य दमननिरपेक्षता गुणग्राहिता च

अथ यदा वसन्तसेना प्रेयांसं चारुदत्तं रमयितुमभिससार, तदाऽपि वयं विटं वसन्तसेनाऽनुगम्यमानं पश्याम। विटस्तु वसन्तसेनायाः चारुदत्तस्य च गुणेन नितरामेव विमुग्धचित्तवृत्तिरासीत्; प्रथमाङ्के तस्यैव मुखात् अस्माभिरार्य्यचारुदत्तस्य गुणावली समाकर्णिता।

विदूषकेणापि सह तस्य व्यवहारः अतीव हृदयाकर्षकः, आत्मनः भ्रमं विज्ञाय विदूषकस्य समीपे स्वकृतापराधस्य मार्ज्जनाप्रार्थना च विटस्याशेषाणां गुणानां नूनमेव परिचयं प्रमाणयति।

न्यायमर्यादिता

सत्यं खल्वमुनैवमुक्तं, यत्,—

"आलाने गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते।

हृदये गृह्यते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम्" ॥ इति।

किन्तु अष्टमाङ्के यदसौ वसन्तसेना वारजनोचितशीलवृत्ते नान्यथाऽवगम्य तद्वृत्तेषु ईषत् सशयितोऽभवत्, तत्तु गणिका

चरित्राभिज्ञत्वेन न तस्य दोषाधायकम्। तादृशार्थलोभरहितगणिकाया अत्यन्तविरलविषयत्वात् स पुनरेवममन्यत यत्, एषा वसन्तसेना नूनमर्थलोभेन शकारं रमयितुमुपागता, मृषैव प्रवहणविपर्य्यासोक्तिरिति। एवं विश्वासपरतन्त्रः सः दुर्वृत्त शकार किमपि वसन्तसेनाया अशिवमुत्पादयितुं शक्नुयादिति प्रथमं मनस्यवधार्य्यापि, तत्स्थानमपहाय दूरमपससार। न चेदेवं, तदा वसन्तसेनाया हत्याऽपराधमवलम्ब्य प्रबलतरा तावती विपत् न तदानीमुत्पत्तुमपारयत्।

विटस्य चाणिक्यभ्रान्त्या चारुदत्त वसन्तसेनयो विपत्ति

मृच्छकटिके विवृत विट इव सर्व्वगुणविभूषितः पुमान् नागरिकप्रधानस्य दयावत दानशौण्डस्य आर्य्यचारुदत्तस्य, तथा विदुष्या उदारचेतस एकानुरक्तायाश्च गणिकाया वसन्तसेनाया इव नायकयोरेव नित्यसहचरो भवितु समुपयुक्त। यद्यपि गण्यैव तदीया वृत्ति, तथाऽपि कथमसौ संस्थानकस्यैव नियतकुकर्म्माभिरतस्य एष सहचरो भूत्वा एतावन्तमेव कालं क्षपितवान्, तत्तु सर्व्वथैवाश्चर्य्यमेवेति प्रतिभाति।

विटस्य रूपाते गितता

स्थावरकः।

चेट स्थावरकश्च शकारभार्य्योपजीवी तदङ्गसेवक गर्भदास आसीत्। संस्थानकस्थावरकयोश्चरित्रे [illegible] पर्य्यालोचिते 'यदस्य दास्य [illegible] [illegible] इत्याद्युक्ता विटो यदनुगृ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कथमपि न

समुदेति। स च स्वचेतसः समुन्नतत्वमत्युदारत्वञ्च सर्वत्रैव सप्रमाणमकार्षीत्। अधस्तनविन्यस्तेन वाक्यसमूहेन प्रभुतामुपागतस्य शकारस्य तदनुजीवितामधिगतस्य चेटस्य च चरित्रगतः प्रभूततमः प्रभेदः सम्यक् अनुमातुं शक्यते एवेति, यथा,—

"शकारः। एणं वशन्तशेणिअं मालेहि। चेटः। पशीददु भट्टके। इअं मए अणज्जेण अज्जा पवहणपलिवत्तणेण आणीदा। शकारः। अले चेडा! तवावि ण पहवामि? चेटः। पहवदि भट्टके शलीलाह, ण चालित्ताह। ता पशीददु पशीददु भट्टके, भाआमि क्खु अहं। शकारः। तुमं मम चेडे भविअ कश्श भाआशि? चेटः। भट्टके! पललोअश्श। शकारः। के शे पललोए? चेटः। भट्टके! शुकिददुक्किदश्श पलिणामे। शकारः। केलिशे शुकिदश्श पलिणामे? चेटः। जादिशे भट्टके बहुसोवण्णमण्डिदे। शकारः। दुक्किदश्श केलिशे? चेटः। जादिशे हग्गे पलपिण्डभक्खके भूदे। ता अकज्जं ण कलइश्शं। शकारः। अले ण मालिश्शशि? (इति बहुविध ताडयति)। चेटः। पिट्टदु भट्टके, मालेदु भट्टके, अकज्जं ण कलइश्शं। जेण म्हि गब्भदाशे विणिम्मिदे भाअहेअदोशेहिं। अहिअं च ण कीणिश्शं तेण अकज्जं पलिहलामि"॥ इत्यादि।

अनेन उपरितनप्रदर्शितपरस्परोक्तिप्रत्युक्तिमहावाक्यसमूहेन स्थावरकस्य धर्मभीरुतायाः परिचयः कियानधिगम्यतेऽस्माभिः।

चेटस्य तेजस्विता

यो हि स्वप्रभुमप्येवमावेदयितुं शक्नोति यत्, त्वं मे शरीरस्य प्रभुः, न तु मानसस्येति, स पुनः कियान् तेजस्वी, इति तु उक्तिमन्तरेणाप्यनुमातुं शक्यत एव। शकारस्य मौढ्यं मदान्धीभूतत्वञ्च स्थावरकेण महास्मिन् संलापावसरे सम्यक् व्यक्तीभूतमेवाभूत्।

यो हि स्वजीवनविनाशभयमपि अनायासेन सन्त्यज्य निरपराधं पुमांसं रक्षितु दोषात् विमोचयितुञ्च नितरामेव प्रयतते,

तस्य समुन्नतचित्तता कृतानुरागिता च

तस्य च तथाविधं मन कियत् समुन्नतं महोदारञ्च, तदपवर्णनमन्तरेणापि सतामनुभवसिद्धमेवेत्यत्राणीयानपि संशयो नास्ति। चेत् वसन्तसेनाया हत्यामवलितवृत्तं सर्व्वजनसमक्षं प्रकाशतामियात्, नूनं तदा स्वाभीप्सितं नैव सिध्यति, एतद्भिया शकार यदा स्थावरकं प्रासादबालाग्रप्रतोलिकाया पाशनियमित हत्वा स्थापयत् तदा "चारुदत्ते, वसन्तसेनाहत्याऽपराधेन वध्यभूमि चाण्डालाभ्या नीयते" इति घोषणामाकर्ण्यासौ स्थावरक', कथ पुन चारुदत्त संरक्ष्यते, अनया चिन्तया नितरा समाकुलोऽभूत्,—"ता किं कलेमि? अत्ताणअ पाडेमि? (विचिन्त्य) जइ एव्व कलेमि, तदा अज्जचालुदत्ते ण वावादीअदि। वलं हगे उवलदे ण उण एशे कुलपुत्तविहगाणं वाशपादवे अज्जचालुदत्ते। एव्व जइ विवज्जामि, लद्धे मए पललोए" एतावदुक्त्वाऽसौ गवाक्षदेशात् सहसा वहिरधोभूम्या निपतित, दैवानुग्रहात् विमुक्तशृङ्खलश्च सञ्जात। ततश्च त्वरितपदं घोषणास्थलं प्रविशता तेन यथायथ सर्व्वं प्रकाशितमपि यदा किमपि फलं नैव लेभे तदा स सकरुणं चारुदत्तमवदत्,—'अज्ज चारुदत्त' एत्तिके मे विहवे'। अहमाङ्गेऽपि स्थावरक [illegible]दुराधर्षणात् वसन्तसेना विमोचयितुमशक्त इत्यसेव [illegible]। तस्य तु वचास्यपि न हि भवन्ति [illegible] [illegible] न तु [illegible] सर्व्वेषामेव मानवता यथायथ [illegible] [illegible] ताव [illegible]।

[illegible]

वर्णयितुं कथमपि न शक्यते। यदि च नीचान्वयादेव स्थावरक उदपादि, तथाऽपि तस्य समुन्नतं हृदयं मनोवृत्तिः सदाचरणञ्च उदारवंश्यैरपि पुम्भिः सततमनुकरणीयमेवेति।

शर्व्विलकः।

मृच्छकटिकप्रकरणे राज्यविप्लवव्यापारेण सममेव शर्व्विलकस्य विशिष्टसम्बन्धः संलक्ष्यते। भूसुरसुतोऽप्यसौ गणिकायामनुरक्तो गर्हितकर्म्माणि कर्त्तुं समारभत एव, सत्यप्येवं कविनाऽसौ नैव सर्व्वथा नृशंसचरिततया चित्रितः। जुगुप्सितकर्म्मनिरतोऽपि स अन्तराऽन्तरा स्वानुष्ठितपापकर्म्मणा क्लान्तं नितरामिवानुशुशोच। तच्चरित्रपर्य्यालोचनाऽवसरे एतदपि समीक्ष्यते यत्, स्वानुष्ठितं कर्म्म प्रशस्तं निन्दितं वा इति तु स सर्व्वथैव अजानात्; उत्तमाधमयोः को नाम विशेषः, इति च ज्ञात्वाऽपि स्वीयस्वभाववशेन स्वदैन्यावस्थया च कुकर्म्मणः प्रत्यावर्त्तितुं नाशक्नोदिति। तस्य तात्कालिकं वचनजातमतीव क्लेशकरं हृदयद्रावि च भवति, यदा स परमपवित्रं यज्ञसूत्रं सन्धिकार्य्यसम्पत्तये प्रमाणसूत्ररूपत्वेन विगणय्य, तेन सन्धिस्थलं परिमातुमैच्छत्। एतेनानुमीयते, कविरस्य स्थावरकस्य च चरित्रे एतदेव प्रदर्शयितुं सततमचेष्टत यत्,—

"किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम्।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः"। इति।

मृच्छकटिकप्रकरणस्यास्य नायकादिविशेषचरितानि प्रत्येकं विश्लिष्य समालोचितानि। साम्प्रतमन्ते सकलान्तेवासि-

उपसंहार

नामन्तरत्यन्तसन्तोषसम्पादनाय सङ्क्षेपतः कार्त्स्न्येन किञ्चिदुच्यते। प्रष्टव्यमेतद् यत्, इह जगति किमुपकृतं काव्येन? न हि कर्त्तव्याकर्त्तव्य-विषयप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशमाचाप्तमनापिनी श्रुतिरिव कश्चन विस्पष्टमुपदिश्य प्रवर्त्तयति सन्मार्गे, निवर्त्तयति वाऽसन्मार्गात् कुपथगामिनो जनान् काव्यम्; केवलमवगुण्ठितशरीरा प्रियवदेव कुलकान्ता नवनवरससञ्चारभासुरकोमलालाप मालप्य व्याजेन सन्मार्गमानयति विच्यावयति च दुर्मार्गात्। अत एवोक्तं सम्मटभट्टपादैः,—"कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति। एतदेव काव्यस्योपयोगितायाः परिनिष्ठानं, एतदेव हि काव्यस्य नीरसेभ्य श्रुतिवाक्यादिभ्यः परमोत्कर्षं, तच्च समग्रमस्मिन् प्रकरणे विस्पष्टं जागर्त्ति। तथा हि, —प्रसादगुणगरिम्णा विविधभाषासमावेश, अनभिजाताया अपि वसन्तसेनाया प्रियप्रेम्णि, सपत्नीममाया धूताया स्तनय-सन् स्नेहप्रकाशे, पण्यजीविकाया अपि तस्या धनिकोपरि वीतरागभावसन्दर्शने च दिव्यभावसम्थापनं, नियतदैन्य दावानलदग्धचेतसश्चारुदत्तस्य वदान्यत्वे, आश्रितानुरागे, मित्र प्रणये, क्षमाभूमनि, नायिकाप्रेमणि चालौकिकत्वसुभरक्षणं, कस्य वा सहृदयस्य चेतसि रूपकान्तरेभ्य वैशिष्ट्यबुद्धिं नोप जनयति? न वाऽस्य प्रकरणकवेरमरत्वधियम्? अपि च पुण्य प्रसङ्ग शमपरिणात पापपङ्किलस्य पश्चात्तापसन्दर्शनेन कथ-ञ्चित्तत्पापपरिहारोपायस्य प्रदर्शनेन कविना पुण्यपापयोर्वैषम्य, प्रकटित पापपुण्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपर सर्व्वजनीन रसाद [illegible] रूपकान्तरदुर्लभतदानीन्तनसामाजिक

चित्रम्। अतो मन्ये, विचित्रचरित्राङ्कनपाटवेन, प्रासङ्गिकवृत्त-रचनानैपुण्येन, विविधभाषासन्निवेशेन, सदुपदेशपरिशीलनेन, प्रसादगुणबाहुल्येन च किमुत प्रकरणेषु, अपि तु सर्व्वेष्वेव रूपकेषु अन्यतमश्रेष्ठत्वमासादयितुमलमिदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम्।

अपरञ्चेद वक्तव्यम्,—आशंसे खलु, चेदयं प्रबन्धः अन्तेवासिनां नाट्यशास्त्रावबोधे किञ्चिदुपकर्त्तुमलं, तदाऽस्माकं परिश्रमः सफलो भविष्यतीत्यलं पल्लवितेन।

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौत्रः
एम् ए इत्युपाधिक
श्रीपञ्चाननशर्म्मा।

नवमाङ्के	शोधनकः	.	
	आधिकरणिकः	...	
	श्रेष्ठी	..	
	कायस्थः	...	
	राजपुरुषाः	..	
दशमाङ्के ..	आहीन्त		चाण्डालद्वयम्।
	गोह		
	नागरिकाः	...	

स्त्रियः।

प्रस्तावनायाम्	..	नटी ...	सूत्रधारपत्नी।
प्रथमाङ्के	..	रदनिका ...	चारुदत्तस्य दासी।
		वसन्तसेना ...	चारुदत्तानुरागिणी गणिका।
द्वितीयाङ्के	..	चेटी ..	वसन्तसेनाया दासी।
		मदनिका ..	वसन्तसेनाया, अपरा दासी।
तृतीयाङ्के	...	धूता ...	चारुदत्तस्य पत्नी।
पञ्चमाङ्के	...	छत्रधारिणी	
षष्ठाङ्के	...	चेटी .	चारुदत्तस्य अपरा दासी।
नवमाङ्के	...	वृद्धा ..	वसन्तसेनाया माता।

नायकश्चारुदत्तो धीरप्रशान्तः। अनुरक्ता वेश्या वसन्तसेना, कुलजा स्वकीया मध्या धूता च नायिके आलम्बनविभावौ। प्रावृट्समयोदयादय उद्दीपनविभावाः। अन्योऽन्यालापावेक्षितादयोऽनुभावाः। निर्वेदादयो व्यभिचारिणः। रतिः स्थायी। सम्भोगशृङ्गाररसोऽङ्गी। करुणहास्यादयोऽङ्गरसाः। विटचेटविदूषकाद्याः सहायाः। रीतिर्लाटी। प्रसादाख्यो गुणः। प्रस्तावना कथोद्घातरूपा।

मृच्छकटिकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी । (क)

पर्य्यङ्कग्रन्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो-
रन्तः प्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥ १ ॥

टीकाकृन्मङ्गलाचरणम् ।—

स्मारं स्मारं त्रिभुवनपतिं शैलराजात्मजेशं
ध्यायं ध्यायं गुरुपदयुगं ज्ञानदृष्टिप्रदं तत् ।
दुर्ज्ञेयार्थप्रकटनपरां शब्दकोषैः सुबोधां
निर्म्मातीमां विवृतिममलामेष सारांशपूर्णाम् ॥

(ख) नन्दयतीति नान्दी, शुभशंसनेन लोकानामानन्दजननात् नान्दीति संज्ञा, तल्लक्षणम्,—"आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिः (नित्य) यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विज-नृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥' इति । सा चात्र अष्टपदा "पदैर्युक्ता द्वादशभि-रष्टाभिर्वा पदैरुत' इति वचनात् । अष्टपदत्वादिकन्तु सुविविच्य लिखितमस्माभि-रभिज्ञानशकुन्तलस्य अभिनवटीकायाम् ।

अपिच,—

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामाम्बुदोपमः ।
गौरीभुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते ॥ २ ॥

इत्यर्थः, यो भुजगः,—सर्पः, तस्य आश्लेषेण—वेष्टनेन, रुवीते—संयते, जानुनी यस्य तथोक्तस्य, अन्तः,—अभ्यन्तरे, प्राणानां—शरीरस्थवायूनाम्, अवरोधेन—निरोधेन, व्युपरतः—विशेषेण निवृत्तः, सकलं ज्ञानं—बाह्यवस्त्ववबोधः यस्य सः, अत एव रुद्धानि—विषयेभ्यः संयतानि, इन्द्रियाणि येन सः, अन्तर्निगृहीतेन्द्रिय इत्यर्थः, समाधिसमये इन्द्रियनिग्रहस्यावश्यकत्वात्, यदुक्तं योगसारे,—"करणान्यवहिःकृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥" इति, ततश्च अन्तःप्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानश्चासौ रुद्धेन्द्रियश्चेति तादृशस्य, [विशेषणयोरेकस्य विशेष्यत्वकल्पनया नीललोहितादिवत् समासः] कुम्भकेन इन्द्रियनिग्रहेण च बाह्यज्ञानरहितस्येत्यर्थः, तत्त्वदृष्ट्या—सम्यग्दर्शनेन, ब्रह्मदर्शनेन वा, ("तत्त्वं ब्रह्मणि याथार्थ्ये" इत्यमरः) आत्मनि—स्वस्मिन्, व्यपगतकरणं—निरिन्द्रियं, देहसम्बन्धाभावादिति भावः, करणं चक्षुरादीन्येकादशेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशविधम्, "करणं त्रयोदशविधम्" इति साङ्ख्योक्तेः, यद्वा,—क्रियाविशेषणमेतत्, तथात्वे करणं—हेतुः, व्यपगतं करणं यत्र तत् व्यपगतकरणम्—अहेतुकं यथा स्यात् तथा इत्यर्थः, शुद्धसत्त्वविग्रहस्य योगज्ञानमयस्य योगगम्यस्य योगिभिश्चिन्त्यमानस्य हि भगवतः शम्भोः योगकरणे कारणानावश्यकत्वात् इति भावः, आत्मानं—परमात्मानमेव, न तु अन्यत् किमपि, पश्यतः,—साक्षात्कुर्वतः, स्वभिन्नत्वेन परमात्मनोऽभावादित्याशयः, शर्भोः,—हरस्य, शून्येन—संहारोन्मुखत्वात् सृष्टिविमुखेन इति यावत्, ईक्षणेन—दृशा, घटितः,—कृतः, यो लयः,—प्रलयः तस्मिन्, प्रलयसमये इत्यर्थः, ब्रह्मणि—परमात्मनि, लग्नः,—निहितः, समाधिः,—समाधानं, चित्तैकाग्र्यमित्यर्थः, एकाग्रतया ब्रह्मचिन्तनमिति यावत्, (कर्तृ) वः,—युष्मान्, रक्षत्वानिति भावः, पातु—रक्षतु । स्रग्धरा वृत्तं,—"म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्" इति लक्षणात् । अत्र नम् श्लोकस्य नान्दीत्वात् मङ्गलार्थम् आदौ मगणः सन्निवेशितः, तदा च भामहः,—"नम स्त्रिगुरुर्दत्ते मगणो भूमिर्देवतः" इति । अस्य प्रस्तारसङ्ख्या ७०३०१? तमो० ॥ १ ॥

पुनरप्यस्यैव भवानीपतेः स्वरूपवर्णनात्मकं मङ्गलमाचरन्नाह, पातुरिति ।—श्यामाम्बुदोपमः,—नवजलधरच्छविः, नीलवर्ण इत्यर्थः, नीलकण्ठस्य—हरस्य, कण्ठः,—गलदेशः, वः,—युष्मान्, पातु—रक्षतु । यत्र—यस्मिन् कण्ठे, गौरीभुजलता—

नान्द्यन्ते (ख) सूत्रधारः (ग)।

सूत्र। अलमनेन परिषत्कुतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण (घ)। एवमहमार्य्यमिश्रान् प्रणिपत्य विज्ञापयामि,

---

गौर्य्याः,—पार्वत्याः भुज एव लता—भुजवल्लीत्यर्थः, वेष्टनसाधर्म्यात् भुजे लतात्वारोपः, विद्युल्लेखा इव—सौदामनीरेखावत्, विराजते—विशेषेण राजते, शोभते इत्यर्थः। [अत्र गौरीभुजयोरभेदेन लतात्वाध्यवसानाद्रूपकं, तथा विद्युल्लेखेत्यादावुपमा चेति रूपकानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः]। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्,—“युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्” इति लक्षणात्।

अस्मिन्नेव श्लोकद्वये काव्यार्थसूचकं कविदर्शितं लक्षणीयं “श्लोके काव्यार्थसूचनं” इत्यालङ्कारिकवचनात्। तद्यथा,—“नवीनकान्तौ” इति पदेन उपचारीकृतवसन्तसेनाकचस्य चारुदत्तस्य सूचनम्, “अन्तःप्राणावरोधव्यपगतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य” इति वाक्येन राजद्वारोपस्थापितस्य चारुदत्तस्य अवस्थावर्णनम्, यद्वा,—लिङ्गविपरिणामेन “अन्तःप्राणावरोध   रुद्धेन्द्रियायाः” इत्यनया शकारहस्तेन कण्ठनिपीडनमूर्च्छितायाः वसन्तसेनायाः अवस्थावर्णनम्, तत्कृष्णा आत्मदर्शनादिना परब्रह्मचिन्तनं हि रूपकं तस्य तदानीं मुमूर्षायाः चारुदत्तपत्न्याः अन्तर्भाववर्णनम् इति। द्वितीयश्लोके हि नीलकण्ठपदेन चारुदत्तस्य, तथा गौरीपदेन मुग्धायाः वसन्तसेनायाः उपलक्षणम्। “श्यामाम्बुदोपम कण्ठ” इति उपमाबलेन वसन्तसेनायाः कण्ठे निपीडनजन्यकृष्णिमा उपमया लिङ्गविपरिणामेन वसन्तसेनायाः चारुदत्तस्य एवम् सूच्यते, इति सुधीभिः अनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

(ख) नान्द्याः,—देवद्विजनृपादीनां आशीर्वादरूपायाः अष्टपदादिनिबद्धायाः इत्यर्थः, अन्ते—शेषे।

यदिदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवसिता। एतत्कविः (ङ) किल,—

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णेन्दुमुखः सुविग्रहश्च।
द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥ ३ ॥

(ङ) आर्य्यमिश्रान्—आर्य्याः,—मान्याः, मिश्राः,—बहुदर्शितया सम्भ्रान्ताः, आर्य्याश्च ते मिश्राश्चेति तान्—सम्माननीयसभ्यानिति यावत्। मृच्छकटिकं—मृदा निर्म्मिता शकटिका—क्षुद्रशकटं यत्रेति ["अत इनिठनौ" (५।२।११५ पा०) इति ठन्] मृद् शकटिका अस्मिन्निति वा बहुव्रीहिः [प्राचीनपुस्तकेषु "मृच्छकटिका" इति स्त्रीलिङ्गपाठो दृश्यते, तत्र षष्ठीसमास एव, षष्ठे अङ्के चैतत् स्फुटीभविष्यति] प्रकरणं—प्रक्रियते प्रस्ताव्यते यदिति व्युत्पत्त्या रूपकभेदः, तदुक्तं,—"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्। शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥ सापायधर्म्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः। नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ॥ तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः। कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥" इति, अन्यत् सर्व्वं नाटकवत् ज्ञेयम्। अत्र प्रकरणे नायकश्चारुदत्तो ब्राह्मणो धीरप्रशान्तः, तल्लक्षणं यथा,—"सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्" इति। नायिका चात्र वसन्तसेना वेश्या, प्रतिनायिका च चारुदत्तब्राह्मणी धूता कुलजा। अत्र शृङ्गार-रसोऽङ्गी, तेन कुलजावेश्ययोरुभयोरपि नायिकयोः सद्भावात्, तथा कितवद्यूतकारादिसङ्कुलत्वात् प्रकरणस्यास्य तृतीयभेद एवान्तर्भाव इति बोध्यम्। अन्यच्च प्रकरणलक्षणं यथा,—"यत्र कविरात्मशक्त्या वस्तु शरीरञ्च नायकञ्चैव। विरचयति समुत्पाद्य तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥" इति। प्रयोक्तुम्—अभिनेतुं, व्यवसिता,—प्रवृत्ता। एतत्कविः,—एतस्य प्रकरणस्य रचयिता इत्यर्थः।

कवेः अलौकिकाकारप्रतिभाप्रभावादिमत्त्वात् तत्प्रणीतकाव्यादिकमपि गुणवद्भवतीति प्रकरणगौरवं प्रतिपिपादयिषुस्तस्य स्वरूपवर्णनमारभते, द्विरदेन्द्रगतिरिति। —द्विरदेन्द्रस्य—गजपतेः, गतिरिव गतिर्यस्य सः, गजेन्द्रमन्दगमन इत्यर्थः, चकोरनेत्रः,—चकोरस्य—स्वनामप्रसिद्धपक्षिविशेषस्य, नेत्रे इव नेत्रे यस्य सः, चकोरवत् मनोहरनयन इत्यर्थः, परिपूर्णः,—सकलकलोपेतः, इन्दुरिव मुखं यस्य सः, सकलकलापतिसुन्दरानन इत्यर्थः, सुविग्रहः,—सुन्दरशरीरः, द्विजमुख्यतमः,—द्विजमुख्यतमः, क्षत्रियश्रेष्ठ इत्यर्थः, ("वर्णा वणा द्विजाः" इति वचनात् क्षत्रियस्यापि द्विजत्वमनुसन्धेयम्)। अगाधम्—अतलस्पर्शम्, अपरिमितमित्यर्थः, सत्त्वं—बलं,

अपिच,—

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्व्वप्रसादाद् व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा
लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥ ४ ॥

द्गुणो वा, यस्य स गम्भीरस्वभाव इति बोध्य, शूद्रक इति प्रथित,—शूद्रक इति नाम्ना प्रख्यात कवि —काव्यरचयिता बभूव। अत्र उपमा नामालङ्कार। मालभारिणी वृत्त तल्लक्षण यथा,—"विषमे ससजा यदा गुरु चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्" इति ॥ ३ ॥

कवे शिक्षा तपस्या, पुत्रे राज्यसमर्पणम्, अश्वमेधयागानुष्ठान, जीवनकालञ्च दर्शयति, ऋग्वेदमिति।—शूद्रक,—एतद्ग्रन्थप्रणेता कवि, ऋग्वेद, सामवेद, गणितम्—अङ्कशास्त्र, कला—चतुःषष्टिप्रकारा नृत्यगीतादिरूपा विद्या, तथा वैशिकी—वैश्यजातिसम्बन्धिनी, हस्तिशिक्षा—हस्तिपालनचालनादिकौशल, ज्ञात्वा—विज्ञाय, यद्वा —वैशिकीमिति कलामित्यस्य विशेषणम्, "वेशो वेश्याजनाश्रय" इति कोषात् वेश्याजनव्यवहारोपयोगिनीम् अथवा,—वेश,—अग्निवेशाख्य कश्चित् राजा, तत्कृता

अपिच,—

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदो वेदविदां तपोधनश्च ।
परवारणबाहुयुद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥ ५ ॥

अस्याञ्च तत्कृतौ,—

अवन्तिपुर्य्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः ।
गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥ ६ ॥

विजृम्भणत्वाद्वेयम्, अग्निप्रवेशश्च सर्व्वस्वारनामके यज्ञविशेषे यथा शरभङ्गमुनिना कृतस्तद्वदबोद्धव्य । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

पुनश्च शूद्रकं विशेषयति, समरव्यसनीति ।—य शूद्रकः समरव्यसनी—युद्धासक्त, सतत समरपटुरिति यावत, प्रमादशून्य,—अवहित, अवधानतावानित्यर्थ, ("प्रमादोऽनवधानता" इत्यमर) वेदविदां ककुद,—प्रधान, श्रेष्ठ इत्यर्थ, ("प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्" इत्यमर) तपोधन,—तपोनिष्ठ, परवारणबाहुयुद्धलुब्ध,—परैषा वारणै,—हस्तिभि,सह बाहुयुद्धे लुब्ध,—कृतबाहुयुद्ध इत्यर्थ, परै—श्रेष्ठ एव, वारणा तै सह बाहुयुद्धे लुब्ध इति वाऽर्थ, अथवा,—परवारणौ—शत्रुजयिनौ, यौ बाहू ताभ्या युद्धे लुब्ध,—बाहुयुद्धप्रिय इत्यर्थ, तथा क्षितिपाल,—भूपतिश्च, बभूव—आसीत्, किलेति प्रसिद्धौ । मालभारिणी वृत्तम् ॥ ५ ॥

कवे. स्वरूपमुक्त्वा इदानीम् एतत्प्रकरणीयनायकस्य स्वरूपवर्णनमारभ[illegible], अवन्ति पुर्य्यामिति ।—अवन्तिपुर्य्याम्—उज्जयिनीनगर्य्यां द्विजसार्थवाह,—द्विज, [illegible]ण, तथा सार्थवाह,—वाणिज्यव्यवसायी च, यद्वा,—द्विजाना—ब्राह्मणादीना, सार्थ—समूह, वहति—अन्नपानादिना पोषयति, अथवा,—तान् वाहयति—दानशीलत्वात सर्व्वप्रकारेण चालयति, यद्वा,—सार्थं—वणिक्समूह, वाहयति—क्रयविक्रयार्थम इतस्तत प्रेषयति इति सार्थवाह, स्वीयार्थेन व्यापारिकै[illegible] व्यापारकर्त्ता इत्यर्थ, [सर्व्वत्र "कर्म्मण्यण्" (३।२।१ पा०) इत्यण्, "सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घात - मात्रके" इति मेदिनी], दरिद्र,—निर्धन, चारुदत्त,—चारुदत्त इति नाम्ना किल प्रसिद्ध, युवा,—युवक, आसीदिति शेष, वसन्तशोभा इव—वासन्ती श्रीरिव, वसन्तसेना—तदाख्या काचित्, गणिका—वेश्या च, ("वारस्त्री गणिका वेश्या" इत्यमर) यस्य—चारुदत्तस्य, गुणानुरक्ता—गुणै,—दयादाक्षिण्यादिभि, [illegible] विशेषे. वा, अनुरक्ता—अनुरागिणी, आसीदिति शेष । अत्र उपमा,[illegible] । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्,—"उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा" इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं, नयप्रचारं, व्यवहारदुष्टताम् ।
खलस्वभाव भवितव्यता तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥७॥

[परिक्रम्यावलोक्य च] अये ! शून्येयमस्मत्सङ्गीतशाला !! क्व नु गताः कुशीलवा. (च) भविष्यन्ति ? [विचिन्त्य] आं ज्ञातम् ,—

शून्यमपुत्रस्य गृहं, चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः, सर्व्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ ८ ॥

साम्प्रतमस्य प्रकरणस्य वर्णनीयविषयान् सङ्क्षेपेणाह, तयोरिति ।—इदं—प्रकरणं, तयो,—चारुदत्तवसन्तसेनयो , सत्सुरतोत्सवाश्रय—सन्—उत्तम , य सुरतोत्सव , —निधुवनलीला, स एव आश्रय ,—अवलम्बन यस्य तत् तादृशम् । शूद्रको नृप , —शूद्रकाख्यो नृपति अत्र यवेति पदमध्याहार्य्य, नयप्रचार —नयस्य—नीत्या , प्रचार —गति, व्यवहारदुष्टता—दुष्टव्यवहारम्, अथवा,—व्यवहारा ,—अष्टादशविधानि विवादपदानि, तेषा तेषु वा दुष्टतां, खलस्वभाव—दुर्ज्जनचरित, तथा भवितव्यताम् —अवश्यम्भाविनीं नियतिम्, एतत् सर्वं चकार—प्रणिनाय, किलेति प्रसिद्धौ । वंशस्थविलं वृत्त,—"वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ" इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

(च) कुशीलवा ,—नाट्यप्रयोक्तार ("नटाश्चारणाश्च कुशीलवा " इत्यमर) ।

अनाश्रवकुशीलवानामनुपस्थिते कारणान्तरमनुपलभमान स्वस्य दारिद्र्यमेव तत्कारणत्वेन निर्दिशति, शून्यमिति ।—अपुत्रस्य—पुत्रहीनस्य, गृहम्—आलय , शून्य—शून्यवत् प्रतीयमानमित्यर्थ , यस्य सत्—साधु अकृत्रिममिति यावत, मित्र नास्ति तस्य च नर चिरशून्य—चिराय शून्य, न कदाऽपि सुखकरमित्यर्थ , मूर्खस्य दिश , सर्वा एवेति शेष शून्या ,—यत्र यत्र स गच्छति, तत्रैव विफलाश

कृतञ्च सङ्गीतकं मया। अनेन चिरसङ्गीतोपासनेन ग्रीष्म-समये प्रचण्डदिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलित-तारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते (क), तद् यावद् गृहिणीमाहूय पृच्छामि, अस्ति किञ्चित् प्रातराशो (ज) न वेति। एषोऽस्मि भोः। कार्य्यवशात् प्रयोगवशाच्च (झ) प्राकृत-भाषी संवृत्तः,—

अविद अविद भोः। (ञ) चिरसंगीदोवासणेण सुक्ख-पोक्खरणालाइं विअ मे वुभुक्खाए मिलाणाइं अङ्गाइं, ता

* अविदेति।—अविद अविद भो। चिरसङ्गीतोपासनेन शुष्कपुष्करनाला

(क) 'चिरसङ्गीतोपासनेन—चिर—दीर्घकालं, सङ्गीतस्य यद् उपासनं—सेवनं, तेन, दीर्घकालव्यापिसङ्गीतकलाऽनुशीलनजनितपरिश्रमेणेत्यर्थ। प्रचण्ड दिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव—प्रचण्डाः,—तीक्ष्णाः, ये दिनकरकिरणाः,—सूर्य्यरश्मयः, तैः उच्छुष्कं—विशेषतः समुपजातशोषं, पुष्करस्य—पद्मस्य, बीजमिव, प्रचलिते—विघूर्णते, क्षुधया बहिर्निर्गमनोन्मुखे इति यावत्, तारके—कनीनिके, ययोः तादृशे ("तारकाऽक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः) मम अक्षिणी—अक्षिणी, क्षुधा—बुभुक्षया, खटखटायेते—खटखटेति अव्यक्तशब्दं कुरुतः, चिरात्तस्य भोजनाभावात् अक्षिणी सरसतापायात् शिथिलशीर्षचलतारकत्वेन तादृशशब्दस्य सम्भावनात् प्रचाऽन-ह्वारी ध्वन्यते, स पुष्करबीजमिवेति उपमाऽनुप्राणिततया समधिकं ह दयधार्य्यति बोध्यम्। खटखटायेते इति असम्बद्धप्रलापेन आगामिनः शकारासम्बद्धभाषणस्य सूचनमिति केचित्।

जाव गेहं गदुअ आणामि, अत्थि किंपि कुटुम्बिणीए उववादिद (ट) ण वेत्ति। [परिक्रम्यावलोक्य च] एदं तं अम्हाणं गेहं, ता पविसामि। [प्रविश्यावलोक्य च] ह्मीमाणहे। किं णु क्खु अम्हाणं गेहे अवरं विअ संविहाणअं वट्टदि॥ आआमितण्डुलोदअप्पवाहा रच्छा, लोहकडाहपरिवत्तणकसणसारा किदविसेसआ विअ जुअदी अहिअदरं सोहदि भूमी; सिणिद्धेण गन्धेण उद्दीवन्ती विअ अहिअं बाधेदि मं बुभुक्खा, ता किं पुव्वविहिदं णिहाणं उववस्सं [उव्वसं] भवे? आदु अहं ज्जेव बुभुक्खादो ओदणमअं जीअलोअं पेक्खामि॥ णत्थि किल पादरासो अम्हाणं गेहे, पाणाच्चअं [पाणाधिअं] बाधेदि मं बुभुक्खा, इध सव्वं णव विअ संविहाणअं वट्टदि, एक्का वण्णअं पोसेदि, अवरा सुमणाइं गुम्फेदि। [विचिन्त्य]। किं णेदं? भोदु, कुटुम्बिणी सद्दाविअ परमत्थं (ठ) जाणिस्सं। [नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] अज्जे! इदो दाव।

एव मे बुभुक्षया म्लानानि अङ्गानि, तद् यावद् गृहं गत्वा जानामि, अस्ति किमपि कुटुम्बिन्या उपपादितं न वेति। इदं तदस्माकं गृहं, तत् प्रविशामि। आश्चर्यम्। किं नु खलु अस्माकं गृहे अपरमिव संविधानकं वर्तते॥ आयामितण्डुलोदकप्रवाहा रथ्या, लोहकटाहपरिवर्तनकृष्णसारा कृतविशेषका इव युवती अधिकतरं शोभते भूमिः स्निग्धेन गन्धेन उद्दीप्यमानेव अधिकं बाधते मां बुभुक्षा, तत् किं पूर्वार्जितं निधानम् उपपन्नम् [

नटी। [प्रविश्य] अज्ज! इअं म्हि।*

सूत्र। अज्जे! साअदं दे?†

नटी। आणवेदु अज्जो, को णिओओ अणुचिट्ठीअदु त्ति।‡

सूत्र। अज्जे! चिरसंगीदोवासणेण—[इत्यादि पठित्वा] अत्थि किंपि अम्हाणं गेहे असिदव्वं (ड) ण वेत्ति?§

नटी। अज्ज! सव्वं अत्थि।¶

सूत्र। किं किं अत्थि?**

* आर्य्य! इयमस्मि।

† आर्य्ये! स्वागतं ते?

‡ आज्ञापयतु आर्य्य, को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति।

§ आर्य्ये! चिरसङ्गीतोपासनेन—अस्ति किमपि अस्माकं गेहे अशितव्यं न वेति?

¶ आर्य्य! सर्व्वमस्ति।

** किं किमस्ति?

योगः, आयोजनमित्यर्थः। आयामिततण्डुलोदकप्रवाहा,—आयामिनः,—दीर्घाः, यस्याः सा दृशी। धौततण्डुलोदकानां—धौततण्डुलजलानां, प्रवाहाः,—प्रसाराः, यस्याः सा दृशी। लोहकटाहपरिवर्त्तनकृष्णसारा—लोहकटाहस्य—लोहनिर्म्मितपात्रविशेषस्य, परिवर्त्तनेन—इतस्ततो घर्षणेन, कृष्णा—कृष्णवर्णा, सारा—शबला च, कृष्णवर्णमिश्रितत्वादिति भावः, कृतविशेषका—कृतः—रचितः, विशेषयति अन्येभ्यः पृथक् करोति, शोभयतीति विशेषकं—तिलकं यया सा, तिलकालङ्कृतेत्यर्थः, ["कृतविशेषका" इत्यत्र कात् पूर्व्वाकारस्य न ह्रस्वः, क्षिपकादित्वात्], पूर्व्वविहितः—पूर्व्वं,—पूर्व्वपुरुषैः, विहितः—सञ्चितः, निधानं—निधीयते इति निधानं, निधिः, भूगर्भनिहितधनम् इत्यर्थः, उपपन्नः—लब्धः, तथात्वे एव उत्सवसम्भव इति भावः। प्राणात्ययः—प्राणानाम् अत्ययः,—नाशः, यथेति क्रियाविशेषणम्। एका—काचित् स्त्री। वर्णकं—कस्तूर्य्यादिकं समालम्भनम्। सुमनसः,—पुष्पाणि, ("स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्" इत्यमरः। नित्यबहुवचनान्तस्य बहुत्वञ्चास्य शब्दस्य) गुम्फति—ग्रथ्नाति, मालां रचयतीत्यर्थः। शब्दायिता—शब्दः, परमार्थं—यथार्थम्।

(ड) अशितव्यं—खाद्यम्।

नटी। त जधा,—गुडोदणं, घिअं, दहीं, तण्डुलाइं, अज्जेण अत्तव्व रसाअणं सव्वं अत्थि त्ति, एव्वं दे देवा आसासेदु। * (ढ)

सूत्र। किं अम्हाण गेहे सव्वं अत्थि ? आदु परिहससि ? †

नटी। [स्वगतम्] परिहसिस्सं दाव। [प्रकाशम्] अज्ज। अत्थि आवणे। ‡

सूत्र। [सक्रोधम्] आः अणज्जे। एव्वं दे आसा छिज्जिस्सदि, अभाव अ गमिस्ससि, जं दाणि अह वरण्डलम्बुओ विअ दूर उक्खिविअ पाडिदो। § (ण)

नटी। मरिसेदु मरिसेदु अज्जो ; परिहासो क्खु मए किदो। ¶

सूत्र। ता किं उण इदं णव विअ संविहाणअं वट्टदि ? एक्का वसअं पीसेदि, अवरा सुमणाइं गुम्फेदि, इअं अ पञ्चवस्सकुसुमोवहारसोहिदा भूमी। *

नटी। अज्ज ! उववासो गहिदो। † (त)

सूत्र। किं णामहेओ अअ उववासो ? ‡

नटी। अहिरूववदी णाम। § (थ)

सूत्र। अज्जे ! इहलोइओ, आदु पारलोइओ ? ¶

नटी। अज्ज ! पारलोइओ। **

सूत्र। [सरोषम्] पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जमिस्सा। मदीएण भत्तपरिव्वएण (द) पारलोइओ भत्ता अणेसीअदि ॥ ††

---

* तत् किं पुनरिदं नवमिव सविधानकं वर्त्तते ? एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसो गुम्फति, इयञ्च पञ्चवर्णकुसुमोपहारशोभिता भूमिः।

† आर्य्य ! उपवासो गृहीतः।

‡ किंनामधेयोऽयमुपवासः ?

§ अभिरूपपतिर्नाम।

¶ आर्य्ये ! इहलौकिकः, अथवा पारलौकिकः ?

** आर्य्य ! पारलौकिकः।

†† प्रेचन्तां प्रेचन्ताम् आर्य्यमिश्राः। मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको भर्त्ता अन्विष्यते ॥

नटी। अज्ज। पसीद पसीद. तुम ज्जेव मम जम्मन्तरे वि भत्ता भविस्ससि त्ति उववसिदम्हि। *

सूत्र। अध अअं उववासो केण उवदिट्ठो ? †

नटी। अज्जस्स ज्जेव पिअवअस्सेण चुसवुड्ढेण। ‡

सूत्र। [सक्रोधम्] आ दासीए पुत्ता चुसवुड्ढा। कदा णु क्खु तुमं कुविदेण रण्णा पालएण णववहूकेसकलावं विअ ससुअन्धं कप्पिज्जन्तं [वध्यमानम्] पेक्खिस्सं। § (ध)

नटी। पसीददु पसीददु अज्जो। ण अज्जस्स ज्जेव पारलोइओ अअं उववासो अणुचिट्ठीअदि। ¶ [इति पादयो पतति]।

सूत्र। अज्जे। उट्ठेहि उट्ठेहि, कधेहि कधेहि इध उववासे केण कज्जं ? **

नटी। अम्हारिसजणजोग्गेण बम्हणेण उवणिमन्तिदेण। ††

सूत्र। तेण हि गच्छदु अज्जा। अहं पि अम्हारिसजणजोग्गं बम्हणं उवणिमन्तेमि। ‡‡

नटी । जं अज्जो आणवेदि । * [इति निष्क्रान्ता] ।

सूत्र । [परिक्रम्य] हीमाणहे ! ता कधं मए एव्व सुसमिद्धाए उज्जइणीए अह्मारिसजणजोग्गो बम्हणो अण्णेसिदव्वो ! [विलोक्य] एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इधो ज्जेव आअच्छदि, भोदु, पुच्छिस्सं दाव । अज्ज मित्तेअ । अह्माणं गेहे अग्गिदुं अग्गणी भोदु [अधिदो भोदु] अज्जो । †

[नेपथ्ये] (न) भो । अण्णं बम्हणं उवणिमन्तेदु भवं, वावुदो (प) दाणि अहं । ‡

सूत्र । अज्ज । सम्पण्णं भोअणं णीसवत्तं अ । अवि अ, दक्खिणा कावि दे भविस्सदि । § (फ)

---

* यदार्य्य आज्ञापयति ।

† आश्चर्य्यम् । तस्मात् कथं मया एवं सुसमृद्धायामुज्जयिन्यामस्मादृशजनयोग्यो ब्राह्मणोऽन्वेष्टव्यः । एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इत एवागच्छति । भवतु, पृच्छामि तावत् । आर्य्य मैत्रेय । अस्माकं गेहे अग्रितुमग्रणीर्भवतु ["अधिदो भोदु" इति पाठे "अतिथिर्भवतु" इति सं] आर्य्यः ।

‡ भो अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान्, व्यापृत इदानीमहम् ।

§ आर्य्य । सम्पन्नं भोजनं निःसपत्नञ्च । अपि च, दक्षिणा काऽपि ते भविष्यति ।

(न) नेपथ्ये—वेशपरिग्रहशालायाम् ("अन्तर्जवनिकामाहुर्नेपथ्यम्" इति कोषः) । केचित्तु नेपथ्यं रङ्ग इत्याहुः, ("नेपथ्यं स्यादलङ्कारे रङ्गभूमौ नपुंसकम्" इति मेदिन्युक्तेः) ।

(प) व्यापृतः,—व्यस्तः, कार्य्यान्तरेषु व्यासक्त इति यावत् ।

(फ) भोजनं—भोज्यद्रव्यम् । सम्पन्नं—प्रस्तुतं, नात्र विलम्बेन कालातिपातसम्भव इति भावः । निःसपत्नं,—निःशत्रुकम्, अबाधमित्यर्थः, [सह एकार्थे पतति यतते इति व्युत्पत्त्या सपत्नः—विपक्षव्यापारवान् इत्यर्थः, अभावो यत्र तथाभूतं] बहुभिः सार्द्धं भोजने विलम्बस्य व्याघातस्य च सम्भवः, तादृशाभावो नास्ति, अतः बहूनामनिमन्त्रितत्वादिति । किञ्च दरिद्रगृहे बहूनां भोजने मते न तथा सम्भावनया भोजनोपचारद्रव्याणाम् असम्यग्भाव एव भवितुमर्हति, एकस्य तु

[पुनर्नेपथ्ये] भो! जं दाणिं पढमं ज्जेव पच्चादिट्ठोसि, ता को दाणिं दे णिब्बन्धो पदे पदे मं अणुसन्धिदुं? * (ब)

मैत्रे। पच्चादिट्ठोम्हि एदिणा। भोदु, अस्स बम्हण उवणिमन्तेमि। † [इति निष्क्रान्त]।

[इति आमुखम्] (भ)।

[प्रविश्य प्रावारहस्ती (म) मैत्रेय। "अस्स बम्हण—" इति पूर्वोक्तं पठित्वा]

आदु, मए मित्तेण परस्स आमन्तणआइं भक्खिदव्वाइं [पच्छिदव्वाइं] हा अवत्थे! तुलीअसि। जो दाणिं अहं तत्त-

---

* भो! यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि, तत् क इदानीं ते निबन्धः पदे पदे मामनुसन्धातुम्?

† प्रत्यादिष्टोऽस्मि एतेन। भवतु, अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि।

‡ अथवा, मया मैत्रेण परस्य आमन्त्रणकानि भक्षयितव्यानि ["पच्छिदव्वाइं" इति पाठे—"प्रसारितव्यानि" इति म]॥ हा अवस्थे! तुलयसि॥ य इदानीमहं

भवदो चारुदत्तस्स रिद्धीए अहोरत्त पअत्तणसिद्धेहिं उग्गारसुरहिगन्धेहिं मोदकेहिं ज्जेव्व असिदो अब्भन्तरचदुस्सालअदुआरे उवविट्ठो मल्लकसदपरिवुदो चित्तअरो विअ अङ्गुलीहिं छिविअ छिविअ अवणेमि, णअरचत्तरवुसहो विअ रोमन्थाअमाणो चिट्ठामि ; सो दाणिं अहं तस्स दलिद्ददाए जहिं तहिं चरिअ गेहपारावदो विअ आवासणिमित्तं इध आअच्छामि। एसो अ अज्जचारुदत्तस्स पिअवअस्सेण चुण्णवुड्ढेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो, सिद्धीकिदेदेवकज्जस्य अज्जचारुदत्तस्स उवणेदव्वो त्ति ; ता जाव अज्जचारुदत्त पेक्खामि। [परिक्रम्यावलोक्य च] एसो चारुदत्तो सिद्धीकिददेवकज्जो गिहदेवदाणं बलिं (य) करेन्तो [हरन्तो] इदो ज्जेव आअच्छदि। ॥

तत्रभवतः चारुदत्तस्य ऋद्ध्या अहोरात्र प्रयत्नसिद्धैः उद्गारसुरभिगन्धिभिर्मोदकैरेवाशितः अभ्यन्तरचतुःशालकद्वारे उपविष्टः मल्लकशतपरिवृतः चित्रकर इव अङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा अपनयामि, नगरचत्वरवृषभ इव रोमन्थायमानस्तिष्ठामि, स इदानीमहं तस्य दरिद्रतया यत्र तत्र चरित्वा गेहपारावत इव आवासनिमित्तमत्रागच्छामि। एष च आर्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः, सिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्योपनेतव्य इति, तद् यावत् आर्यचारुदत्तं पश्यामि। एष चारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्यः गृहदेवतानां बलिं कुर्वन् ['हरन्तो" इति पाठे,—"हरन्" इति स। उपहरन् इत्यर्थः] इत एवागच्छति।

इत्यर्थः, ("द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ" इत्यमरः) ["गड्वादिभ्यः परा सप्तमी" इति वार्तिकेन निष्ठान्तपदस्य परप्रयोगः]।

(य) आमन्त्रणकानि—आमन्त्रणं—निमन्त्रणे प्रस्तुतानि द्रव्याणि। तुलयामि—तुलां करोमि, तुलवत् लघु करोमि इत्यर्थः, मामिति शेषः। ऋद्ध्या—सम्पदा। उद्गारेति।—उद्गारेण—भक्षितद्रव्यस्य ऊर्ध्वगामिवायुवेगोद्गमनेन, सुरभि—सौरभान्वितः, गन्धः येषां तथोक्तैरित्यर्थः, मोदकानामदेव सौरभाधिक्यं [illegible] केवलं तेषामशनकाल एव सौरभोद्गमः, अपि तु [illegible] पश्चादपीति भावः। अशितः,—तृप्तः। मल्लकशतपरिवृतः,—[illegible]

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टचारुदत्तो रदनिका च]।

चारु। [ऊर्द्धमवलोक्य सनिर्वेद निश्वस्य च]—

यासा बलि सपदि मद्गृहदेहलीना
हसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्व्वं ।
तास्वेव सम्प्रति विरूढतृणाङ्कुरासु
बीजाञ्जलि पतति कोटमुखावलीढ ॥ ९ ॥

[इति मन्द मन्द परिक्रम्य उपविशति]।

नाटिकाकारः "टीका" इति नाम्ना प्रसिद्धानामित्यर्थ , शतै ,—बहुशतसङ्ख्यकै गङ्गकै-रित्यर्थ दीनादिक्षुद्राद्यपरिपूरितैरिति भाव , परिहृत ,—परित्याक्त , चित्रकर-दर्वि —वर्णपातस्तवर्त्तित । स्वपनयानि—स्वजानि, नाम्नामीति यावत्, प्रति-नन्दादिति भाव तन्मावमिति शेष । यथा चित्रकर तुलिकया वर्णिकाभाण्ड मन्द मन्द स्वैव परिभ्रमति, तद्वदिति भाव । नगरचत्वरवृषभ ,—नगराङ्गनवृष इव । रोमन्थायमान —उद्गीर्य्य चर्व्वण कुर्व्वाण । गेहपारावत इव—गृहकपोत इव । कारणनिमित्त—कारणनिमित्तम् । इह—चारुदत्तगृहे इत्यर्थ । जाती-कुसुमवासित —जातीकुसुमै —मालतीपुष्पै , वासित ,—सुरभीकृत । सिद्धीकृत-देवकार्य्य —सम्पादितपञ्चयज्ञादिकर्म्मा । उपनेतव्य ,—दातव्य । बलि—पूजा ("बलि पूजोपहारयो " इत्यमर) ।

विदू। एसो अज्जचारुदत्तो। ता जाव सम्पदं उवसप्पामि। [उपसृत्य] सोत्थि भवदे। वड्ढदु भवं। *

चारु। अये! सर्व्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः। सखे! स्वागतम्? आस्यताम्।

विदू। जं भवं आणवेदि। [उपविश्य] भो वअस्स! एसो दे पिअवअस्सेण चुणवुड्ढेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो, सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उवणेदव्वो। † [इति समर्पयति]।

चारु। [गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः]।

विदू। भो! इदं किं चिन्तीअदि? ‡

चारु। वयस्य!—

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।
सुखात् तु यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति॥ १०॥

---

* एष आर्य्यचारुदत्त। तत् यावत् साम्प्रतमुपसर्पामि। स्वस्ति भवते। वर्द्धतां भवान्।

† यत् भवान् आज्ञापयति। भो वयस्य। एष ते प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः, सिद्धीकृतदेवकार्य्यस्य आर्य्यचारुदत्तस्य त्वया उपनेतव्यः।

‡ भो। इदं किं चिन्त्यते?

विलासिजनोचितं कुसुमसुरभीकृतं प्रावारकमुपलभ्य स्वीयवैभवावस्थां [illegible] प्रदर्शयन्नाह, सुखमिति।—घनान्धकारेषु—निविडतिमिराच्छन्नेषु देशेषु, दीपदर्शनं—प्रदीपप्रकाश इव, दुःखानि—कष्टानि, अनुभूय, स्थितस्येति शेषः, सुखं—आनन्दः, हि—निश्चितं, शोभते—राजते, दुःखानुभवानन्तरं सुखानुभवः [illegible] सन्तोषाय भवतीति भावः। तु—किन्तु, यो नरः—पुरुषः, सुखात्—[illegible] दरिद्रतां—निर्धनतां, याति—प्राप्नोति, स नरः—[illegible], [illegible] शरीरेण—देहेन, धृतः,—[illegible] [illegible] इत्यर्थः, एव [illegible]

विदू। भो वअस्स! मरणादो दालिद्दादो वा कदरं दे रोअदि? *

चारु। वयस्य!—

दारिद्र्यान्मरणाद् वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम्।
अल्पक्लेशं मरणं, दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्॥ ११॥

विदू। भो वअस्स! अलं सन्तावेण। पणइजणसंकामिद-विहवस्स सुरलोअपीदसेसस्स विअ पडिवच्चदस्स परिक्खओ वि दे अहिअदरं रमणीओ। † (२)

* भो वयस्य! मरणात् दारिद्र्याद्वा कतरत् ते रोचते?

† भो वयस्य! अलं सन्तापेन। प्रणयिजनसङ्क्रामितविभवस्य सुरलोकपीतशेषस्य प्रतिपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि ते अधिकतरं रमणीयः।

चारु। वयस्य। न ममार्थान् प्रति दैन्यम्। पश्य,—

एतत् तु मां दहति, यद् गृहमस्मदीयं
क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति।
संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः
कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम्॥ १२॥

विदू। भो वअस्स! एदे क्खु दासीए पुत्ता अत्थकल्लवत्ता वरडाभीदा विअ गोवालदारआ अरण्णे जहिं जहिं ण खज्जन्ति (ल) तहिं तहिं गच्छंति। *

---

* एते खलु दास्याः पुत्रा अर्थकल्यवर्त्ता वरटाभीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यन्ते, तत्र तत्र गच्छन्ति।

धर्म्मादिरभिव्यज्यते] तेन च विभवहीनताया अतिरमणीयत्वम्, सुरलोकपीतशेषस्य—सुरलोकैः,—देवैः, पीतशेषस्य—क्रमेण भुक्तावशिष्टस्य इत्यर्थः, प्रतिपच्चन्द्रस्य इव—शुक्लप्रतिपदि चन्द्रदर्शनाभावात् एतत् कृष्णचतुर्दश्या उपलक्षकम्। तथा च कामन्दकः,—"धर्म्मार्थं क्षीणकोषस्य क्षीणत्वमपि शोभते। सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव॥" इति। यथा वा,—"मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः। कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः॥" देवताभिः क्रमशः पानात् कृष्णपक्षीयक्षीणचन्द्रं पूर्णचन्द्रमपेक्ष्य लोको यथा समधिकं पश्यति, तद्वत् धर्म्मार्थं कृतशेषविभवं निर्धनं त्वां लोकोऽधिकतरं मन्यते इति भावः।

चारु। वयस्य!—

सत्य न मे विभवनाशकृताऽस्ति चिन्ता,
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति।
एतत् तु मा दहति, नष्टधनाश्रयस्य
यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति॥ १३॥

अपिच.—

दारिद्र्याद् ह्रियमेति, ह्रीपरिगत. प्रभ्रश्यते तेजसो,
निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते।
निर्विस्स शुचमेति, शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते,
निर्बुद्धि क्षयमेत्यहो। निधनता सर्व्वापदामास्पदम्॥१४॥

विदू। भो वअस्स। तं ज्जेव अत्थकल्लवत्तं सुमरिअ अलं सन्तप्पिदेण।*

चारु। वयस्य! दारिद्र्या द्धि पुरुषस्य,—

निवासश्चिन्तायाः, परपरिभवो, वैरमपरं,
जुगुप्सा मित्राणां, स्वजनजनविद्वेषकरणम्।
वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च, कलत्रात् परिभवो,
हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सन्तापयति च॥ १५॥

* भो वयस्य। तमेव अर्थकल्यवर्त्तं स्मृत्वा अलं सन्तापितेन।

निर्द्धनत्वात्, ह्रियं—लज्जाम्, एति—प्राप्नोति, लोक इति शेषः, अभीष्टनिष्पादना सामर्थ्यात् इति बोध्यम्, ह्रीपरिगतः,—लज्जितः जनः, तेजसः,—बलात्, प्रभ्रश्यते—प्रच्युतो भवति, निस्तेजाः,—तेजोरहितः, परिभूयते—येन केनापि कारणेन लोके निर्भयं तिरस्क्रियते इत्यर्थः, भीतिकारणतेजसोऽभावात् इत्यवधेयम्, परिभवात्—अवमानात्, निर्वेदं—स्वावमाननम्, अनुतापं वा, आपद्यते—प्राप्नोति, निर्विण्णः,—निर्वेदयुक्तः, शुचं—शोकम्, एति—प्राप्नोति, जीवनस्य वैयर्थ्यादिति भावः, शोकपिहितः,—शोकाक्रान्तः, बुद्ध्या—विवेकेनेत्यर्थः, परित्यज्यते—विहीयते, निर्बुद्धिः,—निर्विवेकः, क्षयं—नाशम्, एति—गच्छति, उक्तञ्च श्रीमद्भगवद्गीतायां,—"बुद्धिनाशात् प्रणश्यति" इति, अत एवेति उक्तम्, अहो इति आश्चर्यद्योतकमव्ययम्, निधनता—दारिद्र्यं, सर्वापदां—सर्वासाम् आपदां—विपत्तीनाम्, आस्पदं—स्थानं, दारिद्र्यात् सर्वा एवापदो भवन्तीत्यर्थः। निधनशब्दो हि मरणे रूढः, अत्र तु धनशून्यत्वे प्रयुक्तत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धताख्यदोषः, स च चतुर्थपादस्य "निर्वित्तता सर्वापदामास्पदम्" इत्येवं परिवर्त्तनेन समाधातुं शक्यते। अत्र दारिद्र्यादुत्तरोत्तरं लज्जादीन् प्रति कारणतया कारणमालाऽलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १४॥

दारिद्र्यस्य सर्वापन्निदानत्वं प्रकारान्तरेणाह, निवास इति।—चिन्तायाः,—कथं मम व्ययनिर्व्वाहो भविष्यति, कथं वा एतावान् परिवारः पोषणीय इत्येवं रूपायाः इत्यर्थः, निवासः,—आश्रयः, परपरिभवः,—परेषाम्—अन्येषां, परिभवः,—तिरस्कारस्थानम्, अन्यकर्तृकावमाननाऽऽस्पदमित्यर्थः, दारिद्र्याणाम् [illegible] भावः, अपरम्—अन्यत्, वैरं—शत्रुभावः, शत्रुवत् [illegible], मित्राणां—बन्धूनां, जुगुप्सा—घृणास्थानमित्यर्थः, [illegible]

तद् वयस्य । कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः । गच्छ, त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर । (व)

विद् । ण गमिस्सं । *

चारु । किमर्थम् ?

विदू । जदो एव्वं पूइज्जन्ता वि देवदा ण दे पसीदन्ति, ता को गुणो देवेसु अच्चिदेसु ? †

चारु । वयस्य । मा मैवम्; गृहस्थस्य नित्योऽय(श) विधिः,—

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः ।
तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ? ॥१६॥

तद् गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर ।

---

* न गमिष्यामि ।

† यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति तत् को गुणो देवेषु अर्चितेषु ?

विदू। भो। ण गमिस्सं, अस्सो कोवि पउञ्जीअदु। मम उण बम्हणस्स सव्वं ज्जेव विपरीदं परिणमदि, आदंसगदा विअ छाआ वामादो दक्खिणा दक्खिणादो वामा। अस्सं अ,— एदाए पदोस-वेलाए इध राअमग्गे गणिआ विडा चेडा राअ-वल्लहा अ पुरिसा सञ्चरंति। (ष) ता मण्डूअलुद्धस्स कालसप्पस्स मूसिओ विअ अहिमुहावडिदो वज्झो दाणि भविस्सं। तुमं इध उववीट्टो किं करिस्ससि? *

चारु। भवतु तिष्ठ, तावदहं समाधिं निर्वर्त्तयामि। (स)

[नेपथ्ये]। तिष्ठ वसन्तसेने। तिष्ठ।

---

* भो। न गमिष्यामि। अन्य कोऽपि प्रयुज्यताम्। मम पुनर्ब्राह्मणस्य सर्व्वमेव विपरीतं परिणमति, आदर्शगता इव छाया वामतो दक्षिणा, दक्षिणतो वामा। अन्यच्च,—एतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाश्चेटा राज वल्लभाश्च पुरुषाः सञ्चरन्ति, तस्मात् मण्डूकलुब्धस्य कालसर्पस्य मूषिक इव अभिमुखापतितो वध्य इदानीं भविष्यामि। त्वमिह उपविष्टः किं करिष्यसि?

—देवता,—देवाः, तपसा—तपस्यया, मनसा—चेतसा, ध्यानेनेत्यर्थः, वाग्भिः,—वाक्यैः, स्तवपाठादिभिरित्यर्थः, बलिकर्म्मभिः,—पूजाकार्य्यैः, पूजिताः,—सम्मानिताः सन्तः, नित्य—नियतं, शमिनां—शान्तात्मनां, तुष्यन्ति—तोषमापद्यन्ते, तदा उत्कृष्टं परलोकं शमिभ्यः प्रयच्छन्ति इति यावत्, "[illegible] मुच्यते" इति शास्त्रवचनात्। विचारितैः,—विचारणैः, किं—किं फलम्? नात्र विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(ष) आदर्शस्य प्रतिबिम्बे वामा भागा दक्षिणे दृश्यन्ते, दक्षिणाश्च वामे, एवं वस्तुगतिः। "एतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाश्चेटा राजवल्लभाश्च पुरुषाः सञ्चरन्ति" इत्यनेन विटादीनां प्रवेशः सूचितः, "[illegible]" [illegible] शास्त्रात्। तथापि "गणिका" इत्यनेन वसन्तसेनायाः, "राजवल्लभाः" इत्यनेन शकारस्य च प्रवेशः विज्ञपितो ज्ञेयः।

(स) समाधि—नियमं, गृहदेवतापूजादिकमिति भावः, "[illegible]"—सम्पादयामि।

[ततः प्रविशति विटशकार-चेटैरनुगम्यमाना (ह) वसन्तसेना]।

विट । वसन्तसेने । तिष्ठ तिष्ठ,—

किं त्वं भयेन परिवर्त्तितसौकुमार्य्या
नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।
उद्विग्नचञ्चलकटाक्षविसृष्टदृष्टि-
र्व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ? ॥ १७ ॥

शकार । चिट्ठ वशन्तशेणिए । (क) चिट्ठ,—

(क) तिष्ठ वसन्तसेनिके । तिष्ठ —

(ह) विट —वेश्यानागरिकयो परस्पर सन्देश विटति—कथयतीति लुप्ता इगुपध भट्टवशीय लम्पट इत्यर्थ, तथा चोक्त,—"सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्त कलैकदेशज्ञ । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमती गोष्ठ्याम् ॥" शकार —"मदमूर्खताऽभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्त । सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञ श्याल शकार इत्युक्त ॥" इत्युक्तलक्षण , चेट ,—हीनजातीयदास ।

किं याशि, धावशि, पलाअशि, पक्खलन्ती,
वाशू ! पशीद ण मलीश्शशि, चिट्ठ दाव ।
कामेण दज्झदि हु मे हलके तवश्शी,
अंगाललाशिपडिदे विअ मशखण्डे * ॥ १८ ॥

चेट । अज्जए ! चिट्ठ चिट्ठ,†—

उत्ताशिता गच्छशि अन्तिका मे
शंपुण्णपुच्छा विअ गिम्हमोरी ।

---

* किं यासि, धावसि, पलायसे, प्रस्खलन्ती,
वासु ! प्रसीद, न मरिष्यसि, तिष्ठ तावत् ।
कामेन दह्यते खलु मे हृदयं तपस्वि,
अङ्गारराशिपतितमिव मांसखण्डम् ॥

† आर्ये ! ["अज्जुके !" इति पाठे, "गणिके !" इति तद्व्याख्यानं, "माध्वीको गणिकाऽज्जुका" इत्यमर वचनात्] तिष्ठ तिष्ठ,—

‡ उत्त्रासिता गच्छसि अन्तिका मे
सम्पूर्णपुच्छेव ग्रीष्ममयूरी ।

विटवच्छकारोऽपि तां तादृक् पलायनपरामनुसरन्नाह, किं यासीति ।—वासु !—बाले ! ("बाला स्याद् वासू" इत्यमरः) त्वं प्रस्खलन्ती—पादस्खलनवती सती, बन्धुरभूमौ पदविक्षेपणादिति भावः, किं—कथं, यासि, धावसि, पलायसे [illegible] सैकार्थत्वेन पौनरुक्त्यं शकारवचनत्वात् न दोषावहम्, तदुक्तम्,—"अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्धञ्च शकारवचनं विदुः ॥" इति । अन्यच्च,—"आगमलिङ्गविहीनं देशकालान्यायसमयविपरीतम् । व्यर्थैकार्थमपार्थं भवति हि वचनं शकारस्य ॥" इति । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । प्रसीद—मयि प्रसन्ना भव, न मरिष्यसि—न ते जीवननाशो भविष्यतीत्यर्थः, तिष्ठ—पलायनात् विरता भव, तावदिति वाक्यालङ्कारे । मे—मम, तपस्वि—अनुकम्पार्हं, हृदयम्—अन्तःकरणम्, अङ्गारराशिपतितम्—अग्निपुञ्जान्तर्गतं, मांसखण्डमिव, कामेन—मदनानलेन, दह्यते—सन्तप्यते, खल्विति निश्चये । अत्र उपमालङ्कारः । [illegible]

विटशकारवचेटोऽपि तां तथाविधामनुसरन्नाह, उत्त्रासितेति ।—मे—मम, अन्तिका—ज्येष्ठा भगिनी, ("अन्तिका भगिनी ज्येष्ठा" इत्यमरः) [illegible]

ओवग्गदो ग्गासिअ भट्टके मे
वस्ते गडे कुक्कुडशावके व्व ॥ १६ ॥

विट। वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ,—

किं यासि ? बालकदलीव विकम्पमाना
रक्तांशुकं पवनलोलदशं वहन्ती।
रक्तोत्पलप्रकरकुड्मलमुत्सृजन्ती
टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा ॥ २० ॥

शकारः । चिट्ठ वशन्तशेणिए ! चिट्ठ,*—

मम मअणमणङ्गं मम्मह वड्ढअन्ती
णिशि अ शअणके मे णिद्दअं पक्खिवन्ती ।
पशलशि भअभीदा पक्खलन्ती खलन्ती
मम वशमणुजादा लावणश्शेव कुन्ती † ॥ २१ ॥

विटः । वसन्तसेने !—

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ? ।
वेगादहं प्रविसृतः पवनं निरुन्ध्यां
त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि ! न मे प्रयत्नः ॥ २२ ॥

---

* तिष्ठ वसन्तसेने । तिष्ठ,—

† मम मदनमनङ्गं मन्मथं वर्द्धयन्ती
निशि च शयनके मे निर्दयं प्रक्षिपन्ती ।
प्रसरसि भयभीता प्रस्खलन्ती स्खलन्ती
मम वशमनुयाता रावणस्येव कुन्ती ॥

कि—कथं, यासि ? अत्र उत्प्रेक्षाऽनुप्राणित उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

ममेति ।—शयनके—शय्यायाम् । प्रसरसि—गच्छसि । [“पक्खिवन्ती” इत्यत्र “आक्खिवन्ती” इति पाठे,—“आक्षिपन्ती” इति, तथा “णिद्दअं” इत्यस्य “निद्राम्” इति वा सं] अन्यत् सर्वं पुनरुक्तत्वादिकं पूर्ववत् बोद्धव्यमिति । भयभीतेति भयशब्दः अपार्थकः । रावणस्येव कुन्तीति शास्त्रविरुद्धतया हतोपममिति बोध्यम् । मालिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

तथापि वेगात् पलायमानामालोक्य पुनरपि विटः कथयति, किमिति ।—त्वं पदैः,—पादविक्षेपैः, मम पदानि—पादविक्षेपान्, विशेषयन्ती—अतिक्रामन्ती, मत्तोऽपि समधिकं पादविक्षेपं कुर्वती सतीत्यर्थः, पतगेन्द्रात्—गरुडात्, यत् [illegible] अभिभूता—आक्रान्ता, व्यालीव—भुजङ्गीव, किं—कथं, यासि ?—गच्छसि । [illegible] वरगात्रि !—वर—श्रेष्ठं, कोमलमित्यर्थः, गात्रं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ, [illegible] इत्यर्थः, अहं वेगात्—स्ववेगमाश्रित्य इत्यर्थः, [illegible] प्रविसृतः,—

शकारः। भावे भावे! (ख)—

एशा णाणकमूशिकामकशिका, मच्छाशिका, लाशिका,
णिण्णाशा, कुलणाशिका, अवशिका, कामश्श मञ्जूशिका।
एशा वेशवहू शुवेशणिलआ, वेशङ्गणा, वेशिआ,
एशे शे दशणामके मइ कले, अज्जावि मं णेच्छदि॥ २३॥

---

* भाव! भाव!—

एषा नाणकमोषिकामकशिका, मत्स्याशिका, लासिका,
निर्नासा कुलनाशिका अवशिका, कामस्य मञ्जूषिका।
एषा वेशवधूः सुवेशनिलया, वेशाङ्गना वेशिका,
एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतानि, अद्यापि मां नेच्छति॥

[illegible] मम्, वचन—मायतमपि, निरस्याम्—मातङ्गीमिव मत्वा, [न रुन्ध्याम्' इति पाठे तु—मकार सार्थो, न रुन्ध्याम्? अपि तु रुन्ध्यामेव इत्यर्थः] तु—किन्तु, तद्विरहे—तव विरहे—इमान्यपि मे—मम, प्राणाः,—अभिलाष, न, सुन्दरी [illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। वसन्ततिलक [illegible]। २२।

विट। प्रसरसि भयविक्लवा किमर्थं ?
प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वा।
विटजननखघट्टितेव वीणा,
जलधरगर्जितभीतसारसीव ॥ २४ ॥

शकार। झणझणन्तबहुभूषणशद्दमिश्शं
किं दोवदी विअ पलाअशि लामभीदा ?।

* झणज्झणमिति बहुभूषणशब्दमिश्र
किं द्रौपदी इव पलायसे रामभीता ?।

प्रत्यय "प्रत्ययस्थात्—" (७।३।४४ पा०) इति पूर्व्वस्यात इत्वम, "मञ्जुषाऽपि च मञ्जूषा पेटा च पेटिकेत्यपि" इति शब्दरत्नावली] एषा, सुवेशानां—शोभनालङ्कार परिधानानां, निलया—स्थानभूता, सतत शोभनालङ्कारवसनविराजिता इत्यथ, वेशवधू,—वेशस्य—वेश्याजनाश्रयस्य जनस्य, ("वेशो वेश्याजनाश्रय" इत्यमर) वधू,—स्त्री, ("वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च" इति कोषान्तरम्) वेशाङ्गना—वेशेषु—वेश्याजनाश्रयेषु, अङ्गना—उत्तमाङ्गसौष्ठववती स्त्री, वेश्याजनेषु परमा सुन्दरीत्यथ, वेशिका—वेशवती, अस्या,—वसन्तसेनाया, एतानि—पूर्व्वकथितानि, दश—दश सङ्ख्यकानि, नामानि मया कृतानि—रचितानि, अद्यापि—इदानीमपि, मां न इच्छति—अभिलषति। अत्र "वेशवधू" "वेशाङ्गना" इत्यादौ एकार्थशब्दप्रयोगजन्य छिरुक्त्यादिदोष शकारवचनत्वात् सोढव्य। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २३ ॥

एशे हलामि शहशत्ति जधा हणूमे
विश्शावशुश्श बहिणिं विअ तं शुभद्दं * ॥ २५ ॥

चेट। लामेहि अ लाअवल्लह, तो क्खाहिशि मच्छमंशकं।
एदेहिं मच्छमंशकेहिं शुणआ मलअं ण शेवन्ति † ॥२६॥

विट। भवति वसन्तसेने!—
किं त्वं कटीतटनिवेशितमुद्वहन्ती
ताराविचित्ररुचिरं रशनाकलापम्।

एष हरामि सहसेति यथा हनूमान्
विश्वावसोर्भगिनीमिव तां सुभद्राम् ॥

† रमय च राजवल्लभ, ततः खादिष्यसि मत्स्यमांसकम्।
एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां श्वानो मृतकं न सेवन्ते ॥

यासि ?—द्रुतमन्दं यासि ? एष,—त्वदनुसारी अहमित्यर्थः, हनूमान् यथा—पवननन्दन इव विश्वावसोः,—स्वनामप्रसिद्धस्य कस्यचित् गन्धर्वाधिपतेः, तां—प्रसिद्धां, भगिनीं—स्वसारं, सुभद्रामिव—श्रीकृष्णस्य भगिनीमिव, सहसेति हठादेवमित्यर्थः, हरामि—गृह्णामि। शकारवाक्यत्वात् द्विरुक्तिहतोपमत्वादिदोषः सोढव्यः। अत्र उपमाऽलङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन

त्रस्ताद्भुतं नगरदैवतवत् प्रयासि ? ॥ २७ ॥

शकार । अम्हेहिं चण्डं अहिशालिअन्ती

वणे शिआली विअ कुक्कुलेहिं ।

पलाशि शिग्घं तुलिदं शवेग्गं

शवेडणं मे हलअं हलन्ती * ॥ २८ ॥

---

* अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा वने शृगालीव कुक्कुरैः ।
पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगं सवेष्टनं मम हृदयं हरन्ती ॥

ताराभिः,—मुक्ताभिः, (राजनिघण्टौ स्त्रीलिङ्गोऽपि ताराशब्दः मुक्तावाचकतया निर्दिष्टः) विचित्रम्—अद्भुतम्, अत एव रुचिरः—मनोहरं, रशनाकलापः—मेखला-भूषणं, ("कलापो भूषणे बर्हे" इति कोषः) उद्वहन्ती—धारयन्ती, निर्मथिता—विलेपिता, चूर्णा—चूर्णीकृता इत्यर्थः, मनःशिला—रक्तवर्ण उपधातुविशेषः यत्र तादृशेन, वक्त्रेण—मुखेन, उपलक्षिता सती, नगरदैवतवत्—नगराधिदेवता इव, त्रस्ताद्भुतं—सभयविस्मयं यथा तथा, ["त्रस्ताद्भुतम्" इत्यत्र "त्रस्तद्रुतम्" इति पाठान्तरम्] किं—कथं, प्रयासि ?—गच्छसि ? अत्र उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

वस। पल्लवश्रा। पल्लवश्रा। परहुदिए। परहुदिए। *

शकार। [सभयम्] भावे! भावे। मणुश्शे मणुश्शे। †

विट। न भेतव्य न भेतव्यम्।

वस। माहविए। माहविए। ‡

विट। [सहासम्] मूर्ख। परिजनोऽन्विष्यते।

शकार। भावे; भावे। इत्थिश्रा श्रस्सेशदि? §

विट। अथ किम्।

शकार। इत्थिश्राणं शद मालेमि, शूले हगे। ¶ (ग)

वस। [शून्यमवलोक्य] हद्धी। हद्धी! कध परिश्रणो वि परिब्भट्टो॥ एत्थ मए अप्पा सत्र ज्जेव्व रक्खिदव्वो। **

विट। अन्विष्यतामन्विष्यताम्।

शकार। वशन्तशेणिए। विलव विलव, परहुदिश्र वा पल्लवश्र वा शव्व वा वशन्तमाश। (घ) मए अहिशालिश्रतीं तुमं को पलित्ताइश्शदि ? ††—

---

* पल्लवक। पल्लवक। ["पल्लवश्रा। पल्लवश्रा।" इत्यत्र "पल्लविए। पल्लविए।" इति पाठान्तरम्, तत्र "पल्लविके। पल्लविके।" इति च] परभृतिके। परभृतिके।

† भाव। भाव। मनुष्या मनुष्या। ‡ माधविके। माधविके।

§ भाव। भाव। स्त्रियमन्विष्यति?

¶ स्त्रियो शत मारयामि, शूरोऽहम्।

** हा धिक्। हा धिक्। कथं परिजनोऽपि परिभ्रष्टः॥ अत्र मया आत्मा [illegible] रक्षितव्यः।

†† वसन्तसेनिके। विलप विलप, परभृतिकां वा पल्लवकं वा सर्वं वा वसन्तमासम्। मया अभिसार्यमाणां त्वां कः परित्रास्यते?—

(ग) [illegible]

(घ) [illegible]

किं भीमशेणे ? जमदग्गिपुत्ते ?
कुन्तीशुदे वा ? दशकन्धले वा ? ।
एशे हगे गेह्निअ केशहत्थे
दुश्शाशणश्शाणुकिदिं कलेमि * ॥ २८ ॥

णं पेक्ख, णं पेक्ख, †—

अशी शुतिक्खे वलिदे अ मत्थके,
कप्पेम शीशं, उद मालएम वा ।

---

* किं भीमसेनः ? जमदग्निपुत्रः ?
कुन्तीसुतो वा ? दशकन्धरो वा ? ।
एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्ते
दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥

† ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व,—

‡ असिः सुतीक्ष्णो वलितश्च मस्तके,
कृन्ताम शीर्षम्, उत मारयामो वा ।

मयि त्वामाक्रामति वीरेषु न कोऽपि त्वां परित्रातुमर्हः इति सगर्वमभिदधानः शकारः प्रसिद्धवीराणां रक्षणासामर्थ्यं दर्शयति, किमिति ।—किं भीमसेनः,—वृकोदरः, त्वां रक्षिष्यति इति शेषः, एवं सर्वत्र । जमदग्निपुत्रः,—परशुरामः, वा—अथवा, कुन्तीसुतः,—कुन्तीपुत्रः कर्णः, अर्जुनो वा इत्यर्थः, अथवा दशकन्धरः,—दशाननः रावणो वा ? एषोऽहं केशहस्तं—केशकलापं, कुन्तलसमूहमित्यर्थः, ("पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" इत्यमरः) तवेति शेषः, गृहीत्वा—धृत्वा, आकृष्येत्यर्थः, दुःशासनस्य—तन्नाम्नो धृतराष्ट्रपुत्रस्य, अनुकृतिं करोमि—अनुकरणं करोमीत्यर्थः, दुःशासनो यथा द्रौपद्याः केशानाकृष्य निर्यातयामास, तथा अहमपि त्वां केशाकर्षणेन पीडयितुमारभे, यदि कश्चित् रक्षकः स्यात्, स रक्षतु इति भावः । अत्र उपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २८ ॥

अल तवेदेण पलाइदेण,

सुमुश्श जे होदि, ण शे क्खु जीअदि ॥ ३० ॥

वस। अज्ज ! अबला क्खु अह्म। §

विट। अत एव भ्रियसे।

शकार। अदो ज्जेव ण मालीअशि। ¶

वस। [स्वगतम्] काध अणुणओ वि से भअं उप्पादेदि। भोदु एव्व दाव: [प्रकाशम्] अज्ज ! इमादो किम्पि अलङ्करण तक्कीअदि ? ÷ (ङ)

विट। शान्तम्। भवति वसन्तसेने। न पुष्पमोषमर्हति उद्यानलता, तत् कृतमलङ्करणे·। (च)

अल तवैतेन पलायितेन,

सुमूर्षुर्यो भवति, न स खलु जीवति ॥

§ आर्य्य ! अबला खलु अहम्।

¶ अत एव न मार्य्यसे।

÷ कथमनुनयोऽप्यस्य भयमुत्पादयति। भवतु एव तावत्, आर्य्य ! अस्मात् किमपि अलङ्करण तर्क्यते ?

वस । ता किं क्खु दाणिं ? *

शकार । हगे देवपुलिशे मणुश्शे वाशुदेवके कामइदव्वे । †

वस । [सक्रोधम्] शन्त शन्तं । अवेहि, अणज्जं मन्तेसि । ‡

शकार । [सहस्ततालं विहस्य] भावे ! भावे ! पेक्ख दाव, अन्तलेण शुशिणिद्धा एशा गणिआदालिआ णं, जेण मं भणादि, एहि, शन्ते शि, किलिन्ते शि त्ति । हगे ण गामन्तलं ण णगलन्तलं वा गडे । अज्जुके ! शवामि भावश्श शीशं अत्तणकेहिं पादेहिं, तव ज्जेव्व पश्चाणुपश्चिआए (छ) आहिंडन्ते शन्ते किलिन्ते म्हि शवुत्ते । §

विट । [स्वगतम्] अये ! कथं शान्तमित्यभिहिते श्रान्त इत्यवगच्छति मूर्खः । [प्रकाशम्] वसन्तसेने ! वेशवासविरुद्धमभिहितं भवत्या । पश्य,—

---

* तत् किं खलु इदानीम् ?

† अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः ।

‡ शान्तं शान्तम् । अपेहि, अनार्यं मन्त्रयसि ।

§ भाव ! भाव ! प्रेक्षस्व तावत्, अन्तरेण सुस्निग्धा एषा गणिकादारिका ननु, येन मां भणति, एहि, श्रान्तोऽसि, क्लान्तोऽसीति । अहं न ग्रामान्तरं न नगरान्तरं वा गतः । आर्यिके ! शपे भावस्य शीर्षम् आत्मीयाभ्यां पादाभ्याम्, तवैव पृष्ठानुपृष्ठिकया आहिण्डमानः श्रान्तः क्लान्तोऽस्मि संवृत्तः ।

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।
वहसि हि धनहार्य्यं पण्यभूतं शरीरं,
सममुपचर भद्रे । सुप्रियं चाप्रियञ्च ॥ ३१ ॥

अपि च,—

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः,
फुल्लां नाम्यति वायसोऽपि हि लतां, या नामिता बर्हिणा ।

शकारकृतप्रस्ताव "शान्तम्" इत्यनेन वसन्तसेनया प्रत्याख्यातमाकर्ण्य तदुक्ते- रयौक्तिकत्वं श्लोकाभ्यामाह, तरुणजनेति ।—वेशवासः,—वेशे—वेश्यालये, वासः,—वसतिः, ("वेशो वेश्याजनाश्रयः" इत्यमरः) तरुणजनसहायः,—तरुण- जनः,—युवजनः सहायः यस्य तादृशः, चिन्त्यताम्—अवधार्य्यतां, [अत्र विध्यर्थे लोट्] या हि गणिका भूत्वा तत्स्थानेवावतिष्ठन्ते, ताभिः युवजनान्वेषणस्यावश्य- कर्त्तव्यतया न त्वया सदुपेक्षणीयेति भावः । "वेशवासः" इति पदस्य "वेशे— वेश्यालये वासः यस्य तादृशः" इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नत्वे तु—ये हि युवानः सुख- प्रार्थना स्वजनान् हित्वा विलासरतैः सार्द्धं वेश्यालयमेवाधिवसन्ति, ते एव वेश्याभि- रन्विष्यन्ते, अतः त्वमपि अस्मान् परित्यज्य अन्यसहायं मा याचस्व इति भावः । हे भद्रे !—साधुशीले ! त्वं मार्गजाता—पथि समुत्पन्ना, सकलजनसंसर्गयोग्येति भावः, लतेव—वल्लीव गणिका—वेश्या, साधारणीत्यर्थः, इति विगणय—मन्यस्व, आत्मान- मिति शेषः, हि—यतः पण्यभूतं—विक्रेयस्वरूपम्, अत एव धनहार्य्यम्—अर्थविनि- मयेन क्रय्यं, शरीरं—देहं, वहसि—धारयसि, अतः सुप्रियं—स्वाभिमतम्, अप्रियम् —अनभिमतञ्च, जनमिति शेषः समं—तुल्यम्, उपचर—सेवस्व,—"निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि । वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥" इति [illegible] । अत्र "वयमप्रिया अपि त्वया सेव्याः" इति [illegible] अप्रस्तुतप्रशंसा, [illegible] धनहार्य्यत्वप- [illegible] । [illegible] मालिनी नाम, —"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

[illegible],—[illegible] —[illegible] [illegible],—[illegible], [illegible] इत्यर्थं,

ब्रह्मचत्रविशस्तरन्ति च यया नावा, तयैवेतरे,
त्वं वापीव लतेव नौरिव जन वेश्याऽसि सर्व्वं भज ॥ ३२ ॥

वस। गुणो क्खु अणुराअस्स कालणं, ण उण बलक्कारो।*(ज)

शकारः। भावे! भावे। एशा गब्भदाशी (झ) कामदेवाअ-दणुज्जाणादो पहुदि ताह दलिद्दचालुदत्ताह अणुलत्ता, ण

* गुण खलु अनुरागस्य कारणं, न पुनर्बलात्कार।

† भाव। भाव। एषा गर्भदासी कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति तस्य

तथा मूर्ख,—अज्ञान, वर्णाधम,—सर्ववर्णनीच, शूद्रोऽपीत्यर्थ, वाप्या—दीर्घिकायाम्, एकस्यामेवेति भाव, स्नाति—अवगाहते, या—लता, बर्हिणा—मयूरेण, नामिता, ["ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा" (ग०) इति मित्त्वस्य वैकल्पिकतया ह्रस्वाभाव] उपवेशनेनेति शेष, वायस,—काकोऽपि, फुल्ला—विकसिता, (तां) लता नाम्यति—नमयति, [नमन नाम भावे घञ्, नाम करोति इति वाक्ये णिच्, तत क्विप्, "णेरनिटि" (६।४।५१ पा०) इति णिचो लोप, ततो नामशब्दस्य कण्ड्वादेराकृतिगणत्वेन तत्र निवेशनात् "कण्ड्वादिभ्यो यक्" (३।१।२७ पा०) इत्यनेन यकि कृते नाम्यसीति रूपम्। नाम करोति इत्यर्थे णिचि "संज्ञापूर्वको विधिरनित्य" इति नियमात् अपि गुणमकृत्वा इकारस्य यकारे कृते नाम्यतीत्यपरे] तथा ब्रह्मक्षत्रविश,—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या, यया नावा—तरण्या, तरन्ति—पारं गच्छन्ति, इतरे—शूद्रादयोऽपि, तयैव—नावा, तरन्तीति शेष। त्वं वेश्या—गणिका, असि अत वापीव—सरसीव, लतेव—वल्लीव, नौरिव—तरणिरिव, सर्व जनम्—अविशेषेण सकल प्रार्थयितारमित्यर्थ, भज—सेवस्व, सकलजनाश्रयणात् तथा कस्यचिदनादर कार्य। अनादरो न कर्त्तव्य इति भाव। अस्मिन्नेव श्लोकद्वये उपदिष्ट नाम नाट्यलक्षणम्, तल्लक्षण यथा दर्पणे,—"उपदिष्ट मनोहारि वाक्य शास्त्रानुसारत" इति, तथाऽत्र प्रक्रमभङ्ग दोषोऽपि। इहैकस्या उपमेयभूताया वसन्तसेनाया वाप्यादिभिर्बहुभिरुपमानै सादृश्यकथनात् मालोपमाऽलङ्कार। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ज) अत्र गुणिन आदरमस्याइमनुरक्ता, न पुनर्भवतामिति प्रस्तुत ... कारणम् अभिहितमित्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कार।

(झ) गर्भदासी—आजन्म किङ्करी, माधुर्य ... इति भाव।

म कामेदि। वामदो तश्श घलं। जधा तव मम अ हत्यादो एशा ण पलिब्भशदि, तधा कलेदु भावे। † (ञ)

विट। [स्वगतम्] यदेव परिहर्त्तव्यं, तदेवोदाहरति मूर्खः। (ट) कथं, वसन्तसेना आर्य्यचारुदत्तमनुरक्ता॥ सुष्ठु खल्विदमुच्यते, "रत्नं रत्नेन सङ्गच्छते" इति। तद् गच्छतु, किमनेन मूर्खेण। [प्रकाशम्] काणेलीमातः। (ठ) वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम्?

शकार। अध इ, वामदो तश्श घलं। ‡

वस। [स्वगतम्] अम्हहे। वामदो तश्श गेहं त्ति जं शच्चं; अवरज्झन्तेण वि दुज्जणेण उवकिदं, जेण पिअसङ्गमं पाविद। § (ड)

दरिद्रचारुदत्तस्यानुरक्ता, न मां कामयते। वामतस्तस्य गृहम्, यथा तव मम च हस्तात् एषा न परिभ्रश्यति, तथा करोतु भावः।

‡ अथ किं, वामतस्तस्य गृहम्।

§ आश्चर्य्यम्। वामतस्तस्य गृहमिति यत् सत्यम्, अपराध्यतापि दुर्जनेन उपकृतं, येन प्रियसङ्गमं प्रापिता।

(ञ) अत्र उपदेशनं नाम नाट्यालङ्कारः, तल्लक्षणं यथा दर्पणे,—"शिक्षा स्यादुपदेशनम्" इति।

(ट) परिहर्त्तव्यं—परित्यक्तव्यम्। चारुदत्तस्य गृहमतिनिकटे वर्त्तते इति यत् वसन्तसेनायै वक्तुं नोचितं, तदेव मूर्खः कथयतीत्यर्थः।

(ठ) काणेलीमातः—काणेली—अविवाहिता स्त्री, व्यभिचारिणी वा, माता यस्य तत्सम्बुद्धौ, [समासान्तविधेरनित्यत्वात् अत्र ककाराभावः। "विश्वेश्वरी जगन्माता चण्डिका त्वां नमाम्यहम्" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आकारान्तो मातृशब्दोऽप्यस्तीति केचित् तन्मते—काणेलीमातः। इति निर्विसर्गपदम्] तद्गर्भजात इत्यर्थः।

(ड) अम्हहे इति हर्षाद्भुतद्योतकम्। अत्र आनन्दो नाम निर्व्वहणाङ्गम्, तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"आनन्दो वाञ्छितागमः" इति।

शकारः। भावे! भावे! वलिए क्खु अन्धआले माशलाशिपविट्टा विअ मशिगुडिआ (ढ) दीशन्ती ज्जेव पणट्टा वशन्तशेणिआ। *

विटः। अहो! बलवानन्धकारः। तथा हि,—

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना।
उन्मीलिताऽपि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥ ३३ ॥

अपि च,—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३४ ॥

---

* भाव! भाव! बलीयसि खलु अन्धकारे माषराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका दृश्यमानैव प्रनष्टा वसन्तसेना।

(ढ) मसीगुटिका—अञ्जनवटिका, कीटविशेष इति केचित्।

बलवदन्धकाराच्छन्नदृष्टिर्विटः किमपि द्रष्टुमक्षमः स्वीयामवस्थां वर्णयन्नाह, आलोकेति।—आलोके—दर्शने, विशाला—महती, तीक्ष्णदर्शनशक्तिसम्पन्नेत्यर्थः, मे—मम, दृष्टिः तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना—तिमिरे—अन्धकारे, प्रवेशेन—आगमनेन, विच्छिन्ना—हीनशक्तिरित्यर्थः, तिमिरस्य—अन्धकारस्य, प्रवेशेन—आगमनेन, विच्छिन्ना—व्याप्ता, दर्शनशक्तिरहिता इति यावत्, अत एव उन्मीलिताऽपि—दर्शनार्थं कृतोन्मेषा अपि, अन्धकारेण—तिमिरेण, निमीलिता—मुद्रिता इव, जायते इति शेषः। उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। आर्या वृत्तम् ॥ ३३ ॥

दृष्टिव्याघातकस्यान्धकारस्यातिगाढत्वं प्रकारान्तरेण वर्णयन्नाह, लिम्पतीति।—तमः—अन्धकारम्, अङ्गानि—देहावयवान्, लिम्पतीव—म्रक्षतीव, नभः,—आकाशम्, अञ्जनं—कज्जलं, वर्षतीव, दृष्टिः,—नेत्रम्, असत्पुरुषसेवेव—नीचपरिचर्या इव, विफलतां—फलराहित्यं, गता—प्राप्ता। अत्र प्रथमार्द्धे उत्प्रेक्षा, द्वितीये उपमा इत्यनयोः संसृष्टिः। नन्वियं पूर्वार्द्धप्रतिपादितोत्प्रेक्षा उपमैव कथं न भवति इवपदस्य सादृश्यार्थकत्वे बाधकाभावात्? यत्तु,—उपमायामिवेन नित्यसमासः [illegible] शासनात् प्रकृते समासस्यासम्भवात् "नाद्या समासे दृष्टा।" [illegible] सामान्याभावात्, अतोऽत्र न सादृश्यमिवार्थ इति, तच्चिन्त्यम्, [illegible] भिन्नत्वाभावस्य उपमाप्रकरण एव दर्शितत्वात्, [illegible]

शकार। भावे! भावे! अन्वेशामि वशन्तशेणिअं।*

विट। काणेलीमातः! अस्ति किञ्चिच्चिह्नं, यदुपलक्षयसि।

शकार। भावे! भावे! किं विअ? †

विट। भूषणशब्दः सौरभ्यानुविद्धमाल्यगन्धो वा। ‡

शकार। शुणामि मल्लगन्धं, अन्धआलपूलिदाए उण णाशिआए शुव्वत्तं उण ण पेक्खामि भूशणशद्दं। ‡

---

* भाव! भाव! अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम्।

† भाव! भाव! किमिव?

‡ शृणोमि माल्यगन्धम्, अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया सुव्यक्तं, पुनर्न पश्यामि भूषणशब्दम्। ["णाशिआए शुव्वत्तं" इत्यत्र "णाशिआए ण शुव्वत्तं," "उण ण पेक्खामि" इत्यत्र "उण पेक्खामि" इति पाठान्तरम्। "नासिकया न सुव्यक्तं," "पुनः पश्यामि" इति च]।

समासानुपपत्तेः। न हि इवेन सह समासे सादृश्येनैवात्र प्रमाणमस्ति, "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" (वा०) इति सामान्यत एवोक्तेः। अथ यत्र समासप्राप्तिस्तत्रैव नियमः, आख्यातेन सह तु समासप्रसङ्ग एव नास्ति इति विनैव समासमत्र प्रयोग इति चेत्? तर्हि सादृश्याद्यर्थतायामपि समासाप्रसङ्गेन विनैव समासमिवपदप्रयोगे बाधकाभावात् इति चेत्, नैवम्, उपमानाभावस्यैवोपमाबाधकत्वात्, तथा हि,—किमत्रोपमानम्? न तावत्कर्त्ता, वैयाकरणमते आख्यातार्थस्य कर्तुर्भावनायां विशेषणीभूतत्वेन तद्विशेषार्थे सादृश्ये स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनान्वयासम्भवात्, पदार्थैकदेशेऽन्यपदार्थान्वयायोगात्। तदेतदुक्तमाचार्यदण्डिना,—"कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे। स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपेक्षितुम्॥" ननु लेपनकर्तोपमानमस्तीति चेत्, न, लेपनक्रियातमसोः साधारणधर्माभावात् लेपनस्यैव

विट । [जनान्तिकम्] (त) वसन्तसेने !—

काम प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
सौदामनीव जलदोदरसन्धिलीना ।
त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च, भीरु ! मुखराणि च नूपुराणि ॥ ३५ ॥

श्रुतम् ? वसन्तसेने !

वस । [स्वगतम्] सुदं गहिदं अ । [नाट्येन नूपुराणि उन्मोच्य, माल्यानि चापनीय किञ्चित् परिक्रम्य हस्तेन परामृश्य] अम्हो ! भित्तिपरामरिससूइद पक्खदुआरअं क्खु एदं । जाणामि अ संजोएण (थ) गेहस्स संवुदं पक्खदुआरअ । *

---

* श्रुत गृहीतञ्च । अहो ! भित्तिपरामर्शसूचित पक्षद्वारक खल्वेतत्, जानामि च संयोगेन गेहस्य संवृत पक्षद्वारकम् ।

(त) जनान्तिक—"त्रिपताककरेणान्यामपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योऽन्यामन्त्रण यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥" इत्युक्तलक्षणम् ।

गाढान्धकारविलीना वसन्तसेनामुद्दिश्य तस्या अदर्शनेऽपि माल्यगन्धादिसूचकता माह, काममिति ।—हे भीरु !—भयशीले ! त्व जलदोदरसन्धिलीना—मेघाभ्यन्तर विलीना, सौदामनी—विद्युदिव, (जलदोदरसन्धिलीनेत्यस्यायमभिप्राय,—मेघ स[ङ्घर्ष]स्थाने घर्षणेन विद्युदुत्पद्यते, तादृशमेघसम्मघात्तरान्तर्गताय जलदोदरपद, तथैव च विद्युत सुस्पष्टदर्शनाभाव सम्भवतीति) प्रदोषतिमिरेण—रजनीमुखोद्भूत तमसा, काम—पर्याप्तरूप, सम्यग्रूपेणेत्यर्थ, न दृश्यसे—नावलोक्यसे, तु—[illegible], माल्यसमुद्भव,—माल्यविनि सृत, अयम—अनुभूयमान, गन्ध,—सौरभ, [illegible] सूचयिष्यति—ज्ञापयिष्यति, मुखराणि—मधुर शब्दायमानानि, नूपुराणि—पादा ङ्गदानि, पादभूषणानि चेत्यर्थ, सूचयिष्यन्ति इति [illegible] अत्रोपमाऽलङ्कार । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३५ ॥

चारु। वयस्य! समाप्तजपोऽस्मि। तत् साम्प्रतं गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर।

विदू। भो! ण गमिस्सं। *

चारु। धिक् कष्टम्!—

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः।
सत्त्वं ह्रासमुपैति, शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते,
पापं कर्म्म च यत् परैरपि कृतं, तत् तस्य सम्भाव्यते॥३६॥

अपि च,—सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते, सम्भाषते नादरात्,
सम्प्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिना सावज्ञमालोक्यते।

---

* भो! न गमिष्यामि।

मातृभ्यो बलिप्रदानाय समादिष्टेन विदूषकेण कृतं प्रत्याख्यानमाकर्ण्यातिदुःखित-चारुदत्तः सनिर्वेदं दैन्यमेव एतद्दुःखनिदानमिति श्लोकद्वयेनाह, दारिद्र्यादिति।— बान्धवजनः,—सुहृज्जनः, पुरुषस्य—जनस्य, दारिद्र्यात्—अधनत्वात्, वाक्ये—वचसि, न सन्तिष्ठते—वाक्यं न गृह्णाति, न प्रतिपालयतीत्यर्थः, [“समवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इति आत्मनेपदम्] प्रतापाभावात् इति भावः, सुस्निग्धाः,—अतिप्रणयिनः, सुहृदः,—बान्धवाः, विमुखीभवन्ति—प्रातिकूल्यमापद्यन्ते, आपदः,—विपत्तयः, स्फारीभवन्ति—विस्तारमापद्यन्ते, सत्त्वं—बलं, ह्रासं—मन्दीभावम्, उपैति—प्राप्नोति, शीलशशिनः,—सद्वृत्तचन्द्रस्य, कान्तिः,—दीप्तिः, परिम्लायते—परितो म्लाना भवति, ह्रासं गच्छतीत्यर्थः, किञ्चेति चार्थः, परैः,—अन्यैरपि, कृतम्—आचरितं, यत् पापं—पापजनकं कर्म—चौर्यादिरूपमित्यर्थः, तत्—पापजनकं कर्म तस्य—दरिद्रस्य सम्भाव्यते—अनुमीयते, दरिद्रतया इदमनेनैव कृतमिति निश्चीयत इत्यर्थः, इदमस्य नास्तीदानीं धनमित्यादितः गृह्णाति इति तात्पर्य्यम्। किमपि नास्ति अकार्यं दरिद्राणामिति भावः। अत्र शीलशशिन इति रूपकोपमयोः सङ्करः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। ३६।

दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया,
मन्ये, निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ३७ ॥

अपिच,—

दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेव-
मस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये,
ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ? ॥ ३८ ॥

गृह—भवन, सम्प्राप्त,—समागत, दरिद्र इति शेष, सावज्ञ—सावहेलम्, आलोक्यते—दृश्यते, लोकैरिति शेष, तथा अल्पच्छद,—सामान्यपरिच्छद, मलिन वेशो दरिद्र इत्यर्थ, लज्जया—मलिनवेशत्वप्रयुक्तत्रपयेत्यर्थ, महाजनस्य—उत्तमपरिच्छदवतो धनिन इत्यर्थ, दूरादेव विहरति—भ्रमति, अत. निर्धनता—दारिद्र्यम्, अपरम्—अन्यत्, षष्ठ—ब्रह्महत्यादिपञ्चविधातिरिक्त, प्रकाम—पूर्ण, महापातक—महापातकस्थानीया इत्यर्थ, इति मन्ये—सम्भावयामि। पातित्यजनकपातका[illegible]-महापातकानां पञ्चविधत्वं मनुना प्रतिपादितम्, यथा,—"ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्गनागम । महान्ति पातकान्याहु संसर्गश्चापि तै सह ॥" इत्यस्य [illegible]मुपपन्नमिति सार । अत्र षष्ठमहापातकस्याप्रसिद्ध्या मन्ये इत्युत्प्रेक्षावाचकतया उत्प्रेक्षाऽलङ्कार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३७ ॥

दारिद्र्येति।—हे दारिद्र्य !—दैन्य ! भवन्त—त्वां, शोचामि—तव भविष्यद्दशा मनुचिन्तयन् दु खमनुभवामीत्यर्थ, यत, त्व सुहृद् इति—[illegible] रिति, मत्वेति शेष, अस्मच्छरीरे—मम देहे, [अस्माकं शरीरे इति विग्रहे [illegible] "अस्मदो द्वयोश्च" (१।२।५९ पा०) इत्यनेन मात्र] एवम—[illegible], उषित्वा—वास कृत्वा, मन्दभाग्ये—हतभाग्ये, मयि विपन्नदेहे—मृते सति, [illegible] गमिष्यसीति मम चिन्ता—भावना, अस्मत्सदृक् कोऽपि न [illegible] अस्मदभावे तव निर्विवादमवस्थानस्थान न पश्यामीति महती मे चिन्ता [illegible] तात्पर्यम् । दारिद्र्यशब्दस्य नपुंसकत्वेन भवन्तमिति पुंल्लिङ्गनिर्देश [illegible] चिन्त्यम्, अत एवात्र च्युतसंस्कारता दोषो ध्वनि। [illegible] यथा,—[illegible] शोचामि इति [illegible] [illegible] [illegible]र्मिलनादुपजातिरियम् ॥ ३८ ॥

विदू। [सवैलक्ष्यम्] भो वअस्स ! जइ मए गन्तव्वं, ता एसा वि मे सहाइणी रदणिआ भोदु । *

चारु। रदनिके ! मैत्रेयमनुगच्छ ।

चेटी। जं अज्जो आणवेदि । †

विदू। भोदि रदणिए ! गेह्न बलिं, पदीवं अ, अहं अवावुदं पक्खदुआरअं करोमि । ‡ [तथा करोति]।

रद। मम अब्भुववत्तिणिमित्तं (द) विअ अवावुदं पक्खदुआरअं, ता जाव पविसामि । [दृष्ट्वा]। हद्धी ! हद्धी ! कधं पदीवो ॥ § [पटान्तेन निर्वाप्य प्रविष्टा]।

चारु। मैत्रेय ! किमेतत् ?

विदू। अवावुदपक्खदुआरएण पिण्डीकिदेण (ध) वादेण णिव्वाविदो पदीवो । भोदि रदणिए ! णिक्कम तुमं पक्खदुआरएण, अहंपि अब्भन्तरचदुस्सालादो पदीवं पज्जालिअ आअच्छामि । ¶ [इति निष्क्रान्तः]।

शकार। भावे ! भावे ! अस्सेशामि वशन्तशेणिअं । **

विट। अन्विष्यताम् अन्विष्यताम् ।

---

* भो वयस्य ! यदि मया गन्तव्यं, तदेषापि मम सहायिनी रदनिका भवतु ।

† एष आर्य आज्ञापयति ।

‡ भवति रदनिके ! गृहाण बलिं प्रदीपञ्च, अहम् अपावृतं पक्षद्वारकं करोमि ।

§ मम अभ्युपपत्तिनिमित्तमिव अपावृतं पक्षद्वारकम्, तत् यावत् प्रविशामि । हा धिक् ! हा धिक् ! कथं प्रदीपः ॥

¶ अपावृतपक्षद्वारेण पिण्डीकृतेन वातेन निर्वापितः प्रदीपः । भवति रदनिके ! निष्क्राम त्वं पक्षद्वारेण, अहमपि अभ्यन्तरचतुःशालातः प्रदीपं प्रज्वाल्य आगच्छामि ।

** भावे ! भावे ! अन्विष्यामि वसन्तसेनाम् ।

(द) अभ्युपपत्तिनिमित्तम्—अनुग्रहार्थम् ।

(ध) पिण्डीकृतेन—एकत्रीकृतेन

शकार। [विटं धृत्वा]। भावे! भावे! गहिदा गहिदा। *

विट.। मूर्ख! नन्वहम्।

शकार। इदो दाव पच्छन्नो भविअ एअन्ते भावे चिट्ठदु। [पुनरन्विष्य चेटं गृहीत्वा] भावे! भावे! गहिदा गहिदा। †

चेट.। भट्टके! चेडे हगे। ‡

शकार। इदो भावे, इदो चेडे। भावे चेडे, चेडे भावे। तुम्हे दाव एअन्ते चिट्ठ। [पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा] भावे! भावे! अम्पदं गहिदा गहिदा वशन्तशेणिआ। §—

अन्धआले पलाअन्ती, मल्लगन्धेण शूइदा।
केशविन्दे पलामिट्टा, चाणक्केणेव्व दोवदी ॥ ३८ ॥ ¶

---

* भाव! भाव! गृहीता गृहीता।

† इतस्तावत् प्रच्छन्नो भूत्वा एकान्ते भावस्तिष्ठतु। भाव! भाव! गृहीता गृहीता।

‡ भट्टारक! चेटोऽहम्।

§ इतो भाव, इतश्चेट। भावश्चेट, चेटो भाव। युवां तावत् एकान्ते तिष्ठतम्। भाव! भाव! साम्प्रतं गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका।

¶ अन्धकारे पलायमाना, माल्यगन्धेन सूचिता।
केशवृन्दे परामृष्टा, चाणक्येनेव द्रौपदी॥

गाढान्धकारे काञ्चित् गृहीत्वा शकारः तदेव विटप्रकाशं ख्यापयति, अन्धकारे इति।—अन्धकारे—तिमिराच्छन्नप्रदेशे, पलायमाना—पलाय्य अपसरन्ती अपि, माल्यगन्धेन—स्वकण्ठपरिहितस्रक्सौरभेण, सूचिता—ज्ञापिता, इयं वसन्तसेनेति शेषः, चाणक्येन—स्वनामप्रसिद्धपण्डितेन, द्रौपदी—द्रुपदराजतनयेव, केशवृन्दे—केशकलापे, केशपाशावच्छेदेनेत्यर्थः, [इह अवच्छेदे सप्तमी] परामृष्टा—गृहीता इत्यर्थः। अत्र शकारवाक्ये उपमाद्यसङ्गतिः बोद्धव्या। ["केशविन्दे" इत्यत्र "केशहत्ले" इति पाठे "केशहस्ते" इति सप्तम्यन्तं, तत्र हस्तशब्दस्य केशानां ... कलापार्थकत्व,—"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यमरः।] अत्र पथ्या वृत्तम् ॥ ३८ ॥

विट । एषाऽसि वयसो दर्पात् कुलपुत्रानुसारिणी ।
केशेषु कुसुमाढ्येषु सेवितव्येषु कर्षिता ॥ ४० ॥

शकार । एशाशि वाशू ! शिलशि गहीदा,
केशेशु, वालेशु, शिलोलुहेशु ।
अक्कोश विक्कोश, लवाहिचण्डं,
शम्भुं, शिवं, शङ्कलमीशलं वा * ॥ ४१ ॥

रद । [सभयम्] किं अज्जमिस्सेहिं ववसिदं ? † (न)

विट । काणेलीमातः ! अन्य एवैष स्वरसंयोगः ।

शकार । भावे ! भावे ! जधा दहिक्कुशिपलिलुद्धाए मज्जालीआए शलपलिवत्ते (प) होदि, तथा दाशीए धीए शलपलिवत्ते कडे । ‡

---

* एषासि वासु ! शिरसि गृहीता, केशेषु, वालेषु, शिरोरुहेषु ।
आक्रोश, विक्रोश, लपाधिचण्ड, शम्भु, शिव, शङ्करमीश्वर वा ॥

† किम् आर्य्यमिश्रैर्व्यवसितम् ?

‡ भाव ! भाव ! यथा दधिसरपरिलुब्धाया मार्जारिकायाः स्वरपरिवर्त्तं भवति, तथा दास्याः पुत्र्या स्वरपरिवर्त्तं कृतं ।

"केशेषु गृहीता वसन्तसेना" इति शकारवचनं समाकर्ण्यातिक्लिष्टो विटस्तामेवानुशोचन्नाह, एषेति ।—एषा—अन्धकारविलीनाऽपि शकारेण गृह्यमाणा वसन्तसेना, [illegible] वयसः,—यौवनस्य, दर्पात्—अहङ्कारात्, कुलपुत्रस्य—सत्कुलप्रसूतस्य चारुदत्तस्य, अनुसारिणी—अनुगामिनी सती, सेवितव्येषु—सेवायोग्येषु, न तु आकर्षणार्हेष्वित्यर्थः, कुसुमाढ्येषु—पुष्पसमृद्धिसम्पन्नेषु, पुष्पभूषितेषु इति यावत्, केशेषु—कुन्तलेषु, [illegible] [illegible] [अत्र सप्तम्येव ?] कर्षिता असि, शकारेणेति शेषः, यौवनदर्पेण [illegible] चारुदत्तानुसरणादिकमेव [illegible], तदा पथि शकारेण [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] ॥ ४० ॥

चेट। कथं, स्वरपरिवर्त्तः कृतः ? अहो! चित्रम्। अथवा किमत्र चित्रम् ?—

इयं रङ्गप्रवेशेन, कलानां चोपशिक्षया।
वञ्चनापण्डितत्वेन, स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥ ४२ ॥

[प्रविश्य विदूषक] ही ही भो:। पदोसमन्दमारुदेण पसुबन्धोबणीदस्स विश्र छागलस्स हिअअं फुरफुराअदि (फ) पदीवो। [उपसृत्य रदनिकां दृष्ट्वा] भो रदणिए। *

शकार.। भावे। भावे। मणुश्शे मणुश्शे। †

विदू। जुत्तं णेदं, सरिसं णेदं, जं अज्जचारुदत्तस्स दलिद्ददाए सम्पद परपुरिसा गेहं पविशन्ति। ‡

रद। अज्ज मित्तेअ! पेक्ख मे परिहवं। §

विदू। कि तव परिहवो ? आदु अम्हाण। ¶

---

* आश्चर्यम्! भो! प्रदीपमन्दमारुतेन पशुबन्धोपनीतस्येव छागलस्य हृदयं फुरफुरायते प्रदीप। भो रदनिके!

† भाव! भाव! मनुष्यो मनुष्य।

‡ युक्तं नेदं, सदृशं नेदं, यत् आर्यचारुदत्तस्य दरिद्रतया साम्प्रतं परपुरुषा गेहं प्रविशन्ति।

§ आर्य मैत्रेय! प्रेक्षस्व मे परिभवम्।

¶ किं तव परिभव ? अथवा अस्माकम् ?

---

¹ प्रथमं वसन्तसेनाया स्वरपरिवृत्तिरसम्भवत्वमाशङ्क्य पुनस्तदेव समर्थयमान आह इयमिति।—इयं—वसन्तसेना, रङ्गप्रवेशेन—रङ्ग,—नाट्यशाला, ("रङ्गः स्यान्नृत्ययुद्धयो" इति हेमचन्द्र) तत्र प्रवेशेन—तदधिकारप्राप्त्या [illegible], कलानां—नृत्यगीतादिकानाम्, उपशिक्षया—अभ्यासेन, वञ्चनापण्डितत्वेन—प्रतारण[illegible] च, स्वरनैपुण्यं—स्वरविकृतिकरणपाटवम्, आश्रिता—प्राप्ता, [illegible] वृत्तम् ॥ ४२ ॥

रद। णं तुम्हाणं ज्जेव्व। *

विदू। किं एसो वलक्कारो ? †

रद। अध इ। ‡

विदू। सच्च ? §

रद। सच्च। ¶

विदू। [सक्रोधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य] मा दाव। भो। सके गेहे कुक्कुरोवि दाव चण्डो भोदि, किं उण अहं बम्हणो। ता एदिणा अम्हारिसजणभाअधेअकुडिलेण दण्डकट्ठेण दुट्टस्स विअ सुक्खाणवेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सं। ** (ब)

विट। महाब्राह्मण! (भ) मर्षय, मर्षय।

विदू। [विटं दृष्ट्वा] ण एत्थ एसो अवरज्झदि। [शकारं दृष्ट्वा] एसो क्खु एत्थ अवरज्झदि। अरे रे राअसालअ! सट्ठाणअ! (म) दुज्जण! दुम्मणुस्स! जुत्त णेद; जइ वि णाम तत्तभवं अज्जचारुदत्तो दलिद्दो संवुत्तो, ता किं तस्स गुणेहिं ण

---

* ननु! युष्माकमेव। † किमेष बलात्कारः ?

‡ अथ किम्। § सत्यम् ? ¶ सत्यम्।

** मा तावत्। भोः! स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावत् चण्डो भवति, किं पुनरहं ब्राह्मणः। तत् एतेनास्मादृशजनभागधेयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्येव शुष्कवेणुकस्य मस्तकं ते प्रहारैः कुट्टयिष्यामि।

†† नात्र एषोऽपराध्यति। एष खलु अत्र अपराध्यति। अरे रे राजश्यालक! संस्थानक! दुर्जन! दुर्मनुष्य! युक्तं नैतत्। यद्यपि नाम तत्रभवान् आर्यचारुदत्तो

(ब) कुट्टयिष्यामि—चूर्णयिष्यामि। अत्र स्फोटो नाम विमर्शसन्ध्यङ्गम्—"स्फोटो रोधाभाषणम्" इति लक्षणात्।

(भ) [illegible]

[illegible]

अलङ्किदा उज्जइणी ? जेण तस्स गेह पविसिअ परिअणस्स ईरिसो उवमद्दो (य) करीअदि । *—

मा दुग्गदोत्ति परिहवो णत्थि कअन्तस्स दुग्गदो णाम ।
चारित्तेण विहीणो अड्ढो विअ दुग्गदो होइ ॥ ४३ ॥

विट । [सवैलक्ष्यम] महाब्राह्मण । मर्षय, मर्षय । अन्यजनशङ्कया खलु इदमनुष्ठितं, न दर्पात् । पश्य,—

सकामाऽन्विष्यतेऽस्माभि'—

विदू । किं इअ ? †

विट । शान्त पाप—

दरिद्र सद्वृत्त, तत् किं तस्य गुणैनालङ्कृता उज्जयिनी ? येन तस्य गृहं प्रविश्य परिजनस्य ईदृश उपमर्द क्रियते ।—

* मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गतो नाम ।
चारित्रेण विहीन आढ्योऽपि च दुर्गतो भवति ॥

† किमियम् ?

(य) उपमर्द,—परिभव, अवमाननेति यावत् ।

काचित् स्वाधीनयौवना।

सा नष्टा, शङ्कया तस्याः प्राप्तेय शीलवञ्चना॥ ४४॥

सर्वथा इदमनुनयसर्वस्वं गृह्यताम्। [इति खड्गमुत्सृज्य कृताञ्जलिः पादयोः पतति]।

विदू। सप्पुरिस! उट्ठेहि, उट्ठेहि। अआणन्तेण मए तुमं उवालद्धे सम्पद उण जाणन्तो अणुणेमि। * (र)

विट। ननु! भवानेव अत्र अनुनेयः। तदुत्तिष्ठामि समयतः। (ल)

विदू। भणादु भवं। †

विट। यदि इमं वृत्तान्तम् आर्य्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि।

विदू। ण कधइस्सं। ‡

---

* सत्पुरुष! उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ। अजानता मया त्वमुपालब्धः, साम्प्रतं पुनर्जानन् अनुनयामि।

† भणतु भवान्। ‡ न कथयिष्यामि।

वसन्तसेनाशङ्कया रदनिकाया अवमर्द्दने विदूषकेण तिरस्कृतो विट स्वदोषं भ्रान्तिमूलकत्वेन परिहरति, सकामेति।—सकामा—कामव्यवसायिनीति यावत्, स्वाधीनयौवना—स्वेच्छासाधितस्वयौवनव्यवहारा, न तु भर्त्राद्यधीना इति यावत्, काचित्—रमणी ["सकामा" "स्वाधीनयौवना" इति पदद्वयेन सा वेश्येति निश्चीयते, अतस्तस्याः साधारणत्वात् धारणं न दोषावहमिति बोध्यम्] अस्माभिः अन्विष्यते,—अनुसन्धीयते सा—अस्माभिरन्विष्यमाणा रमणीत्यर्थः, नष्टा—अदर्शनं गता, पलायितेत्यर्थः तस्याः शङ्कया—भ्रमेण इति यावत्, इयं—रदनिकोपमर्दनजनिता, शीलवञ्चना—शीलस्य—सदाचारस्य, वञ्चना—अन्यथाकरणं, प्राप्ता, अस्माभिरिति शेषः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्। ४४।

विट । एष ते प्रणयो विप्र । शिरसा धार्य्यते मया ।
गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिता ॥ ४५ ॥

शकार । [सासूयम्] किं णिमित्तं उण भावे । एदश्श दुट्टबडुअश्श, विणअञ्जलिं कदुअ, पाएशु णिवडिदे ? *

विट । भीतोऽस्मि ।

शकार । कश्श तुमं भीदे ? †

विट । तस्य चारुदत्तस्य गुणेभ्यः ।

शकार । के विअ तश्श गुणा: ? जश्श गेहं पविशिअ अशिदव्वं पि णत्थि । ‡

विट. । मा मैवम्,—
सोऽस्मद्विधानां प्रणयैः कृशीकृतो
न तेन कश्चित् विभवैर्विमानितः ।

---

* किं निमित्तं पुनर्भाव । एतस्य दुष्टवटुकस्य विनयाञ्जलिं कृत्वा पादयो र्निपतित ? ।

† कस्मात् त्वं भीत ?

‡ के इव तस्य गुणा ? यस्य गृहं प्रविश्य अशितव्यमपि नास्ति ।

विटेनानुरुद्धो विदूषक तत्कृतमपराधं प्रभवे न कथयिष्यतीत्याकर्ण्य तद्गुणाकृष्टो विट तमेवाभिनन्दयन्नाह, एष इति ।—हे विप्र । मया ते—तव, एष,—त्वया क्रियमाण इत्यर्थ, प्रणय,—प्रीतिनिबन्धना उत्थानायानुमति, शिरसा—मस्तकेन इत्यर्थ, धार्य्यते—गृह्यते, येन—हेतुना, शस्त्रवन्त,—शस्त्रधारिण अपि वयं गुणशस्त्रै,—औदार्य्यादिगुणरूपशस्त्रविशेषै, चारुदत्तस्येति शेष, निर्जिता,—पराभूता । अत्र गुणशस्त्रैरिति रूपकमलङ्कार । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

निदाघकालेष्विव सोदको ह्रदो
नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान् ॥ ४६ ॥

शकार । [सामर्षम्] के शे गब्भदाशीए पुत्ते ? * (व)
शूले विक्कन्ते ? पण्डवे शेदकेदू ?
पुत्ते लाधाए ? लावणे ? इन्दपुत्ते ? ।

* कः स गर्भदास्याः पुत्रः ?

† शूरो विक्रान्तः ? पाण्डवः श्वेतकेतुः ?
पुत्रो राधायाः ? रावणः ? इन्द्रपुत्रः ? ।

"अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" (८।२।५५ पा०) इति निपातनात् मकार] विभवे,—सम्पद्धि, न विमानित,—न अवनत, धनदानेन सर्वे एव याचका सन्तोषिता इत्यर्थ, स,—चारुदत्त, निदाघकालेषु—ग्रीष्मसमयेषु, (प्रतिनिदाघम् इति बहुवचनात्) सोदक,—उदकपूर्ण, ह्रद इव—अगाधजल-जलाशय इव, नृणां—धनलोलुपानां, पक्षे—पिपासूनां मानवानां, तृष्णां—धनाभिलाषं, पक्षे—उदन्याम्, अपनीय—दूरीकृत्य, शुष्कवान्—धनाभावरूप, जलाभावरूपश्च शोषं प्राप्त । ["शुष्कवान्" इति शुषधातो निष्ठातस्य "शुषः कः" (८।२।५१ पा०) इति कः]। अत्र उपमाऽलङ्कार । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(व) सामर्षं—सक्रोधम् । गर्भदास्याः,—चिर बन्दीभूताया स्त्रियाः, पुत्र । चारुदत्त प्रति सावज्ञोक्तिरियम् ।

आहो कुन्तीए तेण लामेण जादे ?

अश्शत्थामे ? धम्मपुत्ते ? जडाऊ ? † ॥ ४७ ॥

विट । मूर्ख ! आर्यचारुदत्तः खलु असौ,—

दीनानां कल्पवृक्षः, स्वगुणफलनतः, सज्जनानां कुटुम्बी,
आदर्शः शिक्षितानां, सुचरितनिकषः, शीलवेलासमुद्रः ।
सत्कर्त्ता, नावमन्ता, पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया, चोच्छ्वसन्तीव चान्ये ॥४८॥

तदितो गच्छामः ।

आहो कुन्त्या तेन रामेण जातः ?

अश्वत्थामा ? धर्मपुत्रः ? जटायुः ? ॥

कर्णस्य राधया प्रतिपालिततया तस्याः पुत्रत्वेन प्रसिद्धिरिति बोध्यम्), रावणः,—लङ्काधिपतिर्वा ? इन्द्रपुत्रः,—जयन्तः, वालिनामकः वानरराजो वा ? ["इन्द्रदत्ते' इति पाठान्तरे,—"इन्द्रदत्तः" इति सं], आहो—अथवा, तेन—प्रसिद्धेन, रामेण—दशरथात्मजेनेत्यर्थः, कुन्त्यां—पृथायां, जातः,—उत्पन्नो वेत्यर्थः ? (रामेण जातः इति विरुद्धभाषित्वम्), अश्वत्थामा—तन्नामकः प्रसिद्धवीरो वा ? धर्मपुत्रः,—युधिष्ठिरो वा ? जटायुः,—तन्नामा प्रबलपराक्रान्तः पक्षिविशेषो वा ? एतेष्वन्यतमः कश्चित् स्यात्, तदा तवार्हं व्यवहारं शोभेतेति भावः । श्लोकोऽयं वैशदेन गाढेन न सन्निबद्धः,—"वाणाश्वेन्द्रियैश्च वैश्वदेवी ममौ यौ" इति लक्षणात् ॥ ४७ ॥

शकार। अगेह्लिअ वशन्तशेणिअं ? *

विट। नष्टा (ग) वसन्तसेना।

शकार। कधं विअ ? †

विट। अन्धस्य दृष्टिरिव, पुष्टिरिवातुरस्य,
मूर्खस्य बुद्धिरिव, सिद्धिरिवालसस्य।
स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या,
त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा॥ ४८॥

---

* अगृहीत्वा वसन्तसेनाम् ? † कथमिव ?

मित्यर्थ, ये गुणा,—दयादाक्षिण्यादय, तेषां निधि,—आलय, तथा दक्षिण—सरलम्, उदार—महत्, सत्त्व—स्वभाव यस्य तादृश, सारल्यौदार्य्यविमण्डित-प्रकृतिरिति यावत्, स,—चारुदत्त, एक,—केवल, हि—निश्चितम्, अधिक-गुणतया—सर्वातिशायिगुणशालित्वेनेत्यर्थ, श्लाघ्य,—प्रशंसार्ह. सन्, जीवति—जीवनप्रयोजनवान् भवति अन्ये—अपरे, तद्भिन्ना इत्यर्थ, जना इति शेष, उच्छ्वसन्तीव—जीवन्तीव, भस्त्रादिवत् श्वासप्रश्वासवन्तो वृथा जीवन धारयन्तीत्यर्थ। [अत्र महत्तया चारुदत्तचरितस्य प्रस्तुताङ्गतया उदात्तालङ्कार, स च रूपकेणानु-प्राणित]। स्रग्धरा वृत्तम्॥ ४८॥

(ग) नष्टा—अदर्शन गता।

शकार । अगेह्णिअ वशन्तशेणिअं ण गमिश्शं । *

विट । एतदपि न श्रुतं त्वया ?—

आलाने गृह्यते हस्ती, वाजी वल्गासु गृह्यते ।
हृदये गृह्यते नारी, यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५०॥

शकार । यदि गच्छशि, गच्छ तुमं । हगे ण गमिश्श । †

विटः । एवं, गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

शकार । गडे क्खु भावे अभाव । [विदूषकमुद्दिश्य] अले काकपदशीशमत्थका (य) दुट्टवडुआ । उवविश, उवविश । ‡

* अगृहीत्वा वसन्तसेनां न गमिष्यामि ।

† यदि गच्छसि, गच्छ त्वम् , अहं न गमिष्यामि ।

‡ गतः खलु भावोऽभावम् । अरे काकपदशीर्षमस्तक दुष्टवटुक । उपविश उपविश ।

मेयभूताया वसन्तसेनाया अन्यदृष्टि-पातुरपुष्पान्तरेऽपमानदर्शनात् मालोपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

वसन्तसेनाया ग्रहणसाधनाभाववत तत्र पुनस्तद्ग्रहणाभिलाषं विफलं दर्शयन्, आलाने इति ।—हस्ती—करी, आलाने—बन्धनस्तम्भे, गृह्यते—निरुध्यते, वाजी—अश्वः, वल्गासु—मुखरश्मिषु, गृह्यते, नारी—रमणी, हृदये—हृदि, गृह्यते, यत्—यदि, इदं—रमणीजनधारणोचितं हृदयमित्यर्थः, [यदिति निपातः, अव्ययम् , "यदीदम्" इति पाठे तु स्पष्ट एवार्थः] नास्ति—न विद्यते, तदा गम्यतां—गम्यताम्, तद्ग्रहणाशाया निष्फलत्वात् इतः प्रस्थानमेव साम्प्रतमिति भावः । अत्र आलाने हस्त्यादिग्रहणमिव हृदये नारीग्रहणमिति बिम्बानुबिम्बभावः प्रतीयमानः । निदर्शनाऽलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ५० ॥

विदू। उववेसिदा ज्जेव्व अम्हे। *

शकार। केण? †

विदू। कअन्तेण। ‡ (स)

शकार। उट्ठेहि उट्ठेहि। §

विदू। उट्ठिस्सामो। ¶

शकार। कदा? **

विदू। जदा पुणो वि देव्व अणुऊलं भविस्सदि। ††

शकार। अले। लोद, लोद। ‡‡

विदू। रोदाविदा ज्जेव्व अम्हे। §§

शकार। केण? ¶¶

विदू। दुग्गदीए। ***

शकार। अले। हश, हश। †††

विदू। हसिस्सामो। ‡‡‡

शकार। कदा? §§§

विदू। पुणो वि रुद्दीए अज्जचारुदत्तस्स। ¶¶¶ (ह)

---

* उपवेशिता एव वयम्। † केन? ‡ कृतान्तेन।

§ उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ। ¶ उत्थास्याम। ** कदा?

†† यदा पुनरपि दैवमनुकूलं भविष्यति।

‡‡ अरे। रुदिहि, रुदिहि। §§ रोदिता एव वयम्।

¶¶ केन? *** दुर्गत्या।

††† अरे। हस, हस। ‡‡‡ हसिष्याम।

§§§ कदा? ¶¶¶ पुनरपि ऋद्ध्या आर्यचारुदत्तस्य।

[illegible] मकारवचनत्वेन न दोषावहमिति। व्याख्यानिमा [illegible] [illegible] उदासीना एव।

(स) कृतान्तेन—दैवेन [illegible]।

(ह) [illegible] नाम [illegible] दर्शिता,— [illegible] इति [illegible]।

शकार। अले, ले दुट्टबडुआ! भणेशि मम वअणेण तं दलिद्दचालुदत्तकं;—एशा शशुवण्णा, शहिलण्णा, णवणाडअदंशणुट्ठिदा, शुत्तधालिव्व, वशन्तशेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता, अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा, तुह गेहं पविट्ठा। ता जइ मम हत्थे शअं ज्जेव्व पट्ठाविअ एणं शमप्पेशि, तदो अधिअलणे बवहाल विणा, लहुं णिज्जादअमाणाह (क) तव मए अणुबद्धा पीदी हुविश्शदि। आदु अणिज्जादअमाणाह, आमलणन्तिके वेले हुविश्शदि। अवि अ, पेक्ख, पेक्ख,—

कक्कालुका गोच्छडलित्तवेण्टा,
शाके अ शुक्खे तलिदे हु मशे।

* अरे रे दुष्टवटुक! भणिष्यसि मम वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम्,—एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति त्वामनुरक्ता, अस्माभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा। तद् यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्य एनां समर्पयसि, ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना लघु निर्यातयमानस्य तव मयाऽनुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति, अथवा अनिर्यातयमानस्य आमरणान्तकं ["मलणान्तिके" इति पाठान्तरे "मरणान्तिकम्" इति च] वैरं भविष्यति। अपि च प्रेक्षस्व, प्रेक्षस्व,—

कर्कारुको गोमयलिप्तवृन्तः,
शाकञ्च शुष्कं, तलितं खलु मांसम्।

भत्ते अ हेमन्तिअरत्तिसिद्धे,

लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी * ॥ ५१ ॥

णीत्थिअं भणेम्हि, लहुअं भणेम्हि, तधा भणेम्हि, जधा हगे अत्तण केलिकाए पाशादबालग्गकवोदवालिआए उवविट्टे शुणामि । अस्सधा, (ख) जदि ण भणेम्हि, ता कवालतलपविट्ट कविट्टगुडिअं विअ मत्थअं दे मडमडाइस्शं । †

---

* भक्तश्च हैमन्तिक-रात्रि-सिद्ध,

लीनायाश्च वेलाया न खलु भवति पूति ॥

† स्निग्धं भणिष्यामि लघुकं भणिष्यामि, तथा भणिष्यामि, यथाऽहमात्मीयायां केलिकायां प्रासादबालाग्र-कपोत-पालिकायामुपविष्टं शृणोमि, अन्यथा यदि न भणसि तदा कपाटतलप्रविष्ट कपित्थगुलिकामिव मस्तकं ते मडमडायिष्ये ।

विदू। भणिस्सं। *

शकार। [अपवार्य्य] चेडे। गडे शव्वकं ज्जेव्व भावे? †

चेट। अध इं। ‡

शकार। ता शिग्घ अवक्कमम्ह। §

चेट। ता गेह्णदु भट्टके असिं। ¶

शकार। तव ज्जेव्व हत्थे चिट्ठदु। **

चेट। एशे भट्टालके, गेह्णदु ण भट्टके असि। †† (ग)

शकार। [विपरीत गृहीत्वा]—

णिव्वक्कल मूलकपेशिवण्ण,
खन्धेण घेत्तूण अ कोशशुत्तं।
कुक्केहि कुक्कीहि अ वुक्कअन्ते,
जधा शिआले, शलणं पलामि ‡‡ ॥ ५२ ॥

[परिक्रम्य निष्क्रान्तौ]।

---

* भणिष्यामि।　　　　† चेट। गतः सर्वक एव भावः?

‡ अथ किम्।　　　　§ तत् शीघ्रमपक्रमाव।

¶ तत् गृहाण भट्टारकाऽसिम्।　　　　** तवैव हस्ते तिष्ठतु।

†† एष भट्टारक, गृहाण न भट्टारकोऽसिम्।

‡‡ निर्वल्कलं मूलकपेशिवर्णं स्कन्धेन धृत्वा च कोषसुप्तम्।
कुकुरैः कुकुरीभिश्च बुक्कमानो यथा शृगालः शरणं प्रयामि॥

विदू। भोदि रदणिए। ण क्खु दे अअं अवमाणो तत्त-भवदो चारुदत्तस्स णिवेदइदव्वो। दोग्गच्चपीडिअस्स मस्से दिउणदरा पीडा हुविस्सदि। *

रदनिका। अज्ज मित्तेअ। रदणिआ क्खु अहं सञ्जद-मुही। † (घ)

विदू। एव्व सेदं। ‡

चारु। [वसन्तसेनानुद्दिश्य] रदनिके। मारुताभिलाषी प्रदोष-समयशीतार्त्तो रोहसेनः ततः प्रविश्यतामभ्यन्तरमयम्, अनेन प्रावारकेण (ङ) छादयेनम्। [इति प्रावारकं प्रयच्छति]।

---

* भो रदनिके। न खलु ते अयम् अपमानस्तत्रभवतश्चारुदत्तस्य निवेदयितव्य, दौर्गत्यपीडितस्य मन्ये द्विगुणतरा पीडा भविष्यति।

† आर्य मैत्रेय। रदनिका खल्वहं संयतमुखी।

‡ एवमिदम्।

दभि, कुकुरीभि —शुनीभिश्च दुह्यमान,—खाद्यमान, अनुक्रम्यमाणो वा, [दुहेर्णिजन्तात् कर्मणि शानच्प्रत्यय। "कुक्करै कुक्करीभि" इत्यनेन विदूषक-रदनिके आदिष्टे। "कुक्केहि कुक्कीहि" इत्यत्र छन्दोऽनुरोधात् अनुस्वाराभाव] शरण्ये यथा—जम्बुक इव शरण—गृहं, ("शरणं गृहरक्षित्रो" इत्यमर) मृगामि—अन्विष्यामि। अत एकस्मिन्नेव वाक्ये उपमानभूतेन शृगालेन उपमेयभूतस्य स्वात्मन सादृश्यमात्रस्य कथनात् उपमा नामालङ्कार सा च यथाशब्दोल्लापितेति श्रौती बोध्या। उपजाति छन्द। ५२॥

वस। [स्वगतम्] कधं परिअणोत्ति म अवगच्छदि॥ [प्रावारकं गृहीत्वा समाघ्राय च स्वगतं सस्पृहम्] अम्हहे। जादीकुसुमवासिदो पावारओ, अणुदासीणं(च) से जोव्वणं पडिभासेदि।* [अपवारितकेन (छ) प्रावृणोति]।

चारु। ननु रदनिके! रोहसेनं गृहीत्वाऽभ्यन्तरं प्रविश।

वस। [स्वगतम्] मन्दभाइणी क्खु अहं तुम्हे अब्भन्तरस्स। † (ज)

चारु। ननु रदनिके! प्रतिवचनमपि नास्ति? कष्टम्!—

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां
नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते।
तदाऽस्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां,
चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः॥ ५३॥

---

* कथं परिजन इति मामवगच्छति॥ आश्चर्यम्। जातीकुसुमवासितः प्रावारकः, अनुदासीनम् अस्य यौवनं प्रतिभासते।

† मन्दभागिनी खलु अहं तवाभ्यन्तरस्य।

(च) अनुदासीनं—भोगतृष्णायामविमुखं, यौवनकालोपभोगाभिलाषसामग्री सेवनात् उपभोगे सतृष्णमित्यर्थः।

(छ) अपवारितकेन—अपवारिताख्यनाट्यविशेषेण,—"तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते॥" इति लक्षणात्।

(ज) मन्दभागिनी—अभागिनी, अयोग्येति यावत्, वैराग्यात् इति भावः। अभ्यन्तरस्य—अभ्यन्तरगमनस्य इत्यर्थः।

विदू। [उपसृत्य रदनिकां निर्दिश्य] भोः। इअं सा रदणिआ। *

चारु। इयं सा रदनिका; इयमपरा का?—

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा?

रद। [स्वगतम्] ण भूसिदा। †

चारु। छादिता शरदभ्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते? ॥ ५४ ॥

अथवा, न युक्तं परकलत्रदर्शनम्।

विदू। भोः। अलं परकलत्तदंसणसङ्काए। एसा वसन्तसेणा कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि भवन्तमणुरत्ता। ‡

चारु। अये। इयं वसन्तसेना!! [स्वगतम्]—

यया मे जनितः कामः क्षीणे विभवविस्तरे।
क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥ ५५ ॥

---

* भोः। इयं सा रदनिका। † ननु भूषिता।

‡ भोः। अलं परकलत्रदर्शनशङ्कया, एषा वसन्तसेना कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति त्वामनुरक्ता।

विरज्यते—विरक्तो भवति। ["रन्ज रागे" इति दैवादिकस्य धातोर्लट्]। अत्र नष्टप्रभावस्य जनस्य मित्राण्यपि शत्रवो भवन्ति, अनुरक्तो जनोऽपि अवाध्यो भवति इत्यप्रस्तुतात् विषयात् चिरानुगता रदनिकाऽपि मयि विरक्ता इति प्रस्तुतार्थं प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः। वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

रदनिकाबुद्ध्या दत्तप्रावारकश्चारुदत्तः सम्प्रति स्वापराधं ख्यापयन्नाह, अविज्ञातेति।—अविज्ञातायाम्—अविदितायां, मयीति शेषः, अवसक्तेन—योजितेन, यद्वा,—अवसक्तम्—अवसङ्गः, [भावे निष्ठा] संसर्ग इत्यर्थः, अविज्ञातम् अवसक्तं यस्य, अविज्ञातं यथा तथा अवसक्तमासक्तमिति वा, [तेन द्वितीयपक्षेऽपि भावे निष्ठा] मम वाससा—उत्तरीयवसनेन, दूषिता—अपवित्रीकृता, परपुरुषवस्त्रस्पर्शादिति भावः, 'इयमपरा का?' (इति पूर्वपदेन अन्वयः) येयं शरदभ्रेण—शारदीयमेघेन छादिता—आवृता, चन्द्रलेखेव—शशिकलेव, दृश्यते? उपमाऽलङ्कारः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्। ५४।

विदूषकाद् वसन्तसेनेति परिचयं प्राप्य चारुदत्तः खिद्यन्नाह, ययेति—विभवविस्तरे—ऐश्वर्यप्राचुर्ये क्षीणे—विनष्टे सति, यया—वसन्तसेनया,

विदू। भो वअस्स। एसो क्खु राअसालो भणादि। *

चारु। किम्?

विदू। एसा ससुवण्णा, सहिरण्णा, णवणाडअदंसणुट्ठिदा सुत्तधालिव्व वसन्तसेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता, अह्मेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा तुह गेहं पविट्ठा। †

वस। [स्वगतम्] बलक्काराणुणीअमाणेत्ति जं सच्चं। अलङ्किदम्हि एदेहिं अक्खरेहिं। ‡ (झ)

विदू। ता जइ मम हत्थे सअं ज्जेव पट्ठाविअ एणं समप्पेसि, तदो अधिअलणे ववहालं विणा लहुं णिज्जादमाणाह तव मए अणुवद्धा पीदी हुविस्सदि। अणधा, आमलणन्तिके वेले हुविस्सदि। §

चारु। [सावज्ञम्] अज्ञोऽसौ। [स्वगतम्] अये कथं देवतोपस्थानयोग्या युवतिरियम्। तेन खलु तस्या वेलायाम् (ञ)—

---

* भो वयस्य। एष खलु राजश्यालो भणति।

† एषा ससुवर्णेत्यादि। ५८ पृष्ठायां शकारोक्तो अनुवादादिकं द्रष्टव्यम्।

‡ बलात्कारानुनीयमाना इति यत् सत्यम्, अलङ्कृतास्मि एतैरक्षरैः।

§ तद् यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्य एनां समर्पयसीत्यादि ५८ पृष्ठस्थशकारोक्तेः अनुवादस्य शेषांशो दृश्यताम्।

प्रविश गृहमिति प्रतीद्यमाना
न चलति भाग्यकृतां दशामवेक्ष्य ।
पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भं
न वदति यद्यपि भाषते बहूनि ॥५६॥

[प्रकाशम्] भवति वसन्तसेने । अनेन अविज्ञानात् अपरिज्ञातपरिजनोपचारेण (ट) अपराद्धोऽस्मि । शिरसा भवतीमनुनयामि ।

वस । एदिणा अणुचिदभूमिआरोहणेण (ठ) अवरज्झा अज्ज सीसेण पणमिअ, पसादेमि । *

* एतेनानुचितभूमिकारोहणेन अपराद्धा आर्य्ये शीर्षेण प्रणम्य प्रसादयामि ।

प्रवेशनाज्ञासमये इत्यर्थः । अत्र पदोच्चयो नाम नाट्यलक्षणं प्रदर्शितम् । "सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः" इति ।

रोहसेनस्य गृहप्रवेशानुज्ञाकाले सञ्जातामस्या दशामुपवर्णयन्नाह, प्रविशेति ।—गृहं—भवनं, प्रविश—आगच्छेत्यर्थः, रोहसेन गृहीत्वेति शेषः, इति प्रतीद्यमाना—अनुरुध्यमाना, अपि भाग्यकृतां—दुर्दैवजनितां, दशां—मम दुरवस्थामित्यर्थः, अवेक्ष्य—दृष्ट्वा, न चलति—न अभ्यन्तरं गतवतीत्यर्थः, [अत्र वर्त्तमानसामीप्ये अतीते लट्] तथा यद्यपि—यदि च, बहूनि—अनल्पानि, भाषते—वक्ति, तथाऽपि पुरुषपरिचयेन—पुंसमर्गेण, पुंसा सख्यमित्यर्थः, प्रगल्भं—धृष्टं यथा तथा, न वदति—न भाषते । पुष्पिताग्रा वृत्तम्,—"अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

विदू। भो। दुवेवि तुम्हे सुहं पणमिअ, कलमकेदारा अण्णोण्णं सीसेण सीसं समाअदा। अहं पि इमिणा करह-जाणुसरिसेण, सीसेण दुवेवि तुम्हे पसादेमि। * (ड) [इति उत्तिष्ठति]।

चारु। भवतु, तिष्ठतु प्रणयः। (ढ)

वस। [स्वगतम्] चदुरो महुरो अ अअं उवणासो ण जुत्तं अज्ज ईदिसेण इध आअदाए मए पडिवसिदुं। भोदु, एव्वं दाव भणिस्सं। [प्रकाशम्।] अज्ज। जइ एव्वं अहं अज्जस्स अणुगेज्झा, ता इच्छे अहं इमं अलङ्कारअं अज्जस्स गेहे णिक्खिविदु, अलङ्कारस्स णिमित्तं एदे पावा अणुसरन्ति। † (ण)

* भो। द्वावपि युवां सुखं प्रणम्य कलमकेदारौ अन्योन्यं शीर्षेण शीर्षं समागतौ, अहमपि अमुना करभजानु-सदृशेन शीर्षेण द्वावपि युवां प्रसादयामि।

† चतुरो मधुरश्चायमुपन्यासः। न युक्तम् अद्य ईदृशेन इह आगतया मया प्रतिवस्तुम्। भवतु, एवं तावत् भणिष्यामि। आर्य। यद्येवमहमार्यस्य अनुग्राह्या, तदिच्छाम्यहम् इममलङ्कारकम् आर्यस्य गृहे निक्षेप्तुम्, अलङ्कारस्य निमित्तम् एते पापा अनुसरन्ति।

(ड) कलमकेदारौ इत्यनन्तरम् इवेति पदम् अध्याहार्य्यं, कलमः,—शालिविशेषः, शालिरिति यावत्, केदारः,—क्षेत्रम्, ताविवेत्यर्थः, ("शालयः कलमाद्याश्च" इति "केदारः क्षेत्रमस्य तु" इति चामरः) पाकावस्थायामुभौ [illegible] इत्यर्थः। करभः,—करिशिशुः, उष्ट्रशिशुर्वा, तस्य जानु—[illegible], तत्सदृशेन—तत्तुल्येन। ["पसादेमि" इत्यनन्तरम् "उट्ठेदि" [illegible] पुस्तकान्तरे दृश्यते, तत्र "उत्तिष्ठति इति" इति च। [illegible] भाति]।

चारु। अयोग्यमिद न्यासस्य (त) गृहम्।

वस। अज्ज। अलीअ (थ) पुरुसेसु णासा णिक्खिवि-अन्ति, ण उण गेहेसु। *

चारु। मैत्रेय। गृह्यतामयमलङ्कारः।

वस। अणुग्गहिदम्हि। † [इत्यलङ्कारमर्पयति]।

विदू। [गृहीत्वा] सोत्थि भोदिए। ‡ (द)

चारु। धिङ्मूर्ख। न्यासः खलु अयम्।

विदू। [अपवार्य्य] जइ एव्व, ता चोरेहिं अवहरी-अदु। § (ध)

चारु। अचिरेणैव कालेन—"।

विदू। एसो से अम्हाण विसासो ? ¶ (न)

---

* आर्य्य। अलीक, पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते, न पुनर्गेहेषु।

† अनुगृहीतास्मि। ‡ स्वस्ति भवत्यै।

§ यद्येव तदा चोरैरपह्रियताम्। ¶ एषोऽस्या अस्माक विन्यास।

चारु । "—निर्य्यातयिष्ये । (प)

वस । अज्ज ! इच्छे अहं, इमिणा अज्जेण अणुगच्छिअन्ती सकं गेहं गन्तुं । *

चारु । मैत्रेय ! अनुगच्छ तत्रभवतीम् ।

विदू । तुमं ज्जेव्व एद कलहंसगामिणीं अणुगच्छन्तो राअहंसो विअ सोहसि । अह उण बम्हणो, जहिं तहिं जणेहि चउप्पहोवणीदो उवहारो कुक्कुरेहिं विअ, खज्जमाणो (फ) विपज्जिस्सं । †

चारु । एवं भवतु, स्वयमेवानुगच्छामि तत्रभवतीम् । तद्राजमार्गविश्वासयोग्याः (ब) प्रज्वाल्यन्ता प्रदीपिका ।

विदू । वड्ढमाणअ ! पज्जालेहि पदीविआओ । ‡

चेट । [जनान्तिकम्] अले ! तेल्लेण विणा पदिविआओ पज्जालीअन्ति ॥ §

---

* आर्य्य । इच्छाम्यहम्, अनेनार्य्येण अनुगम्यमाना स्वकं गेहं गन्तुम् ।

† त्वमेव एतां कलहंसगामिनीमनुगच्छन् राजहंस इव शोभसे, अहं पुन ब्राह्मण यत्र तत्र जनैश्चतुष्पथोपनीत उपहार कुक्कुरैरिव खाद्यमानो विपत्स्ये ।

‡ वर्द्धमानक । प्रज्वालय प्रदीपिका ।

§ अरे । तैलेन विना प्रदीपिका प्रज्वाल्यन्ते ?

विदू। [जनान्तिकम्।] भो! ताओ क्खु अम्हाणं पदीविआओ, अवमाणिद णिद्धण-कामुआ विअ गणिआ, णिस्सिणेहाओ (भ) दाणिं संवुत्ता। *

चारु। मैत्रेय! भवतु। कृतं प्रदीपिकाभिः। (म) पश्य,—

उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डु-
ग्रहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः।
तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः
सुतजल इव पङ्के, क्षीरधाराः पतन्ति ॥ ५७ ॥

---

* भो! ताः खल्वस्माकं प्रदीपिका अवमानित-निर्द्धनकामुका इव गणिका निःस्नेहा इदानीं संवृत्ता।

(भ) निःस्नेहा,—अतैला, पक्षे—अननुरागिण्यः। ("स्नेहः स्यात् पुंसि तैलादिरसद्रव्ये च सौहृदे" इति मेदिनी)।

(म) भवतु इति उपसंहारोक्तिः, प्रदीपिकाभिः,—प्रदीपैः, कृतं—पर्य्याप्तं, व्यर्थमिति यावत्। ("युगपर्य्याप्तयोः कृतम्" इत्यमरः)।

दीपस्य स्नेहाभावकृतं प्रज्वालनायोग्यत्वं वसन्तसेनामविजिज्ञापयिषुश्चारुदत्तः सम्प्रति प्राकृतिकसुधाकरकिरणैरेव तत्कार्य्यसम्पादनमाह, उदयतीति।—कामिन्याः,—रमण्याः, गण्डः,—कपोलः, तद्वत् पाण्डुः,—गौरकान्तिः, समुज्ज्वल इत्यर्थः, ग्रहगणपरिवारः,—ग्रहगणाः,—ग्रहसमूहाः परिवाराः,—सहचारिण इत्यर्थः, यस्य सः, "राजानौ रविशीतगू" इत्युक्तेः सर्वाधिपतित्वात् ग्रहाणां गणैः परिवृत इत्यर्थः, राज

[ताभ्यामनुगम्यमाना कतिचित् पदानि गत्वा सानुरागम्] भवति वसन्तसेने! इदं भवत्या गृहं, प्रविशतु भवती।

वस। [सानुरागमवलोकयन्ती निष्क्रान्ता]।

चारु। वयस्य! गता वसन्तसेना। तदेहि, गेहमेव गच्छाव',—

राजमार्गो हि शून्योऽयं रक्षिणः सञ्चरन्ति च।
वञ्चना परिहर्त्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी॥ ५८॥

[परिक्रम्य] इदञ्च सुवर्णभाण्डं रक्षितव्यं त्वया रात्रौ, वर्द्धमानकेनापि दिवा।

पतन्ति—पतित्वा अन्धकारान् नाशयन्तीति यावत्, यथा क्षीरधारासम्पतनेन कार्दम पङ्कस्य भिदुरत्व, तथा चन्द्ररश्मिसम्बन्धेन तिमिरनिकरस्य विनश्वरत्वं प्रतीयत इति भाव, अथवा स्रुतानि—चरितानि, गतानि यस्मात् तादृशी, "कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" इति वचनात् अकर्मकत्वं, वर्त्तमानकाले निष्ठाप्रत्ययात् भावनिष्पन्नात् शब्दात् अर्श-आदित्वादचि वा [illegible], पाठे पङ्के इत्यत्र, तत्र [illegible] कान्तिमाऽऽधिक्यं दुग्धस्यत्वञ्च सम्भाव्यते, अन्यथा पङ्कपदं [illegible] [illegible] सम्बन्धेन तिमिरमध्यपातिरश्मिमात्रं सुतरां न स्यात्। [illegible] तमसः शशाङ्ककिरणसम्पर्कमात्रेणैव विनश्यदवस्थत्वमवगम्यते, तथा च [illegible] प्रदीपिकाज्वालनप्रयासोऽन्यथासिद्ध इति भाव। [illegible]। [illegible] मालिनी॥ ५७॥

विदू। जधा भवं आणवेदि। *

[इति निष्क्रान्तौ]।

इति मृच्छकटिके अलङ्कारन्यासो (च) नाम प्रथमोऽङ्कः।

---

* यथा भवान् आज्ञापयति।

(च) अलङ्कारन्यास,—अलङ्काराणां वसन्तसेनाया भूषणानां, न्यासः,—निक्षेप यत्रेति।

इन्दिपमाश्चाटश्रीसहरदपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां
प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः।

चेटी। [प्रविश्य] अत्ताए अज्जआसआसं सन्देसेण पेसिदम्हि। ता जाव पविसिअ अज्जआसआस गच्छामि। [परिक्रम्यावलोक्य च] एसा अज्जआ हिअएण किंपि आलिहन्ती चिट्ठदि। ता जाव उपसप्पामि। *

[ततः प्रविशति आसनस्था सोत्कण्ठा (क) वसन्तसेना मदनिका च]।

वस। हञ्जे! तदो तदो? † (ख)

चेटी। अज्जए। ण किंपि मन्तेमि। किं तदो तदो? ‡

वस। कि मए भणिद? §

चेटी। तदो तदो त्ति। ¶

वस। [सभ्रूक्षेपम्] आ!! एव्व। ** (ग)

---

* माता आर्यायाः सकाशं सन्देशेन प्रेषितास्मि। तत् यावत् प्रविश्य आर्यायाः सकाशं गच्छामि। एषा आर्या, हृदयेन किमप्यालिखन्ती तिष्ठति। तत् यावत् उपसर्पामि।

† चेटि। ततस्ततः?

‡ आर्ये। न किमपि मन्त्रयामि। किं ततस्ततः?

§ कि मया भणितम्?

¶ ततस्ततः इति।

** आम्। एवम्।

[उपसृत्य प्रथमा चेटी]। अज्जए। अत्ता आदिसदि, ह्लादा भविअ (घ) देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति। *

वस। हञ्जे। विसवेहि अत्तं, अज्ज ण ह्लादस्सं, ता वम्हणो ज्जेव्व पूअ णिव्वत्तेदु त्ति। †

चेटी। ज अज्जआ आणवेदि। ‡ [इति निष्क्रान्ता]।

मद। अज्जए। सिणेहो पुच्छदि, ण पुरोभाइदा, (ङ) ता किसेद? §

वस। मदणिए। केरिसि मं पेक्खसि? ¶

मद। अज्जआए सुसहिअअत्तणेण जाणामि, हिअअगदं कंपि अज्जआ अहिलसदि त्ति। **

वस। सुट्ठु तुए जाणिदं। परहिअअगहणपण्डिआ मद-णिआ क्खु तुम। †† (च)

मद। पिअ मे पिअं। को क्खु णाम अज्ज अत्तभोदीए अणुगहिदो महूसवे तरुणजणो ; (छ) ता कधेदु अज्जआ, किं राजा, राअबल्लहो वा सेवीअदि ? *

वस। हञ्जे। रमिदुमिच्छामि, ण सेविदुं। † (ज)

मद। विज्जाविसेसालङ्किदो किं कोवि बम्हणो जुआ कामीअदि ? ‡

* प्रिय मे प्रिय, क खलु नाम अद्य अत्रभवत्या अनुगृहीतो महोत्सवे तरुणजन ? तत् कथयतु आर्य्या, किं राजा, राजवल्लभो वा सेव्यते ?

† चेटि। रमयितुमिच्छामि, न सेवितुम्।

‡ विद्याविशेषालङ्कृत किं कोऽपि ब्राह्मणो युवा काम्यते ?

सर्व्वमेव तद्दर्शनपथम् आयाति, इति मत्वेव परहृदयेत्यादि मदनिकाविशेषण मदनिकेति नाम्न सार्थकता, तथा स्त्रीलिङ्गेन स्त्रीजनहृदयभावज्ञामसत्ता [illegible]।

(छ) अनुगृहीत,—अनुग्रहं प्रापित, [अत्र भाविनि भूतवदुपचारात् भावि न्यप्यनुग्रहे अतीतवद्व्यवहार] अत्रभवत्या—मान्यया, आर्य्ययेति शेषः, महोत्सव,—महान् उत्सव,—आनन्दस्वरूप तस्मिन्, इति कर्म्मधारय, अथवा महान् उत्सवो यस्मादिति बहुव्रीहि, तस्मिन्नित्यर्थ। केचित् तु,—"महूसवे" इत्यस्य "मधूत्सवे" इति संस्कुर्वन्ति। तत्र वसन्तोत्सवे अथवा मदनोत्सवे [illegible]।
["पिअ मे पिअ कामो क्खु णाम एसो भअवं, अणुगहिदो म... [illegible]" इति पाठान्तरे,—"प्रिय मे प्रिय काम, खलु नामैष भगवान्, अनुगृहीतो म... [illegible] स्तवकतरुणजनस्य" इति संस्कृतम्]।

वस। पूअणीओ मे वम्हणो जणो। * (झ)

मद। किं. अणेअणअराहिगमणजणिदविहवविस्थारो वाणिअजुआ वा कामीअदि ? †

वस। हञ्जे। उवारूढसिणेहंपि (ञ) पणइजण परिच्चइअ, देसंतरगमणेण वाणिअजणो महन्त विओअजं दुक्ख उप्पादेदि। ‡

मद। अज्जए। ण राआ, ण राअवल्लहो, ण वम्हणो, ण वाणिअजणो, ता को दाणि सो भट्टिदारिआए कामीअदि ? §

वस। हञ्जे। तुम मए सह कामदेवाअदणुज्जाण गदा आसि ? ¶

मद। अज्जए! गदम्हि। **

वस। तह वि मं उदासीणा (ट) विअ पुच्छसि ? ††

---

* पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः।

† किम् अनेकनगराभिगमनजनितविभवविस्तारो वणिग्युवा वा काम्यते ?

‡ चेटि! उपारूढस्नेहमपि प्रणयिजनं परित्यज्य देशान्तरगमनेन वणिग्जनो महद् वियोगजं दुःखमुत्पादयति।

§ आर्ये! न राजा, न राजवल्लभः, न ब्राह्मणः, न वणिग्जनः, तत् क इदानीं स भर्तृदारिकया काम्यते ?

¶ चेटि! त्वं मया सह कामदेवायतनोद्यानं गतासि ?

** आर्ये! गतास्मि।

†† तदापि मां उदासीनेव पृच्छसि ?

मद। जाणिदं, किं सो ज्जेव्व? जेण अज्जआ सरणागदा अब्भुववणा। * (ठ)

वस। किंणामहेओ क्खु सो? †

मद। सो क्खु सेट्ठिचत्तरे (ड) पडिवसदि। ‡

वस। अइ णामं से पुच्छिदामि। §

मद। सो क्खु अज्जए! सुगहीदणामहेओ (ढ) अज्जचारुदत्तो णाम। ¶

वस। [सहर्षम्] साहु मदणिए। साहु, सुट्ठु तुए जाणिदं। **

मद। [स्वगतम्] एव्व दाव। [प्रकाशम्] अज्जाए दलिद्दो क्खु सो सुणीअदि। ††

वस। अदोज्जेव्व कामीअदि, दलिद्दपुरिससङ्कन्तमणा क्खु, गणिआ लोए अवअणीआ (ण) भोदि। ‡‡

---

* ज्ञातम्, किं स एव, येनार्य्या शरणागता अभ्युपपन्ना?

† किन्नामधेयः खलु सः? ‡ स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति।

§ अयि! नामास्य पृष्टाऽस्मि।

¶ स खलु आर्य्ये! सुगृहीतनामधेय आर्य्यचारुदत्तो नाम।

** साधु मदनिके! साधु, सुष्ठु त्वया ज्ञातम्।

†† एवं तावत्। आर्य्ये! दरिद्रः खलु स श्रूयते?

‡‡ अत एव काम्यते, दरिद्रपुरुषसङ्क्रान्तमना खलु गणिका लोके अवचनीया भवति।

मद। अज्जए। किं हीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ उण सेवन्ति ? * (त)

वस। अदोज्जेव्व ताओ महुअरीओ वुच्चन्ति। † (थ)

मद। अज्जए ! जइ सो मणोसिदो, ता कीस दाणिं सहसा ण अहिसारीअदि ? ‡ (द)

वस। हञ्जे। सहसा अहिसारीअन्तो पच्चुअआरदुब्बल-दाए मा दाव जणो दुल्लहदंसणो पुणो हुविस्सदि। §

---

* आर्य्ये। किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्य्यः पुनः सेवन्ते ?

† अत एव ता मधुकर्य्य उच्यन्ते।

‡ आर्य्ये। यदि स मनीषितः, तत् कस्मात् इदानीं सहसा नाभिसार्य्यते ?

§ चेटि। सहसा अभिसार्य्यमाणः प्रत्युपकारदुर्ब्बलतया मा तावत् जनो दुर्लभदर्शनः पुनर्भविष्यति।

(त) मधु—मकरन्दं, कुर्व्वन्ति—सर्व्वतः सञ्चित्य निष्पादयन्तीति मधुकर्य्यः,—भ्रमर्य्यः, हीनकुसुमं—व्यपगतपुष्पं, पुष्पहीनमित्यर्थः, सहकारपादपं—चूत-तरुं सेवन्ते—आश्रयन्तीत्यर्थः। सञ्चितपुष्परसस्यैव मधुरूपेण परिणमनात्, पुष्पाभावे कथं तासां पुनः तादृशी प्रवृत्तिरिति भावः। यद्वा,—मधु कुर्व्वन्ति—सेवन्ते इति मधुकर्य्यः, सततमधुसेवनान्मत्तेत्यर्थः, मत्ता हि कृतज्ञता गुणपरतन्त्रतादिकं न विचारयन्ति, अतः मधुकरीणामुन्मत्ततया कुसुमशून्यसहकारपादपपरित्यागे न वापि वचनीयतेत्यभिप्रायः। पुनः इति वाक्यालङ्कारे। प्रार्थितवस्तुसद्भावे हि तद्वन्तं लोकाः सेवन्ते इति सामान्ये प्रस्तुते पुष्पाभावे मधुकरादा सहकारानाश्रयणरूपो विशेषोऽभिहित इति अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारोऽत्र विभाव्यः।

मद। किं अदोज्जेव्व सो अलङ्कारओ तस्स हत्थे णिक्खित्तो ? *

चेट। हञ्जे। सुट्ठु दे जाणिदं। †

[नेपथ्ये] अले भट्टा। दशसुवण्णस्स (ध) लुद्धु जूदकरु पपलीणु पपलीणु, ता गेह्ल गेह्ल, चिट्ठ चिट्ठ, दूलात् पदिट्टोसि। ‡

[प्रविश्य अपटीक्षेपेण सम्भ्रान्त संवाहक]। (न) कट्ठे एसे जूदअल-

* किम् अत एव सोऽलङ्कारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः ?

† चेटि। सुष्ठु त्वया ज्ञातम्।

‡ अरे भट्टारक। दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः, तद् गृहाण गृहाण, तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् प्रदृष्टोऽसि।

लक्षणे,—"अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा। स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरै-रुक्ताऽभिसारिका॥" इत्युक्ते।

(ध) द्यूतक्रीडां वर्णयिष्यन्नाह, नेपथ्ये इति।—अथ माथुर सभिक (द्यूतसभाऽध्यक्ष) द्यूतकरसंवाहकनामानौ द्वौ द्यूतकरौ। तत्र पराजित संवाहक [illegible] मदत्त्वा पलायमानमवगम्य माथुरस्तमनुसरन् द्यूतकरमाह, अरे इति।—अरे इति नीचसम्बोधने। भट्टारक इति द्यूतकरस्यामन्त्रणम्। दशसुवर्णस्य—[illegible] सुवर्णानाम्—अशीतिरक्तिकपरिमितानां स्वर्णानां, [illegible], [सम्बन्धविवक्षया निमित्तार्थे षष्ठीति बोध्यम्] [illegible] कृते इति भावः। [अत्र "चिट्ठ चिट्ठ" इति पाठः प्रामादिकः। [illegible] "पदिश्शदि" इति पाठः समीचीनः, "प्रदृश्यते" इति [illegible]]।

भावे, हीमाणहे॥ णवबन्धणमुक्को विअ गद्दहो हा। ताडिदोम्हि अङ्गलाअमुक्काए शत्तीए घडुक्कओ विअ घादिदोम्हि। * (प)—

लेखअवावडहिअअं शहिअं दुट्ठुण झत्ति पब्भट्टे।
एह्णि मग्गणिवडिदे, का णु क्खु शलण पपज्जे? † ॥ १ ॥

ता जाव एदे शहिअजूदिअला अण्णदो म अण्णेशन्ति;

* कष्ट एष द्यूतकरभाव, आश्चर्य ॥ नवबन्धनमुक्त इव गर्दभो हा। ताडितोऽस्मि, अङ्गराजमुक्तया शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि।—

† लेखकव्यापृतहृदय सभिक दृष्ट्वा झटिति प्रभ्रष्ट।
इदानीं मार्गनिपतित क नु खलु शरण प्रपद्ये ?॥

(प) कष्ट एष इत्यादि।—एष,—अनुभूयमान। द्यूतकरभाव,—द्यूतकरत्वम्। कष्ट,—क्लेशजनक, नवबन्धनमुक्त,—अचिरमेव बन्धनच्युत। गर्दभ इव—रासभ इव। ताडितोऽस्मि—अनुधावितोऽस्मि, प्रहतोऽस्मीति वा, पणीभूतदशसुवर्णशोधनाद्यमिति भाव। अङ्गराजमुक्तया—अङ्गराजेन—कर्णेन, मुक्तया—निक्षिप्तया, शक्त्या—इन्द्रदत्तेन कुन्ताख्यास्त्रविशेषेण, पक्षे—शक्त्या—शक्तिरूपेण दण्डेन इत्यद। घटोत्कच,—हिडिम्बागर्भजभीमसेनसुत, इव। [इति उपमानाम अलङ्कार] घातितोऽस्मि—मारितोऽस्मि। पुरा भारतयुद्धे हिडिम्बागर्भजातभीमसेनतनय घटोत्कच यदा महामार कृतवान्, तदा कर्णेन एकघ्नीनाम्न्या अन्धघ शक्त्या निपातित इति भारतीया कथाऽत्रानुसन्धेया।

ताव इदो विप्पडीवेहिं पादेहिं एदं शुण्णदेउलं पविसिअ, देवीहुविश्शं। * (फ) [बहुविधं नाट्यं कृत्वा तथा स्थितः]।

[ततः प्रविशति माथुरो द्यूतकरश्च]। (ब)

माथु। अले भट्टा! दशसुवण्णस्स लुद्ध जूदकल पपलीणु पपलीणु, गेह्ण गेह्ण, चिट्ठ चिट्ठ, दूलात् पदिट्ठोसि। †

द्यूत। जइ व्वजशि पादालं इन्दं शलणं च सम्पदं जासि।
सहिअं वज्जिअ एक्कं, लुद्दो वि ण लक्खिदु तलइ ‡ ॥ ३॥

* तत् यावत् एतौ सभिकद्यूतकरौ अन्यतो मामन्विष्यतः, तावत् इतो विपरीताभ्यां पादाभ्यामेतत् शून्य देवकुलं प्रविश्य देवीभविष्यामि।

† अरे भट्टारक! दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकर प्रपलायित प्रपलायित, गृहाण गृहाण, तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् प्रदृष्टोऽसि।

‡ यदि व्रजसि पातालम्, इन्द्रं शरणञ्च साम्प्रतं यासि।
सभिकं वर्जयित्वा एकं रुद्रोऽपि न रक्षितुं तरति॥

(फ) विपरीताभ्याम्—विपरीताभ्याम्। ["विप्पडीवेहिं" इत्यत्र "विपडीवेहिं" इति पाठान्तरे,—"विपरीताभ्याम्" इति संस्कृतम्] पादाभ्याम्—चरणाभ्याम्। देवकुलं—देवगृहं, देवालयमित्यर्थः, ["व्रजे स्याद् गोकुलं गोष्ठम्" इत्यत्र] गोकुलमित्यत्र, महाभाष्ये च यथा,—"कुम्भकारकुलं गत्वा कश्चिदाह,—[illegible], [illegible] इति, तथा वैयाकरणकुलं गत्वा न कश्चिदाह,—[illegible], प्रयोक्ष्ये" इत्यादौ च कुलशब्दस्य गृहार्थत्वं दृष्टम्]। देवीभविष्यामि—[illegible], —प्रतिमारूप, सम्पद्यमानो भविष्यामि, देवप्रतिमा[illegible]। [अदेवो देवो भविष्यामि इति देवीभविष्यामि इति च्विप्रत्ययः]।

(ब) माथुर,—तन्नामा सभिकः, द्यूतसभा[illegible] तन्नामक सभाध्यक्षस्य विज्ञेया [illegible] द्यूतकरः।

माथु। कहिं कहि सुसहिअविप्पलम्भआ ।
पलासि ले ? भअपलिवेबिदङ्गआ ।।
पदे पदे समविसमं खलन्तआ
कुलं, जसं, अदिकसणं कलेन्तआ * ॥ २ ॥

द्यूत। [पदं वीक्ष्य] एसो व्वजदि, इअ पणट्टा पदवी। †(भ)

माथु। [आलोक्य सवितर्कम्] अले ! विप्पदीबु पादु, पडिमाशुसु देउलु, (म) [विचिन्त्य] धुत्तु जूदकरु विप्पदीवेहिं पादेहि देउलं पविट्टो। ‡

---

* क्व क्व सुसभिकविप्रलम्भक ! पलायसे ? रे ! भयपरिवेपिताङ्गक ! ।
पदे पदे समविषम स्खलन् कुलं यशः अतिकृष्णं कुर्वन् ॥

† एष व्रजति इयं प्रनष्टा पदवी ।

‡ अरे ! विप्रतीपौ पादौ, प्रतिमाशून्यं देवकुलं, धूर्त्तो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः ।

न तरति—न समर्थो भवतीत्यर्थः । [धातूनामनेकार्थत्वात् तृधातुरत्र समर्थार्थको बोध्यः]। अत्र आर्या छन्दः ॥ २ ॥

माथुरोऽपि व्यासक्तमनसमात्मानं प्रतार्य पलायमानं संवाहकं भीषयमाण आह, क्वचिदिति ।—सुसभिकस्य—सरलव्यवहारिणः सभिकस्य सकाशात्, विप्रलम्भक !—प्रतारक ! तथा भयपरिवेपिताङ्गक !—भीतिकम्पितशरीर ! भयद्वयेनातिविह्वल इति यावत्, पदे पदे—प्रतिपादक्षेपमित्यर्थः, समविषमं—क्वचित् समानं क्वचित् असमञ्च स्खलन्—पादस्खलनं प्राप्नुवन्नित्यर्थः, त्वमिति शेषः, कुलं—स्वीयं वंशं, यशः—कीर्त्तिञ्च, अतिकृष्णम्—अतिमलिनं, कुर्वन्—विदधत्, पलायसे—पलाय्य [illegible] [illegible] कुलमर्यादाहाने, अकीर्त्तिप्रावल्याच्चेति भावः । अत्र रुचिरा [illegible]—"जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहै" इति लक्षणात् । २ ॥

(भ) इयं प्रणष्टा पदवी—इयं पदवी—पादचिह्नं, प्रणष्टा—विलीना इति भावः ।

(म) विप्रतीपौ—विपरीतौ । देवकुलं—देवगृहम् । प्रतिमाशून्यं—देव [illegible] [illegible] इति [illegible]

द्यूत। ता अणुसरेम्ह। *

माथु। एव्वं भोदु। †

[उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः, दृष्ट्वान्योऽन्यं संज्ञाप्य (य)]।

द्यूत। कधं कट्ठमयी पडिमा ? ‡

माथु। अले ! णहु णहु, शैलपडिमा। [इति बहुविधं चालयन् संज्ञाप्य च]। एव्वं भोदु, एहि, जूदं किलेम्ह। § [बहुविधं द्यूतं क्रीडतः]।

सवा। [द्यूतेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम्]। अले !—

कत्ताशद्दे णिस्साणअश्श हलदि हडकं मणुश्शश्श।
ढक्काशद्देव्व णडाधिवश्श पब्भट्टलज्जश्श ¶ ॥ ४ ॥

---

* ततोऽनुसराव। † एवं भवतु। ‡ कथं काष्ठमयी प्रतिमा ?

§ अरे ! न खलु न खलु, शैलप्रतिमा। एवं भवतु, एहि, द्यूतेन क्रीडाव।

¶ अरे !—कत्ताशब्दो निर्नाणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य।
ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभ्रष्टराज्यस्य ॥

(य) संज्ञाप्य—सङ्केतेन बोधयित्वा, धूर्तसंवाहक एव प्रतिमारूपेण आत्मानं गोपयन् तिष्ठतीति सङ्केतं कृत्वा इत्यर्थः।

इदानीं द्यूतक्रीडां पश्यन् संवाहकः तामेव प्रशंसन्नाह, कत्तेति।—कत्ताशब्द,—कत्ता—द्यूतक्रीडा, [कुप्रत्ययककटधातो क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नात् [illegible] भावे क्तप्रत्यय, तत स्त्रीत्वम्] यद्वा,—यया द्यूतक्रीडा भवति, सा कत्ता, "कात्' इति भाषा, तस्या शब्द,—ध्वनिविशेष, निर्नाणकस्य—नाणकरहितस्य, [illegible] यावत्, षणक,—कुत्सित, ("कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः" इत्यमरः) न षणक,—नाणक, शोभन (नञसमासत्वमभिधानात्) [illegible]

जाणामि ण कीलिश्शं, शुमेलुशिहलपडणशण्णिहं जूदं।
तह वि हु कोइलमहुले कत्ताशद्दे मणं हलदि * ॥ ५ ॥

द्यूत। मम पाठे, मम पाठे। † (र)

माथु। ण हु, मम पाठे, मम पाठे। ‡

संवा। [अन्यत उपसृत्य] णं मम पाठे। §

द्यूत। लद्धे गोहे। ¶ (ल)

माथु। [गृहीत्वा।] अले लुत्तदण्डा। (व) गहीदोसि, पअच्छ त दसशुवण्णं। **

* जानामि न क्रीडिष्यामि, सुमेरुशिखरपतनसन्निभं द्यूतम्।
तथाऽपि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति ॥

† मम पाठे, मम पाठे। ‡ न खलु, मम पाठे मम पाठे।

§ ननु। मम पाठे। ¶ लब्धः पुरुषः।

** अरे लुप्तदण्डक। गृहीतोऽसि, प्रयच्छ तद् दशसुवर्णम्।

पुरत द्यूतक्रीडामालोक्यातिप्रलुब्ध संवाहक द्यूतक्रीडाया अहितकारित्वम् अन्याकर्णकलयार, जाणामि इति।—सुमेरो,—तदाख्यपर्व्वतस्य, शिखरात्—अत्युच्चप्रदेशात्, पतनेन—पातेन, सन्निभ—सदृश, तत्पतनवत् अतिभयङ्करमित्यर्थ, तथाऽपि द्यूतक्रीडाया अतिभयङ्करपरिणामत्वेऽपि, कोकिलमधुर,—कोकिल इव—कोकिल रव इवेत्यर्थ, मधुर,—मनोहारी, [अत्र कोकिलपदेन लक्षणया कोकिलरवो लभ्यते] कत्ताशब्द —द्यूतक्रीडासाधनद्रव्यस्य ध्वनि, खलु—निश्चित, मन,—चित्त हरति—आकर्षति, द्यूतक्रीडाया शोचनीयपरिणाममनुचिन्तयन् मया शतश प्रतिज्ञातं, इत पुनर्द्यूतं न क्रीडिष्यामीति, तदपि [illegible] पाशकादिरव श्रवण [illegible] तस्मात् तदेव [illegible] अनिर्वचनीयमाहात्म्य द्यूतस्येति भाव।
[illegible] ५ ।

सवा। अज्ज दइश्शं। *

माथु। अहुणा पअच्छ। †

सवा। दइश्शं, पशादं कलेहि। ‡

माथु। अले ! ण सपद पअच्छ। §

सवा। शिलु पडदि। ¶ (श)

[इति भूमौ पतति। उभौ बहुविधं ताडयतः]।

माथु। एसु तुम हु जूदअरमण्डलीए बद्धोसि। **

सवा। [उत्थाय सविषादम्] कध जूदअलमण्डलीए बद्धोम्हि ? ह्री ! एशे अम्हाण जूदआलाण अलङ्घणीअशमए, (प) ता कुदो दइश्शं ? ††

माथु। अले ! गन्दु (स) कुलु कुलु। ‡‡

सवा। एव्व कलेमि। [द्यूतकरमुपसृत्य] अद्ध ते देमि, अद्धं मे मुञ्चदु। §§

द्यूत। एव्व भोदु। ¶¶

---

* अद्य दास्यामि। † अधुना प्रयच्छ।

‡ दास्यामि, प्रसादं कुरु। § अरे ! ननु साम्प्रतं प्रयच्छ।

¶ शिरः पतति।

** एष त्वं ननु द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽसि।

†† कथं द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽस्मि ? कष्टम् ! एषोऽस्माकं द्यूतकराणाम् अलङ्घनीयः समयः, तत् कुतो दास्यामि ?

‡‡ अरे ! गण्डः क्रियतां क्रियताम्।

§§ एवं करोमि। अर्द्धं तुभ्यं ददामि, अर्द्धं मे मुञ्चतु।

¶¶ एवं भवतु।

संवा। [सभिकमुपगम्य] अद्धस्स गण्डु करेमि, अद्धं पि मे अज्जो मुञ्चदु। *

माथु। को दोसु, एव्व भोदु। †

संवा। [प्रकाशम्] अज्ज! अद्धे तुए मुक्के? ‡

माथु। मुक्के। §

संवा। [द्यूतकरं प्रति] अद्धे तुए वि मुक्के? ¶

द्यूत। मुक्के। **

संवा। सम्पदं गमिस्सं। †† (ह)

माथु। पअच्छ तं दशसुवण्णं, कहिं गच्छसि? ‡‡

संवा। पेक्खध पेक्खध भट्टालआ! हा! सम्पदं ज्जेव एक्काह अद्धे गन्धु कडे, अवलाह अद्धे मुक्के, तहवि मं अवलं (क) सम्पदं ज्जेव मग्गदि॥ §§

माथु। [गृहीत्वा] धुत्तु! माथुरु अहं णिउणु, एत्थ ण अहं धुत्तिज्जामि, ता पअच्छ तं लुहदण्डआ! सव्व सुवण्ण सम्पदं। ¶¶

संवा। कुदो दइस्सं? ***

माथु। पिदरं विक्किणिअ पअच्छ। *

संवा। कुदो मे पिदा? †

माथु। मादरं विक्किणिअ, पअच्छ। ‡

संवा। कुदो मे मादा? §

माथु। अप्पाणं विक्किणिअ पअच्छ। ¶

संवा। कलेध पशाद। णेध म लाजमग्गं। **

माथु। पसरु। †† (ख)

संवा। एव्वं भोदु। [परिक्रामति] अज्जा! किणिध म इमश्श शहिअश्श हत्थादो दशहिं शुवण्णकेहिं? [दृष्ट्वा आकाशे] (ग) किं भणाध? किं कलइश्शशि त्ति? गेहे दे कम्मकले हुविश्शं। कधं! अदइअ पडिवअणं गदे। भोदु एव्वं, इमं अण्णं भणिश्शं। [पुनस्तदेव पठति] कधं! एशे वि मं अवधीलिअ गदे॥ आः! अज्जचालुदत्तस्स विहवे विहडिदे णत्थि अज्ज वट्टामि मदभाए। ‡‡ (घ)

---

* पितरं विक्रीय प्रयच्छ। † कुतो मे पिता?

‡ मातरं विक्रीय प्रयच्छ। § कुतो मे माता? ¶ आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ।

** कुरुत प्रसादं, नयत मां राजमार्गम्। †† प्रसर।

‡‡ एवं भवतु। आर्याः! क्रीणीत माम् अस्य सभिकस्य हस्तात् दशभिः सुवर्णकैः? किं भणथ? किं करिष्यसीति? गेहे ते कर्मकरो भविष्यामि। कथम्। अदत्त्वा प्रतिवचनं गतः। भवत्वेवम्, इमम् अन्यं भणिष्यामि। कथम्। एषोऽपि मामवधीरयित्वा गतः॥ आः! आर्यचारुदत्तस्य विभवे विघटिते नास्मि अद्य वर्ते मन्दभाग्यः।

माथु। ण देहि। *

सभि। कुदो दइस्सं ? † [इति पतति। माथुरः कर्षति]।

सभि। अज्जा। पलित्ताअध, पलित्ताअध। ‡

[ततः प्रविशति दर्दुरकः]।

दर्दु। भोः। द्यूतं हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्,—

न गणयति पराभवं कुतश्चित्
हरति ददाति च नित्यमर्थजातम्।
नृपतिरिव निकाममायदर्शी
विभववता समुपास्यते जनेन ॥ ६ ॥

अपिच,—

द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव, दारा मित्रं द्यूतेनैव।
दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव, सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥ ७ ॥

* ननु देहि। † कुतो दास्यामि ?

‡ आर्य्याः। परित्रायध्वं परित्रायध्वम्।

गतस्याऽऽपन्न, मन्दभाग्य,—भाग्यहीन सन्नित्यर्थः। वर्त्ते—जीवामि। [“वट्टामि” इत्यत्र 'वच्चामि' इति पाठान्तरे,—“व्रजे” इति संस्कृतम् [illegible]]।

द्यूतस्याचिन्तनीयमाहात्म्यमुपवर्णयन् भोः राज्यतुल्यत्वमेव उभयसाधारणधर्म- [illegible] सम्पद्यमान [illegible], नेति।—कुतश्चित्—कस्मादपि, पराभवं—पराजयं, न गणयति—न [illegible], नित्यं—सततम् अर्थजातम्—अर्थसमूहं, हरति—[illegible], ददाति—[illegible] च निकामं—सम्यक्, [illegible], यथा तथा, आयदर्शी— [illegible] नृपतिरिव—राजेव, विभववता—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अपि च,—

त्रेताहृतसर्वस्वः, पावरपतनाच्च शोषित शरीरः ।
नर्दित-दर्शितमार्गः, कटेन विनिपातितो यामि ॥ ८ ॥

[अग्रतोऽवलोक्य] अयमस्माकं पूर्वसभिको माथुर इत एवाभि वर्त्तते । भवतु, अपक्रमितुं न शक्यते, तदवगुण्ठयामि आत्मानम् । (ङ) [बहुविधं नाट्यं कृत्वा स्थितः । उत्तरीयं निरीक्ष्य]—

नामिनान्वयः, [दारशब्दस्य नित्यबहुवचनत्वमेव, "आपो दाराश्च सिकताः इत्यादि उक्तेः] सितवः—मनुष्य, त्वम्, द्यूतेन एव, सर्वं—सकलं धनादिकमित्यर्थः, हृत— वितरितं, भुक्तम्—उपभुक्तं, तथा द्यूतेनैव सर्वं नष्टम्—नाशितम् । अत्र विद्युन्माला वृत्तम्—"मो मो गो गो विद्युन्माला" इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

अय पट सूत्रदरिद्रता गतो

अय पटश्छिद्रशतैरलङ्कृतः ।

अय पटः प्रावरितुं न शक्यते

अय पट सवृत एव शोभते ॥ ९ ॥

अथवा किमय तपस्वी करिष्यति ? (च)

पुनरभिक्रान्तमाहुयाहीत उत्तरीयेणात्मानमाच्छादयितुकाम तदतीव जीर्णमालोक्य आह अयमिति।—अय—परिदृश्यमान इत्यर्थ, पट,—उत्तरीय, सूत्रदरिद्रता—प्रान्तेषु सूत्रहीनतामित्यर्थ [दरिद्रशब्दस्य धनहीने शक्तत्वेऽपि लक्षणयाऽत्र अभाववत्त्वार्थबोधकत्वेन सूत्राभाववत्तार्थबोध इति बोध्यम] गत,—प्राप्त, जालवत् अल्पतन्तुभिश्छिन्नत्वादिति भाव अय पट, छिद्रशतै,—बहुभिश्छिद्रै [शतादिशब्दानामेकवचनान्तनियमत्वेऽपि शतादीनामनेकत्वस्य विवक्षितत्वे बहुवचनस्यापि अनुशिष्टत्वादत्र छिद्रे बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् बहुत्व बोध्यम् , यद्वा शतशब्दोऽत्र एकशेषीकृत]

यो हि,—

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।
तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावद् यावत् तिष्ठति भास्करः ॥ १० ॥

माथु। दापय दापय ।

सभा। कुतो दास्यामि ? । * [माथुरं कर्षति] ।

दर्दु। अये ! किमेतदग्रतः ? [आकाशे] किं भवानाह ? अयं द्यूतकरः सभिकेन खलीक्रियते, (छ) न कश्चिन्मोचयति ? ननु अयं दर्दुरो मोचयति । [उपसृत्य] अन्तरमन्तरम (ज) [दृष्ट्वा] अये ! कथं माथुरो धूर्तः ॥ अयमपि तपस्वी संवाहकः,—

यः स्तब्धं दिवसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लम्बितः
यस्योद्घर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किणः ।

* कुतो दास्यामि ?

भवतु, माथुरं तावत् सान्त्वयामि। [उपगम्य] माथुर! अभिवादये।

माथु। प्रत्यभिवादये।

दर्दु। किमेतत्?

माथु। अअं दशसुवस्सं धालेदि। *

दर्दु। ननु। कल्यवर्त्तमेतत्। (झ)

माथु। [दर्दुरस्य कक्षान्तरात् पटमाकृष्य] भट्टा! पश्शत पश्शत, जज्जरपडप्पावुदो अअं पुलिशो दशसुवण्ण कल्लवत्त भणादि। †

दर्दु। अरे मूर्ख! नन्वहं दश सुवर्णान् कटकरणेन (ञ) प्रयच्छामि। तत् किं यस्यास्ति धनं, स किं क्रोडे कृत्वा दर्शयति? अरे!—

दुर्वर्णोऽसि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात्।
पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया॥ ॥ १२ ॥

* अयं दशसुवर्णकं धारयति।

† भट्टारकाः! पश्यत पश्यत, जर्जरपटप्रावृतः [illegible] भणति।

माथु। भट्टा । तुए दशसुवस्स् कल्लवत्तु, मए एसु विहवु । *

दर्दु। यद्येव, श्रूयतां तर्हि, अन्यान् तावत् दश सुवर्णान् अस्यैव प्रयच्छ, अयमपि द्यूत शीलयतु ।

माथु। तत् किं भोदु ? †

दर्दु। यदि जेष्यति, तदा दास्यति ।

माथु। अह ण जिणादि ? ‡

दर्दु। तदा न दास्यति ।

माथु। अह ण जुत्त जप्पिदु । एव्वं अक्खन्तो तुम पअच्छ ; धुत्तआ । अह पि णाम माथुरु धुत्तु, जूद मित्या आदट्टअमि, अस्सम्स वि अह ण विभेमि । धुत्ता। खण्डिअवुत्ती (ट) मि तुम । §

* भट्टारक । तव दशसुवर्णं कल्यवर्त्तं, मम एष विभव ।

† तत् किं भवतु ?

‡ अथ न जयति ?

§ अद न युक्तं जल्पितुम् । एवमाचक्षाणस्त्वं प्रयच्छ धूर्त्तक । अहमपि नाम माथुरो धूर्त्त, द्यूत मिथ्या आदृशयामि, अन्यस्मादपि अह न बिभेमि । धूर्त्त । खण्डितवृत्तोऽसि त्वम् ।

दर्दु। अरे! कः खण्डितवृत्तः?

माथु। तुम क्खु खण्डिअवुत्ता। ञ

दर्दु। पिता ते खण्डितवृत्त। [संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति]।

माथु। गोसाविआपुत्ता! ण एव्व ज्जेव जूदं तुए मासेदं?।

दर्दु। मया एवं द्यूतमासेवितम्।

माथु। अले संवाहआ! पअच्छ तं दशसुवण्ण। ॥

सवा। अज्ज! दइश्शं, दाव दइश्शं § [माथुरः कर्षति]।

दर्दु। मूर्ख! परोक्षे खलीकर्त्तुं (ठ) शक्यते, न समागतं खलीकर्त्तुम्।

[माथुरः संवाहकमाकृष्य घोणायां मुष्टिप्रहारं ददाति। संवाहकः सशोणितं मूर्च्छां नाटयन् भूमौ पतति। दर्दुरक उपसृत्य अन्तरयति। माथुरो दर्दुरकं ताडयति। दर्दुरोऽपि प्रतीपं ताडयति]। (ड)

माथु। अले अले दुट्ठ छिण्णालिआपुत्तअ! फल्लं पावि ह्मि। ¶

दर्दु। अरे मूर्ख! अहं त्वया मार्गगत एव ताडितः, श्वो यदि राजकुले ताडयिष्यसि, तदा द्रक्ष्यसि।

माथु। एसु पेक्खिस्सं। ' '

दर्दु। कथं द्रक्ष्यसि ?

माथु। [प्रसार्य्य चक्षुषी] एव्व पेक्खिस्सं। *

[दर्दुरो माथुरस्य चक्षुषी पांशुना पूरयित्वा संवाहकस्य अपक्रमितुं संज्ञां ददाति। माथुरोऽक्षिणी निगृह्य भूमौ पतति। संवाहकोऽपक्रामति]।

दर्दु। [स्वगतम्] प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः, तन्नात्र युज्यते स्थातुम्। कथितञ्च मम प्रियवयस्येन शर्विलकेन यथा किल आर्य्यकनामा गोपालदारकः (ढ) सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यतीति, सर्व्वश्च अस्मद्विधो जनः तमनुसरति, तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि। [इति निष्क्रान्तः]।

संवा। [सत्रासं परिक्रम्य दृष्ट्वा] एशे कश्शावि अणपावुद-पक्खदुयालके (ण) गुहे, ता एत्थ पविशिश्शं। [प्रवेशं रूपयित्वा वसन्तसेनामालोक्य] अज्जे। शलणागदेम्हि। †

वस। अभअं शलणागदस्स। हञ्जे। ढक्केहि (त) पक्ख-दुआरअं। ‡

* एवं प्रेक्षिष्ये।

† एतत् कस्यापि अपावृतपक्षद्वारकं गेहं, तदत्र प्रविशामि। आर्य्ये। शरणागतोऽस्मि।

‡ अभयं शरणागतस्य। चेटि। पिधेहि पक्षद्वारकम्।

दर्दु। अरे। क. खण्डितवृत्तः ?

माथु। तुम क्खु खण्डिअवुत्ता। *

दर्दु। पिता ते खण्डितवृत्त.। [संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति]।

माथु। गोसाविआपुत्ता। ण एव्व ज्जेव जूदं तुए सेविदं ?†

दर्दु। मया एव द्यूतमासेवितम्।

माथु। अले संवाहआ। पअच्छ तं दशसुवण्णं। ‡

सवा। अज्ज। दइश्शं, दाव दइश्शं § [माथुर कर्षति]।

दर्दु। मूर्ख! परोक्षे खलीकर्त्तुं (ठ) शक्यते, न समाग्रत. खलीकर्त्तुम्।

[माथुर संवाहकमाकृष्य घोणायां मुष्टिप्रहारं ददाति। संवाहक सशोणित मूर्च्छां नाटयन् भूमौ पतति। दर्दुरक उपसृत्य अन्तरयति। माथुरो दर्दुरं ताडयति। दर्दुरो विपरीतं ताडयति]। (ड)

माथु। अले अले दुट्ट क्खिणालिआपुत्तअ। फलंपि पाविहसि। ¶

दर्दु। अरे मूर्ख! अहं त्वया मार्गगत एव ताडित, श्वो यदि राजकुले ताडयिष्यसि, तदा द्रक्ष्यसि।

माथु। एसु पेक्खिस्सं। **

* त्वं खलु खण्डितवृत्त।

† वेश्यापुत्र। ननु एवमेव द्यूतं त्वया सेवितम् ?

‡ अरे संवाहक। प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम्।

§ आर्य। दास्यामि, तावत् दास्यामि।

¶ अरे अरे दुष्ट पुंश्चलीपुत्रक। फलमपि प्राप्स्यसि। ** एष प्रेक्षिष्ये।

दर्दु। कथं द्रक्ष्यसि ?

माथु। [चक्षुषी प्रसार्य] एव्व पेक्खिस्सं। *

[दर्दुरो माथुरस्य चक्षुषी पांशुना पूरयित्वा संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति। माथुरोऽक्षिणी निगृह्य भूमौ पतति। संवाहकोऽपक्रामति]।

दर्दु। [स्वगतम्] प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः, तस्मान्न युज्यते स्थातुम्। कथितञ्च मम प्रियवयस्येन शर्विलकेन यथा किल आर्य्यकनामा गोपालदारकः (ढ) सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यतीति, सर्व्वश्च अस्मद्विधो जनः तमनुसरति, तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि। [इति निष्क्रान्तः]।

संवा। [सत्रासं परिक्रम्य दृष्ट्वा] एशे कश्शवि अणपावुद-पक्खदुआलके (ण) गेहे, ता एत्थ पविशिश्शं। [प्रविश्य दृष्ट्वा वसन्तसेनामालोक्य] अज्जे। शलणागदम्हि। †

वस। अभअं शलणागदस्स। हञ्जे। ढक्केहि (त) पक्ख-दुआरं। ‡

---

* एव प्रेक्षिष्ये।

† एतत् कस्यापि अनपावृतपक्षद्वारकं गेहं, तदत्र प्रविशामि। आर्य्ये। शरणागतोऽस्मि।

‡ अभयं शरणागतस्य। चेटि। पिधेहि पक्षद्वारकम्।

चेटी। [तथा कृत्वा परिक्रम्य च] अज्जे। किद। *

वस। किं? †

चेटी। जं तुए कधिदं। ‡

वस। कुदो दे भअं? §

सवा। अज्जे। धणिकादो। ¶

वस। हज्जे। सम्पदं अवावुणु (थ) पक्खदुआरअं। **

सवा। [आत्मगतम्] कधं। धणिकादो तुलिदं (द) मे भअ-कालणं॥ सुट्ठु क्खु एव्व वुच्चदि, ††—

जे अत्तवल जाणिअ भाल तुलिदं वहेइ माणुस्से।
ताह खलणं ण जायदि, ण अ कन्तालगदो विवज्जदि‡‡॥१३॥

---

* आर्य्ये। कृतम्। † किम्? ‡ यत् त्वया कथितम्।

§ कुतस्ते भयम्? ¶ आर्य्ये। धनिकात्।

** चेटि। साम्प्रतम् अपावृणु पक्षद्वारकम्।

†† कथं। धनिकात् तुलितम् मया भयकारणम्॥ सुष्ठु खलु एवमुच्यते,—

‡‡ य आत्मबलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः।
तस्य स्खलनं न जायते, न च कान्तारगतो विपद्यते॥

(थ) अपावृणु,—अर्गलादिना दृढतरं कृतमित्यर्थः, यद्वा,—निरावरणं कुरु, उद्घाटय इत्यर्थः।

(द) धनिकात्—धनवल्लुब्धात्, उत्तमर्णात्। मया,—रमणीं [illegible] सैनाग्या इत्यर्थः। भयकारणं—भीतिहेतुः। तुलितं—तुल्यं, समानं [illegible], [illegible] यथा मे भयहेतुः, तथा मया परीक्ष्यम्।

एत्थ लक्खिदम्हि। * (ध)

माथु। [अक्षिणी प्रमृज्य, द्यूतकर प्रति] अले! देहि देहि। †

द्यूत। भट्टा! जावदेव अम्हे दद्दुरेण कलहायिदा, (न) तावदेव सो गोहो अवक्कन्तो। ‡

माथु। तस्स जूदकलस्स मुट्टिप्पहालेण णाशिका भग्गा आसि ; ता एहि, रुहिरपहं अणुसरेम्ह। § (प) [अनुसरत]।

---

* अत्र लक्षितोऽस्मि। † अरे! देहि देहि।

‡ भर्त्तः! यावदेव वयं दर्दुरेण कलहायिताः, तावदेव स पुरुषोऽपक्रान्तः।

§ तस्य द्यूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्ना आसीत्, तत् एहि, रुधिर-पथमनुसराव।

अहादेशितस्य व्याख्या न साध्वी, "अत इदेतौ लुक् च" इति सूत्रेण सौ परे अकारान्तात्परे विहितयोः इकारैकारयोः पक्षे लोपविधानेन गडशब्दस्य अकारान्तत्वेन सिद्धत्वात्] न विपद्यते—न विपदमाप्नोति च। अत्र "य आत्मबलम्" इति सहार्धसमवाक्यं "अरे भणित" इति वक्ष्यमाणेनान्वेति, अपरैर्निदर्शनतयेति शेषः। दशशक्तिमनुष्यस्य द्यूतक्रीडायां मम प्रहसितरुचिता, परम् अविमृश्यकारितयैव मया तादृशी लाञ्छनेति भावः। अत्र आत्मबलं ज्ञात्वा उपयुक्तं भारं वहतो मनुष्यस्य विपत्प्राप्त्यभावरूपार्थप्रस्तुतात् आत्मबलमज्ञात्वा द्यूतं क्रीडतः संवाहकस्य तादृश-[illegible]विपत्प्राप्तिरूपः प्रस्तुतः पदार्थो वैधर्म्येण प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः। आर्या वृत्तम्॥ १०॥

द्यूत। भट्टा! वसन्तसेणागेहं पविट्ठो सो। *

माथु। भूदाइं सुवण्णाइं। † (फ)

द्यूत। लाअउलं गदुअ णिवेदेम्ह। ‡

माथु। एस धुत्तो इदो णिक्कमिअ अण्णत्त गमिस्सदि, ता उअरोधेणेव (ब) गेण्हेम्ह। § [इत्येकान्ते स्थितौ]।

वस। [मदनिकायाः संज्ञां ददाति]। (भ)

मद। कुदो अज्जो? को वा अज्जो? कस्स वा अज्जो? किं वा वित्तिं अज्जो उवजीअदि? कुदो वा भअं? ¶

संवा। सुणादु अज्जआ,—अज्जए। पाडलिउत्ते मे जम्मभूमी, गहवइदालके हगे, संवाहअस्स वित्तिं उवजीआमि। ** (म)

---

* भर्त्तः। वसन्तसेनागृहं प्रविष्टः सः। † भूतानि सुवर्णानि।

‡ राजकुलं गत्वा निवेदयावः।

§ एष धूर्त्त इतो निष्क्रम्य अन्यत्र गमिष्यति, तस्मादुपरोधेनैव गृह्णीवः।

¶ कुत आर्य्यः? को वा आर्य्यः? कस्य वा आर्य्यः? कां वा वृत्तिम् आर्य्य उपजीवति? कुतो वा भयम्?

** शृणोतु आर्य्या,—आर्य्ये। पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमिः, गृहपतिदारकोऽहं, संवाहकस्य वृत्तिम् उपजीवामि।

मुष्याघातम्, स्मरति शपः। अत्र एतेन परिसर्पो नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितम्, यथा,—"दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पं कथ्यते" इति दर्पणलक्षणात्।

(फ) भूतानि—अतीतकालिकानीव गतानि, एतस्य, अपरस्य गृहे प्रविष्टत्वात् इदानीं मम सुवर्णप्राप्त्याशा विफलैव इति भावः। केचित्तु,—भूतानि—प्राप्तानि प्राप्तानीत्यर्थः, वसन्तसेनायाः शरणागतवत्सलत्वात् शरणागतरक्षणं तस्याः परिशोध्यमिति भावः, इत्येव व्याचक्षते।

(ब) उपरोधेन—निरोधेन, बलात् पलायनमवरुध्य इत्यर्थः।

(भ) वसन्तसेना संज्ञां ददाति—अस्य नामादिकं संपृच्छ, इति भ्रूभङ्ग-कटाक्षसङ्केतेन ज्ञापयति इत्यर्थः।

वस। सुउमारा क्खु कन्ना गिच्चिदा अज्जेण॥ * (य)

कथा। अज्जए। कलेत्ति गिक्खिदा, आणीविआ दाणि गवुत्ता। † (र)

चेटी। अदिगिव्विस अज्जेण पडिवअण दिस्सं। तदो तदो ? ‡ (ल)

कथा। तदो अज्जए। एमे णिजगेहे आहिण्डकाण मुहादो सुणिअ अपुव्वदेसदंसणकुदूहलेण इह आगदे। इह वि मए पविसिअ उज्जइणि एक्के अज्जे सुस्सूसिदे, जे तालिसे पिअदंसणे, पिअवादी, ददअ ण कित्तेदि, अवकिद विसुमलेदि, किं वहुणा उत्तेण ? दक्खिणदाए पलकेलअ विअ अत्ताणअ अवगच्छदि, (व) सलणागदवच्छले अ। §

चेटी। को दाणिं अज्जआए मणोरहन्तरस्स (ग) गुणाइं चोरिअ उज्जइणिं अलङ्करेदि ? *

वस। साहु हञ्जे! साहु, मए वि एव्वं ज्जेव हिअएण मन्तिदं। †

चेटी। अज्ज! तदो तदो ? ‡

सवा। अज्जए! शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहिं पदाणेहिं—"§(घ)

वस। किं उवरदविहवो संवुत्तो ? ¶ (ङ)

---

* क इदानीम् आर्य्याया मनोरथान्तरस्य गुणान् चोरयित्वा उज्जयिनीमलङ्करोति ?

† साधु, चेटि! साधु, मयाऽपि एवमेव हृदयेन मन्त्रितम्।

‡ आर्य्य! ततस्ततः ?

§ आर्य्ये! स इदानीम् अनुक्रोशकृतैः प्रदानैः—"

¶ किम् उपरतविभवः संवृत्तः ?

दीनां वेश्याम्। दत्त्वा न कीर्त्तयसि—अर्थिभ्यः प्रार्थितादप्यधिकं धनं दत्त्वाऽपि स्वकीयदानशौण्डतां न व्यापयति। [“दत्त्वा” इत्यत्र “दइअ” इति पाठान्तरं,—“दयितम्” इति संस्कृतम्। तव दयितं—प्रियम्, आत्मगौरवरूपमिति भावः, एतेन च दत्तस्य महानुभवत्वं प्रकटितम्, महात्मानो हि अनृतेनाऽपि गौरवजनके भूतहितैषिणि कार्य्ये विकत्थनमात्महननतुल्यं मन्यमाना इतरजनवत् न तत् स्वयं प्रकाशयितुमिच्छन्ति] दक्षिणतया—स्वभावसुलभदाक्षिण्येन। परकीयमिव—परप्रयोजनसाधनैकोद्देश्यकमिव इत्यर्थः। [केचित्तु,—“परकेरअं” इत्यत्र “फलकेरअं” इति पाठान्तरं परिकल्प्य “दक्खिणदाए” इति च पदान्तं पठित्वा “दक्षिणतायाः फलकृते—फलाय इत्यर्थः, इव आत्मानमवगच्छति, महाशयमात्मप्रकाशमनृतमात्मानं सफलं जानातीत्यर्थः” इति व्याचक्षते]।

(ग) मनोरथान्तरस्य—अभिलाषविशेषस्य, चारुदत्तस्येत्यर्थः।

(घ) अनुक्रोशकृतैः—अनुक्रोशः,—दया, (“कृपा दया अनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि” इत्यमरः) तेन कृतानि तैः, प्रदानैः,—दीनेभ्यो धनवितरणैः।

(ङ) उपरतविभवः—नष्टधनः, संवृत्तः,—जातः, स इति पूर्वेण सम्बन्धः इत्यन्वयः।

सवा। अणाचक्खिदे ज्जेव कधं अज्जआए विसादं ? *

वस। किं एत्थ जाणीअदि॥ दुल्लहा गुणा विहवा अ, अपेएसु तडाएसु वहुदर उदअ भोदि। † (ह)

चेटी। अज्ज। किंणामधेओ क्खु सो ? ‡

सवा। अज्जे। के दाणि तश्श (क) भूदलमिअंकश्श णामं ण आणादि॥ शो क्खु शेट्ठिचत्तले पडिवशदि, शलाहणिज्ज-णामधेए अज्जचालुदत्ते णाम। §

वस। [सहर्षमासनादवतीर्य्य] अज्जस्स अत्तणकेरकं एद गेहं। हञ्जे। देहि से आसणं, तालवेण्टअ गेह्ण, परिस्समो अज्जस्स(ख) वाधेदि। ¶

चेटी। [तथा करोति]।

संवा। [स्वगतम्] कथ। अज्जचालुदत्तस्स णामसङ्कीत्तणेण ईदिशे मे आदले॥ [प्रकाशम्] शाहु, अज्जचालुदत्ता। शाहु, पुहवीए तुम एक्के जीवशि, शेशे उण जणे शशदि। (ग) [इति पादयो र्निपत्य] भोदु अज्जए। भोदु, आशणे णिशीददु अज्जआ। *

वस। [आसने समुपविश्य] अज्ज! कुदो सो धणिओ? † (घ)

संवा। शक्कालधणे क्खु शज्जणे, काह ण होइ चलाचले धणे।
जे पूइदुंपि आणादि, शे पूआविशेशंपि आणादि ‡ ॥१४॥

---

* कथम्। आर्य्यचारुदत्तस्य नामसङ्कीर्त्तनेन ईदृशो मे आदरः। साधु आर्य्यचारुदत्त। साधु, पृथिव्यां त्वमेको जीवसि, शेषः पुनर्जनः श्वसिति। भवतु आर्य्ये। भवतु, आसने निषीदतु आर्य्या।

† आर्य्य! कुतः स धनिकः?

‡ सत्कारधनः खलु सज्जनः, कस्य न भवति चलाचलं धनम्।
यः पूजयितुमपि जानाति, स पूजाविशेषमपि जानाति॥

(ग) जीवसि—जीवितकार्य्यं करोषि। श्वसिति—श्वासं प्राप्नोति मात्रम्।

(घ) वसन्तसेनागृहे प्रविष्टं संवाहकं स्वगृहान्ते वा कृपकान्तं, सम्प्रति वसन्तसेना चारुदत्तविशेषवार्त्तां ज्ञातुकामा कथं स एव पृथिव्यां जीवति, अन्यः पुनः श्वसिति इति पृच्छति, कुत इति।—कुतः,—कस्मात् कारणात्, स धनिकः,—चारुदत्तः, पृथिव्याम् एक एव जीवतीत्याशयः।

वस। तदो तदो ? *

संवा। तदो तेण अज्जेण शवित्ती पलिचालके किदोम्हि ; चालित्तावशेशे अ तश्शि जूदोवजीवि म्हि शवुत्ते। तदो भाअ-धेअविशमदाए (ङ) दशशुवण्णअं जूदे हालिदं। †

माथु। उच्छादिदोम्हि, मुसिदोम्हि। ‡ (च)

संवा। एदे दे शहिअजूदिअला मं अणुशन्धअन्ति। शम्पदं शुणिअ अज्जआ पमाण। §

वस। मदणिए। वासपादवविसंठुलदाए पक्खिणो इदो तदो वि आहिण्डन्ति। हञ्जे। ता गच्छ एदाण सहिअजूदि-अराणं अअं अज्जो ज्जेव पडिवादेदि त्ति, (छ) इमं हत्थाभरणअं तुम देहि। ¶ [इति हस्तात् कटकमाकृष्य चेट्यै प्रयच्छति]।

चेटी। [गृहीत्वा] जं अज्जआ आणवेदि। * [इति निष्क्रान्ता]।

माथु। उच्छादिदोम्हि, मुसिदोम्हि। †

चेटी। [प्रविश्य वीक्ष्य च] जधा एदे उड्ढं पेक्खन्ति, दीहं णीससन्ति, विसूरअन्ति अ, अहिलवन्ति (ज) अ दुआर-णिहिद-लोअणा, तधा तक्केमि, एदे दे सहिअजूदिअरा हुविस्सन्ति। [उपगम्य] अज्ज! वन्दामि। ‡

माथु। सुहं तुए होदु। §

चेटी। अज्ज! कदमो तुम्हाणं सहिओ? ¶

माथु। कस्स तुमं तणुमज्झे! अहरेण रद-दट्ठदुव्विणीदेण।
जप्पसि मम्मणवअणं, आलोअन्ती कडक्खेण? ** ॥१५॥

---

* यत् आर्य्या आज्ञापयति। † उत्सादितोऽस्मि, मुषितोऽस्मि।

‡ यथा एतौ अर्द्धं प्रेक्षेते, दीर्घं निःश्वसितः, खिद्येते च, अभिलपतश्च द्वार-निहितलोचनौ, तथा तर्कयामि, एतौ तौ सभिकद्यूतकरौ भविष्यतः। आर्य! वन्दे।

§ सुखं तव भवतु। ¶ आर्य! कतरो युवयोः सभिकः?

** कस्य त्वं तनुमध्ये! अधरेण रतदष्टदुर्विनीतेन।
जल्पसि मनोहरवचनं, आलोकयन्ती कटाक्षेण? ॥

पयात् प्रकटीकृतेन सभिकमाथुरयो आगत [illegible] पतिणां [illegible] भाव, यद्वा,—वामपादपद्म—आवाम्नतस्य, त्रिमत [illegible], [illegible] रधिकृते सति, स्वकीयकुलायादिम [illegible] इत्यर्थ, तस्मादिना [illegible], पक्षिणोऽपि—तिर्य्यग्योनयोऽपीति भाव, इतस्तत,—[illegible], [illegible] न्ति, भ्रमन्तीत्यर्थ, वामपादपालिङ्गनात्मिति भाव, [illegible]

णत्थि मम विहवो, अस्सत्त व्वज। *

चेटी। जइ ईदिसाइ ण मन्तेसि, ता ण होसि जूदिअरी। अत्थि कोवि तुम्हाण धारओ? † (झ)

माधु। अत्थि, दशसुवस्स धालेदि, किं तस्स? ‡

चेटी। तस्स कारणादो अज्जआ इमं हत्थाभरणं पडिवादेदि. ण हि ण हि, सो ज्जेव पडिवादेदि। § (ञ)

* नास्ति मम विभव, अन्यत व्रज।

† यदि ईदृशानि ननु मन्त्रयसि, तदा न भवसि द्यूतकर। अस्ति कोऽपि युष्माक धारक?

‡ अस्ति, दशसुवर्णं धारयति, किं तस्य?

§ तस्य कारणात् आर्य्या इद हस्ताभरण प्रतिपादयति, न हि न हि, स एव प्रतिपादयति।

मार कस्य इति।—अयि तनुमध्ये।—कृशोदरि। रते—सुरते, दष्ट,—खण्डित, अत एव व्रणित,—दुर्दर्शन, तेन अधरेण—निम्नोष्ठेन, उपलक्षिता, कटाक्षेण—वक्रदर्शनेन, आलोकयन्ती—पश्यन्ती सती, मनोहरवचन—मिष्टवाक्य, जल्पसि—कथयसि त्व—भवती, [“तुम” इत्यत्र “तुह” इति पाठो न सम्यक्, “तु आसि” इति पदेऽपि असि परतो युष्मद स्थाने तु मकारात् तुम च इत्येव विधानात] कस्य—जनस्य, प्रिया, इति शेष। अत्र दोषसम्बन्धेन गुणस्यापि दोषायितत्वात् वाङ्निष्पत्ती ... दर्शितं ताधरविशिष्टाया मधुरभाषण दिवदर्शितमिति विरोधाल ... । इयं च आर्य्या नाम। ५।

माथु। [सहर्षं गृहीत्वा] अले ! भणेशि त कुलपुत्त, भूदो मो तुए गन्थु। (ट) आअच्छ, पुणो जूदं रमम्ह। *

[इति निष्क्रान्तौ]।

चेटी। [वसन्तसेनामुपसृत्य] अज्जए। पडितुट्टा गदा सहिअ-जूदिअरा। †

वस। ता गच्छदु अज्ज। बन्धुअण ममस्सासिदु। ‡

संवा। अज्जए। जइ एव्व, ता इअं कला पलिअणहत्थगदा कलीअदु। § (ठ)

वस। अज्ज। जस्स कारणादो इअं कला सिक्खीअदि, सो ज्जेव अज्जेण सुस्सूसिदपुरुव्वो (ड) सुस्सूसिदव्वो। ¶

संवा। [स्वगतम्] अज्जआए णिउणं पच्चादिट्टोम्हि। (ढ)

---

* अरे। भणसि त्वं कुलपुत्रं, भूत स तव गण्ड। आगच्छ, पुनर्द्यूतं रमस्व।

† आर्य्ये। परितुष्टौ गतौ सभिकद्यूतकरौ।

‡ तद्गच्छतु आर्य्य। बन्धुजन समाश्वासयितुम्।

§ आर्य्ये। यद्येवं, तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम्।

¶ आर्य्य। यस्य कारणात् इयं कला शिक्ष्यते, स एव आर्य्येण शुश्रूषितपूर्व: शुश्रूषितव्य:।

(ट) कुलपुत्रं—कुलीनं, सत्कुलोत्पन्नमित्यर्थ, (संवाहक-सत्यथमिदम्) गण्ड,—पणीकृतनियम, भूत,—नियम।

(ठ) एव—मां बन्धुजन समाश्वासयितुमनुमन्यसे इत्यर्थ। तत्—तदा, इयं कला—अङ्गमर्दनरूपा, परिजनहस्तगता—परिजनस्य—पौरजनस्य, भवत्परिचारिकाया इति यावत्, हस्तगता—आयत्तीभूता, शिक्षिता इति यावत्, क्रियताम—विधीयताम्, त्वया अनुमन्यते चेत्, अहं भवद्गृहे किञ्चित्काल स्थित्वा भवत्या सेविकाजनान् एतामङ्गमर्द्दनविद्यां शिक्षयित्वा स्वस्थानं गमिष्यामि इति भाव।

(ड) यस्य—चारुदत्तस्य, कारणात—हेतो, य चारुदत्त सेवितुमित्यर्थ। शुश्रूषितपूर्वं,—पूर्वं शुश्रूषित।

(ढ) निपुण—चातुर्य्येण सहित यथा तथा, प्रत्यादिष्ट,—निराकृत।

कध पच्चुवकलिश्श? [प्रकाशम्] अज्जए। अह एदिणा जूद-अलावमाणेण शक्कशमणके (ण) हुविश्श। ता शंवाहके जूदिअले शक्कशमणके शंवुत्तेत्ति शुमलिदव्वाइं अज्जआए एदाइं अक्खलाइं। *

वस। अज्ज। अल साहसेण। †

संवा। अज्जए। कले णिच्चए। ‡ [इति परिक्रम्य]—

जूदेण तं कदं मे, जं वीहत्थं जणश्श शव्वश्श।
एण्हिं पाअडशीशे णलिन्दमग्गेण विहलिश्शं § ॥ १६ ॥

[नेपथ्ये कलकलः]।

संवा। [आकर्ण्य] अले किस्सेदं? [आकाशे] किं भणाध?

---

* आर्य्यया निपुणं प्रत्यादिष्टोऽस्मि। कथं प्रत्युपकरिष्ये? आर्य्ये। अहमेतेन द्यूतकरापमानेन शाक्यश्रमणको भविष्यामि, तत् संवाहको द्यूतकरः शाक्यश्रमणकः संवृत्त इति स्मर्त्तव्यानि आर्य्यया एतानि अक्षराणि।

† आर्य्ये। अलं साहसेन।

‡ आर्य्ये। कृतो निश्चयः।

§ द्यूतेन तत् कृतं मम यत् विहस्तं जनस्य सर्वस्य।
इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥

(ण) शाक्यश्रमणकः,—बौद्धपरिव्राजकः।

अथ निर्वेदकारणं प्रकटयति, द्यूतेनेति।—सर्व्वस्य—सकलस्य, जनस्य—लोकस्य, समक्षमिति शेषः, यत् विहस्तं—व्याकुलं, व्याकुलीकरणमित्यर्थः, अवमाननमिति यावत्, ("विहस्त-व्याकुलौ समौ" इत्यमरः) तत्—अवमाननम् इत्यर्थः, मम—मह्यं द्यूतेन—द्यूतक्रीडया, कृतम्—अनुष्ठितम्, अतः इति अध्याहार्य्यम्, इदानीम्—अधुना, प्रकटशीर्षः,—मुण्डितशिराः सन् इत्यर्थः, बौद्धश्रमणको भूत्वा इति यावत्, नरेन्द्रमार्गेण—राजपथेन, विहरिष्यामि—पर्य्यटिष्यामि। [अत्र "नरेन्द्रमार्गे न" इति पदच्छेदेन पाठकल्पने परार्द्धस्यायमर्थः,—इदानीं प्रकटशीर्षः,—अनावृतमस्तकः सन्निति, नरेन्द्रमार्गे—राजवर्त्मनि, सर्व्वजनसमक्षमिति यावत्, न विहरिष्यामि, द्यूतकरकृतापमानेन ममैतावान् निर्वेदः समजनि, यत् लोकसमक्षं मदीयं दग्धमुखं कदापि दर्शयितुं नेच्छामीति भावः]। आर्य्यावृत्तमिति बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

एशे क्खु वशन्तशेणाए खुण्टमोडके णाम दुट्टहत्थी विहलेदि त्ति ? अहो ! अज्जआए गन्धगअं (त) पेक्खिश्श गदुअ । अहवा किं मम एदिणा ? जधाववशिदं अणुचिट्ठिश्श । *

[इति निष्क्रान्त] ।

[तत प्रविशति अपटीक्षेपेण प्रहृष्टो विकटोज्ज्वलवेश कर्णपूरक] ।

कर्ण । कहिं, कहिं अज्जआ ? †

चेटी । दुम्मणुस्स । किं ते उव्वेअ-कारणं ? जं अग्गदोवट्ठिद अज्जआ न पेक्खसि ? ‡

कर्ण । [दृष्ट्वा] अज्जए ! वन्दामि । §

वस । कण्णऊरअ । परितुट्ठमुहो लक्खीअसि । ता किं णेदं ? ¶

कर्ण । [सविस्मयम्] अज्जए । वञ्चिदासि, जाए अज्ज कण्णऊरअस्स परक्कमो ण दिट्टो । **

वस । कण्णऊरअ । किं किं ? ††

कर्ण । सुणादु अज्जआ, जो सो अज्जआए खुण्टमोडओ णाम दुट्टहत्थी, सो आलाणत्थम्भ भञ्जिअ, महामत्तं वावा-

---

* अरे ! किन्विदम् ? किं भणत ? एष खलु वसन्तसेनाया खुण्टमोडको नाम दुष्टहस्ती विहरतीति ? अहो ! आर्य्याया गन्धगजं प्रेक्षिष्ये गत्वा । अथवा किं मम एतेन ? यथाध्यवसितम् अनुष्ठास्यामि ।

† कुत्र, कुत्र आर्य्या ?

‡ दुर्मनुष्य ! किं ते उद्वेगकारणम् ? यत् अग्रतोऽवस्थिताम् आर्य्यां न प्रेक्षसे ?

§ आर्य्ये ! वन्दे ।

¶ कर्णपूरक ! परितुष्टमुखो लक्ष्यसे, तत् किन्विदम् ?

** आर्य्ये ! वञ्चितासि, यया अद्य कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्ट ।

†† कर्णपूरक ! किं किम् ?

‡‡ शृणोतु आर्य्या, य स आर्य्याया खुण्टमोटको नाम दुष्टहस्ती, स

(त) खुण्टमोडक,—तन्नामा इत्यर्थ, स्तम्भभञ्जक इत्यर्थो वा । गन्धगज— गन्धप्रधानो गज गन्धगजस्त, मत्तहस्तिनमित्यर्थ ।

दिअ, महन्तं सङ्खोहं करन्तो, राअमग्गं ओदिण्णो। तदो एत्थन्तरे उग्घुट्ठं (घ) जणेण *—

अवणेध बालअजणं, तुरिदं आरुहध रुक्खपासादं।
किं ण हु पेक्खध पुरदो? दुट्ठो हत्थी इदो एदि † ॥१७॥

अवि अ,‡—

विचलइ णेउरजुअलं, छिज्जन्ति अ मेहला मणिखइआ।
वलआ अ सुन्दरदरा, रअणङ्कुरजालपडिबद्धा ‡ ॥ १८ ॥

आलानस्तम्भं भङ्क्त्वा, महामात्रं व्यापाद्य, महान्तं सङ्क्षोभं कुर्वन् राजमार्गमवतीर्णः। ततोऽत्रान्तरे उद्घुष्टं जनेन,—

* अपनयत बालकजनं, त्वरितमारोहत वृक्षप्रासादम्।
किं न खलु प्रेक्षध्वं पुरतो दुष्टो हस्ती इत एति? ॥

† अपि च,—

‡ विचलति नूपुरयुगलं, छिद्यन्ते च मेखला मणिखचिताः।
वलयाश्च सुन्दरतरा रत्नाङ्कुरजालप्रतिबद्धाः ॥

(घ) आलानस्तम्भं—गजानां बन्धनार्थं स्तम्भविशेषम्, ("आलानं बन्धस्तम्भे" इत्यमरः) महामात्रं—हस्तिपकराजम्। ("महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे" इति मेदिनी) उद्घुष्टम्—उच्चैः कथितम्।

जनेनोद्घुष्टमित्युक्तं तत् किमुद्घुष्टमित्याह, अवणेधेति।—बालकजनं—शिशुजनम्, अपनयत—अपसारयत, राजमार्गादिति शेषः, त्वरितं—शीघ्रं, वृक्षप्रासादं—वृक्षाग्रं, प्रासादोपरिभागञ्च, [वृक्षश्च प्रासादश्च इति "जातिरप्राणिनाम्" (२।४।६ पा०) अप्राणिजातिवाचकत्वात् समाहारत्वेनैकवचनम्, "अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" इति मनुवचनेन वृक्षाणां प्राणित्वेऽपि प्राणिशब्दस्य बहिःसंज्ञिष्वेव व्यवहारात् अप्राणित्वेनैव वृक्षपदस्य इति सिद्धं समाहारत्वादेकवचनम्, यद्वा,—वृक्षेण सहितः प्रासाद इति समासः] यद्वा,—प्रासादपदेन सादृश्यमूलकलक्षणया अग्रभागो लक्ष्यते, तेन वृक्षाग्रभागमित्यर्थः, आरोहत—उद्गच्छत, कुत एवमित्याह, किमिति—दुष्टः,—मदमत्तः, हस्ती—करी, इतः,—अस्यां दिशि, एति—आगच्छति, इति पुरतः—अग्रतः, किं न खलु प्रेक्षध्वं—पश्यत? अचिरमेव न करिष्यथ चेत् करीऽयं वः महदनिष्टं साधयिष्यतीति भावः। आर्य्या वृत्तमिदम् ॥ १७ ॥

विचलइ इति।—नूपुरयुगलं—पादकटकद्वयं विचलति—झनझनायते, हस्ति

तदो तेण दुट्ठहत्थिणा कलचलणरदणेहिं फुल्लणलिणिं विअ णअरिं उज्जइणिं अवगाहमाणेण समासादिदो परिव्वाजओ, तं च परिब्भट्टदण्डकुण्डिआभाअणं सीअरेहिं (द) सिञ्चिअ, दन्तंतरे खित्तं पेक्खिअ, पुणोवि उग्घुट्ठं जणेण,—हा! परिव्वाजओ वावादीअदि त्ति। *

वस। [ससम्भ्रमम्] अहो पमादो! अहो पमादो! †

कर्ण। अलं सम्भमेण, सुणादु दाव अज्जआ। तदो विच्छिण्णविसट्टुन्नसिङ्खलाकलावअं दन्तंतरपरिग्गहिदं परिव्वाजअं उव्वहन्तं तं पेक्खिअ, कण्णऊरएण मए, णहि णहि, अज्जआए अण्णपिण्डपुट्टेण दासेण—वामचलणेण जूदखेलिअ

---

* ततस्तेन दुष्टहस्तिना करचरणरदनैः फुल्लनलिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाहमानेन समासादितः परिव्राजकः, तञ्च परिभ्रष्टदण्डकुण्डिकाभाजनं शीकरैः सिक्त्वा, दन्तान्तरे क्षिप्तं प्रेक्ष्य, पुनरप्युद्‌घुष्टं जनेन,—हा! परिव्राजको व्यापाद्यते इति।

† अहो प्रमादः! अहो प्रमादः!!

‡ अलं सम्भ्रमेण, शृणोतु तावदार्य्या। ततो विच्छिन्न-विसृष्टशृङ्खलाकलापकं दन्तान्तरपरिगृहीतं परिव्राजकम् उद्वहन्तं तं प्रेक्ष्य, कर्णपूरकेण मया, न हि न हि,

---

भयात् पलायमानानां रथ्यासञ्चारिणीनां नारीणामिति शेषः, मणिखचिता,—रत्ननिबद्धा, मेखला,—रसनाः, छिद्यन्ते—छिन्नानि भवन्ति, रत्नाद्... [illegible], —क्षुद्रमणिसमूहविभूषिता इत्यर्थः, सुन्दरतरा,—अतिरमणीया, वलया,—करा-भरणविशेषाः, छिद्यन्ते—भज्यन्तीत्यर्थः, यद्वा,—मत्ततावशात् द्रुततरं गमनमी... [illegible] हस्तिनो वर्णनमिदम्। तत्रापि अनिष्टं करणामपि ता... [illegible] एक एव अर्थो वाच्यः। अत्रापि आर्य्या वृत्तम्। ... प्रथमा ... [illegible] इकारस्य छन्दोऽनुरोधात् दीर्घत्वं दीर्घान्तमणीशब्देन वा समाधानं ... [illegible] ॥ १८ ॥

(द) परिव्राजकः,—बौद्धश्रमणकविशेषः परिव्राजकः, ... [illegible] परिभ्रष्टदण्डकुण्डिकाभाजनं—भग्नं ... [illegible] (" ... [illegible] कुण्ड " इति हेमचन्द्रः)। शीकरैः,—... [illegible]।

उग्घुसिअ उग्घुसिअ, तुरिदं आवणादो लोहदण्डं गेह्णिअ आआरिदो (ध) सो दुट्ठहत्थी। ‡

वस। तदो तदो? *

कर्ण।—

आहणिऊण सरोसं तं हत्थिं विंझसेलसिहराभं।
मोआविओ मए सो दन्तंतरसंठिओ परिव्वाजओ † ॥१८॥

‡ आर्य्याया भग्नपिण्डीपपुटेन दासेन—वामचलनेन द्यूतखेलकम् उद्घुष्य उद्घुष्य, त्वरित मापणात् लौहदण्डं गृहीत्वा आकारितः स दुष्टहस्ती।

* ततस्ततः?

† आहत्य सरोषं तं हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखराभम्।
मोचितो मया स दन्तान्तरसंस्थितः परिव्राजकः॥

(ध) तत इति।—विच्छिन्ना—विशेषेण छिन्ना, अत एव विसङ्कुला—इतस्ततः स्खलिता, शृङ्खला एव कलापकः,—भूषणं यस्य तादृशः, ["कलापो भूषणे बर्हे" इत्यमरः। ततः स्वार्थे कः]। न हीति।—अत्र कर्णपूरकेण मया इति स्वनाम्ना स्वयं निर्देशेन गर्वं प्रकटय्य स्वामिन्याः पुरः विनयप्रकटनार्थमेव "न हि न हि" इत्युक्तम्। भग्नपिण्डीपपुटेन—भग्नराशिपालितेन, वामचलनेन—वक्रगत्या, ["वामचलणेण" इत्यस्य "वामचरणेन" इति संस्कृतं केचित् पठन्ति] द्यूतखेलकं—सवाहकम्। उद्घुष्य उद्घुष्य—असकृत् द्यूतखेलकोऽयं सवाहकः परिव्राजकोऽभूत्, सोऽयमिदानीं मत्तगजेन व्यापद्यते इति कथयित्वा इत्यर्थः, [केषाञ्चिन्मते "उग्घुसिअ उग्घुसिअ" इति प्राकृतस्य "उद्घृष्य उद्घृष्य" इति संस्कृतम्] आपणात्—क्रयविक्रयस्थानात्। आकारितः,—स्पर्द्धया आहूतः, ("हूतिराकारणाह्वानम्" इत्यमरः)।

आहणिऊण इति।—मया—कर्णपूरकेण, विन्ध्यशैलशिखराभं—विन्ध्याचलशृङ्गतुल्यम्, [एनेन अत्युच्चता सूच्यते] तं—पूर्वोक्तं मदमत्तं, हस्तिनं—करिणं, सरोषं—सक्रोधं यथा तथा, आहत्य—प्रहृत्य, दन्तान्तरसंस्थितः,—दशनद्वयमध्यवर्त्ती, सः,—अमत्तकवेशी, परिव्राजकः,—पर्य्यटकः, सवाहक इत्याशयः, मोचितः,—मुक्तिं प्रापितः, ["यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम्" इत्यादिवचनेन "परिव्वाजओ" इत्यत्र तीव्रप्रयत्नोच्चारणात् "व्वाजओ" शब्दे परेऽपि पूर्वेरिकारस्य ह्रस्वत्वं बोध्यम्]। आर्य्याछन्दोऽन्तर्गतं गीतिवृत्तमिदम्,—"आर्य्या प्रथमार्द्धसमं यस्या परार्द्धमीरितं गीतिः" इति लक्षणात्॥ १८॥

वस। सुट्ठु दे किदं, तदो तदो ? *

कर्ण। तदो अज्जए। साहु रे कस्सऊरअ। साहु त्ति, एत्तिअमेत्तं भणन्तो, विसमभरक्कन्ता विअ णाआ, एक्कदो पल्हत्था सअला उज्जइणी आसि। तदो अज्जए। एक्केण सुण्णाइं आहरणट्ठाणाइं परामसिअ उद्धं पेक्खिअ दीहं णीससिअ (न) अअं पावारओ मम उवरि क्खित्तो। †

वस। कस्सऊरअ! जाणीहि दाव कि एसो जादीकुसुमवासिदो पावारओ ण वेत्ति ? ‡

कर्ण। अज्जए। मदगन्धेण सुट्ठु तं गन्धं ण जाणामि। §

वस। णाम पि दाव पेक्ख। ¶

कर्ण। इमं णामं अज्जआ एव्व वाएदु। ** [इति प्रावारक मुपनयति]।

वस। अज्जचारुदत्तस्स। †† [इति वाचयित्वा सस्पृहं गृहीत्वा प्रावृणोति]। (प)

---

* सुष्ठु त्वया कृतं, ततस्ततः ?

† तत आर्य्ये। साधु रे कर्णपूरक। साधु, इत्येतावन्मात्रं भणन्ती विषमभराक्रान्ता इव नौः एकतः पर्य्यस्ता सकला उज्जयिनी आसीत्। तत आर्य्ये। एकेन शून्यानि आभरणस्थानानि परामृश्य ऊर्द्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्वस्य अयं प्रावारको ममोपरि क्षिप्तः।

‡ कर्णपूरक। जानीहि तावत् किम् एष जातीकुसुमवासितः प्रावारको न वा ? इति।

§ आर्य्ये। मदगन्धेन सुष्ठु तं गन्धं न जानामि। ¶ नामापि तावत् प्रेक्षस्व।

** इदं नाम आर्य्या एव वाचयतु। †† आर्य्य-चारुदत्तस्य।

(न) एकेन—केनचित्, चारुदत्तेनेति भावः, ऊर्द्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्वस्य च दारिद्र्येण अनुरूपपारितोषिकदाने अक्षमत्वादिति भावः।

(प) "दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाऽङ्गे मुहुरीक्षते" इत्यादिवचनात् अत्र कान्तस्पृष्टवस्त्रग्रहणम् अनुरक्ताया अनुरागप्रकटनायम्।

चेटी। कस्सऊरअ। सोहइ अज्जआए पावारओ। *

कर्ण। आं, सोहइ अज्जआए पावारओ॥ †

वस। कस्सऊरअ। इदं दे पारितोसिअ। ‡ [इति आभरणं प्रयच्छति]। (फ)

कर्ण। [शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च]। सम्पदं सुट्ठु सोहइ अज्जआए पावारओ। § (ब)

वस। कस्सऊरअ। एदाए वेलाए कहिं अज्जचारुदत्तो? ¶

कर्ण। एदेण ज्जेव मग्गेण पउत्तो (भ) गन्तुं गेहं। **

वस। हञ्जे। उवरिदण अलिन्दअं (म) आरुहिअ, अज्जचारुदत्त पेक्खेम्ह। ††

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे]।

इति मृच्छकटिके द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः।

---

* कर्णपूरक। शोभते आर्य्याया प्रावारक।

† आं, शोभते आर्य्याया प्रावारक।

‡ कर्णपूरक। इद ते पारितोषिकम्।

§ साम्प्रत सुष्ठु शोभते आर्य्याया प्रावारक।

¶ कर्णपूरक। एतस्या वेलायां कुत्र आर्य्यचारुदत्त ?

** एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गन्तु गेहम्।

†† चेटि। उपरितनम् अलिन्दकमारुह्य आर्य्यचारुदत्त प्रेक्षामहे।

(फ) अत्र सङ्ग्रहो नाम गर्भाङ्ग प्रदर्शितम्, तल्लक्षण यथा,—"—सङ्ग्रह, पुन। सामदानादिसम्पन्न—" इति।

(ब) अत्र पुष्प नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्ग प्रदर्शितम्,—"पुष्प विशेषवचन मतम्" इति लक्षणात्।

(भ) प्रवृत्त,—आरब्धवान् [अकर्मकत्वात् कर्त्तरि आरम्भे च निष्ठा]।

(म) हञ्जे—चेटीसम्बोधनार्थमव्ययम्, ("हण्डे हञ्जे हलाह्वान नीचा चेटीं सखीं प्रति" इत्यमर)। अलिन्दकम्—"आलिशा" इति "वारान्दा" इति वा ख्यात स्थानम्। ["प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके" इत्यमर।] तेन अलिन्दशब्दो यद्यपि

बहिर्द्वारपार्श्वस्थं प्रकोष्ठं बोधयति, तथाऽपि तथाविधार्थकस्यालिन्दस्य आरोहणानर्हत्वात्, उपरितन इति विशेषणसामर्थ्याच्च उपरिगृहद्वारसम्मुखस्थितस्थानविशेष, "आलिशा, बारान्दा" वा इत्यर्थ. सङ्गत]। "स्थिता दृष्टिपथे गच्छत् प्रिये पश्यति दूरत" इति अनुरक्तनायिकालक्षणमत्र समर्थितम्।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां
द्वितीयोऽङ्क ॥ २ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटः]।

चेटः ।—

शुजणे क्खु भिच्चाणुकम्पके शामिए णिद्धणके वि शोहदे ।
पिशुणे उण दव्वगव्विदे दुक्कले क्खु पलिणामदालुणे * ॥ १ ॥

---

* सुजनः खलु भृत्यानुकम्पकः स्वामी निर्द्धनकोऽपि शोभते ।
पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदारुणः ॥

स्वामिसद्व्यवहारपरितुष्टश्चेटः अधनस्यापि तस्य गुणमनुकीर्त्तयन्नाह, शुजणे इति ।—यः स्वामी—प्रभुः, सुजनः,—सन्मनुष्यः, तथा भृत्यानुकम्पकः,—स्वनियोगाक्षमेष्वपि भृत्येषु दयावान्, स यदि निर्द्धनकः,—दरिद्रः, भवेत्, तदाऽपि, खलु—निश्चितं, शोभते—राजते, भृत्यानामिति शेषः । पुनः,—किन्तु, द्रव्यगर्व्वितः,—धनगर्व्वितः, पिशुनः,—खलः, दुर्जनः इत्यर्थः, ("पिशुनौ खलसूचकौ" इत्यमरः) खलु—यतः, परिणामदारुणः,—परिणामे—यत्नतः सेवनेऽपि शेषे, दारुणः,—भयङ्करः, अतः दुष्करः,—दुःसाध्यः, दुःसेव्य इत्यर्थः । अत्रापरार्द्धे चेटेन शकारं प्रति कटाक्षः कृतः इति ध्येयम् । ["भृत्यानुकम्पकः" इत्यत्र "कुभृत्यपालकः" इति पाठान्तरे,—कुभृत्यानाम्—अक्षमभृत्यानामपि, पालकः इत्यर्थः], मादृशेष्वपि भृत्येष्वनुकम्पावान् मत्प्रभुरार्य्यचारुदत्तो निर्द्धनोऽपि सुजनः एव इति भावः । ["शामिए" इत्यत्र "शमिए" इति पाठो युज्यते वैतालीयवृत्तानुरोधात्, तल्लक्षणं यथा,—"षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥" इति लक्षणात् । अत्र मत्प्रभुः भृत्यानुकम्पकः आर्य्यचारुदत्तः निर्द्धनोऽपि शोभते इति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्यमप्रस्तुतमभिहितमित्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । अयमेव श्लोकः पुस्तकान्तरे रूपान्तरेण दृश्यते, यथा,—"शुअणे हु कुभिच्चपालए धणहीणे अपहू वि शोहदि । पिशुणे उण दव्वगव्विदे ण अ लच्छीविहवावलम्बिदे ॥' सुजनः खलु कुभृत्यपालकः धनहीनोऽप्रभुरपि शोभते । पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्व्वितो न च लक्ष्मीविभवावलम्बितः ॥" इति संस्कृतम्] ॥ १ ॥

अवि अ,—शश्शपलक्क-बलद्दे ण शक्कि वालिदुं
अण्ण-कलत्त पशत्ते ण शक्कि वालिदु।
जूद-पशत्त मणुश्शे ण शक्कि वालिदु
जे वि शहाविअदोशे ण शक्कि वालिदु * ॥ २ ॥

का वि वेला अज्जचारुदत्तश्श गन्धव्व शुणिदु गदश्श, अदिक्कमदि अद्धलअणी, अज्जवि ण आअच्छदि। ता जाव बाहिल-दुआल शालाए गदुअ शुविश्श। † (क) [इति तथा करोति]।

---

* अपि च,—शस्य-लम्पट-बलीवर्द्दो न शक्यो वारयितुम्
अन्य-कलत्रप्रसक्तो न शक्यो वारयितुम्।
द्यूतप्रसक्तो मनुष्यो न शक्यो वारयितुम्
योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥

† कापि वेला आर्य्य चारुदत्तस्य गान्धर्व्वं श्रोतु गतस्य, अतिक्रामति अर्द्धरजनी, अद्यापि नागच्छति। तत् यावत् वहिर्द्वारशालायां गत्वा स्वप्स्यामि।

ईदृग्दुरवस्थस्यापि चारुदत्तस्य कलाऽनुशीलनदानशौण्डतादावत्यासक्तिर्दर्शयन्नाह, शस्येति।—शस्यलम्पट,—शस्यभोजनलोलुप, [लम्पटशब्दस्य परस्त्रीलोलुपार्थशक्तत्वेऽपि अत्र सामान्यत लोलुपभावार्थो लक्षणया बोध्य] बलीवर्द,—अनड्वानित्यर्थ:, अन्यकलत्रप्रसक्त,—परस्त्रीलम्पट, [“अण्णपशत्तकलत्ते” इति पाठान्तरे “अन्यप्रसक्तकलत्रम्” इति संस्कृतम्। तत्र शक्किशब्दस्य क्लीबलिङ्गत्व, तथा परपुरुषासक्तरमणीत्यर्थश्च बोध्य.] तथा द्यूतप्रसक्त,—द्यूतक्रीडोन्मत्त, मनुष्य,—जन, एते यथा वारयितु—तेभ्यो दोषेभ्य. प्रत्यावर्त्तयितुमित्यर्थ, न शक्या, तथा—योऽपि स्वाभाविक,—प्रकृतिसिद्ध, दोष,—दूषणं, [दातृत्वादेर्गुणस्यापि “सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्” न्यायबलाद्दोषत्व बोध्यम्] सोऽपि वारयितु न शक्य। अत्र स्वाभाविक,—स्वभावसिद्ध, दोषो यस्य स तथाभूतो जन, वारयितु न शक्य इति कथनेन दारिद्र्यात् ईदृश्यां शोचनीयदशायां दातृत्वादिक दोष, तस्य मे प्रभुर्न त्यजति इति भाव व्यज्यते। इह शस्यलम्पटबलीवर्द्दादेर्वारणाशक्यत्वदृष्टान्तेन स्वाभाविकदोषस्य वारणाशक्यत्वरूपादप्रस्तुतात् सामान्यात् चारुदत्तस्यातिरिक्तदातृत्वादिरूपस्वाभाविकदोष वारणाशक्य, इति प्रस्तुत विशेष प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसा दृष्टान्तयो सङ्कर ॥ २ ॥

(क) कापि—निर्दिष्टसमयका, अनिर्दिष्टेत्यर्थ, वेला—समय, अतीत इति

[ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च]।

चारु। अहो। अहो॥ साधु रेभिलेन गीतम्। वीणा हि नाम असमुद्रोत्थित रत्नम्। (ख) कुतः,—

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या,
सङ्केतके चिरयति प्रवरो विनोदः।
संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां,
रक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः॥ ३॥

शेष, गान्धर्वे—गन्धर्वदेवताके, गीतादिकमित्यर्थ। किमधिकेन, अर्द्धरजनी—अर्द्धपरिमिता रात्रि। अतिक्रामति,—अतिगच्छति। स्वप्स्यामि—निद्रास्यामि।

(ख) असमुद्रोत्थित—सागरादनुत्पन्नम्। अत्र निरपह्नवे विषये वीणायां रत्नत्व तादात्म्येनारोपात् रूपकमलङ्कार, तत्र असमुद्रोत्थितमिति विशेषणेन अधिक वैशिष्ट्यमारोपयतीति अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपमिति ध्येयम्।

अगणितगुणवत्तया कथित वीणाया रत्नत्वमेव समर्थयमान आह, उत्कण्ठित स्येति।—उत्कण्ठा—प्रबलविरहवेदना,—"रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या। संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधा॥" इत्युक्तलक्षणेति यावत्, सञ्जाता अस्य, [तारकादित्वात् इतच्] तथाभूतस्य उत्कण्ठितस्य—प्राप्तप्रबलविरहवेदनस्य जनस्य, हृदयानुगुणा—मन सान्त्वनकरी, वयस्या—सखीस्वरूपा, ("आलि सखी वयस्या च" इत्यमर), सङ्केतयति य स सङ्केतक, तस्मिन् सङ्केतके—कृतसङ्केते, निजने विहारार्थं दत्तेङ्गिते इति यावत्, प्रणयिनि जने इति शेष, चिरयति—विलम्बमाने सति, प्रवर,—महान्, विनोद,—चित्तशान्तिप्रशमनोपाय, (एतदुपलक्षण, नायिकायामपि कृतसङ्केताया विलम्बमानाया प्रियतमस्यापि इयमेव वीणा विनोदनोपाय इति बोध्यम्) विरहातुराणां—प्रियविच्छेदव्याकुलानां जनानां, प्रियतमा—मनोऽनुकूला, संस्थापना—सान्त्वनोपाय, यद्वा,—"प्रियतमाविरहातुराणाम्' इति एकपद, प्रियावियोगार्त्तानामित्यर्थ, संस्थापना—स्थैर्य्यविधायिनी त्यर्थ, विरहिणो हि आलेख्यदर्शन वीणावादनादिभि चित्त विनोदयन्तीति प्रसिद्धि, तथा च,—"सादृश्यप्रतिकृतिदर्शने प्रियाया" इत्यादि "उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य। निक्षिप्य वीणाम्" इत्यादि च, तथा रक्तस्य—अनुरागिण, प्रियतमाऽऽसक्तस्येत्यर्थ, रागवृद्धिकर,—अनुरागवर्द्धन, प्रमोद,—उत्सव, आनन्द दायिनीत्यर्थ। सर्वत्र वीणेति योज्यम्। अत्र निरपह्नुतविषये एकस्यामेव वीणाया

विदू। भोः! एहि, गेहं गच्छेम्ह। *

चारु। अहो! सुष्ठु भावरेभिलेन (ग) गीतम्।

विदू। मम दाव दुवेहिं ज्जेव्व हस्सं जाअदि, इत्थिआए सक्कदं पठन्तीए, मणुस्सेण अ काअलीं गाअन्तेण। इत्थिआ दाव सक्कदं पठन्ती, दिण्णणवणस्सा विअ गिट्ठी अहिअं सुसुआअदि। मणुस्सोवि काअलीं गाअन्तो, सुक्खसुमणोदामवेट्ठिदो (घ) वुड्ढपुरोहिदो विअ मन्तं जवन्तो, दिढं मे ण रोअदि। †

---

* भोः! एहि, गेहं गच्छावः।

† मम तावत् द्वाभ्यामेव हास्यं जायते, स्त्रिया संस्कृतं पठन्त्या, मनुष्येण च काकलीं गायता। स्त्री तावत् संस्कृतं पठन्ती दत्तनवनस्या इव गृष्टिः अधिकं सूसूशब्दं करोति, मनुष्योऽपि काकलीं गायन् शुष्कसुमनोदामवेष्टितो वृद्धपुरोहित इव मन्त्रं जपन् दृढं मे न रोचते।

वयस्यादीनामनेकेषाम् उपमानानामभेदेनारोपात् मालारूपं निरङ्गरूपकमलङ्कारः। न च एकस्या एव वीणाया वयस्यादिरूपेण अनेकधा उल्लेखात् विषयभेदभिन्नोऽयमुल्लेख एवास्तु इति वाच्यम्, तत्र "प्रिय इति गोपवधूभि" इत्यादौ एकस्मिन्नेव भगवति आरोप्याणां प्रियत्वादीनां वास्तवतया उल्लेखालङ्कारसङ्गतिः, इह तु वीणायामारोपितानां वयस्यादीनामवास्तवत्वात् नोल्लेखप्रसक्तिः, अपि तु मालारूपरूपकस्यैव उल्लेखरूपकयोः आरोप्यमाणवस्तुवास्तवत्वावास्तवत्वभेदभिन्नत्वस्यैव आलङ्कारिकसम्मतत्वादिति सुधिया स्वधिया विचार्यम्। अत्र वसन्ततिलकं वृत्तम्,— "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः" इति लक्षणात्॥ ३॥

(ग) भावरेभिलेन—भावः—विद्वान्, सङ्गीतविद्याविशारद इत्यर्थः, स चासौ रेभिलश्चेति भावरेभिलः तेन, ("भावो विद्वान्" इत्यमरः) भाव! इति विदूषकस्य आमन्त्रणपदमिति केचित्।

(घ) काकलीं—अस्फुटमधुरध्वनिं, ("काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ" इत्यमरः)। दत्ता—अर्पिता, नवा—प्रत्यग्रा, नस्या—नस्यं इव नासा, नासिकारज्जुरित्यर्थः, यस्याः तादृशी, गृष्टिः,—सकृत्प्रसूता गौः, ("गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः" इत्यमरः) शुष्काणां—गन्धकान्तिहीनानामित्यर्थः, सुमनसां—पुष्पाणां, दाम—माला, वेष्टितः,—भूषितः। (एतेन जपस्य दाम्भिकत्वं ध्वनितम्)।

चारु। वयस्य! सुष्ठु खलु अद्य गीतं भावरेभिलेन। न च भवान् परितुष्टः?—

रक्तञ्च नाम मधुरञ्च समं स्फुटञ्च
भावान्वितञ्च ललितञ्च मनोहरञ्च।
किंवा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्तै-
रन्तर्हिता यदि भवेद् वनितेति मन्ये॥ ४॥

अपि च—

तं तस्य स्वरसङ्क्रमं मृदुगिरः श्लिष्टञ्च तन्त्रीस्वनं
वर्णानामपि मूर्च्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम्।

मधुरगीतमाधुरीविमोहितश्चारुदत्तः तत्र स्वीयमभिमतमभिव्यनक्ति, रक्तमिति —नाम—सम्भावनायां, रक्तं—रागवर्द्धनं, तत्तद्रागसमन्वितमिति वाऽर्थः, मधुरं—मनोरमं, माधुर्य्यगुणभूयिष्ठमित्यर्थः, समं—पौर्व्वापर्य्यवैपरीत्यरहितं, स्फुटं—स्फुटं, भावान्वितं—सदभिप्रायं, रत्यादिभावविशिष्टं वा, ललितं—सुन्दरं, ("ललितं त्रिषु सुन्दरम्" इत्यमरः) लालित्याख्यगुणसमन्वितमिति यावत्, तथा मनोहरं—मनोरमञ्च, [सर्व्वेषामेव विशेषणानां प्राधान्यद्योतनार्थं सर्व्वेषामेवान्ते चकारः प्रयुक्तः] गीतमिति गम्यमानपदं सर्व्वत्र योज्यम्, मदुक्तैः,—मया कथितैः, बहुभिः,—अनेकैः, प्रशस्तवचनैः—"रक्तञ्च नाम मधुरञ्च" इत्यादिप्रशंसावादैः, किं वा?—न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, वनिता—रमणी, यदि—सम्भावनायाम्, अन्तर्हिता—रेभिलवेशेना-च्छन्ना, भवेत् इति मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः। व्यक्तिविशेषणत्वेन अन्तर्हितेति स्त्रीत्वम्, रेभिलव्यक्तिर्यदि अन्तर्हिता—प्रच्छन्ना, भवेत्—प्रच्छन्ना सती यदि गायेदिति यावत्, तदा वनितेति मन्ये—योषिदेव गायति इति सम्भावयामि इति वा अन्वयः। सङ्गीतस्य रक्तत्वादिगुणवत्त्वेन काचित् योषा एव प्रच्छन्ना सती गायति, न पुमान् इत्यहं तर्कयामीत्यर्थः। अत्र प्रकृते रेभिले वनितासदृशसुकण्ठत्वादिगुणवत्त्वात् वनितात्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ४॥

सङ्गीतहृतमानसः गायकगुणमनुकीर्त्तयन्नपि अपरितृप्तः पुनः तदेव वर्णयन्नाह, तमिति।—गीतसमये—सङ्गीतसमाप्तिकाले, विरतेऽपि—अवसितेऽपि, तस्य—रेभिलस्य, तं—हृदयपूर्व्वमित्यर्थः, स्वरसङ्क्रमं—स्वराणां—निषादादीनां, सं—सम्यक्, क्रमः,—आरोहावरोहरूपः, तं मृदुगिरः,—कोमलवचनानि, यद्वा,—"मृदुगिरः" इति

हेलासंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं
यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव ॥ ५ ॥

विदू। भो वअस्स! आवणन्तर-रच्छा-विभाएसु सुहं कुक्कुरा वि सुत्ता, ता गेहं गच्छेम्ह। [अग्रतोऽवलोक्य] वअस्स! पेक्ख, पेक्ख, (ड) एसो वि अन्धआरस्स विअ अवआसं देन्तो, अन्तरिक्ख-पासादादो ओदरदि भअवं चन्दो। *

चारु। सम्यगाह भवान्,—

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः।
जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥६॥

* भो वयस्य! आपणान्तररथ्याविभागेषु सुखं कुक्कुरा अपि सुप्ताः, तत् गृहं गच्छाव। वयस्य! पश्य पश्य, एषोऽपि अन्धकारस्येव अवकाशं ददत् अन्तरीक्षप्रासादात् अवतरति भगवान् चन्द्रः।

"तस्य" इत्यस्य विशेषणं, कोमलमधुरकण्ठस्वरस्य रेभिलस्येत्यर्थः, श्लिष्टं—गीतान्तर सम्मिलितम्, एकत्वेनाकर्ण्यमानमित्यर्थः, वर्णानां—गीताक्षराणां, मूर्च्छनान्तरगतं—मूर्च्छना—स्वरारोहावरोहक्रमभेदः,—"क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्। सा मूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च॥" इति 'स्वरः सम्मूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसम्भवाम्॥" इति चोक्तं, तदन्तरगतं—तन्मध्यस्थितमित्यर्थः, तारम्—उच्चैः, तथा विरामे—समापने, अवसाने इत्यर्थः, मृदु—कोमलं, मन्दमित्यर्थः, हेलया—अवलीलया, संयमितं—नियमितम्, आरोहावरोहादौ नियमेन संस्थापितमित्यर्थः, पुनश्च—पुनरपि, ललितं—सुन्दरं, लालित्यगुणविशिष्टमिति यावत्, तत्स्वनं—वीणाध्वनिं, तथा रागद्विरुक्ते—रागेषु—वराडीप्रभृतिषु, द्विरुच्चारितं—द्विरुक्तं, गीतमिति शेषः, शृण्वन्निव—आकर्णयन्निव, गच्छामि—यामीति यत् तत् सत्यमित्यन्वयः। तदानीं [illegible] विरतेऽपि श्रुतिगोचरत्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं [illegible] यथा,—"सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्" इति॥ ५॥

(ड) "इमं पेक्ख" इति [illegible] पाठः [illegible]।

विदूषककथितं चन्द्रास्तगमनमेव वर्णयन्नाह, असौ हीति।—असौ—पुरः दृश्यमानः, उन्नतकोटिः,—उन्नता कोटिः,—अग्रभागः यस्य सः, [illegible]

विदू। भो ! एद अम्हाण गेहं, वड्ढमाणअ ! वड्ढमाणअ ! उग्घाटेहि दुआरअं। *

चेट। अज्जमित्तेआह शलशञ्जोए (च) शुणीअदि, आगदे अज्जचालुदत्ते, ता जाव दुआलअं शे उग्घाटेमि। [तथा कृत्वा] अज्ज ! वन्दामि, मित्तेअ ! तुमं पि वन्दामि। एत्थ वित्थिण्णे आशणे णिशीदन्तु अज्जा। † [उभौ नाट्येन प्रविश्य उपविशतः]।

विदू। वड्ढमाणअ ! रअणिअं सद्दावेहि पादाइं धोइदुं। ‡

चारु। [सानुकम्पम्] अलं सुप्तजनं प्रबोधयितुम् !! (छ)

चेट। अज्ज मित्तेअ ! अहं पाणिअं गेह्णे, तुमं पादाइं धोवेहि। § (ज)

---

* भो ! इदम् अस्माकं गेहम्। वर्द्धमानक ! वर्द्धमानक ! उद्घाटय द्वारम्।

† आर्य्यमैत्रेयस्य स्वरसंयोग श्रूयते, आगत आर्य्यचारुदत्त, तत् यावत् द्वारमस्य उद्घाटयामि। आर्य्य ! वन्दे। मैत्रेय ! त्वामपि वन्दे। अत्र विस्तीर्णे आसने निषीदतम् आर्य्यौ।

‡ वर्द्धमानक ! रदनिकामाकारय पादौ धावयितुम्।

§ आर्य्यमैत्रेय ! अहं पानीयं गृह्णामि, त्वं पादौ धावय।

जलावगाढस्य—जलनग्नस्य, वनद्विपस्य—वन्यहस्तिन, ["वनद्विपस्य" इत्यनेन विशालस्य भावत्वं सूचितम्] अवशिष्टम्—अवशेषीभूत, जलानभ्यन्तरगतमित्यर्थः, तीक्ष्णम्—सूक्ष्ममित्यर्थः, विषाणाग्रम्—दन्ताग्रमिव, ("विषाणं स्यात् पशुशृङ्गेभदन्तयोः" इत्यमरः) तिमिरावकाशे—तिमिरेभ्यः,—अन्धकारेभ्यः, अवकाशम्—अन्तरम्, आगमनावसरमिति यावत्, दत्वा—वितीर्य्य, अस्तम्—अदर्शनम्, अस्ताचलमित्यर्थः, व्रजति—गच्छति। अत्र जलनिमग्नविषाणशेषवनगजेन अर्द्धास्तमितनिशाकरस्य अवैधस्यात्कदनादुपमाऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

(च) स्वरसंयोग,—कण्ठस्वरसमभिव्यक्ति।

(छ) सुप्तजनो न प्रबोधनीय इत्यर्थः, [प्रबोधयितुमित्यत्र "प्रबोध्य" इति साधु "अलं खल्वोः—" (३।४।१८ पा०) इति क्त्वाविधानेन निषेधार्थकालंशब्दयोगे तुमुन्प्रत्ययस्य अनुशासनाभावात्]।

(ज) धावय—प्रक्षालय। [अन्यगन्तस्य चुरादिगणीयस्य धु-धातो,

विदू। [सक्रोधम्] भो वअस्स! एसो दाणिं दासीए पुत्तो भविअ पाणिअं गेह्लेदि, मं उण बम्हणं पादाइं धोवावेदि।*(झ)

चारु। वयस्य मैत्रेय! त्वमुदकं गृहाण, वर्द्धमानकः पादौ प्रक्षालयतु।

चेट। अज्ज मित्तेअ! देहि उदअं।† [विदूषकस्तथा करोति। चेटश्चारुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य अपसरति (ञ)]।

चारु। दीयतां ब्राह्मणस्य पादोदकम्।

विदू। किं मम पादोदएहिं, भूमीए ज्जेव मए ताडिदगद्दहेण विअ पुणोवि लोठिदव्वं।‡ (ट)

चेट। अज्ज मित्तेअ! बम्हणे क्खु तुमं।§

विदू। जधा सव्वणाआणं मज्झे डुण्डुहो, तधा सव्वबम्हणाणं मज्झे अहं बम्हणो।¶

---

* भो वयस्य! एष इदानीं दास्याः पुत्रो भूत्वा पानीयं गृह्णाति, मां पुनर्ब्राह्मणं पादौ धावयति।

† आर्य्यमैत्रेय! देहि उदकम्।

‡ किं मम पादोदकैः? भूम्यामेव मया ताडितगर्दभेनेव पुनरपि लोठितव्यम्।

§ आर्य्यमैत्रेय! ब्राह्मणः खलु त्वम्।

¶ यथा सर्व्वनागानां मध्ये डुण्डुभः, तथा सर्व्वब्राह्मणानां मध्ये अहं ब्राह्मणः।

स्वार्थणिजन्तस्य वा शोधनार्थधावधातोः रूपमिदं, धातूनामनेकार्थत्वादर्थसङ्गतिः [illegible] शोध्यम्]।

(झ) धावयति—पादप्रक्षालनं कारयति, [अत्र हेतुमति णिचि [illegible] धावधातो रूपं कल्पयित्वा प्रयोजितं वाक्यमिदम्, एवञ्च "माम्" इति [illegible] कर्मता तु धावधातोः शोधनपूर्व्विकायां गतौ वर्त्तमानत्व [illegible] इति दिक्]।

चेट। अज्जमित्तेअ। तधा वि धोइस्सं। [तथा कृत्वा] अज्ज मित्तेअ। एदं त सुवस्सभण्डअ, मम दिवा, तुह लत्ति अ, ता गेह्ल। * [इति दत्त्वा निष्क्रान्त]।

विदू। [गृहीत्वा] अज्ज वि एदं चिट्ठदि ॥ किं एत्थ उज्जइ-णीए चोरोवि णत्थि, जो एद दासीए पुत्त (ठ) णिद्दाचोर ण अवहरदि ? भा वअस्स। अब्भन्तरचतुस्सालअ पवेसआमि णं। †

चारु। अल चतु शालमिम प्रवेश्य,

प्रकाशनारीधृत एष यस्मात्।

तस्मात् स्वयं धारय विप्र। तावत्

यावन्न तस्याः खलु भो। समर्प्यते ॥ ७ ॥

[निद्रा नाटयन्, "त तस्य स्वरसङ्क्रमम्" इति पुन पठति]।

---

* आर्य्यमैत्रेय। तथाऽपि धाविष्यामि। आर्य्यमैत्रेय। एतत् तत् सुवर्णभाण्ड मम दिवा, तव रात्रौ च, तद् गृहाण।

† अद्यापि एतत् तिष्ठति ? किमत्र उज्जयिन्या चौरोऽपि नास्ति ? य एतद्दास्याः पुत्रं निद्राचौर नापहरति ? भो वयस्य। अभ्यन्तरचतु शालक प्रवेशयामि एतत्।

(ठ) दास्या पुत्रम् इति अत्यन्तहेयत्वज्ञापनार्थमिद विशेषणम्।

विदूषककृत चतु शालप्रवेशनप्रस्ताव प्रतिरुन्धन्नाह, अलमिति।—इमम्—अल-ङ्कारसमूहमित्यर्थ, चतु शाल—चतस्र शाला,—गृहाणि यत्र तम्, अथवा चतसृषु दिक्षु शाला यस्य त, बहुगृहपूर्ण भवनमित्यर्थ, प्रवेश्य—प्रापय्य, अल—गृहाभ्यन्तरे न प्रवेशयितव्यमित्यर्थ, ["अलखल्वो प्रतिषेधयो प्राचां क्त्वा" (३ ४।१८ पा०) इति अलशब्दयोगे क्त्वाप्रत्यय, ततो ल्यप्] यस्मा त्—यत, एष,—अलङ्कारसमूह, प्रकाश नारीधृत,—प्रकाशनार्य्या—वेश्यया, वसन्तसेनयेति यावत्, धृत—अङ्केषु निधा पित, भो विप्र। तस्मात—तत कारणात्, तावत—तत्कालपर्य्यन्त, स्वय धारय—स्वसकाशे स्थापय, त्वमेतमिति शेष, यावत—यत्कालपर्य्यन्त, तस्या,—वेश्याया, वसन्तसेनाया हस्ते इत्याशय, न खलु समर्प्यते—दीयते। ["यावत्पुरानिपातयो र्लट्" (३ ३ ४ पा०) इति भविष्यदर्थे लट्]। उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयो इन्द्रवज्राद्याश्च तुर्थैश्चरणयोरुपेन्द्रवज्रातिरिक्तत्वात् उपजातिरिदं वृत्तम्, तत्र हि—"अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ -

विदू। अवि णिद्दाअदि भवं ? *

चारु। अथ किम्।—

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम्।
अदृश्यरूपा चपला जरेव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्द्धते ॥ ८ ॥

विदू। ता सुवेम्ह। † [नाट्येन स्वपिति]।

[ततः प्रविशति शर्विलकः]।

शर्विलकः। कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं
शिक्षाबलेन च, बलेन च, कर्ममार्गम्।
गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वो
निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः ॥ ९ ॥

---

* अपि निद्राति भवान् ? † तत् स्वपिव।

यदीयास्त्वरजातयस्ता" इति लक्षणे—"अनन्तरोदीरित"-पदव्याख्याने इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः परं विद्युन्माल्यतिजगतीप्रभृतीनि यावन्ति सूत्राणि उक्तानि तावन्त्येव ग्राह्याणि, इति कथयन्ति, तदेतत् सुविवेचितमस्माभिः अस्मत्कृतायां पिङ्गलसूत्रव्याख्यायाम् ॥ ७ ॥

अचिन्त्यसमागमया निद्रया समभिभूतचारुदत्तः तन्माहात्म्यं वर्णयन्नाह, इयमिति।—इयम्—अनुभूयमाना, निद्रा—स्वप्नः, ललाटदेशात्—भालस्थलात्, नयनावलम्बिनी—नेत्राश्रिता सती, माम् उपसर्पतीव—भजते इव इत्यर्थः, चपला—अचिरस्थायिनी, अदृश्यरूपा—अन्तर्हितस्वरूपा, या—निद्रा, जरा—वार्द्धकमिव, मनुष्यसत्त्वं—मानवबलं, परिभूय—तिरस्कृत्य, वर्द्धते। अत्र तादृशविशेषणविशिष्टजरया निद्रया च वैधर्म्यसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, तथा ललाटदेशादुपसर्पणाकर्तृभूताया अपि निद्राया उपसर्पणकर्तृत्वेन उत्प्रेक्षितत्वात् पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा। वंशस्थविलं वृत्तम्,—"वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ" इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

चौर्यकर्मनिपुणः शर्विलकः सम्प्रति स्वकीयं कर्तव्यं वर्णयन्नाह, कृत्वेति।—शिक्षाबलेन—ज्ञानसामर्थ्येन, अनुशीलनशक्त्येत्यर्थः, बलेन—[illegible], [illegible] परिणाहस्य—विशालवपुषः, ["परिणाहो विशालता" इत्यमरः। "[illegible] भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायेन अत्र परिणाहशब्दस्य [illegible] —अनायासेन, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं, यत्र तं तादृशं, कर्म,—[illegible],

[नभोऽवलोक्य सहर्षम्] अये! कथमस्तमुपगच्छति स भगवान् मृगाङ्कः। तथाहि,—

नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचारं परगृहदूषणनिश्चितैकवीरम्।
घनतिमिरनिरुद्धसर्वभावा रजनिरियं जननीव संवृणोति ॥१०॥

वृक्षवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकं, तत् यावत् इदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि। (ड) भो!—

मार्गं—पन्थानं, सन्धिमित्यर्थः, कृत्वा—विधाय भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वः,—भूमेः,—पृथिवीतलात् भूमौ—पृथिव्यां वा यत् परिसर्पणं—सन्ध्यभ्यन्तरेण गृहमध्यप्रवेशः, तेन घृष्टौ—घर्षणप्राप्तौ, पार्श्वौ—कक्षाधोभागौ, यस्य तथाभूतः सन्, अत एव निर्मुच्यमानः,—कञ्चुकात् हीयमानः, स्वयमेव परित्यक्तनिर्मोक इत्यर्थः, [कर्मकर्त्तरि शानच्] जीर्णा—जर्जरीभूता, तनुः,—शरीरं, यस्य तादृशः, भुजङ्गः,—सर्प इव, गच्छामि—विचरामि। अत्र घृष्टपार्श्वशर्व्विलकस्य त्यक्तनिर्मोकभुजङ्गेन अवैधर्म्यसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः। वसन्ततिलकं छन्दः ॥९॥

अस्तमुपगतं शशलाञ्छनमालोक्य परितुष्टमानसः शर्व्विलकः तदानीन्तनीं रजनीं प्रति वर्णयन्नाह, नृपतीति।—घनतिमिरेण—गाढान्धकारेण, निरुद्धाः,—आच्छन्नाः, सर्वे—सकलाः, भावाः,—पदार्था यस्यां सा, इयं—वर्त्तमाना, रजनिः,—रात्रिः, जननीव—मातेव, नृपतिपुरुषैः,—राजपुरुषैः, नगररक्षिभिरित्यर्थः, शङ्कितः,—तर्कितः, प्रचारः,—गमनं यस्य तं, तथा परगृहेषु—अन्यभवनेषु, यत् दूषणं—सर्व्वस्वहरणादिरूपः, सन्धिच्छेदनरूपो वा दोषः, तत्र निश्चितः,—विधाता निर्णीतः, एकः,—प्रधानः, प्रसिद्ध इत्यर्थः, वीरः,—शूरः, तं, मामिति शेषः, संवृणोति—गोपायति। यथा जननी नीतिशून्यम् अतिदुष्टमपि सुतं यत्नात् वस्त्रादिना संवृणोति, तथा तमिस्राऽपि तमसाऽऽत्मनः चौरतनयं संवृणोति इति विशदोऽर्थः। अत्र तादृशविशेषणविशिष्टरजन्याः जननीसाधर्म्यकथनादुपमाऽलङ्कारः। पुष्पिताग्रा वृत्तं, तल्लक्षणं यथा,—"अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति ॥१०॥

काम नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः, स्वप्ने च यद्वर्द्धते,
विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्य्यं न शौर्य्यं हि तत्।
स्वाधीना वचनीयताऽपि हि वरं, बद्धो न सेवाञ्जलिः,
मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्व्वं कृतो द्रौणिना ॥ ११ ॥

चौर्य्यस्य दुष्टत्वे सर्वेषामैकमत्येऽपि आत्मनस्तदाचरणे युक्तमुद्भावयन्नाह काम मिति।—स्वप्ने—निद्राऽवस्थायां, न तु जागरणावस्थायामिति भावः, विश्वस्तेषु—विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवः,—वञ्चनया—प्रतारणाद्वारा, परिभवः,—अवमाननं, चौर्य्यञ्च—चौरकर्म च, यद्वर्द्धते—प्रसरति इत्यर्थः, इदं—वञ्चनं चौर्य्यञ्च, पुरुषाः, —साधवो जना इत्यर्थः, नीचं—घृणितं कर्म, इति कामं—सम्यक्, वदन्तु—कथयन्तु तत्र मे नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिरिति भावः, हि—यतः, तत्—वञ्चनं चौर्य्यञ्च, शौर्य्यं—शूरकार्य्यं, शूरभावो वा, न, भवतीति शेषः, शूरा हि साक्षात् बलेन परस्व गृह्णन्ति, इदन्तु न तथेति भावः। तथाऽपि, मम तु न तथा मतमित्याह, स्वाधीनेति।—स्वाधीना—स्ववशा, वचनीयता—चौर्य्यादिपरीवादोऽपि, [अपि समुच्चये] हि—निश्चितं, वरं—मनाक्प्रियेत्यर्थः, ("देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये" इत्यमरः) बद्धः,—रचितः, सेवाञ्जलिः,—धनिजनसेवार्थं करपुटयोजनं, कृताञ्जलिना धनिजनसेवनमित्यर्थः, न—वरमिति शेषः। पुराकल्पोदाहरणेनात्मनो द्रढयति, मार्ग इति।—हि—तमेवार्थमवगच्छेत्यर्थः, एषः,—मयाऽनुसृतः, मार्गः,—पन्था, चौर्य्यरूप इति यावत्, पूर्वं—पुरा, प्रथमं वा, द्रौणिना—अश्वत्थाम्ना, नरेन्द्रसौप्तिकवधे—नरेन्द्रस्य—धर्म्मराजस्य युधिष्ठिरस्य इति यावत्, सौप्तिकानां—निद्रित सैन्यानां, वधे—वधार्थं, [इय निमित्तसप्तमी] कृतः,—अवलम्बितः, अतो नाहमेवा [illegible] भूत्वा न अहमेव प्रथमं कृतवानिति भावः। यद्यपि लोके कर्त्तव्येषु जना [illegible] वञ्चनायाम् अनायासेन सफलकामो जायते, न त्वकर्त्तव्येषु [illegible], तथा चौरोऽपि निद्रितेष्वेव जनेषु चौर्य्यमाचरन् निर्बाधं कृतकार्य्यो भवति, न तु [illegible] ष्विति नैतत् इयमपि नीतिविद्भिः शौर्य्यमध्ये परिगण्यते, तथाऽपि [illegible] धनिकपदलेहनापेक्षया सर्वेषामसीमा स्वाधीना चौर्य्य [illegible] तामेव आश्रयामीति भावः। पुरा किल द्रौणि [illegible] मात्समानरजन्यां पाण्डवशिबिरे [illegible] पाण्डवीयान् कौशलेन गुप्तेन [illegible] निजघानेति भारतीयसौप्तिकपर्व्वकथाऽत्रानुसन्धेया। [illegible]

तत् कस्मिन् उद्देशे (ढ) सन्धिमुत्पादयामि ?—

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन् न शब्दो भवेत् ?
भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ? ।
क्षारक्षीणतया च लोष्टकक्षश जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत् ?
कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ? ॥१२॥

[भित्तिं परामृश्य (ण)] नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन दूषितेयं भूमिः क्षारक्षीणा, मूषिकोत्करश्चेह ; हन्त ! सिद्धोऽयमर्थः ॥ प्रथममेतत् स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्मप्रारम्भे कीदृशमिदानीं सन्धिमुत्पादयामि ? इह खलु भगवता कनकशक्तिना चतुर्विधः सन्ध्युपायो दर्शितः, तद्यथा,—पक्वेष्टकानाम्

वचनापरिभवस्यापि एकवाक्यान्तर्गततया समावेशात् दीपको नाम अलङ्कारः, तथा तृतीयपादार्धस्य मनाक्प्रयत्नस्य समर्थनं चतुर्थपादार्धेन द्रौणिरूपपुरुषधौरयार्दुष्टत्वेन समर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेत्यनयोः परस्परनिरपेक्षा संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ११ ॥

(ढ) उद्देशे—स्थाने इत्यर्थः ।

सन्धिकर्तनस्थाननिरूपणं कुत्र सङ्गतम् ? इति विचारयन्नाह, देश इति ।—कः देशः,—किं स्थानं, जलावसेकशिथिलः,—जलानां—सलिलानाम्, अवसेकेन—चिरसेचनेन, शिथिलः,—आर्द्रप्रायः, अकठिन इत्यर्थः, यस्मिन्—यत्र स्थाने, सन्धिकर्तने कृते इति शेषः, शब्दः,—गृहस्थप्रबोधको ध्वनिः इत्यर्थः, न भवेत्—न स्यात्, यस्मिंश्च भित्तीनां—कुड्यानां, करालः,—प्रशस्तः, सन्धिः,—सुरङ्गा, दर्शनान्तरगतः,—दृष्टिगोचरः, रक्षिणामिति शेषः, न भवेत्, क्व च—कुत्र प्रदेशे च, हर्म्यम्—अट्टालिका, इष्टकगृहमित्यर्थः, क्षारक्षीणतया—ऊषत्वात् क्षयप्राप्ततया, जीर्णं—जरादग्धं, तथा लोष्टकैः,—इष्टकादिखण्डैः, कृशं—क्षीणम्, अल्पेष्टकाचितमित्यर्थः, भवेत्, तथा कस्मिन्—कुत्र प्रदेशे, स्त्रीजनदर्शनं—रमणीजनसाक्षात्कारः, न भवेत्, प्रदेशे स्त्रीजनसाक्षात्कारो हि तत्कारणां स्वकार्यसिद्धेरन्तरायतया चौरशास्त्रनिषिद्धत्वेन तद्दर्शनं स्वकार्यध्वंसकरमिति भावः, मे—मम, अर्थसिद्धिः—कार्यसाफल्यञ्च, अर्थप्राप्तिरपीति यावत्, स्यात्—भवेत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ण) परामृश्य—हस्तेन स्पृष्ट्वा ।

आकर्षणम्, आमेष्टकानां छेदनं, पिण्डमयानां सेचनं, काष्ठमयानां पाटनमिति। (त) तदत्र पक्वेष्टके इष्टकाकर्षणम्;

तत्र,—पद्मव्याकोशं, भास्करं, बालचन्द्रं,
वापी, विस्तीर्णं, स्वस्तिकं, पूर्णकुम्भम्।
तत् कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पम्?
दृष्ट्वा श्वो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः॥ १३॥

तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते। तमुत्पादयामि,—

(त) नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन—सततातपजलसम्पर्केण, (नित्य सूर्य-किरण-सलिलसम्बन्धेन हि इष्टकाकाष्ठादिकं सारहीनं जायते) दूषिता—असारी कृता, शिथिलीभूता इत्यर्थः। मूषिके,—उन्दुरे, उत्कीर्यते—खन्यते, इति मूषिकोत्करः—मूषिकोद्धृतमृत्तिकाराशिः इत्यर्थः। हन्त इति हर्षद्योतकमव्ययम्। प्रथमं—पूर्वोक्तं, प्रथमं—प्रधानं, सिद्धिलक्षणं—कार्यसिद्धिसूचकचिह्नमित्यर्थः। स्कन्दपुत्राणां—कार्त्तिकेयसुतानां, चौराणामिति यावत्, चौरा हि कार्त्तिकेयमताः, तत्प्रणीतचौर्यशास्त्रोपजीविनश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः, कनकशक्तिना—स्कन्देनेत्यर्थः। आमेष्टकानाम्—आमानाम्—अपक्वानाम्, इष्टकानां—मृत्खण्डविशेषाणाम्। पाटनं—छेदनमित्यर्थः।

चौरदर्शनप्रोक्तसप्तविधसन्धीनामन्यतमं विधातुं तेषां स्वरूपं दर्शयन्नाह, पद्मव्याकोशमिति।—तत्—तस्मात्, कस्मिन् देशे—कुत्र स्थले, आत्मशिल्पं—निजकौशलं, सप्तविधान्यतमकारुत्वमित्यर्थः, दर्शयामि?—प्रकाशयामि? यत्—यस्मात्, पौराः,—पुरवासिनः, यं—शिल्पं, दृष्ट्वा—अवलोक्य, श्वः,—परदिने, विस्मयम्—आश्चर्यं, यान्ति—प्राप्नुवन्ति। सप्तविधमाह, पद्मेति।—पद्मव्याकोशं—पद्मवत् व्याकोशं—प्रफुल्लं, प्रस्फुटितकमलसदृशमित्यर्थः, ("प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः" इत्यमरः) भास्करं—सूर्यमण्डलाकृतिं, बालचन्द्रं—नवोदितचन्द्राकारं, वापीं—दीर्घिकातुल्यं, विस्तीर्णं—प्रशस्तं, स्वस्तिकं—पिष्टकनिर्मितत्रिकोणाकारं [illegible] द्रव्यभेदं, तत्स्वरूपं, ("स्वस्तिकं मङ्गलद्रव्ये चतुष्पथे [illegible]" इति [illegible]) पूर्णकुम्भं—पूर्णकुम्भाकारम्। "इष्टकानिर्मितं [illegible] [illegible] सप्तधा" इति चौरदर्शनस्य प्रमाणेन सन्धेः [illegible] [illegible] इति पृथक् पृथक् नामद्वयाङ्गीकारः कृतः, नो चेत् [illegible] वेदवेदा [illegible],—"[illegible] देवदेवो [illegible] [illegible]।

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु
चारुक्षतासु विषमासु च कल्पनासु।
दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
दोषांश्च मे वदति कर्म्मणि कौशलञ्च॥ १४॥

नमो वरदाय कुमारकार्त्तिकेयाय, नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्याय देवाय देवव्रताय, नमो भास्करनन्दिने, नमो योगाचार्य्याय, यस्याहं प्रथमः शिष्यः। तेन च परितुष्टेन योगरचना (घ) मे दत्ता,—

सन्धिनिर्म्माणे स्वनैपुण्यप्रख्यापनमुखेन भाविलोकालोचमाह, अन्यास्विति।—निशि—रात्रौ, अन्यासु—अपरासु, चारुक्षतासु—रूपदर्पितासु भित्तिषु—कुड्येषु, तथा विषमासु—दारुणासु, कल्पनासु—चौरधारणकौशलेषु, मया पाटितासु—खनितासु सतीषु प्रभातसमये—प्रातःकाले, प्रतिवेशिवर्गः,—तत्पार्श्वस्थो जनसमूहः, दृष्ट्वा—आलोक्य, तत्पाटनकर्म्म, सन्धिं वा इति शेषः, मे—मम, दोषान्—दूषणानि, चौर्य्यकृतापराधानिति यावत्, तथा कर्म्मणि—सन्धिनिर्म्माणकार्य्ये, कौशलं—नैपुण्यञ्च, वदति—कथयिष्यति इत्यर्थः। [अत्र "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" (३।३।१३१ पा०) इति भविष्यत्सामीप्ये लट्]। अत्र प्रस्तुतयोः दोषकौशलयोः कथनक्रियायाम् एकधर्म्माभिसम्बन्धकथनात् तुल्ययोगिता नाम अलङ्कारः। वसन्ततिलकं छन्दः, तल्लक्षणादिकन्तु उक्तं प्राक्॥ १४॥

अनया हि समालब्धं न मां द्रक्ष्यन्ति रक्षिणः ।
शस्त्रञ्च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥ १५ ॥

[तथा करोति] । धिक् कष्टं । प्रमाणसूत्रं (ट) मे विस्मृतम् ॥ [विचिन्त्य] आं, इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति ॥ यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यं, विशेषतोऽस्मद्विधस्य । (ध) कुतः,—

एतेन मापयति भित्तिषु कर्म्ममार्गम्
एतेन मोचयति भूषणसम्प्रयोगान् ।
उद्घाटनं भवति यन्त्रदृढे कपाटे
दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनञ्च ॥ १६ ॥

गुरुसकाशात् प्राप्ताया योगरचनायाः प्रभावं वर्णयन्नाह, अनयेति ।—अनया—योगाचार्य्यप्रदत्तया योगरचनया, समालब्धं—युक्तम्, आलिप्तमित्यर्थः, मां रक्षिणः—रक्षका राजपुरुषाः, हि—निश्चितं, न द्रक्ष्यन्ति—प्रेक्षिष्यन्ते, तथा गात्रे—देहे अस्मदीये, पतितं—क्षिप्तं, शस्त्रञ्च—आयुधञ्च, रुजं—पीडां, न उत्पादयिष्यति—जनयिष्यति । । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ट) प्रमाणसूत्रं—सन्धिस्थानप्रमापणरज्जुः ।

(ध) महत्—प्रधानभूतम् । उपकरणद्रव्यं—जीविकासाधनीभूतः पदार्थः, ब्राह्मणास्तावदनेनैव साधनेन सर्व्ववर्णेषु प्राधान्यं लभन्ते, किमधिकेन, केचिद्बा अप्यनेनैवोपार्ज्जयन्तीति सर्व्वसाधनेषु अस्यैव श्रेष्ठत्वमित्याशयः । विशेषतः,—प्रधानरूपेणेत्यर्थः । अस्मद्विधस्य—अस्मत्सदृशस्य चौर्य्यादिदुर्नीतसक्तस्य जनस्येत्यर्थः, न केवलं वयं साधारणब्राह्मणवत् यज्ञोपवीतादुपकारं लभामहे, अपि तु कर्म्ममार्गमापनादिरूपं, तथा चौर्य्यादिकानि गृहस्वामिभिर्धृतायेत् अनेनैव ब्राह्मणाव्यापनादात्मरक्षारूपञ्चेति भावः ।

मापयित्वा कर्म्म समारभे। [तथा कृत्वाऽवलोक्य च] एक-लोष्टावशेषोऽयं सन्धिः। धिक् कष्टम्! अहिना दष्टोऽस्मि॥ [यज्ञोपवीतेनाङ्गुलीं बद्ध्वा विषवेगं नाटयति। ततश्चिकित्सां कृत्वा] स्वस्थोऽस्मि। [पुनः कर्म्म कृत्वा दृष्ट्वा च] अये! ज्वलति प्रदीपः॥ तथाहि,—

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा
महीतले सन्धिमुखेन निर्गता।
विभाति पर्य्यन्ततमःसमाहृता
सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता॥ १७॥

[पुनः कर्म कृत्वा]। समाप्तोऽयं सन्धिः। भवतु प्रविशामि,—अथवा न तावत् प्रविशामि, प्रतिपुरुषं निवेशयामि। (न) [तथा कृत्वा] अये! न कश्चित्॥ नमः कार्त्तिकेयाय। [प्रविश्य

—उन्मोचने, भवति ["उद्घाटकः" इत्यपपाठः, विशेषणपदस्य करणकारकेण अन्वयाभावात् क्रमभङ्गदोषाच्च] तथा कीटे,—क्षुद्रजीवविशेषे, भुजगे,—विषधरे च दष्टे—प्राणदशनस्य सतः, परिवेष्टने—परितः बन्धनसाधनञ्च, भवति इति शेषः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १६॥

सन्धिच्छिद्रविनिर्गतं प्रदीपालोकं वर्णयन्नाह, शिखेति।—पर्य्यन्ततमःसमाहृता—पर्य्यन्तेषु—प्रान्तप्रदेशेषु, दीपशिखोद्भासितभूमेः चतुष्पार्श्वेषु इत्यर्थः, सञ्चारि यत् तमः,—तिमिरपटलं, तेन समाहृता—परिवेष्टिता, सुवर्णवत् पिञ्जरा—पिङ्गलवर्णा, प्रदीपस्य शिखा—अर्च्चिः, सन्धिमुखेन—सन्धिविवरेणेत्यर्थः, महीतले—क्षितितले, निर्गता—निष्क्रान्ता सतीत्यर्थः, कषे—सुवर्णपरीक्षाप्रस्तरे, निकषपाषाणे इति यावत्, (कषप्रस्तरस्य कृष्णवर्णत्वेन तमःसादृश्यं बोध्यम्, "शाणस्तु निकषः कषः" इत्यमरः) निवेशिता—अर्पिता, सुवर्णस्य—कनकस्य, रेखेव—लेखेव, विभाति—शोभते। अत्र तिमिरोपद्रुतस्थलपतितालोकरेखायाः निकषपाषाणगतकनकरेखया सह सादृश्यसम्भावनादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। वंशस्थविलं वृत्तम्॥ १७॥

(न) प्रतिपुरुषं—तृणादिनिर्म्मिता पुरुषप्रतिकृतिः, (गृहस्थानां निद्राजागरणादिवृत्तान्तज्ञानाय चौरैस्तदा क्रियते इति प्रसिद्धिः) निवेशयामि—प्रवेशयामि, प्रवेशयामीत्यर्थः। यद्वा—प्रतिपुरुषं—पुरुषं पुरुषं प्रतीत्यर्थः, निवेशयामि—मनः समर्पयामि, कस्मिन् कस्मिन् पुरुषे मनः देयमिति चिन्तयामीत्यर्थः।

इतस्ततो दृष्ट्वा च] अये पुरुषद्वयं सुप्तम्। भवतु, आत्मरक्षार्थं द्वारम् उद्घाटयामि। कथं जीर्णत्वाद् गृहस्य विरौति (प) कपाटं, तत् तावत् सलिलमन्वेषयामि। क्व नु खलु सलिलं भविष्यति? [इतस्ततो दृष्ट्वा सलिलं गृहीत्वा सन्धिस्थलेषु क्षिपन् सशङ्कम्] मा तावत्, भूमौ पतत् शब्दमुत्पादयेत्। भवतु एवं (फ) तावत्। [पृष्ठेन प्रतीक्ष्य (ब) कपाटमुद्घाट्य] भवतु एवं तावत्, इदानीं परीक्षे,—किं लक्ष्यसुप्तम्, उत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम्? (भ) [त्रासयित्वा (म) परीक्ष्य च] अये! परमार्थसुप्तेनानेन (य) भवितव्यम्। तथा हि,—

निश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविशदः स्वप्नान्तरं वर्त्तते
दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला।
गात्रं स्रस्तशरीरसन्धिशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
दीपञ्चापि न मर्षयेदभिमुखं स्याल्लक्ष्यसुप्तं यदि॥ १८॥

(प) कथं—सम्भावनायाम्। विरौति—शब्दायते।

(फ) एवं—यथा भूमौ पतत् शब्दं न कुर्य्यात् तथेत्यर्थः।

(ब) पृष्ठेन—पश्चाद्भागेन। प्रतीक्ष्य—प्रत्यावृत्य, पृष्ठतः लोकसमागमम् अपेक्ष्य इत्यर्थः।

(भ) लक्ष्यसुप्तं—व्याजसुप्तम्। परमार्थसुप्तं—यथार्थनिद्रितम्।

(म) त्रासयित्वा—विकृताकारप्रदर्शनेन भीषयित्वा।

(य) अनेन—मत्परीक्षाविषयेण पुरुषद्वयेनेत्यर्थः।

पुरुषद्वयस्य परमार्थसुप्ततामेव युक्त्या समर्थयितुं परमार्थसुप्तिलक्षणानि दर्शयन्नाह, निश्वास इति।—अस्य सुप्तपुरुषद्वयस्य, निश्वासः—नासारन्ध्रविनिःसृतः प्राणवायुः, न शङ्कितः,—न शङ्कास्थानं, जागरितत्वेनेति भावः, यतः सुविशदः,—सुनिर्मलः, सरल इत्यर्थः, सन् स्वप्नान्तरं—निद्रावकाशं व्याप्य, वर्त्तते ["स्वप्नान्तरं" इत्यत्र "तुल्यान्तरम्" इति पाठान्तरे—तुल्यं—समानम्, अविषमनिश्वासप्रश्वासयोः अन्तरालं व्यवधानमिति यावत्, यतः तद्यथा [illegible], कपटनिद्रायां [illegible] प्रयासेन [illegible] अन्तरालवर्त्तिसमयस्य न्यूनाधिकता प्रसिद्धेति तदभावात् नेयं कपटनिद्रेति भावः] गाढनिमीलिता—सुदृढरूपेण मुद्रिता, दृष्टिः,—चक्षुः, [illegible] नितान्तं न, यतः अभ्यन्तरे—नेत्रान्तः, ["नाभ्यन्तरे" इत्यत्र "[illegible]" इति [illegible]

[समन्तादवलोक्य] अये। कथं मृदङ्गः? अयं दर्दुरः, अयं पणवः, इयमपि वीणा, एते वंशाः, अमी पुस्तकाः, कथं नाट्याचार्य्यस्य गृहमिदम्? अथवा, भवनप्रत्ययात् प्रविष्टोऽस्मि, तत् किं परमार्थदरिद्रोऽयम्? उत राजभयाच्चौरभयाद् वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति? तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम्॥ (२) भवतु, बीजं प्रक्षिपामि। [तथा कृत्वा] निक्षिप्तं बीजं न क्वचित् स्फारीभवति। अये! (३) परमार्थदरिद्रोऽयम्। भवतु, गच्छामि।

ऽभ्यन्तरेषाम्] न चञ्चला—न स्फुरिता, कृत्रिमनिद्रायामभ्यन्तरे तारकास्फुरणात्, इह च तदभावात् नेयं कपटनिद्रेति भावः, गात्रं—शरीरं, स्रस्तशरीरसन्धिशिथिलं—शिथिलावयवसन्धितया पतितं, तथा शय्याप्रमाणाधिकं—शय्यायाः यत् प्रमाणं—परिमाणं, तस्मात् अधिकम्—अतिरिक्तञ्च, कृत्रिमनिद्रायां शरीरस्य शय्यावच्छिन्नत्वं नियमतः दृश्यते, इह च तदभावात् नेयं कपटनिद्रेति भावः, किञ्चेति चार्थः, यदि—चेत्, वस्तु सुप्त—कपटनिद्रितः, स्यात्—भवेत् एतत् पुरुषद्वयमिति शेषः, तदा अभिमुख—सम्मुखवर्त्तिनं, दीपम्—आलोकमित्यर्थः, न मर्षयेत—न सहेत। अत्र प्रसुप्तपुरुषद्वयस्य अकृत्रिमनिद्राख्यायाः निद्रायाः यथावद्वर्णनप्रसङ्गात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १८॥

(२) अये इति विस्मये विषादे वा। मृदङ्गः,—वाद्ययन्त्रविशेषः। तल्लक्षणं यथा—"चर्मणा नद्धवदनौ मध्ये चैव पृथुर्भवेत्। मृत्तिकानिर्मितश्चैष मृदङ्गः परिकीर्त्तितः॥" इति दर्दुरः,—वाद्ययन्त्रभेदः। पणवः,—पटहभेदो वाद्ययन्त्रविशेषः। कथमिति जिज्ञासायाम्। नाट्याचार्य्यः,—नाट्यस्य—लक्षणया तौर्य्यत्रिकस्येत्यर्थः, आचार्य्यः,—शिक्षागुरुः, तस्य। भवनप्रत्ययात्—गृहोचितविभूतिविश्वासात् गृहस्यास्य वाह्याडम्बरमालोक्य मयैतादृक्त्वम्, यदेतत् धनिगृहमिति, तदा च मदिष्टमत्र वर्त्तत इति भावः। भूमिष्ठं—भूमितलान्तःस्थापितम्। धारयति—स्थापितत्वेनाधिकरोति। तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यं—भूमिगर्भस्थं द्रव्यमपि परं मम करस्थमेवेति भावः।

(३) बीजं—भूतलनिहितधनस्य सद्भावज्ञापकमित्यर्थः। स्फारीभवति—विस्तारमाप्नोति, निखातधने सति भूतले बीजमिदं निक्षिप्तं तत्र स्फुलीभाव

विदू। [उत्स्वप्नायते] भो वअस्स। सन्धी विअ दिज्जदि, चोरं विअ पेक्खामि, (व) ता गेह्लदु भव एदं सुवस्सभण्डअं। *

शर्वि। किं नु खलु अयमिह मां प्रविष्टं ज्ञात्वा दरिद्रोऽस्मीति उपहसति ? (श) तत् किं व्यापादयामि ? उत लघुत्वात् उत्स्वप्नायते ? [दृष्ट्वा] अये। जर्जरस्नानशाटीनिबद्धं दीपप्रभया उद्दीपित सत्यमेवैतदलङ्करणभाण्डम्। भवतु, गृह्लामि। अथवा, न युक्तं तुल्यावस्थं कुलपुत्रजनं (ष) पोडयितुम्, तद्गच्छामि।

विदू। भो वअस्स। साविदो सि गोबम्हणकामाए, जइ एदं सुवस्सभण्डअं ण गेह्लसि। † (स)

शर्वि। अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च। तद् गृह्लामि। अथवा, ज्वलति प्रदीप, अस्ति च, मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्य्यते, त तावत्

---

* भो वयस्य। सन्धिरिव दृश्यते, चौरमिव पश्यामि, तत् गृह्णातु भवान् एतत् सुवर्णभाण्डम्।

† भो वयस्य। शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया, यदि एतत् सुवर्णभाण्डं न गृह्लासि।

स्यादिति चौरशास्त्रप्रसिद्धि। अत्र तदभाददर्शनात् तत्कर्ताऽस्मामिरन्यत्र [illegible], अये इति।—अयि अत्र विषादद्योतकमव्ययम्।

(व) अत्र "दृश्यते" इति कर्मवाच्योपक्रमे "पश्यामि" इति कर्तृवाच्य[illegible] भग्नप्रक्रमतादोषोऽवधेय।

(श) उपहसति—उपहास करोति, मिथ्यासुवर्णभाण्डकथाकथनेनेति [illegible]।

(ष) जर्जरस्नानशाटीनिबद्ध—जीर्णस्नानीयवस्त्राहतम। उद्दीपित [illegible] मितम्। तुल्यावस्थ—समानदशापन्नम्, आत्मन इति शेष, दरिद्रमित्यर्थः [illegible] पुत्रजन—सत्कुलोत्पन्नपुरुषम्।

प्रवेशयामि, तस्यायं देशकालः। एष मुक्तो मया कीटो यात्वा एव अस्य दीपस्य उपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरति, एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन। धिक्कृतमन्धकारम्; अथवा, मयाऽपि अस्मद्ब्राह्मणकुले धिक्कृतमन्धकारम्। अहं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्थमकार्य्यमनुतिष्ठामि। इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम्। (ह) [इति जिघृक्षति]।

विदू। भो वअस्स! सीदलो दे अग्गहत्थो। *

शर्वि। धिक् प्रमादः। सलिलसम्पर्कात् शीतलो मेऽग्रहस्तः। भवतु, कक्षयोर्हस्तौ प्रक्षिपामि। [नाट्येन सव्यहस्तमुष्णीकृत्य गृह्णाति]।

विदू। गहिद ? †

शर्वि। अनतिक्रमणीयोऽयं ब्राह्मणप्रणयः, तद् गृहीतम्।

विदू। दाणीं विक्किणिदपण्णो विअ वाणिओ, अहं सुहं सुविस्सं। ‡

शर्वि। महाब्राह्मण! स्वपिहि वर्षशतम्। कष्टम्! एवं मद-

---

* भो वयस्य! शीतलस्ते अग्रहस्तः। † गृहीतम्?

‡ इदानीं विक्रीतपण्य इव वणिक् अहं सुखं स्वप्स्यामि।

(ह) भगवती—प्रभूतशक्तिसम्पन्ना। गोकाम्या—गवामभिलाषः। ब्राह्मणकाम्या—ब्राह्मणानां कामना च। अनतिक्रमणीया—अतिक्रमितुमशक्या, पापभीतेति भावः। अथवा—पक्षान्तरे, नायं ग्रहणयोग्यः काल इत्यर्थः। कुतः? इत्याह, ज्वलतीति।—प्रज्वलितो वर्तते इत्यर्थः, तथा च दीपालोके अन्यस्य दर्शनसम्भव इति भावः। पावक,—अग्निषु परीक्षित, अग्निसंयोगेऽप्यविनाशीत्यर्थः। देशकालः,—उन्मोचनोचितस्थानसमयः। मण्डलैः,—मण्डलाकारगतिविशेषैरित्यर्थः। ["मण्डलैः" इत्यत्र "मण्डलम्" इति पाठान्तरम्]। भद्रपीठेन—तदाख्येन कीटेन इत्यर्थः। अप्रतिग्राहकस्य—कुत्रापि प्रतिग्रहमकृतवतः। ब्राह्मणस्य—अलङ्कारभाण्डं दातुमिच्छतो विदूषकस्येदं। प्रणयम्—अभ्यर्थना, करोमि—सम्पादयामि।

निका-गणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम्, अथवा, आत्मा पातितः,—

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदितपौरुषम्।
यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १९ ॥

तत्तावत् मदनिकाया निष्क्रयणार्थं (क) वसन्तसेनागृहं गच्छामि। [परिक्रम्यावलोक्य च] अये! पदशब्द इव। मा नाम रक्षिणः॥ भवतु, स्तम्भो भूत्वा तिष्ठामि। अथवा—ममापि नाम शर्विलकस्य रक्षिणः॥ योऽहम्,—

मार्जारः क्रमणे, मृगः प्रसरणे, श्येनो ग्रहालुञ्चने,
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा, सर्पणे पन्नगः।

एतादृशदुष्कृतिनिदानतया दारिद्र्यमेव निन्दन्नाह, धिगिति।—अनिवेदितम्—अकथितम्, अगणितमित्यर्थः, पौरुषं—पुरुषकारः यत्र तादृशम्, ["अनिवेदितपौरुषम्" इत्यत्र "अनिर्वेदितपौरुषम्" इति पाठे,—निर्वेदः,—प्रकाशनमित्यर्थः, तस्मात् अनिर्वेदः, अनिर्वेदितम्—अनिश्चितम्, अगणितमित्यर्थः] दारिद्र्यं—निर्धनता, धिक्। अस्तु—वसतां, खलु—निश्चये, यत्—यस्मात्, अहं दरिद्र इति शेषः, एतत्—क्रियमाणं परस्वापहरणरूपमित्यर्थः, गर्हितं—निन्दितं, पापजनकमित्यर्थः, कर्म—चौर्यं, निन्दामि च—अपवदामि च, करोमि च—सम्पादयामि च। पथ्या वक्त्रं वृत्तम् ॥ १९ ॥

(क) निष्क्रयणाय—दास्यात् मोचनार्थमित्यर्थः।

माया रूपशरीरवेशरचने, वाग् देशभाषान्तरे,
दीपो रात्रिषु, सङ्कटेषु डुडुभो, वाजी स्थले, नौर्जले ॥२०॥

अपि च,—

भुजग इव गतौ, गिरिः स्थिरत्वे, पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।
शश इव भुवनावलोकनेऽहं, वृक इव च ग्रहणे, बले च सिंहः ॥२१॥

सुप्तस्य—जागरितस्य च, मनुष्यस्य—मानवस्य, यत् वीर्यं—पराक्रमः, तस्य तुलने—इयत्तावधारणे, श्वा—कुक्कुरः, कुक्कुर इव सुप्तस्यासुप्तस्य वा जनस्य क्षमता निश्चेतुमर्हामीति भावः, सर्पणे—द्रुतवक्रगमने, पन्नगः—सर्पः, पन्नगवत् द्रुतं वक्रञ्च गन्तुं समर्थ इति भावः, रूपस्य—सितकृष्णादिवर्णस्य शरीरस्य—आकृतेः, वेशस्य—परिच्छदस्य च, रचने—सम्पादने, माया—चातुर्य्यमयी विद्या, ऐन्द्रजालिकवत् अनेकविधं रूपादिकं कर्त्तुं शक्नोमीत्यर्थः, देशभाषान्तरे—देशभाषाविशेषे, नाना-देशीयभाषाकथने इत्यर्थः, वाक्—सरस्वती, सर्व्वा एव भाषा विजानामीति भावः, रात्रिषु—रजनीषु, दीपः,—आलोक इत्यर्थः, दीपो यथा सर्व्वत अन्धकारे सर्वं पश्यति अहमपि तथा इति भावः, सङ्कटेषु—दुर्गमेषु स्थलेषु, डुडुभः,—तदाख्य प्राणिविशेषः, (अजगर इति केचित्, वृक इत्यपरे), स्थले—भूमौ, स्थलसञ्चारे इत्यर्थः वाजी—अश्वः, अश्ववत् द्रुतगमने दूराध्वगमने वा अनवसन्न इति भावः, तथा जले—जलसम्पर्के नौ,—तरणी, तरणी यथा निरन्तरं जले सन्तरते, अहमपि तथा शीतं सहे इति भावः। अत्र एकस्मिन् शर्व्विलके तादात्म्येन मार्ज्जाराद्यारोपात् मालारूपकम्। न चात्र उल्लेख एवास्तु, एकस्य शर्व्विलकस्य मार्ज्जाराद्यनेकविधत्वेनोल्लेखनादिति वाच्यम्, उल्लेखे "प्रिय इति गोपवधूभिः" इत्यादौ भवति प्रियत्वादेर्वास्तवत्वात्, इह तु शर्व्विलके मार्ज्जारत्वादेरवास्तवत्वादित्यालङ्कारिकपरिशीलित पन्थाः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

पुनस्तदेव व्यञ्जयितुमाह, भुजग इति।—अहं गतौ—गतिविशेषे, भुजगः,—सर्प इव, स्थिरत्वे—स्थैर्य्ये अवैनुच्ये इति यावत्, गिरिः,—पर्व्वत इव, परिसर्पणे—शीघ्रगमने, सहसा लक्ष्यस्थितिसन्निधिगमने इति यावत् पतगपतेः,—गरुडस्य, तुल्यः—सदृशः, भुवनावलोकने—भुवनस्य—जगतः अवलोकने—दर्शने, चतुर्दिग्दर्शने इति यावत् शशः—मृगविशेष इव ग्रहणे—हठात् आक्रमणे, वृकः,—ईहामृगः, कुक्कुरात् तस्याधिकभेद इति यावत् इव, ("वृक" इति वङ्गभाषा, "कोकस्त्वीहामृगो वृकः" इत्यमरः)। तथा बले—शक्तौ, सिंहः—मृगेन्द्र इव। अत्र एकस्य उप

रद। [प्रविश्य] हद्धी। हद्धी। बाहिरदुआरसालाए पसुत्तो वड्ढमाणओ, सोवि एत्थ ण दीसइ। भोदु, अज्जमित्तेअं सद्दावेमि। * [इति परिक्रामति]।

शर्वि। [रदनिकां हन्तुमिच्छति, निरूप्य च पश्चात्] कथं स्त्री? भवतु, गच्छामि। [इति निष्क्रान्तः]।

रद। [गत्वा सत्रासम्] हद्धी। हद्धी। अम्हाणं गेहे सन्धिं कप्पिअ चोरो णिक्कमति ॥ (ख) भोदु, मित्तेअं गदुअ पबोधेमि। [विदूषकमुपगम्य] अज्ज मित्तेअ! उट्ठेहि, उट्ठेहि, अम्हाणं गेहे सन्धिं कप्पिअ चोरो णिक्कन्तो। †

विदू। [उत्थाय] आः दासीए धीए। किं भणासि? चोरं कप्पिअ सन्धी णिक्कन्तो? ‡ (ग)

रद। हदास! अलं परिहासेण, किं ण पेक्खसि एदं? §

विदू। आः, दासीए धीए। किं भणासि? दुदिअं विअ

---

* हा धिक्। हा धिक्। बहिर्द्वारशालायां प्रसुप्तो वर्धमानकः, सोऽप्यत्र न दृश्यते। भवतु, आर्यमैत्रेयम् आह्वयामि।

† हा धिक्। हा धिक्। अस्माकं गेहे सन्धिं कल्पयित्वा चौरो निष्क्रामति। भवतु, मैत्रेयं गत्वा प्रबोधयामि। आर्य मैत्रेय! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अस्माकं गेहे सन्धिं कल्पयित्वा चौरो निष्क्रान्तः।

‡ आः दास्याः पुत्रिके! किं भणसि? चौरं कल्पयित्वा सन्धिर्निष्क्रान्तः?

§ हताश! अलं परिहासेन, किं न प्रेक्षसे एतत्?

सेवीभूतस्य शर्विलकस्य विषयविशेषेण भुजग गिरि-पतगपत्यादिभिः [illegible] साम्यकथनात् मालोपमाऽलङ्कारः। पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ख) निष्क्रामति—पलायते।

(ग) हठात् सुप्तोत्थितस्य भयविह्वलस्य विदूषकस्य [illegible] विपर्ययेन वाक्यम्। ["चोरं कप्पिअ" इत्यादौ "चोरो कप्पिदो, [illegible]" इति पाठान्तरम्, "चौरः कल्पितः, सन्धिर्निष्क्रान्तः" [illegible]।

दुआरअ उग्घाडिदं त्ति। भो वअस्स चारुदत्त! उट्ठेहि, उट्ठेहि. अम्हाण गेहे सन्धिं दइअ चोरो णिक्कन्तो। *

चारु। भवतु, भो। अलं परिहासेन।

विदू। भो! ण परिहासो, पेक्खदु भवं। †

चारु। कस्मिन् उद्देशे?

विदू। भोः! एसो। ‡

चारु। [विलोक्य] अहो! दर्शनीयोऽयं सन्धिः,—

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं,
शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे।
असदृशजनसम्प्रयोगभीरो-
र्हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य॥ २२॥

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता?

---

* भोः, दास्याः पुत्रिके! किं भणसि? द्वितीयमिव द्वारम् उद्घाटित-मिति। भो वयस्य चारुदत्त! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अस्माकं गेहे सन्धिं दत्त्वा चौरो निष्क्रान्तः।

† भोः! न परिहासः, प्रेक्षतां भवान्।

‡ भोः! एषः।

सम्प्रति दर्शनीयत्वमेव वर्णयन्नाह, उपरितलेति।—अयं—दृश्यमानः, सन्धिरिति शेषः, उपरितलात्—ऊर्द्धात्, निपातिताः—आक्षिप्य अपसारिताः, [उपरि—ऊर्द्ध-भागात् तलात्—अधोभागाच्च, इति केचित्। "उपरितल" इत्यत्र "उपरितन" इति अपपाठः, पाणिन्यादिषु "सायं चिरम्—" (४।३।२३ पा०) इत्याद्यनुशासनेन कालवाचकाऽव्ययेभ्य एव ट्युल्प्रत्ययविधानात्, अकालवाचिन उपरिशब्दात् ट्युल्-प्रत्ययस्य असाधुत्वात्, तत्र उपरितनात्—उपरिभवात् प्रदेशादित्यर्थः] इष्टका यस्य तादृशः शिरसि—उपरिभागे, तनुः,—अल्पपरिसरः, मध्यदेशे—मध्यस्थले, विपुलः,—विशालश्च, अत एव असदृशजनसम्प्रयोगभीरोः,—अयोग्यजनप्रवेशशङ्कितस्य, महागृहस्य—महतः हर्म्यस्य स्फुटितं—विदीर्णं, हृदयमिव—वक्षःस्थलमिव, दृश्यते इति शेषः। अत्र प्रकृते अचेतने हर्म्ये कृतस्य सन्धेः विदीर्णवक्षःस्थलत्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। पुष्पिताग्रा वृत्तम्॥ २२॥

विदू। भो वअस्स ! अअ सन्धो दुवेहिं ज्जेव दिस्सो भवे, आगतुएण, सिक्खिदुकामेण (घ) वा ; अण्णधा इध उज्जइणीए को अम्हाणं घरविहव ण जाणादि ? *

चारु। वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता
नासौ वेदितवान् धनैर्विरहितं विस्रब्धसुप्तं जनम्।
दृष्ट्वा प्राङ्महतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः
सन्धिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं, पश्चान्निराशो गतः॥२३॥

---

* भो वयस्य ! एष सन्धिर्द्वाभ्यामेव दृष्टो भवेत्, आगन्तुकेन शिक्षितुकामेन वा ; अन्यथा अवोज्जयिन्यां कोऽस्माकं गृहविभवं न जानाति ?

(घ) द्वाभ्यामेव कृतमित्युक्तं, कौ तौ द्वौ ? इत्याह, आगंतुएण इति।—आगन्तुकेन—नवागतेनेत्यर्थः, शिक्षितुकामेन—शिक्षार्थिना, अनुत्पन्नेनेति यावत्, [शिक्षितुं कामो यस्य इति विग्रहे स्थिते "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि" इति वचनात् कामशब्दे परे तुम्प्रत्ययस्य मकारलोपः]। अत्र निर्दैनगृहकृतसन्धि[illegible] हेतुना सन्धेरागन्तुकशिक्षितकामाऽन्यतरकृतत्वानुमानात् अनुमानालङ्कारः,—"अनु मानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात्" इति लक्षणात्।

विदूषकोक्तिमेव समर्थयमान आह, वैदेश्येनेति।—वैदेश्येन—[illegible] गृहस्य विभवहीनताम् अजानता इति यावत्, देशान्तरवासशीलेन वा, [illegible] इत्यध्याहार्य्यं, व्यापारं—सन्धिच्छेदरूपां चौर्य्यवृत्तिम्, अभ्यस्यता—[illegible], जनेन इति शेषः, मम गृहे—मद्भवने, कृतः,—निर्मितः, भवेत्, सन्धिरिति शेषः। तत्र हेतुमाह,—असौ—तस्करः, धनैः,—विभवैः, विरहितं—[illegible], [illegible] यावत्, अत एव विस्रब्धसुप्तं—निःशङ्कनिद्रितं, जनं—पुरुषं, [illegible] यावत्, न वेदितवान्—ज्ञातवान्, [अत्र स्वार्थे णिच्]। तत्रापि [illegible],—[illegible]— विपुलां, प्रशस्तोन्नतामित्यर्थः, अभ्रभेदिनीमिति यावत्, निवासरचनां—[illegible], दृष्ट्वा—अवलोक्य, प्राक्—गृहप्रवेशात् पूर्व्वम्, आशान्वितः,—[illegible],

ततः सुहृद्भ्यः किमसौ कथयिष्यति तपस्वी,—सार्थवाह-सुतस्य गृहं प्रविश्य न किञ्चिन्मया समासादितमिति ?

विदू। भो ! कधं तं ज्जेव चोरहदअं अणुसोचसि ? तेण चिन्तिदं महन्तं एदं गेहं इदो रअणभण्डअं सुवण्णभण्डअं वा णिक्कामइस्सामि । [स्मृत्वा सविषादमात्मगतम्] कहिं तं सुवण्ण-भण्डअं ? [पुनरनुस्मृत्य प्रकाशम्] भो वअस्स ! तुमं सव्वकालं भणासि मुक्खो मित्तेअओ, अपण्डिदो मित्तेअओ त्ति । जुत्तं, मए किदं, तं सुवण्णभण्डअं भवदो हत्थे समप्पअन्तेण, अण्णधा दासीए पुत्तेण अवहिदं भवे । *

चारु। अलं परिहासेन ।

विदू। भो ! जइ णाम अहं मुक्खो, ता किं परिहासस्स वि देसआलं ण जाणामि ? †

चारु। कस्यां वेलायाम् ?

विदू। भो ! जदा तुमं मए भणिदोसि, सीदलो दे अग्गहत्थो । ‡

चारु। कदाचिदेवमपि स्यात् । [समन्ततो निरूप्य सहर्षम्] वयस्य ! दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि ।

विदू। किं ण अवहिदं ? §

चारु। हृतम् ।

विदू। तधा वि किं पिअं? *

चारु। यदसौ कृतार्थो गतः।

विदू। णासो क्खु सो। †

चारु। कथं न्यासः? [मोहमुपगतः]।

विदू। समस्ससदु भवं। जइ णासो चोरेण अवहिदो, तुमं किं मोहं उवगदो? ‡

चारु। [समाश्वस्य] वयस्य!—

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्प्रतापा दरिद्रता॥२४॥

भोः! कष्टम्,—

यदि तावत् कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः।
किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम्॥ ॥२५॥

---

* तथापि किं प्रियम्?   † न्यासः खलु सः।

‡ समाश्वसितु भवान्। यदि न्यासश्चौरेणापहृतः त्वं किं मोहमुपगतः?

न्यासापहारेऽपि कथं मोह इति विदूषकोक्तिमुत्तरयति, क इति।—कः,—जनः, भूतार्थं—यथार्थं, तस्करेणैव हृतं स्वर्णभाण्डं, नास्य वञ्चनेत्येवंरूपमिति भावः, श्रद्धास्यति—प्रत्येष्यति? सर्व्वः,—जनः, मां, दरिद्रमिति शेषः, तूलयिष्यति—तूलमिव लघु करिष्यति, न्यासहरणापवादादिति भावः, [“तुलयिष्यति” इति पाठे,—तुलयिष्यति—संशयच्छेदार्थं तुलायां समारोप्य परीक्षिष्यते, तदुक्तं च नारदेन यथा—“तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये” इति, यद्वा,—तुलयिष्यति—तस्करादिभिः हीनजनैः सदृशीकरिष्यति, अवज्ञास्यतीत्यर्थः,] हि—यस्मात्, अस्मिन् लोके—संसारे, दरिद्रता—निर्द्धनत्वं, निष्प्रतापा—प्रतापरहिता, प्रतापाभावात् सर्व्वसहनार्हा इति भावः, अत एव शङ्कनीया—शङ्कास्थानम्। अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्। २४।

विदू। अह क्खु अवलविस्स,—केण दिस्सं? केण गहिदं? को वा सक्खि? त्ति। *

चारु। अहमिदानीमनृतमभिधास्ये?—

भैक्ष्येणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम्।
अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम्॥ २६॥

रद। ता जाव अज्जा धूदाए (ङ) गदुअ णिवेदेमि। †

[इति निष्क्रान्ता]

[प्रविशति चेट्या सह चारुदत्तवधू]।

वधू। [सशङ्कम्] अइ! सच्च, अपरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तेएण सह? ‡

चेटी। भट्टिणि! सच्च, किन्तु जो सो वेस्साजणकेरको अलंकारओ, सो अवहिदो। §

वधू। [मोहं नाटयति]।

चेटी। समस्ससदु अज्जा धूदा। ¶

---

* अथ खलु अपलपिष्यसि,—केन दत्तम्? केन गृहीतम्? को वा साक्षी? इति।

† तत् यावत् आर्य्याधूतायै गत्वा निवेदयामि।

‡ अयि! सत्यम्, अपरिक्षतशरीर आर्य्यपुत्र आर्य्यमैत्रेयेण सह?

§ भट्टिनि! (स्वामिनि!) सत्य, किन्तु यः स वेश्याजनस्यालङ्कारः सोऽपहृतः।

¶ समाश्वसितु आर्य्या धूता।

इत्यत आह) तर्केति शेषः इदानीं—सम्प्रति, मम चारित्र—सच्चरित्रताम्, कोऽपि किं—श्रद्ध, दूषित—दोषमापादितं निन्दनीयं कृतमित्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २५ ॥

अथ इदानीं अनृताभिधानमसम्भवमित्याह, भैक्ष्येणेति।—भैक्ष्येण—भिक्षया अपि [illegible] न्यासस्य—गच्छितरक्षितधनस्य, प्रतिक्रिया—[illegible] यावत्, अर्जयिष्यामि—आहरिष्यामि, परन्तु चारित्रभ्रंशकारणं—[illegible] अनृतम्—असत्यं, न अभिधास्यामि—वक्ष्यामि। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(ङ) [illegible]

वधू। [समाश्वस्य] हञ्जे! किं भणामि? अपरिक्खद-सरीरो अज्जउत्तो त्ति। वरं दाणि मे सरीरेण परिक्खदो, ण उण चारित्तेण। संपद उज्जइणीए जणो एव्वं मन्तइस्सदि, दलिद्ददाए अज्जउत्तेण ज्जेव ईदिसं अकज्जं अणुचिट्ठिदत्ति। [ऊर्द्धमवलोक्य निश्वस्य च] भअवं कअन्त! पोक्खरवत्तपडिदजलबिन्दुचञ्चलेहिं कीलसि दलिद्दपुरिसभाअधेएहिं॥ इअं च मे एक्का मादुघरलद्धा रअणावली चिट्ठदि, एदं पि अदिसोण्डीरदाए (च) अज्जउत्तो ण गेह्निस्सदि। हञ्जे! अज्जमत्तेअं दाव सद्दावहि। *

चेटी। जं अज्जा धूदा आणवेदि। [विदूषकमुपगम्य] अज्ज मित्तेअ! धूदा दे सद्दावेदि। †

विदू। कहिं सा? ‡

चेटी। एसा चिट्ठदि, उवसप्प। §

विदू। [उपसृत्य] सोत्थि भोदीए। ¶

वधू। अज्ज! वन्दामि। अज्ज! पुरत्थिआमुहो(क्) होहि।

---

* चेटि! किं भणामि? अपरिक्षतशरीर आर्यपुत्र इति। वरं तावत् मे शरीरेण परिक्षतो, न पुनश्चारित्रेण। साम्प्रतमुज्जयिन्यां जन एवं मन्त्रयति, दरिद्रतया आर्यपुत्रेणैव ईदृशमकार्यमनुष्ठितमिति। भगवन् कृतान्त! पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुचञ्चलैः क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधेयैः॥ इयं च मे एका मातृगृहलब्धा रत्नावली तिष्ठति, एतामपि अतिशौटीरतया आर्यपुत्रो न ग्रहीष्यति। आर्यमैत्रेय तावत् शब्दायस्व (आह्वय)।

विदू । एसो भोदि । पुरत्थिआमुहो संवुत्तोम्हि । *

वधू । अज्ज । पडिच्छ (ज) इम । †

विदू । किमेदं । ‡

वधू । अहं क्खु रअणसट्ठिं उववसिदा आसं; तहिं जधाविहवाणुसारेण वम्हणो पडिग्गाहिदव्वो, सो अ ण पडिग्गाहिदो, ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअं । § (झ)

विदू । [गृहीत्वा] सोत्थि, गमिस्सं, पिअवअस्सस्स णिवेदेमि । ¶

वधू । अज्ज मित्तेअ । मा क्खु मं लज्जावेहि । ** (ञ)

[इति निष्क्रान्ता] ।

विदू । [सविस्मयम्] अहो । से महाणुभावदा ॥ ††

---

* एष भवति । पुरस्तान्मुखः संवृत्तोऽस्मि ।

† आर्य्य । प्रतीच्छ इमाम् ।　　　　‡ किमिदम् ?

§ अहं खलु रत्नषष्ठीमुपोषिता आसम् । तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहयितव्यः, स च न प्रतिग्राहितः, ततः तस्य कृते प्रतीच्छ इमां रत्नमालिकाम् ।

¶ स्वस्ति, गच्छामि, प्रियवयस्यस्य निवेदयामि ।

** आर्य्य मैत्रेय । मा खलु मां लज्जापय ।

†† अहो । अस्याः महानुभावता ।

(ज) प्रतीच्छ—गृहाण इत्यर्थः ।

(झ) रत्नषष्ठी—षष्ठीविशेषः, रत्नषष्ठिकाभिधं व्रतमित्यर्थः, यत्र रत्नदानं विहितमिति यावत् [षष्ठीमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] उपोषिता—कृतोपवासा, [उपपूर्वात् [illegible] सम्प्रसारणम्]। तत्र—रत्नषष्ठीव्रते इत्यर्थः । प्रतिग्राहयितव्यः—दानग्रहणे प्रवर्त्तयितव्य इत्यर्थः । सः,—ब्राह्मणः । तस्य—ब्राह्मणस्य । कृते—निमित्तम् । प्रतीच्छ—गृहाण, त्वं गृहीत्वा ब्राह्मणाय विभज्य देहीति भावः । ["सो अ ण पडिग्गाहिदो" इत्यत्र "सो अप्पडिग्गाहिदो" इति पाठान्तरम्]।

(ञ) "म लज्जावेहि" इत्यत्र "मं लज्जावेहि" इति पाठान्तरे—मं—मामित्यर्थः, लज्जापयेति यावत् ।

चारु। अये! चिरयति मैत्रेयः॥ मा नाम वैक्लव्यादकार्य्यं(ट) कुर्य्यात्? मैत्रेय। मैत्रेय।

विदू। [उपसृत्य] एसोम्हि, गेह्न एदं। * [रत्नावलीं दर्शयति]।

चारु। किमेतत्?

विदू। भो! जं दे सरिसदारसङ्गहस्स फलं। †

चारु। कथम्! ब्राह्मणी मामनुकम्पते॥ कष्टम्! इदानीमस्मि दरिद्रः,—

आत्मभाग्य-क्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः।
अर्थतः पुरुषो नारी, या नारी सार्थतः पुमान्॥ २७॥

अथवा,—नाहं दरिद्रः। यस्य मम,—

विभवानुगता भार्य्या, सुखदुःखसुहृद् भवान्।
सत्यञ्च न परिभ्रष्टं यद्दरिद्रेषु दुर्लभम्॥ २८॥

* एषोऽस्मि गृहाण एताम्।

† भो! यत्ते सदृशदारसङ्ग्रहस्य फलम्।

मैत्रेय । गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशं, वक्तव्या च सा मद्वचनात्, यत् खलु अस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति कृत्वा विश्रम्भात् द्यूते हारितं, तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावली इति ।

विदू । मा दाव अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुल्लस्स चोरेहिं अवहिदस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदा रअणावली दीअदि ।*

चारु । वयस्य ! मा मैवम्,—

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः ।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ २८ ॥

---

* मा तावत् अखादितस्य अभुक्तस्य अल्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणात् चतुःसमुद्रसारभूता रत्नावली दीयते ।

विभवः, तदा तदनुगामिनीति यावत्, न कदाऽपि केनापि खिन्नायते इति भावः, भवान्—त्वं, सुखे—सम्पदीत्यर्थः, दुःखे—विपदि च, सुहृद्—अनुमतः सखा, त्वं यादृक् अवस्थाऽनुगुणः, मम पत्नी अपि तादृशीति मदीयावस्थाऽनुरूपयोरनयोः उभयोः योगसौहृदं मम सौभाग्यादेव सम्पन्नमिति नैतन्मे दैन्यलक्षणमिति भावः । तत्र हेतुमाह, सत्यमिति ।—यत् सत्यम्—ऋतं वचनं व्यवहारो वा, दरिद्रेषु—दुर्गतेषु, दुर्लभः—दुष्प्रापः, दरिद्रः सत्यवादी भवितुं नार्हतीति भावः, तत् च, न परिभ्रष्टम्—न स्खलितमित्यर्थः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २८ ॥

स्वालङ्कारचौर्यप्रकृततया महामूल्यरत्नावलीदानमनुचितमिति विदूषकवचनं खण्डयन्नाह, यमिति ।—यं विश्वासम्—प्रत्ययं, समालम्ब्य—आश्रित्य, तया—वसन्तसेनया, अस्मासु—तादृशदरिद्रे इत्यर्थः, न्यासः,—अलङ्कारस्थापनमित्यर्थः, कृतः—विहितः एतत्—इदं रत्नावल्याख्यं वस्तु, तस्य—तादृशस्य, महतः,—उदारस्य, प्रत्ययस्यैव—विश्वासस्यैव, [अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयम् एवकारः, तेन "प्रत्ययस्यैव न तु न्यासीकृतालङ्कारस्य वस्तुनः" इत्यर्थलाभः, अतश्च "एवे चानियोगे" इति (वा०) अवत् न पररूपैकादेशः किन्तु नियोगादवाहुड्डिरेव] मूल्यम्—मूल्यस्वरूपं, दीयते—अर्प्यते, न्यासदानसमयेऽपि विश्वासस्य अमूल्यत्वेन तदर्पणमेतदर्पणमिति भावः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् । २९ ।

तद् वयस्य । अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितोऽसि, (ठ) नैनामग्राहयित्वा अत्रागन्तव्यम् । वर्द्धमानक ।—

एताभिरिष्टिकाभिः सन्धिः क्रियतां सुसंहतः शीघ्रम् ।
परिवादबहुलदोषान्न यस्य रक्षां परिहरामि ॥ ३० ॥

वयस्य मैत्रेय । भवताप्यकृपणशौण्डीर्य्यमभिधातव्यम् । (ड)

विदू । भो । दलिद्दो किं अकिविणं मन्तेदि ? *

चारु । अदरिद्रोऽस्मि सखे । यस्य मम—["विभवानुगता भार्य्या" इत्यादि पुन पठति] तद्गच्छतु भवान्, अहमपि कृतशौचः सन्ध्यामुपासे । [इति निष्क्रान्ता सर्वे] ।

इति सन्धिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

---

* भो ! दरिद्रः किम् अकृपणं मन्त्रयति ?

(ठ) अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया—मदीयशरीरस्पर्शेन, शापित,—शपथं कारित, सत्यच्युतिनिराशाय गात्रस्पर्शेन शपथकरणं लोकप्रसिद्धमेव ।

सन्धिपूरणाय वर्द्धमानकमादिशति, एताभिरिति ।—एताभि,—सन्धिस्थाना दाकृष्टाभि, इष्टिकाभि,—पक्वमृत्खण्डै, शीघ्र—सत्वर, सन्धि,—सुरङ्गा, सुसंहत,—बद्ध, क्रियता—विधीयतां, परिवादबहुलदोषात्,—परिवाद—लोकनिन्दायाम्, अस्य गृहे चोर प्रविष्ट इत्येवंरूपायां, य बहुल,—महान्, दोष,—दूषण, तस्मात्, यस्य—न्यस्य, रक्षां—रक्षणं, स्वरूपेणावस्थापनमिति यावत्, न परिहरामि—नोपेक्षे, सन्धिम् अपूरिता रक्षितु न शक्नोमीत्यर्थ । ["न यस्य" इत्यत्र "न्यस्य" इति पुस्तकान्तरधृतपाठ]। आर्य्या वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ड) अकृपणशौण्डीर्य्यं—कृपण—कार्पण्य, दीनता वा, तद्रहित, शौण्डीर्य्यम्—औदार्य्यं यस्मिन् तद् यथा तथेति क्रियाविशेषणम् ।

इत्थं विशालाटवीमध्यचरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिभाजा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीनित्यबोधविद्यारत्न पण्डितश्रीआशुबोधविद्याभूषणाभ्यां प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकटीकायां

तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटी] ।

चेटी । आणत्तम्हि अत्ताए, अज्जआए सआसं गन्तुं । एसा अज्जआ चित्तफलअणिसण्णदिट्ठी (क) मदणिआए सह किंपि मन्तअन्ती चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि । * [इति परिक्रामति] ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च] ।

वस । हञ्जे मदणिए ! अवि सुसदिसी इयं चित्ताकिदी अज्जचारुदत्तस्स ? †

मद । सुसदिसी । ‡

वस । कधं तुमं जाणासि ? §

मद । जेण अज्जआए सुसिणिद्धा दिट्ठी अणुलग्गा । ¶

वस । हञ्जे ! किं वेसवासदाक्खिण्णेण (ख) मदणिए ! एव्वं भणासि ? **

---

* आज्ञप्ताऽस्मि मात्रा, आर्य्यायाः सकाशं गन्तुम् । एषा आर्य्या चित्रफलकनिषण्णदृष्टिर्मदनिकया सह किमपि मन्त्रयन्ती तिष्ठति, तद् यावद् उपसर्पामि ।

† चेटि मदनिके ! अपि सुसदृशी इयं चित्राकृतिः आर्य्यचारुदत्तस्य ?

‡ सुसदृशी । § कथं त्वं जानासि ?

¶ येन आर्य्यायाः सुस्निग्धा दृष्टिरनुलग्ना ।

** चेटि ! किं वेशवासदाक्षिण्येन मदनिके ! एवं भणसि ?

(क) चित्रफलकनिषण्णदृष्टिः,—चित्रफलके—चित्रपटे, आलेख्ये इत्यर्थः, निषण्णा—सक्ता, सम्यक्समर्पितेति यावत्, दृष्टिः,—चक्षुः यया यस्या वा सा तथोक्ता ।

(ख) वेशवासदाक्षिण्येन,—वेशे—वेश्याजननिलये, ("वेशो वेश्याजनाश्रयः" इत्यमरः) वासः—वसतिः, तेन यत् दाक्षिण्यं—नैपुण्यं, चातुर्य्यमिति यावत्, परच्छन्दानुवर्त्तिता वा, ("दक्षिणस्तु परच्छन्दानुवर्त्तिनि । दक्षेऽपसव्ये सरले" इति हेमचन्द्रः) तेन ।

मद। अज्जए। किं जो ज्जेव जणो वेसे पडिवसदि, सो ज्जेव अलीअदक्खिणो (ग) भोदि? *

वस। हञ्जे। णाणापुरिससङ्गेण वेस्साजणो अलीअ-दक्खिणो भोदि। †

मद। जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि, हिअअं च, तस्स कारणं किं पुच्छीअदि? ‡ (घ)

वस। हञ्जे। सहीअणादो उवहसणीअदां रक्खामि। § (ङ)

मद। अज्जए। एव्वं णेदं, सहीअणचित्ताणुवत्ती अबला-अणो भोदि। ¶

चेटी। [उपसृत्य] अज्जए। अत्ता आणवेदि, गहिदाव-गुण्ठणा पक्खदुआरए सज्जं पवहणं, (च) ता गच्छेत्ति। **

* आर्य्ये। किं य एव जनो वेशे प्रतिवसति, स एवालीकदक्षिणो भवति।

† चेटि। नानापुरुषसङ्गेन वेश्याजनोऽलीकदक्षिणो भवति।

‡ यतस्तावत् आर्य्याया दृष्टिरिह अभिरमते, हृदयञ्च, तस्य कारणं किं पृच्छ्यते?

§ चेटि। सखीजनादुपहसनीयतां रक्षामि।

¶ आर्य्ये। एवं नेदं, सखीजनचित्तानुवर्त्ती अबलाजनो भवति।

** आर्य्ये। माता आज्ञापयति, गृहीतावगुण्ठना पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणं, तद्गच्छेति।

वस। हञ्जे! किं अज्जचारुदत्तो मं णइस्सदि? *

चेटी। अज्जए! जेण पवहणेण सह सुवण्णदससाहस्सिओ(छ) अलङ्कारओ अणुप्पेसिदो। †

वस। को उण सो? ‡

चेटी। एसो ज्जेव राअस्सालो सठाणओ। §

वस। [सक्रोधम्] अवेहि, मा पुणो एव्व भणिस्ससि। ¶

चेटी। पसीददु पसीददु अज्जआ, सन्देसेण (ज) म्हि पेसिदा। **

वस। अहं सन्देसस्स (झ) ज्जेव कुप्पामि। ††

चेटी। ता किंति अत्ता विण्णविस्सं? ‡‡

---

* चेटि! किम् आर्य्यचारुदत्तो मां नेष्यति?

† आर्य्ये! येन प्रवहणेन सह सुवर्णदशसाहस्रिकोऽलङ्कारः अनुप्रेषितः।

‡ कः पुनः सः? § एष एव राजश्यालः संस्थानकः।

¶ अपेहि, मा पुनरेव भणिष्यसि।

** प्रसीदतु प्रसीदतु आर्य्या, सन्देशेनास्मि प्रेषिता।

†† अहं सन्देशस्यैव कुप्यामि।

‡‡ तत्किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि?

वहनयोग्यरथविशेषः, शिबिकादिर्वा, स एव कर्णीरथ इति नाम्ना प्रसिद्धः, ('कर्णीरथः प्रवहणं डयनञ्च समं त्रयम्' इत्यमरः)।

(छ) येन—जनेन इत्यर्थः, [येनेति कर्त्तरि तृतीया]। सुवर्णदशसाहस्रिकः,—अशीतिरक्तिकापरिमितं स्वर्णं सुवर्णं, "मोहर" इति भाषा, तस्य दशसहस्रं सुवर्णदशसहस्रं तेन क्रीतः सुवर्णदशसाहस्रिकः, दशसहस्रसुवर्णरूपमूल्यलभ्य इत्यर्थः, [सुवण्णसदसाहस्सिओ इति पाठे,—"सुवर्णशतसाहस्रिकः" इति संस्कृतम्]।

(ज) सन्देशेन—लेखं विना वाचिकादेशेनेत्यर्थः, ('सन्देशवाग् वाचिकं स्यात्' इत्यमरः)।

(झ) सन्देशस्य—वाचिकादेशस्य, [सन्देशस्य इति सम्बन्धविवक्षया चतुर्थ्याः प्राप्तत्वात् षष्ठी। यद्वा, सन्देशाय इत्यर्थः]।

वस। एव्वं विण्णविदव्वा, जइ मं जीअन्तीं इच्छसि, ता एव्वं ण पुणो अहं अत्ताए आणविदव्वा। *

चेटी। जधा दे रोअदि। † [इति निष्क्रान्ता]।

शर्विलकः। [प्रविश्य]।—

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं निद्रां च जित्वा नृपतेश्च रक्ष्यान्।
स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जातः ॥१॥

अपि च,—यः कश्चित् त्वरितगतिर्निरीक्षते मां
सम्भ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा।

* एवं विज्ञापयितव्या, यदि मां जीवन्तीमिच्छसि, तत एवं न पुनरहं मात्रा आज्ञापयितव्या।

† यथा ते रोचते।

चारुदत्तगृहे चौर्य्यं कृत्वा निशाऽवसाने सशङ्कमानसः शर्विलकः स्वदौर्बल्यमाह, दत्त्वेति।—निशायाः,—रजन्याः, [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] वचनीयदोषं—निशा [illegible] अपवादरूपं दूषणं, ["वचनीयं" इति भावे अनीयर्] दत्त्वा—[illegible] निशां दूषयित्वेत्यर्थः, ["निशायाः" इत्यत्र "निशायाम्" इति पाठान्तरम्] निद्रां [illegible] स्वाप, तथा नृपतेः,—राज्ञः, रक्ष्यान्—रक्षकपुरुषान्, [रक्ष्यान् [illegible] वस्तुतस्तु रक्षणकर्तृपुरुषाणां [illegible] अनुशिष्टतया कर्मत्वेन रक्ष्यत्वं, तत्र [illegible] तात्पर्य्यतः नगररक्षिणः पुरुषा एव रक्ष्यन्ते, तेषामेव नृपतिभिः [illegible] रक्षणीयत्वादिति कथमपि प्रयोगस्यास्य साधुत्वं सम्पादनीयम्] च (अत्र [illegible] प्रत्येकप्राधान्यद्योतकः) जित्वा—अभिभूय, तयोः अवशीभूतो [illegible], स एषः, अहमिति शेषः, क्षपाक्षयात्—रात्र्यवसानात्, सूर्योदयेन—[illegible], [illegible] —प्रभारहिताः, रश्मयः,—किरणाः यस्य तादृशः, चन्द्रः,—निशाकरः, इव [illegible], जातः,—सम्पन्नः, अस्मि—भवामि। चौराणां रात्रावेव प्रभावः, दिवसे तु [illegible] अत्र दिवाप्रभावशून्यशर्विलकस्य दिवाकरकरनिष्प्रभनिशाकरेण [illegible] उपमालङ्कारः। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजाति वृत्तम् ॥१॥

तं सर्वं तुलयति दूषितोऽन्तरात्मा
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ २ ॥

मया खलु मदनिकायाः कृते साहसमनुष्ठितम् (ञ),—

परिजनकथासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः
क्वचिदपि गृहं नारीनाथं निरीक्ष्य विवर्जितम् ।
नरपतिबले पार्श्वायाते स्थितं गृहदारुवत्,
व्यवसितशतैरेवंप्रायैर्निशा दिवसीकृता ॥ ३ ॥

[इति परिक्रामति] ।

अथवा, स्थितः—क्वचिदवस्थितः, यः द्रुतः—शीघ्रम्, उपसर्पति—सन्निधिमागच्छति। तं, दूषितः,—सापराधः, चौर्य्यादिदुष्कार्य्यकरणात् शङ्कित इति यावत्, अन्तरात्मा—अन्तःकरणं, ममेति शेषः, तं—मन्निरीक्षकादिरूपं, सर्वं—सकलं जनं, तुलयति—परीक्षते, तस्करोऽहम् इति किमयं ज्ञातवानिति सन्देग्धि इति यावत्, हि—तथा हि, मनुष्यः,—जनः, स्वैः,—निजैः, दोषैः,—अपराधैः, शङ्कितः,—शङ्कास्थानमित्यर्थः, अन्यस्येति शेषः, भवति। अत्र समीपागतपुरुषादिसन्दर्शनेन सञ्जातायाः शर्विलकशङ्कायाः चतुर्थपादार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। प्रहर्षिणी वृत्तम्,—"म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥ २ ॥

(ञ) कृते—निमित्तं, मदनिकालाभार्थमिति यावत्। साहसं—हठकारित्वं, [सहसा कृतमिति व्युत्पत्त्या अविवेकिसाध्यत्वेन चौर्य्यस्य साहसपदेन ग्रहणम्],

साहसमनुष्ठितमित्युक्तं, तच्च कीदृशमिति विवृण्वन्नाह, परिजनेति।—क्वचिदपि—कुत्रचित् प्रदेशे परिजनेन—परिवारेण, सह कथा—आलापः, तत्र आसक्तः,—निविष्टः, कश्चित्—कोऽपि, नरः,—पुरुषः, समुपेक्षितः,—परित्यक्तः, तादृशं नरं दृष्ट्वा मन्दमानेन स्वकार्य्यमनुष्ठितमिति यावत्, क्वचिच्च गृहं—भवनं, नारीनाथं—स्त्रीनायकसहायं, निरीक्ष्य—दृष्ट्वा, विवर्जितं—परित्यक्तं, तद्भवनस्य अबलाजनरक्षितत्वेन तत्र प्रवेशस्य चौरशास्त्रनिषिद्धत्वादिति भावः, ["विवर्जितम्" इत्यत्र "विवर्त्तितम्" इति पाठान्तरम्, तत्र,—विवर्त्तितं—प्रत्यावृत्तमित्यर्थः] तथा क्वचिच्च नरपतिबले—राजसैन्ये, राजपुरुषे इत्यर्थः, पार्श्वायाते—समीपवर्त्तिनि सति, गृहदारुवत्—गृहरोपितस्तम्भवत्, तुल्यं यथा स्यात् तथेत्यर्थः, स्थितम्—अवस्थितम्, गृहरोपितस्तम्भो हि स्थितिविशेषेण स्पन्दरहितः निःशब्दश्च, शाखापल्लवादिविरहितः स्थाणुरिव

चेट। हञ्जे! इमं दाव चित्तफलअं मम सस्रिगाए ठाविअ तालवेण्टअं गेह्णिअ लहु (ट) आअच्छ।*

मद। जं अज्जआ आणवेदि।+ [इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता]।

शर्वि। इदं वसन्तसेनाया गृहं, तद् यावत् प्रविशामि। [प्रविश्य] क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या?

[ततः प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका]।

शर्वि। [दृष्ट्वा] अये! इयं मदनिका,—

मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती
रतिरिव मूर्त्तिमती विभाति येयम्।

---

* चेटि! इमं तावत् चित्रफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा तालवृन्तं गृहीत्वा लघु आगच्छ।

+ यदार्या आज्ञापयति।

तिष्ठति, अहमपि तथैव निश्चल स्थित इति भाव, यद्वा,—[illegible] लम्बककाष्ठमयस्तम्भेन तुल्यमित्यर्थ, स्तम्भो हि यथा एकस्मिन्नेव स्थाने [illegible], अहमपि तथैव तिष्ठामीतिभाव, एवम्भूतं,—दृष्टशमके, [illegible], [illegible] शतव्यापारे, [व्यवसितानां शतानि, व्यवसितशतानि, तै, शतादि[illegible] शतादिसङ्ख्यासाववोध, सर्वत्र एकवचनान्तत्वनियमादत्र च बहुशतम[illegible] शतशब्दस्यापि बहुवचनान्तत्वमिति बोध्यम्] निशा—रात्रि, [illegible] दिवस कृता, तत्समाच्छन्नाया निशायामपि दिवसवत् [illegible] निति भाव, [इह दिवसशब्दात् अभूततद्भावे च्विप्रत्यय] [illegible] हरिणी वृत्त,—"नसमरसला ग षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता" [illegible]

(ट) चित्रफलकम्—आलेख्य, चित्रपटमिति यावत् [illegible] स्यात् तथेत्यर्थ, [आगच्छेति क्रियाया विशेषणमिदम्]।

मम हृदयमनङ्गवह्नितप्तं
भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥ ४ ॥

मदनिके !

मद । [दृष्ट्वा] अम्मो ! कधं सव्विलओ ॥ सव्विलअ ! साअदं दे ? कहिं तुमं ? *

शर्वि । कथयिष्यामि । [इति सानुरागमन्योऽन्यं पश्यतः] ।

वस । चिरअदि मदणिआ, ता कहिं णु क्खु सा ? [गवाक्षेण दृष्ट्वा] कधं । एसा केण वि पुरिसकेण सह मन्तअन्ती चिट्ठदि ॥ जधा अदिसिणिद्धाए णिच्चलदिट्ठीए आपिबन्ती विअ एदं णिज्झाअदि, तधा तक्केमि, एसो सो जणो एदं इच्छदि अभुजिस्सं (ठ) कादुं, ता रमदु रमदु, मा कस्सावि पीदिच्छेदो भोदु, ण क्खु सद्दाविस्सं । †

---

* अहो ! कथं शर्विलकः ॥ शर्विलक ! स्वागतं ते ? कुत्र त्वम् ?

† चिरयति मदनिका, तत् कुत्र नु खलु सा ? कथम् ! एषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति ॥ यथा अतिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्या आपिबन्तीव एतं निध्यायति तथा तर्कयामि, एष स जन एनामिच्छति अभुजिष्यां कर्त्तुम्, तत् रमतां रमतां मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु, न खलु शब्दायिष्ये (आकारयिष्यामि) ।

शोभते 'इयं मदनिका" इति गद्यस्थवाक्येन कर्तृपदेन अन्वयो बोध्यः, या इयम्— एषा मदनिकेत्यर्थः, अनङ्गवह्नितप्तम्—नित्यं कामानलसन्तप्तं, मम—शर्विलकस्य, हृदयम्—मन इत्यर्थः, भृशम्—अत्यर्थं, चन्दनेन—मलयजानुलेपनेनेत्यर्थः, यथा शीतलम्—शीतस्पर्शं सुस्निग्धमिति यावत्, भवति, तथा इव करोति—विधत्ते । अत्र पूर्वार्द्धे मदनिकायाः अभिमतत्वाभावेऽपि तत्सम्भावनात्, तथा परार्द्धे अचन्दनेऽपि चन्दनत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षाद्वयम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ठ) एषा—मदनिका । केनापि—अनापरिचितेन केनचिदित्यर्थः । मन्त्रयन्ती—मन्त्रणां कुर्वन्ती । यथा—यस्मात् । आपिबन्ती—चक्षुषा पानं कुर्वन्ती सस्नेहमालोकयन्तीति यावत् [इव इत्यस्य उत्प्रेक्षार्थत्वात्] निध्यायति—एकाग्रेण निरीक्षते, ('निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः) । अभुजिष्याम्—

चेट। हञ्जे! इमं दाव चित्तफलअं मम सअणीए ठाविअ तालवेण्टअं गेह्णिअ लहु (ट) आअच्छ।*

मद। जं अज्जआ आणवेदि।† [इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता]।

शर्वि। इदं वसन्तसेनाया गृहं, तद् यावत् प्रविशामि। [प्रविश्य] क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या?

[ततः प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका]।

शर्वि। [दृष्ट्वा] अये! इयं मदनिका,—

मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती
रतिरिव मूर्त्तिमती विभाति येयम्।

---

* चेटि! इमं तावत् चित्रफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा तालवृन्तं गृहीत्वा लघु आगच्छ।

† यदार्या आज्ञापयति।

तिष्ठति, अहमपि तथैव निश्चलः स्थित इति भावः, यद्वा,—गृहदारुकृतः—गृहावलम्बककाष्ठमयस्तम्भेन तुल्यमित्यर्थः, स्तम्भो हि यथा एकस्मिन्नेव स्थाने निश्चलस्तिष्ठति, अहमपि तथैव तिष्ठामीतिभावः, एवंप्रायैः,—ईदृशबहुलैः, व्यवसितशतैः,—बहुशतव्यापारैः, [व्यवसितानां शतानि, व्यवसितशतानि, तैः, शतादिशब्देन यत्र एकशतादिसङ्ख्यामात्रबोधः, तत्रैव एकवचनान्तत्वनियमादत्र च बहुशतसङ्ख्याया विवक्षितत्वेन शतशब्दस्यापि बहुवचनान्तत्वमिति बोध्यम्] निशा—रात्रिः, दिवसीकृता—अदिवसः दिवसः कृता, तमःसमाच्छन्नायां निशायामपि दिवसवत् निःशङ्कभावेन व्यवहृतमिति भावः, [इह दिवसशब्दात् अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः] यथोक्तं शेषं सर्वम्। हरिणी वृत्तम्,—"नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता" इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

(ट) चित्रफलकम्—आलेख्यं, चित्रपटमिति यावत्। लघु—सत्वरं यथा स्यात् तथेत्यर्थः, [आगच्छेति क्रियाया विशेषणमिदम्]।

स्वाभिलषितां मदनिकां पुरतोऽवलोक्य विमुग्धहृदयः शर्विलकः तद्रूपवर्णनपरः स्वहृदयभावं व्यनक्ति, मदनमिति।—गुणैः—चित्तोन्मादनादिभिः असाधारणगुणविशेषैः, मदनमपि—कन्दर्पमपि, का कथा अन्येषामित्यपिशब्दार्थः, विशेषयन्ती—जयन्ती, मूर्त्तिमती—देहधारिणी, रतिः,—कामवधूरिव, विभाति—शोभते

मम हृदयमनङ्गवह्नितप्तं
भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥ ४ ॥

मदनिके !

मद। [दृष्ट्वा] अम्मो ! कधं सब्बिलओ ॥ सब्बिलअ ! साअदं दे ? कहिं तुमं ? *

शवि। कथयिष्यामि। [इति सानुरागमन्योऽन्यं पश्यतः]।

वस। चिरअदि मदणिआ, ता कहिं णु क्खु सा ? [गवाक्षकेण दृष्ट्वा] कधं। एसा केणा वि पुरिसकेण सह मन्तअन्ती चिट्ठदि ॥ जधा अदिसिणिद्धाए णिच्चलदिट्ठीए आपिबन्ती विअ एदं णिज्झाअदि, तधा तक्केमि, एसो सो जणो एदं इच्छदि अभुजिस्सं (ठ) कादुं, ता रमदु रमदु, मा कस्सावि पीदिच्छेदो भोदु, ण क्खु सद्दाविस्सं। †

---

* अहो ! कथं शर्विलक ॥ शर्विलक ! स्वागतं ते ? कुत्र त्वम् ?

† चिरयति मदनिका, तत् कुत्र नु खलु सा ? कथम्। एषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति ॥ यथा अतिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्या आपिबन्तीव एतं निध्यायति, तथा तर्कयामि एष स जन एनामिच्छति अभुजिष्यां कर्त्तुम्, तत् रमतां रमतां मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु, न खलु शब्दायिष्ये (आकारयिष्यामि)।

शोभने 'इयं मदनिका' इति गद्यस्थवाक्येन कर्तृपदेन अन्वयो बोध्यः, या इयम्—एषा मदनिकैव, अनङ्गवह्नितप्तम्—नित्यं कामानलसन्तप्तं, मम—शर्विलकस्य, हृदयम्—मनःस्थलं भृशम्—अत्यर्थं, चन्दनेन—मलयजानुलेपनेनेत्यर्थः, यथा शीतलं—शीतस्पर्शं सुस्निग्धमिति यावत्, भवति, तथा इव करोति—विधत्ते। अत्र पूर्वार्द्धे मदनिकाया मूर्त्तिमद्रतित्वासम्भवेऽपि तत्सम्भावनात्, तथा परार्द्धे अचन्दनशीतलेऽपि चन्दने तत्सम्भावनादुत्प्रेक्षाद्वयम्। पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ठ) एषा—मदनिका। केनापि—ममापरिचितेन केनचिदित्यर्थः। मन्त्रयन्ती—मन्त्रणां कुर्वती। यथा—यस्मात्। आपिबन्ती—चक्षुषा पानं कुर्वती रूपसुधां पिबन्तीव यावत् [अत्र इवशब्द उत्प्रेक्षायाम्] निध्यायति—एकाग्रेण चित्तेन, ("निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्" इत्यमरः)। अभुजिष्याम्—

मद । सव्विलअ ! कधेहि । *

शर्वि । [साशङ्कं दिशोऽवलोकयति] ।

मद । सव्विलअ । किस्सेदं ? ससङ्को विअ लक्खीअसि ? †

शर्वि । वक्ष्ये त्वां किञ्चिद्रहस्यं, तद् विविक्तमिदम् ?

मद । अधइं । ‡

वस । कधं परमरहस्सं ! ता ण सुणिस्सं । §

शर्वि । मदनिके । किं वसन्तसेना मोक्ष्यति त्वां निष्क्रयेण ?

वस । कधं मम सम्बन्धिणी कधा ॥ ता सुणिस्सं इमिणा गवक्खेण ओवारिदशरीरा । ¶

मद । सव्विलअ । भणिदा मए अज्जआ, तदो भणादि, जइ मम सच्छन्दो, तदा विणा अत्थं सव्वं परिजणं अभुजिस्सं करइस्सं । अध साव्विलअ । कुदो दे एत्तिओ विहवो,—जेण मं अज्जआसआसादो मोआइस्ससि ? **

शर्वि । दारिद्र्येणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।

अद्य रात्रौ मया भीरु ! त्वदर्थे साहसं कृतम् ॥५॥

---

* शर्विलक । कथय । † शर्विलक । किमिदं ? सशङ्क इव लक्ष्यसे ?

‡ अथ किम् । § कथं परमरहस्यम् । तत न श्रोष्यामि ।

¶ कथं । मम सम्बन्धिनी कथा ॥ तत् श्रोष्यामि अनेन गवाक्षेण अपवारित शरीरा ।

** शर्विलक । भणिता मया आर्य्या, तदा भणति, यदि मम स्वच्छन्द, तदा विना अर्थं सर्वं परिजनम् अभुजिष्य करिष्यामि । अथ शर्विलक । कुतस्ते एतावान् विभव ? येन मामार्य्यासकाशात् मोचयिष्यसि ?

अकिङ्करीं, स्वाधीनामित्यर्थं, ("भुजिष्या किङ्करी मता" इति कोष), यद्वा,— स्वेतरेण केनापि अनुपभोग्यां, आत्मकलत्रवत् स्वाधीनामित्यर्थ ।

निर्धनस्य ते सहसा कस्मात मणिस्वर्णोपभोग्यधनागम सञ्जात इति पृष्ट सन्नाह धनागमकारण निर्दिशन्नाह, दारिद्र्येणेति ।— भीरु — हे भयशीले मदनिके । (भय-शीलताया रमणीजनस्वभावत्वेन शर्विलककृतसाहसश्रवणे भयाशङ्काभावादिनाम-

वस। पसस्सा से आकिदी, साहसकम्मदाए उण उव्वेअ-णिआ। *

मद। सव्विलअ। इत्थीआकल्लवत्तस्स (ड) कारणेण उहअ पि ससए विणिक्खित्तं? †

शर्वि। किं, किम्?

मद। सरीर, चारित्त अ। ‡

शर्वि। अपण्डिते! साहसे (ढ) श्रो. प्रतिवसति।

मद। सव्विलअ! अखण्डिदचारित्तो सि, ता ण हु दे मम कारणादो साहस करन्तेण अत्तविरुद्ध आचरिदं। § (ण)

शर्वि।—नो मुष्णाम्यबला विभूषणवती फुल्लामिवाह लतां,
विप्रस्व न हरामि काञ्चनमथो यज्ञार्थमभ्युद्धृतम्।

---

* प्रसन्नाऽस्याकृतिः, साहसकर्मतया पुनरुद्वेजनिका।

† शर्विलक! स्त्रीकल्यवर्त्तस्य कारणेन उभयमपि संशये विनिक्षिप्तम्?

‡ शरीरं, चारित्रञ्च।

§ शर्विलक! अखण्डितचारित्रोऽसि, तत् न खलु त्वया मम कारणात् साहसं कुर्वता आत्मविरुद्धमाचरितम्।

...)। मया दारिद्र्येण—प्रसक्तदैन्येन [अभिभूतेनेत्यस्य कर्तृपदम्] अभिभूतेन—निर्जितेन, च—तथा, त्वत्स्नेहानुगतेन—त्वदीयप्रणयसमाक्रान्तेन सता इत्यर्थः, अद्य रात्रौ—रजन्यां त्वदर्थे—तव निमित्तं, त्वामधिकृत्येति यावत्, [अदःशब्दस्य अनुकर्षणात् ...] साहसं—सहसा—बलेन, कृतं साहसम्, अथवा,—सहसा—अविमृश्य इदं कृतं साहसं, चौर्यकर्मेति यावत्, "सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमितीर्यते" इति वचनात्, कृतम्—अनुष्ठितम्। ["अद्य" इत्यत्र "अद" इति पाठान्तरम्]। उपाद्वहं वृत्तम्। ५।

धात्र्युत्सङ्गगतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचित्,
कार्य्याकार्य्यविचारिणी मम मतिश्चौर्य्येऽपि नित्यं स्थिता ॥ ६ ॥

तद्विज्ञाप्यतां वसन्तसेना,—

"अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।
अप्रकाश्यो ह्यलङ्कारो मत्स्नेहाद्धार्य्यतामिति" ॥ ७ ॥

पद्यमाह, नो इति ।—अहं फुल्लां—विकसितपुष्पां, लतां—वल्लीमिव, विभूषणवतीं—परिहितालङ्कारम्, अबलां—नारीं, नो मुष्णामि—चोरयामि, तद्भावात भूषणानि न हरामीत्यर्थः, [नो इति निषेधार्थकमोकारान्तमव्ययपदम्, "अभावे नह्य नो नाऽपि" इत्यमरः] विप्रस्व—ब्राह्मणधनं, काञ्चनं—स्वर्णम्, अथो—तथा, यज्ञार्थं—यज्ञनिमित्तम्, अभ्युद्धृतम्—आहृतं, वस्तु इति शेषः, विप्रस्वमिति, यज्ञार्थमभ्युद्धृतमिति च काञ्चनविशेषणं वा, तत्र विप्रस्व—विप्रस्वामिकमित्यर्थः, विप्रस्वामिककाञ्चनापहरणे महापातकश्रुतेः, तथा च विष्णुः,—"ब्रह्महत्या, सुरापानं, ब्राह्मणसुवर्णहरणं, गुरुदाराऽभिगमनं, संयोगश्च तैः सह इति महापातकानि" इति । न हरामि—न चोरयामि, तथा धनार्थी—अर्थलिप्सुः सन्, क्वचित्—कदापि, धात्र्याः,—उपमातुः, उत्सङ्गगतं—क्रोडस्थं, बालं—शिशुं, न हरामि—तद्भावात अलङ्कारजातम् अपहर्तुमिति भावः, तथा हि,—मम मतिः,—बुद्धिः, चौर्य्येऽपि—चौरकर्मण्यपि, कार्य्याकार्य्यविचारिणी—कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारवती सती, नित्यं—सततं, स्थिता, असत्कार्य्यमपि चौर्य्यं मया पात्रमपात्रं, स्थानमस्थानं, योग्यमयोग्यं चेति अविविच्य न कदाचित् कृतमिति भावः । अत्र अन्तिमपादार्थस्य पूर्वपादत्रयवाक्यार्थान् प्रति हेतुतया निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे,—"हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते" इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

किं विज्ञापनीयमित्याह, अयमिति ।—तव—वसन्तसेनायाः इत्याशयः, शरीरस्य—देहस्य, प्रमाणादिव—परिमाणादिव, परिमाणं गृहीत्वेति यावत्, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] यथा शिथिलः कष्टसाध्यपरिधानो वा न भवेत्, तथैव इति तात्पर्यं निर्मितः,—घटितः, अयं—परिदृश्यमानः, अप्रकाश्यः,—अनुचितप्रकाशो यस्य तथोक्तः, अप्रकाशनीय इत्यर्थः, ["अप्रकाश्य" इत्यत्र "अप्रकाशम्" इति भामक कृतचारुदत्ताख्यग्रन्थधृतपाठान्तरेऽपि,—अलङ्कारविशेषणं बोध्यम्, लोकसमक्षं अप्रकाशनीय इत्यर्थः] अलङ्कारः,—भूषणं, मत्स्नेहात्—मयि—मदनिकायां स्नेहात्—अनुरागात्, धार्य्यतां—रक्ष्यताम्, परन्तु शर्विलकेन मम (मदनिका

मद। सव्विलअ। अप्पकासो अलकारओ, अअ अ जणो त्ति दुवेवि ण जुज्जदि, ता उवणेहि, दाव पेक्खामि एद अलकारअ। * (त)

शर्वि। इदमलङ्करणम्। [इति साशङ्क समर्पयति]।

मद। [निरूप्य]। दिट्ठपुव्वो विअ अअ अलंकारओ॥ ता भणेहि कुदो दे एसो? †

शर्वि। मदनिके! किं तव अनेन? गृह्यताम्।

मद। [सरोषम्] जइ मे पच्चअं ण गच्छसि, ता किंणिमित्तं म णिक्किणासि (थ)? ‡

शर्वि। अयि! प्रभाते मया श्रुत श्रेष्ठिचत्वरे, यथा—सार्थवाहस्य चारुदत्तस्य इति। [वसन्तसेना मदनिका च मूर्च्छां नाटयत]।

शर्वि। मदनिके! समाश्वसिहि; किमिदानीं त्वम्,—

---

* शर्विलक! अप्रकाशोऽलङ्कार, अयञ्च जन, इति द्वयमपि न युज्यते, तत् उपनय तावत् पश्यामि एतम् अलङ्कारम्।

† दृष्टपूर्व इवायमलङ्कार॥ तद् भण, कुतस्ते एष?

‡ यदि मे प्रत्यय न गच्छसि, तत् किंनिमित्त मा निष्क्रीणासि?

निष्क्रयरूपेण समर्पित इति न प्रकाश्यताम्, तथात्वे वय राज्ञा दण्डनीया भविष्याम इति शर्विलकाशय। अत्र शरीरप्रमाणानिर्म्मितेऽपि तत्त्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कार। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ ७॥

(त) अप्रकाश इति,—वसन्तसेनाभरणम्, अतिचतुरा रूपाजीवा इत्यर्थ, हा हन्तोऽयं जन क? चौर्य्येण गृहीतोऽयमलङ्कारश्च क? इति द्वयमपि न युज्यते इत्यत्र एतस्या वैशद्येन तद्गतालङ्कारस्य अप्रकाशत्वसम्भावनाविरहादिति भाव, अयञ्च—वसन्तसेना चारित्रस्य कदमपि न गृह्णीयादिति भाव, शर्विलकेन चोरयित्वा मदनिका निष्क्रयार्थं कस्य प्रदत्त अयम् अलङ्कार इति वसन्तसेनया कदापि न ज्ञायते इति तस्मात् विदुषा न शङ्कते इति हृदयम्।

(थ) निष्क्रीणासि—मूल्येन क्रीणासि, निष्क्रय दत्त्वा मामङ्गीकरोषीति

इह सर्व्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।
निष्फलत्वमलं यान्ति वेश्याविहगभक्षिताः ॥ १० ॥
अयञ्च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।
नराणां यत्र ह्रयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ११ ॥

वस । [सस्मितम्] अहो । से अत्थाणे आवेओ । * (न)

---

* अहो ! अस्य अस्थाने आवेग ।

मदनिकाव्यवहार स्वानुकूल विविच्य अस्या वेश्यात्वमेव एव नीचव्यवहारहेतु रिति निश्चित्य शर्व्विलक इत आरभ्य कतिपये श्लोकै वेश्याजनदोषानाह, इहेति। —इह—संसारे, सर्वं—सकल, स्वं—धनमेव, फल—प्रसव इति सर्वस्वफल, तदस्ति एषामिति सर्व्वस्वफलिन,—प्रचुरधनरूपफलवन्त, [अत्र बहुव्रीहिणा अर्थसङ्गतावपि "न कर्म्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकर" इति न्यायेन कर्म्मधारयात् मत्वर्थीयेनिप्रत्ययस्य असाधुत्वेऽपि "कृष्णसर्पवान् वल्मीक" इत्यादिवत एतद्वचनस्य प्रायिकत्वेन साधुत्वमवगन्तव्यम् , केचित् तु "सर्व्वधनी" इत्यादिवत् इत्यन्त बहुव्रीह वदन्ति इति सुधीभिर्विभाव्यम्] कुलपुत्रा,—कुलीना, एव महान्त,—श्रेष्ठा, द्रुमा,—वृक्षा, वेश्या,—गणिका, एव विहगा,—पक्षिण, तै भक्षित,—खादिता, सन्त, अलम्—अत्यर्थं, निष्फलत्वं—फलहीनत्व तथात्वञ्च, यान्ति—प्राप्नुवन्ति, हृतसर्व्वस्वा भवन्तीति यावत् । अत्र धनकुलपुत्रादिरूपे निरपह्नुतविषये रूपितानां फलद्रुमादीनामभेदेनारोपात् रूपकमलङ्कार । पथ्यावक्त्र वृत्तम् ॥ १० ॥

अयमिति ।—किञ्चेति चार्थः, अय—अनुभूयमान, सुरतमेव ज्वाला—शिखा यस्य स, तथा प्रणय,—अनुराग, एव इन्धन—काष्ठ यस्य तादृश, ("काष्ठ दार्व्विन्धनम्" इत्यमर) कामाग्नि,—काम,—सुरताभिलाष, एव अग्नि,—वह्नि, ["कामोऽग्नि" इति पाठान्तरन्तु न हृद्य, 'रावणावग्रहक्लान्तम्' इत्यत्र "कृष्णमेघ" इतिवत् समस्तपाठस्यैव औचित्यात्] ज्वलति वेश्याजनशरीरे इति पदद्वयमध्याहार्य्यम् , यत्र—कामाग्नौ इत्यर्थ, नराणां—मानवानां, कामातुराणामिति यावत, यौवनानि—तारुण्यानि, धनानि—विभवाश्च, हूयन्ते—आहुतय इव प्रक्षिप्यन्ते इत्यर्थ । अत्र यौवनधनानामाहुत्यसम्भवात हूयन्ते इव इत्युत्प्रेक्षैव वाच्या इत्यन्ये उत्प्रेक्षाऽलङ्कार , पूर्व्वार्द्धे तु निरपह्नवविषये सुरतादौ ज्वालादिसादृश्येनान्वयात् रूपकम् इत्यनयो परस्परनिरपेक्षा संसृष्टि । पथ्यावक्त्र वृत्तम् ॥ ११ ॥

(न) अस्य—शर्व्विलकस्य, अस्थाने—अयोग्य स्थाने, आवेग,—चित्तोद्वेग,,

शर्व्वि। सर्व्वथा,—

अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे,
ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति।
श्रियो हि कुर्व्वन्ति तथैव नार्य्यो
भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥ १२ ॥

स्त्रीषु न राग: कार्य्यो रक्तं पुरुषं स्त्रिय: परिभवन्ति।
रक्तैव हि रन्तव्या, विरक्तभावा तु हातव्या ॥ १३ ॥

चारुदत्तनामश्रवणमात्रेण मदनिकाया आवेगसम्भ्रमादिदर्शनात् मामुपेक्ष्य तत्रेयम् अनुरक्तेति विश्वासादस्याय चित्तोद्वेग असमूल एवेति भाव:, यद्वा,—स्थाने इति योग्यार्थकमव्ययं, ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमर:) तथा च—आवेग:,—चित्त-सम्भ्रम:, अस्थाने—अयोग्ये, अनुचित इत्यर्थ:। ["आवेओ" इति प्राकृतस्य "आवेग" इति संस्कृतकल्पने आवेग:,—गर्व्व:, क्रोधो वाऽर्थ:]।

कस्याश्चित् कामिन्या विरहो नायकस्य अपरेण कामघाते शक्तस्य कोप:, असमर्थस्य तु विषाद इति दर्शनात् क्रुद्ध: शर्व्विलक: वेश्याभाव विनिन्द्य इदानीं स्त्रीमात्रं निन्दति, अपण्डिता इति।—ये पुरुषा:,—जना: स्त्रीषु च—नारीषु च, अनर्थकरीष्विति भाव:, च—तथा, श्रीषु—लक्ष्मीषु, चञ्चलास्विति भाव:, [चकार-द्वय प्रत्येकसाधारण्यद्योतनाय] विश्वसन्ति—प्रत्ययं यान्ति, ते—तादृशा: पुरुषा:, अपण्डिता:,—अनभिज्ञा:, मूर्खा इति यावत्, इति मे—मम, [कर्त्तरि षष्ठी] मता:,—बोद्धता:, सम्मता इत्यर्थ:, तान् अनभिज्ञान् मन्ये इति यावत्, हि—यत:, श्रिय:,—सम्पद:, तथैव—तद्वदेव, नार्य्य:,—रमण्य:, भुजङ्गकन्यानां—भुजङ्गीनाम् इत्यर्थ:, इव परिसर्पणानि—परित: वक्रगमनानि, द्रुतगमनानि वा, यद्वा,—परिसर्पणानि—आचरणानि, ता हि दृष्ट्वा प्रीतिपरमपि निघ्नन्ति इति भाव:, कुर्व्वन्ति—विदधति, द्वे एव ते अतिवक्रे चपलस्वभावे चेति भाव:। अत्र पूर्व्वार्द्धगत वाक्यार्थं प्रति परार्द्धगतवाक्यार्थस्य हेतुतया, कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-न्यास:, एवम् अप्रस्तुतानां श्रीणां प्रस्तुतानां नारीणाञ्च भुजङ्गकन्यासदृशपरि-सर्पणकारित्वरूपैकधर्म्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कार:, तथा भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानीत्यत्र उपमा, इति एतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर:। उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयो: सम्मेलनादुपजातिश्छन्द:। १२।

सुष्ठु खलु इदमुच्यते,—

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोः
विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन,
वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्ज्जनीयाः ॥ १४ ॥

राग,—प्रणय, न कार्य,—न विधेय, (यत) स्त्रिय,—रमण्य, रक्तम्—अनुरागिण, पुरुष—जनं, परिभवन्ति—अवजानन्ति, हि—तथा हि, रक्ता—अनुरागिणी, एव रन्तव्या—रमणार्हा, विरक्तभावा—अननुरागिणी तु हातव्या—त्यक्तव्या। अत्र रक्तैव इत्यत्र अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकेन एवकारेणैव अननुरक्ताव्यवच्छेदसम्भवे पुन "विरक्तभावा तु हातव्या" इति कथनात् पुनरुक्तत्वदोष, स च "सुरक्ता हि रन्तव्या" इति पाठपरिवर्त्तनेन समाधेय। इह प्रथमपादार्थहेतोर्द्वितीयपादगतवाक्यार्थतया काव्यलिङ्गमलङ्कार। आर्य्या वृत्तम् ॥ १३ ॥

स्त्रीभाव विनिन्द्य पुन स्त्रीविशेषा वेश्या निन्दति, एता इति।—एता,—वारनार्य्य, वित्तहेतो,—वित्तस्य हेतो,—धनकारणात, ["षष्ठी हेतुप्रयोगे" (२।३।२६ पा०) इति षष्ठी] पुरुषम्—अनुरागिण जनमित्यर्थ, प्रतीति शेष, हसन्ति, रुदन्ति—क्रन्दन्ति, विश्वासयन्ति च—प्रत्याययन्ति च, तु—किन्तु, न विश्वसन्ति—प्रतियन्ति, स्वयमिति भाव, तस्मात्—तत कारणात, कुलशीलसमन्वितेन—सद्वशसत्स्वभावविशिष्टेन, कुलीनेन सुशीलेन च इत्यर्थ, नरेण—जनेन, वेश्या,—वारवनिता, श्मशानसुमना,—श्मशाने—शवदाहचैत्ये, उत्पन्ना या सुमना,—कुसुम, ("स्त्रिय सुमनस पुष्प प्रसून कुसुम समम्" इत्यमर) सा इव, [सुमन शब्दस्य "अप्सर सुमनोवर्षजादेवा" इत्यनुशासनेन "आप सुमनसो वर्षा अप्सर सिकता समा। एता स्त्रिया बहुत्वे स्युरेकत्वेऽपि मता क्वचित ॥" इति कारिकया च बहुत्वस्य वैकल्पिकत्वात च्युतसस्कृतिदोषाभावेऽपि "ज्योत्स्ना इव सिता कीर्त्ति" इत्यादिवत् उपमानोपमेययोर्वचनभेदात भग्नप्रक्रमतादोष दुष्परिहार्य्य एवेति बोध्यम्] यद्वा—सुमना,—मालतीपुष्पाणि, ("सुमना मालती जाति" इत्यमर) ता इव (अस्मिन् पक्षे आदन्तमालतीपुष्पवाचकबहुवचनान्तसुमनाशब्द प्रयोगात् नात्रोपमयमक्रमतादोषसम्भावनाऽपीति सर्वमवदातम्) वर्ज्जनीया—हातव्या इत्यर्थ, यथा देवार्च्चनायामप्रयोज्यतया श्मशानस्थकुसुमानि सर्वे परिह्रियन्ते, तथा सर्व्वानर्थनिदानतया नयनमनोहरा अपि वारवनिता दूरत परिहरणीया इति

अपि च,—

समुद्रवीचीव चलस्वभावा सन्ध्याऽभ्रलेखेव मुहूर्त्तरागाः ।
स्त्रियो हृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत् त्यजन्ति ॥ १५ ॥

स्त्रियो नाम चपलाः,—

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा, अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति ।
अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥ १६ ॥

भाव । अत्र वेश्यागृहस्य एकस्य कर्त्तृ हासरोदनाद्यनेकक्रियासम्बन्धात दीपका ऽलङ्कार , शेषार्द्धे च वेश्याना श्मशानकुसुमै सह वर्जनीयत्वेन अवैधर्म्यसाम्यकथनात उपमाऽलङ्कार इत्यनयो संसृष्टि । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १४ ॥

पुनरपि तासा दुर्व्यवहार-वर्णयति, समुद्रेति ।—समुद्रवीचीव—सागरतरङ्ग इव, चलस्वभावा —चञ्चलप्रकृतय , अतिचपला इत्यर्थ , तथा सन्ध्याऽभ्रलेखेव—सन्ध्याया —सायकाले यदभ्रम्—अस्तगमनोन्मुखसूर्य्यकिरणरञ्जितो मेघ इति यावत, तस्य लेखेव—रेखेव, मुहूर्त्तम्—अत्यल्पकाल, राग ,—अनुराग, पक्षे—रक्तिमा, यासा ता स्त्रिय ,—रमण्य , वेश्या इत्यर्थ , हृत ,—आहृत , पुरुषात गृहीत इति यावत्, अर्थ ,—धन याभि तथाभूता सत्य , निरर्थं—निर्द्धन, पुरुष—जन, निष्पीडित—निहृतराग, यदलक्तक—लाक्षाद्रव, तद्वत् त्यजन्ति—विसृजन्ति । अत्र स्त्रीणा चञ्चलस्वभावत्वे समुद्रवीच्या, मुहूर्त्तरागत्वे च सान्ध्यमेघलेखया अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कार, स च रागशब्दस्य श्लिष्टतया श्लेषानुप्राणित । प्रथमार्द्धे उपमानोपमेययो भिन्नवचनतया भग्नप्रक्रमताख्यदोष । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयो उपजाति वृत्तम् ॥ १५ ॥

सूक्तं (प) खलु कस्यापि,—

न पर्व्वताग्रे नलिनी प्ररोहति,
न गर्द्दभा वाजिधुरं वहन्ति।
यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयः,
न वेशजाताः शुचयस्तथाऽङ्गनाः॥ १७॥

आः! दुरात्मन् चारुदत्तहतक! अयं न भवसि। [इति कतिचित् पदानि गच्छति]।

इत्यर्थः, प्रतीकं—मुखात् प्रत्तेपं, मुखन्ति—कुर्वन्तीत्यर्थः, तथा अन्यश्च—अपरश्च, तत इति पूर्वेणान्वयः, तद्भिन्नः पुरुषः, शरीरेण—देहेन, कामयन्ते—वाञ्छन्ति, सर्व्वाङ्गे नालिङ्गन्ते इत्यर्थः, अत्र पादचतुष्टयेऽपि एकस्यैव अन्यशब्दस्य प्रयोगात् अनवीकृतत्व दोषः। एवमेकस्यैव स्त्रीरूपकर्तृपदस्य आह्वानमोचनकामनारूपक्रियाभिरन्वयात् दीपकमलङ्कारः। इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥ १६॥

(प) सूक्तं—शोभनं कथितम्।

वाराङ्गनानां निरतिशयनीचतां प्रकटयितुं शिष्टोक्तिमुदाहरति, नेति।—नलिनी—पद्मिनी, पर्वताग्रे—गिरिशिखरे, न प्ररोहति—जायते, गर्दभाः,—रासभाः, वाजिधुरम्—अश्ववाह्यं भारं, [समासविधेरनित्यत्वात् "ऋक्पूरब्धूः—" (५।४।७४ पा०) इति सूत्रेण अप्रत्ययाभावः] न वहन्ति—पृष्ठे न गृह्णन्तीत्यर्थः, प्रकीर्णाः,—प्रक्षिप्ताः, उप्ता इत्यर्थः, यवाः,—स्वनामख्याताः शूकधान्यभेदाः, शालयः,—तन्नामप्रसिद्धानि धान्यानीत्यर्थः, न भवन्ति—जायन्ते, तथा वेशजाताः,—वेश्याजनाश्रये उत्पन्ना इत्यर्थः, अङ्गनाः,—रमण्यः, वेश्या इत्यर्थः, न शुचयः,—पवित्राः, भवन्तीति शेषः, पर्व्वताग्रशिखरे कमलोत्पत्तिवत्, रासभस्य अश्ववाह्यवहनवत्, भूमावुप्तानां यवानां शालित्वप्राप्तिवत् वाराङ्गनानां साधुत्वमत्यन्तमसम्भवीति भावः। अत्र द्वितीयादिपाद त्रयगतकर्तृपदानां बहुवचनप्रक्रमे प्रथमपादे नलिनीति-एकवचनान्तकर्तृपदनिर्देशात् भग्नप्रक्रमता, तथा वंशस्थविलवृत्ते द्वितीयपादे न्यूनाक्षरत्वेन हतवृत्तता, तथा वाजि-धुरमित्यत्र समासान्तप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वेऽपि तदभावात् च्युतसंस्कारता दोषः, समासान्तविधेरनित्यत्वेन तृतीयस्तु कथमपि समाधातुं शक्यते, एवं वेशाङ्गनाशुचित्वाभाव समानधर्म्माणां पर्व्वताग्रे नलिनीप्ररोहाभावादिपदार्थानां साम्यस्य प्रणिधानगम्यत्वेन दृष्टान्तालङ्कारः। वंशस्थविलं वृत्तम्॥ १७॥

मद। [अञ्चलं गृहीत्वा] अइ असम्बद्धभासअ! असम्भावणीए (फ) कुप्पसि ? *

शर्वि। कथमसम्भावनीयं नाम ?

मद। एसो क्खु अलङ्कारओ अज्जआकेरओ। †

शर्वि। ततः किम् ?

मद। स च तस्स अज्जस्स हत्थे विणिक्खित्तो। ‡

शर्वि। किमर्थम् ?

मद। [कर्णे] एव्व विअ। § (ब)

शर्वि। [सवैलक्ष्यम्] (भ) भोः! कष्टम्,—

छायार्थं ग्रीष्मसन्तप्तो यामेवाहं समाश्रितः।
अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥ १८ ॥

---

* अयि असम्बद्धभाषक! असम्भावनीये कुप्यसि ?

† एष खलु अलङ्कार आर्यासम्बन्धी।

‡ स च तस्य आर्यस्य हस्ते विनिक्षिप्तः।

§ एवमिव।

(फ) असम्बद्धभाषक!—असङ्गतप्रलापिन्। असम्भावनीये—सम्भावनाया अयोग्ये [अत्र कुपधातोः प्रयोगे चतुर्थीप्राप्तौ विवक्षिता सप्तमी]।

(ब) एवमिवेति।—वसन्तसेना चारुदत्ते बद्धानुरागा, स च निर्धनः, अतः निर्धनचारुदत्तस्य गृहे न्यस्तनिधया सम्भोगोपकरणसम्भारसङ्ग्रहासामर्थ्यात् अलङ्कारोऽयं वसन्तसेनया तस्मिन्नेव व्याजेन रक्षित इति रहस्यम्।

(भ) सवैलक्ष्यम्—सलज्जम्, एवं निर्धनस्य परानुगृहीतस्य गृहे मया चोरितमिति लज्जितः।

वस। कधं। एसोवि सन्तप्पदि ज्जेव॥ ता अजाणन्तेण एदिणा एव्व अणुचिट्ठिद। *

शर्वि। मदनिके। किमिदानीं युक्तम्?

मद। एत्थ तुमं ज्जेव पण्डिओ। †

शर्वि। नैवम्। पश्य,—

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिता।
पुरुषाणान्तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते॥ १९॥

मद। सव्विलअ। जइ मम वअण सुणोअदि, ता तस्स ज्जेव महाणुभावस्स पडिणिज्जादेहि। ‡ (म)

* कथमेषोऽपि सन्तप्यत एव॥ तत् अजानता एतेन एवमनुष्ठितम्।

† अत्र त्वमेव पण्डित।

‡ शर्विलक। यदि मम वचनं शृणोषि, तदा तस्यैव महाऽनुभावस्य प्रतिनिर्यातय।

सन्तप्तस्य शर्विलकस्य मदनिकालाभाय माश्रिताया वसन्तसेनाया न्यासीभूतालङ्कारापहरणरूपप्रस्तुतावगतेरप्रस्तुतप्रशंसा नामालङ्कार। पथ्यावक्त्र वृत्तम्॥ १८॥

उपस्थितसमस्याया मदनिकाया एव उपायनिर्द्धारकत्व व्यवस्थापयितु स्त्रीबुद्धेर्निसर्गसूक्ष्मतामाह, स्त्रिय इति।—एता स्त्रिय,—रमण्य, निसर्गात्—स्वभावात्, एव पण्डिता,—विदुष्य, निपुणा इत्यर्थ, नाम—सम्भावनायां पण्डिता इति सम्भावयामीत्यर्थ, पुरुषाणान्तु—पुंसान्तु, पाण्डित्य—नैपुण्य, शास्त्रै,—शास्त्रदर्शनैरेव, न तु स्वत इत्यर्थ, इति उपदिश्यते—कथ्यते, विद्वद्भिरिति शेष, शास्त्रज्ञानेनैव पुरुषेषु आहार्यं पाण्डित्य जायते, रमणीषु तु तन्निसर्गादेव सम्पद्यत इति, अत प्रतिभाशालिनी त्वमेव अत्र उपायनिर्द्धारयित्रीति भाव। पथ्यावक्त्र वृत्तम्॥ १९॥

(म) मम वचन शृणोषि—मामेव प्रमाणत्वेन गणयसि इत्यर्थ। महानुभावस्य—[अनुगतो भाव इति अनुभाव न त्वनुपूर्व्वाद्भवत घञ्। "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" (३।३।२४ पा०) इति तन्निषेधात्] महान् अनुभाव प्रभाव यस्य तस्य, महाशयस्य वा, चारुदत्तस्येति आशय, अत्र सम्प्रदाने चतुर्थीप्राप्तौ सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, महानुभावायेत्यर्थ। प्रतिनिर्यातय—प्रत्यर्पय, इत प्रत्यावृत्य तत्समीप गत्वा तस्मै देहि इत्यर्थ। "मम वचन शृणोषि" इत्यनेन स्वात्मनो यौक्तिकत्व व्यज्यते। "त्वामपि

शवि । मदनिके ! यदि असौ राजकुले मा कथयति ?

मद । ण चन्दादो आदवो होदि । * (य)

बस । साहु, मदणिए ! साहु ! †

शर्वि । मदनिके !—

न खलु मम विषाद. साहसेऽस्मिन् भयं वा,
कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणांस्त्वम् ? ।
जनयति मम वेद कुत्सित कर्म्म लज्जा,
नृपतिरिह शठानां मादृशां किं नु कुर्य्यात् ? ॥ २० ॥

तथाऽपि नीतिविरुद्धमेतत्, अन्य (र) उपायश्चिन्त्यताम् ।

---

* न चन्द्रादातपो भवति ।   + साधु मदनिके ! साधु ।

वच्मि विद्वान्" इतिवत् मदुक्तं तवातीव धैर्यजनकम्, अत त्वया मत्तोपदेशानुरूपम् अवश्यमेव करणीयम् इति मदनिकाया अभिप्राय ।

(य) चन्द्राद् यथा आतपस्यासम्भव, तथा चारुदत्तात् राजकुले अभियोग-सम्भावनाया असम्भव, इति चन्द्रादातपासम्भववचनादप्रस्तुतात् चारुदत्तस्य राजकुले अभियोगाभाववचनप्रस्तुतायावगतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कार ।

राजभयात् लज्जाविषादादितो वा न तवायमुपदेश ममारुचिकर, अपि तु नीतिविगर्हितत्वादेवेत्याह नेति।—अस्मिन्—उपस्थिते, साहसे—बलकृतकार्य्ये, चौर्यरूपे इति यावत्, [सहसा बलेन कृतमिति साहसम् —"सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिहोच्यते। अपकार प्रकार वा सहो बलमिहोच्यते ॥" इति वचनात्] मम विषाद —खेद, कथमिदमकार्य्यं कृतमित्यनुताप इत्यर्थ, वा—अथवा, भयं—[illegible] राजदण्डादिति शेष न खलु—नैव अस्तीति शेष, त्वं साधो,—सत् [illegible] तस्य—चारुदत्तस्य गुणान्—दयादाक्षिण्यादीन् इत्यर्थ, किमर्थं—कि-[illegible] कथयसि—वर्णयसि? हि—अवधारणे, वा—अथवा, इदम्—मया [illegible] कुत्सित—निन्दित कर्म—कार्य्यं, चौर्यरूपमिति यावत्, मम लज्जां—[illegible] जनयति—विधत्ते नु—ननु । इह—अस्मिन् नृपति,—राजा, शठानां—[illegible] किं कुर्य्यात्—किं [illegible] न किमपी [illegible] इति [illegible] [२०]

[illegible] । [illegible]

मद। सो अअं अवरो उवाओ। *

वस। को क्खु अवरो उवाओ हुविस्सदि ? †

मद। तस्स ज्जेव अज्जस्स केरओ भविअ एदं अलंकारअं अज्जआए उवणेहि। ‡

शर्वि। एवं कृते किं भवति ?

मद। तुम दाव अचोरो, सो वि अज्जो अरिणो, अज्जआए अ सकं अलंकारअं उवगद (ल) भोदि। §

शर्वि। ननु अतिसाहसमेतत्।

मद। अइ। उवणेहि, अण्णधा अदिसाहसं। ¶

वस। साहु। मदणिए। साहु। अभुजिस्साए विअ मन्तिदं। **

शर्वि।—मयाऽऽप्ता महती बुद्धिर्भवतीमनुगच्छता।
निशाया नष्टचन्द्राया दुर्लभो मार्गदर्शकः॥ २१॥

* सोऽयमपर उपाय। † क खलु अपर उपायो भविष्यति ?

‡ तस्यैव आर्यस्य सम्बन्धीभूत्वा इममलङ्कारमार्य्यायै उपनय।

§ त्वं तावदचोर, सोऽपि आर्य्योऽनृण, आर्य्यया च स्वक अलङ्कार उपगतो भवति।

¶ अयि! उपनय, अन्यथा अतिसाहसम्।

** साधु मदनिके। साधु, अभुजिष्ययेव मन्त्रितम्।

दत्ताय अस्य अलङ्कारस्य प्रत्यर्पणमित्यर्थ। अन्य,—अपर, चारुदत्ताय प्रत्यर्पणभिन्न इति यावत्।

(ल) उपगत',—प्राप्त।

मदनिकया पुन प्रदर्शितस्य उपायस्य सारवत्तां स्वीकुर्व्वाण: शर्व्विलक तामेव प्रशसन्नाह, मयेति।—मया—शर्व्विलकेनेत्यर्थ, भवतीं—त्वाम्, अनुगच्छता—अनुसरता सता, महती—उत्कृष्टा, बुद्धि,—ज्ञानम्, उपदेश इति यावत्, आप्ता—लब्धा, तथा हि,—नष्टचन्द्रायाम्—अस्तमितनिशानाथायाम्, अन्धकारसमाच्छन्नायामित्यर्थ, निशायां—रजन्यां, मार्गदर्शक,—सत्पथप्रदर्शक, [“मार्गदर्शक” इत्यत्र “नामदर्शक.” इति पाठान्तरम्] दुर्लभ,—दुष्प्राप। किन्तु त्वंकार्य्य-

मद। तेण हि तुम इमस्सि कामदेव-गेहे मुहुत्तअं चिठ्ठ, जाव अज्जआए तुह आगमणं णिवेदेमि। *

शर्वि। एव भवतु।

मद। [वसन्तसेनाम् उपसृत्य] अज्जए। एसो क्खु चारुदत्तस्स सआसादो बम्हणो आअदो। †

वस। हञ्जे। तस्स केरअ त्ति कधं तुमं जाणासि? ‡

मद। अज्जए। अत्तकेरअं पि ण जाणामि? §

वस। [स्वगत सशिर कम्प विहस्य] जुज्जदि। [प्रकाशम्] पविसदु। ¶

मद। ज अज्जआ आणवेदि। [उपगम्य] पविसदु सव्विलओ। **

शर्वि। [उपसृत्य सवैलक्ष्यम्]। स्वस्ति भवत्यै।

वस। अज्ज बन्दामि, उवविसदु अज्जो। ††

शर्वि। सार्थवाहस्त्वा विज्ञापयति, जर्ज्जरत्वात् गृहस्य दूरस्थमिदं भाण्डम्, तद्गृह्यताम्। [इति मदनिकायाः समर्प्य प्रस्थित]।

वस। अज्ज। ममावि दाव पडिसदेस तहि अज्जो णेदु। ‡‡

* तेन हि त्वमस्मिन् कामदेवगेहे मुहूर्त्तक तिष्ठ, यावदार्य्यायै तवागमन निवेदयामि।

† आर्य्ये। एष खलु चारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मण आगत।

‡ चेटि। तस्य सम्बन्धीति कथ त्व जानासि?

§ आर्य्ये। आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि?

¶ युज्यते। प्रविशतु।

** यदार्य्या आज्ञापयति। प्रविशतु शर्विलक।

†† आर्य्य। हन्दे। उपविशतु आर्य्य।

‡‡ आर्य्य। ममापि तावत् प्रतिसन्देश तत्र आर्य्यो नयतु।

हिरण्य कस्य ... तो एव ... सुलभ ति ... प्रतीयते, इति वाक्याद्यो ... दृष्टान्तालङ्कार। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्। २१।

शर्वि। [स्वगतम्] कस्तत्र यास्यति ? [प्रकाशम्] कः प्रतिसन्देशः ?

वस। पडिच्छदु (व) अज्जा मदणिअं। *

शर्वि। भवति ! न खलु अवगच्छामि।

वस। अहं अवगच्छामि। †

शर्वि। कथमिव ?

वस। अहं अज्जचारुदत्तेण भणिदा, जो इमं अलंकारअं समप्पइस्सदि, तस्स तुए मदणिआ दादव्वा। ता सो ज्जेव एदं दे देदि त्ति ; एव्वं अज्जेण अवगच्छिदव्वं। ‡

शर्वि। [स्वगतम्] अये ! विज्ञातोऽहमनया ! [प्रकाशम्] साधु ! आर्य्य चारुदत्त ! साधु,—

गुणेष्वेव हि कर्त्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा।
गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः॥ २२॥

---

* प्रतीच्छतु आर्य्या मदनिकाम्।

† अहम् अवगच्छामि।

‡ अहमार्य्यचारुदत्तेन भणिता, य इममलङ्कारं समर्पयिष्यति, तस्य त्वया मदनिका दातव्या। तत् स एव एतां ते ददातीति एवमार्य्येण अवगन्तव्यम्।

(व) प्रतीच्छतु—गृह्णातु।

स्वाभिमतानुरूपं स्वत एवार्य्यचारुदत्तेन व्यवस्थापितमिति शृण्वन् आनन्दाप्लुतहृदयः शर्व्विलकः तस्य गुणवत्तां ख्यापयन्नाह, गुणेष्वेवेति।—पुरुषैः,—लोकैः, गुणेषु—औदार्य्यादिषु, एव सदा—नित्यं, प्रयत्नः,—प्रयासः, गुणवान् भवेत् प्रकृष्टोऽयमित्ययं, हि—निश्चयेन, कर्त्तव्यः,—विधातव्यः, गुणयुक्तः,—गुणवान्, दरिद्रोऽपि—धनहीनोऽपि, अगुणैः,—गुणहीनैः, ईश्वरैः,—धनिभिः, समः,—तुल्यः न, भवतीति शेषः, धनिभ्यो हि गुणवान् श्रेष्ठ इति भावः। अत्र कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, न चात्र काव्यलिङ्गमेवास्तु इति वाच्यं, पूर्व्ववाक्यार्थं प्रति परवाक्यार्थस्यानिष्पादकतया अत्र काव्यलिङ्गस्य अविषयत्वात् निष्पादकहेतुतायामेव तस्य विषयात्॥ २२॥

अपि च,—

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्य्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम्।
गुणप्रकर्षादुडुपेन शम्भोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम्॥ २२॥

वस। को एत्थ पवहणिओ ? * (अ)

चेट। [सप्रवहण प्रविश्य] अज्जए। सज्जं पवहणं। †

वस। हञ्जे मअणिए। सुदिट्टं मं करेहि, दिसासि, आरुह पवहणं, सुमरेसि मं। ‡ (ब)

मद। [रुदती] परिच्चत्तम्हि अज्जआए। § (स)

[इति पादयो पतति]।

* कोऽत्र प्रवहणिक ? † आर्य्ये। सज्जं प्रवहणम्।

‡ चेटि मदनिके। सुदृष्टां मां कुरु, दत्ताऽसि, आरोह प्रवहण, स्मरसि माम्।

§ परित्यक्ताऽस्मि आर्य्यया।

उक्तामेवास्यगुणवत्तां पुनरपि विशेषयन्नाह, गुणेष्विति।—पुरुषेण—जनेन, गुणेषु—दयादाक्षिण्यादिषु, यत्न,—उद्यम, कार्य्य,—विधातव्य, किञ्चिदपि—किमपि, वस्तु—पदार्थ, गुणानां—दयादाक्षिण्यादिरूपाणामित्यर्थ, अप्राप्यतमम्—अतिदुष्प्राप म, नास्तीति शेष, तथा हि,—उडुपेन—तारापतिना, चन्द्रेण इत्यर्थ, ("नक्षत्रमृक्ष भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्" इत्यमर) गुणप्रकर्षात्—गुणातिशय्यात्, अलङ्घ्य—लङ्घितुमशक्य, केनापि न लङ्घितपूर्व्वमित्यर्थ, ["अलङ्घ्यमुल्लङ्घितम्" इत्यत्र "अलङ्घित लङ्घितम्" इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थ] शम्भो,—हरस्य, उत्तमाङ्ग—शिर, ("उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्" इत्यमर) उल्लङ्घित—समाक्रान्तम्। अत्र गुणप्रकर्षात् चन्द्रकर्त्तृकहरशिरोलङ्घनरूपेण विशेषेण गुणशालिन पुरुषस्य सकलकार्य्यक्षमत्वरूपसामान्यस्य समर्थनात् विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्॥ २२॥

(अ) प्रवहणिक,—कर्णीरथचालक, सारथिरित्यर्थ, शिविकावाहीत्यर्थो वा।

(ब) सुदृष्टां मां कुरु—मयि सम्यक् शुभदृष्टिं निपातय, तव पुनर्दर्शनस्य दुर्लभत्वात्, यतोऽहं वेश्या त्वं पुन गार्हस्थ्यधर्मावलम्बिनीति भाव। दत्ताऽसि—विवाहविधिना परस्मै दत्ताऽसीत्यर्थ। ["सुमरेसि" इत्यत्र "सुमरेहि" इति पाठे "करिस्ससि" इति संस्कृतम्, एतदेव साधु मन्ये, एवम् उत्तरत्र]।

(स) "परिच्चत्तम्हि" इत्यत्र "परिच्चुदम्हि" इति पाठान्तरे "परिच्युताऽस्मि"

वस। सम्पदं तुम ज्जेव वन्दनीआ मवुत्ता। (ह) ता गच्छ, आरुह पवहणं, सुमरेसि म। *

शर्वि। स्वस्ति भवत्यै। मदनिके।—

सुदृष्टः क्रियतामिष शिरसा वन्द्यता जनः।
यत्र ते दुर्लभ प्राप्तं वधूशब्दावगुण्ठनम्॥ २४॥

[इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तु प्रवृत्त (क)]।

[नेपथ्ये] कः कोऽत्र भोः! राष्ट्रिय समाज्ञापयति,—एष

* साम्प्रत त्वमेव वन्दनीया सवृत्ता, तद्गच्छ, आरोह प्रवहण, स्मरसि माम्।

इति संस्कृतम्। अस्मिन् पक्षे "अज्जआए" इत्यस्य "आर्याया" इति पञ्चम्यन्त कल्पनीयम्।

(ह) भुजिष्यात्वमपहाय ब्राह्मणगामितया ब्राह्मणकलत्रपदवाच्यत्वात् मदनिकाया वन्दनीयत्वम्, वसन्तसेनायास्तु एकनायकत्वेऽपि वेश्यापदवाच्यत्वान्न तथेति समुदिताशय।

वसन्तसेनाप्रसादात् प्राप्ताभीष्ट तस्यै कृतवेदित्व विज्ञापयितु मदनिकामादिशन्नाह, सुदृष्ट इति।—एष,—दृश्यमान, जन,—वसन्तसेनारूप, सुदृष्ट,—शुभावलोकित, क्रियता—विधीयता, तथा शिरसा—मस्तकेन, शिरोनमनपूर्व्वकमित्यर्थ, वन्द्यता—स्तूयताम्, सविनयमभिवाद्यतामिति यावत्, यत्र—जने, अनुकम्पमाने सति इति शेष, [हेतावाधारविवक्षयैव वाऽत्र सप्तमी] ते—तव [कर्त्तु शेषत्वविवक्षया षष्ठी] दुर्लभम्—अप्राप्य, वेश्याभुजिष्यात्वादिति भाव, वधूशब्दावगुण्ठन—वधूशब्द,—वधूशब्दवाच्यत्वरूपम् एव अवगुण्ठनम्—आवरण, यद्वा,—वधूशब्दावगुण्ठन—वधूशब्देन सह अवगुण्ठन, वधूशब्दम्, अवगुण्ठनञ्चेत्यर्थ, वधूनामेव हि परपुरुषानवलोकनीयत्वात् इति भाव, प्राप्त—लब्धम्, त्व पूर्व्व वेशवासित्वात् साधारणी आसी, इदानीं मया परिणीता एकपत्नीव्रता अभूरिति भाव। ["यत्रैत वधूशब्दावगुण्ठने" इति पाठस्तु साधुतर इति केचित्, तत्र वधूशब्दश्च अवगुण्ठनञ्च इति द्वन्द्व]। अत्र पूर्व्वाङ्गगतवाक्यार्थ प्रति पराङ्गगतवाक्यार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कार, तथा उपदेशन नाम नाट्यालङ्कारश्च, यथा दर्पणे,—"शिक्षा स्यादुपदेशनम्" इति। पथ्यावक्त्र वृत्तम्॥ २४॥

(क) प्रवृत्त,—आरब्धवान्, [अत्र प्रवृत्तेरादिकर्म्मणि निष्ठा]।

खलु आर्य्यको गोपालदारको राजा भविष्यतीति सिद्धादेश-प्रत्ययपरित्रस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानीय घोरे बन्धनागारे बद्धः, ततः स्वेषु स्वेषु स्थानेषु अप्रमत्तैर्भवद्भिर्भवितव्यम्। (ख)

शर्वि। [आकर्ण्य] कथम्! राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्य्यको मे बद्धः? कलत्रवांश्चास्मि संवृत्तः। आः कष्टम्! अथवा, (ग)—

द्वयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च।
सम्प्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद् विशिष्टतमः॥ २५॥

भवतु, अवतरामि। [इत्यवतरति]।

(ख) राष्ट्रिय,—राष्ट्रपाल, नगररक्षायां नियुक्त राजपुरुष इत्यर्थ। गोपालदारक,—गोपसुत। सिद्धादेशेति।—सिद्धानां—सिद्धपुरुषाणां, य आदेश,—आज्ञावाक्, तस्मिन् य प्रत्यय,—विश्वास, तस्मात् परित्रस्त,—भीत, तेन। घोषात्—आभीरपल्ल्याः, ["घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमर। "घोषात्" इत्यत्र "गोष्ठात्" इति पाठान्तर, गोष्ठात्—गोचारणस्थानात्, "गोष्ठं गोस्थानकम्" इत्यमर]। घोरे—भयङ्करे, बद्ध,—निक्षिप्त, ["बद्ध" इत्यत्र "क्षिप्त" इति पुस्तकान्तरसम्मत पाठ] स्वेषु स्वेषु—स्वस्वाधिकृतेष्वित्यर्थ। अप्रमत्तै,—अवहितै।

(ग) कलत्रवान्—कृतदार, यतोऽहमिदानीं कलत्ररूपसहायवानस्मि, तत सुहृद्व्यसनेऽपि न मे तादृक् विषाद इति भाव। सुहृद्व्यसने दाराणाम् अग्राह्यत्वात् पुनरपि पक्षान्तरमाश्रयति,—अथवेति।

सुहृत्कलत्रयोरुभयोरेव प्रियतमत्वेऽपि, कलत्रात् सुहृदेवाधिक प्रियतम इत्याह, द्वयमिति।—नराणां—मनुष्याणां, सुहृच्च—मित्रञ्च, वनिता च—रमणी च, (प्रियत्वे उभयोरेव प्राधान्यद्योतनार्थं चकारद्वयम्) इदम्—उक्तरूपं, द्वयं, लोके—जगति, अतीव प्रियं—प्रीतिकरं, तु—किन्तु, सम्प्रति—इदानीं, सकलत्रताऽवस्थायामित्यर्थ, [illegible] इत्यर्थो वा, सुहृत्—मित्रं, सुन्दरीणां—सौन्दर्यसम्पन्नानां नारीणामित्यर्थ (अपरित्याज्यत्वख्यापनार्थं [illegible] सुन्दरीति पदं प्रयुक्तम्) शतादपि—शतसंख्याभ्योऽपीत्यर्थ विशिष्टतम,—अधिकप्रिय इत्यर्थ। ईदृश्यामवस्थायां [illegible] मित्रसाहाय्येनैव [illegible] इति भाव। अत्र आर्या नाम [illegible] [illegible] यथा— [illegible] इति। आर्या [illegible] २५।

मद। [सासमञ्जलिं बद्धा] एव्वं णेदं ; तापरं (घ) णेदु मं अज्जउत्तो समीवं गुरुअणाणं। *

शर्वि। साधु, प्रिये। साधु ; अस्मच्चित्तसदृशमभिहितम्। [चेटमुद्दिश्य] भद्र। जानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्य उदवसितम्? (ङ)

चेट। अधइं। †

शर्वि। तत्र प्रापय (च) प्रियाम्।

चेट। जं अज्जो आणवेदि। ‡

मद। जधा अज्जउत्तो भणादि। अप्पमत्तेण दाव अज्जउत्तेण होदव्वं। § [इति निष्क्रान्ता]।

शर्वि। अहमिदानीम्,—

ज्ञातीन्, विटान्, स्वभुजविक्रमलब्धवर्णान्
राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान्।

---

* एव नेदम्, तत्पर नयतु माम् आर्य्यपुत्त्र समीप गुरुजनानाम्।

† अथ किम्। ‡ यदार्य्य आज्ञापयति।

§ यथा आर्य्यपुत्त्रो भणति, अप्रमत्तेन तावदार्य्यपुत्त्रेण भवितव्यम्।

(घ) तत्पर—शीघ्रम, (ग्राम्योऽयं शब्द)।

(ङ) उदवसितम्—आवासं, गृहमित्यथ, ("गृहगेहोदवसितम्" इत्यमर)।

(च) प्रापय—नय, "गुरुजनसकाशम्" इति कर्म्मपदमूह्यम्।

श्रुतसुहृद्बन्धनवृत्त शर्व्विलक सम्प्रति सुहृन्मोचनोपाय निर्द्धारयन्नाह, ज्ञातीनिति। —उदयनस्य राज्ञ,—वत्सराजस्य नृपते, यौगन्धरायण,—तदाख्य प्रधानामात्य इव, सुहृद,—मित्रस्य आर्य्यकस्येत्यथ, परिमोचणाय—कारामोचनार्थं, ज्ञातीन्—स्वगोत्रजान्, विटान्—पूर्व्वोक्तलक्षणान् धूर्त्तान्, तथा स्वभुजविक्रमेण—निज-बाहुबलेन, लब्धवर्णान्—प्राप्तयशस, ("वर्णो द्विजातिशुक्लादियशोगुणकथासु च" इति मेदिनी) अथवा,—स्वभुजविक्रमेण—स्वबाहुविक्रमप्रकाशेन, लब्धवर्णान्—विचक्षणान्, ("लब्धवर्णो विचक्षण" इत्यमर) तथा राजापमानकुपितान्—राज्ञ, —पालकस्य, अपमानेन—अवज्ञया, राजकर्त्तृकावज्ञया इत्यथ, कुपितान्,—मनसि

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय
यौगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥ २६ ॥

अपि च,—

प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं
रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।
सरभसमभिपत्य मोचयामि
स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कबिम्बम् ॥ २७ ॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

चेटी । [प्रविश्य] अज्जए ! दिट्ठिआ वड्ढसि, अज्जचारुदत्तस्स सआसादो बम्हणो आअदो । *

---

* आर्ये ! दिष्ट्या वर्द्धसे, आर्य्यचारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मण आगतः ।

ज्ञातकोपानित्यर्थः, नरेन्द्रभृत्यान्—राजपुरुषान्, उत्तेजयामि—तत्तत्कारणं प्रदर्श्य तेषां मनः कोपमुद्दीपयामि, तान् भेदयामि इति यावत् । पुरा किल उदयनो नाम वत्सराज उज्जयिनीपतिना राज्ञा चन्द्रसेनेन कुतश्चित् कारणात् कारायां निक्षिप्तः । अथ तत्सचिवः यौगन्धरायणः स्वबुद्धिकौशलेन तस्य राज्ञः प्रकृतिकोपमुत्पाद्य स्वामिनं ततो मोचयामास इति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया । अत्र यौगन्धरायण-शर्व्विलकयो राज्ञ आर्य्यकयोश्च परस्परसवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

पुनरपि उपायान्तरमुद्भावयन्नाह, प्रियेति ।—अकारणे—कारणाभावे सत्यपि, विना हेतुम् इत्यर्थः, (केवलसिद्धपुरुषादेशेनेति मन्तव्यम्), आहिता—स्थापिता, आत्मनि—स्वस्मिन् शङ्का—भयम्, यैः, तैः, असाधुभिः,—दुःशीलैः, रिपुभिः,—शत्रुभिः गृहीतं—धृतम्, आर्य्यकमित्यर्थः अत एव राहुमुखे—राहुकवले इत्यर्थः, शशाङ्कबिम्ब—चन्द्रमण्डलमिव, स्थितं, प्रियसुहृदम्—आर्य्यकं, सरभसम्—सवेगं यथा स्यात् तथा ("रभसो वेगहर्षयोः" इति कोषः) अभिपत्य—गत्वा, रक्षिवर्गम् आक्रम्येत्यर्थः मोचयामि—मुक्तबन्धनं करोमीत्यर्थः । अत्र राहुमुखप्रविष्टचन्द्रमण्डलेन सहार्य्यकस्य शत्रुग्रस्तत्वादिसाधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम्—"अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणात् । २७ ।

वस। अह्मो। रमणीअदा अज्ज दिवसस्स। ता हञ्जे। सादरं बन्धुलेण (क) समं पवेसेहि णं। *

चेटी। जं अज्जआ आणवेदि। † [इति निष्क्रान्ता विदूषकबन्धुलाभ्यां सह पुनः प्रविशति]।

विदू। ही, ही, भोः। तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण रक्खसराआ रावणो पुप्फकेण विमाणेण गच्छदि, अहं उण बम्हणो अकिदतवच्चरणकिलेसो वि णअरणारीजणेण (ज) गच्छामि। ‡

चेटी। पेक्खदु अज्जो अम्हकेरक गेहदुआरं। §

विदू। [अवलोक्य सविस्मयम्] अह्मो। सलिलसित्तमज्जिद-किदहरिदोवलेवणस्स, विविह सुअन्धिकुसुमोवहार चित्तलिद-

---

* अहो। रमणीयता अद्य दिवसस्य। तत् चेटि। सादरं बन्धुलैः सम प्रवेशयैनम्।

† यदार्य्या आज्ञापयति।

‡ आश्चर्य्यं भोः। तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन राक्षसराजो रावणः पुष्पकेण विमानेन गच्छति, अहं पुनर्ब्राह्मणोऽकृततपश्चरणक्लेशोऽपि नगरनारीजनेन गच्छामि।

§ प्रेक्षतामार्य्योऽस्मदीयं गेहद्वारम्।

¶ अहो। सलिलसिक्त मार्जित-कृत-हरितोपलेपनस्य, विविध सुगन्धि कुसुमोप

(क) अत्र "अज्ज" इत्यत्र "अस्स" इति पाठे "अस्य" इत संस्कृतम्, अयमेव पाठः साधीयान्। बन्धुलैः—"परगृहललिता परान्नपुष्टा" इति वक्ष्यमाणलक्षण पुरुषविशेषैः, (एतदङ्गताष्टाविंशतिश्लोकनिर्दिष्टैः)।

(ज) तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन—तपश्चरणेन—तपोऽनुष्ठानेन, यः क्लेशः,—कष्टः, तेन विनिर्जितम्—अधिकृतं, तेन, तपसा लब्धेनेत्यर्थः। पुष्पकेण—पुष्पकाख्येन, विमानेन—व्योमयानेन, आकाशगमनसाधनेन पुष्पकाख्यरथेनेत्यर्थः, ("व्योमयानं विमानोऽस्त्री" इत्यमरः)। नगरनारीजनेन—नगरनारी—साधारणनागरिकभोग्या स्त्री, वेश्या इत्यर्थः, सा एव जनः तेन। अत्र उपमानीभूतात् रावणात् उपमेयीभूतस्य आत्मनः उत्कृष्टत्वकथनात् व्यतिरेकालङ्कारो बोद्धव्यः, तल्लक्षणं दर्पणे,—

— — ——————। व्यतिरेक—" इति।

भूमिभाअस्स, गअणतलालोअण कोदूहल-दूरुण्णामिदसीसस्स, दोलाअमाणावलम्बिदेरावण हत्थब्भमाइद मल्लिआ दामगुणालंकिदस्स, समुच्छिददन्तिदन्ततोरणाबभासिदस्स, महारअणोवराअ-सोहिणा पवणबलंदोलणा-ललन्तचञ्चलग्गहत्थेण, "इदो एहि" त्ति वाहरन्तेण विअ म सोहग्गपडाआणिवहेणोवसोहिदस्स, तोरणधरणत्थंभवेदिआणिक्खित्त समुल्लसन्तहरिद चूदपल्लव ललाम-फटिअ-मङ्गल कलसाभिरामोहअपास्सस्स, महासुरवक्खत्थलदुब्भेज्जवज्जणिरन्तरपडिबद्धकणअकवाडस्स, दुग्गदजणमणोरहाआसकरस्स, वसन्तसेणाभवणदुआरस्स सस्सिरीअदा? जं सच्चं, मज्झत्थस्स वि जणस्स बलादिट्ठिं आआरेदि। ११ (झ)

रारचित्रित भूमिभागस्य, गगनतलालोकनकौतूहलदूरोन्नमित-शीर्षस्य, दोलायमानावलम्बितैरावण हस्त भ्रमायित मल्लिकादामगुणालङ्कृतस्य, समुच्छ्रितदन्तिदन्त तोरणावभासितस्य, महारत्नोपरागशोभिना पवनबलान्दोलना-ललच्चञ्चलाग्रहस्तेन, "इत एहि' इति व्याहरतेव मा, सौभाग्यपताका-निवहेनोपशोभितस्य, तोरण-धरणस्तम्भवेदिकानिक्षिप्त समुल्लसद्धरितचूतपल्लव ललाम-स्फटिक मङ्गलकलसाभिरामोभयपार्श्वस्य, महासुरवक्षःस्थल-दुर्भेद्यवज्र-निरन्तरप्रतिबद्ध-कनक कपाटस्य, दुर्गत जनमनोरथायासकरस्य, वसन्तसेनाभवनद्वारस्य सश्रीकता, यत् सत्य, मध्यस्थस्यापि जनस्य बलाद् दृष्टिमाकारयति।

(झ) सलिलेत्यादि।—सलिलेन—जलेन, सिक्तम्—आर्द्रीकृतं, मार्जित—मार्जनीभिः परिष्कृतम्, अनन्तरं, कृत—विहित, हरितोपलेपन—गोमयोपलेपन यस्य तादृशस्य, विविधैः,—नानाप्रकारैः, सुगन्धिभिः,—सुरभिभिः, कुसुमोपहारैः,—पुष्परचनाभिः, चित्रित—रञ्जित, भूमिभाग यस्य तादृशस्य ["भूमिभा भाअस्स इति पाठे भूमिभागस्य" इति संस्कृतम्], गगनतलस्य—आकाशस्य, आलोकनात्—दर्शनात् इति हेतोः, यत् कौतूहल—कौतुकं, तेन, दूरं यथा तथा उन्नमित—उत्थित शीर्ष—शिरोभाग यस्य तथोक्तस्य, दोलायमान,—[illegible] अवलम्बित,—अवलम्बित, ऐरावतहस्तभ्रमायित,—[illegible] —मल्लिकाकुसुममाला, तेन अलङ्कृतस्य

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं पढमं पओट्ठं पविसदु अज्जो।*

विदू। [प्रविश्यावलोक्य च] ही, ही, भो:। इधो वि पढमे पओट्ठे ससिसङ्खमुणालसच्छाहाओ, विणिहिद-चुसमुट्ठिपाण्डुराओ, विविहरअणपडिवद्धकञ्चणसोवाणसोहिदाओ, पासाद-पन्तिओ, ओलम्बिदमुत्तादामेहि फटिअवादाअणमुहचन्देहि

* एतु एतु, इमं प्रथम प्रकोष्ठ प्रविशतु आर्य्य ।

† आश्चर्य्यं भो । इहापि प्रथमे प्रकोष्ठे शशिशङ्खमृणालसच्छाया, विनिहितचूर्ण मुष्टिपाण्डुरा, विविधरत्नप्रतिबद्धकाञ्चनसोपानशोभिता प्रासादपङ्क्तय, अवलम्बित

—शोभितस्य। समुच्छ्रितेन—समुन्नतेन, दन्तिदन्ततोरणेन—हस्तिदन्तनिर्मित-बहिर्द्वारेण, अवभासितस्य—विराजितस्य। महारजन—कुसुम्भपुष्प, स्वर्णं वा, ("महारजनं कुसुम्भे स्वर्णे" इति हेमचन्द्र) तस्य, उपरज्यते अनेनेति उपराग,—वर्ण, तेन शोभिना, ["महारअणोमराअसोहिणा" इति प्राकृतस्य "महारत्नो परागशोभिना" इति संस्कृत केचित् पठन्ति] पवनबलेन—वातवेगेन, या आन्दोलना—इतस्तत सञ्चालन, तया ललन्—कम्पमान, चञ्चल य अग्रहस्त,—हस्ताग्र तेन। व्याहरतेव—वदतेव, सौभाग्याय—सुमङ्गलाय, य पताकाना—ध्वजाना, निवह,—समूह, तेन उपशोभितस्य—विराजितस्य, तोरणधरणाय—वहिर्द्वारा वलम्बनाय, ("तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्" इत्यमर) ये स्तम्भा,—स्थूणा, तेषा वेदिका,—तलस्थमञ्चप्रदेशा इत्यर्थ, तासु निक्षिप्ता,—स्थापिता, समुल्लसन्त,—दीप्यमाना, हरिता,—पलाशवर्णा, हरिद्वर्णा इत्यर्थ, ("पालाशो हरितो हरित" इत्यमर) ये चूतपल्लवा—आम्रपल्लवा, ते ललामा,—भूषणानि येषां, ते तथोक्ता, स्फटिका,—स्फटिकनिर्मिता ये मङ्गलकलसा,—माङ्गलिकपूर्णकुम्भा, तै अभिरामं—रमणीयम, उभयपार्श्वं यस्य तथाभूतस्य, महाऽसुरस्य—हिरण्यकशिपो, वक्ष स्थलम्—उरोदेश इव, दुर्भेद्य—भेत्तुमशक्य, वज्रेण—हीरकनिर्मितकीलविशेषेण, निरन्तर—निबिडं यथा तथा, प्रतिबद्ध—ग्रथित, कनककपाट—स्वर्णमय ररं, ("कपाटमररं तुल्ये" इत्यमर) यत्र तथोक्तस्य, तथा दुर्गताना—दरिद्राणां जनाना—मानवानां, मनोरथस्य—अभिलाषस्य, य आयास,—परिश्रम, तं करोतीति तस्य। सश्रीकता—सौन्दर्यम्। मध्यस्थस्य—उदासीनस्य, विषयनिस्पृहस्येति यावत। आकारयति—आह्वयति, आकर्षतीति यावत्, वसन्तसेनाया तोरणद्वारस्य एताहृशो रमणीयता, या निस्पृहाणां विषयोपरतानामपि दृष्टि बलपूर्व्वकम् आकर्षतीति भाव ।

णिज्झाअन्ती विअ उज्जइणिं। सोत्तिओ विअ सुहोवविट्ठो णिद्दाअदि दोवारिओ। सदहिणा कलमोदणेण पलोहिदा ण भक्खन्ति वायसा बलिं सुधासवणदाए। (ज) आदिसदु भोदी। †

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं दुदिअं पओट्ठं पविसदु अज्जो। ‡

विदू। [प्रविश्यावलोक्य च] हो, हो, भोः। इधो वि दुदिए पओट्ठे पज्जन्तोवणीदजवसवुसकवलसुपुट्टा तेल्लब्भङ्गिदविसाणा बद्धा पवहणबइल्ला। अअ असदरो अवमाणिदो विअ कुलीणो दीहं णीससदि सेरिहो। इदो अ अवणीदजुज्झस्स मल्लस्स

मुक्तादामभिः स्फटिकवातायनमुखचन्द्रैर्निध्यायन्तीव उज्जयिनीम्। श्रोत्रिय इव सुखोपविष्टो निद्राति दौवारिकः। सदध्ना कलमौदनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति वायसा बलिं सुधासवर्णतया। आदिशतु भवती।

‡ एतु एतु आर्य्य। इमं द्वितीयं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः।

§ आश्चर्य्यं भोः। इहापि द्वितीये प्रकोष्ठे पर्य्यन्तोपनीतयवसबुसकवलसुपुष्टाः, तैलाभ्यक्तविषाणा बद्धा प्रवहणबलीवर्दाः। अयमन्यतरोऽवमानित

(ज) शशीत्यादि।—शशिनः,—चन्द्रस्य, शङ्खस्य—तन्नामप्रसिद्धशुभ्रद्रव्यस्य, मृणालस्य—बिसस्य, च समाना, छाया—कान्तिः यासां ताः, ["समानस्य—" (६।३।८४ पा०) इति सूत्रे समानस्येति योगविभागेन सकारादेशः। "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः] विनिहिताः,—अर्पिताः, लिप्ता इत्यर्थः, ये चूर्णमुष्टयः—मुष्टिपरिमिताः चूर्णाः, तैः पाण्डुराः,—शुभ्रवर्णाः। निध्यायन्ती इव—निरीक्षमाणा इव, [निपूर्वकस्य ध्यायतेर्दर्शनार्थकत्वात्]। श्रोत्रिय,—छान्दसः, वेदनिष्ठ ब्राह्मण इत्यर्थः। सदध्ना—दधियुक्तेन। कलमस्य—धान्यविशेषस्य, ओदनेन—भक्तेन ["कलमौदनेन" इत्यत्र "कलमोदणेण" इति पाठे,—"कलम ओदनेन" इति [illegible]। बलिं—निवेदितान्नं, तथा। सुधासवर्णतया—सुधासमानवर्णतया। अत्र [illegible] चूर्णसमान कान्ति [illegible]।

विअ महीअदि गीवा मेसस्स। इदो इदो अवराणं अस्साणं केसकप्पणा करीअदि। अअं अवरो पाडच्चरो विअ दिढवद्धो मन्दुराए साहामिओ। (ट) [अन्यतोऽवलोक्य च] इदो अ कूरच्चुअतेल्लमिस्सं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि मेत्थपुरिसेहिं। (ठ) आदिसदु भोदो। §

इव कुलीनो दीर्घं निश्वसिति सैरिभ। इतश्च अपनीतयुद्धस्य मल्लस्येव मर्द्यते ग्रीवा मेषस्य। इत इतोऽपरेषाम् अश्वानां केशकल्पना क्रियते। अयमपरः पाटच्चर इव दृढबद्धो मन्दुरायां शाखामृगः। इतश्च कूरच्युततैलमिश्रं पिण्डं हस्ती प्रतिग्राह्यते मात्रपुरुषैः। आदिशतु भवती।

(ट) पर्य्यन्तेत्यादि।—पर्य्यन्तेषु—प्रान्तसीमासु, उपनीतानि—पुञ्जीकृतानि, यानि यवसानि—तृणानि, तथा तुषाणि—धान्यत्वच, ("यवसं तृणमर्जुनम्" इति "कडङ्गरो बुषः क्लीवे धान्यत्वचि तुषाः स्तुषः" इति चामरः) तेषां कवलैः,—ग्रासैः, सुपुष्टाः,—सुखेन वर्द्धिताः, स्थूलदेहा इत्यर्थः, तैलेन—स्नेहपदार्थेन, अभ्यक्तानि—लिप्तानि, विषाणानि—शृङ्गाणि येषां ते, प्रवहणस्य—रथविशेषस्य, (चालनार्थे) बलीवर्द्दाः,—पुङ्गवविशेषाः। अन्यतरः,—द्वयोर्मध्ये एकः, कुलीनः,—सत्कुलोत्पन्नः पुरुषः, पद्मे,—कौ—पृथिव्यां, लीनः,—निषण्ण इत्यर्थः। सैरिभः,—महिषः। निश्वसिति—निश्वासत्यागेन दुःखं प्रकाशयति, गवां यद्दर्शनात् दूर्ष्यतीति भावः। केशकल्पना—केशानां—ग्रीवावर्त्तिनां लोम्नां, कल्पना—रचना, सज्जना इत्यर्थः, ("कल्पना सज्जना समे" इत्यमरः)। पाटच्चरः,—तस्करः, ("प्रतिरोधिपरास्कन्दि पाटच्चरमलिम्लुचाः" इत्यमरः)। मन्दुरायाम्—अश्वशालायां, ("वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः)। शाखामृगः,—वानरः। (अश्वशालायां वानरावस्थितौ अश्वानां रोगनाशो भवतीति अश्वशास्त्रोक्तेः)।

(ठ) कूरच्युततैलमिश्रं—कूरात्—द्रव्यविशेषात्, च्युतं—निःसृतं, यत् तैलं—स्नेहपदार्थः, तेन मिश्रं—युक्तं, पिण्डम्—अन्नं, कूरो भक्तम् इति हलायुधः तस्मात् च्युतं —च्यवनयोग्यं यत् तैलं तन्मिश्रं पिण्डम्, अधिकतैलमिश्रितभक्तपिण्डमित्यर्थः इति कस्यचिद्व्याख्यानम्, लज्जादीचितन्तु तैलशब्दोऽयं घृतपरत्वेन मन्यते। ["कूरच्चुअ" इत्यत्र "कूरत्थिअ" इति पाठान्तरे,—"कूरास्थिज" इति "कुलत्थज" इति वा संस्कृतम्] मात्रपुरुषैः,—महामात्ररूपपुरुषैः, हस्तिपकाधिपैरित्यर्थः, मात्रशब्दोऽत्र महामात्रवाचकः, ("महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे" इति मेदिनी)।

चेटी। एदु एदु अज्जो। इम तइअ पओट्ठं पविसदु अज्जो। *

विदू। [प्रविश्य दृष्ट्वा च]। ही, ही, भोः! इधो वि तइए पओट्ठे इमाइं दाव कुलउत्त जणोववेसण-णिमित्तं विरचिदाइं आसणाइं। अद्धवाचिदो पासअपीठे चिट्ठइ पोत्थओ। एसो अ मणिमअ-सारिआ सहिदो पासअपीठो। इमे अ अवरे मअणसन्धिविग्गह चदुरा विविह-वण्णिआविलित्त-चित्तफल-अग्गहत्था (ङ) इदो तदो परिब्भमंति गणिआ वुड्ढविडा अ। आदिसदु भोदी। †

चेटी। एदु एदु अज्जो। इम चउट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो। ‡

---

* एतु एतु आर्य्य। इम तृतीय प्रकोष्ठ प्रविशतु आर्य्य।

† आश्चर्य्यं भो। इहापि तृतीये प्रकोष्ठे इमानि तावत कुलपुत्रजनोपवेशन-निमित्त विरचितानि आसनानि। अर्द्धवाचित पाशकपीठे तिष्ठति पुस्तकम्। एतच्च मणिमयसारिकासहित पाशकपीठम्। इमे च अपरे मदनसन्धि-विग्रह चतुरा विविध-वर्णिका विलिप्त-चित्रफलकाग्रहस्ता इतस्तत परिभ्रमन्ति गणिका वृद्धविटाश्च। आदिशतु भवती।

‡ एतु एतु आर्य्य। इम चतुर्थ प्रकोष्ठ प्रविशतु आर्य्य।

(ङ) अर्द्धेत्यादि।—अड्ढवाचितम्—अर्द्धपठितम्। पाशकपीठे—पाशकपीठ वत विचिते आसनविशेषे। पुस्तक—ग्रन्थ, कामशास्त्रस्येति अर्थत प्राप्तम्। मणि-मयसारिकासहित—मणिनिर्म्मितपाशकक्रीडोपयोगिगुटिकायुक्त, ["एसो अ मणि मअ इत्यत्र साहीणमणिमअ" इति पाठान्तरे,—"स्वाधीनमणिमय" इति संस्कृतम्। अस्मिन् पक्षे,—स्वाधीन—स्वतन्त्रम्, अकठिनमिति यावत] पाशक पीठ—पाशकस्य—क्रीडाविशेषसाधनस्य, पीठम—आसनं, स्थानमित्यर्थ। मदनस्य—कामस्य। सन्धि—मिलन, विग्रह,—कलहश्च, तयो चतुरा,—निपुणा। विविधाभि,—नानाप्रकाराभि, वर्णिकाभि—वर्णैः, विलिप्त,—विशेषेण लिप्त [illegible] चित्रफलकम्—आलेख्यपट, तत अग्रहस्ते—हस्ताग्रे [illegible] [illegible]।

विट्। [प्रविश्यावलोक्य च]। ही, ही, भो: ! इधो वि चउट्ठे पओट्ठे जुवदिकर-ताडिदा जलधरा विअ गम्भीरं णदन्ति मुदङ्गा, खीणपुस्साओ विअ गअणादो तारआओ णिवडंति कंसतालआ, महुअर-विरुअ-महुरं वज्जदि वंसो। इअ अवरा ईसापणअ-कुविद-कामिणी विअ अंकारोविदा कररुह परामरिसेण सारिज्जदि वीणा। इमाओ अवराओ कुसुम-रस-मत्ताओ विअ महुअरिओ अदिमहुर पगीदाओ गणिआ-दारिआओ णच्चीअन्ति, णट्टअं पठीअन्ति, ससिंगारओ ओवग्गिदा। गवक्खेसु वादं गेह्णन्ति सलिलगग्गरीओ। (ढ) आदिसदु भोदी। *

* आश्चर्यं भो। इहापि चतुर्थे प्रकोष्ठे युवतिकरताडिता जलधरा इव गम्भीरं नदन्ति मृदङ्गा, क्षीणपुण्या इव गगनात् तारका निपतन्ति कांस्यताला', मधुकर-विरुतमधुरं वाद्यते वंश। इयमपरा ईर्ष्याप्रणय-कुपितकामिनीव अङ्कारोपिता कररुहपरामर्शेन सार्य्यते वीणा। इमा अपराश्च कुसुमरसमत्ता इव मधुकर्य्योऽतिमधुरं प्रगीता गणिका-दारिका नर्त्त्यन्ते, नाट्य पाठ्यन्ते सशृङ्गारा अपवलिता। गवाक्षेषु वात गृह्णन्ति सलिलगर्ग्य्यं। आदिशतु भवती।

(ढ) युवतिकरताडिता,—तरुणीकराहता। मृदङ्गा,—वाद्यभेदा। क्षीणपुण्या,—उपभुक्तसुकृतपरिपाका। कांस्यताला,—कांस्यनिर्म्मितवाद्यभेदा, "करताल" इति प्रसिद्धा, (न च तालशब्देनैव कांस्यवाद्ययन्त्रभेदबोधनात् पुन: कांस्यपदप्रयोग व्यर्थ इति वाच्य, श्रवणकुण्डलादिशब्दवत् विशेषार्थप्रतिपत्तेरावश्यकत्वात्, तेन चाव तादृशवाद्यभेदस्य कांस्यातिरिक्तधात्वनिर्म्मितत्वरूपविशेषबोध इति न कश्चित् विरोध) मर्त्त्यां हि उपचितपुण्यबलेन स्वर्लोकमुपेता गगने ताराकारेण प्रतिभासन्ते, भोगात् क्षीणे पुण्ये पुनर्भुवि निपतन्तीति प्रसिद्धि, तथा च, तादृशा स्तारका यथा अन्तरान्तरा पतन्ति, तथा अन्येष्वपि वाद्यध्वनिषु सत्सु यथाकाल मन्तरान्तरा कांस्यताला अपि पतन्त शब्दमुत्पादयन्तीति समुदितार्थ। मधुकरविरुत-मधुर—मधुकराणाम्—अलिनां, विरुतमिव—झङ्कारवत, मधुर—सुमिष्ट, श्रुतिसुखकर यथा स्यात् तथेत्यर्थ। अङ्कारोपिता—क्रोडमिहिता। कररुहपरामर्शेन—अङ्गुलिसंस्पर्शेन। सार्य्यते—सञ्चार्य्यते, वाद्यते इति यावत्। कुसुमरसमत्ता,—

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं पञ्चमं पओट्ठं पविसदु अज्जो।*

विदू। [प्रविश्य दृष्ट्वा च] ही, ही, भोः! इधो वि पञ्चमे पओट्ठे अअं दलिद्दजन-लोहुप्पादणअरो आहरइ उवचिदो हिंगुतेल्लगन्धो। विविह-सुरहि-धूमुग्गारेहिं णिच्च सन्ताविज्जमाणं णोससदि विअ महाणस दुआरमुहेहिं। अधिअं उसुमावेदि म साहिज्जमाण बहुविह भक्ख भोअण-गधो। अअं अवरो पडच्चर विअ हदपह्लदलपोट्टिं धोअदि रूपिदारओ। बहुविहाहारविआर उवसाहेदि सूवआरो। बज्झन्ति मोदआ, पच्चति अ पूवआ। (ग) [आत्मगतम्] अवि दाणिं इह वड्डिअ भुञ्जसु

---

* एतु एतु आर्य्य। इमं पञ्चमं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः।

† आश्चर्य्यं, भोः! इहापि पञ्चमे प्रकोष्ठे अयं दरिद्रजनलोभोत्पादनकर आहरत्युपचितो हिङ्गुतैलगन्धः। विविधसुरभिधूमोद्गारै नित्य सन्ताप्यमान नि श्वसितीव महानस द्वारमुखै। अधिकमुत्सुकयति मां साध्यमान बहुविध भक्ष्यभोजनगन्धः। अयमपर पटच्चरमिव हतपशूदरपेशिं धावति रूपिदारकः। बहुविधाहारविकार मुपसाधयति सूपकारः। बध्यन्ते मोदकाः, पच्यन्ते च पूपकाः। अपि इदानीमिह

सुमनोमकरन्दपानोद्भ्रान्ता। अतिमधुरं—अतिशयश्रुतिसुखावहम्। प्रगीता,—प्रकर्षेण गानपरा इत्यर्थः। गणिकादारिका,—वेश्याकुमार्य्यः। नर्त्त्यन्ते—नृत्य काय्यन्ते, नाट्याचार्य्यैरिति शेषः, एवं पाठ्यन्ते इत्यत्रापि बोध्यम्। नाट्यं—नाट्यशास्त्रम्। सशृङ्गारा —आदिरसरसिका, नाट्यरसविशेषवेदिन्य इति यावत्, [“शृङ्गारः सुरते नाट्यरसे च गजमण्डने” इति मेदिनी। नाट्यरसस्य लक्षणमप्युद्दितम् अमरटीकाकृता भरतेन यथा,—“पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा। स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम्॥” इति, यद्वा —सशृङ्गारा,—[illegible] ‘शृङ्गारः [illegible]’ इत्यमरः]। अपवर्जिता,—[illegible] [illegible] इति यावत्। सलिलगर्भाः,—[illegible] इति यावत् (“कुंजो” इति भाषा) गवाक्षेषु—[illegible] [illegible] गवाक्षेषु निधा [illegible] इति यावत्।

[illegible] —[illegible] —[illegible], [illegible]लोभोत्पादनकरः,—

त्ति पादोदअ (त) लहिस्सं ? [अन्यतोऽवलोक्य च] इदो गन्धव्वसुरगणेहिं विअ विविहालङ्कारसोहिदेहि गणिआजणेहि बन्धुलेहिं अ ज सच्च सग्गोअदि (थ) एदं गेहं। भो. ! के तुम्हे बन्धुला णाम ? †

वर्द्धित मुड्ल इति पादोदक लप्स्ये ? इह गन्धर्वसुरगणैरिव विविधालङ्कारशोभितै गणिकाजनै बन्धुलैश्च यत् सत्य स्वर्गायते इद गेहम्। भो ! के यूय बन्धुला नाम ?

लालसोद्दीपक, सततसुभुक्ताऽनन्नसन्तप्ता दरिद्रा एव सुमधुरसौरभाघ्राणेन नूनमेव लोभपरवशा भवन्तीति भाव । आहरति—आ—समन्तात्, हरति—वहति, उद्गच्छतीत्यर्थ । उपचित,—वर्द्धित । महानस—पाकस्थान, रन्धनशाला इत्यर्थ, ("रसवत्यान्तु पाकस्थानमहानसे" इत्यमर) चुल्ली वा। विविधसुरभिधूमोद्गारै,—नानाप्रकारसुगन्धधूमोद्गारणे, भवनैव च निश्वसनोत्क्षेपणे हेतुर्भोज्य । उत्सुकयति—सतृष्ण करोतीत्यर्थ:, ["उत्सुकायते" इत्यपपाठ]। साध्यमानानां—पच्यमानानां, बहुविधानाम्—अनेकप्रकाराणां, भक्ष्याणा—चव्याणां, भोजनानां—खाद्यानां, व्यञ्जनादीनामिति यावत् [भुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या करणल्युटा निष्पन्न अयं भोजनशब्द व्यञ्जनादिवचन इति न भक्ष्यपदेन पौनरुक्त्यमिति बोध्यम्] गन्ध,—आमोद । पटच्चर—जीर्णवस्त्र, ("पटच्चर जीर्णवस्त्रम्" इत्यमर)। हतपशूदरपेशि—हतानां—भोजनार्थं मारितानां, पशूनां—जन्तूनां, छागादीनामिति यावत्, उदरपेशिम्—उदरस्थदीर्घाकृतिकोमलमांसविशेषम्। धावति—प्रक्षालयति। रूपिदारक,—रूपं—पशु, ("रूप स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयो" इति मेदिनी) तद्योगात् रूपी—वैतंसिक, मांसविक्रयीत्यर्थ, तस्य दारक,—बालक, मांसिकतनय इत्यर्थ, अथवा—रूपिण—प्राणिन, पशुसमूहमिति यावत्, दारयति—विदारयति, छिनत्तीति यावत्, पशुघातक इत्यर्थ, यद्वा,—रूपी—रूपवान्, सुन्दर इत्यर्थ, दारक,—बालक । बहुविधानाम्—अनेकप्रकाराणाम्, आहाराणां—भक्षणीयानां, विकार,—विविध करण, विविधानि खाद्यवस्तूनि इत्यर्थ । उपसंधरति—सम्पादयति। सूपकार,—पाचक । मोदका,—मिष्टान्नविशेषा, "मोआ" इति भाषा। पूपका,—पिष्टकानि।

(त) वर्द्धित—वृद्धियुक्त, यथेष्टमित्यर्थ, व्यञ्जनादिनानाविधोपकरणोपचितम् इति यावत्। पादोदक—पादप्रक्षालनार्थं जलम्।

(थ) स्वर्गायते—स्वर्गवत् आचरति।

बन्धुला। वयं खलु,—

परगृहललिता, परान्नपुष्टाः,
परपुरुषैर्जनिता, पराङ्गनासु।
परधननिरता गुणेष्ववाच्या
गजकलभा इव बन्धुला ललामः॥ २८॥

विदू। आदिसदु भोदी।*

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं छट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो।†

विदू। [प्रविश्यावलोक्य च] ही, ही, भो.। इधो वि छट्ठे पओट्ठे अमू दाव सुवण्णरअणाण कम्मतोरणाइं णीलरअणविणिक्खित्ताइं इन्दाउहट्ठाणं विअ दरिसअन्ति, वेदुरिअ-मोत्तिअपवालअ पुप्फराअ इन्दणील-कक्केतरअ पउमराअ-मर-

* आदिशतु भवती।

+ एतु एतु आर्य्य। इमं षष्ठं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः।

‡ आश्चर्य्यं, भो। इहापि षष्ठे प्रकोष्ठे अमूनि तावत् सुवर्णरत्नानां कर्म्मतोरणानि नीलरत्नविनिक्षिप्तानि इन्द्रायुधस्थानमिव दर्शयन्ति, वैदूर्य्यमौक्तिक

के यूयमिति [illegible] बन्धुला स्वेषां स्वरूपं प्रकटयन्त्य आह, परगृहेति।— परगृहे—परस्थानिकभवने, ललितम्—ईप्सितं येषां ते, परावसथवासनिरता इत्यर्थः, परान्नपुष्टाः—परेषाम्—अन्येषाम्, अन्नेन—भक्ष्यद्रव्येणेत्यर्थः, पुष्टाः,—प्रतिपालिताः, परान्नभोजिन इति यावत्, तथा पराङ्गनासु—परकीयासु स्त्रीषु, परपुरुषैः,—परै-[illegible], जनिताः,—उत्पादिताः, परधननिरताः,—पराधीनजीविनः, तथा गुणेषु—[illegible], अवाच्याः,—अवचनीयाः वागगोचरगुणा इत्यर्थः, निर्गुणा इति यावत् बन्धुलाः,—उक्तलक्षणाः असतीपुत्राः, वयमिति शेषः इत्यन्वयः, गजकलभाः,—[illegible] इव, ललामः,—विहरामः, गजकलभा यथा राजमन्दिरे [illegible] इति भावः। [ललधातोरौणादिकत्वात् [illegible] "ललामा" [illegible] ॥ २८ ॥

गअ-पहुदिआइं रअणविसेसाइ अण्णोण्ण विचारेन्ति सिप्पिणो, बज्झन्ति जादरूवेहिं माणिक्काइ, घडिज्जन्ति सुवण्णालङ्कारा रत्तसुत्तेण, गत्थीअन्ति मोत्तिआभरणाइं, घसीअन्ति धीर वेदुरिआइं, छेदीअन्ति सङ्खआ, साणिज्जन्ति पवालआ, सुक्खविअन्ति ओलविदकुङ्कुमपत्थरा, सालीअदि सल्लज्जअ, विसेसेण घिस्सदि चंदणरसो, संजोईअन्ति गन्धजुत्तीओ, दीअदि गणिआ कामुकाण सकप्पूर ताम्बोल, अवलोईअदि सकडक्खअ, पअट्टदि हासो, पिवीअदि अ अणवरअ ससिक्कार मइरा। इमे चेडा, इमा चेडिआओ, इमे अवरे अवधीरिद पुत्तदारविता मणुस्सा करआ-सहिद-पीदमदिरेहि गणिआ-जणेहिं जे मुक्का ते पिअन्ति। (द) आदिसदु भोदी। ॥

प्रवालक पुष्परागेन्द्रनील कर्केतरक पद्मराग मरकतप्रभृतीन् रत्नविशेषान् अन्योऽन्यं विचारयन्ति शिल्पिन, वध्यन्ते जातरूपैर्माणिक्यानि, घट्यन्ते सुवर्णालङ्कारा रक्तसूत्रेण, ग्रथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि, घृष्यन्ते धीर वैदूर्याणि, छिद्यन्ते शङ्खा, शाण्यन्ते प्रवालका', शोष्यन्ते अवलेपितकुङ्कुमप्रस्तरा, सार्य्यते कस्तरिका विशेषेण घृष्यते चन्दनरस, सयोज्यन्ते गन्धयुक्तय, दीयते गणिका कामुकर्या सकर्पूर ताम्बूलम्, अवलोक्यते सकटाच, प्रवर्त्तते हास, पीयते च अनवरत ससीत्कार मदिरा। इमे चेटा', इमाश्चेटिका, इमे अपरे अवधीरितपुत्रदारवित्ता मनुष्या वारका-सहित पीत मदिरैर्गणिकाजनैर्ये मुक्ता ते पिबन्ति। आदिशतु भवती।

(द) कर्मेति।—कर्मतोरणानि—कर्म—शिल्पक्रिया, रचनाविशेष इति यावत्, तस्य तोरणानि—तदयनिर्म्मितवहिर्द्वारप्रदेशविशेषा इत्यर्थ। नीलरत्ने,—नीलवर्णतणिविशेषै, इन्द्रनीलैरित्यर्थ, विनिचितानि—निखचितानि, अवभासितानि सन्तीत्यर्थ। इन्द्रायुधस्थान—शक्रधनुष अवकाशभूमिमिव। दर्शयन्ति—प्रकटयन्ति, आत्मानमिति शेष, यद्वा,—सुवर्णरत्नाना कर्मतोरणानि—सुवर्णरत्नशिल्परचितप्रकोष्ठस्य बहिर्द्वारविशेषा, नीलरत्नेषु—इन्द्रनीलखचितकुट्टिमप्रदेशेषु, विनिचितानि—विच्छुरितानि, प्रतिविम्बितानि सन्तीत्यर्थ, इन्द्रायुधस्थान—इन्द्रायुधस्य—शक्रचापस्य, स्थान—साहश्य, ("स्थान साहश्येऽवकाशे" इति मेदिनी) अथवा,—स्थान—स्थिति, "कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायेन अवस्थितमिन्द्रायुधमित्यर्थ, तदिव

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं सत्तम पओट्ठं पविसदु अज्जो । *

विदू । [प्रविश्यावलोक्य च] ही, ही, भो ! इधो वि सत्तमे पओट्ठे सुसिलिट्ठ-विहंगवाडी-सुहणिसस्साइं, अस्रोस्सचुम्बण-पराइं सुहं अणुभवन्ति पारावद-मिहुणाइं । दहिभत्त-पूरिदोदरो वम्हणो विअ सुत्तं पढदि पंजरसुओ । इअं अवरा सामि-

---

* एतु एतु आर्य्य । इमं सप्तमं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्य ।

† आश्चर्य्यं, भो ! इहापि सप्तमे प्रकोष्ठे सुश्लिष्टविहङ्गवाटीसुखनिषस्मानि अन्योऽन्यचुम्बनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि । दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण

दर्शयन्ति, आत्मानमिति शेष । ["वैदुरिअ" इत्यत्र "वेरुलिअ" इति पाठेऽपि,—"वैदूर्य्य" इति संस्कृतम्] । कर्केतरक—मणिविशेष । शिल्पिन,—शिल्पकारा । जातरूपै,—स्वर्णै, ("चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने" इत्यमर) । घट्यन्ते—रच्यन्ते, [णिजन्तघटधातो कर्म्मणि रूपम्] । शाणयन्ते—शाणे घृष्यन्ते इत्यर्थ । अवलेपितम्—इतस्ततो सचितं, कुङ्कुमं येषु तथाविधा । प्रस्तरा,—पाषाणा, प्रस्तर,—कुङ्कुमाधारचर्म्मपुट, इत्याहु प्राचीना । यद्वा,—"ओसरिद" इति प्राकृतस्य "अवसारित" "आर्द्र" इति वा संस्कृतम्, तत्र अवसारितानाम्—आधारात् बहिष्कृतानां, कुङ्कुमानां प्रस्तरा, आर्द्रा,—सिक्ता, कुङ्कुमप्रस्तरा इति वाऽर्थ । ["ओसरिद" इत्यत्र "ओल्लिद" इति "अद्दिद" इति च पाठान्तरम्] । शोष्यते—शरिष्क्रियते । ["सालीअदि" इत्यत्र "सामीअदि" इति पाठान्तरे—"आर्द्रीक्रियते" इति केचित् व्याचख्यु] । अवधीरितानि—अगणितानि, पुत्रा,—सुता, दारा,—स्त्रिय, वित्तानि च—धनानि च यै तादृशा, पुत्रकलत्रधनमाया वर्जिता इत्यर्थ । करकेति ।—करका—वर्षोपलेन, वर्षोपलसदृशसान्द्रतुषारेण इति यावत्, ("वरफ" इति भाषा) सहिता—मिश्रिता, पीता—पानेन गलाधःकृता च मदिरा—मद्यं यै तादृशै, ["करआमहिदपीद" इत्यत्र "आसवकरआपीद" इति पाठान्तरे 'आसवकरकापीत" इति संस्कृतम्, तत्र आसवकरकेण—मद्यपानपात्रविशेषेण, ("करक नारिकेलकरोटिः" इति राजनिघण्टु) आपीता—सम्पूर्णं पीता इत्यर्थ] , वेश्याऽऽसक्तत्वात् पत्नीपुत्रादिकं विसृज्य सततवेश्यावासात् निःस्वत्वेन ताडिता अपि पुरुषा गन्तव्याभावतया तत्रैव स्थिता सन्त गणिका [illegible] दिशन्तीति भाव ।

संमाणणा लद्धपसरा विअ घरदासी अधिअं कुरुकुराअदि मदणसारिआ। अणेअफलरसास्साद-पहुट्टकण्ठा कुम्भदासी विअ कूअदि परपुट्टा। आलम्बिदा णागदंतेसु पञ्जरपरम्पराओ, जोधीअति लावआ, आलवीअन्ति पञ्जरकविञ्जला, पेसीअन्ति पञ्जरकवोदा। इदो तदो विविहमणिचित्तलिदो विअ अअं सहरिसं णच्चन्तो रविकिरणसन्तत्त पक्खुक्खेवेहि विधुवेदि विअ पासाद घरमोरो। (ध) [अन्यतोऽवलोक्य] इदो पिण्डीकिदा

इव सूक्तं पठति पञ्जरशुकः। इयमपरा स्वामिसम्मानना-लब्धप्रसरा इव गृह दासी अधिकं कुरकुरायते मदनसारिका। अनेकफलरसास्वादप्रहृष्टकण्ठा कुम्भदासीव कूजति परपुष्टा। आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरम्परा। योध्यन्ते लावकाः। आलप्यन्ते पञ्जर कपिञ्जलाः। प्रेष्यन्ते पञ्जर-कपोताः। इतस्ततो विविधमणिचित्रित इवायं सहर्षं नृत्यन् रविकिरणसन्तप्त पक्षोत्क्षेपैर्विधुवतीव प्रासाद गृहमयूरः।

(ध) सुश्लिष्टेत्यादि।—सुश्लिष्टा—सुघटिता, या विहङ्गवाटी—पक्षिशाला, कपोतपालिका इति यावत्, तस्यां सुखेन—अक्लेशेन, निषण्णानि—उपविष्टानि, स्थितानि इत्यर्थः, अन्योऽन्यचुम्बनपराणि—परस्परचुम्बनासक्तानि। पारावत-मिथुनानि—कपोतयुगलानि, दधिभक्तपूरितोदरं,—दध्ना—दुग्धविकारभेदेन, भक्तेन—अन्नेन च पूरितं—परिपूर्णम्, उदरं—जठरं यस्य तथोक्तः। सूक्तं—वेदोक्त-मन्त्रविशेषं, सुवचनञ्च। स्वामीति।—स्वामिनः,—पत्युः, सम्माननया—आदरेण, लब्धः,—अधिगतः, प्रसरः,—प्रभावः यया, तादृशी। कुरकुरायते—कुरकुरेति अव्यक्तं शब्दायते, अन्यत्र,—मुखरायते। मदनसारिका—"मयना" इति प्रख्याता। अनेकेति।—अनेकेषां—बहुविधानां, फलानां—रसालादीनां, रसास्वादेन,—रस ग्रहणेनेत्यर्थः, प्रहृष्टः,—परितृप्तः, कण्ठः,—कण्ठदेशो यस्याः तथोक्ता। कुम्भदासी —कुट्टिनी, ("कुम्भदासी तु कुट्टिनी" इति शब्दरत्नावली)। परपुष्टा—परभृता, कोकिला इत्यर्थः, ("वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि" इत्यमरः)। नाग दन्तेषु—गृहान्निर्गतकाष्ठखण्डविशेषेषु, गृहभित्तिप्रोथितकाष्ठकीलेषु इति यावत्, ('नागदन्तो द्विपरदे गृहान्निर्गतदारुणि" इति मेदिनी)। पञ्जरपरम्परा,—पक्षिबन्धनसाधनयन्त्रविशेषसमूहः, "पिंजरा" इति बङ्गभाषा। लावकाः,—वर्त्त पक्षिणः। पञ्जरकपिञ्जलाः,—पञ्जरावरुद्धा गौरतित्तिरयः पक्षिणः। प्रेष्यन्ते—प्रेर्यन्ते, युद्धायेति भावः। विधुवतीव—कम्पयतीव, वीजयतीव इत्यर्थः, पक्षैः,—अविधृ

विश्र चन्दपादा पदगदि सिक्खन्ता विश्र कामिणीणं पच्छादो परिब्भमन्ति राश्रहंसमिहुणा। एदे अवरे वुड्ढमहल्लका विश्र इदो तदो सञ्चरन्ति घरसारसा। ही, ही, भो:! पसारणश्र किद गणिआए णाणापक्खिसमूहेहिं। (न) ज सच्च क्खु णन्दणवण विश्र मे गणिआघरं पडिभासदि। आदिसदु भोदी। †

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं अट्ठमं पओट्ठं पविसदु अज्जो। ‡

विदू। [प्रविश्यावलोक्य च] भोदि। को एसो पट्टपावारश्रपाउदो अधिअदर अच्चब्भुद पुणरुत्तालङ्कार-लंकिदो अंगभगेहि परिक्खलन्तो (प) इदो तदो परिब्भमदि? §

इत पिण्डीकृता इव चन्द्रपादा पदगति शिक्षमाणानीव कामिनीना पश्चात् परिभ्रमन्ति राजहंसमिथुनानि। एते अपरे वृद्धमहत्तरा इव इतस्तत सञ्चरन्ति गृह सारसा। आश्चर्यं, भो! प्रसारणं कृत गणिकाया नानापक्षिसमूहै। यत् सत्य खलु, नन्दनवनमिव मे गणिकागृह प्रतिभासते। आदिशतु भवती।

‡ एतु एतु आर्य्य। इममष्टम प्रकोष्ठ प्रविशत्वार्य्य।

§ भवति। क एष पट्टप्रावारकप्रावृतोऽधिकतरमत्यद्भुतपुनरुक्तालङ्कारालङ्कृत अङ्गभङ्गै परिस्खलन्नितस्तत परिभ्रमति?

विधु करोति इति विधुशब्दात् क्विप्, ततो नामधातुत्वात् लटि अपि गुणाभावात् विधुवति, पुच्छस्थचन्द्रकाणा विस्तारात् विधुमय करोति इति यावत, "सलिलमये शशिनि रविदिधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्त॥" "सलिलमयी हि रविकिरणसम्पातात् उज्ज्वलीभवति" इति ज्योतिषोक्त। गृहमयूर,— पालितशिखी इत्यर्थ।

(न) इत पिण्डीकृता चन्द्रपादा इव राजहंसमिथुनानि कामिनीना पदगति शिक्षमाणानीव पश्चात परिभ्रमन्तीति अन्वय। पिण्डीकृता इव—राशीकृता इव। चन्द्रपादा,—चन्द्रकिरणा। वृद्धमहत्तरा,—अतिवृद्धा, रक्षकान्यादिति भाव। प्रसारण—विस्तार व्यापकत्वमिति यावत पक्षिसमूहै व्याप्तमिति यावत।

(प) पट्टप्रावारक—कौषेयोत्तरीयवस्त्रेण। प्रावृत,—वेष्टितगात्र इत्यर्थ। अङ्गभङ्गै—अङ्गानां वक्रीकरणै,—अङ्गमोटनै, वक्रताभि,—कुटिलै,

चेटी। अज्ज। एसो अज्जआए भादा भोदि। *

विदू। केत्तिअं तवच्चरणं कदुअ वसन्तसेणाए भादा भोदि? अधवा मा दाव, जदि वि एसो उज्जलो सिणिद्धो अ सुअन्धो अ, तहवि मसाणवीधीए जादो विअ चम्पअरुक्खो अणाहिगमणीओ लोअस्स। (फ) [अन्यतोऽवलोक्य] भोदि। एसा उण का फुल्लपावारअ-पाउदा, उवाणहजुअलणिक्खित्त-तेल्ल-चिक्कणेहिं पादेहिं (ब) उच्चासणे उवविट्ठा चिट्ठदि? †

चेटी। अज्ज। एसा क्खु अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ। ‡

* आर्य्य। एष आर्य्याया भ्राता भवति।

† कियत्तपश्चरणं कृत्वा वसन्तसेनाया भ्राता भवति? अथवा मा तावत्, यद्यपि एष उज्ज्वलः स्निग्धश्च सुगन्धश्च, तथाऽपि श्मशानवीथ्यां जात इव चम्पकवृक्ष अनभिगमनीयो लोकस्य। भवति। एषा पुनः का पुष्पप्रावारकप्रावृता उपानद्युगल-निक्षिप्त-तैलचिक्कणाभ्यां पादाभ्यामुच्चासने उपविष्टा तिष्ठति?

‡ आर्य्य। एषा खलु अस्माकम् आर्य्याया अत्ता (माता)।

अलङ्कृतः,—शोभितः। अङ्गभङ्गैः,—अङ्गानां—देहानां, भङ्गैः,—चालनाविशेषैः। परिस्खलन्—हिल्लोलयन्, दोलयन्निति यावत्।

(फ) केत्तिअ इति।—कियत्—किम्परिमितम्। तपश्चरणं—तपस्यामित्यर्थः। वसन्तसेनायाः,—एतावदैश्वर्य्यशालिन्या रमण्या इत्यर्थः। [अत्र "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः?। सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुकशावकः॥" इत्यादिसाहित्यदर्पणोदाहरणवत् अत्र विदूषकप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना "वसन्तसेनाया भ्रातृत्वं पुण्यातिशयलभ्यम्" इति वस्तु ध्वन्यते इति सुधीभिर्विभाव्यम्]। एतादृग्विभववत्त्वेऽपि अस्या गणिकात्वेनातिशयापवित्रतया तत्सम्पर्कः न कथमपि स्पृहणीय इति पक्षान्तरमाह, अथवेति।—श्मशानवीथ्यां—श्मशानगतपथे। अनभिगमनीयः,—अस्पृश्य इत्यर्थः, वेश्याजातत्वादिति भावः।

(ब) पुष्पप्रावारकप्रावृता—पुष्पैः प्रावारकैश्च, यद्वा,—सूच्यासूत्रचित्रितपुष्पवत् प्रावारकैः, "पुष्पपट" इति प्रसिद्धैः, प्रावृता—आच्छादिता। उपानद्युगले—पादत्राणद्वये, निक्षिप्ताभ्यां,—स्थापिताभ्यां, तैलचिक्कणाभ्यां—तैललेपनेन मसृणाभ्याम्, पादाभ्यां—चरणाभ्याम्, [पादाभ्यामिति विशेषणे तृतीया]।

विदू। अम्मो। से अपविचडाइणीए पोट्टवित्थारो॥ ता किं एदं पवेसिअ महादेवं विअ दुआरसोहा इध घरे णिम्मिदा? * (भ)

चेटी। हदास। मा एव्व उवहस अम्हाणं अत्तिअं। एसा क्खु चाउत्थिएण (म) पीडीअदि। †

विदू। [सपरिहासम्] भअवं चाउत्थिअ! एदिणा उवआरेण मं पि वम्हणं आलोएहि। ‡ (य)

---

* अहो। अस्या अपवित्रडाकिन्या उदरविस्तारः॥ तत् किमेतां प्रवेश्य महादेवमिव द्वारशोभा इह गृहे निर्मिता?

† हताश। मैवमुपहसास्माकं मातरम्। एषा खलु चातुर्थिकेन पीड्यते।

‡ भगवन् चातुर्थिक। अनेनोपचारेण मामपि ब्राह्मणमालोकय।

(भ) अहो—विस्मयजनक, "उदरविस्तार" इत्यनेनान्वेति। ["अपविच डाइणीए" इत्यत्र "करट्टडाइणीए" इति पाठान्तरेऽपि, "अपवित्रडाकिन्या" इति संस्कृतम्। तत्र करट्टशब्द महाराष्ट्रदेशभाषायाम् अपवित्रभक्ष्यभोजिद्विजवचन, तद्वत् अपवित्राया डाकिन्या इत्यर्थ]। उदरविस्तार,—कुक्षे परिसर। महादेवमिव—स्थूलाकारशिवमिव, स्थूलोदराम् इति भाव, (वसन्तसेनाया मातृ स्थौल्योत्कर्षबोधनायमेतदुपमान ज्ञातव्य, महादेवस्य स्थौल्य, विशेषत स्थूलोदरत्वञ्च लोकविश्रुतमेव)। एता—दृश्यमानां, वसन्तसेनामातरमित्यर्थ, निर्मिता—कृता। महादेवमिव एतामादौ गृहमध्ये संस्थाप्य पश्चात गृहस्यास्य ईदृशानि सुशोभनानि द्वारादि निर्मितानि किम्? अन्यदा एवंविधस्वल्पविस्तारद्वारेण द्वारप्रमाणाधिक स्थूलदेहाया अस्या गृहप्रवेश असम्भव एव स्यात् इति भाव।

(म) हताश।—हतभाग्य। इत्यर्थ। उपहस—परिहास कुरु, ["उवहस" इत्यत्र "उहसिह" इति पाठान्तरे,—"उपहसित" इति संस्कृतम्, अवजानीहि इति चार्थ] चातुर्थिकेन—प्रतिचतुर्थदिवसोदित ज्वररोगविशेषेण इत्यर्थ, यदुक्तं निदाने, "—चतुर्थोऽपि [illegible]" तथा "—अस्थिमज्जगत पुन। कुर्याच्चातुर्थक घोरमन्तक रोगसङ्करम्।" इति "चातुर्थको दर्शयति प्रभाव द्विविध ज्वर। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिक पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भव।" इति च।

(य) भगवन्—ऐश्वर्यादिषड्विधगुणविशिष्ट,—"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य

चेटी। हदास ! मरिस्ससि। *

विदू। [सपरिहासम्] दासीए धीए ! वरं इदिसो मूणपीणजढरो (र) मुदो ज्जेव। †—

सीहुसुरासवमत्तिआ एआवत्थं गदा हि अत्तिआ।
जइ मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि सिआल सहस्स-जत्तिआ ‡॥२८॥

* हताश ! मरिष्यसि।

† दास्या: पुत्रि ! वरम् ईदृशः मूनपीनजठरो मृत एव।

‡ शीधुसुराऽऽसवमत्ता एतामवस्थां गता हि माता।
यदि म्रियते अत्र माता भवति शृगालसहस्रयात्रा॥

यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इति स्मृतः॥" इत्युक्तेः। तत्प्रभावेणैव अस्या एवम् ऐश्वर्यप्राप्तिः चातुर्थिकस्य भगवत्तया आमन्त्रणमिति बोध्यम्। उपचारेण —साश्रयेणेत्यर्थः। मामपि आलोकय—मय्यपि शुभदृष्टिं पातयेत्यर्थः।

। (र) ईदृशः,—वसन्तसेनामातृसदृशः इत्यर्थः। मूनेति।—मून—वृद्धिं प्राप्तं, पीनं—स्थूलं, जठरम्—उदरं यस्य तादृशः, ["मूनम्" इति श्विधातोः, "पीनम्" इति च प्यायधातोः निष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नम्] जनः इति शेषः, वरः—मनाक्प्रियः, ("देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक्प्रिये" इत्यमरः)।

अस्याः जीवनापेक्षया मरणमेव मनाक्प्रियमिति पूर्व्वोक्तमेव युक्त्या समर्थयमानः आह, शीधुसुरेति।—शीधुसुराऽऽसवैः,—तत्तन्नामप्रसिद्धैः त्रिविधमद्यैः इत्यर्थः, मत्ता—प्राप्तमदा, सततं तत्पानरता इत्यर्थः, एतासां त्रिविधानामेव आसवानां लक्षणान्याह भावप्रकाशः, तत्र शीधोः लक्षणं गुणाश्च यथा,—"इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः शीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः शीधुः स च शीतरसः स्मृतः॥ शीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत्॥ विबन्धमेदः शोषार्शः शोफोदरकफामयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः॥" एवं सुरायाः लक्षणं गुणाश्च यथा,—"शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता। सुरा गुर्व्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदः कफप्रदा॥ ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत्॥" तथा आसवस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—"यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः। आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः॥" इति। माता—गर्भधारिणी, वसन्तसेनायाः इति शेषः, [सुस्वादोचितं मातृशब्दस्य पुनरुक्तिभिया द्वितीयपादे "अत्तिया" इत्यत्र "गत्तिया" इति पाठं कृत्वा "गतिरुद्धा" इति व्याचष्टे] एतां,—दृश्यमानाम्,

भोदि। किं तुम्हाणं जाणवत्ताइं वहन्ति ? * (ल)

चेटी। अज्ज ! ण हि ण हि। †

विदू। किं वा एत्थ पुच्छीअदि ? तुम्हाणं क्खु पेम्मणिम्मल-जले मअणसमुद्दे त्थणणिअम्बजहणा ज्जेव जाणवत्ताइं मण-हरणाइं। एव्वं वसन्तसेणाए बहुवुत्तन्तं, अट्ठपओट्ठं भवणं पेक्खिअ जं सच्चं जाणामि, एकत्थं विअ तिविट्ठअं दिट्ठं, पससिदुं णत्थि मे वाआविहवो। किं दाव, गणिआघरो ? अहवा कुवेरभवणपरिच्छेदो त्ति ? (व) कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? ‡

---

* भवति। किं युष्माकं यानपात्राणि वहन्ति ?

† आर्य्य। नहि नहि।

‡ किं वा अत्र पृच्छ्यते ? युष्माकं खलु प्रेमनिर्म्मलजले मदनसमुद्रे स्तन-नितम्बजघनान्येव यानपात्राणि मनोहराणि। एवं वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्तम्, अष्टप्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य, यत् सत्यं जानामि, एकस्थमिव त्रिविष्टपं दृष्टं, प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः। किं तावत्, गणिकागृहम् ? अथवा कुवेरभवनपरिच्छेदः ? इति। कुत्र युष्माकमार्य्या ?

अवस्था—दशा, धनवपीनत्वादिरूपामित्यर्थः, गता—प्राप्ता सती, अत्र—अस्मिन् काले यदि म्रियते—जीवनं त्यजति, (यदिशब्दयोगात् "यदायद्योरुपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति लिङ् एव प्रसक्ते 'म्रियते" इत्यत्र "म्रियेत" इत्येव साधु) तदा शृगालसहस्राणां—बहुसहस्रगोमायूनामित्यर्थः, यात्रा—उत्सवः, ("यात्रा तु यापनेऽपि स्याद् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी। यात्रा—पर्याप्तिका, सौहित्य-मिति यावत्, इति प्राचीनानां व्याख्या) भवति—जायते, (अत्रापि भवेदित्येव साधु इति बोध्यम्), इयमधुना म्रियेत चेत् ईदृशमांसलदेहम् आसाद्य शृगालानां महती तृप्तिर्भवेदिति भावः। अत्र शृगालसहस्रसहोत्सवं प्रति प्रदर्शितवाक्यार्थस्य हेतु-तया काव्यलिङ्गमलङ्कारः। आर्या वृत्तम् ॥ २८ ॥

चेटी। अज्ज। एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि, ता पविसदु अज्जो। *

विदू। [प्रविश्य दृष्ट्वा च] ही, ही, भोः। अम्भो। रुक्खवाडिआए सस्सिरीअदा॥ अच्छरीदि-कुसुमा जत्थ रोविदा अणेअ-पादवा, णिरन्तर-पादवतल णिम्मिदा जुवदिजणजहणप्पमाणा पट्टदोला, सुवण्णजूधिआ सेहालिआ-मालई-मल्लिआ णोमालिआ-कुरवआ अदिमोत्तअप्पहुदिकुसुमेहि सअं णिवडिदेहिं जं सच्चं, लहुकरेदि विअ णन्दणवणस्स (श) सस्सिरीअदं।

---

* आर्य्ये। एषा वृक्षवाटिकायां तिष्ठति, तत् प्रविशतु आर्य्यः।

† आश्चर्य्यं, भो। अहो। वृक्षवाटिकायाः सश्रीकता॥ अच्छरीतिकुसुमा यत्र रोपिता अनेकपादपाः, निरन्तरपादपतलनिर्म्मिता युवतिजनजघनप्रमाणा पट्टदोला, सुवर्णयूथिका-शेफालिका मालती मल्लिका-नवमल्लिका कुरवकातिमुक्तक-प्रभृतिकुसुमै

स्वयमेव एतादृशातुलविभवसाधनं वाणिज्यविशेषं दर्शयिष्यन् प्रश्नस्यैवानवकाशमाह, किमिति।—अत्र—एतस्मिन्, अतुलैश्वर्य्यविषये इत्यर्थः। युष्माकं—भवतीनां, वेश-वासनिरतानामित्यर्थः, [स्तनेत्यादिना अन्वयः] प्रेमनिर्म्मलजले—प्रेम—प्रणय एव, निर्म्मलम्—अतिस्वच्छम्, अतिपवित्रमिति यावत्, जलं—सलिलं यत्र तादृशे, मदनसमुद्रे—कामसागरे, स्तननितम्बजघनान्येव—स्तनौ—पयोधरौ, नितम्बः,—स्त्रीकटिपश्चाद्भागः, जघनं—स्त्रीकटिपुरोभागः, एतान्येवेत्यर्थः, ("पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" इत्यमरः)। तथा च,—वणिजो यथा पोतादिसाधनेन दुस्तर-सागरमुत्तीर्य्य विविधपण्येन धनान्यर्ज्जयन्ति, तथा यूयमपि स्तननितम्बजघनादिसाधनेन कामसागरमुत्तीर्य्य यौवनपण्येन कामिभ्यो धनान्यर्ज्जयथेति युष्माकमेव गृहविभव इति भावः। अत्र निरपह्नुतविषये मदनादौ समुद्रादेः तादात्म्येनारोपात् रूपकमलङ्कारः, तच्च मदनादौ समुद्राद्यारोपे प्रेमादौ जलाद्यारोपे कारणमिति परम्परित-रूपम्। ["वाहणाइं" इत्यत्र "मज्झाहरणाइं" इति पाठान्तरं, "मध्याभर-णानि" इति संस्कृतम्]। एकस्थं—एकत्रीभूतमित्यर्थः, त्रिविष्टपं—स्वर्गलोकः। कुबेरभवनपरिच्छेदः,—कुबेरस्य—धनपतेर्यक्षस्य, भवनपरिच्छदः,—गृहं न, गृह-मिदमिति निश्चयो वा।

(श) वृक्षवाटिकायाः,—गणिकावयस्यादिभिः सार्द्धमुपसेव्यत्वं मध्यमसौपम्यम्

[अन्यतोऽवलोक्य] इदो अ उदअन्तसूरसमप्पहेहिं कमलरत्तोप्पलेहिं सञ्झाअदि विअ (ष) दीहिआ। †

अवि अ,—

एसो असोअरुक्खो णवणिग्गदकुसुमपल्लवो भादि।
सुभडो व्व समरमज्झे घण-लोहिद पङ्क-चच्चिओ ‡॥ ३०॥

भोदु, ता कहिं तुम्हाणं अज्जआ? §

स्वयं निपतितैरत्र सत्य, लघूकरोतीव नन्दनवनस्य सश्रीकताम्। इतश्च उदयत्सूर्य्यसमप्रभैः कमलरक्तोत्पलैः सन्ध्यायते इव दीर्घिका।

‡ अपि च,—एषोऽशोकवृक्षो नवनिर्गतकुसुमपल्लवो भाति।
सुभट इव समरमध्ये घनलोहितपङ्कचार्च्चितः॥

§ भवतु, तत् कुत्र युष्माकमार्य्या?

उपवनस्येत्यर्थः, सश्रीकता—रमणीयत्वम्। अच्छेत्यादि।—अच्छा—निर्मला, मनोहरेति यावत्, रीतिः,—दलानां विन्यासप्रकारः, नीलपीतादिवर्णानां विन्यासपरिपाटी वा येषां तादृशानि कुसुमानि—पुष्पाणि येषां तथोक्ताः। [“अच्छरीदि कुसुमा णअ णाविदा अणेअपादआ” इत्यत्र “अच्छरीअकुसुमपत्थारारोविदाणेअपादवा” इति पुस्तकान्तरसम्मतपाठे “आश्चर्य्यकुसुमप्रस्तारारोपितानेकपादपाः” इति संस्कृतम्। प्रस्तारः,—विस्तार इत्यर्थः]। निरन्तरेति।—निरन्तराः,—घनसन्निविष्टाः, ये पादपाः,—शाखिनः तेषां तले—अधोदेशे, निर्म्मिता—रचिता [एतेन पादपानां घनसन्निविष्टतया तत्तलस्थदोलायाः प्रच्छायप्रदेशवर्त्तित्वं सूचितम्]। युवतिजननितम्बप्रमाणा—तरुणीजननितम्बपरिमिता, [एतेन दोलायन्त्रस्थासनस्य सुविस्तृतत्वं सूचितम्] पट्टदोला—कौषेयसूत्रावलम्बित-उद्यानक्रीडासाधनदोलनयन्त्रमित्यर्थः। सुवर्णयूथिका—सुवर्णवर्णा यूथिका अतिमुक्तकः,—माधवीलता। लघूकरोतीव—खर्व्वीकरोतीव, [इत्युत्प्रेक्षा]। नन्दनवनस्य—स्वर्गस्थनन्दनकाननस्यापीत्यर्थः।

चेटी। अज्ज ! ओणमेहि दिट्ठिं, पेक्ख अज्जअं। *

विदू। [दृष्ट्वा उपसृत्य च] सोत्थि भोदीए ? †

वस। अये ! मैत्रेयः !! [उत्थाय] स्वागतम् ? इदमासनम्, अत्रोपविश्यताम्। (स)

विदू। उवविसदु भोदी। ‡ [उभावुपविशतः]।

वस। अपि कुशलं सार्थवाहपुत्रस्य ?

विदू। भोदि ! कुसलं। §

वस। आर्य्य मैत्रेय ! अपीदानीम्,—

गुणप्रवालं विनयप्रशाखं विस्रम्भमूलं महनीयपुष्पम्।
तं साधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं सुहृद्विहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ?॥३१॥

* आर्य्ये। अवनमय दृष्टिं, पश्य आर्य्याम्। † स्वस्ति भवत्यै ?
‡ उपविशतु भवती। § भवति ! कुशलम् ?

नववहिर्गता, कुसुमपल्लवा,—पुष्पपर्वाणि, यस्य तथोक्तः, अत एव समरमध्ये—रणान्तरे, घनलोहितपङ्कचार्च्चिक—घने,—सान्द्रे, लोहिते,—रक्ते, एव पङ्के,—कर्द्दमे, कर्द्दमवद्गाढेरित्यर्थः, चर्च्चा—अङ्गरागशोभा, तां वेद, तया युक्त इत्यर्थः, ["क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्" (४ । २ । ६ पा०) इति ठक्। अथ "चच्चिक्को" इत्यस्य "चाक्चक्य" इति संस्कृतं भवेत्, तदा सुष्ठु स्यात्। तत्र घनेन—घनीभूतेन, रक्तपङ्केन, चाक्चक्य—सौन्दर्य्यं यस्य तादृशः इत्यर्थः] सुभटः,—सुयोद्धा इव, एषः,—सम्मुखवर्त्ती, अशोकवृक्षः,—अशोकपादपः, भाति—शोभते। अत्र रक्ताक्तशौर्य्यपुरुषेण लोहितकुसुमसमन्विताशोकपादपस्य अवैधर्म्यसाम्यकथनादुपमा नामालङ्कारः। आर्य्या वृत्तम् ॥३०॥

(स) "अये ! मैत्रेय" इत्यादिवाक्यं वसन्तसेनाया वैदग्ध्यद्योतनाय संस्कृतभाषया निबद्धं, तदाह भरतः,—"कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः। योषित्सखी-बालवेश्याकितवाप्सरसां तथा। वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा॥" इति।

य एव बन्धुमन्याः, विभववन्तमाश्रयन्ति, त एव क्षीणे विभवे तमुपेक्षन्ते इति प्रसिद्धिः, सम्प्रति क्षीणधनं चारुदत्तं सुहृद्वान् इदानीमपि सेवते किम् ? इति जिज्ञासमाना ऽऽह, गुणप्रवालमिति।—सुहृदः,—मित्राणि एव, विहङ्गाः,—पक्षिणः, गुणाः,—दयादाक्षिण्यादय एव, प्रवालाः,—पल्लवाः यस्य तथोक्तं, विनयः,—नम्रता एव,

विदू। [स्वगतम्] सुट्ठु उवलक्खिद दुट्ठविलासिणीए। (छ) [प्रकाशम्] अधइं (क)। *

वस। अये! किमागमनप्रयोजनम्?

विदू। सुणादु भोदी,—तत्तभव चारुदत्तो सीसे अञ्जलिं कदुअ भोदिं विण्णवेदि—"। †

वस। [अञ्जलिं बद्ध्वा] किमाज्ञापयति?

विदू। "—मए तं सुवण्णभण्डअं विस्सम्भादो अत्तणकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारिद, सो अ सहिओ राअवात्थहारी (ख) ण जाणीअदि, कहिं गदो त्ति"। ‡

---

* सुष्ठु उपलक्षित दुष्टविलासिन्या। अथकिम्।

† शृणोतु भवती,—तत्रभवान् चारुदत्त शीर्षे अञ्जलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति—"।

‡ "—मया तत् सुवर्णभाण्डं विश्रम्भादात्मीयमिति कृत्वा द्यूते हारित, स च सभिको राजवार्त्ताहारी न ज्ञायते, कुत्र गत इति"।

प्रशाखा—प्रकटा शाखा यस्य तादृश, विश्रम्भ,—विश्वास एव, मूलं यस्य तथोक्त, महनीयपुष्प—महनीय—पूजनीय, पूजनीयचरित्रमेव इति यावत, पुष्प—कुसुम यस्य तादृश, तथा स्वगुणै,—विशिष्टात्मगुणै, [अभेदे तृतीया] फलाढ्य,—उत्कृष्टगुणफलयुक्तमित्यर्थ, त—चारुदत्तरूप, साधुद्रुम—सज्जनपादप, सुख—सानन्द यथा तथेत्यर्थ, आश्रयन्ति?—आश्रित्य वर्त्तन्ते किम्? इत्यर्थ। अत्र निरपह्नुतविषये चारुदत्तादौ द्रुमादिकस्याभेदेनान्वयात् रूपकमलङ्कार, तच्च, चारुदत्ते द्रुमारोपणादेव प्रशाखाद्यारोपे कारणमिति परम्परितरूपं बोध्यम्। उपजातिर्वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(छ) उपलक्षितम्—अनुमितम्, अधिकाश एव सुहृदा तमिदानीमधनं ज्ञात्वा विरहय्य तं यत उपक्रान्तं तदस्य बुद्धिप्रतिभा सम्यक् परिस्फुटा इत्येव [illegible] इति भाव।

चेटी। अज्जए। दिट्ठिआ वड्ढसे, अज्जो जूदिअरो संवुत्तो।*(ग)

वस। [स्वगतम्] कधं। चोरेण अवहिदं पि सोण्डीर-दाए (घ) जूदे हारिदं त्ति भणादि॥ अदो ज्जेव कामीअदि।†

विदू। ता तस्स कारणादो गेह्लदु भोदी इमं रअणावलिं।‡

वस। [आत्मगतम्] किं दंसेमि तं अलङ्कारअं? [विचिन्त्य] अथवा ण दाव।§

विदू। किं दाव, ण गेह्लदि भोदी एदं रअणावलिं?¶

वस। [विहस्य (ङ) सखीमुखं पश्यन्ती] मित्तेअ। कधं ण गेह्लिस्सं

* आर्य्ये। दिष्ट्या वर्द्धसे, आर्य्यो द्यूतकरः संवृत्तः।

† कथं। चौरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति॥ अत एव काम्यते।

‡ तत् तस्य कारणात् गृह्णातु भवती इमां रत्नावलीम्।

§ किं दर्शयामि तमलङ्कारम्? अथवा न तावत्।

¶ किं तावत्, न गृह्णाति भवती इमां रत्नावलीम्?

मैतावद्विश्वस्त, यत् त्वया न्यासीकृतमपि वस्तु आत्मीयत्वेन मन्यमानः द्यूते पणतया कल्पितवानिति भावः। राजवार्त्ताहारी—राजवार्त्तावहः, राजवार्त्तामादाय स कुत्र गत इति न ज्ञायते इत्यर्थः। [एतेन तदलङ्कारस्य सहसा पुनः प्राप्त्याशा न सम्भाव्यते इत सूच्यते। लल्लादीक्षितस्तु,—"राअवात्थहारी" इत्यत्र "राआवत्थ आरी" इति पाठमङ्गीकृत्य "राजावश्यकारी" इति अनूद्य च, राज्ञः अवश्यम्—अवश्यकृत्यं, करोतीति व्याचख्यौ। "राजापावकारी" इति कश्चित्] "राजवार्त्ता हरे." इति साधु संस्कृतम्।

(ग) द्यूतकरादयो नष्टचरित्रा एव वेश्यानां नायका भवन्ति, चारुदत्तस्य द्यूतकरत्वे वेश्याऽऽसक्तिरवश्यम्भाविनीति चेट्या आनन्दकारणम्, अत एव "दिष्ट्या वर्द्धसे" इत्युक्तम्। तदेव वृद्धिकारणं दर्शयन्ती आह, अज्जो इति।—द्यूतकरः,—द्यूतासक्तः।

(घ) शौण्डीरतया—अत्यौदार्य्येण इत्यर्थः।

(ङ) विहस्य—मध्यमं हास्यं कृत्वेत्यर्थः,—"आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निस्वनं तथा। प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः॥" इत्युक्तलक्षणं नात्युच्चैः नातिनीचैः हास्यं कृत्वेति यावत्,("मध्यमः स्याद्विहसितम्" इत्यमरः)। चौरेणापहृतमपि अलङ्कार

रत्रणावलिं ? [इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति। स्वगतम्] कध। झीणकुसुमादो वि सहआरपादवादो मअरन्दविन्दओ णिवडन्ति ? (च) [प्रकाशम्] अज्ज! विस्सवेहि तं जूदिअरं मम वअणेण अज्जचारुदत्त, अहं वि पदोसे अज्ज पेक्खिदुं आअच्छामि त्ति। * (छ)

विदू। [स्वगतम्] किं अस्स तहिं गदुअ गेह्लिस्सदि ? (ज) [प्रकाशम्] भोदि! भणामि,—[स्वगतम्] "णिअत्तीअदु इमादो गणिआपसङ्गादो" त्ति। † (झ) [इति निष्क्रान्तः]।

---

* मैत्रेय! कथं न गृहीष्यामि रत्नावलीम् ? कथम्! हीनकुसुमादपि सहकारपादपात् मकरन्दबिन्दवो निपतन्ति ? आर्य्य! विज्ञापय तं द्यूतकरं मम वचनेन आर्य्यचारुदत्तम्, अहमपि प्रदोषे आर्य्यं प्रेक्षितुमागच्छामीति।

† किमन्यत् तत्र गत्वा ग्रहीष्यति ? भवति! भणामि,—"निवर्त्ततामस्मात् गणिकाप्रसङ्गात्" इति।

यदस्य द्यूतापहृतत्वेन प्रकाशयति, तस्य आमूलवृत्तान्तन्तु वयमपि पूर्व्वमेव विज्ञाता इति हास्यकारणमत्र उन्नेयम्।

(च) हीनकुसुमात्—पुष्पविरहितादपि, [एतेन पादपस्य मकरन्दसत्तासम्भव सूचित। तथा च कुसुमशून्यसहकारपादपात् मकरन्दपातरूपात सामान्यादप्रस्तुतात् निहतचारुदत्तादेरत्नावल्यागमरूपविशेषप्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कार.]।

(छ) "द्यूतकरम्" इति वचना सोत्प्रासवचनम्। प्रदोषे हि चन्द्रोदयो भवति, तत्र दृष्टा मत्ता भवन्ति चकोर्य्यः, अहमपि प्रदोषे त्वन्मुखचन्द्रं दृष्ट्वा तथा भविष्यामीति एतद्वाक्यात् ध्वन्यते इति निपुणैर्विचारणीयम्।

(ज) वेश्यागमनदुर्व्यसनिनं विदूषकं, हारं लब्धा इयं पुनरपि किञ्चिद्वस्तु तत्र हर्त्तुं मनुनिष्यतीति चिन्तयति, किमन्यदिति।—रत्नावलीभिन्नमपरं किञ्चिदित्यर्थः।

(झ) गणिकाप्रसङ्गात्—वेश्यासङ्गात्, वसन्तसेनया, प्रदोषे आगमनं चारुदत्तसमीपमागमनवार्त्ता विज्ञापयितुमादिष्टः विदूषकः केवलं "भणामि" इत्युक्तवान्, किन्तु किं भणामि इति तु प्रकाशं नोक्तवानिति वसन्तसेना तदुक्तमेव वदिष्यति इत्यवगम्य, विदूषकस्तु स्वगतेन भणामीत्यस्य कथ्यपदत्वेन निवर्त्ततामित्यादिवाक्य हृदयानिति कवेर्व्वचनविन्यासकौशलं दृष्टं भिन्नमिदम्।

वस। हञ्जे! गेह्ण एद अलकारअं; चारुदत्त अहिरमिदु गच्छम्ह। *

चेटी। अज्जए! पेक्ख पेक्ख, उण्णमदि अकालदुद्दिन। † (ज)

वस। उदयन्तु नाम मेघाः, भवतु निशा, वर्षमविरत पततु।
गणयामि नैव सर्व्वं दयिताऽभिमुखेन हृदयेन ॥ ३२ ॥

हञ्जे! हार गेह्णिअ लहुं आअच्छ। ‡ [इति निष्क्रान्ता सर्वे]।

इति मदनिकाभुज्जिलको नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

---

* चेटि! गृहाणैतमलङ्कारम्, चारुदत्तमभिरन्तु गच्छाम।

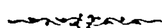
† आर्य्ये! पश्य पश्य, उन्नमति अकालदुर्दिनम्।

‡ चेटि! हारं गृहीत्वा लघु आगच्छ।

(ज) अकाले—असमये, दुद्दिन—मेघादय, "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्द्दिनम्" इति अमरोक्तिसत्त्वेऽप्यत्र लक्षणया दुर्द्दिननिमित्तीभूतमेघोदय एव बोध्यते। अत्र "पौषादि चतुरो मासान् प्रोक्ता वृष्टिरकालजा" इति ख्यत्युक्ताकालवर्षा बोध्या, तथा च "ईदृशे दुर्द्दिने तव वहिर्गमनं न युक्तिसिद्धम्" इति चेट्या आशय।

अविज्ञातहृदये! किं मामिदानीं दर्शयसि जलदोदयविभीषिकाम्? सम्प्रति तत्प्रणयसमाकृष्टहृदयाया मम अभिसारप्रतिरोधाय किमपि नालमित्याह, उदयन्त्विति।—मेघाः,—जलदा, उदयन्तु—उद्गच्छन्तु, नाम इति स्वीकारे, ("नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च। सम्भाव्यकुत्साप्राकाम्यविकल्पेऽपि च दृश्यते॥" इति मेदिनी) निशा—अन्धकारमयी रात्रिरित्यर्थ, भवतु—अस्तु, अविरत—निरन्तरं, वर्षं—वृष्टिः, पततु—चरतु, अहं दयिताभिमुखेन—प्रियाभिमुखगमनोत्सुकेन, हृदयेन—चेतसा, एतत् सर्वं—मेघोदयादिरूप, नैव गणयामि—लक्षयामि। एतेषाम् एकैकस्यैव गमनविघातकत्वेऽपि युगपत् सर्व्वोदयेऽपि नाहमिदानीं कथमपि स्थातुं शक्ष्यामि इति भाव। आर्य्या वृत्तम् ॥ ३२ ॥

इत्यगपशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां
चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

[ततः प्रविशति आसनस्थः सोत्कण्ठश्चारुदत्तः]।

चारु। [ऊर्द्ध्वमवलोक्य] उन्नमति अकालदुर्दिनम् । यदेतत्—

आलोकितं गृहशिखण्डिभिरुत्कलापैः
हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्मनस्कैः ।
आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरीक्षम्
उत्कण्ठितस्य हृदयञ्च समं रुणद्धि ॥ १ ॥

पूर्व्वप्रस्तुतमकालदुर्द्दिनमेव तत्तत्प्रचर्णोल्लेखपुरःसरं षड्भिः श्लोकैरुपवर्णयन्नाह, आलोकितमिति ।—उत्कलापैः,—ऊर्द्ध्वप्रसारितबर्हैः, प्रकृतिसिद्धानन्दसमुद्भवादिति भावः, (मेघोदये हि कलापिनः परमानन्देनोत्कलापा भवन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः, "मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनाम्" इति दर्पणकृद्वचनात्) गृहशिखण्डिभिः,—गृहपालितमयूरैः आलोकितं—सस्पृहं दृष्टं, तथा यियासुभिः,—यातुं—मेघदर्शनात् गन्तुमिच्छुभिः, मानसं सरः इति शेषः, ("जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः" इति कविसमयप्रसिद्धिप्रस्तावे दर्पणकृद्वचनात्) अत एव उन्मनस्कैः,—मानसगमनाय अत्यैकाग्रतया अन्यमनस्कैरित्यर्थः, हंसैः,—मरालैः, अपाकृतं—निराकृतम्, अनभिनन्दितमिति यावत्, इदानीन्तनमेघोदयस्य आकालिकत्वादिति भावः, ["अपाकृतम्—अपकारकमिव मत्वा त्यक्तम्" इति लल्लादीक्षितव्याख्यानम्] आकालिकम्—असमयोत्पन्नं दुर्द्दिनं—दुः—दुष्टम्, वर्षणालोकाभावादिना अप्रीतिकरं, दिनं यस्मात् तत् मेघ इत्यर्थः (दुर्द्दिनशब्देनात्र लक्षणया मेघ एव बोध्यः) सपदि—झटिति, अतर्कितमुदितमित्यर्थः, अन्तरीक्षम्—आकाशम्, उत्कण्ठितस्य—प्रियविरहोत्कण्ठिकाकुलस्य मम हृदयम्—अन्तःकरणञ्च समं—युगपत्, रुणद्धि—आवृणोति, पक्षे,—[illegible] । अत्र समंमिति [illegible] ,—"[illegible] ।" इति दर्पणः, [illegible] । वसन्ततिलकं वृत्तम् । १ ।

अपि च,—

मेघो जलार्द्रमहिषोदर-भृङ्गनीलो
विद्युत्प्रभारचित-पीत-पटोत्तरीय: ।
आभाति संहतबलाक-गृहीतशङ्ख:,
खं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्त: ॥ २ ॥

तदेव प्रकारान्तरेण वर्णयन्नाह, मेघ इति।—जलार्द्रमहिषस्य—जले अवस्थानात् क्लिन्नदेहस्य महिषस्य इत्यर्थः, उदरं—कुक्षिः, (महिषस्य सहजश्यामत्वेऽपि सद्यो जलोत्थितावस्थायां श्यामत्वातिशय्यं, तत्रापि उदरस्य श्यामताया विशेषो बोध्यः) तथा भृङ्गश्च—भ्रमरश्च, तद्वत् नीलः,—श्यामः, विद्युत्प्रभया—तडित्प्रकाशेन, रचितं—कल्पितं, चित्रितमित्यर्थः, पीतपटः इव—पीतवसनमिव, उत्तरीयम्—ऊर्द्धदेहप्रावरणवसनमित्यर्थः, यस्य तादृशः, यद्वा,—विद्युत्प्रभा एव रचितं—चित्रितं, पीतं—गौराभञ्च, पटः—परिधेयवस्त्रम्, उत्तरीयञ्च यस्य तादृशः, तथा संहतः,—पुञ्जीभूतः, संलग्न इत्यर्थः, स्वगात्रे इति भावः, बलाकः,—बक एव, [बलाकशब्दः पुलिङ्गोऽपि दृश्यते, स एवात्र प्रयुक्तः, बलं—कम्पनम्, अकति—गच्छति, अनेन—शक्त्या, अकति—ऊर्द्धं गच्छति, इति वा व्युत्पत्त्या बल+अक-अच् इति पवर्गीयबकारादिबलाकशब्दः निष्पद्यते। "वल संवरणे" इति भौवादिकात् दन्त्यवकारादिवलधातोः आकन् प्रत्ययेन च वलाक इति पदं भवितुमर्हतीति बोध्यम्] गृहीतशङ्खः,—हस्तधृतपाञ्चजन्यं यस्य तथाभूतः, मेघः,—जलदः, अपरः,—अन्यः, प्रसिद्धातिरिक्त इत्यर्थः, केशव इव—वामनरूपधारी नारायण इव, खम्—आकाशम्, आक्रमितुम्—आच्छादयितुम्, अन्यत्र,—पादविक्षेपेण अधिकर्तुमित्यर्थः, प्रवृत्तः,—उद्युक्तः सन्, आभाति—विराजते। पुरा किल वामनरूपो हरिः बलियज्ञे त्रिपादमितां भूमिं भिक्षित्वा एकेन पदा आकाशमाचक्रामेति पौराणिकी वार्त्ताऽत्रानुसन्धेया। अत्र प्रसिद्धातिरिक्तकेशवस्याभेदेन मेघे उत्कटकोटिकसंशयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, एवं प्रथमे पादे तादृशमहिषोदरभृङ्गाभ्यां मेघस्य अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमा, द्वितीये च विद्युत्प्रभाया विषयस्य तादात्म्येनारोपितस्य पीतोत्तरीयस्य केशवसाम्यरूपप्रकृतार्थोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः, तृतीये च निरपह्नुतविषये बलाके शङ्खस्य अभेदेनारोपात् रूपकम् इत्येतेषामलङ्काराणां परस्परसापेक्षतया सङ्करः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

किञ्च,—

केशवगात्रश्यामः कुटिल-बलाकावली रचितशङ्खः ।
विद्युद्गुण-कौशेयश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥ ३ ॥

एता निषिक्त रजतद्रव-सन्निकाशा
धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।
विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टा-
श्छिन्ना इवाम्बरपटस्य दशाः पतन्ति ॥ ४ ॥

उक्तमेवाद्यनाश्रया पुनः प्रकारान्तरेणाह, केशवेति।—केशवगात्रवत्—श्रीकृष्णाङ्गमिव श्यामः—नीलः, कुटिला—वक्रगमनशीला, या बलाकावली—बकपङ्क्तिः, सा एव (शुभ्रत्वादिति भावः) रचितः,—धृतः, शङ्खः येन तथोक्तः, तथा विद्युदेव—तडिदेव गुणः,—तन्तुः, विद्युद्गुणः, स एव कौशेयं—चीनवस्त्रं यस्य सः तथोक्तः, ("कौशेयं क्रिमिकोशोत्थम्" इत्यमरः) मेघः,—जलधरः, चक्रधर इव—कृष्ण इव, उन्नतः,—उदितः । अतिगाढनीलोज्ज्वलाकृतिः शुभ्रबकराजिविराजितः विद्युद्विलासरुचिरो जलधरः, श्यामलसुन्दराकृतिः करधृतशङ्खः पीतवसनः देवकीनन्दन इवाभातीति सरलार्थः । तथा चात्र तादृशविशेषणविशिष्टमेघस्य तादृशविशेषणोपेतचक्रधरेण सर्वैर्धर्मैः साम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः, सा च निरपह्नुतविषये बलाकादौ शङ्खादेस्तादात्म्येन अध्यवसानात् रूपकेणानुप्राणितेति बोध्यम् । आर्या वृत्तमिदम् ॥ ३ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण तदेव दुर्दिनमुपवर्णयन्नाह, एता इति।—निषिक्ताः,—क्षरिताः ये रजतद्रवाः,—द्रवीभूतरजतानीत्यर्थः, तेषां सन्निकाशाः,—सदृश्यः, ["निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । तुल्याद्या—" इत्यमरप्रमाणात् "इककाश" इति वार्त्तिकेन दीर्घस्य वैकल्पिकत्वात् ह्रस्वादिर्दीर्घादिर्वा नीकाशशब्दः सदृशार्थस्य वाचकः] जलदोदरेभ्यः,—मेघजठरेभ्यः, मेघाभ्यन्तरादित्यर्थः, पतिताः,—च्युताः, एताः,—परिदृश्यमानाः, धाराः,—जलधाराः, विद्युदेव—तडिदेव, प्रदीपशिखा—दीपज्वाला तया क्षणेन—मुहूर्त्तकालेन, नष्टाः,—ध्वान्ताच्छन्नतया अदृश्यमानाः दृष्टाः—प्रकाशे विद्युत्प्रदीपशिखया दृष्टिविषयं प्रापिता इत्यर्थः, अम्बरपटस्य—आकाशरूपवस्त्रस्य दशाः,—प्रान्तभागाः, सूत्राणीत्यर्थः, (दशानां शुभ्रत्वेन आकाशात् लम्बमानत्वेन च धारासादृश्यं बोध्यम्) छिन्नाः,—उत्तरपार्श्वस्थानात् त्रुटिताः इव पतिता—दृश्यन्ते, पतन्ति—पतन्तीत्यर्थः । अत्र प्रकृते जलधारापाते दृश्यमानस्याम्बरपटदशापातस्य सम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, सा च

संसक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडीनैरिव
व्याविद्धैरिव मीनचक्रमकरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छ्रितैः।
तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मेघैः समभ्युन्नतैः
पत्त्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विश्लेषितैर्वायुना॥ ५॥
एतत्तद्धृतराष्ट्रचक्र-सदृशं मेघान्धकारं नभः,
हृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी।

अनपह्नुतविषयेऽम्बरादौ पटादेस्तादात्म्येनारोपात् रूपकेणानुप्राणिता, एवम् अम्बर पटस्येत्यत्र "भुजङ्गकुण्डली" इत्यादिवत् अम्बरशब्दस्य आपाततः वस्त्रार्थतया पुनरुक्तावत् आभासमानत्वात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः, इत्येषां परस्परमङ्गाङ्गित्वेन साङ्कर्यम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ४॥

तदेवाकालदुर्दिनं भङ्ग्यन्तरेण वर्णयन्नाह, संसक्तैरिति।—संसक्तैः,—परस्पर-मिलितैः, चक्रवाकमिथुनैः,—कोकयुगलैरिव, प्रडीनैः,—उड्डीयमानैः, हंसैः,—मरालैरिव, व्याविद्धैः,—समुद्रमन्थनादुत्पतितैः, परितो भ्रान्तैरिति वा, मीनानां—मत्स्यानां, चक्रैः,—समूहैः, तथा मकरैः,—स्वनामख्यातजलजन्तुविशेषैः इव, प्रोच्छ्रितैः,—समुन्नतैः, हर्म्यैः,—प्रासादैरिव, तैः तैः,—तत्तद्विशेषस्थितैरित्यर्थः, आकृतिभिः,—आकारभेदैः, विस्तरैः,—बहुलैः, वायुना—वातेन, विश्लेषितैः,—विभेदं गमितैः, इतस्ततश्चालितैरित्यर्थः, ["विश्लेषितैः" इत्यत्र "विश्लेषितम्" इति पाठान्तरे गगनविशेषणं बोध्यम्] वायुवशात् विभिन्नाकारतया बहुविधैरिति यावत्, अनुगतैः,—युक्तैः, समभ्युन्नतैः,—अत्युच्छ्रितैः, मेघैः,—जलदैः, करणीभूतैरित्यर्थः, इह—एतत्प्रदेशोर्द्ध्वदेशावच्छिन्नं, गगनम्—आकाशतलं, पत्त्रच्छेद्यम्—आलेख्यमिव, भाति—विराजते, गगनं चित्रमिव रमणीयं शोभते इत्यर्थः। [मल्लादीक्षितस्तु "पत्त्रच्छेद्यपदम् आलेख्यापरपर्यायस्य चित्रपदार्थस्य वाचकं रूढम्" इत्याह]। अत्र वायुवेगविच्छिन्ने प्रकृते मेघे तत्तद्विशेषणविशिष्टानां परेषां चक्रवाकमिथुनादीनां उत्कटकोटिकसंशयात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५॥

सादृशे काले यादृशः स्वभावः समुत्पद्यते, स एव इदानीमपि जात इति दर्शयन्नाह, एतदिति।—एतत्—दृश्यमानं, मेघान्धकारं—मेघैः,—जलदैः, अन्धकारः,—ध्वान्तं, यस्मिन् तत्, मेघावृततया प्रगाढतमसमाच्छन्नमित्यर्थः, नभः,—आकाशं, तत्—प्रसिद्धम्, (तच्छब्दोऽत्र प्रसिद्धार्थे पर्यवसितः, तस्मादेव चात्र यच्छब्दस्य

अक्षद्यूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलः,
हंसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्य्यां गताः ॥६॥

नापेक्षा, यदुक्तं दर्पणकृद्भिः विश्वनाथपादैः,—"तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्य नापेक्षणमेव" इति) धृतराष्ट्रचक्रस्य—धृतराष्ट्रसैन्यस्य, ("चक्रं कोके पुमान् क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः" इति मेदिनी) सदृशं, वर्त्तते इति शेषः, [सादृश्यञ्च तयोरन्धकारकारित्वेन तत्कारित्वञ्च सैन्यस्य रथचक्राद्युत्थितप्रधूलिपटलैः, नभसश्च सान्द्रजलधरनिकरैः चन्द्रार्कमण्डलाच्छादकतयेति बोध्यम्, "धृतराष्ट्रवक्त्रसदृशम्" इति पाठे तु,—प्रगाढमेघेन आच्छादनात् चन्द्रसूर्य्यशून्यतया प्रगाढान्धकारं नभः, धृतराष्ट्रस्य अन्धतया चक्षुर्द्वयविहीनेन तद्वक्त्रेण सदृशमित्यर्थः] तथा शिखी—मयूरः, अतिदर्पितबलः,—अतिदर्पितम्—अतिशयगर्व्वितं, बलं—सैन्यं यस्य तादृशः, गर्व्वितसैन्यसमभिव्याहृत इत्यर्थः, पक्षे,—अतिदर्पितं—मेघसन्दर्शनजानन्देनात्यन्तगर्व्वाभिव्यञ्जकं बलं—रूपम्, आकृतिरित्यर्थः यस्य सः, ("बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः" इति मेदिनी) दुर्य्योधनो वा—दुर्य्योधन इव, ("वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये" इति विश्वः) हृष्टः,—आनन्दितः सन्, गर्ज्जति—शब्दायते, पक्षे—सदर्पमुच्चैर्वदति, (दर्पितबलत्वञ्च शिखिनो मेघदर्शनेन, दुर्य्योधनस्य च

[विचिन्त्य] चिरं खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य, नाद्यापि आगच्छति।

विदू। [प्रविश्य] अह्मो! गणिआए लोभो अदक्खिणदा अ; जदो ण कधा वि किदा अणआए, अणाअरेण ज्जेव अभणिअ किं पि एव्व ज्जेव गहिदा रअणावली। एत्तिआए रिद्धीए ण तए अहं भणिदो,—"अज्ज मित्तेअ! वीसमीअदु, मल्लकेण पाणीअं पि पिबिअ गच्छीअदु" त्ति। ता मा दाव, दासीए धीआए गणिआए मुहं पि पेक्खिस्सं। (क) [सनिर्वेदम्]

* अहो! गणिकाया लोभः अदक्षिणता च, यतो न कथाऽपि कृता अनया, अनादरेणैव अभणित्वा किमपि एवमेव गृहीता रत्नावली। एतावत्या ऋद्ध्या न तया अहं भणितः,—"आर्य मैत्रेय! विश्रम्यतां, मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यताम्" इति। तत् मा तावत्, दास्याः पुत्र्याः गणिकायाः मुखमपि द्रक्ष्यामि।

यान्ति हंसाः" इति कविसमयप्रसिद्धेः, अन्यत्र,—अज्ञाने—परैरविदिते स्थाने, विराटराज्ये इत्यर्थः, चर्य्या—छद्मवेशेनाज्ञातवासः ["अज्ञातचर्य्याम्" इत्यत्र "परिचर्य्या परिसर्य्या-मृगया-ऽटाट्यानामुपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति सूत्रे परैरविवचनात् चरधातोः क्यप्प्रत्यये रूपं सिद्धम्। "अज्ञातचर्य्यम्" इति पाठान्तरे तु—"गदमदचरयमश्चानुपसर्गे" (३।१।१०० पा०) इति यत्प्रत्ययः] गताः,—प्राप्ताः। अत्र हंसादीनां पाण्डवादिभिर्वैधर्म्यसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ६॥

(क) अदक्षिणता—अनुदारता, ["अणआए" इति प्राकृतस्य "अनयया" इति वा संस्कृतम्, नास्ति नयः,—नीतिः, यस्याः तथोक्तया, अनीतिमत्या इत्यर्थः। "अणआ" इति पाठान्तरे,—"अनया" इति संस्कृतं साधुतया न सङ्गच्छते, अन्या इत्येव सङ्गतम्, किन्तु अयं पाठः न तथा मनोरमः प्रतिभातीति बोध्यम्, तथात्वे अन्या—चारुदत्तस्य कुशलप्रश्नं विना अपरा, कथं हारितं सुवर्णभाण्डमित्यादिरूपा इत्यर्थः] किमपि अभणित्वा—"केन साकं हारितं सुवर्णभाण्डम्? कदा वा? कथमेतत् प्रतिदानम्?" इति अकथयित्वा इत्यर्थः, यद्वा, यद्गतं, तद्गतं, तत् किम्? अल्पमूल्यस्य तस्य कृते बहुमूल्यामिमां न ग्रहीष्यामि इत्यादिकं किमपि अनुक्त्वा इत्यर्थः। ऋद्ध्या—सम्पत्त्या, [विशेषणे तृतीया]। मल्लकेन—मल्लः एव मल्लकः तेन, पात्रविशेषेण इत्यर्थः, ["मल्लः पात्रे कपोले च" इति मेदिनी। "मल्लकेण" इत्यत्र "गल्लकेण" इति

सुट्ठु क्खु वुच्चदि, अकन्दसमुत्थिदा पउमिणी, अवञ्चओ वाणिओ, अचोरो सुवस्सआरो, अकलहो गामसमागमो, अलुद्धा गणिआ त्ति दुक्कर एदे सम्भावीअन्ति। (ख) ता पिअवअस्सं गदुअ इमादो गणिआपसङ्गादो णिवत्तावेमि। [परिक्रम्य दृष्ट्वा च] कधं! पिअवअस्सो रुक्खवाडिआए उवविट्टो चिट्ठदि, ता जाव उवसप्पामि। [उपसृत्य] सोत्थि भवदे, (ग) वड्ढदु भवं। *

चारु। [विलोक्य] अये! सुहृन्मे मैत्रेय, प्राप्तः। वयस्य! स्वागतम्? आस्यताम्।

विदू। उवविट्टोम्हि। †

चारु। वयस्य! कथय तत् कार्य्यम्।

विदू। त क्खु कज्जं विणट्टं। ‡

चारु। किं तया न गृहीता रत्नावली?

सुष्ठु खलु उच्यते, अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी, अवञ्चको वणिक्, अचौरः सुवर्णकारः, अकलहो ग्रामसमागमः, अलुब्धा गणिकेति दुष्करमेते सम्भाव्यन्ते। तत् प्रियवयस्यं गत्वा अस्मात् गणिकाप्रसङ्गात् निवर्त्तयामि। कथं! प्रियवयस्यो वृक्षवाटिकायामुपविष्टस्तिष्ठति, तत् यावदुपसर्पामि। स्वस्ति भवते, वर्द्धतां भवान्।

† उपविष्टोऽस्मि।

‡ तत् खलु कार्य्यं विनष्टम्।

पाठान्तरे,—"गन्दर्केण" इति संस्कृतम्। गन्दर्केण—चषकेण, पानपात्रेणेत्यर्थः। "पाणीअं वि पिविअ गन्दीअदु त्ति" इत्यत्र "पाणीअं पि पिवीअदु" इति पाठान्तरं, "पानीयमपि पीयताम्" इति संस्कृतम्]।

(ख) अकन्दसमुत्थिता—कन्दः—मूलविशेषः (भुँईति भाषा) तस्मात् समुत्थिता—विना कन्दं समुत्पन्ना। [पउमिणी इति "उ पद्मतन्वीसमेषु" इति सूत्रेण [illegible]]। ग्रामसमागम,—[illegible] इत्यर्थः। दुष्कर सम्भाव्यन्ते—सम्भावना दुष्करा, नैव सम्भाव्यन्ते [illegible]।

विदू। कुदो अम्हाणं एत्तिअ भाअधेअ? णव णलिण कोमल अञ्जलि मत्थए कदुअ पडिच्छिआ। * (घ)

चारु। तत् किं ब्रवीषि विनष्टमिति?

विदू। भो:। कध ण विणट्ठ? ज अभुत्तस्स अपीदस्स चोरेहि अवहिदस्स अप्पमुल्लस्स सुवस्सभडअस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदा रअणमाला (ङ) हारिदा। †

चारु। वयस्य! मा मैवम्,—

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृत'।
तस्यैतन्महतो मूल्य प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ ७ ॥

विदू। भो वअस्स! एदं पि मे दुदिअ सन्ताव कारणं, जं सहीअण दिस्स सस्साए पडन्तोवारिदं मुह कदुअ अह उव

---

* कुतोऽस्माकमेतावद्भागधेयम्? नवनलिनकोमलमञ्जलि मस्तके कृत्वा प्रतीष्टा।

† भो! कथ न विनष्टम? यत अभुक्तस्य अपीतस्य चौरैरपहृतस्य अल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कारणात् चतु समुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता।

‡ भो वयस्य! एतदपि मे द्वितीय सन्तापकारण, यत् सखीजनदत्तसंज्ञया

(घ) भागधेय—भाग्य, येन सा न ग्रहीष्यतीति भाव। प्रतीष्टा—प्रतिगृहीता।

(ङ) चतु समुद्रसारभूता—चतुर्षु समुद्रेषु—सागरेषु, य सार,—श्रेष्ठाग, तद्भूता—तत्स्वरूपा, सागरान्तर्वर्त्तिरत्नाना सर्व्वप्रधानरत्नस्वरूपेत्यर्थ ["रअणमाला" इत्यत्र "रअणावली" इति पाठान्तर, "रत्नावली" इति संस्कृतम्]।

अल्पस्य हृतेर्बहुचर्तिं स्वीकृत्य त्वया न युक्तमाचरितमित्यस्य विदूषकवाक्यस्य प्रत्युत्तरमाह, यमिति।—तया—रमण्या, वसन्तसेनया इत्याशय, य विश्वास—प्रत्यय, समालम्ब्य—समाश्रित्य, अस्मासु—मादृशेषु, न्यास,—धनन्यासनिक्षेप, कृत,—विहित, महत,—अमितमूल्यस्येत्यर्थ, तस्य प्रत्ययस्य—विश्वासस्यैव, एतत—रत्नावलीरूप वस्तु, मूल्य—निष्क्रय, दीयते—प्रत्यर्प्यत, नैतदपहृतसुवर्णभाण्डस्य मूल्यम्, अपि तु अमूल्यस्य विश्वासस्येति नात्र न्यूनाधिकविचार कर्त्तव्य इति भाव। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ७ ॥

हसिदो। ता अहं बह्मणो भविअ दाणि भवन्तं सीसेण पडिअ विसवेमि,—णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआ-पसगादो। गणिआ णाम पादुअन्तरप्पविट्टा विअ लेट्टुआ दुक्खेण उण णिराकरीअदि। अविअ,—भो वअस्स। गणिआ, हत्थी, काअत्थओ, भिक्खु, चाटो, रासहो अ, जहिं एदे णिवसन्ति, तहिं दुट्टा वि ण जाअंति।ः (च)

पटान्तापवारितं सुखं कृत्वा अहमुपहसितः। तदहं ब्राह्मणो भूत्वा इदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि,—निवर्त्त्यतामात्मा अस्मात् बहुप्रत्यवायात् गणिका-प्रसङ्गात्। गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टा इव लेष्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते। अपि च, भो वयस्य। गणिका, हस्ती, कायस्थ, भिक्षु, चाट, रासभश्च, यत्र एते निवसन्ति तत्र दुष्टा अपि न यान्ति।

(च) सन्तापकारण—मनस्तापहेतु। किं तदित्याह, यदिति।—सखीजन दत्तसंज्ञया—सखीजनाय—स्ववयस्यायै चेष्टा इत्यर्थः, दत्ता—कृता इति यावत्, संज्ञा—सङ्केत यया तथोक्तया, तया वसन्तसेनयेति शेषः, ("संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना" इत्यमरः)। पटान्तापवारितम्—अञ्चलाच्छादितम्। ततः—तस्मात् तत्कृतोपहासजन्यावमाननादित्यर्थः। ब्राह्मणो भूत्वा—ब्राह्मणवंशे उत्पन्न सन्नपीत्यर्थः। भवन्तं शीर्षेण पतित्वा—शिरसा तव पादयोः पतित्वा इत्यर्थः, तव चरणोपरि मस्तकं संस्थाप्य इति यावत्। बहुप्रत्यवायात—पापभूयिष्ठात्, विघ्न-बहुलाद्वा, गणिकाप्रसङ्गात्—वेश्यासम्पर्कात्। पादुकान्तरप्रविष्टा—चरणपाराहर्त्री पादत्राणमध्यगता। लेष्टुका—क्षुद्रलोष्ट, "कांकर" इति वङ्गभाषा। ["लोष्टानि लेष्टवः" इत्यमरः अत लेष्टुशब्दात् क्षुद्रार्थे क। स्त्रीत्वमविवक्षितम्।] निराक्रियते—अपसार्यते, गात्रकण्टक इव अनायासेन न निराकर्त्तुं शक्यते इति भावः। चाट,—

चारु। वयस्य। अलमिदानीं सर्व्वं परिवादमुक्त्वा। अवस्थया एव अस्मि निवारितः। (छ) पश्य,—

वेगं करोति तुरगस्त्वरितं प्रयातुं,
प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा वहन्ति।
सर्व्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः,
खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति॥ ८॥

—"दुष्टा" इति दुषधातौ भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्न, दोषा इत्यर्थ, न जानन्ते ? अपि तु जानन्ते एव इत्येवमर्थं काक्वा समर्थयते। तद्धि गजनिमीलिकैव भावे क्तप्रत्ययान्तस्य नपुंसकताया, अपरिहार्य्यत्वात्]।

(छ) परिवाद—निन्दाम्। उक्त्वा अलं—किं, निन्दावादो निष्प्रयोजन इत्यर्थ, ["सर्व्वं परिवादम्" इत्यत्र "सर्व्वपरिवादम्" इति पाठ समीचीनतया प्रतिभाति, तत्र सर्वेषां परिवादम् इति व्यास करणीय] ["अलंखल्वो प्रतिषेधयो प्राचां क्त्वा" (३।४।१८ पा०) इति अलंयोगे क्त्वाप्रत्यय]। अवस्थयैव—वर्त्तमानया मदीयदुर्द्दशयैव। निवारित,—प्रतिषिद्ध, अस्मात् गणिकाप्रसङ्गादिति शेष, गणिकाप्रसङ्गस्य निन्दावादप्रचारेण तवाय गणिकाप्रसङ्गात् मन्मनोनिवर्त्तनप्रयासो निष्प्रयोजन एव, यत इदानीमहमीदृग्दुरवस्थ सञ्जात, यन्मामेव विभवहीनमालोक्य धनगृध्नु कापि गणिका नाश्रयिष्यतीति भाव।

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थयमान आह, वेगमिति।—तुरग,—अश्व, त्वरित—शीघ्रं, प्रयातु,—गन्तुं, वेग—जव, द्रुतपदक्षेपमित्यर्थ, करोति—विधत्ते, तु—किन्तु, चरणा,—पादा, तदीया इति शेष, प्राणव्ययात्—प्राणनाशमाशङ्क्य, [इति ल्यब्लोपे पञ्चमी] अथवा,—प्राणव्ययात्—बलक्षयात्, दुर्व्वलतया इत्यर्थ, अधिकसमयपर्य्यटनेन इति भाव, तथा—त्वरितमित्यर्थ, न वहन्ति—न धावन्ति, तथा हि, पुरुषस्य—जनस्य, दरिद्रस्येति भाव, चला,—चञ्चला, स्वभावा,—प्रकृतय, सर्व्वत्र—सर्वेष्वेव विषयेषु, साध्येषु असाध्येषु चेत्यर्थ, यान्ति—धावन्ति, तत खिन्ना,—खेदं प्राप्ता सन्त, तत्सत्काप्याचमतयैति भाव, पुन,—भूय, हृदयमेव—स्वावासभूतमन्त करणमेवेत्यर्थ, विशन्ति—लय गच्छन्ति, कल्पनामात्रसारत्वादिति भाव। (अस्यानुरूप श्लोको यथा,—"उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथा। बालवैधव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचाविव॥" इति)। अत्र "मम स्वभाव

अपि च, वयस्य।—

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता, धनहार्य्यो ह्यसौ जनः।

[स्वगतम्] न, गुणहार्य्यो ह्यसौ जनः। [प्रकाशम्]—

वयमर्थैः परित्यक्ता, ननु त्यक्तैव सा मया॥ ८॥

विदू। [अधोऽवलोक्य स्वगतम्] जधा एसो उद्ध पेक्खिअ दीहं णिससदि, तधा तक्केमि, मए णिवारिअन्तस्स अधिअदरं वड्ढिदा से उक्कण्ठा, ता सुट्ठु क्खु एव्व वुच्चदि, "कामो वामो"(ज) त्ति। [प्रकाशम्] भो वअस्स। भणिदं अ ताए,—"भणेहि चारु-

* यथा एष ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्वसिति, तथा तर्कयामि, मया निवार्य्यमाणस्य अधिकतरं वर्द्धिता अस्योत्कण्ठा, तत् सुष्ठु खलु एवमुच्यते, "कामो वाम" इति। भो

"वसन्तसेनागतोऽपि अर्थाभावेन दुःखितः सन् ततः प्रतिनिवृत्तः" इति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्यस्याप्रस्तुतस्याभिहितत्वात् अत्राप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, स च सत्वरं चलितुमभिलषन्नपि तुरगः असामर्थ्यान्न प्रभवतीति समानधर्म्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनात् पूर्व्वार्द्धगतदृष्टान्तालङ्कारेण सङ्कीर्णः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ८॥

मद्गुणैकपक्षपातिनी वसन्तसेना विभवपरिहीणमपि मां कथमपि न परित्यजतीति मनसा सम्यक् जानन्नपि विदूषकमन्यथा बोधयन्नाह, यस्येति।—यस्य—जनस्य, अर्थाः—धनानि, सन्तीति शेषः, सा—वसन्तसेना तस्य—धनवतो जनस्य, कान्ता—प्रिया हि—यतः असौ जनः—वसन्तसेनारूपः, धनहार्य्यः,—धनेन हार्य्यः—वश्यः वेश्यात्वादिति भावः। न इति धनहार्य्यत्ववादस्य पूर्व्वोक्तस्य परिहार इत्यर्थः। प्रकाशमेवमुक्तौ सुहृदं नैवेदं अन्यदा किमपि वदेम इति विचिन्त्य, [illegible], इति [illegible]। हि—निश्चितम्, असौ जन

दत्त, अज्ज पओसे मए एत्थ आअन्तव्वं" त्ति, ता तक्केमि, रअणावलीए अपरितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअमिस्सदि (भ) त्ति। *

चारु। वयस्य! आगच्छतु, परितुष्टा यास्यति।

चेट। [प्रविश्य] अवेध (ञ) माणहे,†—

जधा जधा वश्शदि अब्भखण्डे, तधा तधा तिम्मदि पुट्ठिचम्मे।
जधा जधा लग्गति शीदवादे, तधा तधा वेवदि मे हलक्के‡॥ १०॥

[प्रहस्य]।—वंशं वाए शत्तच्छिद्द, शुशद्द,
वीणं वाए शत्ततन्तिं णदन्तिं।
गीअं गाए गद्दहश्शाणुलूअ
को मे गाणे तुम्बुलू णालदे वा? §॥ ११॥

वयस्य! भणितश्च तथा,—"भण चारुदत्तम्, अद्य प्रदोषे मया अत्रागन्तव्यम्" इति। तत् तर्कयामि, रत्नावल्या अपरितुष्टा अपरं मार्गयितुम् आगमिष्यतीति।

† अपेत मानवा।—

‡ यथा यथा वर्षति अभ्रखण्ड, तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्म।
यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम्॥

§ वंशं वादयामि सप्तच्छिद्रं सुशब्दं, वीणां वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम्।
गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं, को मे गाने तुम्बुरुर्नारदो वा?॥

(भ) अपर—रत्नावलीभिन्नमन्यत् किञ्चिदित्यर्थ। मार्गयितुं—याचितुम्। ["आअमिस्सदि" इत्यत्र "आअच्छदि" इति पाठान्तरम्, "आगच्छति" इति संस्कृतम्]।

(ञ) अपेत—अपगच्छत। ["अवेध" इति प्राकृतस्य "अवेत" इति संस्कृतम्, "अवगच्छत" इत्यर्थश्च प्राचीनसम्मत]।

वृष्टिजलसिक्तकायो वेपमानश्चेट आत्मानवहितान् कृत्स्नं स्वामवस्थां वर्णयन्नाह, जधेति।—अभ्रखण्ड—मेघशकल, यथा यथा वर्षति—वर्षणं करोति, पृष्ठचर्म—पश्चाद्भाग इत्यर्थ, तथा तथा तिम्यति—आर्द्रीभवति, एवं शीतवात,—शीतलो वायु, यथा यथा लगति—गात्रं स्पृशति इत्यर्थ, तथा तथा मे—मम, हृदयम्—अन्तःकरणम्, [अत्र हृदयपदं सर्वशरीरोपलक्षकं बोध्यम्] वेपते—कम्पते। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्॥ १०॥

इदानीं स्वस्य गीतकलापारदर्शितामाह, वंशमिति।—सप्तछिद्र—सप्तरन्ध्रं नादक

आणत्तम्हि अज्जआए वसन्तसेणाए, "कुम्भीलआ। गच्छ तुम, मम आगमणं अज्जचारुदत्तश्श णिवेदेहि" त्ति। ता जाव अज्जचारुदत्तश्श गेह गच्छामि। [परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्ट्वा] एशे चारुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि, एशे वि शे दुट्टवडुके। ता जाव उवशप्पेमि। कधं। ढक्किदे दुवाले रुक्खवाडिआए॥ भोदु, एदश्श दुट्टवडुअश्श शस्स देमि। (ट) * [इति लोष्टगुटिकाः क्षिपति]।

विदू। अए। को दाणि एसो पाआरवेट्टिदं (ठ) बिअ कइत्थ म लोट्टकेहिं ताडेदि? †

चारु। आराम प्रासाद-वेदिकाया (ड) क्रीडद्भिः पारावतैः पातित भवेत्।

* आज्ञप्ताऽस्मि आर्य्यया वसन्तसेनया,—"कुम्भीलक। गच्छ त्वं, ममागमनमार्य्यचारुदत्तस्य निवेदय" इति। तद्यावत् आर्य्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि। एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति, एषोऽपि स दुष्टवटुकः। तद्यावदुपसर्पामि। कथम्। आच्छादित द्वार वृक्षवाटिकाया॥ भवतु, एतस्य दुष्टवटुकस्य सञ्ज्ञां ददामि।

† अये। क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मां लोष्टकैस्ताडयति?

विदू। दासीए पुत्त दुट्टपारावअ। चिट्ठ, चिट्ठ, जाव एदिणा दण्डकट्ठेण सुपक्कं विअ चूअफलं इमादो पासादादो भूमीए पाडइस्सं। * [इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति]।

चारु। [यज्ञोपवीतेनाकृष्य]। वयस्य। उपविश, किमनेन? तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी (ढ) पारावतः।

चेट। कधं पारावदं पेक्खदि, मं ण पेक्खदि? भोदु, अवराए लोट्टगुडिआए पुणो वि ताडइस्सं। † [तथा करोति]।

विदू। [दिशोऽवलोक्य] कधं कुम्भीलओ!! ता जाव उवसप्पामि। [उपसृत्य द्वारमुद्घाट्य च] अरे कुम्भीलअ। पविश, साअदं दे? ‡

चेट। [प्रविश्य] अज्ज। वन्दामि। §

विदू। अरे। कहिं तुमं ईदिसे दुद्दिणे अन्धआरे आअदो? ¶

चेट। अले। एशा शा। **

विदू। का एशा का? ††

चेट। एशा शा। ‡‡

---

* दास्याः पुत्र दुष्टपारावत। तिष्ठ, तिष्ठ, यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव चूतफलम् अस्मात् प्रासादात् भूमौ पातयिष्यामि।

† कथम्। पारावतं पश्यति, मां न पश्यति? भवतु, अपरया लोष्टगुटिकया पुनरपि ताडयिष्यामि।

‡ कथं कुम्भीलकः!! तत् यावदुपसर्पामि। अरे कुम्भीलक। प्रविश, स्वागतं ते?

§ आर्य। वन्दे।

¶ अरे। कुत्र त्वमीदृशे दुर्दिने अन्धकारे आगतः?

** अरे। एषा सा। †† का एषा का? ‡‡ एषा सा।

उपवनम्" इत्यमरः) यः प्रासादः,—हर्म्यदृश्यालिका, तत्र या वेदिका—प्रासादाभिन्दे रचितमञ्चप्रदेशविशेषः, तस्याम्।

(ढ) दयितासहितः,—प्रियतमोपेतः, सस्त्रीक इति यावत्। तपस्वी,—वराकः, अनभिज्ञतया निर्दोष इत्यर्थः।

विदू। किं दाणिं दासीए पुत्ता! दुब्भिक्खकाले वुड्ढरङ्को विअ (ण) उदकं सासाअसि, एसा सा क्ति? *

चेट। अले! तुमं पि दाणिं इन्दमहकामुको विअ (त) सुट्ठु किं काकाअसि, का का क्ति? †

विदू। ता कहेहि। ‡

चेट। [स्वगतम्] भोदु, एव्वं भणिश्शं। [प्रकाशम्] अले! पश्णं दे दइश्शं। §

विदू। अहं दे मुण्डे गोडं दइस्सं। ¶

चेट। अले! जाणाहि दाव तेण हि, कश्शिं काले चूआ मोलेन्ति? ** (थ)

विदू। अरे दासीए पुत्ता! गिम्हे। ††

---

* किमिदानीं दास्याः पुत्र! दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्क इव उदकं ग्रासायसे, एषा सा केति?

† अरे! त्वमपि इदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे, का केति?

‡ तत् कथय। § भवतु, एवं भणिष्यामि। अरे! प्रश्नं ते दास्यामि।

¶ अहं ते मस्तके पादं दास्यामि।

** अरे! जानीहि तावत् तेन हि कस्मिन् काले चूता मुकुलयन्ति?

†† अरे दास्याः पुत्र! ग्रीष्मे।

चेट। [सहासम्] अले। ण हि, ण हि। *

विदू। [स्वगतम्] किं दाणिं एत्थ कहिस्सं? [विचिन्त्य] भोदु, चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सं। [प्रकाशम्] अरे! मुहुत्तअं चिट्ठ। [चारुदत्तमुपसृत्य] भो वअस्स! पुच्छिस्स दाव, कस्सि काले चूआ मोलेन्ति? †

चारु। मूर्ख! वसन्ते।

विदू। [चेटमुपगम्य] मुक्ख! वसन्ते। ‡

चेट। दुदिअं दे पह्न दइस्स। शुशमिद्धाणं गामाणं का लक्खअं कलेदि? §

विदू। अरे रच्छा। ¶

चेट। [सहासम्] अले! ण हि ण हि। **

विदू। भोदु, ससए पडिदम्हि। [विचिन्त्य] भोदु, चारुदत्तं पुणो वि पुच्छिस्स। †† [पुनर्निवृत्य चारुदत्त तथैव उदाहरति]।

चारु। वयस्य! सेना।

विदू। [चेटमुपगम्य] अरे! दासिए पुत्ता! सेणा। ‡‡

चेट। अले! दुवे वि एक्कश्शि कदुअ शिग्घ भणाहि। §§

विदू। सेणावसन्ते। ¶¶

---

* अरे। न हि, न हि।

† किमिदानीमत्र कथयिष्यामि? भवतु, चारुदत्त गत्वा प्रक्ष्यामि। अरे! मुहूर्त्तक तिष्ठ। भो वयस्य! प्रक्ष्यामि तावत्, कस्मिन् काले चूता मुकुलयन्ति?

‡ मूर्ख! वसन्ते।

§ द्वितीय ते प्रश्न दास्यामि। सुसमृद्धानां ग्रामाणां का रक्षां करोति?

¶ अरे। रथ्या।

** अरे। न हि, न हि।

†† भवतु, संशये पतितोऽस्मि। भवतु, चारुदत्त पुनरपि प्रक्ष्यामि।

‡‡ अरे। दास्याः पुत्र! सेना।

§§ अरे। द्वे अपि एकस्मिन् कृत्वा शीघ्र भण।

¶¶ सेनावसन्ते।

चेट । ण पलिवत्तिअ भणाहि । *

विदू । [कायेन परिवृत्य] सेणावसन्ते । †

चेट । अले मुक्खवडुअ । पदाइं पलिवत्ताविहि । ‡

विदू । [पादौ परिवर्त्त्य] सेणावसन्ते । §

चेट । अले मुक्ख । अक्खलपदाइं पलिवत्ताविहि । ¶

विदू । [विचिन्त्य] वसन्तसेणा । **

चेट । एशा शा आअदा । ††

विदू । ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि । [उपसृत्य] भो चारुदत्त । धणिओ दे आअदो । ‡‡

चारु । कुतोऽस्मत्कुले धनिकः ?

विदू । जइ कुले णत्थि, ता दुवारे अत्थि । एसा वसन्तसेणा आअदा । §§

चारु । वयस्य । किं मां प्रतारयसि ?

विदू । जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि, ता एदं कुम्भीलअं पुच्छ । अरे दासीए पुत्ता कुम्भीलअ । उवसप्प । ¶¶

चेट । [उपसृत्य] अज्ज । वन्दामि । ***

चारु । भद्र । स्वागतं ? कथय, सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना ?

चेट। एशा शा आअदा वशन्तशेणा।*

चारु। [सहर्षम्] भद्र! न कदाचित् प्रियवचनं निष्फलीकृतं मया, तद्गृह्यतां पारितोषिकम्। [इत्युत्तरीयं प्रयच्छति]।

चेट। [गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम्] जाव अज्जआए णिवेदेमि।†

[इति निष्क्रान्तः]।

विदू। भो! अवि जाणासि, किं णिमित्त ईदिसे दुद्दिणे आअदेत्ति? ‡

चारु। वयस्य! न सम्यगवधारयामि।

विदू। मए जाणिद, अप्पमुल्ला रअणावली, बहुमुल्लं सुवण्णभण्डअ, त्ति ण परितुट्ठा, अवरं मग्गिदु आअदा। §

चारु। [स्वगतम्] परितुष्टा यास्यति।

[ततः प्रविशति उज्ज्वलाभिसारिकावेशेन सोत्कण्ठा वसन्तसेना, छत्रधारिणी विटश्च]।

विट। [वसन्तसेनामुद्दिश्य]।—

अपद्मा श्रीरेषा, प्रहरणमनङ्गस्य ललित,
कुलस्त्रीणां शोको, मदनवरवृक्षस्य कुसुमम्।
सलील गच्छन्ती, रतिसमयलज्जाप्रणयिनी,
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता॥ १२॥

---

* एषा सा आगता वसन्तसेना। † यावदार्य्यायै निवेदयामि।

‡ भो! अपि जानासि, किं निमित्तम् ईदृशे दुर्द्दिने आगतेति?

§ मया ज्ञातम्, अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डम्, इति न परितुष्टा, अपरं मार्गयितुम् आगता।

अभिसारार्थं प्रचलन्त्याः वसन्तसेनायाः सौन्दर्य्योत्कर्षं वर्णयति, अपद्मेति।—रतिसमये—सुरतारम्भकाले, या लज्जा—त्रपा, कुलस्त्रीणामित्याशयः, तस्याः प्रणयिनी—सहचरी, गणिका सत्याऽपि कुलस्त्रीवत् एकानुरक्तत्वात् अप्रगल्भा इत्यर्थः, यद्वा,—रतिसमये या लज्जा, तस्याम् अप्रणयिनी—निर्लज्जा इत्यर्थः, सुरतकाले कुलस्त्रीवत् वेश्यायाः सहजलज्जायाः असम्भवादिति भावः, प्रियपथिकसार्थैः,—प्रियसमागमे,

वसन्तसेने! पश्य पश्य,—

गर्ज्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा
मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः।
येषां रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः
खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः॥ १३॥

अनुगता—समभिव्याहृता, रङ्गे—रागवर्द्धिनि, रतिचेवे—सङ्केतभूमौ, सलील—सविलास, गच्छन्ती—व्रजन्ती, एषा—वसन्तसेना, अपद्मा—पद्मरहिता, कमलासने अनुपविष्टा इत्यर्थ, श्री,—लक्ष्मी, अनङ्गस्य—कामस्य, ललित—सुन्दर, प्रहरणम्—अस्त्र कुलस्त्रीणां—गृहवधूनां, शोक,—शोकस्थानमित्यर्थ, अस्या दर्शने तासामात्मनि हेयतानुभवसम्भवादिति, वसन्तसेनां दृष्ट्वा स्वपतीनां तदासक्तिशङ्कया आत्मनि अनुरागह्रासस्य सम्भवादिति, ईदृग्रमणीयाकृतिरपि वेश्यात्वमापन्ना इत्यहो। दौर्भाग्यमिति वा भाव, तथा मदनवरवृक्षस्य—कामरूपश्रेष्ठपादपस्य, कुसुम—पुष्पम्। अत्र विषयं निरपह्नुत्य वसन्तसेनायां श्रीप्रभृतीनां तादात्म्येनारोपात् रूपकमलङ्कार, तत्र प्रथमपादार्द्धे श्रिय अपद्मेति विशेषणस्याधिकस्य निवेशेन विशेषाधस्य शोभादधिकारदवैशिष्ट्यरूपम्। न त्वतिशयोक्ति, तस्या उपमेयावाच्यत्वस्यात्र एव स्वीकारात्। एवमेव प्रकृतार्थोपयोगिनो प्रहरणशोकयोर्वसन्तसेनायामविषयस्य तादात्म्येनारोपात् परिणाम, तथा प्रहरणस्य शोकहेतुभूतायां वसन्तसेनायां प्रहरणशोकत्वेनाभिधानादभिधाहेतुर्वा इति अभिधाहेतुपरिणामयो सन्देहसङ्कर। शिखरिणी

अपि च,—

पङ्कक्लिन्नमुखाः पिबन्ति सलिलं धाराहता दर्दुराः,
कण्ठं मुञ्चति बर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।
सन्न्यासः कुलदूषणैरिव जनैर्मेघैर्वृतश्चन्द्रमा
विद्युन्नीचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र सन्तिष्ठते ॥ १४ ॥

उपमेयत्वकल्पनात्, तथा वियुक्तवनिताहृदयरूपप्रसिद्धोपमेयस्य उपमानत्वकल्पनाच्च प्रतीपाख्योऽलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणकृता,—"प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥" इति तदनयोः संसृष्टिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

तदेव दुर्दिनं विशदभावेन वर्णयित्वा तदानीन्तनीं प्राकृतिकीमवस्थां वर्णयन्नाह, पङ्केति ।—दर्दुराः,—भेकाः, ("दर्दुरो भेकमेघयोः" इति हेमचन्द्रः) धाराभिः,—वृष्टिशीकरवाहिनीभिः, हताः,—ताडिताः, तथा पङ्केन—कर्दमेन, क्लिन्नं—लिप्तं, पङ्किलमित्यर्थः, मुखं—वदनं, येषां तथोक्ताः सन्तः, सलिलं—जलं, पिबन्ति, समदनः,—सकामः, बर्हिणीसमागमकामनावानिति यावत्, सानन्द इत्यर्थो वा, (केचित्तु समदनः,—मदनवृक्षसहित इति नीपस्य विशेषणमिति व्याचक्षते) बर्हिणः,—मयूरः, कण्ठं—कण्ठध्वनिं, मुञ्चति—मुक्तकण्ठो भूत्वा सतारं केकारवं करोतीति यावत्, ("कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे" इति मेदिनी), नीपः,—कदम्बः, प्रदीपायते—प्रदीप इव आचरति, जलधरकालसम्पर्केण प्रफुल्लत्वादिति भावः, मेघैः,—जलधरैः, कुलदूषणैः,—वंशकलङ्ककरैः, जनैः,—लोकैः, सन्न्यासः,—यतिधर्मसाकल्यपरिहार इवेत्यर्थः, चन्द्रमाः,—चन्द्रः, वृतः,—आच्छादितः, ["वृत" इत्यत्र "हृत" इति पाठे,—अपसारित इत्यर्थः] कुलकलङ्कभूताः जनाः यथा वंशमर्यादामुल्लङ्घयन् अत्यन्तविषयासक्ताः स्ववर्णाश्रमाचारितमपि कुलक्रमागतं सदाचारं विलोपयन्ति, तथा अयमपि मेघः स्वप्रसारं सम्पादयन्, कमनीयतनिभौतं चन्द्रमसमावृणोति इति सरलार्थः, तथा विद्युत्—सौदामनी, नीचकुलोद्गता—अधमकुलजा, युवतिरिव—तरुणीव, अकुलीना नारीव इत्यर्थः, एकत्र—एकस्मिन् स्थाने, न सन्तिष्ठते—न वर्तते, [सन्तिष्ठते इति सम्पूर्वात् तिष्ठतेः "समवप्रविभ्यः स्थः" (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । "सन्तिष्ठते" इत्यत्र "विरामेति" इति पाठेऽपि स एव भावः] । अत्र सर्वत्रानां जनैः तथा चन्द्रमसः सन्न्यासेन साम्यकल्पनादुपमाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

वस। भाव। सुट्ठु दे भणिदं।* एषा हि,—

मूढे! निरन्तर-पयोधरया मयैव
कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र?।
मा गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्ती
मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशा सपत्नी॥ १५॥

विट। भवतु एवं तावत्, उपालभ्यतां तावदियम्। (ट)

वस। भाव। किमनया स्त्रीस्वभाव-दुर्विदग्धया उपालब्धया? (ध) पश्यतु भावः,—

* भाव। सुष्ठु ते भणितम्।

विटेन कथितं स्वानुकूलं मन्यमाना वसन्तसेना सर्वं तत्कथितञ्च समर्थयमाना आह मूढे इति।—निशा—रात्रिः, कुपिता—क्रुद्धा, सपत्नी—एकस्वामिका इव, इति—एवंप्रकारैः, गर्जितैः,—स्तनितैः, मुहुः,—वारं वारं, मां—वसन्तसेनामित्यर्थः, विनिवारयन्ती—निषेधन्ती सती, मार्गं—पन्थानं, रुणद्धि—आवृणोति। गर्जितप्रकारमाह, मूढे इति।—रे मूढे।—विमुग्धहृदये। (मूढे इति निशामुद्दिश्य वसन्तसेनायाः साक्षेपं सम्बोधनम्) निरन्तरपयोधरया—निबिडमेघावृतया, पक्षे,—निबिडकुचयुगलया च, मया—निशया एव, सह—साकं, कान्तः,—प्रियः, यदि—चेत् अभिरमते—क्रीडति अत्र—अस्मिन् विषये, तव—वसन्तसेनायाः इत्यर्थः, किम्?

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा ।
गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥ १६ ॥

विटः । वसन्तसेने । पश्य पश्य । अयमपरः,—

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः
स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।
हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥ १७ ॥

तया, उपालब्धया—तिरस्कृतया, अस्माभिरिति शेषः, अनया—निशया, किम्, एतया किं करिष्यते ? न किमपि कर्तुं शक्यते इति भावः । सपत्नीसौभाग्यमाशङ्क्य नारीसुलभहिंसाकलुषितान्तःकरणाया अस्या मदभीप्सितप्रतिरोधने न किमपि सामर्थ्यमिति भावः । [अत्र "उपालब्धया" इति पाठान्तरं समीचीनतया प्रतिभाति, तदर्थस्तु,—स्वभावतो हिंसापरनारीसुलभेन एवंविधतिरस्कारेण न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः]।

निशाया किञ्चिदनिष्टसाधने असमर्थत्वोक्तिम्, उपालम्भस्य निष्प्रयोजनत्वं समर्थयितुं चाऽऽह, मेघा इति ।—मेघाः,—पयोधराः, वर्षन्तु—जलं पातयन्तु, गर्जन्तु—नदन्तु, वा—अथवा, अशनिं—वज्रं, मुञ्चन्तु—निक्षिपन्तु, मम गमनप्रतिरोधं यथेष्टमाचरन्तु इत्यर्थः, [वर्षन्तु इत्यादौ अभीष्टे लोट्] किन्तु रमणाभिमुखाः,—कान्तार्थिन्यः, स्त्रियः,—नार्यः, ("स्त्रियः" इत्युपलक्षणं, तेन पुरुषा अपि इति बोध्यम्) शीतोष्णं—शिशिरजाड्यं, ग्रीष्मसन्तापं, वर्षणक्लेशञ्च इत्यर्थः, ("शीतोष्णम्" इत्युपलक्षणं, तेन वर्षणमपि इति बोद्धव्यम्) न गणयन्ति—प्रतिबन्धकत्वेन न मन्यन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रथमार्द्धे मेघानां वर्षणाद्यनेकक्रियासम्बन्धाद् दीपकालङ्कारः, परार्द्धे तु अहं रमणाभिमुखी सती शीतोष्णं न गणयामीति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्याभिहितत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, इत्यनयोः संसृष्टिः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १६ ॥

वसन्तसेनोक्तं मेघोपद्रवं विटोऽपि समर्थयमान आह, पवनेति ।—पवनेन—वायुना, चपलः,—चञ्चलः, वेगः,—जवो यस्य सः, अन्यत्र,—पवन इव चपलवेगः,—दुर्निवारवीर्य इत्यर्थः, स्थूलधाराः—स्थूलाः—पुष्टाः च असौ धाराः—वर्षणप्रवाहः, शरौघः,—बाणसमूह इव यस्य सः, अन्यत्र,—स्थूलधारा इव शरौघो यस्य तादृशः, अविरलशरवर्षीत्यर्थः, स्तनितं—मेघगर्जितं, पटहनादः,—रणवाद्यविशेषरव इव यस्य सः, अन्यत्र,—स्तनितमिव पटहनादो यस्य तादृशः, मेघगर्जनानुकारिरणवाद्यसंभ्रम इत्यर्थः, तथा स्पष्टा—सुव्यक्ता, विद्युत्—चपला, पताका—ध्वज इव यस्य सः

वस। एव्व सेदं, ता कधं एसो अवरो ? * (न)—

एतैरेव यदा गजेन्द्र मलिनैराध्मात लम्बोदरै

गर्जद्भि: सतडिद्बलाक-शबलैर्मेघै: सशल्य मन:।

* एव निदं, तत् कथमेषोऽपर ?

अन्वय —स्फटविद्युदिव पताका यस्य तथाभत, विद्युद्विकाशवत वायुवेगेन चपलोज्ज्वलपताकी इत्यथ, मेघ,—जलद मन्दवीर्यस्य—हतबलस्य, पराजितस्येति यावत्, शवो,—अराते, पुरीमध्ये—नगराभ्यन्तरे, नृप इव—विजेता राजेव, खे—आकाशे, शशाङ्कस्य—चन्द्रस्य, करसमूह—किरणजालम्, अन्यव,—राजकीयसमु दाय, हरति—अपहरति, आवृणोति इति यावत, अन्यत,—ग्टह्णातीत्यथ। अव मेघस्य नृपस्य च करसमूहहरणे साम्यकथनादुपमाऽलङ्कार, पूर्वार्द्धे च स्थूलधारादौ शरौघाद्यारोपणात् रूपकम् एतयोरङ्गाङ्गित्वात् साङ्कर्यम्। मालिनी वृत्त,—"ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै" इति लक्षणात् ॥ १७ ॥

(न) एवमिति।—भवता इट यदुक्त, तत् एव नु—सत्यमेव इत्यर्थ। तत इति समस्यन्तमव्यय, ततेत्यर्थ, तत—तव मेघे, एष,—उपरि परिदृश्यमान, अपर,—मेघादन्य, वक इति शेष, कथम् ? अस्तु तावत् मेघानाम् एवविधदु ख दायकत्वम्, एष हताश वकस्तु किमर्थं प्राहट् प्राहट् इति उक्तैव उड्डयते ? इत्यथ।

मेघोदयस्य उद्दीपनत्वात चारुदत्तविरहेणोत्कण्ठिता वसन्तसेना विटोक्तमेघोप द्रवमनुमन्यमाना अपरमपि मेघोपद्रवप्रकार वर्णयति, एतैरिति।—

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा ।
गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥ १६ ॥

विटः । वसन्तसेने ! पश्य पश्य । अयमपरः,—

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः
स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।
हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥ १७ ॥

तया, उपालब्धया—तिरस्कृतया, अस्माभिरिति शेषः, अनया—निशया, किम्, एतया किं करिष्यते ? न किमपि कर्तुं शक्यते इति भावः । सपत्नीसौभाग्यमाशङ्क्य नारीसुलभहिंसाकलुषितान्तःकरणाया अस्या मदभीप्सितप्रतिरोधने न किमपि सामर्थ्यमिति भावः । [अत्र "उपालब्धया" इति पाठान्तरं समीचीनतया प्रतिभाति , तदर्थस्तु,—स्वभावतो हिंसापरनारीसुलभेन एवंविधतिरस्कारेण न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः]।

निशाया किञ्चिदनिष्टसाधने असमर्थोक्तिम्, उपालम्भस्य निष्प्रयोजनत्वं समर्थयितुं वाऽऽह, मेघा इति ।—मेघाः,—पयोधराः, वर्षन्तु—जलं पातयन्तु, गर्जन्तु—नदन्तु, वा—अथवा, अशनिं—वज्रं, मुञ्चन्तु—निक्षिपन्तु, मम गमनप्रतिरोधं यथेष्टमाचरन्त्वित्यर्थः, [वर्षन्तु इत्यादौ अभीष्टे लोट्] किन्तु रमणाभिमुखाः,—कान्तार्थिन्यः, स्त्रियः,—नार्यः, ("स्त्रियः" इत्युपलक्षणं, तेन पुरुषा अपि इति बोध्यम्) शीतोष्णं—शिशिरजाड्यं, ग्रीष्मसन्तापं, वर्षणक्लेशञ्च इत्यर्थः, ("शीतोष्णम्" इत्युपलक्षणं, तेन वर्षणमपि इति बोद्धव्यम्) न गणयन्ति—प्रतिबन्धकत्वेन न मन्यन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रथमार्द्धे मेघानां वर्षणाद्यनेकक्रियासम्बन्धाद् दीपकालङ्कारः, परार्द्धे तु अहं रमणाभिमुखी सती शीतोष्णं न गणयामीति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्यस्याभिहितत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, इत्यनयोः संसृष्टिः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १६ ॥

वसन्तसेनोक्तं मेघोपद्रवं विटोऽपि समर्थयमान आह, पवनेति ।—पवनेन—वायुना, चपलः,—चञ्चलः, वेगः,—जवो यस्य सः, अन्यत्र,—पवन इव चपलवेगः,—दुर्निवारवीर्य इत्यर्थः, स्थूलधाराः—स्थूलाः—पुष्टाः च असौ धाराः—वर्षणप्रवाहः, शरौघः,—बाणसमूह इव यस्य सः, अन्यत्र,—स्थूलधारा इव शरौघो यस्य तादृशः, अविच्छिन्नशरवर्षीत्यर्थः, स्तनितं—मेघगर्जितं, पटहनादः,—रणवाद्यविशेषरव इव यस्य सः, अन्यत्र,—स्तनितमिव पटहनादो यस्य तादृशः, मेघगर्जनानुकारिरणवाद्यशब्दवानित्यर्थः, तथा स्पष्टा—सुव्यक्ता, विद्युत्—चपला, पताका—ध्वज इव यस्य सः,

वस। एव्व सेदं, ता कधं एसो अवरो ? * (न)—

एतैरेव यदा गजेन्द्रमलिनैराध्मातलम्बोदरै-

र्गर्जद्भिः सतडिद्बलाका-शबलैर्मेघैः सशल्यं मनः।

* एवन्विद तत् कथमेषोऽपर ?

अन्यच—स्फुटविद्युदिव पताका यस्य तथाभूत, विद्युद्विकाशवत वायुवेगेन चलतोज्ज्वलपताकी इत्यर्थः, मेघ —जलद मन्दवीर्यस्य—हतबलस्य, पराजितस्येति यावत्, इवो,—अगाते पुरीमध्ये—नगराभ्यन्तरे नृप इव—विजेता राजेव, त्रि—यामाः शशाङ्कस्य—चन्द्रस्य करसमूह—किरणजालम, अन्यव,—राजकोषमसु हार हरति—अपहरति, आवृणोति इति यावत, अन्यव,—उत्क्रातीत्यर्थं। अत्र मेघस्य नृपस्य च करसमूहहरणे साम्यकथनादुपमाऽलङ्कार, पूर्वार्द्धं च स्फुलधारादौ उनीयारोपदात् रूपकम् एतयोरङ्गाङ्गित्वात साङ्कर्यम्। मालिनी वृत्त—"ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै" इति लक्षणात् ॥ १७ ॥

(न) एवमिति।—भवता इद यदुक्त तत् एव तु—सत्यमेव इत्यर्थं। तत इति मन्दमन्दम्, ततेऽमुं, हत—तव मेघे एष,—उपरि परिदृश्यमान अपर,—मेघादन्य वक इति इद कथम ? अन् तावत् मेघानाम् एवविधत्व विदूषकवचन एव इताव बकस्य किमत्र प्राद्र् प्राद्र् इति तथैव उड्डयते ? इत्यत।

मेघोदयस्य उद्दीपनत्वात चारुदत्तविरहेणोत्कण्ठिता वसन्तसेना विटोक्तमेघाप

तत् किं ? प्रोषितभर्तृवध्यपटहो हा हा हताशो वकः
प्रावृट्प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः क्षारं क्षते प्रक्षिपन् ॥१८॥

विटः ।— वसन्तसेने ! एवमेतत् । इदमपरं पश्य,—

तृतीया] मनः,—चित्तं, विरहिणीनामिति शेषः, सशल्यं—विरहोत्कण्ठारूपशल्यविद्धं, प्रथमतो जातमिति शेषः, तत् इति पञ्चम्यन्तमव्ययं, तस्माद्धेतोरित्यर्थकम्, मनसः शल्यविद्धत्वादिति तदर्थः, हाहेति खेदसूचकमव्ययं, प्रोषिता,—विदेशं गताः, भर्तारः,—पतयः यासां ताः, विरहिण्य इत्यर्थः, [अत्र पुंवद्भावश्चिन्त्यः । न च प्रोषितभर्तृ इत्यत्र बहुव्रीहित्वात् "नद्यृतश्च" (५।४।१५३ पा०) इति सूत्रेण नित्यस्य कपो दुर्वारत्वमिति वाच्यं, पूर्वपदे कर्मधारयं कृत्वा तत्सम्बन्धिनीनां स्त्रीणां वध्यपटह इति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा कथञ्चित्समाधानात्, यद्वा,—प्रोषिता,—प्रवासं गता, प्राणसमप्रणयिनीसमागमोत्सुका इत्यर्थः, ये भर्तारः,—अचिरकृतदाराः पुरुषाः तेषामिति विग्रहे नास्ति पुंवद्भावानुपपत्तिगन्धोऽपीति] ता एव वध्याः,—वधार्हाः, विरहिणीनां मेघदर्शनं मरणाधिकदुःखप्रदत्वात् इति भावः, तत्पटहः,—तासां वधसमये वाद्यमानं वाद्यभेदस्वरूपं, वध्यपटहवद्भयावह-शब्दकारीत्यर्थः, शठा—धूर्ता, वञ्चनचतुरा इत्यर्थः, धीः,—बुद्धिर्यस्य सः, तथा हता—नष्टा, आशा—तृष्णा, मत्स्यादिधारणाभिलाष इति यावत्, यस्य तादृशः, ग्रीष्मे सलिलसङ्क्षयात् अनायासेनैव मत्स्यादिस्वीकारे समर्थ आसीत्, इदानीन्तु प्रभूतजलवशादिष्टसाधने असमर्थत्वात् इति भावः, वकः,—बलाका, क्षते—व्रणे, क्षारं—लवणं, प्रक्षिपन्—विन्यस्यन्, क्षारप्रक्षेपवदुद्वेगं जनयन्नित्यर्थः, प्रावृट् प्रावृट् —वर्षा वर्षा, इति ब्रवीति—कथयति किम् ? वकस्य प्रावृट् प्रावृडिति कथनं तादृशशल्यक्षतमनसः क्षारस्वरूपमिति भावः । अत्र गजेन्द्रमलिनेत्युपमा, सतडिद्बलाकाशबले इत्यत्र नवमेघस्य सहजश्यामत्वपरिहारेण शबलत्वप्रतिपादनात् तद्गुणः । न च चित्ररूपमस्त्येव शबलमेघस्य श्यामत्वस्यानुवर्तनात् स्वगुणत्यागेनान्यगुणग्रहणाभावात्, चित्ररूपस्यातिरिक्तत्ववादिना मते तस्य सुवचत्वात् । वध्यपटह इति रूपकं, क्षारं क्षते प्रक्षिपन् इति निदर्शना, उद्विग्नेऽपि मनसि तदुद्वेगजनकव्यापारो क्षते क्षारप्रक्षेप इति गम्यबिम्बप्रतिबिम्बभावस्यावसानात्, तस्मादेषां निरपेक्षतया संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

बलाका-पाण्डुरोष्णीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम्।
मत्त वारण-सारूप्यं कर्त्तुकाममिवाम्बरम्॥ १९॥

वस। भाव! पेक्ख पेक्ख, *—

एतैरार्द्र-तमालपत्र-मलिनैरापीतसूर्य्यं नभो
वल्मीकाः शरताडिता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः।

* भाव! पश्य पश्य।

वसन्तसेनया कथितं बलाकाऽऽविर्भावं श्रुत्वा विटः सजलदाकाशस्य बलाकादिना सम्पादितातिशोभाविशेषं वर्णयति, बलाकेति।—अम्बरम्—आकाशं, बलाका—बकपङ्क्तिरेव, पाण्डुरः—श्वेतम्, उष्णीषः—किरीटं यस्य तत् तथा, ("उष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः" इत्यमरः) बलाकारूपोष्णीषपरिहितमित्यर्थः, विद्युदेव—तडिदेव, उत्क्षिप्तः,—उद्वेल्लितः, चामरः,—वालव्यजनं यत्र तथाभूतं, चामराणां शुभ्रत्वेऽपि निरन्तरान्दोलनेन एकत्रानवस्थितत्वात् शुक्लभास्वरविद्युत्साम्यं बोध्यम्, अत एव मत्तवारणसारूप्यम्—मत्तस्य—मदोन्मत्तस्य, वारणस्य—गजेन्द्रस्य, सारूप्यं—समानरूपतां, कर्तुकाममिव—प्राप्तुमिच्छुमिवेत्यर्थः, वर्त्तते इति शेषः। उष्णीषचामरादिशोभितमत्तगजेन्द्रवत् अम्बरं शोभते इति समुदितार्थः। अत्र बलाकायामुष्णीषत्वस्य विद्युति चामरत्वस्य तादात्म्याध्यवसानाद्रूपकालङ्कारः, स च तदुत्थापितस्य मत्तगजेन्द्रसादृश्यस्य चिकीर्षुत्वसम्भावनया जायमानोत्प्रेक्षाऽलङ्कारेण सङ्कीर्य्यते। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ १९॥

विद्युत् काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसञ्चारिणी
ज्योत्स्ना दुर्बलभर्त्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य्य मेघैर्हृता ॥२०॥

विट । वसन्तसेने ! पश्य पश्य,—

एते हि विद्युद्गुण-बद्ध कक्षा
गजा इवान्योऽन्यमभिद्रवन्त ।
शक्राज्ञया वारिधरा. सधारा:
गां रूप्यरज्ज्वेव समुद्धरन्ति ॥ २१ ॥

निशा वा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् तथाविधवर्णन न दुष्टमिति सुधीभिर्विवेच्यम्) धाराभि,—वृष्टिप्रवाहै, हता,—ताडिता, वल्मीका,—कीटविशेषकृतमृत्तिका स्तूपा, ("उइ ढिपि" इति वङ्गभाषा) शरताडिता,—शराहता, गजा इव—दन्तिन इव, सीदन्ति—अवसाद गच्छन्ति, शरासारविद्धा गजा यथा पलाय्य अदर्शन गच्छन्ति, तथा वल्मीका अपि जलवेगेन विशीर्य्य विलीयन्ते इत्यर्थ, विद्युत—तडित, प्रासादसञ्चारिणी—समुन्नतहर्म्योपरितलविचरणशीला, काञ्चनदीपिकेव—सुवर्णवर्त्तिकेव, रचिता—कल्पिता, विद्युत पिङ्गलवर्णत्वात् औज्ज्वल्यात् सुवर्ण-वर्त्तिकासाम्य बोध्यम्, तथा दुर्बल,—निर्वीर्य्य, पराक्रमहीन इत्यर्थ, भर्त्ता—कान्त यस्यास्तादृशी, वनितेव—स्त्रीव, ज्योत्स्ना—कौमुदी, मेघै,—अभ्रै, प्रोत्सार्य्य—बलात् आकृष्य, हृता—नीता, अदर्शन गता इत्यर्थ, निस्तेजाभर्त्तृका सुन्दरी यथा प्रबलै लम्पटैरपह्रियमाणा अदृश्या क्रियते, ज्योत्स्नाऽपि प्रभूतमेघै तथा अपहृता इति भाव । अत्र वल्मीकविद्युज्ज्योत्स्नाना गज-काञ्चनदीपिका-वनितादिभि साम्यकथनादुपमाऽलङ्कार । (अस्यानुरूप श्लोको यथा,—"चन्द्रार्कौ क्व गतौ तमोभिरभितो यस्मां दिशा दाधिमा, धारा दीर्घतरा पतन्ति किमुताशिरन्ति पृथ्वीतलात् । अङ्गं निह्नवनात् क्षणाऽपि च निशा दीर्घायसी दृश्यते, मन्ये युक्तमनन्यकेवलमहो । हृदाय वर्षागम ॥" इति)। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रकारान्तरेण मेघोदय वर्णयति विट, एते इति ।—अन्योऽन्य—परस्परम्, अभिद्रवन्त,—आक्रामन्त, युध्यमाना इति यावत्, गजा इव—हस्तिन इव, विद्युदेव—तडिदेव, गुण,—तन्तु तेन, (विद्युता गुणस्य लम्बमानतया निगडसाम्यात बोध्यम्) बद्धा—संयमिता, कक्षा—मध्यबन्धन येषा तथाभूता, ("कक्षा मध्यबन्धनम्" इति कोष) एते—उपरि सञ्चरन्त इत्यर्थ, सधारा,—वृष्टिप्रवाहसहिता, वारिधरा,—

अपि च पश्य,—

महावाताध्मातैर्महिषकुल नीलैर्जलधरै
चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्त प्रचलितैः।
इयं गन्धोद्दामा नवहरित-शष्पाङ्कुरवती
धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥ २२ ॥

उत्सृष्टा, शक्रस्य—इन्द्रस्य, आज्ञया—आदेशेन, रूप्यरज्ज्वा इव—रजतगुणेन इव, गाः—पृथ्वीं, ("—गौरुदके दृशि। स्वर्गे दिशि पशौ रश्मौ वज्रे भूमाविषौ गिरि" इति हेमचन्द्रः) समुद्धरन्ति—समुत्थापयन्ति, यथा लोके किमपि भारवद्वस्तु ऊर्ध्वं नेतुकामः उह्यमानद्रव्यभारेण अधःपतनशङ्कानिवारणार्थं मध्यदेशे रज्जुं बद्ध्वा तत्-कश्चिदाकर्षति, ततश्च एव सुरचितेन तेन रज्ज्वन्तरेण सहैव तद् वस्तु ऊर्ध्वं नयति, तथा अधःपतनशङ्कया विद्युद्गुणबद्धकक्ष्या मेघाः वारिधारारूपरज्ज्वा सुरचिता पृथिवीं सहैव ऊर्ध्वं नयन्तीत्यर्थः। धाराणां रूप्यरज्जुत्वं शुक्लतया अविरलपतनात् दीर्घतया चेति ध्येयम्। अत्र सधाराणां वारिधराणां सान्द्रकृष्णवर्णत्वेन, स्तनितवत्तया गर्जितधर्म्मेण च परस्पराक्रमवतां गजानां प्रसिद्धमाहात्म्यप्रतीतिरुपमा, तेषाञ्च सुदीर्घतरधारापतनस्य इन्द्राज्ञया रजतरज्ज्वा पृथिवीमनुद्धरणत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा, अनयो-रन्योन्याश्रयत्वेन च साङ्कर्यम्। इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥ २१ ॥

वस । भाव । एसो अवरो *—

एह्येहीति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः
प्रोड्डीयेव बलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितः ।
हंसैरुज्झितपङ्कजैरतितरां सोद्वेगमुद्वीक्षितः
कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघः समुज्जृम्भते ॥ २३ ॥

विट । एवमेतत् । तथाहि, पश्य—

---

* भाव । एषोऽपरः ।

अपरमपि मेघोदयप्रकारं वर्णयति वसन्तसेना, एह्येहीति ।—शिखण्डिनां—मयूराणां, केकाभिः,—वाग्भिः, ("केका वाणी मयूरस्य" इत्यमरः) एहि एहि—आगच्छ आगच्छ, ("एहि एहि" इति द्विर्वचनं वीप्सायाम्, आदरातिशयप्रकटनार्थं बोध्यम्) इति पटुतरम्—उच्चैस्तरं यथा तथा, आक्रन्दितः,—(अत्र इवशब्दोऽध्याहार्य्यः) बान्धवबुद्ध्या आहूत इव इत्यर्थः, ("आक्रन्दः क्रन्दने हाने मित्रदारुणयुद्धयोः" इति मेदिनी । जलदोदयस्य मयूराणां हर्षजनकत्वात् तत्र बान्धवबुद्ध्या आह्वानं बोध्यम्) बलाकया—बकपङ्क्त्या, बकस्त्रिया वा, सरभसं—सवेगं, सहर्षं वा, प्रोड्डीय—नभसि उत्थाय, सोत्कण्ठं—समुत्सुकं यथा तथा, आलिङ्गित इव—आश्लिष्ट इव, (मेघोदयस्य बलाकायाः गर्भोत्पत्तिहेतुत्वात् आनन्दजनकतया तदालिङ्गनमुत्प्रेक्षितम् । मेघोदये बलाकाया गर्भोत्पत्तिः कविभिर्वर्ण्यते, यथा,—"गर्भं बलाका दधतेऽभ्रयोगात् नाके निबद्धावलयः समन्तात्" इति । "गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः" इति मेघदूतेऽपि) तथा उज्झितपङ्कजैः,—परित्यक्तकमलैः, हंसा कमलवने विचरन्ति, वर्षासु च मानसं गच्छन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः, हंसैः,—मानसौकोभिः, अतितराम्—अतिशयेन, सोद्वेगं—सोत्कण्ठं यथा तथा, उद्वीक्षितः,—मानसगमनाय ऊर्द्ध्वं निरीक्षितः, मेघः,—बलाहकः, दिशः,—दिक्चक्रम्, अञ्जनमेचका,—कज्जलवत् मलिना, कुर्वन् इव समुज्जृम्भते—विकाशते, उद्गच्छति इत्यर्थः । ["जृम्भा विकाशजृम्भणयोः" इति मेदिनी । अत्र "समुत्तिष्ठते" इति पाठान्तरम्] । अत्र मेघस्य बलाकालिङ्गनोक्तेः, मयूराक्रन्दितत्वेन सम्भावनात्, तथा दिशां मेचकीकरणत्वेन च गलनाद्युत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षाद्वयमिश्रणयोः परस्परनैरपेक्ष्येण स्थितेः संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

निष्पन्दीकृत-पद्मषण्ड नयन नष्टक्षपावासर
विद्युद्भि क्षणनष्टदृष्टतिमिर प्रच्छादिताशामुखम् ।
निश्चेष्ट स्वपितीव सम्प्रति पयोधारा-गृहान्तर्गतं
स्फीताम्भोधर-धाम-नैकजलद-च्छत्रापिधानं जगत् ॥२४॥

मेघाच्छन्नतया जगतस्तात्कालिकीमवस्थां वर्णयन्नाह विट, निष्पन्दीति।—सम्प्रति—इदानीं, निष्पन्दीकृतानि—मेघाच्छन्नतया सूर्य्योदयाभावेन पद्मानां विकाशाभावात् निद्राऽऽवेशवशेनेव अस्पन्दीकृतानि, परित्याजितस्वाभाविकचाञ्चल्यानीत्यर्थः, (रविकिरणसम्पर्कात् पद्मविकाशस्य प्रसिद्धेः) पद्मषण्डान्येव—पद्मसमूहा एव, ("षण्डादिकदम्बे पङ्कमस्त्रियाम्" इत्यमरः) नयनानि—चक्षूंषि येन तत्, निमीलितपद्मनयनमिति यावत्, नष्टौ—अदर्शनं प्राप्तौ मेघावृततया स्वरूपत नानुभूतौ इत्यर्थः, क्षपावासरौ—रात्र्यहनी यस्य तादृश, नानुमितरात्रिन्दिवमित्यर्थः, इयं निशा दिवा इति विनिर्णेतुमक्षम सदैव निद्रावश गतमित्याशय, विद्युद्भि,—तडिद्भि, तडिद्विकाशैरित्यर्थः, क्षण—निमेषक्रियाया चतुर्थभागपरिमितकालविशेष व्याप्य, नष्टम्—अपगत, दृष्ट—पश्चात् विद्युतामभावे व्यक्तीभूततया लक्षीभूतश्च, तिमिरम्—अन्धकार यत्र तथाभूत, ["क्षणनष्टदृष्टतिमिरम्" इत्यत्र "क्षणदृष्टगूढतिमिरम्' इति पाठान्तरे,—क्षण—क्षणकाल व्याप्य, दृष्ट—लक्षित, गूढ—प्रकृष्ट, निबिडमित्यर्थः, रश्मिमेयमिति यावत् तिमिरम्—अन्धकार, आलोकाभावरूप यत्र तत्, विद्युद्विकाशानन्तर क्षणकाल गाढान्धकाराच्छन्नम् इत्यर्थ, आलोकोद्भासितप्रदेशात आलोकापसरणे कृते यथा क्षणकालम् अन्धैः गाढान्धकारोऽनुभूयते, तद्वत् गाढान्धकाराच्छन्नमिति भाव] प्रच्छादितानि—आवृतानि, मेघपटलैरिति शेष, आशामुखानि—दिश मुखानीव यत्र तदीदृशम्, अत एव तिमिरपटलावृतदिङ्मुखम्

वस०। भाव ! एव्वं सेदं । ता पेक्ख पेक्ख, *—

गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।
प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपतिशस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥ २५ ॥

* भाव ! एवं नु इदं, तत् पश्य पश्य —

वत् शिरस उपरि अवस्थानात् मध्योन्नततया निम्नपार्श्वचतुष्टयत्वेन च कथमुत्प्रेक्षा, जगत्—भुवनं, निश्चेष्टं—निष्क्रियं सत्, स्वपितीव—निद्रातीवेत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । लोको यथा अतिदुर्दिने गृहान्त एव स्थित्वा तूलगर्भप्रच्छदपटेन मुखादिसर्वावयव-माच्छाद्य निश्चेष्टः स्वपिति, जगदपि एतादृशदुर्दिने तथा इति भावः । अत्र स्फीताम्भो-धरादिविशेषण निकेतनान्तर्गतस्य प्रसुप्तस्य चोपरि छत्रधारणरूपविशेषाप्रकाशनार्थ-मुपन्यस्तमत एतदपसिद्धमिति तु नाशङ्कनीयं, नवजलधराणां हि स्वभावश्यामगुण-योगात् घनसन्निविष्टतया निरतमेवोर्ध्वदेशावस्थानात् आतपत्राकारेणैवाकारितत्वं दृश्यते इति प्रकृतमेव वस्तु अनूद्य एतदेव व्यक्तीकर्तुमुपमेयभूते जलदे छत्रत्वारोपः कृत इति रूपकं सुव्यक्तमेवेति विज्ञैर्बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

विटोक्तिमनुमन्यमाना वसन्तसेना अपरमपि तात्कालिकं प्राकृतिकदृश्यमुप वर्णयति, गतेति ।—तारा—नक्षत्र, (जातित्वादेकवचनम्), असाधौ—दुष्टे, जने —लोके, उपकृतं—कृतोपकार इव, नाशम्—अदर्शनं, गता—प्राप्ता, असाधुजनेषु कृतोपकारः न केवलं विफलं भवति, प्रत्युत तेषां पुनः असाध्वाचरणनात्... सन् कृतानामुपकृतीनामस्वीकारात् अन्तर्हित भवति, उपकारकस्य कमपि प्रत्युपकारं न दर्शयति, तथा उदिताऽपि तारा मेघावृततया सर्वथैव विलीनता गता न निशायां शोभादिरूपं कमपि उपकारं कर्तुमभिलषतीत्यर्थः, ककुभः,—दिशः, बहुरूपा इत्यर्थः, ("दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः) कान्तेन—पत्या [सूर्येणेति ध्वनिः] वियुक्ता,—विरहिता, विरहिण्य इव, स्त्रिय इव—वनिता इव, न राजन्ति—न शोभन्ते, कान्तविरहिता स्त्रिय इव, भर्तृ-विरहिता दिशो न शोभन्ते इति भावः, प्रोषितभर्तृकानां हि कुसुमोल्लासादिकस्य शास्त्र-निषेधात् माङ्गलिकेतरालङ्कृतीनां परिहारदर्शनात्, तथा गगन—नभोमण्डलं, त्रिदशपतिशस्त्रस्य—इन्द्रायुधस्य, वज्रस्य इत्यर्थः, शिखिना—वह्निना, प्रकामान्तस्तप्त,—

अपि च पश्य,—

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।
प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि ॥ २६ ॥

प्रकामम्—अत्यर्थं यथा तथा, घन,—अभ्यन्तरे, तप्तम्—उत्पातप्रयोगात् विद्रावितम् अत एव द्रवीभूतम्—तरलीभूतं सत्, जलरूपेण—सलिलाकारेण, पतति—स्रवतीत्यर्थः, इति मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः । यथा किञ्चित् घनीभूतं वस्तु कठोराग्निसन्तापेन द्रवीभूतं सत् क्षरति, तद्वत् वज्राग्नितप्तं गगनं द्रवीभूतं सत् जलरूपेण पततीति निष्कृष्टोऽर्थः । अत्र पूर्वार्द्धे उपमा परार्द्धे चोपमेयस्य गगनस्य द्रवीभूतत्वासम्भवात् अत्र प्रकृतस्योपमेयस्य गगनस्य उपमानभूतजलात्मकत्वसम्भावनया इह जलमेव किञ्चिदाकारकोत्कटैककोटिकसंशयसमुदयादुत्प्रेक्षा, सा च मन्ये शब्दप्रयोगाद् व्यज्यते, यदुक्तं दण्डिना,—"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकाः शब्दा इवशब्दोऽपि तादृशः ॥" इति उपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः । श्लोकेऽस्मिन् उपमेयोपमानयोः तापितकारयोः लिङ्गवचनभेदस्य दर्शनात् दोषसम्भवमनुपमेति तु नाशङ्कनीयं, "हीनाधिकत्ववचनलिङ्गभेदा विपर्ययः । असम्भवोऽसादृश्यं च दोषा ह्युपमागताः ॥" इति प्राचीनकारिकाऽनुसारेण एतेषाम् उपमादूषकत्वेऽपि उपमेयोपमानगतहीनाधिक्यत्वादीनां नातिशयितस्य सुस्पष्टस्य सामान्यधर्मस्य उभयत्राबाधितत्वेन सामाजिकानां नास्त्यत्र उद्वेगलेशः, नोपमाख्यातकदोषावकाशः, यदुक्तं तत्रैव—"न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥" इति [illegible] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २५ ॥

विट । एवमेतत्,—

विद्युद्भिर्ज्वलतीव, संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतै-
र्माहेन्द्रेण विवल्गतीव धनुषा धाराशरोद्गारिणा ।
विस्पष्टाशनि-निस्वनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलै-
र्नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम् ॥ २७ ॥

एकस्य मेघस्योन्नमनाद्यनेकक्रियासम्बन्धे दीपकालङ्कारः, पराद्धे च उपमा, इत्यनयोः परस्परसापेक्षत्वादङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः । आर्या वृत्तम् ॥ २६ ॥

वसन्तसेनया गगनस्थमेघस्य अनेकरूपत्वप्रदर्शनात् विटोऽपि तदुक्तिं समर्थयन् युक्त्या आकाशस्य नानाऽवस्थां प्रदर्शयति, विद्युद्भिरिति ।—अम्बरम्—आकाशं, विद्युद्भिः,—तडित्प्रभाभिः, ज्वलतीव—उद्भासते इव, बलाकाशतैः,—उड्डीयमानबकसमूहैः, (करणभूतैः) उच्चैः,—अत्यर्थं यथा तथा, दीर्घकालं व्याप्य इति यावत्, संविहसतीव—मन्दमहासं करोतीव, ("मन्दं स्यात् विहसितम्" इत्यमरः । हासस्य धवलतयावर्णनं कविसमयप्रसिद्धं, बकानां शुभ्रतया च हाससाम्यं बोध्यं, यदुक्तं दर्पणे,—"यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः" इति) धाराशरोद्गारिणा—धाराः,—जलधारा एव, शराः,—बाणाः, तान् उद्गिरति—उद्वमति यत्, तेन, आसाररूपशरवर्षिणा इत्यर्थः, माहेन्द्रेण धनुषा—इन्द्रचापेन, धनुःप्रदर्शनेनेति यावत्, विवल्गतीव—स्वप्लुतगतिं प्रदर्शयतीव, युद्धार्थमाह्वयत इव इत्यर्थः, विपक्षलोकमिति शेषः, विस्पष्टाशनिनिस्वनेन—प्रकटवज्ररवेण, रसतीव—उच्चैः नादं करोतीव, वज्रनिर्घोषव्याजेन सिंहनादं करोतीव इत्यर्थः, अनिलैः,—वातैः, आघूर्णतीव,—मण्डलाकारेण भ्रमतीव, घूर्णमानझञ्झावातच्छलेन युद्धकालिकमण्डलभ्रमणं प्रदर्शयतीवेत्यर्थः, तथा अहिभिरिव—सर्पैरिव, नीलैः,—श्यामवर्णैः, जलधरैः,—मेघैः, सान्द्रं—गाढं यथा तथा, धूपायतीव—धूपधूमकुलं भवतीव, आश्रयस्य विसर्जनात् धूपधूमाच्छन्नमात्मानं करोतीवेत्यर्थः, मेघस्य अहिरूपेण । इत्थं च आगतेन उरगा कुटिलविसर्पणशीलेन सर्पेण, साम्यं गम्यते, तथा धूमश्चोत्तमोऽभि-[illegible]तेन गगनस्य धूपाकुलत्वं अवगन्तव्यम् । अत्र प्रकृतानां [illegible]-परमशोभाविधायिनाम् विद्युज्ज्वलितबलाकाशतमाहेन्द्रशरासनाशनिवाय्वादीनाम् प्रकृते [illegible] उज्ज्वलनसंविहसनाद्युत्प्रेक्षणादिभिः तादात्म्याध्यासात् [illegible] भवा, तदंशकानामेवादेना क्रियागतानामभिधानादेवास्याः [illegible], [illegible]

वस ।—

जलधर ! निर्लज्जस्त्वं यन्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् ।
स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥ २८ ॥

भो शक्र !—

किं ते ह्यहं पूर्व्वरतिप्रसक्ता यत् त्वं नदस्यम्बुद-सिंहनादैः ? ।
न युक्तमेतत् प्रियकाङ्क्षितायाः मार्गं निरोद्धुं मम वर्षपातैः ॥२९॥

याना मङ्गलीत्र्यादिषु मालारूपा वेदितव्या, इत्येतासां सजातीयानामन्योऽन्यसापेक्षतया मिश्रिते सजातीयसङ्करो वेदितव्यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

दयितमभिसरन्तीं वसन्तसेनां दृष्ट्वा धाराकरपरामर्शनादिना गमनविघ्नमुत्पादयन्तं जलधरमुपालभते, जलधरेति ।—हे जलधर !—पयोवाह ! त्वं निर्लज्ज,—निस्त्रप, यत्—यस्मात् दयितस्य—प्रियस्य, वेश्म—निकेतनं, ("वेश्म सद्म निकेतनम्" इत्यमरः) गच्छन्तीं—चलन्तीं, मां, स्तनितेन—गर्जितेन, भीषयित्वा—त्रासयित्वा, धाराहस्तैः,—जलसम्पातरूपकरैः, परामृशसि—स्पृशसि, परस्त्रीगात्रे करार्पणं तथा अभिसारिकायाः कान्तसमीपगमनप्रतिरोधार्थं भीतिप्रदर्शनमित्युभयमेव निर्लज्जस्यैव हठकामुकस्य कार्यमित्यर्थः । अत एतेन कार्येण प्रस्तुते जलधरे अप्रस्तुतहठकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २८ ॥

अपि च,—

यद्वदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र ! गौतमोऽस्मीति ।
तद्वन्ममापि दुःखं निरवेक्ष्य निवार्य्यतां जलद ॥ ३० ॥

प्रियेण प्रणयिना, चारुदत्तेनेति यावत्, काङ्क्षितायाः,—अभिलषितायाः, यद्वा,—एतत्प्रियकाङ्क्षितायाः,—एतेन—समीपवर्त्तिगृहस्थितेनेत्यर्थः, (तदुक्तम्,—'इदमस्तु, सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥" इति) प्रियेण—चारुदत्तेन, काङ्क्षिता—प्रार्थिता तस्याः, एष,—समीपवर्त्तिगृहस्थित इत्यर्थः, प्रियः काङ्क्षितः,—रत्नुमभीप्सित इत्यर्थः, यया तस्याः इति वा, ["एतत्प्रिय" इत्यत्र प्रियविशेषणेन एतत्पदेन एव सूच्यते यत्,—"एष चारुदत्त एव मे प्रियः, न त्वं, न वाऽपरः कश्चित्" इति] मम मार्गं—पन्थानं, वर्षपातैः,—धारासम्पातैः, निरोद्धुं—प्रतिबद्धुं, न युक्तं—नोचितम्, एतत्—इदं, विवेचय इति शेषः, प्रियमभिसरन्त्या मानुष्या मे मार्गरोधस्त्वया जलदाधिपतिना देवराजेन न कर्त्तव्यः, प्रत्युत मेघवाहनेन भवता महीयसा मद्गमनप्रत्यूहमूलाहकवर्षणानामपसारणमेव कर्त्तुमुचितमित्यभिप्रायः । यतोऽहं ते पूर्व्वं रतिप्रसक्ता नासम् इति प्रथमार्द्धप्रतिपाद्यवस्तुनः, "अतो मे मार्गरोधो न कर्त्तव्यः" इति परार्द्धप्रतिपाद्यस्य हेतुतयोपन्यासात् काव्यलिङ्गालङ्कारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनादुपजातिः वृत्तम् ॥ २९ ॥

एवं तिरस्कृतः शक्रः यदि रोषावेशात् मेघादिस्ववाहनानि विशेषतो विनियोज्य पुनः गमनप्रतिरोधमाचरति, इति आशङ्क्य प्रियासङ्गमाभिलाषापूरणे मनःपीडाभिया शक्रं पूर्व्ववृत्तान्तं स्मारयन्ती पुनरनुनयति, यदिति ।—हे शक्र !—इन्द्र ! अहल्या—गौतमपत्नी, तस्याः हेतोः,—तां सम्भोक्तुमित्यर्थः, यद्वत्—यथा, गौतमः अस्मीति—कामसन्तापनिवारणार्थं गौतमरूपं धृत्वा अहं गौतम इति, मृषा—मिथ्या, वदसि—मृषावदनमकरो इत्यर्थः, [वदसीत्यत्र "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" (३।३।१३१ पा०) इति सूत्रे वृत्तिकृता वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा लट् प्रत्युक्तः, भूतकालिकस्यापि वस्तुनः वर्त्तमानसामीप्यद्योतनाय लट्प्रयोग इत्याहुः सुधाभिरिति] यद्वा,—भूतायामपि मृषाभाषणक्रियायामुत्तरेतन् कालिकत्वेन भूतत्वात् कालसामान्ये लट्प्रयोगः । पुरा किल इन्द्रः शिष्यो भूत्वा कियन्तं कालं गौतमाश्रमे स्थितः । एकदा स्नानाय गते गुरौ गौतमे, असौ गौतमरूपमास्थाय [illegible] अहल्यां उपययौ । तया तु निशायामेव पति प्रस्थितं ज्ञात्वा, कस्त्वमिति पृष्टः, गौतमोऽस्मि, त्वत्सम्भोगलालसः पुनः प्रत्यागत, इत्युक्ता तां कामयमान एव दुष्प्राप्तां [illegible]

अपि च,—

गर्ज वा वर्ष वा शक्र ! मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।
न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥ ३१ ॥
यदि गर्ज्जति वारिधरो गर्ज्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।
अयि विद्युत् ! प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ? ॥ ३२ ॥

[...ज्ञो वा तादृशानुमन्येथा] ममापि दुःखं—प्रियसम्भोगालाभसञ्जनितमिति भावः, तद्वत्—तथा, भवदनुरूपमेवेत्यर्थः इति निरवेक्ष्य—निःशेषेण विचार्य, जलद,—मेघ, भवदनुचर इत्यत्र, निवार्यताम्—निषिध्यताम्, एतस्य मे प्रियसदनगमने प्रत्यूहकरत्वादित्याशयः । [“निरवेक्ष्य” इत्यत्र “निरपेक्ष” इति सम्बोधनान्तपाठान्तरे—हे निरपेक्ष !—उदासीन !, परदुःखानभिज्ञ ! इत्यर्थः, ममापि दुःखं भवद्वत्, जानीहीति शेषः । तदा किं कर्त्तव्यमित्याह,—निवार्य्यतामिति]। आर्य्या वृत्तमिदम् ॥ ३० ॥

एवमभिशमनुनीयापि पुनः मदीयामत्यधिका कान्ताऽभिसमागमवासना निरस्तु भवतीभ्यादिष्टानां विघ्नशतानामपि शक्तिमालोक्यालोच्य तत्र तत्र स्वीयाम् उपेक्षां प्रदर्शयति, गर्जेति।—हे शक्र !—सुरपते ! त्वं गर्ज्ज—गर्जितं कुरु, वा—अथवा, वर्ष—वारिवर्षणं कुरु वा—किंवा, शतशः,—शतशतवारान्, अशनिं—वज्रं, मुञ्च—निक्षिप, यत् ते अभीष्टं, तत् कुरु इति भावः, (किन्तु) दयितं—कान्तं प्रति, कान्तमभिसर्त्तुमित्यर्थः, प्रस्थिताः,—चलिताः, स्त्रियः,—कामिन्यः, रोद्धुं—निवारितुं, न शक्या हि—नैव तद्व्यापारार्दिता निरोद्धुं शक्या इति भावः, त्वयेति शेषः । अत्र प्रथमार्द्धे शक्रस्य गर्जनवर्षणाशनिविसर्जनरूपानेकक्रियासम्बन्धात् दीपकम्, परार्द्धे तु, दयिताऽभिसारिण्यः भवता कथमपि निवारयितुं न शक्या इति विशेषे वक्तव्ये, कान्ताभिसारिण्यः कदापि न निवार्यन्ते इत्यभावकुञ्चितं सामान्यस्याभिधानात् वैधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः इत्यनयोः परस्परानपेक्षत्वेन [illegible] । [illegible] ॥ ३१ ॥

विट । भवति ! अलमलमुपालम्भेन, उपकारिणी तवेयम्,—

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः
शैलस्य मूर्ध्नि निहितेव सिता पताका ।
आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेय-
माख्याति ते प्रियतमस्य हि सन्निवेशम् ॥ ३३ ॥

—निद्रया, नाम—स्वीकारे, पुरुषाणां नैष्ठुर्यात् स्त्रीजनदुःखसमूहसमुद्घाटने समर्थः कातर्यमस्तीति स्वीकरोमीति भावः, अयि विद्युत् !—अयि सौदामनि ! कामिनी शिरोमणे इत्यर्थः, प्रमदानाम्—अबलानां, दुःखं—प्रियविरहजक्लेशमिति भावः, त्वमपि—त्वम् अबला सत्यपीति भावः, न जानासि?—नानुभवसि? इत्यर्थः । पुरुषाणां विजातीयानां रमणीहृद्गतदुःखस्य बोधनेऽसामर्थ्यं प्रसिद्धं, रमण्या तु रमणीहृदयवेदनाज्ञाने पटीयस्त्वं सजातीयत्वात्, अतः निर्मोघकामिनीत्वात् त्वमिति ... सम्पाद्य तव क्षणेन प्रकाशः, क्षणेन च विनाशो नोचितः, अपि तु मम पथिप्रदर्शनार्थं सततमेव तव दीपवत् सुशोभननयनतर्पणप्रकाशो युक्त इति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ ३२ ॥

वसन्तसेनाकृतमस्याः विद्युदुपालम्भनं समाकर्ण्याभिसारिकतामुत्तेजयति... तत् प्रतिषेधन् प्रत्युत विद्युतः तस्या उपकारित्वं ... प्रतिपादयति विटः, ऐरावतोरसीति ।—ऐरावतस्य—ऐरावतमतङ्गस्य, उरसि—वक्षसि, ... चला—... चञ्चला, सुवर्णरज्जुरिव—हिरण्मयबन्धनसाधनमिव, स्थिता इति शेषः, शैलस्य—... , ... स्फटिकमयपर्वतस्य, (तट्टेकदेश ... सौदामन्या ... सर्वस्य सुसङ्गच्छते इति बोध्यम्) मूर्ध्नि—शिखरे, निहिता—... , सिता—शुभ्रा, पताकेव—वातविधूतध्वज इव, आखण्डलस्य—इन्द्रस्य, भवनोदर

वस । भाव । एव्व तं ज्जेव एदं गेहम् । *

विट । सकलकलाऽभिज्ञाया न किञ्चिदिह तवोपदेष्टव्यम् अस्ति, तथाऽपि स्नेहः प्रलापयति ; अत्र (प) प्रविश्य कोपोऽत्यन्तं न कर्त्तव्यः,—

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः, कोपेन विनाऽथवा कुतः कामः ।
कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥२४॥

* भाव । एष तदेव एतद्गेहम् ।

उपमानभूतयोः सुवर्णरज्जुसितपताकयोस्तादात्म्याध्यासादुत्कटैककोटिकसंशयसमुदयात् उत्प्रेक्षाद्वयमङ्गाङ्गिभावेन सजातीयतया सङ्कीर्य्यते, परार्द्धे तु विद्युद्रूप विषय सन्देहेव निगीर्य्य चारुदत्तभवनोदरदीपिकास्वरूपत्वेन तदभिधानात् निश्चयात्मिकायाः प्रतीतेरुदयादभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिः पूर्व्वोक्ताभ्यामुत्प्रेक्षाभ्यां सापेक्षतया सम्मिते सङ्कीर्य्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(प) सकलेति ।—सकलासु कलासु—चतुःषष्टिनृत्यगीतादिविद्यासु, अभिज्ञाया,—विशेषज्ञानवत्याः । प्रलापयति—मुखरयति, मां वक्तुमिति शेषः । अत्र—चारुदत्तगृहे इत्यर्थः ।

स्वस्यैकदेशज्ञो धूर्त्तो विटः स्वाभिज्ञत्वं प्रतिपादयितुं चारुदत्तसकाशे वसन्तसेनायाः कर्त्तव्यमुपदिशति, यदीति ।—यदि कुप्यसि—केवलमेव क्रोधं करोषि, तदा रतिः—अनुरागः, सम्भोगो वा, नास्ति—न भवति, सततकोपे न रतिसुखसम्भव इत्यर्थः, अतो नातिकोपः त्वया करणीय इति भावः । कामोद्दीपनार्थमीषत् प्रणयकोपः कर्त्तव्य एव इत्यभिप्रेत्याह, कोपेनेति ।—अथवा—किंवा, कोपेन विना—प्रणयक्रोधादृते कामो न—रतिर्न, कदाचित् प्रदर्शितं ईषत् कोपं कान्तस्य रतिक्रियायां प्रतिहतायां, समुदीयमाने हि विरहे, निरुद्धे परिवाहे जलपूर इव, कामः हृदये भवतीति भावः,—"न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते" इति दर्पणवचनात्, त्वं कुप्य—कदाचित् स्वयं क्रुद्धा भव, कोपय च—कदाचित् आत्मानं प्रति क्रोधमुत्पादय कान्तस्येति शेषः, प्रसीद—कदाचित् प्रसन्ना भव, कान्तानुरागदिदृक्षेति भावः, प्रसादय—प्रसन्नतामुत्पादय, चुम्बनालिङ्गनदानादिना कान्तस्येति शेषः । अवाद्यामेदान्तर्गतं गीतिवृत्तं, तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे यथा,—"आर्य्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ।" इति । २४ ।

भवतु एव तावत्। भोः! भोः! निवेद्यताम् आर्य्य-चारुदत्ताय,—

> एषा फुल्लकदम्बनीपसुरभौ काले घनोद्भासिते
> कान्तस्यालयमागता समदना हृष्टा जलार्द्रालका।
> विद्युद्वारिद-गर्जितैः सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
> पादौ नूपुरलग्नकर्द्दमधरौ प्रक्षालयन्ती स्थिता ॥ ३५ ॥

चारु। [आकर्ण्य] वयस्य! ज्ञायतां किमेतदिति।

विदू। जं भवं आणावेदि। [वसन्तसेनामुपगम्य सादरम्] सोत्थि भोदीए १८

१८ यद् भवानाज्ञापयति। स्वस्ति भवत्यै।

वस। अज्ज! वन्दामि। साअदं अज्जस्स? [विट प्रति]

भाव। एसा छत्तधारिआ भावस्स ज्जेव भोदु।*

विट। [स्वगतम्] अनेन उपायेन निपुण प्रेषितोऽस्मि। [प्रकाशम्] एव भवतु। भवति वसन्तसेने।—

साटोप कूट-कपटानृत जन्मभूमेः
शाठ्यात्मकस्य रतिकेलि कृतालयस्य।
वेश्याऽऽपणस्य सुरतोत्सव संग्रहस्य
दाक्षिण्य पण्यसुख निष्क्रयसिद्धिरस्तु॥ ३६॥

[इति निष्क्रान्त]।

---

* आर्य। वन्दे। स्वागतमार्य्यस्य? भाव। एषा छत्रधारिका भावस्यैव भवतु।

इदानीं गमनकाले विट वसन्तसेनाया आगमनसाफल्यम् आशास्ते, साटोपेति।—साटोप—सदम्भ, यत् कूट—माया, कपट—छलम्, अनृत—मिथ्या च, तस्य जन्मभूमे,—आकरस्य, उत्पत्तिस्थानस्येत्यथ, मूर्त्तमङ्गल्याद्येकभूमेरित्यर्थ, शाठ्यं—शठता, चातुरीति यावत, तदेव आत्मा—स्वभाव यस्य तादृशस्य, शठतापूर्णस्येत्यथ; रतिकेलिना—सुरतक्रीडया, कृत,—रचित इत्यर्थ, आलय,—आस्पद यस्मिन् तस्य; रतिक्रीडाश्रयस्येत्यथ, यद्वा, रतिकेलये—निधुवनक्रीडार्थं, कृत,—विहित, य, आलय,—निकेतन तथाभूतस्य, तथा सुरतोत्सवस्य—शृङ्गारानन्दस्य, सङ्ग्रह,—सम्यक् ग्रहणम्, आस्वाद इत्यथ, यस्मिन् तथाभूतस्य, सुरतजनितानन्दसन्तानसाधकस्य इत्यथ, वेश्याऽऽपणस्य—वेश्यारूपस्य आपणस्य—विपणे, पण्यवीथिकाया इत्यथ, क्रयविक्रयस्थानस्य इति यावत्, दाक्षिण्येन—परस्परस्य औदार्य्येण, न तु अर्थविनियोगेन इति भाव, पण्यस्य—विक्रेयस्य, स्वयौवनरूपस्य इति भाव, सुखनिष्क्रय,—सुखमेव—आयास विनैवेत्यर्थ, निष्क्रय,—विनिमय, अक्लेशेनैव यौवनपण्यविक्रय इत्यथ, तस्य सिद्धि,—साफल्यम्, अस्तु—भवतु, स्वस्यासामान्य दाक्षिण्य प्रकटय्य चारुदत्तो निरतिशय सम्भोगसुखमनुभूयतामित्यथ, अन्यथा अकिञ्चनतया ततस्ते सुख नैव भविष्यतीति विटस्याभिप्राय, यद्वा, दाक्षिण्येन—सारल्येन, अकपटमित्यथ, पण्यस्य—विक्रेयीभूतस्य क्रेयीभूतस्य चेत्यर्थ, सुखस्य—भवदाश्रयस्य सुरतसुखस्य, भवत्प्रितिपादितस्य निधुवनानन्दसन्दोहस्य चेत्यथ, य निष्क्रय,—विनिमय, परस्परसुखादानप्रदानमित्यथ, तस्य, सिद्धि,—साफल्य चरितार्थता द्वयोरिति यावत्,

वस। अज्ज मित्तेअ! कहिं तुम्हाणं जूदिअरो? * (फ)

विदू। [स्वगतम्] ही, ही, भो! जूदिअरो! त्ति भणन्तीए अलङ्किदो पिअवअस्सो। [प्रकाशम्] भोदि! एसो क्खु सुक्खरुक्खवाडिआए। †

वस। अज्ज! का तुम्हाणं सुक्खरुक्खवाडिआ वुच्चदि? ‡

विदू। भोदि! जहिं ण खाईअदि, ण पीईअदि। §

वस। [स्मितं करोति]।

---

* आर्य मैत्रेय! कुत्र युष्माकं जूतकरः?

† आश्चर्यम्! जूतकर इति भणन्त्या अलङ्कृतः प्रियवयस्यः। भवति! एष खलु शुष्कवृक्षवाटिकायाम्।

‡ आर्य! का युष्माकं शुष्कवृक्षवाटिका उच्यते?

§ भवति! यत्र न खाद्यते न पीयते।

विदू। ता पविसदु भोदी । *

वस। [अनान्तिकम्] एत्थ पविसिअ किं मए भणिदव्वं ? †

चेटी। "जूदिअर ! अवि सुहो दे पदोसो ?" त्ति । ‡

वस। अवि पारइस्सं ? §

चेटी। अवसरो ज्जेव पारइस्सदि । ¶ (ब)

विदू। पविसदु भोदी । **

वस। [प्रविश्योपसृत्य च पुष्पैस्ताडयन्ती] अइ जूदिअर ! अवि सुहो दे पदोसो ? †† (भ)

चारु। [अवलोक्य] अये ! वसन्तसेना प्राप्ता ॥ [सहर्षमुत्थाय] अयि प्रिये !—

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रत',
सदा च मे निश्वसतो गता निशा ।

* तत् प्रविशतु भवती । † अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ?

‡ "द्यूतकर ! अपि सुखस्ते प्रदोष ?" इति ।

§ अपि पारयिष्यामि ? ¶ अवसर एव पारयिष्यति ।

** प्रविशतु भवती । †† अयि द्यूतकर ! अपि सुखस्ते प्रदोष ?

(ब) पारयिष्यति—त्वां वक्तु समर्थां कारयिष्यतीत्यर्थ, सामयिकवाग्विन्यासनैपुण्यादिनेति शेष ।

(भ) अइ जूदिअर ! इति ।—अयमेवाभिप्राय,—सन्ध्यासमये एव द्यूतकरै द्यूतक्रीडाया सततमनुष्ठीयमानत्वदर्शनात, आत्मीयमिति कृत्वा सुवर्णभाण्ड द्यूते अपहारितवत ते सुखेन प्रदोष अत्येति मन्ये इति वाच्योऽर्थ, गर्भितार्थस्तु नियत विरहतापानलदग्धीभूताया मे अयमेव जलदागमकालप्रदोष मदीय दु:खसम्भार-मतीव वर्द्धयति, यतोऽहं स्वयमेव प्रार्थयमाना अप्रार्थिताऽपि भवद्गेहमागता, भवान् तु निर्व्विकारचेता इव सुस्थ तिष्ठति, मन्ये, तर्हि सुखकर ते अयं प्रदोष समुदित इति ।

"द्यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोष ?" इति सपरिहासव्याजोक्तिमाकर्ण्य, प्रदोषकालो हि भवता सुखकर मादृशाहाभिसारिकाणां नितरां दुःखदायक इति गर्भित वचनं केनाऽऽशयकदहद्ध्यावसरे एव अनुत्तरमुत्तरं दातु, जलदोदयप्रदोषकालस्य न प्राक्

वस । अज्ज मित्तेअ ! कहिं तुम्हाणं जूदिअरो ? * (फ)

विदू । [स्वगतम्] ही, ही, भो. ! जूदिअरो । त्ति भणन्तीए अलङ्किदो पिअवअस्सो । [प्रकाशम्] भोदि ! एसो क्खु सुक्ख-रुक्खवाडिआए । †

वस । अज्ज ! का तुम्हाण सुक्खरुक्खवाडिआ वुच्चदि ? ‡

विदू । भोदि ! जहि ण खाईअदि, ण पीईअदि । §

वस । [स्मितं करोति] ।

---

* आर्य मैत्रेय ! कुत्र युष्माकं द्यूतकरः ?

† आश्चर्यं भो ! द्यूतकर इति भणन्त्या अलङ्कृतः प्रियवयस्यः । भवति ! एष खलु शुष्कवृक्षवाटिकायाम् ।

‡ आर्य ! का युष्माकं शुष्कवृक्षवाटिका उच्यते ?

§ भवति ! यत्र न खाद्यते, न पीयते ।

अस्तु—भवतु, इत्याशासे मादृशो जन इति तात्पर्यम् । समाधीनितम्,—"वेश्या-ऽऽपणस्य—वेश्याव्यवहारस्य, दाक्षिण्येन—कामतन्त्रनैपुण्येन, यत् पण्यं सुरतं—क्रयक्रीतं सुखं, वेश्यासम्भोगादिसुखं पण्यसुखं भण्यते, तद्रूपा निष्क्रयस्य सिद्धिरस्तु । दीनस्य नायकस्य चारुदत्तस्याकिञ्चनतया दाक्षिण्यात्मकनिष्क्रयविरहेण दानिनः [illegible] सम्भोगसुखसिद्धेरेव निष्क्रयसिद्धिरूपत्वादिति परमार्थः, यद्वा,—दाक्षिण्य—दीनस्य नायकसङ्गजन्य कामतन्त्रनैपुण्य, पण्यसुखञ्च एतत्त्रयरूपा निष्क्रयसिद्धिरस्तु, अथवा,—दाक्षिण्यपण्यसुखनिष्क्रयाणां सिद्धिरस्तु । [illegible] निष्क्रयो मूल्यं, पण व्यवहारे स्तुतौ च इति धातु" इति व्याख्यातवान् [illegible] हृतम् ॥ २६ ॥

विदू। ता पविसदु भोदी। *

वस। [जनान्तिकम्] एत्थ पविसिअ किं मए भणिदव्वं ? †

चेटी। "जूदिअर। अवि सुहो दे पदोसो ?" त्ति। ‡

वस। अवि पारइस्सं ? §

चेटी। अवसरो ज्जेव पारइस्सदि। ¶ (ब)

विदू। पविसदु भोदी। **

वस। [प्रविश्योपसृत्य च पुष्पैस्ताडयन्ती] अइ जूदिअर। अवि सुहो दे पदोसो ? †† (भ)

चारु। [अवलोक्य] अये। वसन्तसेना प्राप्ता॥ [सहर्षमुत्थाय] अयि प्रिये।—

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः,
सदा च मे निश्वसतो गता निशा।

* तत् प्रविशतु भवती।
† अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ?
‡ "द्यूतकर। अपि सुखस्ते प्रदोष ?" इति।
§ अपि पारयिष्यामि ?
¶ अवसर एव पारयिष्यति।
** प्रविशतु भवती।
†† अयि द्यूतकर। अपि सुखस्ते प्रदोष ?

(ब) पारयिष्यति—त्वां वक्तुं समर्थां कारयिष्यतीत्यर्थ, सामयिकवाग्विन्यासनैपुण्यादिनेति शेष।

(भ) अइ जूदिअर। इति।—अयमेवाशय,—सन्ध्यासमये एव द्यूतकरै द्यूतक्रीडाया सततमनुष्ठीयमानत्वदर्शनात, आत्मीयमिति कृत्वा सुवर्णभाण्डं द्यूते अपहारितवत ते सुखेन प्रदोष अत्येति मन्ये इति वाच्योऽर्थ, गर्भितार्थस्तु नियत विरहतापानलदग्धीभूताया मे अयमेव जलदागमकालप्रदोष मदीय दुःखसम्भार-मतीव वर्द्धयति यतोऽहं स्वयमेव प्रार्थयमाना अप्रार्थिताऽपि भवद्गेहमागता, भवान् न निर्विकारचेता इव सुस्थ तिष्ठति, मन्ये, तर्हि सुखकर ते अयं प्रदोष समुदित इति।

"द्यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोष ?" इति सपरिहासव्याजोक्तिमाकर्ण्य, प्रदोषकाले हि भवता सुखकर मादृशाभिसारिकाणां नियतं दुःखदायक इति गर्भितं वसन्तसेनाऽऽशयमवबुध्यावसरे एव अनुरूपमुत्तरं दातु, जलदोदयप्रदोषकालस्य न प्राक्

त्वया समेतस्य विशाललोचने !
ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥ ३७ ॥

तत् स्वागतं भवत्यै ? इदमासनम्, अत्रोपविश्यताम् ।

विदू। इदं आसणं, उवविसदु भोदी । *

[वसन्तसेना आसीना, ततः सर्वे उपविशन्ति] ।

चारु। वयस्य ! पश्य पश्य,—

वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।
एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥ ३८ ॥

* इदमासनम् उपविशतु भवती ।

शोकान्तकरत्वमासीत्, इदानीन्तु भवत्समागमेनैव शोकान्तकरत्वपर्यवसानमो परिणत इत्येवमुपवर्णयति, सदेति ।—सदा—नित्यमेव, जाग्रत एव—अनिद्रस्य एव मम प्रदोषः,—रजनीमुखं, रात्रेः प्रथमांश इति यावत्, याति—गच्छति, न केवलं प्रदोष एव जागर्मि, किन्तु कृत्स्नामेव निशाम् इत्याह, सदा चेति ।—च—मम, निशा—रात्रिरपि, कृत्स्नेति भावः, सदा—सततमेव, निश्वसतः,—दीर्घादीर्घतरं श्वासं त्यजतः, सुतरामनिद्रितस्य एव, गता—अतीता, जाग्रत् निश्वसतः सम्पूर्णां निशाम् अतिवाह्य यामीत्यर्थः, हे विशाललोचने !—आयतनेत्रे ! अद्य—वर्तमानदिवसे, त्वया—भवत्या, समेतस्य—मिलितस्य, मम प्रदोषकः,—सन्ध्यासमयः, शोकान्तकरः,—दुःखनाशक इत्यर्थः, भवतीति शेषः । अत्र "सदा" इति पदस्य [illegible], भङ्गीपराहतमिवकृत्वा एकत्रैव भङ्ग्या पुनरुपादानदर्शनादनवीकृतत्वदोषदुष्टम् । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

तद्वयस्य! क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः अन्ये प्रधानवाससी (म) समुपनीयेतामिति।

विदू। ज भव आणवेदि। *

चेटी। अज्ज मित्तेअ! चिट्ठ तुम, अह ज्जेव अज्जअं सुस्सूसइस्स। † (य) [तथा करोति]।

विदू। [अपवारितकेन (र)] भो वअस्स! पुच्छामि दाव तत्थभोदिं किं पि? ‡

चारु। एवं क्रियताम्।

विदू। [प्रकाशम्] अध किं णिमित्तं उण ईदिसे पणट्ठचन्दालोए दुद्दिण अन्धआरे आअदा भोदी? §

चेटी। अज्जए! उजुओ (ल) बम्हणो। ¶

वस। णं णिउणोत्ति भणाहि। ** (व)

* यद् भवानाज्ञापयति। † आर्य्य मैत्रेय! तिष्ठ त्वम्, अहमेवार्य्यां शुश्रूषयिष्यामि।
‡ भो वयस्य! पृच्छामि तावत् तत्रभवतीं किमपि?
§ अथ किं निमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकारे आगता भवती?
¶ आर्य्ये! ऋजुको ब्राह्मणः। ** ननु निपुण इति भण।

पुष्पान्तरस्य प्रतानं वसन्तसेनाया चारुदत्तदर्शनाय उत्कण्ठा व्यज्यते]। अत्रोपमा-ऽलङ्कार स्फुट एव। आर्य्या वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(म) क्लिन्ने—जलार्द्रे, वाससी—परिधेयम् उत्तरीयञ्चेत्यर्थः। प्रधानवाससी—उत्कृष्टवसनद्वयमित्यर्थः।

चेटी। एसा क्खु अज्जआ एव्व पुच्छिदु आअदा, केत्तिअ ताए रअणावलीए मुल्लं ? त्ति। *

विदू। [जनान्तिकम्] भो.। भणिद मए, जधा अप्पमुल्ला रअणावलो, वहुमुल्ल सुवर्णभण्डअ, ण परितुट्ठा, अवर मग्गिदु आअदा। †

चेटी। सा क्खु अज्जआए अत्तणकेरकेत्ति भणिअ जूदे हारिदा। सो अ सहिओ राअवात्थहारो ण आणोअदि, कहि गदो त्ति। ‡

विदू। भोदि। मन्तिद ज्जेव मन्तीअदि। § (ग)

चेटी। जाव सो अण्णेसीअदि, ताव एद ज्जेव गेह्ल सुवण्ण-भण्डअ। ¶ (घ) [इति दर्शयति]।

* एषा खलु आर्य्या एव प्रष्टुमागता, कियत् तस्या रत्नावल्या मूल्यम् ? इति।

† भो। भणित मया, यथा अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्य सुवर्णभाण्डक, न परितुष्टा, अपर मार्गयितुमागता।

‡ सा खलु आर्य्यया आत्मीयेति भणित्वा द्यूते हारिता, स च सभिकः राज-वार्त्ताहारो न ज्ञायते, कुत्र गत इति।

§ भवति। मन्त्रितमेव मन्त्र्यते।

¶ यावत् सोऽन्विष्यते, तावदिदमेव गृहाण सुवर्णभाण्डकम्।

विदू। [विचारयति]।

चेटी। अदिमेत्तं अज्जो णिज्झाअदि ? (स) ता किं दिट्ठपुरुव्वो दे ? *

विदू। भोदि ! सिप्पकुसलदाए ओवन्धेदि (ह) दिट्ठिं। †

चेटी। अज्ज ! वञ्चिदोसि दिट्ठीए ? (क) त ज्जेव एदं सुवस्सभण्डअ। ‡

विदू। [सहर्षम्] भो वअस्स ! त ज्जेव एद सुवस्सभण्डअ, जं अम्हाण गेहे चोरेहि अवहिदं। §

चारु। वयस्य !—

योऽस्माभिश्चिन्तितो व्याजः कर्त्तुं न्यासप्रतिक्रियाम्।
स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किन्तु सत्यं विडम्बना ॥ ३८ ॥

---

* अतिमात्रमार्य्यो निध्यायति ? तत् किं दृष्टपूर्वं ते ?

† भवति ! शिल्पकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिम्।

‡ आर्य्य ! वञ्चितोऽसि दृष्ट्या ? तदेवेद सुवर्णभाण्डकम्।

§ भो वयस्य ! तदेवेदं सुवर्णभाण्डकं, यदस्माकं गेहे चौरैरपहृतम्।

(स) निध्यायति—चिन्तयति, विचारयतीत्यर्थः, निरीक्षते इति यावत्।

(ह) अवबध्नाति—रुणद्धि, शिल्पसौष्ठवदर्शनात् तत दृष्टिं सहसा नेतुं न शक्नोतीत्यभिप्रायः।

(क) वञ्चितोऽसि दृष्ट्या ?—दृष्ट्या—दर्शनशक्त्या, वञ्चितोऽसि ?—प्रतारितोऽसि ? दृष्टिहीन अन्धो भवसि किम् ? इत्यर्थः, यदि ते दर्शनीयं न दृष्टं, तदा किं चक्षुषा ? इति चक्षुष्मानपि भवान् चक्षुषैव प्रतार्य्यते इति वा तात्पर्य्यम्।

विदू। भो वअस्स! सच्चं भणामि बम्हण्णेण। * (ख)

चारु। प्रियं नः प्रियम्। (ग)

विदू। [जनान्तिकम्] भोः! पुच्छामि णं, कुदो एदं समासादिदं त्ति। †

चारु। को दोषः?

विदू। [चेट्याः कर्णे] एव्वं विअ। ‡

चेटी। [विदूषकस्य कर्णे] एव्वं विअ। §

चारु। किमिदं कथ्यते, किं वयं बाह्याः? (घ)

---

* भो वयस्य! सत्यं शपे ब्राह्मण्येन।

† भोः! पृच्छामि ननु, कुत इदं समासादितमिति?

‡ एवमिव। § एवमेव।

चारुदत्त., अन्यविधं व्याजं प्रकटीकृतं इत्यर्थः, वसन्तसेनयेति शेषः, अस्मदग्रे प्रकटीकर्तुं कलान्तरमनुसृतमनयेति भावः, सत्यं विडम्बना एव—प्रतारणैव, प्रतारणारूपेण परिणत इत्यर्थः, प्रागस्मदाचरितकापट्यं वसन्तसेनया विज्ञातमिति स्वीयासामान्यवैदग्ध्यप्रदर्शनार्थमस्मान् वञ्चयितुमेव पुनः कापट्यान्तरं प्रस्तुतमनयेति भावः। पक्ष अस्मदनुसृतस्य सुवर्णभाण्डविनिमयेन रत्नावल्यर्पणव्याजस्य, अस्य इह दृष्टातिशय्यात न केवलमभीष्टासम्पादकत्वं, प्रत्युत कर्मोद्घाटनात् [illegible]करत्वात् विडम्बनारूपत्वेन परिणमनमिति चारुदत्तस्य वैफल्यादनर्थागमदर्शनाच्च स्वा-स्वैफल्यानर्थसम्भवरूपविषमालङ्कारः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ ३४॥

विदू। [चारुदत्तस्य कर्णे] एव्वं विअ। *

चारु। भद्रे। सत्य, तदेवेद सुवर्णभाण्डम् ?

चेटी। अज्ज। अधइं। †

चारु। भद्रे। न कदाचित् प्रियनिवेदन निष्फलीकृत (ङ) मया : तद्गृह्यतां पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम्। [इत्यङ्गुलीयकं हस्तमवलोक्य लज्जां नाटयति]।

वस। [आत्मगतम] अदो ज्जेव (च) कामीअसि। ‡

चारु। [जनान्तिकम्] भोः। कष्टम्।—

धनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ?।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥४०॥

* एवमिव। † आर्य्ये। अथकिम्। ‡ अत एव काम्यसे।

(ङ) प्रियनिवेदन—प्रीतिवार्त्ताविज्ञापन, निष्फलीकृत—विफलीकृत, प्रियवार्त्ताश्रवणजनितानन्दम् एकाकी एव कदाऽपि प्राक् नानुभूतवानहमित्यर्थ, अत इदानीं तन्निवेदयितारमपि पारितोषिकादिभिरानन्दयामि इति भाव, दूता एवम् आशासते, यत् अस्मै एतत्प्रियनिवेदने कृते एतस्मात् किञ्चित् पारितोषिकं लप्स्यामहे इति तदपूर्णौ तु तेषां मनोभङ्गदर्शनात् स्वानन्दस्यापि वैफल्याशङ्का इति भाव।

(च) अत.—अस्मात्, भवत एवंविधगुणसम्पन्नोपेतत्वादित्यर्थ, "गुणानुरक्ता गणिका—" इत्यादि ग्रन्थकारोक्ते।

प्रियवार्त्तादिकाया प्रीति प्रवर्द्धित स्वाङ्गुलीयकादिकमुना चारुदत्तेन हर्षातिरेकात् स्वदातृतामदृष्ट्वालोच्यैव अङ्गुल्य समुत्तोलिता, ततस्तु अङ्गुलीयकशून्या विलोक्याङ्गुली स्वाधन्यतयैव सर्वमेव वैभव नष्टमिति विभाव्य, दातुमशक्यत्वात् कथञ्चित् निजदारिद्र्यम् लज्जावाहिनिदान दारिद्र्य मन्यमान सर्वदु:खैकमूलमप्रतिकार्य्यञ्च तदिदमेव सूचयति, धनैरिति।—लोके—जगति, धनै,—अर्थै, वियुक्तस्य—विहीनस्य, दरिद्रस्येत्यर्थ नरस्य—जनस्य, आदित एव—प्रथमत एव, जन्मत एव इति यावत्, जीवितेन—प्राणै, किं तावत् ?—न किमपि फलमित्यर्थ, उत्पत्तिकालादेव मृतकल्पो दरिद्र जलबुद्बुद इव विलीनतां न गत इति भाव। यस्य—दरिद्रस्य जनस्य कोपप्रसादा—क्रोधानुग्रहा, प्रतीकारनिरर्थकत्वात्—प्रतीकारे—प्रतिक्रियायाम्, निरर्थकत्वात्—निष्प्रयोजनत्वात्, प्रतीकारकरणासमर्थत्वादित्यर्थ,

अपि च,—

पक्षविकलश्च पक्षी, शुष्कश्च तरुः, सरश्च जलहीनम्।
सर्पश्चोद्धृतदंष्ट्रस्तुल्यं लोके दरिद्रश्च ॥ ४१ ॥

अपि च,—

शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः
कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः।
यत् दृष्टपूर्व्वजन-सङ्गम विस्मृतानाम्
एवं भवन्ति विफलाः परितोषकालाः ॥ ४२ ॥

कोऽपि प्रतिकर्तुं, प्रसादे चोपकर्तुमसमर्थत्वादिति यावत्, विफलीभवन्ति—निष्फला जायन्ते, यो हि जन्मनैव दरिद्रो भवति, तस्याजननमेव वरमिति भावः। अत्र पूर्वार्द्धे, प्रियनिवेदिकायाश्चेट्याः पारितोषिकदानासमर्थस्य दरिद्रस्य मम अजननमेव वरमासीदिति प्रस्तुते विशेषे अभिधीयमाने तादृशसामान्यस्याऽप्रस्तुतसाधारणदरिद्रवृत्तान्तोऽभिहितत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, परार्द्धवाक्यगतस्य कोपप्रसादविफलभवनरूपकार्यस्य हेतुतया पूर्वार्द्धस्थवाक्यार्थोपन्यासात् वाक्यार्थगतकाव्यलिङ्गाऽलङ्कारः, इत्यनयोः परस्परसापेक्षतया स्थितेः सङ्करः। इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सङ्कलनादुपजाति वृत्तम् ॥ ४० ॥

तदेव भूयसा विशदयति, पक्षेति।—लोके—जगति, पक्षविकलः—पक्षहीनः, पक्षी—विहगः, शुष्कः,—आतपशोषितः, तरुः,—वृक्षः, जलहीनम्—सलिलशून्यम्, सरः,—जलाशयम्, उद्धृतदंष्ट्रः,—विषदन्तविहीनः, सर्पः,—भुजगः, दरिद्रः—निर्धनश्च, एतत् सर्वमिति शेषः, तुल्यम्—सामर्थ्यविनाशादनुपकारित्वात् समानम्, वृथा जीवन्ति एते इति भावः। अत्र उपमेयभूतस्य दरिद्रस्य उपमानभूतानां पक्षिप्रभृतीनां तुल्यत्वरूपप्रतीयमानवैधर्म्यसाम्यावगमात् उपमाऽलङ्कारः, स चैकस्यैवोपमेयस्य सुस्फुटसाम्यावबोधनार्थं तादृशबहूपमानस्य कथनात् मालारूपः, तुल्यपदोपादानाच्चेयमार्थी अवगन्तव्या। आर्या वृत्तम् ॥ ४१ ॥

विदू। भो ! अल अदिमित्तं सन्तप्पिदेण। [प्रकाश सपरिहासम्] भोदि ! समप्पीअदु मम केरिआ ह्णाणसाडिआ। * (छ)

वस। अज्ज चारुदत्त ! जुत्त णेद, इमाए रअणावलीए इमं जणं तुलइदु। † (ज)

चारु। [सविलज्जस्मितम् (झ)] वसन्तसेने ! पश्य पश्य,—

---

* भो ! अलमतिमात्र सन्तापितेन। भवति ! समर्प्यतां मम कीता स्नानशाटिका।

† आर्य चारुदत्त ! युक्तं नेदम्, अनया रत्नावल्या इमं जन तूलयितुम्।

विभूत्या—तत्तात्कालोचितदारिद्र्यविस्मरणवतां जनानां, दरिद्राणामिति भाव, परितोषकाला,—सन्तोषसमया, पारितोषिकदानोचितकाला इति यावत्, एव—मम यथा विफला, तद्वदिमय, विफला,—पारितोषिकदानासमर्थतया निष्फला, भवन्ति—जायन्ते इत्यर्थ, प्रकृष्टानन्दकालेऽपि पारितोषिकदानोचितद्रव्याद्यभावात् कालाना विफलत्वमिति भाव। अत्रोपमेयभूतस्यैकस्यैव दरिद्रपुरुषस्य बहुभिरेवोप-मानभूतै शून्यगृहादिभि अवैधर्म्यसाम्यावबोधात्, तुल्यपदोपादानाच्चैव आर्थीय-मुपमाऽवगन्तव्या, एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानदर्शनात् मालारूपेयमित्यवगन्तव्यम्। वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(छ) स्नानशाटिका—स्नानार्थं शाटिका—वस्त्रखण्डविशेष, गात्रमार्जनीति यावत्, स्नानकाले परिधेयक्षुद्रवस्त्रविशेषो वा। वसन्तसेनान्यस्तमलङ्कारभाण्ड विदूषकेण प्राक् जीर्णस्नानशाटिकया निबध्य स्थापित, शर्विलकात् तथाविधां तामधिगतवत्या वसन्तसेनया सा छिन्नतया परित्यक्ता, इदानीं तदेव लक्ष्यीकृत्य विदूषकस्येय परिहासोक्ति अवगन्तव्या।

(ज) तूलयितु—तूलवत् लघु कर्तुम्। [तुलयितुमिति पाठे—परिमापयितु, लुब्धत्वज्ञानार्थं स्वल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य विनिमयेन बहुमूल्याया रत्नावल्या दानेन परीक्षितु वा, नष्टस्याल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कृते बहुमूल्याया रत्नावल्या दानेन वसन्तसेनाया लुब्धत्वसिद्धान्तोदयादिति भाव]।

क: श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्व्वो मां तूलयिष्यति।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥ ४३ ॥

विदू। हञ्जे! किं भोदीए इध ज्जेव सुविदव्व (ञ)? *

चेटी। [विहस्य] अज्जमित्तेअ! अदिमेत्त दाणिं उजुअं (ट) अत्ताणअं दंसेमि। †

विदू। भो: वअस्स! एसा क्खु ओसारअन्तो विअ सुहोव-विट्ट जण पुणोवि वित्थारि-वारिधाराहिं पविट्ठो पज्जण्णो।‡ (ठ)

चारु। सम्यगाह भवान्,—

* चेटि! किं भवत्या इहैव स्वप्तव्यम्?

† आर्य मैत्रेय! अतिमात्रमिदानीम् ऋजुमात्मानं दर्शयामि।

‡ भो वयस्य! एष खलु अपसारयन्निव सुखोपविष्टं जनं पुनरपि विस्तारि-वारिधाराभि: प्रविष्ट: पर्जन्य:।

क इति।—तृतीयाङ्के १४२ पृष्ठाया व्याख्यातोऽयम् ॥ ४३ ॥

(ञ) स्वप्तव्य—निद्रातव्यम्।

(ट) "उजुअं" इत्यत्र "उज्जअं" इति पाठस्य "उद्यतम्" इति संस्कृतम्, "उद्युक्तम्" इति व्याख्यानञ्च सन्ति प्राचीना:। अयेदमाकूतम्,—तथा हि इदानीम् आर्यया सह मङ्गलम् आवयोरिव समागमं साधयन् भवानतीव मन्यते भवति इति। "ऋजुम्" इति संस्कृते तु,—अतिमात्रं [illegible] दर्शयामि, [illegible] सात्त्विकतया भवान् [illegible], अस्माकम् [illegible] [illegible] रजनी यापयितुमागता, [illegible] [illegible] भावः।

अमूर्हि भित्त्वा जलदान्तराणि पङ्कान्तराणीव मृणालसूच्यः।
पतन्ति चन्द्रव्यसनाद्विमुक्ता दिवोऽश्रुधारा इव वारिधाराः॥४४॥

अपि च,—

धाराभिरार्य्यजनचित्त सुनिर्म्मलाभिः
चण्डाभिरर्ज्जुनशर प्रतिकर्कशाभिः।
मेघाः स्रवन्ति बलदेव पटप्रकाशाः
शक्रस्य मौक्तिकनिधानमिवोद्गिरन्तः॥ ४५ ॥

विदूषकोक्तं समर्थयितु चारुदत्तोऽपि वारिप्रवाह विवृणोति, अमूरिति।—अमू, —पतन्त्य एता इत्यर्थ, वारिधारा,—वर्षोदकप्रवाहा, मृणालसूच्य,—मृणालानि—विसानि, पद्मादेर्नालस्थपङ्कान्त प्रविष्टसूत्रवत् पदार्था इत्यथ, सूच्य इव—सीवनसाधन-यन्त्रविशेष इव, सूचिकासदृशविसानि इत्यर्थ, पङ्कान्तराणीव,—कर्द्दमान्त प्रदेशानिव, जलदान्तराणि—जलदानां—मेघानाम्, अन्तराणि—मध्यभागान्, ("अन्तरमव काशावधि मध्यात्मसदृशेषु" इति मेदिनी) भित्त्वा—विदीर्य्य, चन्द्रव्यसनात्—चन्द्रस्य—उपाकरस्य, व्यसन—विपद, मेघावरणजनितमिति भाव, तस्मात् कारणात, विमुक्ता,—परित्यक्ता, दिव,—आकाशस्य, अश्रुधारा,—नेत्रोदक-प्रवाहा इव, पतन्ति—स्रवन्ति। मेघावृततया चन्द्रस्यादर्शनजनितशोकेन दृष्टिच्छलेन दिव क्रन्दन्तीव इत्यर्थ। पूर्व्वार्द्धे सुव्यक्ता उपमा, परार्द्धे च उपमेयभूताना वारिधाराणाम् उपमानभूताभिरश्रुधाराभि सार्द्ध तादात्म्याध्यासेनोत्कटैककोटिकसंशयो दयादुत्प्रेक्षा ऽलङ्कार स चाव प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणस्त्रीत्वपुस्त्वमाविण दिव चन्द्रस्य च नायिकानायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्त्यलङ्कारेण पूर्व्वार्द्धस्थितोपमाऽलङ्कारेण च सङ्कीर्य्यते, परस्परसापेक्षतया तेषा संस्थिते। उपेन्द्रेन्द्रवज्रयो सम्मेलनादुपजाति वृत्तम्॥ ४४॥

एतन्मेवार्थं पुन भङ्ग्यन्तरेण आह, धाराभिरिति।—बलदेवस्य बलरामस्य, पट,—वस्त्र 'नीलाम्बरो रौहिणेय' इत्यमरोक्ते नीलवसनमित्यर्थ, तद्वत प्रकाश,—आविर्भाव आभा इत्यर्थ, येषा ते, मेघा,—जलधरा, आर्य्यजनाना—साधुजनाना चित्तानीव—मनासीव, सुनिर्म्मला,—मालिन्यरहिता, अपङ्किला इत्यर्थ, स्वच्छधवला निर्मलशुभ्रविनिर्मुक्ततदेति भाव, ताभि, अर्ज्जुनशरैण—पार्थबाणेन, प्रतिकर्कशा —तुल्यकठिना ताभि [प्रति—प्रतिनिधिभूत, अनुरूप इत्यथ, य कर्क,

प्रिये। पश्य पश्य,—

एतैः पिष्टतमाल-वर्णकनिभैरालिप्तमम्भोधरैः
संसक्तैरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः।
एषाऽम्भोद-समागम-प्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता
रक्ता कान्तमिवाम्बरं प्रियतमा विद्युत् समालिङ्गति॥४६॥

—काठिन्य, स अस्यास्तीति व्युत्पत्त्या मत्वर्थे अप्रत्ययेन सिद्धम्] अत एव चण्डाभिः,—उग्राभिः, धाराभिः,—वृष्टिसम्पातैः, शक्रस्य—इन्द्रस्य, मौक्तिकनिधानं—मौक्तिकानां—मुक्ताफलानां, निधानं—निधिभूतं, जलाधिपतिना वासवेन मेघेषु न्यासीकृतं मुक्ताराशिमिव इत्यर्थः, उद्गिरन्तः,—उद्वमन्तः, सरन्ति—चरन्ति। अत्र धाराऽऽस्य धिकानां सुनिर्मलत्वादितुल्यधर्मयोगात्, तथा धाराऽम्बुनिर्गमणाश प्रवाहत्वादि साधर्म्यसम्बन्धाच्चैव धाराम्बुदंसपटानाम् ग्रथनादिसाम्यात्, संधर्मितया परस्पर विरुद्धधर्मोक्तिविनिर्मुक्तस्य साम्यस्य प्रतीतेः आद्यजनविकसित सुनिगमनीति "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति कर्मधारये समासे औपम्यवाचिन इवादेर्लोप उपमाऽलङ्कारः, एकस्यैव धाराद्रव्यस्योपमेयस्य बहुभिरुपमानैः साम्याभिधानात् मालारूपोऽयं वेदितव्यः, चतुर्थे च पादे धाराणाम् उपमानभूतेन मौक्तिकनिधानेन तादात्म्याध्यासात् उत्कटैककोटिकसंशयसन्देहरूपेणाऽलङ्कारः, एवमेषां परस्पराङ्गाङ्गिभावेनावस्थानात् सङ्कर इति ध्येयम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥४५॥

वस। [शृङ्गारभाव नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति]।

चारु। [स्पर्श नाटयन् प्रत्यालिङ्ग्य]—

भो मेघ। गम्भीरतर नद त्व, तव प्रसादात् स्मरपीडितं मे।
संस्पर्श-रोमाञ्चित-जातराग कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम्॥ ४७॥

पत्ते,—अगुरुकस्तूरिकाद्यङ्गरागलिप्ताङ्ग, तथा ससक्ते,—सततमवहद्भिरित्यर्थ, सुरभिभि,—सुगन्धै, शीतै,—शीतलै, प्रदोषानिलै,—सन्ध्यावायुभि, पत्ते,—स्निग्ध सुगन्धव्यजनानिलै, उपवीजित—ईषत्कृततालवृन्तसञ्चालनम्, अम्बरम्,—आकाश, समालिङ्गति—आश्लिष्यति, यथा काचिदनुरक्ता भर्त्तृविरहिता कामिनी जलदोदय दृष्ट्वा सोत्कण्ठ त्वरित कान्तसमीपमागत्य स्वीयगाढानुरागप्रदर्शनार्थं कान्तम् अगुर्वादिभिरनुलेपनादिभिरालिप्य स्वकीयमङ्ग पार्श्वे उपवेशन कृत्वा सुगन्धिव्यजनानिलै उपवीज्य आलिङ्गति, तथा विद्युदपि जलदोदय दृष्ट्वा कान्तरूपाम्बरसकाशमागत्य करोतीत्यर्थ। [अत्राप्रस्तुतस्य विद्युत्कर्त्तृकाम्बरालिङ्गनस्य वर्णनेन, एवमेव त्वमपि सम्भोगदानादिना मामनिश कृतार्थयेति ध्वन्यते। किञ्च इह आलिङ्गनरूपस्य सामान्यधर्मस्य उभयत्रावबोधे बाधकाभावात् अम्बरकान्तरूपोपमानोपमेययो लिङ्गवैषम्य नोपमादूषकम् इति बोध्यम्। अपि चात्र अम्बरशब्दगत नपुंसक लिङ्ग नार्थे भासते, येन नपुंसकालिङ्गनरूपदोष उन्नेतु शक्यते, "कलत्रमालिङ्गति रक्तनायक" इत्यादिवत अत्रापि प्रतिपाद्यार्थे लिङ्गस्याप्रधानत्व ज्ञातव्यम्। अन्यथात्र नपुंसकालिङ्गन प्रकृतस्य शृङ्गारस्य चमत्कारातिशयद्योतकम्, तथा हि सौदामनी पुंस्त्वाभावतया उपभोगाक्षमम् अम्बर कान्तभ्रमतमालिङ्ग्यापि तथा सुख नाप्नोति, त्वन्तु मामालिङ्ग्य यथा रतिसुखमनुभवे इति च व्यज्यते]। एतेन च अभिप्रायो नाम नाट्यलक्षण दर्शितम्, यथा—'अभिप्रायस्तु सादृश्यादभूतार्थस्य कल्पना" इति। अत्र मन्येनालिङ्गनादिरूपकार्य्येण प्रस्तुतायां विद्युति अप्रस्तुतकान्ताव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कार, अपि चाम्बरे विरुद्धधर्मोक्तिशून्यस्य कान्तसाम्यस्याभिधयैव बोध्यत्वादुपमाऽलङ्कार, इत्यनयो गुणप्रधानभावेन एकाश्रयस्थितत्वात सङ्कर। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम ॥४६॥

विप्रलम्भे मेघादीनामुद्दीपनतया प्रतिकूलता, सति सम्भोगे स्वन्दनकूलतैवेत्याह, भो मेघ' इति।—हे मेघ।—जलधर। त्व गम्भीरतर—सुगम्भीर, नद—गर्ज, तस्मात् न मे किमपि भय, प्रत्युत तव गर्ज्जनमिदानीं मम प्रेयस्याश्लेषोद्दीपकत्वात प्रीतिजनकमेव इति तात्पर्य्यम्। यत तव प्रसादात्—अनुग्रहात, ("प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' इति मेदिनी) मे—मम, स्मरपीडित—कामानलसन्तप्तम्, गात्रम—

विदू। दासीए पुत्त दुद्दिण! अणज्जो दाणिं सि तुमं, जं अत्तभोदिं विज्जुआए भाआवेसि। * (ड)

चारु। वयस्य! न अर्हसि उपालब्धुम्,—

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधारं शतह्रदा स्फुरतु।
अस्मद्विधदुर्लभया यदहं प्रियया परिष्वक्तः॥ ४८॥

* दास्याः पुत्र दुर्दिन! अनार्य इदानीमसि त्वं, यत् अत्रभवतीं विद्युता भाययसि।

अङ्ग, सम्पर्शेन—सङ्गेन, प्रियतमाया इति शेषः, रोमाञ्चितं—सञ्जातपुलकम्, अत एव जातरागं—जातः,—उत्पन्नः, सह इत्यर्थे, रागः,—अनुरागः, सम्भोगे इति भावः, यस्य तथाभूतं सत्, कदम्बपुष्पत्वम्—उन्मत्केशरनीपकुसुमत्वम्, उपैति—प्राप्नोति, कदम्बपुष्पमिव उद्गतकठोररोमाङ्कुरं भवति इत्यर्थः, गात्रस्य कदम्बकुसुमोपमत्वं सुसङ्गच्छते, नवीनकामुकानामभिनवकामिनीसमागमे पुलकोद्गमस्य दर्शनात्, नीपकोरकविकसनं वर्षास्वनुगुणमेव इति भावः। अत्र अन्यधर्मः कथं मम उपैतु? इति गात्रस्य कदम्बपुष्पगतपुष्पत्वस्य च उपगमनमसम्भवत् सत् कदम्बपुष्पधर्मसदृशं नीपकुसुमसधर्मगात्रस्य कठोरपुलकोद्गममवगमयत्, गात्रस्य कदम्बपुष्पस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति, इत्यसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शनालङ्कार एव। इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनादुपजातिर्वृत्तम्॥ ४७॥

(ड) अनार्यः,—नीच इत्यर्थः। अत्रभवतीं—मान्याम्, ("पूज्ये तत्रभवानत्रभवान्" इति कोषः) वसन्तसेनाम् इति यावत्। भाययसि—भयप्रदानं करोषि, [केचित् "भाआवेसि" इत्यस्य "भीषयसे" इति संस्कृतयन्ति, तदसत्, कारणं हि भयोत्पादकत्वे "भीषयते" "भापयते" इति रूपद्वयं भवतीति। अस्मिन् "विद्युता" इत्यत्र करणे तृतीया। ततश्च "भियो हेतुभये षुक्" (७।३।४० पा०) "भीस्म्योर्हेतुभये" (१।३।६८ पा०) इति सूत्रद्वयस्य अप्राप्तिरिति]।

अपि च, वयस्य !—

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि,
ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।
आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि
गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति ॥ ४९ ॥

प्रिये वसन्तसेने !—

स्तम्भेषु प्रचलित-वेदिसञ्चयान्तं
शीर्णत्वात् कथमपि धार्य्यते वितानम् ।

दिति भावः, प्रियया—प्रणयिन्या वसन्तसेनया, परिष्वक्तः,—स्वयङ्गाढमालिङ्गितः, इदानीमतिप्रबलदुर्द्दिन शतक्रदास्फुरणञ्च प्रियाभुजनिगडितकण्ठाश्लेषस्य मे सम्पदाय एव समजनि इति भावः । आर्य्याहत्तमिदम् ॥ ४८ ॥

स्वयमागतायां कान्तायां अङ्गसङ्गः स्त्रीयसुभगत्वैकमूलमित्याह, धन्यानीति ।—ये जना इत्यर्थः गृहमागतानां—स्वभवनोपगतानां, कामिनीनां—कान्तानां, मेघोदकशीतलानि—वर्षाजलशिशिराणि, अत एव आर्द्राणि,—सिक्तानि, वर्षासलिलसिक्ततया सुशीतलानीत्यर्थः, गात्राणि—अङ्गानि, गात्रेषु—स्वशरीरेषु, [अधिकरणत्वात् स्व इहाश्लेषसुखं व्यज्यते] परिष्वजन्ति—सम्यापयन्ति, गात्राणि स्वगात्रेषु कृत्वा दृढमालिङ्गन्तीत्यर्थः, ["परिष्वजन्ते" इति साधु, ष्वञ्जधातोरात्मनेपदित्वात्, केचित्तु "परिष्वजन्ति पाञ्चाली मध्यम पाण्डुनन्दनम्" इत्युदाहृतवन्तो "आत्मनेपद-धातौ परस्मै क्वचिद् भवेत्" इति कारिका सूचयन्तो जौमरस्य मतेन अत्रापि परस्मैपदम् इति प्रतिबोधयन्ति । ततश्च 'परिनिविभ्य स्वञ्जान्' (८।३।७० पा०) इति षत्वम्, "दन्श सञ्ज स्वञ्जां—" (६।४।२५ पा०) इति उपधालोपश्च] तेषां—स्वयमागतकान्ताश्लिष्टानां जनानां जीवितानि—जीवनानि, धन्यानि—सार्थकानि, खलु—निश्चये । प्रियतमाया अप्रार्थितालिङ्गनसुखसम्भोगः केषाञ्चिदेव सुभगानां खलु घटते इति भावः । अत्र गृहागतया वरवर्णिन्या स्वयङ्गाढ गृहीतकण्ठो वक्तैवाव धन्या इति प्रस्तुते विशिष्टे वक्तव्ये अप्रस्तुतानां सामान्यानां जनानां सुभगत्वाभिधानात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अपि च, शीतदुःखनादरे, स्वजते इत्यस्यात्मनेपदनियमितत्वात् तद्गृहणात् व्याकरणलक्षणहीनत्वम्, अत च्युतसंस्कृतत्वरूपदोष इति । इन्द्रवज्रा वृत्तम् । ४९ ।

एतस्य ⋯ ⋯ ⋯ निश्चल⋯ ⋯ ⋯ प्रियाया, महाम्भसा

एषा च स्फुटित-सुधाद्रवानुलेपात्

मलिना सलिलभरेण चित्रभित्तिः ॥ ५० ॥

[ऊर्ध्वमवलोक्य] अये ! इन्द्रधनुः !! प्रिये ! पश्य पश्य,—

विद्युज्जिह्वेनेदं महेन्द्रचापोच्छ्रितायत-भुजेन ।

जलधरविवृद्ध-हनुना विजृम्भितमिवान्तरीक्षेण ॥ ५१ ॥

निनीषया आह, स्तम्भेष्विति ।—प्रचलित,—इतस्तत सञ्चालित, वायुवेगेनेति भाव, वेद्या,—उपवनादिषु विश्रामाय अन्तरान्तरा स्थापिताया परिष्कृताया वेदभूमे, सञ्चये—समूहे, अन्त,—निर्जितप्रान्तभाग यस्य तादृश, वितानम्—उल्लोच, चन्द्रातप इत्यर्थ, ("अस्त्री वितानमुल्लोच" इत्यमर) शीर्णत्वात्—जीर्णत्वात्, पतनान्मुखत्वादिति भाव, स्तम्भेषु—स्थूणासु, कथमपि—अतिक्लेशेनेत्यर्थ, धार्यते—स्थाप्यते, स्तम्भे कथञ्चिदेव वितान ध्रियते इत्यर्थ, एषा—पुरतो दृश्यमाना, चित्रभित्ति,—विचित्ररूपेण निर्मिता, नानावर्णरूपिता वा, भित्ति,—कुड्यम्, स्फुटितस्य—क्वचित् क्वचित् गलितस्य, सुधाद्रवस्य—द्रवीभूतविलिप्तचूर्णस्य, अनुलेपात्—विलेपाद्धेतो, ["सुधाद्रवानुलेप" इति पाठ साधुतर] सलिलभरेण—जलपातेन, मलिना—सम्यक् क्लेदेनेवार्द्रीकृता इत्यर्थ, विगलितसुधानुलेपे छिद्रे लग्ना जलधारा क्लेदक्लिन्नवत् मालिन्यमुत्पादयतीति भाव । [एतेन प्रासादस्याप्यपरामर्शाभावात् अस्य प्रदेशस्य अवस्थानाद्यन्त सम्भावितमिदानीम् अत्यन्त प्राचीनमिति ध्वनित]। इदमेव प्रहर्षिणी,—"त्र्याशाभिर्मनजरगा प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥ ५० ॥

तदेहि, अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । [इत्युत्थाय परिक्रामति] ।
प्रिये ! पश्य—

तालीषु तार, विटपेषु मन्द्रं
शिलासु रूक्षं सलिलेषु चण्डम् ।

विजृम्भितमिव —साङ्गभङ्ग मुखव्यादन कृतमिवेत्यर्थ, इदम्—एतत्, पश्य पश्येत्यन्वय । निशाचरी यथा हस्तद्वयमुद्यम्य मुखव्यादन कृत्वा जिह्वां निःसार्य लगद्भितु धावति, अन्तरीक्षमपि तथा दृश्यते इति निष्कर्ष.। सजलमेघे प्रतिफलिता पवनविधूता सूर्यकिरणा एव वियति धनुःसदृशा प्रतीयन्ते, तथा च सति निशाया तदभावात् कथम् इन्द्रधनुःसन्दर्शन सम्भवति ? इति तु नाशङ्कनीयम्, विद्युता भास्वरविविधरूपदर्शनात् तस्या चारुदत्तस्य महेन्द्रचापविषयिकाया भ्रान्तेरुदयात तदीपवर्णनमिति विभाव्यम् । अकालदुर्दिनपरत्वेन प्रागुपवर्णितमिद निशाशङ्क्यते चेत, तदा प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले नीपकुसुमविकाशासम्भवात् निरङ्कुशा हि कवय, किञ्च,—प्रावृड्वर्णनाथमेवाङ्कस्यास्य अवतारणा, तथा च नवजलधरच्छटाच्छन्ने गगने, इय दिवा वा निशा वा इति तत्त्वत विनिर्णेतुमशक्यतया प्राक्कृत तारकादीनामुपवर्णनम्, इदानीन्तनञ्च इन्द्रधनुषोऽपि वर्णनं न तादृश दोषमाव हतीत्येव विभाव्य सुधीभि प्रकृतिस्थैर्भवितव्यमिति सङ्क्षेप । अत्र, साम्यात अतथाभूते विद्युद्रूपे वस्तुनि कविप्रौढोक्त्या महेन्द्रचापबुद्धेरुदयात् भ्रान्तिमदलङ्कार:, अपि चात्र विद्युद्विविधविलासस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्वरूपेण विजृम्भितत्वादिना सम्भावनादुत्प्रेक्षाऽलङ्कार एवञ्चोपमेयभूते विद्युतादौ उपमानभूताना केवलाना जिह्वादीना तादात्म्यारोपात् मालारूप निरङ्ग रूपकमलङ्कार, एतेषाञ्चान्योऽन्यसापेक्षतया सम्मिते सङ्कर, एवञ्चात्र कविनिबद्धवक्तृचारुदत्तप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण अवस्कन्दितुमिव स्वमुखं व्याददत करञ्च प्रसारयत लेलिहज्जिह्वस्य निशाचरस्याप्रकृतस्य कर्मेण विजृम्भितादिकार्येण व्यवहारसमारोपप्रतीते समासोक्त्यलङ्कार व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनि । आर्या वृत्तम् । ५१ ॥

सङ्गीतवीणा इव ताड्यमानाः
तालानुसारेण पतन्ति धाराः ॥ ५२ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति अकालदुर्दिनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

—वीणा, यथा तथा, पतन्ति । अत्र उपमाऽलङ्कारः स्फुट एव । इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनादुपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

(ट) अकालदुर्दिनमित्यत्र अकालशब्दस्य कालसदृशार्थकत्वं अप्रशस्तकालार्थकत्वे वा "अब्राह्मणः" "अकीर्णो वेश्या" इत्यादिवत् पर्युदासकल्पेन नञ् तत्पुरुषसमासे कृते, प्रकृतवर्षाकाले अकालशब्दप्रयोगकृतानामाशङ्कितदोषाणां नैवावसरः, तथा हि प्राहुः,—"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥" इति । अत्र कालशब्देन प्रावृट्काल एव लभ्यते, पद्याभिवर्णितानुसारात्, एवञ्च प्रावृट्कालोदयाव्यवहितप्राक्काले, ग्रीष्मस्य प्रायश एव नातिवृत्ताया सत्यां, यदा,—अप्रशस्ते इदानीं समधिकतया स्वप्रसारमनभिगते काले वर्षर्त्तौ एव दुर्दिनं मेघाच्छन्नमहः प्रादुर्भावमितमिति शेषः, इति सन्ध्यासमये समागतप्रायमवेति बोद्धव्यम्, तथा च सति मार्त्तण्डतापानामुदयस्य प्रायश [illegible] तथा दर्शनात्, न तद्वर्णनमिदानीं विरुध्यते इति बोध्यम् । यदि च [illegible] तारकादीनाञ्च प्रदोषाव्यवहितप्राक्काले उदयः असम्भवः [illegible] इति [illegible], [illegible] भाविनः शशधरादेरुदयः मेघैरावरिष्यते इति कृत्वा [illegible] एतत्कालिकत्वेनापवर्णितमित्यवधेयम्, यदि हि [illegible] तदा ते कविनिबद्धप्रौढोक्तिमिदत्वेन [illegible] [illegible] सन्त्ववन्तु, तथा च निशाकरतारकादीनामुदयवर्णनमपि न [illegible] बोध्यम्, अपि च वर्षादिप्रारम्भे एव न दुष्टत्वादेर्न [illegible]

षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटी] ।

चेटी । कध । अज्ज वि अज्जआ ण विबुज्झदि ? भोदु, पविसिअ पडिबोधइस्सं । * (क) [इति नाट्येन परिक्रामति] ।

[ततः प्रविशति आच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना] ।

चेटी । [निरूप्य] उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ, पभादं संवुत्तं । †

वस । [प्रतिबुध्य] कध ! रत्ति ज्जेव गदा ? पभाद च सवुत्तं ? (ख) ‡

चेटी । अम्हाण एसो पभादो, अज्जआए उण रत्ति ज्जेव । (ग) §

वस । हञ्जे ! कहिं उण तुम्हाण जूदिअरो ? ¶

चेटी । अज्जए ! वड्ढमाणअ समादिसिअ पुप्फकरण्डअं (घ) जिण्णुज्जाण गदो अज्जचारुदत्तो । **

---

* कथम् !! अद्यापि आर्य्या न विबुध्यते ? भवतु, प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।

† उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्य्या, प्रभातं संवृत्तम् ।

‡ कथम् ! रात्रिरेव गता !! प्रभातञ्च संवृत्तम् ?

§ अस्माकमेतत् प्रभातम्, आर्य्यायाः पुनः रात्रिरेव ।

¶ हञ्जे ! कुतः पुनर्युष्माकं द्यूतकरः ?

** आर्ये ! वर्द्धमानकं समादिश्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गतः आर्य्यचारुदत्तः ।

(क) विबुध्यते—जागर्त्ति । प्रतिबोधयिष्यामि—जागरयिष्यामि, निद्राभङ्गं करिष्यामीत्यर्थः ।

(ख) कथमिति !—निशाजागरणेन निद्राऽऽवेगातुरतया, अभ्यन्तरगतु शालके सूर्य्यालोकप्रवेशाभावेन अन्धकाराच्छन्नतया वा सहसा जागरणात् किमचिरकालवर्त्तिनी रात्रिरेव प्रभातप्राया जाता इत्यभिप्रायमूलिका वसन्तसेनोक्तिरवगन्तव्या ।

(ग) अस्माकमिति !—आर्य्यायाः—भवत्याः, समग्रैव निशा जागरणेनैव यापिता, इदानीमपि समधिकमहृष्टतया सुखकरी रात्रिरेव प्रार्थ्यते, मादृशानु न तथेति चेट्या आशयो ज्ञेयः ।

वस। किं समादिससि ? *

चेटी। जोएहि रत्तीए पवहणं, वसन्तसेणा गच्छदु त्ति । †

वस। हञ्जे ! कहिं मए गन्तव्वं ? ‡

चेटी। अज्जए ! जहिं चारुदत्तो । §

वस। [चेटीं परिष्वज्य] हञ्जे ! सुट्ठु ण णिज्झाइदो (ङ) रत्तीए, ता अज्ज पच्चक्खं पेक्खिस्सं । हञ्जे ! किं पविट्ठा अहं इह अब्भन्तर-चदुस्सालअं ? ¶

चेटी। ण केवलं अब्भन्तर-चदुस्सालअं, सव्वजणस्स वि हिअअं पविट्ठा । **

वस। अवि सन्तप्पीअदि चारुदत्तस्स परिअणो ? †† (च)

चेटी। सन्तप्पिस्सदि । ‡‡

वस। कदा ? §§

चेटी। जदा अज्जआ गमिस्सदि । ¶¶

वस। तदा मए पढमं सन्तप्पिदव्वं । (छ) [सानुनयम्]

---

* किं समादिशसि ?

† "योजय रात्रौ प्रवहणं, वसन्तसेना गच्छतु" इति ।

‡ हञ्जे ! कुत्र मया गन्तव्यम् ? § आर्ये ! यत्र चारुदत्तः ।

¶ हञ्जे ! सुष्ठु न निर्ध्याता रात्रौ, तदद्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये । हञ्जे ! किं प्रविष्टा अहमिहाभ्यन्तरचतुःशालकम् ?

** न केवलम् अभ्यन्तरचतुःशालकं, सर्वजनस्यापि हृदयं प्रविष्टा ।

†† अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजनः ?

हञ्जे! गेह्न एदं रअणावलिं, मम बहिणिआए अज्जा-धूदाए गदुअ समप्पेहि, भणिदव्वं च,—"अहं सिरिचारुदत्तस्स गुण-णिज्जिदा दासी, तदा तुम्हाणं पि; ता एसा तुह ज्जेव कण्ठा-हरणं होदु रअणावली"। *

चेटी। अज्जए! कुप्पिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव। †

वस। गच्छ, ण कुप्पिस्सदि। ‡

चेटी। [गृहीत्वा] जं आणवेदि। §

[इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति]।

चेटी। अज्जए! भणादि अज्जा धूदा,—"अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादीकिदा, ण जुत्तं मम एदं गेह्निदुं। अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणविसेसो, (ज) त्ति जाणादु भोदी"। ¶

[ततः प्रविशति दारकः (झ) गृहीत्वा रदनिका]।

रदनिका। एहि वच्छ! सअडिआए (ञ) कीलम्ह। **

---

* तदा मया प्रथमं वक्तव्यम्। हञ्जे! गृहाण इमां रत्नावलीं, मम भगिन्यै आर्याधूतायै गत्वा समर्पय, भणितव्यञ्च,—"अहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी, तदा युष्माकमपि; तदेषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली"।

† आर्ये! कोपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत्।

‡ गच्छ, न कोपिष्यति। § यदाज्ञापयति।

¶ आर्ये! भणति आर्या धूता,—"आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता, न युक्तं ममैतत् गृहीतुम्। आर्यपुत्र एव ममाभरणविशेषः, इति जानातु भवती"।

** एहि वत्स! शकटिकया क्रीडाम।

(ज) प्रसादीकृता—अनुग्रहीकृता, प्रीतिप्रदर्शनार्थं युष्मभ्यं दत्ता इत्यर्थः। न युक्तं—नोचितम्। एतत् गृहीतुं—रत्नावलीस्वीकरणमित्यर्थः। आभरणविशेषः,—हेमभूषणम्, "नारीणां भूषणं पतिः" इत्युक्तेः।

(झ) दारकः—बालकः ("दारको बालकेऽपि स्याद् भेदकेऽप्यभिधेयवत्" इति मेदिनी)।

(ञ) शकटिकया—मृच्छकटेन। प्रकरणस्यास्य मृच्छकटिकमिति नामधेयं कस्मादिति चेदत्र कविना मृच्छकटिकप्रस्तावोऽयमारब्धः, गर्भितमर्थं प्रकाशयितु-

दार। [सकरुणम्] रदणिए। किं मम एदाए मट्टिआ-सअडिआए। (ट) तं ज्जेव सोवण्णसअडिअं देहि। *

रद। [सनिर्वेदं निःश्वस्य] जाद। कुदो अम्हाणं सुवण्णववहारो? तादस्स पुणो वि रिद्धीए (ठ) सुवण्णसअडिआए कीलिस्ससि। [स्वगतम्] ता जाव विणोदेमि (ड) णं। [प्रकाशम्] अज्जआ वसन्तसेणाए समीवं उवसप्पिस्सं। [उपसृत्य] अज्जए। पणमामि। †

वस। रदणिए। साअदं दे? कस्स उण अअं दारओ? अणलङ्किद-सरीरो वि चन्दमुहो आणन्देदि मम हिअअं। ‡

रद। एसो क्खु अज्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणो णाम। §

* रदनिके। किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया, तामेव सौवर्णशकटिकां देहि।

† जात। कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः? तातस्य पुनरपि ऋद्ध्या सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि। तत् यावद्विनोदयाम्येनम्। आर्याया वसन्तसेनायाः समीपमुपसर्पिष्यामि। आर्ये। प्रणमामि।

‡ रदनिके। स्वागतं ते? कस्य पुनरयं दारकः? अनलङ्कृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम्।

§ एष खलु आर्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनो नाम।

सेनापतिर्मितस्यापि पताकास्थानस्य वचनेन, गर्भितप्रकरणान्तरस्य मृच्छकटिकापदस्य तारितवान् कविः। "नाम काव्य नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्" इति प्रकाशितोऽयं प्रकाशकानेकाङ्कवत्त्वादाधिक्ये ज्ञातव्यतापि नाटकं प्रतीतिमत्, तथा चारुदत्तेन, किन्तु मृच्छकटिकप्रकरणे गर्भिताभिप्रायाननुसन्धाय [illegible] कान्दिनिकवृत्तैर्निबद्धतया यथायथं तात्त्विकमण्डनं [illegible] कृतोऽभिनिवेशनाशक।

वस। [बाहू प्रसार्य्य] एहि मे पुत्तअ। आलिङ्ग। [इति अङ्के उपवेश्य] अणुकिद अणेण पिदुणो रूवं। *

रद। ण केवलं रूवं, सीलं पि तक्केमि। एदिणा अज्जचारुदत्तो अत्ताणअं विणोदेदि। †

वस। अध किं णिमित्तं एसो रोअदि? ‡

रद। एदिणा पडिवेसिअ गहवइ दारअ-केरिआए (ढ) सुवण्णसअडिआए कीलिदं, तेण अ सा णीदा, तदो उण तं मग्गन्तस्स मए इअं मट्टिआ-सअडिआ कदुअ दिण्णा। तदो भणादि, "रदणिए। किं मम एदाए मट्टिआ-सअडिआए, तं ज्जेव सोवण्णसअडिअं देहि" त्ति। §

वस। हद्धी। हद्धी। अअं पि णाम परसम्पत्तीए सन्तप्पदि? भअवं कअन्त! पोक्खरवत्त पडिद-जलबिन्दुसरिसेहिं

---

* एहि मे पुत्रक! आलिङ्ग। अनुकृतम् अनेन पितृरूपम्।

† न केवलं रूपं शीलमपि तर्कयामि। एतेन आर्य्यचारुदत्त आत्मानं विनोदयति।

‡ अथ किं निमित्तम् एष रोदिति?

§ एतेन प्रतिवेशिक गृहपति-दारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम्, तेन च सा नीता, ततः पुनस्तां याचतो मया इयं मृत्तिकाशकटिका कृत्वा दत्ता। ततो भणति, "रदनिके। किं मम एतया मृत्तिकाशकटिकया, तामेव सौवर्णशकटिकां देहि" इति।

* हा धिक्! हा धिक्! अयमपि नाम परसम्पत्त्या सन्तप्यते? भगवन्

(ढ) प्रतिवेशिकेति।—प्रतिवेशिक,—गृहासन्ननिवासी इत्यर्थः, [प्रति— प्रत्यासन्ने गृहसमीपे इत्यर्थः विशति—तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या प्रतिपूर्व्वकात् विशतेः कर्त्तरि क्विपि प्रतिवेशीति सिद्धे ततः स्वार्थे ठनि प्रतिवेशिक इति रूपं निष्पन्नम्] स एव गृहपतिः—गृहस्थः तस्य दारकः,—बालकः तस्य, प्रतिवासिगृहस्थ पुत्रस्येत्यर्थः।

कीलसि तुमं पुरिस-भाअधेएहिं। (ग) [इति सास्रं] जाद। मा रोद, सोवण्ण-सअडिआए कीलिस्ससि। ¶

दार। रदणिए। का एसा? *

वस। पिदुणो दे गुणणिज्जिदा दासी। †

रद। जाद। अज्जआ दे जणणी भोदि। ‡

दार। रदणिए। अलिअं तुमं भणासि, जइ अम्हाणं अज्जआ जणणी, ता कीस अलङ्किदा? §

वस। जाद। मुद्धेण मुहेण अदिकरुणं मन्तेसि। [नाट्येन आभरणानि अवतार्य रुदती] एसा दाणिं दे जणणी संवुत्ता। ता गेह्ण एदं अलङ्कारअं, सोवण्णसअडिअं घडावेहि। ¶

दार। अवेहि, (त) ण गेह्णिस्सं, रोदसि तुमं। **

कृतान्त! पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुसदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयैः। जात! मा रुदिहि, सौवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि।

* रदनिके! का एषा? † पितुस्ते गुणनिर्जिता दासी।

‡ जात! आर्या ते जननी भवति।

§ रदनिके! अलीकं त्वं भणसि, यद्यस्माकमार्या जननी, तत् किमलङ्कृता?

¶ जात! मुग्धेन मुखेन अतिकरुणं मन्त्रयसि। एषा इदानीं ते जननी भूता। तद् गृहाणैतमलङ्कारम्, सौवर्णशकटिकां घटय (कारय)।

** अपेहि न ग्रहीष्यामि, रोदिषि त्वम्।

वस। [अश्रूणि प्रमृज्य] जाद! ण रोदिस्सं। गच्छ, कील। [अलङ्कारै मृच्छकटिकां पूरयित्वा] जाद! कारेहि सोवण्णसअडिअं।*

[इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका]।

चेट। [प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः] रदणिए! रदणिए! णिवेदेहि अज्जआए वसन्तसेणाए, "ओहालिअ पक्खदुआरए सज्ज पवहण (घ) चिट्ठदि"।†

रद। [प्रविश्य] अज्जए! एसो वड्ढमाणओ विण्णवेदि, "पक्खदुआरए सज्ज पवहण" त्ति।‡

वस। हञ्जे! चिट्ठदु मुहुत्तअं, जाव अहं अत्ताणअं पसाधेमि।§

रद। [निष्क्रम्य] वड्ढमाणअ! चिट्ठ मुहुत्तअं, जाव अज्जआ अत्ताणअं पसाधेदि।¶

चेट। ही, ही, भोः! मए वि जाणत्थलके विम्हलिदे, ता जाव गेह्णिअ आअच्छामि। एदे णस्सारज्जु-कडुआ (ङ)

---

* जात! न रोदिष्यामि, गच्छ, क्रीड। जात! कारय सौवर्णशकटिकाम्।

† रदनिके! रदनिके! निवेदय आर्य्यायै वसन्तसेनायै, "अपवारित पक्षद्वारके सज्ज प्रवहण तिष्ठति"।

‡ आर्य्ये! एष वर्द्धमानको विज्ञापयति,—"पक्षद्वारे सज्ज प्रवहणम्" इति।

§ हञ्जे! तिष्ठतु मुहूर्त्तकं यावत् अहमात्मानं प्रसाधयामि।

¶ वर्द्धमानक! तिष्ठ मुहूर्त्तकं यावदार्य्या आत्मानं प्रसाधयति।

** ही, ही भोः! मयापि यानास्तरणं विस्मृतं तत् यावत् गृहीत्वा आग

(घ) अपवारितम्—आच्छादितं, वस्त्रादिनेति शेषः। पक्षद्वारके—पक्षे—पार्श्वे स्थितं यत् द्वारं तस्मिन्, यत् पुरवासिनां गृहे द्वारि इत्यर्थः, ("खिड़्कि" इति भाषा)। सज्ज—सज्जं कृतं, अवतरणादि विषयं स्थापितमित्यर्थः। प्रवहण—यानम्।

वड्ढमाणआ। भोदु, पवहणेण ज्जेव गदागदिं कलिस्सं। * [इति निष्क्रान्त चेट]।

वस। हञ्जे! उवणेहि मे पसाहणं, (ध) अत्ताणअं पसाधइस्सं। † [इति प्रसाधयन्ती स्थिता]।

[प्रविश्य प्रवहणाधिरूढ स्थावरकश्चेट (न)]। आणत्तम्हि लाअशालअशंठाणेण—"थावलआ! पवहणं गेण्हिअ पुप्फकलण्डअं जिण्णुज्जाणं तुलिदं आअच्छेहि"त्ति। भोदु, तहिं ज्जेव गच्छामि। वहध बइल्ला! वहध। [परिक्रम्यावलोक्य च] कध णाम शअलेहिं लुद्धे मग्गे! किं दाणिं एत्थ कलइस्सं? [साटोपम्] अले ले! ओशलध ओशलध। [आकर्ण्य] किं भणाध?—"एशे कश्श केलके पवहणे"त्ति? एशे लाअशालअ-

च्छामि। एत नासिकारज्जुकट्का बलीवर्दा। भवतु, प्रवहणेन गतागतं करिष्यामि।

† हञ्जे! उपनय मे प्रसाधनम्, आत्मानं प्रसाधयिष्यामि।

‡ आगतोऽस्मि राजश्यालकसंस्थानेन,—'स्थावरक! प्रवहणं गृहीत्वा पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं त्वरितमागच्छ' इति। भवतु, तत्रैव गच्छामि। वहत बलीवर्दा। वहत। कथं नाम शकटै रुद्धो मार्गः! [illegible] अपसरत अपसरत। किं भणथ?—"एतत् क[illegible] प्रव[illegible]" इति? [illegible]

राअशाल-केलकी पवहणेत्ति; ता शिग्घ ओशलध। [अवलोक्य] कधं। एशे अवले शहिअं विअ मं पेक्खिअ शहशा उज्जिअ जूदपलाइदे विअ जूदिअले, आहालिअ अत्ताणअं अण्णदो अवक्कन्ते? ता को उण एशे? अधवा किं मम एदिणा? तुलिदं गमिश्शं। अले ले। गामेलुआ! ओशलध ओशलध। किं भणाध?—"मुहुत्तअं चिट्ठ, चक्कपलिवट्टिं (प) देहि त्ति"? अले ले। लाअशालअशंठाण-केलके हग्गे शूले, चक्कपलिवट्टिं दइश्शं? अधवा एशे एआई तवश्शी, ता एव्व कलेमि। एदं पवहणं अज्जचालुदत्तश्श लुक्खवाडिआए पक्खदुआलए थावेमि। [इति प्रवहणं संस्थाप्य] एशोम्हि आअदे। ‡

[इति निष्क्रान्तः]।

चेटी। अज्जए! णेमिसद्दो विअ सुणीअदि, ता आअदो पवहणो। §

राजश्यालकसंस्थानस्य प्रवहणमिति, तत् शीघ्रमपसरत। कथमेषोऽपरः सभिकमिव मां प्रेक्ष्य सहसैव द्यूतपलायित इव द्यूतकर आत्मानमपवार्य्यान्यतोऽपक्रान्तः? तत् कः पुनरेषः? अथवा किं ममैतेन? त्वरितं गमिष्यामि। अरे, रे! ग्राम्याः! अपसरत अपसरत। किं भणथ?—"मुहूर्त्तकं तिष्ठ, चक्रपरिवर्त्तनं देहीति?" अरे। रे। राजश्यालकसंस्थानस्य अहं शूरः, चक्रपरिवृत्तिं दास्यामि? अथवा, एष एकाकी, तपस्वी, तदेव करोमि। एतत् प्रवहणम् आर्य्यचारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायाः पक्षद्वारके स्थापयामि। एषोऽस्मि आगतः।

§ चेटी। आर्ये! नेमिशब्द इव श्रूयते, तदागतं प्रवहणम्।

(प) चक्रपरिवर्त्तिं देहि इति।—द्यूतकारक इव यथा पराजितद्यूतकरा [illegible] गोपालदारकस्याध्यक्षस्य [illegible] प्राप्तैवासौ चारुदत्तप्रवहणमार्गा- [illegible] एतेनाध्यक्षस्य [illegible] चक्रपरिवर्त्तनम्, घूर्णयित्वा स्वस्थताऽऽपादनम्

*[illegible]

वस। हञ्जे। गच्छ, तुवरदि मे हिअअ, ता आदेसेहि पक्खदुआरअं। *

चेटी। एदु एदु अज्जआ। †

वस। [परिक्रम्य] हञ्जे। वीसम तुम। ‡

चेटी। ज अज्जआ आणवेदि। § [इति निष्क्रान्ता]।

वस। [दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा प्रवहणमभिरुह्य च] किं णेदं। फुरदि दाहिणं लोअणं॥ अधवा, चारुदत्तस्स ज्जेव दंसणं अणिमित्तं पमज्जइस्सदि। ¶

स्थावरक। [प्रविश्य] ओसालिदा मए सअडा, ता जाव गच्छामि। [इति नाट्येन अधिरुह्य चालयित्वा, स्वगतम्] भालिके पवहणे? अधवा, चक्कपलिवट्टिआए पलिस्सन्तस्स भालिके पवहणं पडिभासेदि। भोदु, गमिस्सं। जाध गोणा। (क) जाध। **

नेपथ्य। अरे रे दोवारिआ। अप्पमत्ता सएसु सएसु गुम्मट्ठाणेसु होध। एसो अज्ज गोवालदारओ गुत्तिअं भञ्जिअ,

गुत्तिवालअं वावादिअ, बन्धणं भेदिअ, परिब्भट्ठो (व) अवक्कमदि। ता गेह्लध गेह्लध। **

[प्रविश्य अपटीक्षेपेण सम्भ्रान्त एकचरणलग्ननिगडोऽवगुण्ठित (भ) आर्यकः परिक्रामति]।

चेट। [स्वगतम्] महन्ते णअलीए शम्भमे (म) उप्पन्ने। ता तुलिदं तुलिदं गमिश्शं। * [इति निष्क्रान्तः]।

आर्यकः।—

हित्वाहं नरपतिबन्धनापदेश-

व्यापत्तिव्यसनमहार्णवं महान्तम्।

गोपालदारको गुप्तिं भङ्क्त्वा, गुप्तिपालकं व्यापाद्य, बन्धनं भित्त्वा, परिभ्रष्टोऽपक्रामति। तत् गृह्णीत गृह्णीत।

* महान् नगर्या सम्भ्रम उत्पन्नः, तत् त्वरितं त्वरितं गमिष्यामि।

(ब) गुल्मस्थानेषु—गुल्मस्थानं—द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां वा ग्रामाणां मध्ये [illegible] तत्कृतोपद्रवनिवारणोपायभूतस्थानं तत्र, [illegible] स्वस्वस्थानेषु इत्यर्थः, ("थाना" वा "पुलिश" इति प्रसिद्धेषु) इति भावः, यदुक्तं मनुना,—'द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्। तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम्॥" इति। [illegible]—नगरपाल-[illegible] स्वकीयेषु स्थानेषु स्वोपरस्थप्रदेशेषु [illegible]। गोपालदारकः—गोपस्य नन्दनः, आर्यक इत्यर्थः। गुप्तम्—दुर्गं, बन्धनागारं वा। गुप्तिपालकः—कारागाराध्यक्षम्। परिभ्रष्टः,—बन्धनगृहात् बहिः [illegible]।

(भ) अपटीक्षेपेण—पटीपरिक्षेपं विनैव, सम्भ्रान्तः,—सम्भ्रमयुक्तः, [illegible]। अवगुण्ठितः—वस्त्राच्छादितदेहः।

(म) सम्भ्रमः,—[illegible] भयादिजनित वेगः, [illegible] ("[illegible]" इत्यमरः)।

[illegible] आर्यकः [illegible] हित्वेति।—अहं महान्तं—अगाध [illegible] इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः] नरपतिः,—[illegible], तेन या व्यापत्तिः,—

पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी
प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनात् भ्रमामि ॥ १ ॥

भोः ! अहं खलु सिद्धादेश जनित-परित्रासेन राज्ञा पालकेन घोषादानीय विशसने गूढागारे बन्धनेन (य) बद्धः । तस्माच्च प्रियसुहृत् शर्विलकप्रमादेन बन्धनात् परिभ्रष्टोऽस्मि ।

[अश्रूणि विसृज्य]—

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधः ?
यद्वन्यनाग इव संयमितोऽस्मि तेन ।
दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या
गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ? ॥ २ ॥

तत कुत्र गच्छामि मन्दभाग्य. ? (विलोक्य) इद कस्यापि साधो. अनावृतपक्षद्वार (२) गेहम् ।—

इद गृह भिन्नमदत्तदण्डो विशीर्णसन्धिश्च महाकपाट: ।
ध्रुव कुटुम्बी व्यसनाभिभूता दशा'प्रपन्नो मम तुल्यभाग्य. ॥ ३ ॥

तदत्र तावत् प्रविश्य तिष्ठामि.—

[नेपथ्ये] जाध गोणा । जाध । *

* यात गावौ । यातम ।

[चन्दनाश इत्युपमया आर्यकस्य दुर्लङ्घनीयत्वमजेतव्यत्वञ्च व्यज्यते], दैवी—दैवाधीना भाग्यायत्ता इति यावत सिद्धिरपि—राज्यप्राप्तिरपि, लङ्घयितुम्—अतिक्रमितु न शक्या—न क्षमा केनापि इति शेष, अत नृप,—राजा, गम्य,—गत्वा सन्देह आश्रयणीय इत्यर्थ राज्यसुखसम्भोगस्य ते अवश्यम्भावित्वे विरोधिना यदि राज्ञा किमपि कर्तुं न शक्यते तत किमहमनेनाश्रयामीत्याशङ्कायामाह, बलवतेति।—बलवता—प्रबलेन सह, विरोध —विवाद, न ?—न कर्तव्य इति भाव । (प्राचीनास्तु—नृप गम्य,—सर्वेषा सेव्यो हि राजा इत्यर्थ, अतो बलवता सह विरोध न कर्तव्य एव स्यादित्याहु)। पूर्वार्द्धे चन्दनागस्याप्योक्ते उपमाऽलङ्कार, अपि च, परार्द्धगत "गम्य नृप" इति विशेषार्थस्य बलवद्विरोध न करणीय इति सामान्यार्थेन नोपपत्तीकरणात सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कार, इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टि । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ २ ॥

(२) अनाहतपक्षद्वारम्—उद्घाटितपार्श्वद्वारम् ।

आर्य्यक । [आकर्ण्य] अये ! प्रवहणमित एवाभिवर्त्तते ।।—

भवेद्गोष्ठीयानं न च विषमशीलैरधिगतं
वधूसंयानं वा, तदभिगमनोपस्थितमिदम् ।
बहिर्नेतव्यं वा प्रवरजनयोग्यं विधिवशात्
विविक्तत्वाच्छून्यं मम खलु भवेद्दैवविहितम् ॥ ४ ॥

वर्द्धमानकः चेट । [प्रवहणेन सह प्रविश्य] ह्रीमाणहे ! आणीदे

"आर्य गोपाल ! आर्य" इत्याकर्ण्य प्रवहणागमनं निश्चित्य तत्र स्वकीयपलायनं सम्भवति न वा ? इति विचारयति, भवेदिति ।—इदं—प्रवहणमिति शेषः, विषमशीलैः,—दुश्चरित्रैः, अधिगतम्—आश्रितं, गोष्ठीयानं—गोष्ठी—समाजः, सभा इत्यर्थः, तदवस्थानमिति यावत्, ("सभा गोष्ठी परिषदोः सभासमितिसंसदः" इत्यमरः) तत्र गमनार्थं यानं—वाहनं, न भवेत्—न स्यात्, तथा,—वधूः इत्यादि, तत्—तस्याः वा, अभिगमनाय—नयनाय, उपस्थितम्—आगतं, वधूसंयानं वा—पटावृतत्वात् वधूवहनयोग्यं यानविशेषः, न भवेदिति शेषः, तथा विधिवशात्—भाग्यवशात्, यद्वा,—विधिवशात्—दैववशात्, मम भाग्यवशादित्यर्थः ("विधिर्विधाने दैवे च" इति कोषः) शून्यं—केनापि अनधिष्ठितमित्यर्थः, बहिर्नेतव्यं—नगराद्बहिः प्रापणीयं, प्रवरजनानां—श्रेष्ठजनानां, योग्यं—वहनोपयुक्तं वा, श्रेष्ठजनानां यानविशेषः, न भवेत् इति अत्रापि योजनीयम्, विविक्तत्वात्—निर्जनत्वात्, दैवविहितम्, मम, वहनाय नीतं शेषः, यद्वा,—विविक्तत्वात् पूतत्वात्, पूतजनानामेव योग्यत्वादित्यर्थः, ("विविक्तौ पूतविजनौ"

मए जाणत्थलके। लदणिए। णिवेदेहि अज्जआए वसन्तसेणाए, अवत्थिदे सज्जे पवहणे, अहिलुहिअ पुप्फकलण्डअं जिण्णुज्जाणं गच्छदु अज्जआ। *

आर्य्यक। [आकर्ण्य] गणिकाप्रवहणमिदं, वहिर्यानञ्च, भवतु, अधिरोहामि। [इति स्वैरमुपसर्पति] (ल)

चेट। [श्रुत्वा]। कधं णेउलसद्दे। ता आअदा क्खु अज्जआ। अज्जए। इमे णस्सकड्डुआ वइल्ला, ता पिट्ठदो ज्जेव (व) आलुहदु अज्जआ। †

आर्य्यक। [तथा करोति]।

चेट। पादुप्फालचालिदाण णेउलाणं वीसन्तो सद्दो; भलक्कन्ते (श) अ पवहणे, तधा तक्केमि, सम्पद अज्जआए आलूढाए होदव्वं; ता गच्छामि। जाध, गोणा! जाध। ‡
[इति परिक्रामति]।

---

* आर्य्यक। आनीत मया यानास्तरणम्। रदनिके। निवेदय आर्य्यायै वसन्तसेनायै, अवस्थित सज्ज प्रवहणम्, अधिरुह्य पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यान गच्छतु आर्य्या।

† कथ नूपुरशब्द। तदागता खलु आर्य्या। आर्य्ये! इमौ नासिकारज्जुकटुकौ बलीवर्दौ, तत पृष्ठत एव आरोहतु आर्य्या।

‡ पादास्फालनचालिताना नूपुराणा विश्रान्त शब्द, भाराक्रान्तश्च प्रवहणम्, तथा तर्कयामि, साम्प्रतमार्य्यया आरूढया भवितव्यम्, तद् गच्छामि। यात, गावौ! यातम्।

(ल) वहिर्यान—वहि,—बाह्यप्रदेशे, नेतव्य यान—शकटम्। स्वैर—मन्द मन्दमित्यर्थ।

(व) पृष्ठत इति।—आर्य्यकपादाभिहितशृङ्खलस्य शब्द नूपुरध्वनिसदृश [illegible] विलम्बित कथ नूपुरशब्द इत्यादिना। तत—तस्मात्, पृष्ठत एव—पश्चाद् [illegible]।

(श) पादास्फालनचालिताना—पादयो—चरणयो आस्फालनेन—आस्फा- [illegible], ["पादोत्क्षेपचालितानाम्" इत्यनुवादे स एव पाठ] चालिताना—

वीरक । [प्रविश्य] अरे रे । अरे । जअ जअमाण-चन्दणअ मङ्गल-फुल्लभद्द-प्पमुहा । *—

किं अच्छध वीसद्धा ? जो सो गोबालदारओ बद्धो ।
भेत्तूण मम वच्चइ णरवइहिअअस्स बन्धणं अ ॥ † ॥ ५ ॥

अले । पुरत्थिमे पटोलीदुआरे चिट्ठ तुमं, तुमं पि पच्छिमे, तुमं पि दक्खिणे, तुमं पि उत्तरे । जो वि एसो पाआर खण्डो, (प) एदं अहिरुहिअ चन्दणेण समं गदुअ अवलोएमि । एहि, चन्दणअ । एहि इदो दाव । ‡

* अरे रे । अरे । जय जयमान चन्दनक मङ्गल पुष्पभद्र-प्रमुखा ।—

† किं स्थ विश्रब्धाः ? य स गोपालदारको बद्धः ।
भित्त्वा मम व्रजति नरपतिहृदयं बन्धनञ्च ॥

‡ अरे । पुरस्तात् पटोलीद्वारे तिष्ठ त्वं, त्वमपि पश्चिमे, त्वमपि दक्षिणे, त्वमपि उत्तरे । योऽपि एष प्राकारखण्डः, एतमभिरुह्य चन्दनेन सह गत्वा अवलोकयामि । एहि चन्दनक । एहि इतस्तावत् ।

[प्रविश्य सम्भ्रान्त चन्दनकः] अरे रे! वीरअ-विसल्ल-भीमङ्गअ-दण्डकालअ-दण्डसूर-प्पमुहा! *—

आअच्छध वीसत्था, तुरिअं जत्तेह लहु करेज्जाह।
लच्छी जेण ण रण्णो पहवइ गोत्तन्तरं गन्तुं † ॥ ६ ॥

अवि अ,—

उज्जाणेसु सहासु अ मग्गे णअरीअ आवणे घोसे।
तं तं जोहह तुरिअं, सङ्का वा जाअए जत्थ ‡ ॥ ७ ॥

* अरे रे! वीरक विशल्य भीमाङ्गद दण्डकाल दण्डशूरप्रमुखाः!—

† आगच्छत विश्वस्तास्त्वरितं यतध्वं लघु कुरुत।
लक्ष्मीर्येन न राज्ञः प्रभवति गोत्रान्तरं गन्तुम् ॥

‡ अपि च,—उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यामापणे घोषे।
तं तमन्वेषयत त्वरितं, शङ्का वा जायते यत्र ॥

वीरकाहूतः चन्दनकोऽपि प्रविश्य अधीनरक्षिणाम् अप्रमत्ततया सावहितावस्थानमादिशति, आगच्छतेति।—भो विश्वस्ताः!—विश्वासिपुरुषाः! त्वरितं—शीघ्रम्, आगच्छत—आयात, लघु—तूर्णं, यतध्वं—चेष्टध्वं, बन्दिग्रहणार्थमिति भावः। ["जत्तेह" इति प्राकृतस्य "यात्राम्" इति संस्कृतं कृत्वा, यात्रा—गमनम् इति प्राचीनसम्मता व्याख्या] येन—यादृशोपायेन, राज्ञः,—नृपस्य, लक्ष्मीः,—राजश्रीरित्यर्थः, गोत्रान्तरं—कुलान्तरम्, अन्यकुलमित्यर्थः, ("गोत्रं नाम्नि कुलेऽचले" इति कोषः) गन्तुं—यातुं, न प्रभवति—समर्था न भवतीत्यर्थः, तथा लघु—शीघ्रं, कुरुत—विधत्त, सर्वे गोत्रान्तराश्रयणोन्मुखां राजश्रियमचलां कर्तुं चेष्टध्वमिति भावः। गाथाच्छन्दः ॥ ६ ॥

अन्वेषणीयस्थानं निर्दिशति, उद्यानेष्विति।—उद्यानेषु—आक्रीडेषु, साधारणनागरिकाणां विहारोपयोगिषु राजकीयकृत्रिमकाननेषु इत्यर्थः, ("पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्" इत्यमरः) सभासु—समितिषु, मार्गे—पथि, नगर्याः—पुरमध्ये, ["टाङसिङसामिनात्" इति सूत्रेण नगरीशब्दात् ङसि स्थाने अकारादेशे "णअरीअ" इति निष्पन्नम्, अतोऽत्र गणभङ्गाभावादाप्यालङ्कारदोषो बोध्यः। "णअराए" इति पाठे तु न तथा इति छेदः]। आपणे—हट्टे, क्रयविक्रयशालायाम्, घोषे—आभीरपल्ल्याम्, ("घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमरः) वा—अथवा, यत्र—

रे रे वीरअ! किं किं दरिसेमि, भणामि, दाव वीसद्धं।
भेत्तूण अ बन्धणअं को सो गोवालदारअं हरइ ? * ॥ ८ ॥
कस्स ट्ठमो दिणअरो ? कस्स चउत्थो अ वट्टए चन्दो ?
छट्ठो अ भग्गवगहो ? भूमिसुओ पञ्चमो कस्स ? † ॥ ९ ॥

---

* रे रे वीरक! किं किं दर्शयामि, भणामि तावद्विस्रब्धम्।
भित्त्वा च बन्धनकं क स गोपालदारकं हरति ? ॥

† कस्याष्टमो दिनकरः ? कस्य चतुर्थश्च वर्तते चन्द्रः ?।
षष्ठश्च भार्गवग्रहः ? भूमिसुतः पञ्चमः कस्य ? ॥

तस्मिन् यस्मिन् स्थाने, शङ्का—सन्देहः, जायते—समुत्पद्यते, तं तं, सर्वं प्रदेशमिति शेषः, लघितं—शीघ्रम्, अवलोकयत—अनुसन्धानं कुरुत। गाथा छन्दः ॥ ७ ॥

भण कस्स जम्मछट्ठो जीवो ? णवमो तहेअ सूरसुओ ?
जीअन्ते चन्दणए, को सो गोवालदारअं हरइ ?" ॥ १० ॥

भण कस्य जन्मषष्ठो जीवः ? नवमस्तथैव सूरसुतः ?।
जीवति चन्दनके कः स गोपालदारकं हरति ? ॥

भणेति।—जीवः—बृहस्पतिः। कस्य—किंनामधेयस्य, जनस्येति शेषः, जन्मषष्ठः—जन्मराशितः षष्ठराशिस्थित इत्यर्थः, भण—कथय तदिति शेषः, सूरसुतः—रवितनयः, शनैश्चर इत्यर्थः, तथैव नवमः—तद्वदेव जन्मराशितः नवमराशिस्थित इत्यर्थः। चन्दनके मयि जीवति—विद्यमाने सतीत्यर्थः, यः, जन इति शेषः, गोपालदारकं हरति, सः,—अतिसाहसवानित्यर्थः, स्वनिधनस्याप्यगणितत्वादित्याशयः, कः ?—किंनामधेयः, नूनं तस्य रव्यादयः षष्ठाद्यरिष्टराशिस्थाः, तादृशानां रव्यादीनां घोरतरापत्सूचकत्वेन शास्त्रदृष्टत्वादिति भावः।

तथा च सम्मतं षष्ठबृहस्पतिफलं मरणं, यथाऽऽह ज्योतिषे बादरायणः,—

"हुतवहभयमारश्चन्द्रजः सौख्यलुप्तं
धनहरणमथाक्रिर्भार्गवश्चार्थलाभम्।
मरणमथ पतङ्गः स्थाननाशं सुरेज्यः
दिशति निधनमस्थो नैव रोगञ्च चन्द्रः॥

सम्मतं षष्ठचन्द्रफलं कुदृष्टीनां यथाह स एव,—
सूक्ष्मां शास्त्रविरोधिकानपि धियं मूढां करोत्यङ्गिरा
घोरा दुःखपरम्परा दिनकरः कुर्यादथ चन्द्रमाः।
सौम्यो रोगविनाशमिच्छति नृपाद्रागचयं भार्गवो
भौमः कुरुमदं चतुर्थभवने शौरिश्च वित्तव्ययम्॥

सम्मतं षष्ठशुक्रफलं मरणं दुर्गतिजनितवैरञ्च यथा,—
स्थिता षष्ठे राशौ दिनकरमहीजार्कतनया
बुधश्चन्द्रश्चैव प्रचुरधनधान्यानि ददति।
करोति शुक्रः मननि च विषादं सुगुरुः
...नाशं कुरुते दुर्गतिकृतवैरं परकम्॥

वीरक। भड (स) चन्दणआ।*—
अवहरइ कोवि तुरिअं चन्दणअ। सवामि तुज्झ हिअएण।
जह अद्धुट्ट-दिणअरे गोवालअ-दारओ खुडिदो †॥ ११॥

---

* हे भट चन्दनक।—

† अपहरति कोऽपि त्वरितं चन्दनक। शपे तव हृदयेन।
यथा अर्द्धोदितदिनकरे गोपालक-दारकः खोडितः॥

दौर्भाग्यं विदधाति चन्द्रतनयः प्राप्ते परां भार्गव
कुर्य्यात् पञ्चमराशिगोचरगतो जीवो नृणां निर्वृतिम्॥

जन्मतः षष्ठगुरुफलं शत्रुवृद्धिर्मनोदुःखञ्च, यथा,—"स्थिता षष्ठे राशौ दिनकर—" इत्यादि।

जन्मतो नवमशनैश्चरफलमर्थनाशः, यथा,—

धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्य्यात्
रोगं सौम्यो धरणितनयो भार्गवश्चाप्यलाभम्।
वामं सोमो जनयति नृणां शोकविक्षेपमर्कः
स्थानं मानं पशुसुतयुतञ्चापि जीवः प्रकामम्॥"

अष्टमसूर्य्ये मरणं, चतुर्थचन्द्रे कुक्षिपीडा, षष्ठशुक्रे मरणं युवतिजनवैरञ्च, पञ्चमकुजे उद्वेगः, षष्ठजीवे शत्रुवृद्धिर्मनःपीडा च, तथा नवमशनैश्चरे अर्थनाश इति बोद्धव्यम्। अत्र मात्राभेदान्तर्गत गीत्याख्य वृत्तम्॥ १०॥

(स) भट।—वीर। ("भटः स्यात् पुंसि वीरे च रिपौ पामरस्य च" इति मेदिनी)।

वीरकः स्वकीयामनवधानतां प्रतिपादयितुं शपथपूर्वकम् आशङ्कां पलायनकाले विवृणोति, अपहरति इति। हे चन्दनक। कोऽपि—अज्ञातपुरुषः कश्चन, त्वरितं—शीघ्रम्, अल्पक्षणेनैव इति यावत्, अपहरति—अचूचुरदित्यर्थः, [वर्त्तमानसामीप्ये लट् भूते भविष्यति च प्रयुज्यते]

चेट। [नेपथ्ये] जाध, गोणा। जाध। * (ह)

चन्द। [दृष्ट्वा] अरे रे। पेक्ख, पेक्ख, †—

ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्झेण राअमग्गस्स।
एदं दाव विआरह कस्स, कहिं पवसिओ पवहणो त्ति ‡॥१२॥

वीरक। [अवलोक्य] अरे पवहणवाहआ। मा दाव एद

---

* यात गावौ। यातम्।

† अरे रे। पश्य, पश्य,—

‡ अपवारितं प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य।
एतत्तावद् विचारय, कस्य कुत्र प्रेषितं प्रवहणमिति।

[भेदनायकात् चौरादिकात खोड्यते रूपम्]। निशायां पलायनसम्भव इति मत्वा यथ क्रत्स्नामेव निशां तस्य रक्षणकार्य्ये नियुक्ता आस्म, तदा स तत्रैव स्थितः, निशाशेषं ज्ञात्वा इदानीं तत्पलायनमसम्भवितं विविच्य यदा वयं किञ्चित् विश्रान्तिं प्रवृत्ता, तदा असम्पूर्णसूर्य्योदये अहर्मुखे एव स पलायित इत्यहं शपथं कृत्वा वदामि इति वीरकस्याशयः। आर्य्या वृत्तम्॥ ११॥

(ह) "अपहरति कोऽपि" इत्यस्यानन्तरं "यात गावौ यातम्" इत्युक्तिदर्शनात्, इदानीमार्य्यकस्य कारागृहात् पलायनं विदितमपि रक्षिणा निरपराधस्य तस्य तदुद्धारकस्य च निर्बाधं पलायनमनुमोदितं मुक्तिश्च तयोर्निर्बाधा भवेति भौजाथप्रति पादनात् काव्यदन्वाश्रितवचस सातिशयक्तिप्रत्वाच्च द्वितीयं पताकास्थानमिदं वेदि तव्यम्।

पवहणं वाहेहि ; कस्सकेरकं एदं पवहणं ? (क) को वा इध आरूढो ? कहिं वा वच्चइ ? *

चेट । एशे क्खु पवहणे अज्जचालुदत्ताहकेलके, इध अज्जआ वशन्तशेणा आलूढा पुप्फकलण्डअं जिण्णुज्जाण कीलिदु (ख) चालुदत्तश्श णीअदि । †

वीरक । [चन्दनकमुपसृत्य] एसो पवहणवाहओ भणादि, "अज्जचारुदत्तस्स पवहणं, वसन्तसेणा आलूढा, पुप्फकरण्डअ जिण्णुज्जाण णीअदि" त्ति । ‡

चन्द । ता गच्छदु । §

वीरक । अणवलोइदो ज्जेव ? ¶ (ग)

चन्द । अध इं । **

वीरक । कस्स पच्चएण ? †† (घ)

---

* अरे प्रवहणवाहक ! मा तावदेतत् प्रवहणं वाहय, कस्य कृत एतत् प्रवहणम् ? को वा इहारूढ ? कुत्र वा व्रजति ?

† एतत् खलु प्रवहणम् आर्य्यचारुदत्तस्य, इहार्य्या वसन्तसेना आरूढा, पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं क्रीडितुं चारुदत्तस्य नीयते ।

‡ एष प्रवहणवाहको भणति, "आर्य्यचारुदत्तस्य प्रवहणं, वसन्तसेना आरूढा, पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं नीयते" इति ।

§ तद्गच्छतु । ¶ अनवलोकित एव ? ** अथ किम् ? †† कस्य प्रत्ययेन ?

(क) वाहय—पुरतः प्रापय, चालय इत्यर्थः । [illegible] तथा एतत् प्रवहणं नीयते, इति पृच्छति, कृते इति [illegible] ।

(ख) क्रीडितुं—रन्तुं, [चारुदत्तस्य इति [illegible]] । नीयते—प्राप्यते, वसन्तसेनेत्यर्थः, [illegible] ।

(ग) अनवलोकित एव अदृष्ट एव, [illegible] इति [illegible] ।

चन्द। अज्जचारुदत्तस्स। *

वीरक। को अज्जचारुदत्तो ? का वा वसन्तसेणा ? जेण अणवलोइद वज्जइ ? †

चन्द। अरे ! अज्जचारुदत्त ण जाणासि ? ण वा वसन्तसेणिअं ? जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तसेणिअं वा ण जाणासि ; ता गअणे जोह्लासहिद चन्द पि तुम ण जाणासि.‡—

को त गुणारविन्द सीलमिअङ्क जणो ण जाणादि।

आवस-दुक्ख-मोक्ख, चउ-साअरसारअं रअणं ? § ॥ १२ ॥

---

* आर्य्यचारुदत्तस्य।

† क आर्य्यचारुदत्त ? का वा वसन्तसेना ? येनानवलोकित व्रजति ?

‡ अरे ! आर्य्यचारुदत्त न जानासि ? न वा वसन्तसेनाम् ? यदि आर्य्यचारुदत्तं, वसन्तसेना वा न जानासि, तदा गगने ज्योत्स्नासहित चन्द्रमपि त्वं न जानासि।—

§ कस्त गुणारविन्द शीलमृगाङ्क जनो न जानाति।

आपन्नदुःखमोक्ष चतुःसागरसारक रत्नम् ? ॥

सर्व्वजनप्रसिद्धस्य महीयसः विख्यातिमत्त्वेन चारुदत्तस्य गुण विवृणोति, क इति। —गुणेषु—दयादाक्षिण्यादिषु, अरविन्दम् इव,—कमलमिव, दयादाक्षिण्यादिजनितयशःसौरभेण सुगन्धिकमलमिव सर्व्वलोकमनोहरणम् इत्यर्थः, अथवा—गुणा अरविन्दानि यस्य तम्, अरविन्दसदृशमनोहरगुणशालिनमित्यर्थः, शीले—सुचरित्रे, मृगाङ्कः—चन्द्र इव त, निर्म्मलचरित्रत्वेन जनाह्लादकतया चेति भावः, आपन्नानां—विपन्नानां दुःखस्य—क्लेशस्य, मोक्षः,—मुक्तिर्यस्मात् तम्, आर्त्तजनैकशरणमित्यर्थः, चतुःसागरसारकं रत्नम्—चतुर्णां सागराणां सारकं—सारभूतं, रत्नम्—[illegible] चतुरः सागरान् विचिन्त्य लब्धं महामूल्यं यत् वस्तु, तद्वत इत्यर्थः, तं चारुदत्तमित्यर्थः, कः,—को जनः, न जानाति —न वेत्ति ? अपि तु सर्व्व एव तं जानातीत्यर्थः, [illegible] दात् [illegible] चारुदत्तस्यैव [illegible] [illegible]। आर्य्या [illegible]। १२।

दो ज्जेव पूअणीआ इह णअरीए तिलअभूदा अ।
अज्जा वसन्तसेणा, धम्मणिह्नी चारुदत्तो अ * ॥ १४ ॥

वीरक। अरे। चन्दणआ। †—

जाणामि चारुदत्तं, वशन्तशेण अ सुट्ठु जाणामि।
पत्ते अ राअकज्जे, पिदर पि अह्न ण जाणामि ‡ ॥ १५ ॥

आर्य्यक। [स्वगतम्] अय मे पूर्व्ववैरी, अय मे पूर्व्ववन्धु, (ड) यतः,—

---

* द्वावेव पूजनीयौ इह नगर्य्यां तिलकभूतौ च।
आर्य्या वसन्तसेना धर्म्मनिधिश्चारुदत्तश्च ॥

† अरे चन्दनक।—

‡ जानामि चारुदत्तं, वसन्तसेनाञ्च सुष्ठु जानामि।
प्राप्ते च राजकार्य्ये, पितरमपि अह्न न जानामि ॥

द्वौ च्चेव इति।—आर्य्या—उदारस्वभावा इत्यर्थः, वसन्तसेना, धर्म्मनिधिः,—धर्म्म एव निधिः,—महामूल्यं रत्नं यस्य तथाभूतः, धर्म्मैकधन इत्यर्थः, चारुदत्तश्च, द्वौ एव—उभौ एव, नान्य इत्यर्थः, पूजनीयौ—अर्हणीयौ, प्रशस्यौ इत्यर्थः, इह—अस्याम्, नगर्य्याम्—पत्तने, उज्जयिन्यामित्यर्थः, तिलकभूतौ—ललाटादिषु धार्य्यौ, स्वनामख्यातौ—चन्दनादिकृतविशेषकस्वरूपौ, नगर्य्याः शिरोभूषणभूतौ, प्रधानौ वा इत्यर्थः, ("तिलकोऽद्रुमरोगा । स्त्रियान्तु विशेषके" इति मेदिनी) श्लोकोऽयमार्य्याभेदोद्गीत्याख्यार्य्यागीत्यभिधेयेन रचितः। तस्य लक्षणं यथा,—"आर्य्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः" इति "आर्य्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृक् परार्द्धमार्य्यागीतिः" इति च ॥ १४ ॥

एककार्य्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।
विवाहे च चितायाञ्च यथा हुतभुजोर्द्वयोः ॥ १६ ॥

चन्द । तुमं तन्तिल्लो (च) सेणावई रणो पच्चइदो, एदे धारिदा मए वइल्ला, अवलोएहि । *

वीरक । तुम पि रणो पच्चइदो बलवई, (छ) ता तुमं ज्जेव अवलोएहि । †

---

* त्वं तन्त्रिल सेनापते राज्ञ प्रत्यायत, एतौ धारितौ मया बलीवर्दौ, अवलोकय ।

† त्वमपि राज्ञ प्रत्ययितो बलपति, तत त्वमपि अवलोकय ।

एव आसीत यत इह जन्मनि सहजशत्रुवत् मयि निष्कृप दृश्यते इति भाव, अयञ्च —चन्दनक इति भाव, मे—मम, पूर्व्वजन्मु,—पूर्व्वस्मिन् जन्मनि, मित्र—सहज-सुहृदासीत्, यतोऽय न किमप्युपकृतोऽपि मयि दयार्द्रहृदय सञ्जात इति भाव ।

तुल्यकार्य्यत्वेऽपि वीरकचन्दनकयो स्वस्य शत्रुमित्रत्वे सम्पापयितु स दृष्टान्त हेतु विहरोति, एकेति ।—विवाहे—पाणिग्रहणकर्म्मणि, चितायाञ्च—प्रेतदहनचुल्लयाञ्च, स्थितयो इति शेष द्वयो हुतभुजो यथा,—अग्नित्वेन एकत्वेऽपि कार्य्यभेदेन द्विविधयो अग्न्यो इवेत्यर्थ, अनयो —वीरक-चन्दनकयो द्वयोरित्यर्थ, एकस्मिन् कार्य्ये—रथदर्शने अभिन्ने कर्म्मणि नियोगेऽपि—आदेशेऽपि, नियोजनेऽपीत्यर्थ, न तुल्यशीलता—समाना प्रकृतिर्न्नास्ति, विवाहाग्निर्यथा ससारस्थित्यर्थं चिताग्नि यदा ससारध्वसार्थं प्रवर्त्तते, तदा एतयोरपि एक मम रक्षायन् अपरश्च नाशार्थं प्रवृत्त प्रवर्त्तत । अत्रैकस्मिन्नेव वाक्ये उपमानोपमेयभूतयो हुतभुग्रथिपुरुषयो विरुद्धधर्म्मीत्वसम्बन्धस्य प्रतीत उपमाऽलङ्कार, न चात्र दीपकमाशङ्कनीय, तस्य प्रस्तुताप्रस्तुतविषयकत्वात् प्रकृते च चिताविवाहयोरुभयोरेव अप्रस्तुतत्वात्, तथा च विभिन्नकार्य्यकारित्वादेवानयो अभिन्नत्वसाम्यनाव प्रदर्शितमिति बोध्यम् । पथ्यावक्त्र वृत्तम् । १६ ।

चन्द । मए अवलोइद, तुए अवलोइद भोदि । *

वीरक । जं तुए अवलोइद, तं रण्णा पालएण अवलोइद । †

चन्द । अरे ! उण्णामेहि धुरं । ‡

चेट । [तथा करोति] ।

आर्य्यक । [स्वगतम्] अपि रक्षिणो मामवलोकयन्ति ? अशस्त्रश्चास्मि मन्दभाग्य ॥ अथवा,—

भीमस्यानुकरिष्यामि, बाहु, शस्त्रं भविष्यति ।
वरं व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥ १७ ॥

अथवा साहसस्य तावदनवसरः (ज) ।

---

* मयाऽवलोकितं त्वयाऽवलोकितं भवति ।

† यत् त्वयाऽवलोकितं, तत् राज्ञा पालकेनावलोकितम् ।

‡ अरे ! उन्नामय धुरम् ।

रक्षिभिः स्वावरोधमाशङ्कमान आर्य्यकः तदानीन्तनकर्त्तव्यं निरूपयति, भीमस्येति ।—भीमस्य—वृकोदरस्य, कर्म्म इति शेषः, भीमव्यवहारमित्यर्थः, अनुकरिष्यामि—भीमवद्व्यवहारं दर्शयिष्यामि इत्यर्थः, भीमो यथा विना शस्त्रं करचरणादिभिः प्रहृत्य युद्धं कृतवान्, अहमपि एतान् तथा प्रहृत्य आत्मानं रक्षिष्यामीति भावः, बाहुः,—भुजः, मम इति शेषः, शस्त्रं—प्रहरणं, भविष्यति—सम्पत्स्यते, बाहुभ्यामेव शस्त्रकृत्यं सम्पादयिष्यामीत्यर्थः, व्यायच्छतः,—युध्यमानस्य, शस्त्राभावे व्यायतविशाल-करचरणादिभिरपि प्रहारं कुर्व्वत इत्यर्थः, ["व्यायच्छतः,—परपरिभवं कुर्व्वतः" इति प्राचामभिप्रायः] मृत्युः,—निधनं, वरं—मनाक् प्रियं, बन्धने—कारागारे, गृहीतस्य—निक्षिप्तस्य, मृत्युः न, वरमिति शेषः । "हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्" इति "सङ्ग्रामे निहता शूरा ब्रह्मलोकमागताः" इति च स्मरणात्, युद्धे मृतस्य स्वर्गभाक्त्वेन देवत्वनाभ्युपगत युद्धमेव वरं, न तु विना युद्धमात्मसमर्पणमिति भावः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(ज) अन्यानि अतिसाहसप्रदर्शनस्यायमनवसर इति निश्चित्य इदानीं तदीयमन्यापि नेदमावश्यकत्वं विचिन्त्याह, अथवेति ।—साहसस्य—बलप्रदर्शनस्य, अविमृश्यकारितायाः वा, तावत—पुनः, अनवसरः,—अनवकाशः, ... , एते खलु बहवः, अहं पुनः एकाकी, ... मम ... स ...

चन्द। [नाट्येन प्रवहणमारुह्य अवलोकयति]।

आर्यक। शरणागतोऽस्मि।

चन्द। [संस्कृतमाश्रित्य] अभयं (भ) शरणागतस्य।

आर्यक।—

त्यजति किल त जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च।
भवति च सदोपहास्यो य खलु शरणागत त्यजति ॥ १८ ॥

चन्द। कधं। अज्जओ गोवालदारओ। सेण-वित्तासिदो विअ पत्तरहो साउणिअस्स (ज) हत्थे णिवडिदो ? [विचिन्त्य]। एसो अणवराधो. सरणाअदो. अज्जचारुदत्तस्स पवहणं आरूढो,

* कथम्। आर्यको गोपालदारक ॥ श्येनवित्रासित इव पत्ररथ शाकुनिकस्य हस्ते निपतित। एषोऽनपराध, शरणागत, आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमारूढ,

इदम् कारा नेष्यन्ति, एक अहम् आत्मतनयादन्यत् किमपि कर्तुं न शक्नोमि, अत विवदन्निदानीं साहसप्रदर्शनस्य फल भविष्यति, अत उपायान्तर चिन्तनीयमिति भाव।

(भ) अभय—भयाभाव अस्तु इति शेष, न भेतव्यमिति भाव।

शरणागतरक्षणमवश्यकर्तव्यमिति प्रतिपादयितु शरणागतपरित्यागे दोषमाह, त्यजतीति।—य, जन इति शेष, शरणागत—आश्रयार्थिन, खलु त्यजति—जहाति नाश्रय ददातीत्यर्थ, जयश्री—विजयलक्ष्मी, त—शरणागतत्यागिन, त्यजति—उज्झति किल—निश्चित, मित्राणि—सुहृद, बन्धुवर्गश्च—ज्ञातिसमूहश्च, जहति—त्यजन्ति तथा सदा—सर्वदा, उपहास्य,—उपहसनीय, सर्वैर्निन्दनीय इत्यर्थ, भवति च। शरणागतपरित्याग सर्वदैव अधःपतनाय इति भाव। आर्या वृत्त। १८।

पाणप्पदस्स मे अज्जसव्विलअस्स मित्तं; अण्णदो राअणिओओ, ता किं दाणिं एत्थ जुत्तं अणुचिट्ठिदुं? अधवा, जं भोदु तं भोदु, पढमं ज्जेव (ट) अभअं दिण्णं। *

भीदाभअप्पदाणं दत्तस्स परोवआररसिअस्स।
जइ होइ होउ णासो, तहवि अ लोए गुणो ज्जेव †॥१८॥

[समयमवतीर्य] दिट्ठो अज्जो—" [इत्यर्द्धोक्ते] ण, अज्जआ वसन्तसेणा। तदो एसा भणादि,—"जुत्तं णेदं, सरिसं णेदं, जं अहं अज्जचारुदत्तं अहिसारिदुं गच्छन्ती राअमग्गे परिभूदा" (ट)। ‡

---

* प्राणप्रदस्य मे आर्य्यशर्विलकस्य मित्रम्, अन्यतो राजनियोगः, तत् किमिदानीमत्र युक्तमनुष्ठातुम्? अथवा यद्भवतु तद्भवतु, प्रथममेवाभयं दत्तम्।

† भीताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य।
यदि भवति भवतु नाशस्तथापि च लोके गुण एव॥

‡ दृष्ट आर्य्य,—" न, आर्य्या वसन्तसेना। तत एषा भणति,—"युक्तं नेदं, सदृशं नेदं, यदहमार्य्यचारुदत्तमभिसर्त्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता"।

(ट) अनुष्ठातुम्—आचरितुं, कर्त्तुमित्यर्थः। प्रथममेव—शरणप्रार्थनाक्षणे एव इत्यर्थः।

वीरक। चन्दणश्चा। एत्थ मह संसश्चो (ड) समुप्पस्सो। *

चन्द। कध दे संसश्चो? †

वीरक।—

सम्भम-घग्घर-कण्ठो तुमं पि जादोसि, जं तुए भणिदं।
दिट्ठो मए क्खु अज्जो. पुणो वि अज्जा वसन्तसेणेत्ति ‡॥ २०॥

एत्थ मे अप्पच्चश्चो। §

चन्द। अरे! को अप्पच्चश्चो तुह? वश्च दक्खिणत्ता अव्वत्त-

---

* चन्दनक! अत्र मे संशयः समुत्पन्नः।

† कथं ते संशयः?

‡ सम्भ्रम घर्घर कण्ठस्त्वमपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम्।
दृष्टो मया खलु आर्य्यः पुनरप्यार्य्या वसन्तसेनेति॥

§ अत्र मे अप्रत्ययः।

(ड) अत्र—तव वाक्ये इत्यर्थः। संशयः,—वसन्तसेना न वेति सन्देहः राजविश्वस्तेन चन्दनकेन सम्यक् परीक्ष्य "नायमार्य्यकः, अपि तु वसन्तसेना" इत्युक्तेऽपि वीरकः स्वस्य संशयकारणमाह, सम्भ्रमेति।—त्वमपि—भवानपि. [अत्र अपिकारेण शकटचालको वर्द्धमानकः समुच्चीयते, तेनापि अचिरमेव आकस्मिक-राजपुरुषकृतप्रश्नेन अतिभीतिविह्वलेन तथैव प्रत्युक्तत्वादिति बोध्यम्] सम्भ्रमेण—अलीकवाक्यप्रयोगजनितोद्वेगेन, घर्घर,—अव्यक्तशब्दविशेषवान्, कण्ठ,—कण्ठस्वर यस्य तथाभूत, [अत्र कण्ठपदेन निरूढलक्षणया कण्ठस्वरो लक्ष्यते] जातोऽसि—प्रतीयमान भवसीत्यर्थ, त्वया—भवता, यत—वाक्यमित्यर्थ, भणित—कथित, तदपि * सहतया विश्वासास्पदम् इति शेष। किं तदित्याह, दृष्ट इति।—मया—चन्दनकेन, खलु—निश्चितम्, आर्य्य,—कश्चित् पुरुष इति भाव, दृष्ट,—अवलोकित, पुनरपि—आर्य्यो दृष्ट इति कथनानन्तरमेव इत्यर्थ, आर्य्या वसन्तसेना, दृष्टा इति शेष, यदि सत्यमेव वसन्तसेना दृष्टा, तदा कथं त्वं सम्भ्रमघर्घरकण्ठ जात? कथं वा प्राक् तदा दृष्ट आर्य्य इत्युक्तम्? अतो मे संशय, सत्यवादिन नैव कदाऽपि दृष्टादृष्टौ कल्याणकारी दारिद्र्यदोषादिव भवतीति भाव, आर्य्यकदर्शनमप्रकाशयत चन्दनकस्य शङ्किता एव वीरक "आर्य्या वसन्तसेना" इत्यादि कथयितुमैच्छदिति बोद्धव्यम्। गीति छन्दः। २०।

भासिणा, खस, खत्तिखडो, खडट्टी, बिलअ, कण्णाट, कण्ण-प्पावरणअ, दविड, चोल, चीण, बब्बर, खेर, खान, मुख, मधु-घादपहुदीणं मिलिच्छजादीण अणेअदेसभासाभिण्णा जहेट्टं मन्तआमो ; दिट्ठो दिट्ठा वा, अज्जो अज्जआ वा। ¶ (ढ)

वीरक। णं अहं पि पलोएमि ; राअआणा एसा ; अहं रण्णो पच्चइदो। *

चन्द। ता किं अहं अप्पच्चइदो संवुत्तो ? †

वीरक। ण, सामि-णिओओ। ‡

चन्द। [स्वगतम्] अज्ज गोवालदारओ अज्जचालुदत्तस्स पवहण अहिरुहिअ अवक्कमदि, त्ति जइ कहिज्जदि, तदो अज्जचालुदत्तो रण्णा सासिज्जइ, ता को एत्थ उवाओ ?

¶ अरे। कोऽप्रत्ययस्तव ? वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिणः, खस खत्तिकडो कडट्टी-बिल कर्णाट कर्णप्रावरण द्राविड चोल चीन बर्बर खेर खान मुख मधुघातप्रभृतीनां म्लेच्छजातीनाम् अनेकदेशभाषाऽभिज्ञा यथेष्ट मन्त्रयामः,—दृष्टो दृष्टा वा, आर्य्य आर्य्या वा।

* ननु अहमपि प्रलोकयामि, राजाज्ञा एषा, अहं राज्ञः प्रत्ययितः।

† तत् किमहमप्रत्ययितः संवृत्तः ? ‡ ननु। स्वामिनियोगः।

§ आर्य्यगोपालदारक आर्य्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधिरुह्य अपक्रामति, इति यदि

(ढ) खसेत्यादि म्लेच्छभृता जातय। यथेष्ट—यथाऽभिलषितं, मन्त्रयामः,—कथयाम इत्यर्थः। किं बहुविचारेण, सर्व्वासु देशभाषासु सम्यगभिज्ञतया वयं यथेच्छं वक्तुं शक्नुमः, कस्याञ्चित् भाषायां "दृष्ट" इति "दृष्टा" इति कृत्वा "आर्य" इति "आर्य्या" इति कृत्वा उच्चार्य्यते, वयन्तु विविधभाषाविदः दाक्षिणात्यास्तथा सुस्पष्टमभिधातुमसमर्थाः इति एकस्यां भाषायां कथ्यितव्यायां कदाचित् [illegible] [illegible] भाषा उदीर्य्यतेऽस्माभिः, [illegible] तासु तासु देशभाषासु दृश्यते, तत्र किल पुंलिङ्गे प्रयोक्तव्ये स्त्रीलिङ्गप्रयोग, स्त्रीलिङ्ग प्रयोक्तव्ये पुंलिङ्गप्रयोग इत [illegible], इत इदानीं [illegible] [illegible] लिङ्गपुंस्त्वकविपर्य्ययकृतं भाषणं प्राथिकमेवास्माकम् इति भावः।

[विचिन्त्य] कणाट-कलह-प्पओअं (ण) करेमि । [प्रकाशम्]
अरे वीरअ ! मए चन्दणकेण पलोइदं, पुणो वि तुमं पलोएसि ?
को तुमं ? §

वीरक । अरे ! तुम वि को ? ¶

चन्द । पूइज्जन्तो माणिज्जन्तो तुमं अप्पणो जादिं ण सुमरेसि ? * (त)

वीरक । [सक्रोधम्] अरे ! का मह जादी ? †

चन्द । को भणउ ? ‡

वीरक । भणउ । §§

चन्द । अहवा ण भणामि । ¶¶—

जाणन्तो वि हि जादिं तुज्झ अ ण भणामि सीलविहवेण ।
चिट्ठउ मह च्चिअ मणे, किं हि कइत्थेण भग्गेण ? ** ॥ २१ ॥

कथने, तत चार्थचारदत्तो राज्ञा शास्यते, तत कोऽत्र उपाय ? कर्णाटकलहप्रयोग करोमि । अरे वीरक ! मया चन्दनकेन प्रलोकित, पुनरपि त्व प्रलोकयसि ? कस्त्वम् ?

¶ अरे ! त्वमपि क ? * पूज्यमानो मान्यमानस्त्वमात्मनो जातिं न स्मरसि ?
† अरे ! का मम जाति ? ‡ को भणतु ? §§ भणतु ।
¶¶ अथवा न भणामि ।—

** ज्ञानन्नपि हि जातिं तव च न भणामि शीलविभवेन ।
तिष्ठतु ममैव मनसि, किं हि कपित्थेन भग्नेन ? ॥

(ण) कर्णाटकलहप्रयोग—कर्णाटदेशीयितरजनोचितविवादानुष्ठानम्, अकारणकलहमिति यावत् ।

(त) "ण सुमरेसि ?" इत्यत्र "अणुसरेसि," इति पाठान्तरे—"अनुस्मरसि ?" इति संस्कृतम् । राज्ञो विश्वसनीयस्त्वम्, अत एव एतादृक् पूज्यमानः मान्यमानश्च सन् निजजातिं कदाचित् विस्मरसि किम् ? इत्यर्थः ।

[illegible] न साधुजनोचितमित्याह, जानन्निति ।—हे—[illegible] तव [illegible] इत्यर्थः, [illegible]—

वीरक । ण भणाउ, भणाउ । *

चन्द । [संज्ञां (थ) ददाति] ।

वीरक । अरे ! किं एदं ? †

चन्द ।—

सिससिलाअल-हत्थो पुरिसाण कुच्च-गण्ठिसण्ठवणो ।
कत्तरि-वावुदहत्थो, तुम पि सेणावई जादो ‡ ॥ २२ ॥

* ननु ! भणतु भणतु । † अरे ! किं नु इदम् ?

‡ शीर्णशिलातलहस्त पुरुषाणां कूर्चग्रन्थिसंस्थापन ।
कर्त्तरीव्यापृतहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जात ॥

विदन् अपि, शीलविभवेन—सुशीलतया, अर्हत्कपरकीयदोषानुसन्धाने आत्मन महत्त्वहानिर्भवतीति स्वस्य सत्स्वभावसम्पदमक्षुण्णां कर्तुमित्यर्थ, न भणामि—वदामि, लोकसमक्ष प्रकाशयामीत्यर्थ, मम मनसि—चित्ते एव, तिष्ठतु—विराजतु इत्यर्थ, तव अपकृष्टजातावुत्पन्नत्वात् तत्कथने मम शीलभङ्गापत्तिरिति हृदयम् । "सत्य ब्रूयात प्रिय ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्" इत्युक्तेरिति भाव । कथ मनस्येव तिष्ठतु ? इत्यत आह, किमिति ।—कपित्थेन—तदाख्यफलविशेषेण, भग्नेन—खण्डितेन, किम्—फलमित्यर्थ, [वारणार्थककिंशब्दयोगात कपित्थेनेत्यत्र तृतीया], यथा बाह्यत एव रमणीयस्य कपित्थस्य भग्नस्याभ्यन्तरे केवल सिक्थबीजादिपूर्णं कटवत्पदार्थं पश्यतां लोकानां मनसि तद्विषयिका हेयत्वबुद्धिरुदेति, तथा तवाऽपि जाते विशेषेण कथने सर्वथा स्वरूपप्रकाशात त्वयि साधारणजनावज्ञा नियत मुदयतीति भाव, चन्दनकस्यातीव हेयत्वद्योतनाय, केषाञ्चित् शून्यगर्भत्वात् केषाञ्चित्त बीजबहुलान्तरसवत्सारपूर्णत्वात् फलेष्वधमस्य कपित्थस्य, बाह्यत कठि नादभ्यन्तरतश्च रसवदन्तसारात् बिल्वनारिकेलादिफलात व्यवच्छिन्नस्यैवोपादान वेदितव्यम् । आर्या वृत्तम ॥ २१ ॥

(थ) संज्ञा—नाप्युचितक्रियाऽभिनय, नापितजातिसूचकसङ्केतम इति भाव ।

नाप्युचितक्रियाकथनद्वारा जाति ज्ञापयति, शीर्णेति ।—शीर्णशिलातलहस्त, शीर्ण—भग्न, शिलातलं—प्रस्तर एव, [अंसतल करतलमितिवत तलशब्दस्य स्वरूपार्थबोधक बोद्धव्य] हस्ते—करतले यस्य तादृश, अस्त्रनिशानाय शिला पटस्थ इत्यर्थ, पुरुषाणां—नराणां, कूर्चग्रन्थिसंस्थापन,—कूर्चानां—श्मश्रूणां, ("कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कठिनश्मश्रुकैतवे" इति मेदिनी) य दा, —बस०,

वीरक। अरे चन्दणआ! तुमं पि माणिज्जन्तो अप्पणो केरिकं जादिं ण सुमरेसि? *

चन्द। अरे! का मह चन्दणअस्स चन्दविसुद्धस्स (ढ) जादी? †

वीरक। को भणउ? ‡

चन्द। भणउ, भणउ। §

वीरक। [नाट्येन संज्ञां (ष) ददाति]।

---

* अरे चन्दनक! त्वमपि मान्यमान आत्मनो जातिं न स्मरसि?

† अरे! का मम चन्दनकस्य चन्द्रविशुद्धस्य जातिः?

‡ को भणतु? § भणतु भणतु।

मूर्द्धकौटिल्यम् इत्यर्थः, यद्वा,—ग्रन्थिवत् संयोग इत्यर्थः, तस्य संस्थापनं—समुच्छेदः यस्मात्, [अपूर्व्वकस्याधातो नाशार्थेऽपि प्रयोगदर्शनात्, तथा हि अमरः,—"परासु प्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः" इति] यद्वा,—संस्थापनं—सम्यक्—प्रकृतिभावेन, स्थापनम्—अवस्थापनं, समीकरणमित्यर्थः, यस्मात् सः, ("सन्निवेशे च संस्थानं" इत्यमरः) श्मश्रुमुण्डनकारी इत्यर्थः, नापित इति यावत्। ["कुञ्चगण्ठिसंठवणो" इत्यत्र "कुञ्चगण्ठिसण्ठवणो" इति पाठान्तरे "कुञ्चितग्रन्थिसंस्थापनः" इति संस्कृतम्। तत्र कुञ्चितस्य—भग्नस्य, ग्रन्थेः,—अस्थिसन्धिस्थलस्य, संस्थापनं—संवाहनकौशलेन यथास्थानं पुनर्व्यवस्थापनं यस्मात् स तथोक्तः, नापितेन हि एवं भग्नग्रन्थिव्यवस्थापनं लोकप्रसिद्धमेव। "संठवणो" इत्यत्र आकाराभावश्छान्दसो बोध्यः]। कर्त्तरीव्यापृतहस्तः,—कर्त्तर्य्यां—केशादिच्छेदनसाधनास्त्रविशेषे, कर्त्तरी-हस्तः केशादिकर्त्तनकर्म्मणि इति यावत्, व्यापृतः,—व्यासक्तः, नियुक्त इत्यर्थः हस्तः यस्य तादृशः, त्वमपि—श्मश्रुवापकसदृशः नापितोऽपि इति भावः, सेनापतिः,—सैन्याध्यक्षः जातः,—भूतः, राज्ञा सेनापतिपदे नियुक्त इत्यर्थः, एवं महाकुलप्रसूतमपि मामिदानीं राज्ञा सेनापतिपदे हतं दृष्ट्वा त्वं दम्भात् मदपेक्षयाऽपि महत्त्वं मन्यसे इत्यर्थः, अस्मिन्नुत्सवे कथमपि नाकुलीनं वेत्ति इति भावः। भाषा पूर्व्ववत्। २२।

(ढ) चन्द्रविशुद्धस्य—चन्द्रवत्—सुधाकरवत् विशुद्धस्य—पवित्रस्य, कालिमशून्यस्येत्यर्थः। एतच्चात्मनिष्कलङ्कत्वद्योतनाय।

(ष) संज्ञां—चन्दनकस्य नीचजात्युत्पादकं संकेतविशेषमित्यर्थः।

चन्द। अरे! किएोद? *

वीरक। अरे! सुणाहि सुणाहि। †—

जादी तुज्झ विसुद्धा, मादा भेरी, पिदा वि दे पडहो।
दुम्मुह! करडअ-भादा, तुमं पि सेणावई जादो ‡॥ २३॥

चन्द। [सक्रोधम्] अहं चन्दणओ चम्मारओ? ता पलोएहि पवहणं। §

वीरक। अरे! पवहणवाहआ! पडिवत्तावेहि पवहणं, पलोइस्सं। ¶

---

* अरे! किं नु इदम्? † अरे! शृणु, शृणु।

‡ जातिस्तव विशुद्धा, माता भेरी, पिताऽपि ते पटहः।
दुर्मुख! करटक भ्राता, त्वमपि सेनापतिर्जातः॥

§ अहं चन्दनकश्चर्मकारः? तत् प्रलोकय प्रवहणम्।

¶ अरे प्रवहणवाहक! परिवर्त्तय प्रवहणं, प्रलोकयिष्यामि।

चन्दनकस्य अतिनीचकुलोद्भूतिं प्रकाशयितुं जातिस्वभावसुलभं क्रियाविशेषं वर्णयति, जातिरिति।—ते—तव, माता—जननी, भेरी—स्वनामप्रसिद्धः वाद्यविशेषः, जननीव भेरी ते उदरपोषिका इति भावः, पिता—जनकः अपि, पटहः,—ढक्का, पिता यथा जीविकासम्पादनेन प्रतिपालयति, पटहोऽपि तथा ते जीविकां निर्वाहयतीत्यर्थः, दुर्मुख।—वानर। अप्रियभाषिन्। इति वा, ("दुर्मुखः कपिभिन्नाग-भिदोर्ना मुखरे त्रिषु" इति मेदिनी) करटकः,—वाद्यभेदः, एव भ्राता—सहोदरः यस्य तथाविधः, करटकस्य सहोदरवत् सर्वदा एकस्थानस्थिततया सन्निकर्षोपजीविक इत्यर्थः, अत एव तव—भवतः, जातिः,—वंशः, विशुद्धा—अतिपवित्रा इत्यर्थः, [इदञ्च सोपहासोक्तिरिति विपरीतलक्षणया जातेरत्यविशुद्धत्वं ध्वनति] त्वमपि—एवंविध विशुद्धकुलोत्पन्नः भवन्नपि सेनापतिः,—सेनानायकः जातः,—संवृत्त इत्यर्थः। एतेन वाद्ययन्त्रविशेषाणां परिचयेन अस्य चर्मकारजातीयत्वं सूचितम्, अत्र हास्यो रसः, विकृताकारचेष्टावान् वीरक एवात्र आलम्बनम्, तथा तस्य विकृताकारपादप्रहारादिविचेष्टनमेवात्रोद्दीपनम्, वदनस्मेरतादिकमेव अनुभावः, अवहित्था इत्यादयः व्यभिचारिणः एतैरभिव्यक्तः हृदयस्थः हासभावः हास्यरसत्वमापद्यते, तस्य नीचपात्रगतत्वेनातिहसितात्मकत्वं वेदितव्यम्। गाथा छन्दः॥ २३॥

चेट। [तथा करोति]।

वीरक। [नाट्येन प्रवहणमारोढुमिच्छति]।

चन्द०। [सहसा केशेषु गृहीत्वा पातयति, पादेन ताडयति च]।

वीरक। [सक्रोधमुत्थाय] अरे! अहं तुए वीसत्थो राआणत्तिं करेन्तो, सहसा केसेसु गेह्णिअ पादेण ताडिदो? ता सुणु रे! अहिअरणमज्झे जइ दे चउरङ्गं ण कप्पावेमि, (न) तदो ण होमि वीरओ। *

चन्द०। अरे! राअउलं, अहिअरणं वा वज्ज, किं तुए सुणअसरिसेण (प)? †

वीरक। तधा। [इति निष्क्रान्तः]।

चन्द०। [दिशोऽवलोक्य] गच्छ, रे पवहणवाहआ! गच्छ। जइ को वि पुच्छेदि, तदो भणेसि,—"चन्दणअवीरएहिं अव-

---

* अरे! अहं त्वया विश्वस्तो राजाज्ञप्तिं कुर्वन्, सहसा केशेषु गृहीत्वा पादेन ताडितः। तत् शृणु रे! अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्गं न कल्पयामि, तदा न भवामि वीरकः।

† अरे! राजकुलम्, अधिकरणं वा व्रज, किं त्वया शुनकसदृशेन?

‡ गच्छ रे प्रवहणवाहक! गच्छ। यदि कोऽपि पृच्छति, तदा भणिष्यसि,—

(न) विश्वस्तः,—राजप्रत्ययवान्, राजविश्वासैकभूमिरित्यर्थः। राजाज्ञप्तिं—राजादेशम्। कुर्वन्—अनुपालयन्, नृपतेराज्ञां पालयितुमेवारभमाण इत्यर्थः, मदीयापमाने कृते राज्ञः पालकस्यैवापमानं कृतं भवेदित्याशयः। केशेषु—शिरोरुहेषु, [अत्र अवच्छेदे सप्तमी, साकल्यञ्च बहुवचनादेव लभ्यते इति सकलकेशावच्छेदेनेत्यर्थो लभ्यते]। अधिकरणमध्ये—विचारालये चतुरङ्गं कल्पयामि—अशेषतः शास्तिं कारयिष्यामीति यावत्, ["चौरङ्ग कर दूंगा" इति हिन्दी भाषा]।

(प) शुनकसदृशेन—कुक्कुरसमेन, त्वं हि कुक्कुरवत् केवलं नासिकायामेव राज्ञः सेवसे, स्वनियोगास्सततं न ते राज्ञोऽपि कश्चित् प्रतापमिच्छसीति कुक्कुरवत् इदं न सोढव्यं भविष्यति इति भावः।

लोइदं पवहणं वज्जइ"। अज्जे वसन्तसेणे। इदं च अहिण्णाण (फ) दे देमि। ❀ [इति खड्गं प्रयच्छति]।

आर्य्यक। [खड्गं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम्]—

अये! शस्त्रं मया प्राप्तं, स्पन्दते दक्षिणो भुजः।
अनुकूलञ्च सकलं, हन्त संरक्षितोऽप्यहम् ॥ २४ ॥

चन्द। अज्जए!—

एत्थ मए विस्सविदा, पच्चइदा, चन्दणं पि सुमरेसि।
ण भणामि एस लुद्धो, णेहस्स रसेण बोल्लामो * ॥ २५ ॥

"चन्दनक-वीरकाभ्यामवलोकितं प्रवहणं व्रजति"। आर्य्ये वसन्तसेने। इदञ्च अभिज्ञानं ते ददामि।

* आर्य्ये!—अत्र मया विश्वस्ता प्रत्ययिता चन्दनमपि स्मरसि।
न भणामि एष लुब्धः, स्नेहस्य रसेन ब्रूमः॥

(फ) अभिज्ञानं—साक्षीभूतं निदर्शनं, परिचायकचिह्नमित्यर्थः।

पूर्व्वं अगृहीतास्त्रत्वात् आर्य्यक आत्मरक्षणे असमर्थमात्मानं मन्यमानः अतीव खिन्न आसीत्, इदानीं शस्त्रप्राप्त्या केनचित् पुनराक्रमणे कृतेऽपि शस्त्रयत्नेन आत्मरक्षणे समर्थो भविष्यामि इति विचिन्त्य हर्षं प्रकाशयति, अये इति।—अये अये इति शस्त्रप्राप्तिजनितहर्षसूचकमव्ययम्, मया—आर्य्यकेणेत्यर्थः, शस्त्रं—खड्गरूपमित्यर्थः, प्राप्तं—चन्दनकसकाशात् लब्धम्, दक्षिणः,—सव्येतरः, भुजः,—बाहुः, स्पन्दते—स्फुरति, [दक्षिणाङ्गस्फुरणफलं यथा मत्स्यपुराणे,—"अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत्। अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च॥" इति] हन्तेत्यपि हर्षसूचकमव्ययम्, अहं मापि—प्रतिविपन्न इति भावः, अधुनेति शेषः, संरक्षितः,—परित्रातः चन्दनकेनेति शेषः, (अतः) सकलं—सर्व्वमेवेत्यर्थः, अनुकूलम्—अविरुद्धं, जातमिति शेषः, शस्त्रप्राप्त्यादिरूपानुकूल्येन इदानीं मम अबाधितगतेरधिकसम्भावना इति भावः। अत्र एकेनैव शस्त्रेणात्मरक्षणकार्य्यस्य समाहितौ सत्यामपि दैवात् दक्षिणभुजस्पन्दनरूप कारणान्तरस्य समवधानेन प्रोक्तकार्य्यस्य सुकरत्वदर्शनात्, समाधिर्नामालङ्कारः, "समाधिः सुकरं कार्य्यं दैवाद्वस्त्वन्तरागमात्" इति लक्षणात्। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २४॥

अगृहगमनानुमतिदानावसरे तस्मिन् निरतिशयमनुरागमाविर्भावयन् सम्यक् विरहे वा सदा स्वकीयमानुकूल्यं प्रार्थयमानः सविनयमाह अज्जए इति।—अज्ज-

चार्वाकः ।—

चन्दनश्चन्द्रशीलाख्यो दैवादद्य सुहृन्मम ।

चन्दन भोः ! स्मरिष्यामि, सिद्धादेशस्तथा यदि ॥ २६ ॥

चन्दः ।—

अभअं तुह देउ हरो विण्हू बम्हा रवी अ चन्दो अ ।

हन्तूण सत्तुवक्खं सुम्भ-णिसुम्भे जधा देवी * ॥ २७ ॥

---

* अभयं तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविश्च चन्द्रश्च ।

हत्वा शत्रुपक्षं शुम्भनिशुम्भौ यथा देवी ॥

ध्यवस्थितव्यापारे, मया विज्ञता—कथिता, त्वम् इति शेषः, किं विज्ञाप्यते ? इत्याह, प्रत्ययितेति ।—प्रत्ययिता—अज्ञातप्रत्यया, विश्वस्ता सती इत्यर्थः, चन्दनमपि—चन्दनमामपि इत्यर्थः, स्मरसि—स्मृतिविषयीभूतं करोषि इत्यर्थः, मयि विश्वासे कृते न तव स्वार्थनिष्टाशङ्का इत्याशयः, एषः,—एव विज्ञापकः, अहमिति शेषः, सुखं,—त्वत्स्वदिष्यानुकामः सन् इत्यर्थः, न भणामि—न कथयामि, स्नेहस्य—प्रेम्णः, रसेन—अनुरागेण स्नेहवशेनेत्यर्थः, ब्रूते,—कथयामि, त्वं नृपतिर्भूत्वा मां किञ्चित् दास्यसि इति लोभाकृष्टतया मम स्मरणं न याचे, त्वां प्रति निरतिशया प्रीतिरेव मामेवं वक्तुमुत्तरयति इति समुदितार्थः । गाथा छन्दः ॥ २५ ॥

इतः चार्वाकः चन्दनकवाक्यस्य प्रत्युत्तरमाह, चन्दन इति ।—चन्द्रस्य—शशिन इव निर्मलमित्यर्थः, यत् शीलं—सत्स्वभावः, तेन आख्यः,—युक्तः, चन्दनः—मदानन्दकः, दैवात्—भाग्यवशेन, मम—मे, सुहृत्—मित्रं, जात इति शेषः, भोः,—हे चन्दन ! इत्यर्थः, सिद्धादेशः—सिद्धपुरुषस्य आज्ञा, यदि—चेत्, तथा—तादृशः, राज्यप्राप्तिफलक इत्यर्थः, भवेदिति शेषः, यद्यहं सत्यं राजा भवामीति भावः, तदा चन्दन—भवन्तमिति यावत्, स्मरिष्यामि—त्वत्कृतोपकारस्मरणं करिष्यामीत्यर्थः, भवत्कृतं विपन्नहेतुकोपकारकं राज्यमनधिष्ठायापि कदाऽपि स्मृतिपथात् नापनेष्यामीति हृदयम् । अत्र चन्द्रशीलाद्य इति चन्द्रेण शीलस्य निर्मलत्वरूपावैधर्म्यमात्रसद्भावात् समानता उपमा नामालङ्कारः । पथ्यावक्त्रं छन्दः ॥ २६ ॥

इदानीं चन्दनकः चार्वाकस्य शुभमाशंसते, अभयमिति ।—देवी—दुर्गा यथा शुम्भनिशुम्भौ तथा—महाबली दैत्यौ निशुम्भशुम्भौ भ्रातरौ इव इत्यर्थः, हरः,—शिवः, विष्णुः,—नारायणः, ब्रह्मा—चतुर्मुखः, रविः—सूर्यः, चन्द्रः—शशी च, तव—शत्रुपक्षम्—अरिकुलं, हत्वा—समूलं विनाश्य, अभयम्—अभीतिप्रदायकं

चेट । [प्रवहणेन निष्क्रान्तः] ।

चन्दनकः । [नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] अरे ! णिक्कमन्तस्स मे पिअवअस्सो सव्विलओ पिट्ठदो ज्जेव अणुलग्गो गदो । भोदु, पधाणदण्डधारओ वीरओ राअ-पच्चअ-आरी विरोधिदो, ता जाव अहं पि पुत्त-भादु-परिवुदो एदं ज्जेव अणुगच्छामि ।*(ब)

[इति निष्क्रान्तः] ।

इति प्रवहणविपर्ययो नाम षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

---

* अरे ! निष्क्रामतो मम प्रियवयस्यः शर्विलकः पृष्ठत एवानुलग्नो गतः । भवतु, प्रधानदण्डधारको वीरको राजप्रत्ययकारको विरोधितः, तत् यावदहमपि पुत्रभ्रातृ-परिवृत एतमेवानुगच्छामि ।

समाश्रयणमित्यर्थः, ददातु—प्रयच्छतु । देवी यथा दृप्तान्तौ शुम्भनिशुम्भौ निहत्य अभयदानेन देवान् रक्षयामास, तथा हरिहरादयोऽपि तव रिपून् विनाश्य अभयदानेन त्वां रक्षन्तु इति समुदितार्थः । अत्र बहूनां हरादीनामेकाभयदानक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, अपि चोपमानभूतया देव्या सह हरादीनां देवानां रक्षणसाम्याभिधानात् उपमा इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्या छन्दः ॥ १७ ॥

(ब) निष्क्रामतः,—निर्गच्छतः । मम—चन्दनकस्येत्यर्थः । प्रियवयस्यः,—स्निग्धमित्रम्, शर्विलकप्रणयीत्यर्थः । पृष्ठत एव—पश्चादेव, अनुलग्नः—समागतः सन् । प्रधानदण्डधारकः,—रक्षिश्रेष्ठ इत्यर्थः । एतमेव—आर्यकमेव, अनुगच्छामि—अनुसरामि ।

इत्यपरपाश्चात्यश्रीमद्धरणपद्मानन पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायाः, तदात्मजाभ्यां
पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां
षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽङ्कः।

[ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च]।

विदू। भो ! पेक्ख पेक्ख, पुप्फकरण्डअजिण्णुज्जाणस्स सस्सिरीअदा। * (क)

चारु। वयस्य ! एवमेतत्, तथाहि,—

वणिज इव भान्ति तरवः, पण्यानीव स्थितानि कुसुमानि।
शुल्कमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति ॥ १ ॥

* भो ! पश्य पश्य, पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानस्य सश्रीकताम्।

(क) सश्रीकता—सौन्दर्यं, रमणीयतामित्यर्थः, [श्रिया सह वर्त्तमानं यत् तत् इति बहुव्रीहौ समासान्तकप्रत्ययानात भावे तलि रूपम्]।

सम्पत्सु पुरुषस्य सन्तापनिताया दुर्गतावस्थायामपि सानयिकानन्दक्षणे प्रागनुभूतसम्पत्कलापा चेतश्चटुलयन्तितराम्, उल्लासयन्ति च मानसिकीं वृत्तिम्, अत एव [illegible] चारुदत्त जीर्णोद्यानतरुकुसुमादिषु सम्पदा वणिक्-पण्यादिसादृश्यं सन्दर्शयन्नाह, वणिज इति।—तरवः,—वृक्षाः, वणिज इव—सार्थवाहा इव भान्ति—शोभन्ते, कुसुमानि—पुष्पाणि, पण्यानि—विक्रेयद्रव्याणीव, स्थितानि—विराजितानि, तथा मधुकराः,—भ्रमराः, पुरुषाः,—राजनियुक्ताः शुल्कग्राहिणः पुरुषविशेषा इव, [मधुकरा पुरुषा इवेति विग्रहे "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" (२।१।५६ पा०) इत्युपमितसमासः] शुल्कं—राजग्राह्यकरविशेषं ("शुल्कं घट्टादिदेये स्यात् वराद्यक्रयेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी) साधयन्तः—आददाना इव, प्रविचरन्ति—इतस्ततः भ्रमन्ति। यथा हि [illegible] विविधद्रव्यसम्भारान् [illegible], करग्राहिणः पुरुषाश्च तेभ्यः करमादातुं [illegible] विचरन्ति तथैव तरवः विविधानि सुकुसुमानि विभाव्य शोभन्ते, मधुकराश्च [illegible] इति तात्पर्यम्। [एतेन [illegible] राज-[illegible]]। [illegible] कुसुमानां [illegible], तथा [illegible]

विदू। भो! इम असक्कार-रमणीअं (ख) सिलाअलं उव-विसदु भवं।*

चारु। [उपविश्य] वयस्य! चिरयति वर्द्धमानकः।

विदू। भणिदो मए वड्ढमाणओ, वसन्तसेणिं गेह्णिअ लहु लहुं आअच्छ त्ति।†

चारु। तत् किं चिरयति?—

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणम्? तस्यान्तरं मार्गति?
भग्नेऽक्षे परिवर्त्तनं प्रकुरुते? छिन्नोऽथवा प्रग्रहः?।
वर्त्मान्तोज्झित-दारु-वारित-गतिर्मार्गान्तरं याचते?
स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथवा स्वच्छन्दमागच्छति? ॥ २ ॥

* भो! इदमसंस्काररमणीयं शिलातलम् उपविशतु भवान्।

† भणितो मया वर्द्धमानकः, वसन्तसेनां गृहीत्वा लघु लघु आगच्छेति।

प्रकृतस्य शुक्लसाधनरूपाप्रकृतस्वरूपेण तादात्म्याध्यासादुत्कटैककोटिकसंशयसमुदया दुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, मधुकरा पुरुषा इव इति समासे चौपम्यवाचक इवादेर्लोपे समासगता लुप्तोपमेत्येतेषामलङ्काराणामन्योऽन्यमपेक्षतया संस्थितः सङ्करः। आर्या वृत्तम्॥ १ ॥

(ख) असंस्काररमणीयम्—असंस्कारेऽपि—संस्काराभावसत्त्वेऽपि, रमणीयं—मनोरमं, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः।

[प्रविश्य गुप्तार्य्यकप्रवहणस्थ चेट] जाध, गोणा । जाध । *

आर्य्यक । [स्वगतम्]—

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः
सनिगडचरणत्वात् सावशेषापसारः ।
अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु याने
परभृत इव नीडे रक्षितो वायसाभिः ॥ ३ ॥

* यात गावौ यातम् ।

यापते—अवलम्बते, पक्षीभूतापरपक्षेण समागच्छति इत्यर्थ, किम् ? अथवा स्वैरं—मन्दं मन्दं, स्वेच्छाऽनुरूपमिति यावत, प्रेरित—चालित, गोयुग—बलीवर्द्दद्वय येन तादृश सन्, स्वच्छन्द—स्वेच्छया, आगच्छति किम् ? ["वर्त्मान्तोज्झित" इत्यत्र "कर्मान्तोज्झित" इति "कर्मान्तोल्यित" इति च पाठान्तरम् । "कर्मान्त,—राजादीना निर्योगविशेष" इति पृथ्वीधर]। वसुन्तसेनाऽऽगमने समयातिपातमसहमानस्य चारुदत्तस्य चित्तौत्सुक्यमत्यधिकमादिदर्शयतीयमुक्ति । अवौत्सुक्याविकाश, तदुक्त यथा —"सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते । तत्प्राप्तीच्छा ससङ्कल्पाऽऽत्कण्ठा कवयो विदु ॥" इति । अत्र वसन्तसेनाविनागमनरूपैकविषयस्य प्रतिभोल्यितदासान्तराद्दोषनादिरूपानेकत्वारदर्शनत्वेनोद्भावनात् सकानर्थन्तया च तेषामनेककोटिस्फुरदनैकतस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् सशयस्यैव पर्यवसानात् सन्देहालङ्कार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २ ॥

भीत आर्य्यक स्वपलायनमिदानीमपि सन्दिग्धमिति विचिन्तयन्नाह, नरपतीति —नरपतिपुरुषाणां—राजपुरुषाणां,—रक्षिणामित्यर्थ, कोकिलपक्षे,—नरपतिपुरुषाणां—शाकुनिकानामिति ध्वनि, दर्शनात—ईक्षणात, भीतभीत,—भीतादपि भीत अतिभीत इत्यर्थ, तथा सनिगडचरणत्वात्—शृङ्खलबद्धैकपादत्वात्, पक्षे,—सनिगडचरण इव—शृङ्खलनियन्त्रितपद इव कुलायात दवेच्छ पलायितुमक्षम,

अहो ! नगरात् सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि, तत् किमस्मात् प्रवहणादवतीर्य्य वृक्षवाटिकागहनं प्रविशामि ? उताहो प्रवहणस्वामिनं पश्यामि ? अथवा कृतं वृक्षवाटिकागहनेन, अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तत्रभवान् आर्य्य-चारुदत्तः (ग) श्रूयते, तत् प्रत्यक्षीकृत्य गच्छामि ।—

स तावदस्माद्व्यसनार्णवोत्थित
निरीक्ष्य साधु समुपैति निर्वृतिम् ।

मन, यामि—गच्छामि । कोकिलशावको यथा परभृतः वायसीभिः रक्षितः व्याधभयात् विकम्पितहृदयः निभृतस्तिष्ठति, तथा अहमपि रक्षिभयात् सदाशङ्कितः चारुदत्तस्य शकटे वसन्तसेनाव्यपदेशेन आत्मानं गोपायित्वा बहुमानेन रक्षितः निभृतमवस्थितो यामीति समुदितार्थः । अत्र परभृतेन सादृश्य आर्य्यकस्याविधम्य सार्थोक्ते उपमाऽलङ्कारः, एवम् आत्मीयत्वभ्रमात् वायसाः यथा परभृतशावकं स्वकुलाये रक्षन्ति, तथा शकटवाहकस्य वसन्तसेनाभ्रमात् आर्य्यकस्य रक्षणं समुपपन्नमिति उपमायां सर्व्वांशे पूर्णतया सादृश्यं समुन्नेयम् । मालिनी वृत्तं, तदुक्तं,—"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति ॥ ७ ॥

(ग) वृक्षवाटिकागहनं—वृक्षवाटिकायाः,—गृहसमीपस्थोपवनस्य, गहनं—दुष्प्रवेशं स्थानं, विरलजनसञ्चारं वृक्षवाटिकायाः प्रदेशान्तरमित्यर्थः । उताहो—अथवा । प्रवहणस्वामिनं—शकटाधिपतिम् । कृतमिति ।—वृक्षवाटिकागहनेन—वृक्षवाटिकायाः गहनप्रदेशे प्रवेशेनेत्यर्थः । कृतम्—अलमित्यर्थः, ("कृतं निषिद्धेऽर्थेऽपि" इति मेदिनी) अधुना वृक्षवाटिकागहनप्रवेशं न करोमीति भावः । अभ्युपपन्नवत्सलः,—अभ्युपपन्नेषु—विपन्नेषु, शरणागतेष्वित्यर्थः, वत्सलः,—समधिकस्नेहवानित्यर्थः । प्राक् किलार्य्यकेण यानमधिरुह्य सुगुप्तं तिष्ठता पथि नगररक्षकेण वीरकेण "कस्येदं प्रवहणं क्व वा याति ?" इति पृष्टस्य [illegible] शरणागतवत्सलस्य चारुदत्तस्यैवेतत् यानमिति विज्ञातम्, [illegible] इति लोकमुखादनिशमाकर्णितश्च तेनैव शरणागतस्य ममापि [illegible] प्रमाणं भविष्यतीति निश्चित्य, तदनन्तरं विनैव तद्यानस्य [illegible] कृत्वा, तत्रैव स्थितमिति बोद्धव्यम् ।

शरीरमेतद्गतमीदृशीं दशां
धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥ ४ ॥

चेट । इमं तं उज्जाणं, जाव उवसप्पामि । [उपसृत्य]
अज्ज मित्तेअ ! *

विदू । भो पिअं दे णिवेदेमि ; वड्ढमाणओ मन्तेदि, (घ)
आगदाए वसन्तसेणाए होदव्वं । †

---

* इदं तदुद्यानं यावदुपसर्पामि । आर्य्यमैत्रेय !

† प्रियं ते निवेदयामि वर्द्धमानको मन्त्रयति आगतया वसन्तसेनया भवितव्यम् ।

करणीय इत्याशयेनाह, स इति ।—तावत्—वाक्यालङ्कारे । स,—सर्व्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः, साधु —विमलचरित, सज्जनैकशरण इत्यर्थ, चारुदत्त इति शेष, अस्मात् —एवम्भूतात् उपरीतमशक्यादित्यर्थं, व्यसनार्णवात्—रथिगणहस्तपतनरूपदुस्तर-विपत्सागरात इत्यर्थ, उत्थित—तदीयप्रवहणरूपावलम्बनमादायैव रक्षितमित्यर्थ, मामिति शेष, [अत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास] निरीक्ष्य—दृष्ट्वा, निर्वृति—सुखं सन्तोषमित्यर्थं, स्वचेतसि इति शेष समुपैति—प्राप्स्यतीत्यर्थ [अत्र भविष्यत्-सामीप्ये लट् प्रयोग], दृष्टे हि परदुःखमसहिष्णो दयावत चेतसि दुःखसागर-निमग्नस्य नरस्य समुद्धरणजनिता निरतिशया प्रीति, अत तत्प्रीत्यर्थमेव मया अवश्य-मेव असौ दर्शनीय इति तात्पर्य्यार्थ । यदि हि अहमेवम्भूतपरमोपकारकमदृष्ट्वैव गच्छेयं तदा अकृतज्ञत्वदोषप्रसर स्यादित्याह, शरीरमित्यादि ।—ईदृशीम्—एवम्भूता कारागारादिना शोचनीयामित्यर्थ, दशाम्—अवस्था, गतं—प्राप्तम्, एतत्—इदं हि मदा म्रियमाणं शरीरं—देह, महात्मन,—उदाराशयस्य तस्य—चारुदत्तस्येत्यर्थ, गुणै,—शरणागतवात्सल्यादिगुणैरित्यर्थ, धृत—रक्षितम् मृत्युग्रासादिव रक्षिकोपात् परित्रात् चारुदत्तस्य दर्शनं विना एतत् मे शरीरधारणं विफलं स्यादित्यवश्यमेव मदा अत्र दृष्टव्य इदंं च मन्तव्यमिति समुदितार्थ । अत्र व्यसनविमुक्तस्य आर्य्यकस्य दर्शनेन चारुदत्तस्य निर्वृतिलाभरूपकार्य्यस्य समर्थकतया चारुदत्तगुणै आर्य्यकशरीर-रक्षणरूपकारणस्य प्रतिपादनात् कारणेन कार्य्यस्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार ।
वंशस्थवृत्तम् । ४ ।

चारु। प्रियं नः प्रियम्।

विदू। दासोए पुत्ता। किं चिरइदो सि? *

चेट। अज्ज मित्तेअ! मा कुप्प, जाणत्थलके विश्शमलिदे-त्ति कदुअ गदागदिं कलेन्ते चिलइदेम्हि। † (ङ)

चारु। वर्द्धमानक! परिवर्त्तय प्रवहणम्। सखे मैत्रेय! अवतारय वसन्तसेनाम्।

विदू। किं णिअडेण बद्धा से गोडा, जेण सअं ण ओदरेदि?। [उत्थाय प्रवहणमुद्घाट्य] भो! ण वसन्तसेणा, वसन्तसेणो क्खु एसो!! ‡ (च)

---

* दास्याः पुत्र! किं चिरायितोऽसि?

† आर्य मैत्रेय! मा कुप्य, यानास्तरणं विस्मृतमिति कृत्वा, गतागतिं कुर्वन् चिरायितोऽस्मि।

‡ किं निगडेन बद्धावस्थौ पादौ, येन स्वयं नावतरति? भोः! न वसन्तसेना, वसन्तसेनः खल्वेषः॥

(ङ) मा कुप्य—क्रोधं मा कुरु। इति कृत्वा—इति हेतोः, यानास्तरणस्य विस्मरणादित्यर्थः। गतागतिं—गमनागमनम्, [गतागतिमित्यत्र गतञ्च आगतिश्चेति विग्रहेण केचित् समाहारद्वन्द्वं समर्थयन्ते, तन्न विचारसहं, समाहारद्वन्द्वे क्लीबलिङ्गस्यैव अनुशिष्टतया प्रकृतस्यास्य कथमपि समर्थयितुमशक्यत्वात्। अतः "गतौ सत्यां आगतिः, गतागतिः, ताम्" इति विग्रहेण मध्यपदलोपात् समस्तनायं प्रयोग इति सुधीभिर्विभाव्यम्]। चिरायितः,—विलम्बितः, [अत्र "चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः" इत्यव्ययवर्गे अमरोक्तेः, चिरायशब्दात् "तत्करोति" इत्यर्थे णिचि "धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥" इत्यनुशासनेन अस्य धात्वर्थोपसङ्गृहीतकर्मकत्वेन अकर्मकतया कर्त्तरि निष्ठाया चिरायित इति सिद्धम्, यद्वा,—चिरायं सञ्जातमस्येति वाक्ये चिरायशब्दात् तारकादित्वादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नमिति बोध्यम्]।

चारु। वयस्य। अल परिहासेन, न कालमपेक्षते स्नेहः। (छ) अथवा स्वयमेवावतारयामि। [इति उत्तिष्ठति]।

आर्य्यक। [दृष्ट्वा] अये। अयमेव प्रवहणस्वामी॥ न केवलं श्रुतिरमणीय., दृष्टिरमणीयोऽपि.। हन्त। रक्षितोऽस्मि। (ज)

चारु। [प्रवहणमधिरूढ्य दृष्ट्वा च] अये। तत्कोऽयम् ?—

करिकर-समबाहु., सिंहपीनोन्नतांस,
पृथुतर-समवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः।

वसन्त,—ऋतुविशेष, सुरभिकाल इत्यर्थ सेना—बल यस्येति स, द्वितीय कामदेव स्वल्वश्चेनित्यपि ध्वन्यते]।

(छ) परिहासेन—उपहासेन, अल—निष्प्रयोजनम्, उपहास मा कुरु इत्यर्थ। तत्र हेतुमाह, नेति।—स्नेह,—अनुराग। काल—यथाकालक्षेपमित्यर्थ। नापेक्षते—न सहते, प्रणय प्रणयिनीदर्शने कालविलम्ब न सहते इति समुदितार्थ. शकटेन कथञ्चिदागमनवार्त्तामाकर्ण्य समुत्कण्ठितेन चारुदत्तेन आर्य्यकागमनाज्ञानात् वसन्तसेना आगतेति निश्चित्य एवमुक्तमिति वेदितव्यम्।

(ज) अये इति हर्षसूचक विस्मयसूचक वा अव्ययम्। श्रुतिरमणीय,—श्रुत्या—लोकपरम्पर प्रसिद्धगुणाकर्णनेन, रमणीय,—मनोरम, श्रुतिकुहरे गुणसुधासिञ्चनेन लोकचित्तरञ्जन इत्यर्थ। दृष्टिरमणीयोऽपि—दृष्ट्या—दर्शनेनापि, रमणीय, चित्तहारी इत्यर्थ "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" इति न्यायात् अस्य गुणाकर्णनेन सौम्यदर्शनत्व प्राक् यदनुमित, तदिदानीं प्रत्यक्षीकृतम् इति भाव। हन्त—हर्षे, रक्षितोऽस्मि—रक्षितो भवामि, एवंविधसौम्यदर्शन पुरुष कदाऽपि पालकहस्ते मा न समर्पयिष्यति इति भाव।

महाकुलप्रसूतस्य [illegible] आकृतिम् आर्य्यक [illegible] आलोक्य वितर्कयन्नाह, करीति।—[illegible] महान्त [illegible] करिकरस्य—हस्तिशुण्डस्य, समौ—तुल्यौ बाहू—भुजौ यस्य सः, आजानुलम्बितभुज इत्यर्थ सिंहस्येव—[illegible], पीनौ—[illegible], उन्नतौ—उन्नति गतौ अंसौ—[illegible] पृथुतरम—अतिविशाल समम—तुल्यम [illegible] [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], आयते—[illegible] [illegible] आरक्तलोचने [illegible]

कथमिदमसमानं प्राप्त एवंविधो यो
वहति निगडमेकं पादलग्नं महात्मा ? ॥ ५ ॥

ततः को भवान् ?

आर्यकः। शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि। (झ)

चारु। किं घोषादानीय योऽसौ राज्ञा पालकेन बद्धः ?

आर्यक। अथ किम्।

चारु।—

विधिनैवोपनीतस्त्वं चक्षुर्विषयमागतः।
अपि प्राणानहं जह्यां, न तु त्वां शरणागतम् ॥ ६ ॥

इत्यर्थः, भवति इति शेषः, स एवंविधः,—करिकरेत्यादिमहापुरुषलक्षणाक्रान्त इत्यर्थः, कथम्—केन हेतुना, असमानम्—असदृशम्, ईदृशवीरत्वाद्याकृतेरननुरूपमित्यर्थः, पादलग्नम्—चरणसंयुतम्, इदम्—दृश्यमानमित्यर्थः, एकम्—एकमात्रम्, निगडम्—शृङ्खलम्, वहति ?—धारयतीत्यर्थः, अयोग्यमिदं निगडबन्धनं कथं प्राप्तवानेव ? इति भावः। [अत्र "निगडयुग्मम्" इति पाठो न युक्तः, "एकचरणलग्ननिगडः" इत्यनेन, "पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी" इत्यनेन च पूर्वोक्तेन विरोधात् "निगडमेकं" "निगडपाशम्" इति वा पाठो युज्यते इति ध्येयम्]। एवं ईदृशमहापुरुषलक्षणसम्पन्नस्य इत्थं विरुद्धरूपनिगडबन्धनसङ्घटनाद्विषमालङ्कारः। अथवा सह असमानस्यैव सर्वत्र दर्शनात्, सिंहेन सह असमानस्य लोके प्रसिद्धेः, तस्य कटिमात्राभिधानस्यैव सार्वत्रिकत्वादतोऽप्युपमालङ्कारस्य प्रसिद्धिविरुद्धत्वदोष एवेति। मालिनी वृत्तम् ॥ ५ ॥

आर्यक । [हर्षं नाटयति] ।

चारु । वर्द्धमानक ! चरणात् निगडमपनय । (ञ)

चेट । जं अज्जो आणवेदि । [तथा कृत्वा] अज्ज ! अवणीदाइं णिगलाइं । *

आर्यक । स्नेहमयानि अन्यानि दृढतराणि (ट) दत्तानि ।

विदू । सङ्घट्टेहि णिअलाइं, एसो विमुक्को, सम्पदं अम्हे वच्चिस्सामो । † (ठ)

चारु । धिक् शान्तम् । (ड)

आर्यक । सखे चारुदत्त ! अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहणमारूढः तत् क्षन्तव्यम् । (ढ)

---

* यदार्य्य आज्ञापयति । आर्य्य ! अपनीतानि निगडानि ।

† सङ्घट्टय निगडानि, एष विमुक्तः, साम्प्रतं वयं व्रजिष्यामः ।

(ञ) अपनय—उन्मोचय ।

(ट) स्नेहमयानि अन्यानि—भक्तिप्रणयरूपाणि अपराणि निगडानि । दृढतराणि—अच्छेद्यानि "बन्धनानि यदि सन्ति बहूनि, प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यत्" इति प्राचीनोक्तेः इति भावः ।

(ठ) सङ्घट्टय—धारय इत्यर्थः, अधुना त्वं स्वकीयचरणे शृङ्खलमिदं बधान इति भावः । श्रुत्वा तु एतद्वृत्तान्तजातं राजा पालकः नियतमेवास्मभ्यं कोपिष्यति, तेन चास्माकं शृङ्खलबन्धनं समापतितप्रायमेवेति मन्ये इति तात्पर्य्यम् । ["सम्भा-व्यदाश्वयाम्' (१।३।२८ पा०) अकर्मकाभ्यामित्युक्ते अत्र तङभावः] एष,—आर्य्यकः विमुक्तः,—शृङ्खलबन्धनान्मुक्तिं प्राप्तः, वयं—सर्वे इत्यर्थः, व्रजिष्यामः,—गमिष्यामः आत्मकार्य्याय इति भावः ।

(ड) धिक् इति भर्त्सनार्थकमव्ययम्, ("धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः" इत्यमरः) । शान्तम्—दूरं अपैतु, मा कथय इत्यर्थः, शरणागतरक्षणावसरे अस्माकं भाविनी विपद् वा कदापि बाधा अत्र न ज्ञातव्या इत्याशयः ।

(ढ) प्रणयेन—विश्वासेन, अत्र साधुस्वाभिकतया, आत्मीयत्वज्ञानेन इत्यर्थः, "उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्" इत्युक्त्या उदाराशयः भवान् बन्धुर्मतः इति भावः । तत्—तस्मात् प्रवहणारोहणरूपमिदं क्षन्तव्यं—मर्षितव्यं, सोढव्यमित्यर्थः ।

चारु। अलङ्कृतोऽस्मि स्वयङ्ग्राहप्रणयेन भवता। (ण)

आर्यक। अभ्यनुज्ञातो (त) भवता गन्तुमिच्छामि।

चारु। गम्यताम्।

आर्यक। भवतु अवतरामि। (थ)

चारु। सखे। न अवतरितव्यम्। प्रत्यग्रापनीतसंयमनस्य भवतोऽलघुसञ्चारा गति। सुलभपुरुषसञ्चारेऽस्मिन् प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति, (द) तत्प्रवहणेनैव गम्यताम्।

आर्यक। यथाह भवान्।

चारु। क्षेमेण व्रज बान्धवान्,—

आर्यक। * * * ननु मया लब्धो भवान् बान्धव',

चारु। स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता,—

आर्यक। * * * स्वात्मापि विस्मर्य्यते।

(ण) स्वयङ्ग्राहप्रणयेन—अप्रार्थितोपनीतेन भवत्प्रदत्तेन। भवता—त्वया। अलङ्कृत,—भूषित, अनुगृहीत इत्यर्थ। अस्मि—भवामि।

(त) अभ्यनुज्ञात,—अनुमोदित, चेद्यानान्नापयतीति भाव।

(घ) अवतरामि—अवरोहामि, शकटादवरुह्य पादविहरणेन गच्छामीति यावत्।

चारु। त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः,—

आर्यक। " " " संरक्षितोऽहं त्वया,

चारु। स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि,—

आर्यक। " " " ननु हे! तत्रापि हेतुर्भवान्॥७॥

इदानीं गमनकाले आर्यकचारुदत्तौ परस्परमुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां शिष्टसम्मतं शुभाशंसनं यथोचितं तदुत्तरञ्च विधत्तः, चैनेणेति।—"चैनेण" इत प्रभृति "तत्रापि हेतुर्भवान्" इत्यन्तं यावत् चारुदत्तार्यकयोरुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां विरचितम् एकमेव पद्यमित्यवगन्तव्यम्। त्वं चैनेण—कुशलेन कल्याणवान् सन् इत्यर्थः, ["इत्थम्भूतलक्षणे" (२।३।२१ पा०) इति विशेषणे "प्रकृत्यादिभ्य" (वा०) इति वा तृतीया] बान्धवान्—आत्मीयान् स्वजनसमीपमित्यर्थः, व्रज—गच्छ, स्वजनान् प्राप्नुहीति यावत्। आर्यक "बान्धवान्" इत्यन्तचारुदत्तोक्तवाक्यस्य उत्तरमाह, नन्विति।—ननु—भो! मम—आर्यकस्येदं, भवान्—त्वं, बान्धवः—सुहृत्, असि,—भवसि, "राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः" इत्युक्तेः, जगति मे त्वत्सदृशो यथार्थतो बन्धुः कोऽपि नास्तीति त्वद्दर्शनेनैव मे बन्धुलाभः समुपपन्न एवेति भावः, ननु यद्यहमपि बान्धवः, तदा इत्यादि, भवता—त्वया, कथान्तरेषु—सामयिककथाप्रसङ्गेषु, अस्मि—अहम् [अत "दासि कृतागसि भवत्युचित प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि! नास्मि दूये" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् अस्मिशब्दोऽहमित्यर्थे अव्ययम्] स्मर्तव्यः,—स्मरणीयः, बान्धवेषु अहमपि कदाचित् त्वयैव गणनीय इति भावः। चारुदत्तस्य परिरक्षितोऽसीति हेतुवादे आर्यकः आत्मना चारुदत्तस्य साम्यम् अभेदं वा प्रतिपादयन्नाह स्वामीति।—यदि—किम्? स्वस्य—आत्मनः, आत्मा—देहः, विकल्पते—विकल्पयोग्यो भवति, [वि + क्लृप्-कर्मणि लट् "कृपो रो लः" (८।२।१८ पा०) इति रेफस्य लकारः] न विकल्पते इत्यर्थः, आत्मवत् निष्प्रत्यवायभूतस्य मम विकल्पनमेव अनुचितं इति भावः। चारुदत्त मन्यते आर्यकस्य यदि

चारु। यत्, उद्यते पालके महती रक्षा न वर्त्तते, तत् शीघ्रमपक्रामतु भवान्। (ध)

आर्य्यक। एवं, पुनर्दर्शनाय। [इति निष्क्रान्तः]।

दृशादुपमेयभूतस्य रत्नकस्य चारुदत्तस्याधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते]। ननु "हरेश्चन्द्र, श्रियो धाम, ब्रह्मणो भूः, सखा रवेः। शिशिरेण हतं पद्मं न केन रक्षितं भवेत्॥" इत्युक्तं, "भाग्यं फलति सर्व्वत्र, न मनुष्यशक्तिः" इत्यादि, स्वैरिति।—स्वैः,—आत्मीयैः, भाग्यैः,—भागधेयैरेव [कर्त्तरि तृतीया] परिरक्षितः रक्षितोऽसि—त्रातोऽसि, नाऽस्माभिः इति भावः। तत्र आर्य्यक उत्तरयति ननु इति।—ननु इति—निश्चये, ('प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः) हे इति—सम्बोधने, तत्रापि—तादृशभाग्योत्पत्तावपि, भवान्—त्वमेव, हेतुः,—कारणम्, कारणं विना कार्य्यस्यानुत्पत्तेरदर्शनात् तत्कारणचिन्तायां भवानेवाथ अन्यान्यकारणानां मूलीभूतं कारणं भवतीति भावः। अत्र वसन्तसेनाया आनयनसमर्पितेन प्रवहणकथाऽऽगतं, अवान्तरकथारूपम् आर्य्यकागमनं सम्बद्धमिति प्रकरी नाम नाटकेतिवृत्तकभागरूपः। तल्लक्षणं यथा,—"अन्तरकार्य्यसम्बन्धः सन्धिरवान्तरो मतः" इति। स चात्र वर्णनीयस्य वसन्तसेनाप्रणयादेः चारुदत्तचरितात्मकरूपस्य कारामुक्त पुरन्दरान्वयदानरूपावान्तरायान्वितस्य मुख्यफलसञ्चयस्य गर्भसन्ध्यपेक्षयाधिक्यात् राजपालकस्य क्रोधजनितभयान्निर्भिन्नत्वाच्च विमर्शनामा सन्धिः। तल्लक्षणमप्याह दर्पणकारः,—"यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः। शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः॥" इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, तल्लक्षणं यथा,—"सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्" इति॥ ७॥

(ध) उद्यते—उपक्रान्ते, उद्युक्ते इत्यर्थः, त्वां धर्त्तुमिति शेषः। पालके—तदाख्ये अस्माकं राजनि। महती—समीचीना। रक्षा,—त्राणं, तव मत्तोऽन्यत्र रक्षणमित्यर्थः। न वर्त्तते—न सम्भवति इत्यर्थः पलायमानं त्वां पुनः कारागारे निरोद्धुं कर्त्तृद्योगेन पालकेन रक्षिनियोगः कृतः, अतः सम्प्रति उपस्थितं राजनिग्रहं अस्माभिरपि निर्बाधा रक्षा न सम्पाद्यते इत्यावयोस्तात्पर्य्यम् ["यद्यनान रक्षा वर्त्तते" इति पाठे तु—रक्षा—नगररक्षा इत्यर्थः, राजा पालकः ... सावधानतया नगररक्षणं समादिष्टवान्, अतः ... हि मन्यते, तत्र ... तदानीं ... शीघ्रं भवान् ...।

चारु।—

कृत्वैव मनुजपतेर्महद्व्यलीकं
स्थातुं हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन्।
मैत्रेय! क्षिप निगडं पुराणकूपे,
पश्येयुः क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या॥ ८॥

[वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा] सखे मैत्रेय! वसन्तसेनादर्शनोत्सुकोऽयं जनः। पश्य,—

अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम्।
अकारणपरित्रस्तं हृदयं व्यथते मम॥ ९॥

यानमुपरचितमार्य्यकं विसृज्य चारुदत्तः राजकोपात् आत्मानं संरक्षितुं तदानीन्तनं कर्त्तव्यमाह, कृत्वेति।—हे मैत्रेय! एवम्—इत्थं, मनुजपतेः,—नराधिपस्य पालकस्य, महत्—अत्यन्तमित्यर्थः, व्यलीकम्—अप्रियम्, आर्य्यकपलायने साहाय्यरूपमित्यर्थः ("व्यलीकन्त्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः) कृत्वा—विधाय, अस्मिन्—अत्र विपदमङ्गले प्रदेशे इत्यर्थः, क्षणमपि—मुहूर्त्तमपि, कियत्कालमपीत्यर्थः, स्थातुम्—वर्त्तितुम्, अपेक्षितुमित्यर्थः, न प्रशस्तम्—न युक्तम्, अतः पुराणकूपे—प्राचीनोदपाने, वर्त्तमानदशायां कैरप्यव्यवहार्य्ये उदपाने इत्यर्थः, निगडम्—आर्य्यकस्य पादापनीतं शृङ्खलं क्षिप—पातय, हि—यतः, क्षितिपतयः,—राजानः, चारदृष्ट्या—चाररूपचक्षुषा [चरतीति चरः, चर एव चारः, प्रज्ञादित्वात् अण्प्रत्ययः, चार एव दृष्टिश्चारदृष्टिः, तया] पश्येयुः—अवलोकयेयुः। स्वपरमण्डलकार्य्यावलोकने "चारा एव चक्षूंषि नरेन्द्राणाम्,—"चारैः पश्यन्ति राजानः" इति नीतिशास्त्रात्, अन्यच्च राज्ञां गुप्तचारसत्त्वात्, यदि कश्चित् कदाचिदागत्य अस्माकमवस्थितस्थाने आर्य्यकचरणस्खलितं निगडमालोकयेत्, तदा महत्यापदापत्स्यते इति हृदयम्। अत्र नरपतेर्व्यलीककरणादिनिगडक्षेपणान्तपादत्रयगतकार्य्यस्य समर्थकतया क्षितिपतिचारदृष्टिकर्त्तृकदर्शनरूपचतुर्थपादगतकारणस्योपन्यासात्, कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। प्रहर्षिणी वृत्तम्॥ ८॥

तदेहि, गच्छावः। [परिक्रम्य] कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं श्रमणकदर्शनम्। (न) [विचार्य] प्रविशतु अयमनेन पथा वयमप्यनेनैव पथा गच्छामः। [इति निष्क्रान्ताः सर्वे]।

इति आर्य्यकापहरणं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

लोचनं—नयनं, स्फुरति—स्पन्दते, तथा अकारणपरित्रस्तम्—अहेतुकमुद्विग्नं, हृदयं—चित्तञ्च, व्यथते—पीडयति, मामिति शेषः। अङ्गस्पन्दनफलं यथा मत्स्यपुराणे,—"अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत्। अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च॥" इति। अत्र इदानीमपि प्रियाया वसन्तसेनाया विपत्तावस्यानिर्णयात् चारुदत्तस्य हृदयव्यथारूपकार्यस्य अहेतुकस्यैवोदयात् विनाऽहेतुककार्योत्पत्तिरूपविभावनाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

(न) अनाभ्युदयिकम्—अशुभजनकम्। श्रमणकस्य—बौद्धसन्न्यासिनः, ("श्रमणो यतिभेदे ना निन्द्यजीविनि तु त्रिषु" इति मेदिनी) दर्शनम्—अवलोकनं, साक्षात्कार इत्यर्थः। अत्र श्रमणकरूपाशकुनदर्शनं चारुदत्तवसन्तसेनयोर्भाविनं अनिष्टं सूचकमिति बोध्यम्, तद्दर्शनस्य दुर्निमित्तसूचकतया शास्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः, श्रमणकदर्शनस्याशुभसूचकत्वं यथा वाचस्पत्ये दुःशकुनशब्दे,—"वन्ध्या चर्म तुषास्थिसर्पलवणाङ्गारेन्धनक्लीबविट्तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट्तृणव्याधिताः" इति, तथा अमङ्गलशब्दे,—"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम्। कुचेलमतिकन्दर्पं नग्नं काषायवासिनम्॥ दश दर्शममङ्गलम्॥" इति च।

इत्यशेषशास्त्राटवीमध्यचरणपञ्चानन पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीनित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतायामन्वाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आर्द्रचीवरहस्तो भिक्षुः] ।

भिक्षुः । अज्जा ! कलेध धम्मसञ्चअं,*—

संजमध णिअपोट्टं णिच्चं जग्गेध झाणपडहेण ।

विसमा इन्दिअ-चोला हलन्ति चिल-संचिदं धम्मं †॥ १ ॥

---

* आर्याः ! कुरुत धर्मसञ्चयम्,—

† संयच्छत निजोदरं नित्यं जागृत ध्यानपटहेन ।

विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसञ्चितं धर्मम् ॥

धर्म्मं विना नरस्य एव धर्मोपार्जनोपायं, इति वक्तुमाह, संयच्छतेति ।—निजोदरं—निजम्—आत्मीयम्, उदरं—जठरं, संयच्छत—सङ्कोचयत मिताशिनो भवतेत्यर्थः, इदं जठरमापूरयितुं समयं मा क्षिपत इति यावत्, जागरितानां हि किमपि वस्तु चौरैरपहर्तुं न शक्यते इति जागरणमुपदिशन्नाह, ध्यानेति ।—ध्यानपटहेन—स्वेष्टचिन्ताप्रवाहरूपपटहशब्देन, नित्यं—सर्वदा, जागृत—विनिद्रा भवत, परमतत्त्वचिन्तया निद्रामनवाप्य सदा जागरिता भवत इत्यर्थः, भजत समाधिं, स्वेष्टचिन्तां वा कुरुत इति यावत् (यथा पटहेन निद्राया व्याघातः समुपपाद्यते, तथा ध्यानेनैव मोहनिद्राया अन्तरायो भवति, इति निद्रापगमकत्वसाम्येन एव ध्याने पटहत्वारोपः)। निजोदरसंयमनजागरणयोः हेतुभूतम् इन्द्रियाणां धर्महारकत्वं वर्णयन्नाह, विषमा इति ।—विषमाः,—दुरन्ताः, इन्द्रियचौराः,—इन्द्रियाणि—चक्षुरादीन्येव, चौराः,—दस्यवः। एषामुद्दामत्वेन स्ववशीकर्तुमशक्यत्वात् विषयासक्तपुरुषधर्मापहारकत्वादिति भावः, चिरसञ्चितं—चिरेण सञ्चितम्, बहुना क्लेशेन समर्जितमित्यर्थः, धर्मं—पुण्यं, हरन्ति—मुष्णन्ति, अत इन्द्रियनिग्रहे यत्नं कुरुत इति भावः। अत्र निजोदरसंयमनजागरणयोः इन्द्रियचौराः कर्मणा उपमानीभूतयोः पटहचौरयोः

अविअ। अणिच्चदाए पेक्खिअ णवलं दाव धम्माणं शलणम्हि, * (क)—

पञ्चजण जेण मालिदा, इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे।
अबल अ चण्डाल मालिदो, अवश शे णल शग्गं गाहदि † ॥२॥

---

* अपि च, अनित्यतया प्रेक्ष्य केवलं तावद्धर्माणां शरणमस्मि,—

† पञ्चजना येन मारिताः स्त्रियं मारयित्वा ग्रामो रक्षितः।
अबलश्च चाण्डालो मारितोऽवश्यं स नरः स्वर्गं गाहते ॥

(क) अनित्यतयेति।—अनित्यतया—विनश्वरतया। प्रेक्ष्य—दृष्ट्वा, विविच्य, कुमारमिति शेषः। केवलम्—एकम्। धर्माणां—प्रज्ञापारमितादिनिर्दिष्टबुद्धोपासनाऽनुकूलदर्शनध्यानकीर्त्तनादीनामित्यर्थः, शरणम्—आश्रयः, अस्मि—भवामि, धर्ममेव शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः।

वशीकृतेन्द्रियनिचयस्य धार्मिकस्य जितात्मनः अवश्यमेव स्वर्गमारोहणात्, पञ्च जना इति।—येन—जनेनेत्यर्थः, पञ्चजनाः,—पञ्चेन्द्रियाणि, [पञ्चभिर्भूतैर्जन्यन्ते इति पञ्चजनाः, यद्यपि पञ्चभूतजन्यानि अन्यान्यपि वर्त्तन्ते, तथाऽप्यत्र पञ्चजनशब्देन प्रकरणवशात् पञ्चेन्द्रियाणि लभ्यन्ते इति बोध्यम्] मारिताः—विनाशिताः, स्वस्वगोचर विषयेभ्यो निवार्य वशीकृता इति यावत्, स्त्रियम्—अविद्यामित्यर्थः, अज्ञानमिति यावत्, मारयित्वा—विनाश्य, तत्त्वज्ञानेन तद्बन्धनानि छित्त्वा इत्यर्थः, ग्रामः,—आत्मा, इन्द्रियाणामाधारतया शरीरमिति केचित्, रक्षितः,—निर्विघ्नतया, स्वस्वरूपावस्था प्रापित इत्यर्थः, अविद्यायावरणपरिहारेण आत्मानं प्रकाश्य रक्षितः यावदायु निरतं परमपुरुषो ध्यात इति निगूढार्थः, तथा अबलः,—मुमुक्षुः अबलः, बहिरिन्द्रियाणां वशीकरणात् अविद्यादिपाशनाशनेति भावः,

शिल मुण्डिदे, तुण्ड मुण्डिदे, चित्त ण मुण्डिदे, कीश मुण्डिदे ?
जाह उणश्र चित्त मुण्डिदे, शाहु शुट्ठु, शिल ताह मुण्डिदे * ॥३॥

गिह्दि-कशाओदए एशे चीवले, जाव एद लट्ठिअ शालकाह केलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहुं लहुं अवक्कमिश्श। † (ख) [परिक्रम्य तथा करोति]।

[नेपथ्ये] चिट्ठ ले दुट्टशमणका ! चिट्ठ। ‡

---

* शिरो मुण्डितं तुण्डं मुण्डितं चित्तं न मुण्डितं किं मुण्डितम् ?।
यस्य पुनश्च चित्तं मुण्डितं साधु सुष्ठु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥

† गृहीतकषायोदकमेतच्चीवरं, यावदेतत् राष्ट्रियश्यालकस्य उद्याने प्रविश्य पुष्करिण्यां प्रक्षाल्य लघु लघु अपक्रमिष्यामि।

‡ तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक ! तिष्ठ।

अन्तःशुद्धिरेव तात्त्विकी शुद्धिः, न तु बहिःशुद्धिरिति वर्णयन्नाह, शिर इति।—यस्य—जनस्य, शिरः,—मस्तकं, मुण्डितं,—केशशून्यं कृतं, तथा तुण्डं—मुखं, मुण्डितं—श्मश्रुशून्यं कृतं, नापितेनेति शेषः, [“शिल मुण्डिदे, तुण्ड मुण्डिदे” इत्यत्र शिलमुण्डक ! तुण्ड मुण्डिदे” इति क्वचित् पाठः, तत्र “हे शिरोमुण्डक ! तुण्डं मुण्डितम्” इति संस्कृतम्] किन्तु चित्तम्—अन्तःकरणं, न मुण्डितं—न परिष्कृतं, न विधौतकल्मषं कृतमित्यर्थः, तस्य—जनस्य इत्यर्थः, किं मुण्डितम् ?—किं परिष्कृतम् ? न किमपि इत्यर्थः, यस्य चित्तं—अन्तःकरणं, पुनः—तु, साधु—सम्यक् यथा तथा, मुण्डितं—विगतकिल्बिषं कृतमित्यर्थः, तस्य शिरः,—मस्तकं, सुष्ठु—शोभनं यथा तथा, मुण्डितं—केशशून्यीकृतं, परिष्कृतमित्यर्थः, अशुद्धचित्तस्य दाम्भिकं केशादिवपनं व्यर्थमिति भावः। विशुद्धचित्त एव हि निर्वृतेः भाजनं भवति, न तु अविशुद्धचित्तो मुण्डितमस्तक इति समुदितार्थः। यतिना केशश्मश्रुमुण्डनम् उक्तञ्च मनुना,—“क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्। विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीडयन्।” इति। [“शिल मुण्डिदे” इत्यत्र ‘चित्त ण मुण्डिदे” इत्यत्र च एकारस्य छन्दोऽनुरोधात् लघु पठनीयम्। वैतालीयं छन्दः ॥ ३ ॥

(ख) गृहीतेति।—कषायोदकं—रक्तपीतमिश्रितवर्णं रञ्जितमलिनं, गृहीतं—धृतं येन तत् कषायोदकगृहीतम्। चीवरं—भिक्षुवस्त्रम्, कौपीनमित्यर्थः। एतत्—चीवरम्। [illegible]। राष्ट्रियश्यालकस्य—राजश्यालक-संस्थानकस्य। लघु लघु—शीघ्रं शीघ्रम्। अपक्रमिष्यामि—पलायिष्ये।

भिक्षुः । [दृष्ट्वा सभयम्] ही अविद हो माणहे ! एशे शे लाअशाल शंठाणे आअदे ! एक्केण भिक्खुणा अवलाहे किदे, अण्णं पि जहिं जहिं भिक्खुं पेक्खदि, तहिं तहिं गोण विअ णाश विन्धिअ ओवाहेदि, ता कहिं अशलणे शलणं गमिश्शं ? अध वा भट्टालके ज्जेव बुद्धे मे शलणे । * (ग)

[प्रविश्य सखड्गेन विटेन सह शकारः] चिट्ठ, ले दुट्ट शमणका ! चिट्ठ । आवाणअमज्झपविट्ठश्श विअ लत्तमूलअश्श शीशं दे मोडइश्शं । † (घ) [इति ताडयति]।

---

* भो आश्चर्यम् ! एष स राजश्यालसंस्थानक आगतः ! एकेन भिक्षुणा अपराधे कृते, अन्यमपि यत्र यत्र भिक्षुं पश्यति, तत्र तत्र गामिव नासिकां विद्ध्वा अपवाहयति, तत् कुत्र अशरणः शरणं गमिष्यामि ? अथवा भट्टारक एव बुद्धो मे शरणम्।

† तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक ! तिष्ठ । आपानकमध्यप्रविष्टस्येव रक्तमूलकस्य शीर्षं ते मोटयिष्यामि।

(ग) अपवाहयति—देशात् देशान्तरं नयति, ताडयति वा। अशरणः,—रक्षकविहीनः, अनाथ इत्यर्थः। शरणं—रक्षितारम्, आश्रयमिति भावः। गमिष्यामि—आश्रयिष्यामि, प्राप्स्यामीत्यर्थः, "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था प्राप्त्यर्थाश्च" इत्यनुशासनात्। भट्टारकः,—प्रभुः, देवो वा, ("भर्त्ये भट्टेति चाधमैः" इति नाट्योक्तेः, "राजा भट्टारको देवः" इत्यमरोक्तेश्च)। शरणं—रक्षिता, ("शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः)।

(घ) आपानकमध्यप्रविष्टस्य—आपानकं—पानगोष्ठी, मद्यपानसमाज इत्यर्थः, [आपिबन्त्यस्मिन्निति वाक्ये आङ्पूर्वात् पिबतेरधिकरणे ल्युट्] तन्मध्यप्रविष्टस्य—तन्मध्यस्थितस्य इत्यर्थः। रक्तमूलकस्य इव—रक्तवर्णस्य नाम ज्ञातकन्दविशेषस्य इव। शीर्षं—मस्तकम्। मोटयिष्यामि—भङ्क्ष्यामि।

विट। काणेलीमातः! न युक्तं निर्वेदधृतकषायं भिक्षुं ताडयितु, तत्किमनेन? इदं तावत् सुखोपगम्यमुद्यानं (ङ) पश्यतु भवान्,—

अशरण-शरण-प्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाण-चारुकर्म्म।
हृदयमिव दुरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥४॥

मूलकश्रमणकयोरुपमानोपमेयभावः शकारवचनत्वेन बोढव्यः। निर्गुणत्वासारत्वबोधकं रक्तमूलकौपम्यन्तु लोकप्रसिद्धमेवेत्यप्यवधातव्यम्।

(ङ) निर्वेदधृतकषायं—निर्वेदेन—वैराग्येण, धृतम्—अवलम्बितं, परिहित-मित्यर्थः, कषायं—कषायेण रक्तं वस्त्रमिति यावत्, येन तम्। ताड़यितु—प्रहर्त्तुम्। अनेन—भिक्षुणा इत्यर्थः, किं—किं प्रयोजनम्? अस्य भिक्षोस्ताडनेन किमपि प्रयोजनं नास्यस्माकमिति अस्य परित्याग एव युक्त इति भावः। सुखोपगम्यं—सुखेन—अक्लेशेन, उपगम्यम्—उपभोग्यं, सुखसेव्यमित्यर्थः।

उद्यानस्य सुखोपगम्यत्वं प्रतिपादयति, अशरणेति।—अशरणानां—गृहशून्यानां, शरणानि—आश्रयाः, गृहशून्या हि तरुतलमाश्रयन्तीति प्रसिद्धम्, तथा, प्रमोद-भूताः,—आनन्दस्वरूपाः, क्लान्तपथिकेभ्यः आश्रयदानेन तेषां निरतिशयशान्तेरान-यनात् इति भावः, तथोक्तैः, वनतरुभिः,—आरण्यपादपैः, क्रियमाणं—विधीयमानं, चारु—मनोहरं, कर्म्म—कार्य्यं, पुष्पफलादिदानात् आतिथ्यानुकूल्यरूपं छायादाना-द्याश्रितसन्तर्पणरूपं यत्र तत्, कुर्वद्विश्च, दुरात्मनाम्—असंयतचेतसां, पापाशयपूर्ण-हृदयानामित्यर्थः, हृदयमिव—चित्तमिव, अगुप्तम्—अरक्षितं, यथेच्छविहारयोग्य-मित्यर्थः, तथा, नवं—नवाधिकृतं, राज्यमिव—साम्राज्यमिव, अनिर्ज्जितम्—अशिष्टम्, शासनेन अनायत्तीकृतमित्यर्थः, नवप्रतिष्ठापितराज्ये सम्यक्शासननियमस्याभावात् विशृङ्खलतया इति भावः, अथ च, उपभोग्यं—स्वेच्छया सम्भोगार्हम्, दृश्यते हि नवाधिकृतस्य राज्यस्य सुशासकनियोगात् पूर्व्वं विशृङ्खलतयाऽवस्थानमिति, तद्वत् इदमपि उद्यानं ताटशरक्षिविरहेण दुर्ज्जनसुचिह्नतया च साधारणजनानामप्यबहुतीप-भोगादशतो विशृङ्खलानदोषकमपि स्वभावरमणीयतया सुखेनैवास्माभिरुपभोग्यं प्रका-शते इति भावः। इह सुष्ठुशासनाभावत्वेन नवराज्यसाम्यदर्शनात् आप्तवाधिकृतं राज्य-मिव अनिर्ज्जितं विशृङ्खलं भवत्येवेति ध्वन्यते। अत्र उद्यानस्य दुरात्महृदयेन नवराज्येन च सादृश्यवर्णनात् उपमाऽलङ्कारौ, परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टि-श्लोकः। इति। ४।

भिक्षु। शाअद ? पशीदटु उवाशके। * (च)

शकार। भावे! पेक्ख पेक्ख, आक्कोशदि (छ) म। †

विट। किं ब्रवीति ?

शकार। उवाशके त्ति म भणादि। कि हग्गे णाविटे ? ‡ (ज)

विट। बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तौति।

शकार। शुणु, शमणका! शुणु। § (झ)

भिक्षु। तुम धस्से तुमं पुस्से। ¶ (ञ)

---

* स्वागतम् ? प्रसीदतु उपासक।

† भाव! (विद्वन्!) पश्य, पश्य, आक्रोशति माम्।

‡ उपासक इति मां भणति, किमहं नापित ?

§ शृणु श्रमणक! शृणु।

¶ त्वं धन्य, त्वं पुण्य।

(च) उपासक,—सेवक। प्रसीदतु—प्रसन्नो भवतु, कोपं मा करोतु इत्यर्थ।

(छ) आक्रोशति—निन्दति, कटुवाक्येन तिरस्करोतीत्यर्थ। एतेनास्य शब्दार्थ ज्ञानाभावप्रदर्शनात् सदमूर्खताऽभिमानवत्त्वं प्रकटीकृतम्।

(ज) उपासक,—उपास्ते—सेवते इति ण्वुल्, बुद्धोपासनाकारक इत्यर्थ भिक्षुतात्पर्यम्। स्वस्य मूर्खत्वेन शकारस्तमर्थमनवगत्यैव उपासकशब्दस्य नापितार्थं करोति, नापितो हि चरणसेवया सन्तोष्य लोकेभ्योऽर्थमाहरति इति व्यवहार:, एतेनात्र कविना शकारस्य मूर्खताविजृम्भणं प्रदर्शितं वेदितव्यम्।

(झ) 'शृणु' इत्यत्र "श्रुणु" इति पाठस्तु समीचीनतया [illegible], [illegible] "स्नत्" इति संस्कृतम्। सौतरादादिकस्यैव प्रयोगदर्शनात् [illegible] [illegible] रूपमेव साधु, स्वादिगणीयस्य चास्य "स्नत्" इति संस्कृत [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] अस्य स्वादित्व प्राठ्यादर्शनाद्वैतदयुक्तमिति [illegible]।

शकार। भावे! धञ्ञे पुञ्ञे त्ति मं भणादि। किं हग्गे शलावके, कोश्ठके कोम्भकले वा। * (ट)

विट। काणेलीमातः! ननु धन्यस्त्वं, पुण्यस्त्वमिति भवन्तं स्तौति।

शकार। भावे! ता कीश एशे इध आगदे? †

भिक्षु। इदं चीवलं पक्खालिदुं। ‡

---

* भाव! (विद्वन्!) धन्यः पुण्य इति मां भणति, किमहं श्रावकः, कोष्ठकः, कुम्भकारो वा?

† भाव! (विद्वन्!) तत् कथमेष इहागतः?

‡ इदं चीवरं प्रक्षालयितुम्।

(ट) श्रावक इत्यादि।—शृणोति पुराणादिकम् इति श्रावकः,—शास्त्रादिश्रद्धालुः इत्यर्थः, स हि शास्त्रोक्तौ श्रद्धावान्, अतोऽसौ सर्वेभ्यो धन्यवादं लभते, अतः स धन्यः, तस्य च मननशक्तिविरहात् सर्वथा शास्त्रतत्त्वमजानतः अन्धविश्वास एव दोषः, अहं किं तथा? इति धन्यशब्दस्य भिक्षुतात्पर्यमनवबुद्ध्यैव शकारः उक्तरूपेण श्रावकत्वे धन्यशब्दस्यार्थं प्रकल्प्य भिक्षुवचसो दोषमर्पयति इति बोध्यम्। केचित्तु "शलावके" इत्यस्य "शलावकः" इत्यनुवादं कृत्वा शलावकः,—चार्वाकः, इत्यर्थं कुर्वन्ति तस्य वेदविरुद्धभाषित्वात् निन्द्यत्वञ्च दर्शयन्ति। कोष्ठ,—उदरमध्यं, तस्यैव पूरणं करोति यः, स कोष्ठकः, [इति कारकार्थे कन्] कोष्ठको हि पशुभवात् इति तस्य निन्द्यत्वम्, किमहं तथा अस्मि? इति शकाराभिप्रायः। यद्वा,—कोष्ठ एव इति कोष्ठकः—कुशूलः, धान्याद्याधारः, तदर्दितस्थूलत्वेन निर्व्वातिम इत्यर्थः, प्राकृतत्वादस्य पुण्यकस्य "पुञ्ञे" इति शब्दस्य मूर्द्धन्यणकारं "पूर्णं" इत्यर्थमवगत्य वाऽस्यैव पदस्यानुकरणात् "किमहं कोष्ठकः" इत्युवाच। केचित् तु—यव प्रमाण

शकार । अले दुट्ट शमणक ! एशे मह बहिणीवदिणा शव्वुज्जाणाण पवले पुप्फ-कलण्डुज्जाणे दिण्णे, जहिं दाव शुणहका शिआला पाणिअं पिअन्ति, हग्गे वि पवलपुलिशे मणुश्शके ण ह्लाआमि । तहिं तुम पुक्खलणीए पुलाण-कुलुत्थ-जूशशवलाइं दुश्शगन्धिआइं चीवलाइं पक्खालेशि ? ता तुम एक्कपहालिअं (ठ) कलेमि । *

विट । काणेलीमातः ! तथा तर्कयामि यथा अनेन अचिर-प्रव्रजितेन (ड) भवितव्यम् ।

शकार । कध भावे जाणादि ? †

विट । किमत्र ज्ञेयम्, पश्य,—

अद्याप्यस्य तथैव केशविरहाद्गौरी ललाटच्छविः,
कालस्याल्पतया च चीवरकृतः स्कन्धे न जातः किणः ।

* अरे दुष्टश्रमणक ! एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डोद्यानं दत्तं, यत्र तावत् शुनकाः शृगालाः पानीयं पिबन्ति, अहमपि प्रवरपुरुषो मनुष्यको न स्नामि, तत्र त्वं पुष्करिण्यां पुराणकुलत्थयूषशबलानि दुर्गन्धीनि चीवराणि प्रक्षालयसि ? तत् त्वामेकप्रहारिकं करोमि ।

† कथं भावो जानाति ?

(ठ) कुलत्थः,—कलायभेदः द्रव्यम्, तस्य यूषेण—क्वाथेन, शबलानि—चित्रितानि, कुलत्थभक्षणात् इतस्ततः पतितैस्तैः तद्भवन्ति इत्यर्थः । दुर्गन्धीनि—दुर्गन्धानि, घ्राणदूषकासौरभगन्धीनीत्यर्थः । ["पुलाणकुलुत्थजूशशवलाइं" इत्यत्र "पुलाणकुसुथजूशशदणाइं" इति पाठान्तरे—पुराणकुलत्थयूषशबलानि" इति संस्कृतम्]। एकप्रहारिकम्—एकः प्रहारः प्राप्तुमर्हति यः तम्, एकप्रहारेण हत-मित्यर्थः ।

(ड) अचिरप्रव्रजितेन—अचिरम्—अल्पदिनं, प्रव्रजितः,—प्रव्रज्याश्रमं—संन्यासं गतः, तेन, अथवा,—प्रव्रजितम्—प्रव्रज्या, अचिरं प्रव्रजितं यस्य तेन, ["प्रव्रजितम्" इति भावे निष्ठा]।

नाभ्यस्ता च कषायवस्त्ररचना दूरं निगूढान्तरं
वस्त्रान्तश्च पटोच्छ्रयात्प्रशिथिल स्कन्धे न सन्तिष्ठते ॥ ५ ॥

भिक्षु। उवासके ! एव्वं अचिल-पव्वजिदे ह्गे। *

शकार। ता कीश तुमं जातमेत्तकज्जेव (ढ) ण पव्वजिदे ?†

[इति ताडयति]।

भिक्षुः। णमो बुद्धश्श। ‡

---

* उपासक ! एवमचिरप्रव्रजितोऽहम्।

† तत् किमिदं त्वं जातमात्रक एव न प्रव्रजितः ?

‡ नमो बुद्धाय।

"अचाम्यस्य" इति पाठान्तरे,—आर्यस्य—मान्यस्य अस्य श्रमणकस्येत्यर्थः] ललाटच्छविः—भालकान्तिः, केशविरहात्—अचिरकेशमुण्डनादित्यर्थः, तथैव—गार्हस्थ्यावस्थायामिव, गौरी—अरुणवर्णा, शुभ्रोज्ज्वला चेत्यर्थः, अचिरमुण्डने हि मस्तकस्य ललाटस्य च कान्तिः समाना न भवति, कालस्य—दीक्षाग्रहणसमयस्य, च अल्पतया—अचिरतया अचिरप्रव्रजितत्वेन इत्यर्थः, स्कन्धे—अंसदेशे, चीवरकृतः,—चीवरेण—सततस्कन्धावसक्तेन भिक्षुवस्त्रविशेषेण, कृतः,—उत्पादितः, किणः,—रूढचिह्नविशेषः, ग्रन्थभेदो वा, न जातः,—न उत्पन्नः, कषायवस्त्ररचना च—कषायरञ्जितवसनव्यवहारश्च, वसनकषायीकरणं वा, न अभ्यस्ता—न शीलिता, न अभ्यासगतेत्यर्थः अचिरप्रव्रजितत्वेन अनभ्यस्ततया केन रूपेण कषायवस्त्रं व्यवहरति, कषायेण वस्त्राणां रञ्जनं वा कथं करोति, इति न जानाति इति भावः, तथा दूरम्—अत्यर्थं निगूढम्—आच्छादितम्, अन्तरं—शरीरमध्यदेशः, अचिरप्रव्रजिता एव अज्ञतया वस्त्रेण शरीरमतिदृढमाच्छादयन्ति इति भावः, तथा वस्त्रान्तश्च—प्रावरणवस्त्रप्रान्तश्च पटोच्छ्रयात्—वस्त्रदैर्घ्यात् प्रशिथिलः—श्लथ गतम्, अत एव, स्कन्धे—

विटः। किमनेन ताडितेन तपस्विना? (ग) मुच्यतां, गच्छतु।

शकारः। अले! चिट्ठ दाव, जाव शम्पधालेमि। * (त)

विटः। केन सार्द्धम्?

शकारः। अत्तणो हडक्केण। †

विटः। हन्त, न गतः॥ (थ)

शकारः। पुत्तका हडक्का! भट्टके पुत्तके! एशे शमणके अवि णाम कि गच्छदु कि चिट्ठदु? [स्वगतम्] णावि गच्छदु, णावि चिट्ठदु। भावे! शम्पधालिद मए हडक्केण शह, एशे मह हडक्के भणादि। ‡

विटः। किं ब्रवीति?

शकारः। मावि गच्छदु, मावि चिट्ठदु, मावि ऊशशदु, मावि णीशशदु, इध ज्जेव झत्ति पडिअ मलेदु। §

---

* अरे! तिष्ठ तावत्, यावत् सम्प्रधारयामि। † आत्मनो हृदयेन।

‡ पुत्रक हृदय! भट्टारक पुत्रक! एष श्रमणक अपि नाम किं गच्छतु, किं तिष्ठतु? नापि गच्छतु, नापि तिष्ठतु। भाव! (विट!) सम्प्रधारितं मया हृदयेन सह, एतन्मम हृदयं भणति।

§ माऽपि गच्छतु, माऽपि तिष्ठतु, माऽपि उच्छ्वसितु, माऽपि निःश्वसितु, इहैव झटिति पतित्वा म्रियताम्।

(ग) तपस्विना—वराकेण, निरपराधेन इत्यर्थः। ताडितेन—प्रहतेन। किम्—फलं, तपस्विनमेनं मा ताडय इत्यर्थः।

(त) सम्प्रधारयामि—अवधारयामि, विवेचयामीत्यर्थः।

भिक्षु। णमो बुद्धस्स, शलणागदम्हि। *

विट। गच्छतु।

शकार। ण शमएण। † (ट)

विट। कीदृशः समयः?

शकार। तधा कद्दम फेलदु, जधा पाणिअं पङ्काइलं ण होदि : अधवा. पाणिअं पुञ्जीकदुअ (ध) कद्दमे फेलदु। ‡

विट। अहो! मूर्खता॥—

विपर्य्यस्त-मनश्चेष्टैः शिलाशकल-वर्ष्मभिः।
मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुन्धरा॥ ६॥

---

* नमो बुद्धाय, शरणागतोऽस्मि।   † ननु समयेन।

‡ तथा कर्द्दमं क्षिपतु, यथा पानीयं पङ्काविलं न भवति, अथवा, पानीयं पुञ्जीकृत्य कर्द्दमं क्षिपतु।

(ट) समयेन—नियमेन, शपथं कृत्वा इत्यर्थः।

(ध) पङ्काविलं—पङ्केन—कर्द्दमेन, आविलं—कलुषं, कर्द्दमाक्रान्तमित्यर्थः। पुञ्जीकृत्य—राशीकृत्य, पिण्डीकृत्य इत्यर्थः।

कर्द्दमनिक्षेपेणापि सलिलस्य अनाविलत्वसाधनरूपं तथा पानीयपुञ्जीकरणरूपं शकारस्य युक्तिविरुद्धं निशम्य मूर्खाणां पृथिव्या भारभूतत्वमाह विट, विपर्य्यस्तेति। —विपर्य्यस्ता—विपरीता, लोकविरुद्धेत्यर्थः, मनसः,—चेतसः, चेष्टा—व्यापारः येषां तैः अनुचितमननादिविशिष्टैरित्यर्थः, शिलाशकलानि—प्रस्तरखण्डानि एव, वर्ष्माणि—शरीराणि येषां तैः, ("शरीरं वर्ष्म विग्रहः" इत्यमरः) अतिनिर्द्दयतया पाषाणवत् कठिनशरीरैरिति भावः तथा मांसवृक्षैः—मांसस्य मांसनिर्म्मिता वा वृक्षाः, —तरवः, तैः, मांसमयैः पादपैः, अतिस्थूलदेहितात्मकतया विवेकलेशशून्यैरित्यर्थः,

भिक्षु । [नाट्येन आक्रोशति (न)] ।

शकार । किं भणादि ? *

विट । स्तौति भवन्तम् ।

भिक्षु । [तथा कृत्वा (प) निष्क्रान्तः] ।

शकार । शुणु शुणु, पुणो वि शुणु । †

विट । काणेलीमातः ! पश्योद्यानस्य शोभाम्,—

अमी हि वृक्षाः फलपुष्पशोभिताः,
कठोर-निस्पन्द लतोपवेष्टिताः ।
नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिता
नराः सदारा इव यान्ति निर्वृतिम् ॥ ७ ॥

शकार । शुट्ठु भावे भणादि । ‡—

---

* किं भणति ? † शृणु शृणु, पुनरपि शृणु । ‡ सुष्ठु भावो भणति ।

(न) आक्रोशति—शपति ।

(प) तथा कृत्वा—अभिशप्य इत्यर्थः ।

शकारस्य भिक्षुत्रासं चित्तमन्यत आकारगोपनार्थमुद्दीपके वस्तुनि निवेशयितुं [illegible] विट उद्यानशोभां विवृणोति, अमी इति ।—फलपुष्पशोभिताः,—शस्यकुसुमभूषिताः, [एतेन तेषामुत्कृष्टयौवनदशया उपभोगचपलत्वं सूच्यते] तथा कठोर,—दृढं यथा तथा, निस्पन्दाभिः,—निश्चलाभिः, [illegible] लताभिः,—व्रततिभिः, उपवेष्टिताः,—आश्रिताः, [illegible] नृपाज्ञया,—राजानुमत्या, रक्षिजनेन—उद्यानरक्षकेणेत्यर्थः, [एव मालाकारेणेत्यर्थः] पालिताः,—रक्षिताः, दुर्जनादिकृतोपद्रवादिति शेषः, अमी—एते, पुरतः दृश्यमानाः [illegible], वृक्षाः,—तरवः, सदाराः,—सस्त्रीकाः, नराः इव—[illegible] मानवा इव, [illegible]—परमसुखं, यान्ति—लभन्ते,

बहुकुशुम-विचित्तिदा अ भूमी,
कुशुम भलेण त्रिणामिदा अ रुक्खा।
दुम शिहल-लदा अ लम्बमाणा,
पणशफला विअ वाणला ललन्ति॥ ८॥

८ बहुकुसुमविचित्रिता च भूमिः, कुसुमभरेण विनामिताश्च वृक्षाः।
द्रुमशिखरलताश्च लम्बमानाः, पनसफलानीव वानरा ललन्ति॥

विटोक्तमनुमोदयन् शकारोऽपि स्वबुद्ध्यनुरूपमुद्यानशोभां वर्णयन्नाह, बह्विति।—भूमिः,—उद्यानमध्यगतः भूप्रदेशः, बहुभिः,—नानाप्रकारैः, नानावर्णैर्वा, कुसुमैः,—पुष्पैः, वि—विशेषेण, चित्रिता—भूषिता, चित्रफलकीकृता इवेत्यर्थः, [चित्रयतेश्चौरादिकात् निष्ठा] कुसुमानां—पुष्पाणां, भरेण—बाधिक्येन, विकसितकुसुमसम्भारयोगादित्यर्थः, वृक्षाः,—द्रुमाः, विनामिताः,—अवनीतलसङ्गिनीकृताः सन्तः, शोभन्ते इति शेषः, तथा, द्रुमशिखरलताः,—द्रुमाणां—वृक्षाणां, शिखरे—अग्रभागे, रूढाः या लताः,—प्रतानिन्यः, वृक्षाणामुपरि आरूढलताप्रताना इत्यर्थः, ताः, लम्बमानाः,—अधःप्रसरणशीलाः, सन्तीति शेषः, ["द्रुमशिखरलताऽवलम्बमाना" इत्यपि, "दुमशिहल" इत्यादिप्राकृतस्य संस्कृतं साधुतया रोचतेऽस्माकं, द्रुमशिखरलतासु—वृक्षाग्रसंलग्नवल्लीषु, अवलम्बमानाः,—दोलायमानाः इति तदर्थः, वानराः इत्यस्य विशेषणमेतत्। अत्र यद्यपि "शिरोऽग्रं शिखरं वा ना" इत्यमरोक्तेः शिखरशब्दस्यैव वृक्षाग्रबोधकता, एवञ्चाधिकस्य द्रुमपदस्योपादानादधिकपदत्वदोषावसर इति भाति, तथाऽपि अत्र "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरोक्तेः, पर्वताग्रभागबोधसम्भावनानिरासायैव शाब्दबोधसौकर्याय "द्रुम" इति सिद्धपदोपादानं कृतमिति बोद्धव्यम्, तथा चोक्तं,—"सान्निध्यतः सिद्धपदस्य ह्रदा" इति मुक्तावल्याम्] पनसफलानीव—कण्टकिफलाख्यफलविशेषा इव, वानराः,—कपयः, ललन्ति—शोभन्ते, दृश्यन्ते इत्यर्थः, अतः इति शेषः। [ललन्तीत्यपपाठः, ललयन्ति लालयन्तीति वा साधुः, "ललन्ति" इत्यस्य दोलन्ति इति वा संस्कृतं, तदाऽपि दोलने भौवादिकस्यैतत् रूपम्। अत्र मते विधि ... वैकल्पिकविधानात् "नमयति" "नामयति" च रूपद्वयस्य ... निर्विधानात् विपूर्वकात् नमयतेः निष्ठायां "विनमिता" इति रूपस्यैव साधुता ... न विचारसह, तदा ... (४०) इति सूत्रस्य वृत्तौ "बहुपदे" ...

विटः । काणेलीमातः ! इदं शिलातलमध्यास्यताम् । (फ)

शकारः । एशेम्हि आशिदे । (ब) [इति विटेन सह उपविशति]

भावे ! अज्ज वि तं वशन्तशेणिअं शुमलामि; दुज्जणवअणं विअ हडक्कादो ण ओशलदि । * (भ)

---

* एषोऽस्मि आसितः । भाव ! अद्यापि तां वसन्तसेनां स्मरामि, दुर्जनवचनमिव हृदयान्नापसरति ।

क्रियं मित्त्वम्” इति नियम्य स्वयमेव पुनः समयमुल्लङ्घ्य च सिद्धान्तितं भट्टोजिदीक्षितेन, यथा हि,—“कथं तर्हि प्रज्वालयति, उन्नामयतीति ? घटन्तात् तत्करोतीति णौ” इति, एवमत्रापि “विनामा कृता इति विनामिता” इति तत्करोतीत्यर्थे णान्तात् कर्मणि क्तप्रत्ययेनास्य साधुत्वसम्भवादिति सुधीभिर्विभाव्यम्]। अत्र कुसुमभरावनततरुषु परिक्रीडमानानां वानराणां पनसफलत्वेन उत्कटैककोटिकसंशयोदयात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ८ ॥

(फ) शिलातलमिति “अधिशीङ्स्थासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य कर्मताऽतिदेशः ।

(ब) आसित इति “गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थास—” (३।४।७२ पा०) इति आसेः कर्तरि निष्ठा ।

(भ) [“ओशलदि” इत्यत्र “ओहलदि” इति पाठान्तरे—“अपसरति” इति संस्कृतस्य अपगच्छति इत्यर्थः] दुर्जनवचनमिव—खलजनवाक्यमिव । हृदयात्-चेतसः । नापसरति—नापगच्छति, वसन्तसेनेति शेषः, यथा दुर्जनवचनमतिवक्रं सता अकृतदुःखेन असहनीयत्वादीर्ष्यमानेनापि प्राकृतजनेन अप्रतिकारात् विद्वज्जनचेतसो नापनीयते, तथा इयमपि वसन्तसेना बलात् मम हृदयात् [illegible] मुहुर्मुहुः मयाऽतिप्रयत्नेनाप्यपसारयितुं न शक्यते इति पद्यार्थः । [illegible] [illegible], स हि [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

विट। [स्वगतम्] तथा निरस्तोऽपि (म) स्मरति ताम्।
अथवा,—स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्द्धते मदनः।
सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति॥ ९॥

शकार। भावे! का वि वेला थावलअचेडअश भणिदश्श "पवहणं गेह्णिअ लहुं लहुं आअच्छे" त्ति, अज्ज वि ण आअच्छदि त्ति, चिलम्हि बुभुक्खिदे, मज्झण्हे ण शक्कीअदि पादेहिं गन्तु, (य) ता पेक्ख पेक्ख, १—

---

१ भाव। कापि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य "प्रवहणं गृहीत्वा लघु लघु आगच्छ" इति, अद्यापि नागच्छतीति, चिरमस्मि बुभुक्षितः, मध्याह्ने न शक्यते पादाभ्यां गन्तुम्, तत् पश्य पश्य —

एतत्तु शकारवक्तृत्वेन सहनीयम्। अत्र जनप्रसिद्धपीक्षार्थस्य प्रमाणभूततया उपन्यस्यते वङ्गीयाभाणकः, यथा हि,—"नीच यदि उच्च भाषे, सुबुद्धि उडाय हासे" इति।

(म) तथा—तेन प्रकारेण। निरस्तः,—दूरीकृतः, अवज्ञया परित्यक्त इत्यर्थः।

स्त्रीभिर्विमानितयोः सत्पुरुषकापुरुषयोः भेदप्रदर्शनमुखेन शकारस्य कापुरुषतां प्रतिपादयन्नाह स्त्रीभिरिति।—स्त्रीभिः,—नारीभिः, विमानितानाम्—अनादृतानां, तिरस्कृतानामित्यर्थः, कापुरुषाणां—कुपुरुषाणां, निर्वीर्याणामित्यर्थः, ["कापुरुषाणाम्" इत्यत्र "कुगतिप्रादयः" (२।२।१८ पा०) इति पुरुषशब्देन कुशब्दस्य नित्यसमासे "विभाषा पुरुषे" (६।३।१०६ पा०) इति पाक्षिकः काऽऽदेशः] मदनः,—कामः, विवर्द्धते—वृद्धिं गच्छति। तु—किन्तु, सत्पुरुषस्य—उत्तमपुरुषस्य, इहापि स्त्रीभिर्विमानितस्येति वचनविपरिणामेन पूर्वेण अन्वयः, स एव—मदन एव, मृदुः—स्वल्पः, दुर्बल इत्यर्थः, भवति—जायते, वा—अथवा, नैव भवति—नैव जायते स्त्रीकृततिरस्कारेण महामनस्त्वादतिक्षोभस्य आत्मसम्मानज्ञानस्य चोद्रेकवशेन विरक्तत्वादिति भावः। आर्या वृत्तम्॥ ९॥

णहो-मज्झ गदे शूले दुप्पेक्खे कुविद वाणल-शलिच्छे ।
भूमी दढ शन्तत्ता, हदपुत्तशदे व्व गन्धाली * ॥ १० ॥

विट । एवमेतत्,—

छायासु प्रतिमुक्त-शष्पकवलं निद्रायते गोकुलं,
तृष्णार्त्तैश्च निपीयते वनमृगैरुष्णं पयः सारसम् ।

---

* नभोमध्यगतः सूरो दुष्प्रेक्ष्यः कुपितवानरसदृशः ।
भूमिर्दृढसन्तप्ता हतपुत्रशतेव गान्धारी ॥

स्थितोऽपि मध्याह्नसूर्यकिरणसन्तप्तायां भूमौ पादाभ्यां गृहं गत्वा क्षुधामपनेतुं न शक्नोमीति भावः ।

पादचारणेन गमनायोग्यत्वं ज्ञापयितुं मध्याह्नं विवृणोति, नभ इति ।—कुपितवानरेण—क्रुद्धकपिना, सदृशः,—समानः, ("वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक्। साधारणः समानश्च—" इत्यमरः) दुष्प्रेक्ष्यः,—दुर्दर्शनः, सूरः,—सूर्यः, ("सूरसूर्य्यार्य्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः" इत्यमरः) नभोमध्यगतः,—गगनमध्यमारूढः तथा भूमिः,—पृथिवी, हतं—मृतं, पुत्राणां—सुतानां, शतं—शतसंख्यकपुत्रा इत्यर्थः यस्याः तादृशी, गान्धारीव—धृतराष्ट्रपत्नीव, दुर्योधनादिशतपुत्रजननी गान्धारीव, दृढम्—अत्यर्थं, सन्तप्ता—उष्णा, पीडिता इत्यर्थः । कुपितानां हि कपीनां मुखमण्डलं कथञ्चिद्रक्ताभं भवति, शोकार्त्तानां हि चेतः वियोगानलपीडिततया सन्तप्तं दृश्यते, तस्माच्च सादृश्ये सूरस्य भूमेश्च सन्तप्तायाः साम्यकथनात् न दोषः, प्रत्युत गुण एव, कुपितवानरपदस्य ग्राम्यत्वेन शकारस्य वक्तृत्वेनाल्पप्रयोजकत्वात्, तथा हि दर्पणकारः,—"ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु" "गुण इत्यत्र" इति च सद्व्याख्या यथा च वक्तॄणां चेदृशाद्यावमत्वं प्रतिपादयितव्ये, तद्यतत्कल्पनातया वचसा सुर्णीमनल्पमवेदितव्यम् । आर्या वृत्तम् ॥ १० ॥

सन्तापादतिशङ्कितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते,
तप्तां भूमिमपास्य च प्रवहणं मन्ये क्वचित् संस्थितम् ॥ ११ ॥

शकार । भावे !—

शिलशि मम णिलीणे भाव ! शुय्यश्श पादे,
शउणि खग-विहङ्गा लुक्खशाहाशु लीणा ।

शिरसि मम निलीनो भाव ! सूर्यस्य पादः,
शकुनिखगविहङ्गा वृक्षशाखासु लीना ।

वचनं, तथाऽपि धर्म्मिपरत्वेन अनिद्रावत् निद्रावद्भवतीत्यर्थे शब्दशक्तिबलादेव प्रयुक्तः, तथा हि मुग्धबोधे टीकायां दुर्गादासः,—"अत्र ये निद्रादयः, ते यद्यपि धर्म्मवचनाः, तथाऽपि शब्दशक्तिस्वभावात् धर्म्मिवचना एव, तेन निद्रायते जनः, अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः"] गावः सूर्य्योत्तापेन अत्यर्थं प्रपीडिताः सन्तः सुखस्पर्शिभिः [illegible] तरुतलमाकिरन्तः वृक्षच्छाये निषण्णाः निद्रां यान्तीति भावः ; दवदग्धैः,—उत्तालीयहरिणैः, धारस्थरमृगैर्वा, तृषार्त्तैः,—पिपासाऽऽकुलैः सद्भिः, उष्णं—तप्तम् आतपजनितादिति भावः, सरस इव सारसं—सरोवरीयं, पयः,—जलं, निपीयते—नितरां पीयते, पिपासार्त्ता मृगाः शीतलजलाभावात् उष्णमपि पयः सादरं पिबन्तीत्यर्थः तथा नरैः,—जनैः, सन्तापात्—औष्ण्यात्, अतिशङ्कितैः,—अतिभीतैः सद्भिः, नगरीमार्गः,—नगर्य्याः,—उज्जयिन्या इत्यर्थः, मार्गः,—पन्थाः, न सेव्यते—नाश्रीयते, पथा न गम्यते इत्यर्थः, अवश्यकार्य्यं यदपि परित्यज्य गृहमेव [illegible] तिष्ठन्ति नागरिका इति भावः, अतः मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः, यथा प्रवहणं—शकटं, तप्तां—उष्णां, भूमिं—धराभागम्, अपास्य—त्यक्त्वा क्वचित्—छायाप्रधाने प्रदेशे इति भावः, संस्थितम्—अवस्थितम् । [illegible]

[illegible]

शार्दूलविक्रीडित[illegible] ॥ ११ ॥

णल पुलिश मणुश्शा उह्लदीहं शशन्ता
घल शलण णिशण्णा आदव णिव्वहन्ति * ॥ १२ ॥

भावे। अज्ज वि णे चेडे णाअच्छदि। अत्तणो विणोदण-णिमित्त किं पि गाइश्शं। [इति गायति]। भावे। भावे। शुद तुए जं मए गाइदम् ? †

विट। किमुच्यते ! गन्धर्व्वो (व) भवान्।

शकार। कध गन्धव्वे ण भविश्शं ? ‡—

---

* नर पुरुष मनुष्या उष्णदीर्घं श्वसन्तो
गृहशरण निषण्णा आतप निर्वहन्ति ॥

† भाव। अद्यापि स चेटो न आगच्छति। आत्मनो विनोदननिमित्तं किमपि गास्यामि। भाव। भाव। श्रुत त्वया यन्मया गीतम् ?

‡ कथं गन्धर्व्वो न भविष्यामि ?—

—विट्। सूर्यस्य—दिवाकरस्य, पादै,—किरणै, सम—स, [illegible], निलीन,—पतित, शकुनिखगविहङ्गा,—पक्षिण, वृक्षशाखासु—[illegible], लीना,—ताभि सह एकीभूय अवस्थिता, [illegible] वाटेषु विटपान्तरालेषु च निलीना निर्भर सुप्ता वा इत्यर्थ, [illegible], मानवा, उष्ण—तप्त, च सत् दीर्घ—बहुसमय व्याप्य [illegible], [illegible] गृहशरणानि—गृहा, तत्र निषण्णा,—उपविष्टा सन्त, [illegible] सन्ताप निर्वहन्ति—अतिवाहयन्ति, आतप विफलता [illegible], [illegible] आतपव्याप्तसमये आतपसङ्क्रमपनयान, [illegible] विनोदनाई किमपि [illegible] मनुष्या [illegible] तथा गृहशरणानि [illegible] इत्यर्थ। [illegible] ॥ १२ ॥

हिङ्गुज्जले, जीलकभद्दमुत्थे, वचाह गण्ठी, शगुडा अ शुण्ठी।
एशे मए शेविद गन्धजुत्ती, कधं ण हग्गे मधुलश्शलेत्ति ?* ॥१३॥

भावे ! पुणो वि दाव गाइश्शं [तथा करोति]। भावे ! भावे !
शुदं तुए जं मए गाइदं ?†

विट। किमुच्यते ? गन्धर्व्वो भवान्।

शकार। कधं गन्धव्वे ण भवामि ?‡—

हिङ्गुज्जले दिण्णमलीचचुण्णे वग्घालिदे तेल्लघिएण मिश्शे।
भुत्ते मए पालहुदीअमंशे, कधं ण हग्गे मधुलश्शलेत्ति ? § ॥१४॥

---

* हिङ्गूज्ज्वला जीरकभद्रमुस्ता, वचाया ग्रन्थिः, सगुडा च शुण्ठी।
एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः, कथं नाहं मधुरस्वर इति ? ॥

† भाव ! पुनरपि तावत् गास्यामि। भाव ! भाव ! श्रुतं त्वया यन्मया गीतम् ?

‡ कथं गन्धर्वो न भवामि ?—

§ हिङ्गूज्ज्वले दत्तमरीचचूर्णे व्याघारिते तैलघृतेन मिश्रम्।
भुक्तं मया परभृतीयमांसं, कथं नाहं मधुरस्वर इति ? ॥

स्वस्य मधुरस्वरत्वे हेतुमाह, हिङ्गु इति।—हिङ्गूज्ज्वला—हिङ्गुभिः,—हिङ्गुनिर्यासैः उज्ज्वला—दुर्गन्धि, प्रभूतहिङ्गुकलिता इत्यर्थः जीरकभद्रमुस्ता—जीरक इति कुम इति च सुकण्ठसम्पादनौषधिद्रव्यविशेषः, भद्रमुस्ता—कैवर्तमुस्तक, 'नागरमुस्ता' इति ख्यातः मुस्तकभेदः, तद्वतीत्यर्थः, [अत्र कादिभ्य मत्वर्थीये अचि स्त्रीत्वं ज्ञेयम्], वचायाः,—वचाख्यस्य औषधिद्रव्यविशेषस्य, ग्रन्थिः,—काण्डस्य पर्वविशेषः, सगुडा—गुडमिश्रिता, शुण्ठी—प्रक्रियाविशेषशुष्कार्द्रक, ("सोंठ" इति ख्यातः कन्दविशेषः,) च—इत्यादि इत्यर्थः, एषा—पूर्वोक्ता इत्यर्थः, गन्धयुक्तिः,—गन्धेन युक्तिः,—योगः रचना वा, सुगन्धिद्रव्यविशेषमिश्रिता इति भावः, सेविता—भुक्ता इत्यर्थः अतः अहं कथं—केन हेतुना मधुरस्वरः—सुमधुरपदध्वनिः, सुकण्ठ इत्यर्थः, न भवामीति शेषः। उपजातिः वृत्तम्। १३।

भावे ! अज्जवि चेडे णाअच्छदि । *

विट । स्वस्थो भवतु भवान्, सम्प्रति एव आगमिष्यति ।

[ततः प्रविशति प्रवहणाधिरूढा वसन्तसेना चेटश्च] ।

चेट । भीदे क्खु हग्गे, मज्झह्निके शुज्जे, (ल) मा दाणि कुविदे लाअशाल-शण्ठाणे हुविश्शदि, ता तुलिदं वहामि । जाध गोणा ! जाध । †

वस । हद्धी ! हद्धी ! ण क्खु वड्ढमाणअस्स अअं सर-संजोओ, किं ऐदं !! किं क्खु अज्जचारुदत्तेण वाहण-पडिस्समं परिहरन्तेण अण्णो मणुस्सो अण्णं पवहणं पेसिदं भविस्सदि ? फुरदि दाहिणं लोअणं, वेवदि मे हिअअं, सुण्णाओ दिसाओ, सव्वं ज्जेव विसण्ठुलं (व) पेक्खामि । ‡

---

* भाव ! अद्यापि चेटो नागच्छति ।

† भीतः खलु अहं, माध्याह्निकः सूर्य्यः, मा इदानीं कुपितो राजश्यालसंस्थानको भविष्यति, ततः त्वरितं वहामि । यातं गावौ ! यातम् ।

‡ हा धिक् ! हा धिक् ! न खलु वर्द्धमानकस्यायं स्वरसंयोगः ! किं न्विदम् !! किं खलु आर्य्यचारुदत्तेन वाहनपरिश्रमं परिहरता अन्यो मनुष्यः, अन्यत् प्रवहणं प्रेषितं भविष्यति ? स्फुरति दक्षिणं लोचनं, वेपते मे हृदयं, शून्या दिशः, सर्वमेव विसंष्ठुलं पश्यामि ।

स्याड्प्रक्षकात निवर्त्ते [illegible] निद्रायां च] तथा, [illegible], तेन तैलहृतेन मिश्र—पाकानन्तरं पुनः [illegible], [illegible], [illegible] ("[illegible]") [illegible] —[illegible] —[illegible], [illegible] [illegible], [illegible] —[illegible], [illegible] [illegible] ।

शकार। [नेमिघोषमाकर्ण्य] (ङ) भावे! भावे! आगदे पवहणे। *

विट। कथं जानासि?

शकार। किं ण पेक्खदि भावे? वुड्ढशूअले विअ घुलघुलाअमाणे (च) लक्खीअदि। †

विट। [दृष्ट्वा] साधु लक्षितम्; अयमागतः।

शकार। पुत्तका थावलआ चेडा! आगदे शि? ‡

चेट। अध इं। §

शकार। पवहणे वि आगदे? ¶

चेट। अध इं। **

शकार। गोणा वि आगदे? †† (छ)

चेट। अध इं। ‡‡

शकार। तुमं पि आगदे? §§

---

* भाव! भाव! आगत प्रवहणम्।

† किं न पश्यति भाव? वृद्धशूकर इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते।

‡ पुत्रक स्थावरक चेट! आगतोऽसि?

§ अथ किम्।

¶ प्रवहणमपि आगतम्?

** अथ किम्।

†† गावावपि आगतौ?

‡‡ अथ किम्।

§§ त्वमपि आगत?

अवनता, दृष्टीकर्तुमिच्छता इत्यर्थः। मनुष्य,—शकटचालक इत्यर्थः। स्फुरति—स्पन्दते, दक्षिणलोचनस्पन्दनं नारीणामशुभसूचकत्वेन प्रसिद्धं, वेपते—कम्पते। विसंष्ठुल—विपरीतम्।

(ङ) नेमिघोष—चक्रप्रान्तघर्षणजनितशब्दविशेषम्।

(च) घुरघुरायमाण—घुर इति अव्यक्तानुकरणशब्दः, तदस्य शब्दं कुर्वाण इत्यर्थः। [वयं तु भवन्तमिति वाक्ये, कण्ड्विषये डाचि द्विभावादौ घुरघुरा इति [illegible]]।

(छ) "गोणा वि आगदे" इत्यत्र [illegible] द्विवचनस्थाने [illegible], [illegible] सोऽपि [illegible] द्विवचनस्य [illegible] उच्यते।

चेट । [सहासम्] भट्टके ! अहं पि आगदे । *

शकार । ता पवेशेहि पवहणं । †

चेट । कदलेण (ह) मग्गेण ? ‡

शकार । एदेण ज्जेव पाआल-खण्डेण । § (क)

चेट । भट्टके ! गोणा मलेन्ति, पवहणे वि भज्जेदि, हगे वि चेडे मलामि । ¶

शकार । अले ! लाअशालके हग्गे, गोणा मले, अवलं कीणिश्शं; पवहणे भग्गे, अवलं घडाइश्शं; तुमं मले, अगे पवहण वाहके हुविश्शदि । **

चेट । शव्वं उववण्णं हुविश्शदि, हगे अत्तणकेलके ण हुविश्शं । †† (ख)

शकार । अले ! शव्वं पि णश्शदु, पाआलखण्डेण पवेशेहि पवहणं । ‡‡

* भट्टारक ! अहमपि आगतः ।
† तत् प्रवेशय प्रवहणम् ।
‡ कतरेण मार्गेण ?
§ एतेनैव प्राकारखण्डेन ।
¶ भट्टारक ! गावौ म्रियेते प्रवहणमपि भज्यते, अहमपि चेटो म्रिये ।
** अरे ! राजश्यालकोऽहम्, गावौ मृतौ, अपरौ क्रेष्यामि, प्रवहणं भग्नम्, अपरं घटयिष्यामि, त्वं मृतः अन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति ।
†† सर्वमुपपन्नं भविष्यति, अहमात्मीयो न भविष्यामि ।
‡‡ अरे ! सर्वमपि नश्यतु, प्राकारखण्डेन प्रवेशय प्रवहणम् ।

(ह) कतरेण—परिदृश्यमानयोः द्वयोः मार्गयोः केन इत्यर्थः ।
(क) प्राकारखण्डेन—प्राचीरस्य [illegible]

चेट । विभज्ज ले पवहण ! अमं शामिणा विभज्ज । (ग) अले पवहणे भोदु, भट्टके गदुअ णिवेदेमि । [प्रविश्य] कधं ण भग्गे ॥ (घ) भट्टके ! एशे उवत्थिदे पवहणे । *

शकार । ण छिण्णा गोणा ? ण मला लज्ज ? (ङ) तुम पि ण मले ? †

चेट । अध इ । ‡

शकार । भावे ! आअच्छ, पवहणं पेक्खामो । भावे !

---

* विभङ्ग्धि रे प्रवहण ! समं स्वामिना विभङ्ग्धि । अन्यत् प्रवहणं भवतु, भट्टारकं गत्वा निवेदयामि । कथं न भग्नम् ॥ भट्टारक ! एतदुपस्थितं प्रवहणम् ।

† न छिन्नौ गावौ ? न मृता रज्जवः ? त्वमपि न मृतः ?

‡ अथ किम् ।

(ग) विभङ्ग्धि—मोटय, भग्नं भव इत्यर्थः, समम्—सह, ("साकं त्रा साकं सत्रा समं सह" इत्यमरः) स्वामिना—प्रभुणा, शकारेण इत्यर्थः, आत्मजीवनसंशायककार्येऽपि अकुण्ठसेवकं नियोजयन्तं शकारं प्रति चेटस्य ईदृशी उक्तिः अतीव क्रोधव्यञ्जिका ज्ञेया, अथवा,—स्वामिशब्देनात्र रथकोऽभिप्रेतः, शकटरथकेण—शकटचालकेन इत्यर्थः, दासानां जीवनेन न कस्यापि किमपि प्रयोजनम्, अतः तेषां जीवनेऽपि न कश्चित् लाभः, मरणेऽपि न काचित् क्षतिः, इति बुद्ध्या अनुचितादेशदायकस्य शकारस्य वाक्येन आत्मनि जातधिक्कारस्य चेटस्य सविषादोक्तिरियं बोध्या, यद्वा—अत्र स्वामिनेति पदेन शकटारोही एव लक्ष्यते, आरोहिसहितमेव त्वं भग्नं भवेत्यर्थः, इत्यनेनारोहणमजानतः चेटस्य उक्त्या आरोहिण्या भाविनी विपत्सूचिता ।

(घ) देवगत्या प्रवहणस्य अभग्नत्वात् विस्मितश्चेट आह,—कथं नेति । प्रवहणस्य अभग्नत्वप्रतिपादनात्, विपदाशा तस्याः क्वाऽपि पतिन भविष्यतीति सूचयन्, इति भाविनी वस्तुस्थितिः कदाचिदुद्देशोधनिर्मुनेव कविना अभग्नाकारपदेन [illegible] उक्तम् इति ध्येयम् ।

(ङ) "न छिन्ना रज्जुः, न मृता गावः" इति वक्तव्ये शकारवाक्यत्वात् विपर्ययो

तुमं पि मे गुलु पलमगुलु पेक्खीअशि, शादलके अब्भन्तलकेत्ति पुलक्कलणीएत्ति ; (च) तुम दाव पवहणं अग्गदो अहिलुह । *

विट । एव भवतु । [इति आरोहति] ।

शकार । अधवा चिट्ठ तुम ; तुह बप्पकेलके (छ) पवहणे ? जेण तुम अग्गदो अहिलुहशि ? हगे पवहण शामी, अग्गदो पवहणं अहिलुहामि । †

विट । भवानेवं ब्रवीति ।

शकार । जइ वि हगे एव्वं भणामि, तधा वि तुह एशे आदले, "अहिलुह भट्टके" त्ति भणिदु । ‡ (ज)

विट । आरोहतु भवान् ।

---

* भाव ! आगच्छ, प्रवहणं पश्याव । भाव ! त्वमपि मे गुरु परमगुरु प्रेक्ष्यसे, सादरोऽभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति, त्वं तावत् प्रवहणमग्रतोऽधिरोह ।

† अथवा तिष्ठ त्वम्, तव पैतृकं प्रवहणम् ? येन त्वमग्रतोऽधिरोहसि ? अहं प्रवहणस्वामी, अग्रतः प्रवहणमधिरोहामि ।

‡ यद्यपि अहमेव भणामि, तथाऽपि तवैष आदरः, "अधिरोह भट्टारक !" इति भणितुम् ।

(च) "गुरु, परमगुरु" इति सम्भाषणं विटस्य अतिमाननीयत्वज्ञापकं बोध्यम् । मे—मया, त्वमपि—भवानपि, गुरु,—पूज्य इत्यर्थ, परमगुरु,—पूज्यश्रेष्ठ, पूज्यादपि पूज्यतम इत्यर्थ, प्रेक्ष्यसे—दृश्यसे, अत सादरक,—आदरणीय इत्यर्थ, अभ्यन्तरक,—हृदयङ्गमतया अन्तरङ्ग, स्नेहाश्रय इत्यर्थ, इति—इति हेतो, पुरस्करणीय,—पुर,—अग्रे, करणीय,—कर्त्तव्य, मया त्वमिति शेष ।

(छ) पैतृक—पितु आगत, पितृसम्बन्धि इत्यर्थ, इद प्रवहणं तव पितु किम् इति समुदितार्थ ।

शकारः। एशे शम्पदं अहिलुहामि। पुत्तका थावलआ चेडा! पलिवत्तावेहि (झ) पवहण।*

चेटः। [परावर्त्त्य] अहिलुहदु भट्टालके।†

शकारः। [अधिरुह्यावलोक्य च शङ्कां नाटयित्वा त्वरितमवतीर्य्य विटं कण्ठे अवलम्ब्य] भावे! भावे! मलेम्हि मलेम्हि, पवहणाधिलूढा लक्खशी, चोले वा पडिवशदि; ता जइ लक्खशी, तदो उभे वि मूशे; अध चोले, तदो उभे वि खज्जे।‡ (ञ)

विटः। न भेतव्यम्; कुतोऽत्र वृषभयाने राक्षस्याः सञ्चारः? मा नाम ते मध्याह्नार्क-ताप-च्छिन्नदृष्टेः स्थावरकस्य सकञ्चुकां छाया दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना? (ट)

---

* एष साम्प्रतम् अधिरोहामि। पुत्रक स्थावरक चेट। परिवर्त्तय प्रवहणम्।

† अधिरोहतु भट्टारकः।

‡ भाव! भाव! मृतोऽस्मि मृतोऽस्मि, प्रवहणाधिरूढा राक्षसी, चौरो वा प्रतिवसति, तद् यदि राक्षसी, तदा उभावपि मुषितौ, अथ चौरः, तदा उभावपि खादितौ।

(झ) परिवर्त्तय—आनय, मदभिमुखं स्थापय इत्यर्थः।

(ञ) मुषितौ—हृतधनौ, "मूषे, खज्जे" इति विपर्य्ययोक्तिः शकारवाक्यत्वात् अदुष्टा एव।

शकार । पुत्तका थावलआ चेडा ! जीवेशि ? *

चेट. । अध इं । †

शकार । भावे । पवहणाधिलूढा इत्थिआ पडिवशदि, ता अवलोएहि । ‡

विट । कथं स्त्री ?—

अवनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं
पथि वृषभा इव वर्षताडिताक्षा. ।
मम हि सदसि गौरवप्रियस्य
कुलजन दर्शन-कातर हि चक्षु. ॥ १५ ॥

---

* पुत्रक स्थावरक चेट । जीवसि ? † अथ किम् ।

‡ भाव । प्रवहणाधिरूढा स्त्री प्रतिवसति, तदवलोकय ।

दृष्टा—निरीक्ष्य, मा नाम—न तावत्, नाम इति सम्भावनायां, भ्रान्तिः,—भ्रमः, उत्पन्ना ?—जाता ? स्थावरकस्य मञ्जुकच्छायां दृष्ट्वा ते राक्षसीभ्रान्तिरुदियाय न किम् ? इत्यर्थः, अपि तु भ्रान्तिरेव जाता इति सम्भावयामीति भावः ।

शकारेण प्रवहणाधिरूढां स्त्रियं द्रष्टुमनुरुद्धोऽपि विटः आत्मसम्मानानुरोधेन आत्म परस्त्रीदर्शनमकरणीयमित्याह, अवनतेति ।—अवनतं—नम्रं, शिरः,—मस्तकं येषां तादृशाः, स्वगौरवरक्षणाय अधोमुखाः सन्तः इत्यर्थः, "नेक्षेत परस्त्रियम्" इति वचनादिति भावः, वयमिति शेषः, पथि—मार्गे, वर्षेण—वृष्ट्या, ताडितानि—आहतानि, अक्षीणि—नयनानि येषां तथोक्ताः, वारिबिन्दुनिरुद्धनयना इत्यर्थः वृषभाः,—बलीवर्दाः इव, शीघ्रं—सत्वरं, प्रयाम,—इतः अपगच्छाम, [[illegible], युष्मदस्मदोर्विशेषणत्वे द्वित्वैकत्वयोः बहुत्वमिति नियमेन बहुवचनान्तता], हि—यतः, सदसि—सभायां, साधुजनसमाज इति यावत्, गौरवप्रियस्य—आत्मनि बहुमानकाङ्क्षिणः मम—मे, चक्षुः,—नेत्रं कुलजनस्य—कुलस्त्रीजनस्य दर्शने, [illegible]

वस। [सविस्मयमात्मगतम्] कधं। मम गब्भगाए आआसअरो ब्लेव राअस्सालओ ॥ ता ससइदम्हि मन्दभाआ। एसो दाणिं मम मन्दभाइणीए ऊसरक्खेत्तपडिदो विअ बीअमुट्ठी णिप्फलो इध आगमणो संवुत्तो। (ठ) ता किं एत्थ करइस्सं? *

शकार। कादले क्खु एशे वुड्ढचेडे पवहणं णावलोएदि। भावे। आलोएहि पवहणं। † (ड)

विट। को दोष? भवतु एवं तावत्।

---

* कथम्! मम गर्भगाया आयासकर एव राजश्यालक ॥ तत संशयितास्मि मन्द-भाग्या। एतदिदानीं मम मन्दभाग्याया ऊषरक्षेत्रपतित इव बीजमुष्टि निष्फलमिहा-गमनं संवृत्तम्। तत् किमत्र करिष्यामि?

† कातर खलु एष वृद्धचेट प्रवहण नावलोकयति। भाव। आलोकय प्रवहणम्।

प्रामादिकत्वदर्शनात्, व्याकरणलक्षणहीनत्वेनास्य च्युतसंस्कारतादोषदुष्टत्व वेदितव्यम्, क्वचित् चास्य प्रयोगस्य साधुत्वेऽपि तस्य विध्यार्थविहितत्वेनात्र तथाविधार्थस्य प्रकृताहुपयोगित्वात् तत्प्रयोगस्य वैयर्थ्यमेवेति ध्येयम्। पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ठ) आयासकर —खेदजनक, अतिपीडादायक इत्यर्थ। संशयिता—[illegible] —सन्देह, जीवने इति शेष, जात यस्या, तादृशी, जीविष्यामि न वा? इति सन्देहाकुलास्मि इत्यर्थ, [तारकादि इतच्, स्त्रियामाप्, यथा,—अपूर्व्वकस्य [illegible] इत्यस्य [illegible], स्त्रियामाप्]। मन्दभाग्या—मन्दम्—अल्प, दुष्टम् इत्यर्थ, भाग्यम्—नियति यस्या सा, दुर्भगा, ऊषरक्षेत्रपतिता,—ऊषरक्षेत्रे—क्षारभूमौ, पतिता—न्यस्ता, क्षारभूमौ उप्तात् बीजात् यथा नाङ्कुरोत्पत्ति, तथापि [illegible] तथा विफल [illegible] इति भाव।

(ड) [illegible] "[illegible]" इत्यादिकमाकर्ण्य प्रवहणावलोकने [illegible] [illegible] [illegible], चेट तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शकार [illegible] कातर इति।—कातर — [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] एष वृद्धचेट,—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रवहण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

शकार। कध। शिआला उड्डेन्ति॥ वाअशा वञ्चेन्ति॥ ता जाव भावे अक्खीहिं भक्खीअदि, दन्तेहिं पेक्खीअदि, (ढ) दाव हग्गे पलाइश्शं।*

विट। [वसन्तसेनां दृष्ट्वा सविषादमात्मगतम्] कथमये! मृगी व्याघ्रमनुसरति? (ण) भोः कष्टम्।—

शरच्चन्द्र-प्रतीकाशं पुलिनान्तर-शायिनम्।
हंसी हंसं परित्यज्य वायसं समुपस्थिता॥ ॥१६॥

---

* कथं! शृगाला उड्डीयन्ते॥ वायसा व्रजन्ति॥ तत् यावत् भावोऽक्षिभ्यां भक्ष्यते, दन्तैः प्रेक्ष्यते, तावदहं पलायिष्ये।

(ढ) "शिआला उड्डेन्ति" इत्यादिविपरीतोक्तिः शकारवाक्यत्वाददुष्टा ज्ञेया। एवं परत्रापि।

(ण) अये। इति विषादे, ("अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च" इति मेदिनी)। मृगीव्याघ्रयोः परस्परभोज्यभोजकसम्बन्धसत्त्वेन मृग्या व्याघ्रानुसरणं यथा अतीव विषादजनकं विपत्तिजनकञ्च, वसन्तसेनाया अपि शकाराभिसरणं तथा इति भावः, वसन्तसेनायाः शकाराभिसरणं स्वेच्छाकृतमिति विजानतो विटस्य मतिः भ्रान्तिकृता वेदितव्या।

[जनान्तिकम्] वसन्तसेने ! न युक्तमिदं, नापि सदृशमिदम्, (त)—

पूर्व्वं मानादवज्ञाय द्रव्यार्थं जननीवशात् ।

वस । णा । [इति शिरश्चालयति] ।

विट । अशौण्डीर्य्यस्वभावेन वेशभावेन मन्यते ॥ १७ ॥

(त) जनान्तिकम्—अङ्गुष्ठमनामिकाञ्च अङ्गुलिं कुञ्चितां विधाय प्रसारितापराङ्गुलित्रयेण तदन्यानपरामाच्छाद्य परस्परकथामन्तरा यत् गुह्यभाषणरूपं नाट्यं तदेवेति वेदितव्यम्, (तल्लक्षणं यथा दर्पणे,—"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् । अन्योऽन्यामन्त्रणं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥" इति । त्रिपताकलक्षणमपि नाट्यशास्त्रे नवमाध्याये चतुःषष्टिकरलक्षणप्रतिपादनावसरे, यथा,—"प्रसारिताः समाः सर्व्वा यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि । कुञ्चितश्च तथाऽङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥ पताके तु यदा वक्राऽनामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् । त्रिपताकः स विज्ञेयः—" इति । नन्दिकेश्वरमते तु किञ्चिद्विशेषः,—"तर्ज्जनीमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठकः करः । गण्डश संहताकारप्रसारिततलाङ्गुलिः ॥ पताकः स्यादथ यदि वक्रितानामिकाङ्गुलिः । स एव शोवगन्धैर्हि त्रिपताक इतीर्य्यते ॥" इति)। युक्तम्—उचितं, न्याय्यमित्यर्थः । सदृशम्—अनुरूपमित्यर्थः, तवेति शेषः, चारुदत्तानुरक्तायाः असामान्यगुणवत्याः ते ईदृशे अनार्य्ये स्वेच्छाकृताभिसारः अतीव गर्हणीय इति विटस्याशयः ।

इदानीं वसन्तसेनायाः शकारसदृशायोग्यपुरुषे अभिसारस्य अयुक्ततायां हेतुमाह, पूर्व्वमिति ।—पूर्वं—प्राक्, यदा दशसहस्रसुवर्णमुद्रालभ्य अलङ्कारः प्रवहणञ्च प्रेषितं, तदा इत्यर्थः, मानात्—गर्वात्, अवज्ञाय—प्रत्याख्याय, शकारमिति शेषः, इदानीम्—अधुना, जननीवशात्—मातुरधीनतया, तदुपदेशादित्यर्थः, द्रव्यार्थं—द्रव्यलाभाय, "एष आगताऽस्मीति मन्ये त्वामभि" एतावन्त्येव पदान्यत्र सन्दर्भान्वय-बोधाय परिपूरणीयानि, पूर्व्वमनभिसारप्रवृत्तया सम्प्रति निमन्त्रणं शकारं विहायाद्य एव स्वयमागमनं इदं दयाभिमानवत्याः सुतरामनुचितमिति तात्पर्यम्, (श्लोकोऽयं वसन्तसेना, विटोक्तिं श्रुत्वा एतदर्द्धं यत् "न" इत्युक्त्वा शिरश्चालन-रूपया विटस्याभिप्रायः अवज्ञायैतदेव प्रतिपादितमिति वेदितव्यम्), अतएव अशौण्डीर्य्यस्वभावेन—... , चतुरास्वभावसम्पादकेन वेशेन, (इत्थं—... इति भावः)

ननूक्तमेव मया भवतीं प्रति,—“समुपचर भद्रे! सुप्रियञ्चाप्रियञ्च” ।

वस । पवहण-विपज्जासेण आगदा, सरणागदम्हि । * (थ)

विट । न भेतव्यं न भेतव्यम् । भवतु, एनं वञ्चयामि । (ट) [शकारमुपगम्य] काणेलीमात ! सत्यं राक्षस्य एव अत्र प्रतिवसन्ति ।

शकार । भावे ! भावे ! जइ लक्खशी पडिवशदि, ता कीश ण तुमं मूशेदि ? (ध) अध चोले, ता किं तुमं ण भक्खिदे ? †

विट । किमनेन निरूपितेन ? यदि पुनरुद्यानपरम्परया(न) पङ्ग्रामेव नगरीमुज्जयिनीं प्रविशावः, तदा को दोषः स्यात् ?

---

* प्रवहण-विपर्यासेनागता, शरणागताऽस्मि ।

† भाव ! भाव ! यदि राक्षसी प्रतिवसति, तत् कथं न त्वां मुष्णाति ? अथ चोर, तदा किं त्वं न भक्षित ?

स अशीलिरूप्यं, तथाविध स्वभावो यस्य तेन] वेशभावेन—वेश्यात्वेन हेतुनेत्यर्थः, मन्यते,—विज्ञायते, तवागमनमिति शेषः । प्राग्दासगर्भोत्पन्नमदेन, चारुदत्तानुरागिणी इह नीचशकारं कथं भजे इति साहजिकगर्वोद्रेकेण वा शकारं प्रत्याख्याय, पुन रिदानीं मातुराज्ञया, धनार्जनाभिमानवेश्यास्वाभाव्येन वा, धन नानाधिकमानसा ऽस्मीति सम्भावयामीति समुदितार्थः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १७ ॥

शकार। एव्वं किदे (प) किं भोदि ? *

विट। एवं कृते व्यायामः सेवितो धुर्य्याणाञ्च परिश्रमः परिहृतो (फ) भवति।

शकार। एव्वं भोदु। थावलआ चेडा। णेह पवहणं। अधवा, चिट्ठ चिट्ठ, देवदाणं बम्हणाणं च अग्गदो चलणेण गच्छामि ? ण हि ण हि, पवहण अहिलुहिअ गच्छामि। जेण दूलदो मं पेक्खिअ भणिश्शन्ति "एशे शे लट्टिअशाले भट्टालके गच्छदि।" †

विट। [स्वगतम्] दुष्करं विषमौषधीकर्त्तुम्। (ब) भवतु,

---

* एवं कृते किं भवति ?

† एवं भवतु। स्थावरकचेट! नय प्रवहणम्, अथवा, तिष्ठ तिष्ठ, देवतानां ब्राह्मणानां चाग्रतः चरणेन गच्छामि ? न हि न हि, प्रवहणमधिरुह्य गच्छामि, येन दूरतो मां प्रेक्ष्य भणिष्यन्ति, "एष स राष्ट्रियश्यालो भट्टारको गच्छति"।

इत्येवंरूपेण निरूपितेन—निर्णीतेन, प्रत्ययीकृतेन इत्यर्थः, किं—किं फलमित्यर्थः, निरूपणं निष्प्रयोजनमिति भावः। उद्यानपरम्परया—आरामश्रेण्या, उपवनमार्गेण इत्यर्थः, (शकारः वक्ष्यमाणेन विटेनैवमुक्तः, वसन्तसेनायाः प्रतिरोधं परिजिहीर्षयैव प्रोक्तमिति वेदितव्यम्, विटो हि शकारसहायकः सन्नपि वसन्तसेनाया अयथार्थपीडनं कदापि नानुमोदते, अत एव तस्मात् शकारं स्थानान्तरं नेतुम् एवमुपदिशतीति बोद्धव्यम्)।

(प) एवं कृते—उद्याने गते इत्यर्थः।

(फ) व्यायामः,—चङ्क्रमणजनितशारीरिकपरिश्रमविशेषः। सेवितः,—अनुष्ठितः, अभ्यस्त इत्यर्थः। धुर्याणां—वृषभाणाम्, ("धुर्यौ धुरन्धरौ [illegible]" इत्यमरः) परिहृतः,—अननुष्ठित इत्यर्थः।

(ब) विष—गरलम्, औषधीकर्तुं—औषधरूपेण परिणमयितुं, दुष्करं—दुःसाध्यम्, [illegible] [illegible] दुष्कर. [illegible]। [illegible],—दुष्करं—दुःसाध्यं [illegible], विष—[illegible], औषधीकर्तुं—[illegible] [illegible]

एवं तावत्। [प्रकाशम्] काणेलीमातः! एषा वसन्तसेना भवन्तमभिसारयितुमागता।

वस। सन्तं पावं! सन्तं पावं! *

शकार। [सहर्षम्] भावे! भावे! मं पवलपुलिशं मणुश्शं वाशुदेवअं? † (अ)

विट। अथ किम्।

शकार। तेण हि अपुव्वा शिली शमाशादिदा; तश्शिं काले मए लोशाविदा, शम्पद पाएशु पडिअ पशादेमि। ‡ (अ)

* शान्तं पापं, शान्तं पापम्।

† भाव! भाव! मां प्रवरपुरुषं मनुष्यं वासुदेवकम्?

‡ तेन हि अपूर्वा श्रीः समासादिता, तस्मिन् काले मया रोषिता, साम्प्रतं पादयोः पतित्वा प्रसादयामि।

विषस्य किमपि औषधं नास्तीति भावः। औषधशब्दस्य रोगप्रशमनोपायमात्रार्थत्वेऽपि, अत्र लक्षणया तत्साध्यत्वरूपार्थपरत्वं बोद्धव्यम्, एवञ्चौषधापनीतोऽभावात फलितार्थः, अनौषधम् औषधं कर्तुमिति अभूततद्भावार्थे च्वौ रूपम्, औषधीकर्तुं दुष्करम् इति क्रियारूपत्वेन वा दुष्करमिति पदस्यान्वयः, दुष्करशब्दस्य विशेषणाभिधा अन्वये तु अशक्यमिति क्रियापदान्तरमूहनीयम्, तथा च, वसन्तसेनाभर्त्सनात् शकाराभिहितमसत्यमपि केनापि छलेन अपनेतुमशक्यमिति विटस्याभिप्रायः, अत्र अतिदारुणविषे औषधरूपताऽऽपादनस्य असिद्धसाध्यत्वरूपाप्रकृतात् अतिशयप्र स्वभावस्य शकारस्य सत्स्वभावताऽऽपादनमतिदुष्करत्वमिति प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुत प्रशंसानाऽलङ्कारः।

(अ) प्रवरपुरुष—श्रेष्ठमानव, वासुदेवकं—वासुदेव एव इति वासुदेवकं तं, वासुदेवाभिन्नमित्यर्थः, [स्वार्थे कन् प्रत्ययः]।

विट । साधु अभिहितम् ।

शकार । एशे पाएशु पडेमि । [इति वसन्तसेनामुपसृत्य] अत्तिके ! अम्बिके ! शुणु मम विण्णत्ति.*—

एशे पडेमि चलणेशु विशालणेत्ते !
हत्यञ्जलिं दशणहे ! तव शुद्धदन्ति ! ।
जं त मए अवकिदं मदणातुलेण.
त खम्मिदाशि. वलगत्ति ! तव म्हि दाशे † ॥ १८ ॥

* एष पादयोः पतामि । हे मातः ! अम्बिके ! शृणु मम विज्ञप्तिम्,—

† एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे ! हस्ताञ्जलिं दशनखे ! तव शुद्धदन्ति ! ।
यत्त्वया अपकृतं मदनातुरेण, तत् क्षमिताऽसि, वरगात्रि ! तवास्मि दासः ॥

यदा,—तेन हि—अभिसाराकाङ्क्षयैवागतत्वेन हेतुनेत्यर्थः, अपूर्व्वा—रमणीया, हृदयग्राहिणीत्यर्थः, श्रीः,—शोभा, वसनालङ्करणादिना आहार्य्यमुपगतेत्यर्थः. समासादिता—स्वीकृता, वसन्तसेनयेति शेषः, अभिसरणोपयोगिनीभिर्वेशभूषाभिरिव रम्यदर्शना सञ्जातेति समुदितार्थः । तस्मिन् काले—पूर्व्वं, वसन्तसेनाकृतस्वप्रार्थनाप्रत्याख्यानसमये वसन्तसेनाकृतचारुदत्ताभिसरणसमये वा इत्यर्थः । रोषिता—कोपिता, वसन्तसेना इति शेषः । प्रसादयामि—अनुनयामि, मदनुरागित्वात् इदानीमस्याः प्रसन्नतामुत्पादयामीत्यर्थः ।

शकारः वसन्तसेनाऽनुनयप्रकारमाह, एष इति ।—हे विशालनेत्रे !—आयतलोचने ! एषः,—अहमित्यर्थः तव चरणयोः—पादयोः, पतामि—आत्मानं निक्षिपामीत्यर्थः, दशनखे—दश नखा यस्यामञ्जलौ, अविकृतदशसंख्यकधवलनखैरित्यर्थः, हे शुद्धदन्ति !—शुद्धाः,—निर्म्मलाः शोभना इति यावत्, दन्ता यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, [illegible] इत्यर्थः, तव—त्वत्कृते, हस्ताञ्जलिं,—संहतयुक्तकरौ इत्यर्थः, करोमि इति शेषः, मदनातुरेण—कामार्त्तेन, कामवशगत विवेकशून्यमनसेति

वस। [सक्रोधम्] अवेहि, अणज्ज मन्तेसि। * (य) [इति पादेन ताडयति]।

शकार। [सक्रोधम्]—

जे चुम्बिदे अम्बिक-मादुकेहिं, गदे ण देवाण वि जे पणामं।
शे पाडिदे पादतलेण मुण्डे वणे शिआलेण जधा मुदङ्गे ? † ॥१८॥

अले थावलआ चेडा। कहिं तुए एशा शमाशादिदा ? ‡

* अपेहि, अनार्य्यं मन्त्रयसि।

† यच्चुम्बितमम्बिकामातृकाभिर्गतं न देवानामपि यत् प्रणामम्।
तत्पातितं पादतलेन मुण्डं वने शृगालेन यथा मृताङ्गम् ? ॥

‡ अरे स्थावरकचेट। कुत्र त्वया एषा समासादिता ?

(य) अनार्य्यम्—आर्य्यजनविगर्हितम्, असमीचीनमित्यर्थः, मन्त्रयसि—कथयसि।

वसन्तसेनायाः पादप्रहारेण क्रुद्धः शकारः आत्मोत्कर्षख्यापनपूर्वं स्वमानभङ्ग तत्कृतनिराकरणमाह, यदिति।—यत् मुण्डं—शिरः, मम इति शेषः अम्बिकामातृकाभिः,—मातृभिः इति भावः, (शकारवाक्यात् पौनरुक्त्यं न दोषायेति बोध्यम्) चुम्बितं—चुम्बनं कृतं, वात्सल्यातिरेकादित्यर्थः, तथा यत् मुण्डमिति शेषः, देवानामपि—सुराणामपि, देवसमीपेऽपि इत्यर्थः, ["देवाण" इत्यत्र निरनुस्वार पाठस्य "देवाणं" इति अनुस्वारान्ततया क्वचित् दर्शनात्, अत्र तु प्राकृते [illegible]

चेट । भट्टके ! गाम-शअलेहि लुद्धे लाअमग्गे, तदो चालुदत्तश्श लुक्खवाडिआए पवहणं थाविअ तहिं ओदलिअ, जाव चक्कपलिवट्टिअं कलेमि, दाव एशा पवहण-विपज्जासेण इह आलूढे, त्ति तक्केमि । *

शकार । कध ! पवहण-विवज्जासेण आगदा ? ण मं अहि-शालिदुं ? ता ओदल ओदल मम केलकादो पवहणादो । तुमं तं दलिद्द-शत्थवाह-पुत्तअं अहिशालेशि ? मम केलकाइं गोणाइं वाहेशि ? (र) ता ओदल ओदल गब्भदाशि । ओदल ओदल । †

वस । तं अज्जचारुदत्तं अहिसारेसि, त्ति जं सच्चं, अलङ्किद-म्हि इमिणा वअणेण । सम्पदं जं भोदु, तं भोदु । ‡

* भट्टक ! ग्रामशकटै रुद्धो राजमार्गः, तदा चारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायां प्रवहणं स्थापयित्वा तदावतीर्य, यावच्चक्रपरिवृत्तिं करोमि, तावदेषा प्रवहणविपर्यासेने-हारूढा इति तर्कयामि ।

† कथम् ! प्रवहणविपर्यासेनागता ? न मामभिसारयितुम् ? तदवतर अवतर मदीयात् प्रवहणात् । त्वं तं दरिद्रसार्थवाहपुत्रकमभिसारयसि ? मदीयौ गावौ वाहयसि ? तदवतर अवतर गर्भदासि । अवतर अवतर ।

‡ तमार्यचारुदत्तमभिसारयसि, इति यत्, सत्यम्, अलङ्कृतास्मि अनुना वचनेन । साम्प्रतं यद्भवतु, तद्भवतु ।

शकार । एदेहि मे दश-णहुप्पल-मण्डलेहि
हत्थेहि चाडुशद ताडण-लम्पडेहि ।
कट्टामि टे वलतणुं णिअ-जाणकादो
केशेशु वालिदइस्स वि जहा जडाऊ * ॥ २० ॥

९ एताभ्यां मे दशनखोत्पलमण्डलाभ्यां हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् । कर्षामि ते वरतनुं निजयानकात्, केशेषु वालिदयितामिव यथा जटायुः ॥

वसन्तसेनाया शकटारोहणे तदवतरणे चाप्यसहमानः शकारः सको- पमनुष्ठेय तन्निर्यातनप्रकारमाह, एताभ्यामिति।—मे—मम, दश—दशसङ्ख्यका, नखा,—कररुहा, उत्पलमण्डलानि—पुण्डरीकसमूहा इव ययो ताभ्यां, (इत्थं हि लोके वीरा करकाकश्यद्योतनार्थं वज्रौपम्यं प्रदर्शयन्ति, सुन्दरीणां करकरुणानामरे एव नखानां कमलसाम्यञ्चेति, एतत्तु मौर्ख्यातिशयात् शकारः ताडनकर्मणि करयोः काकश्यमनुपवर्ण्य विपर्ययेण कोमलत्वमेव वर्णयतीति शकारवक्तृत्वेनैतत् [illegible] तस्यानुकूलत्वात् भूषणमेवेति वेदितव्यम्), तथा चाटुशतानि—प्रियवचनशतानि, ताडनानि—प्रहारा, तेषु लम्पटाभ्याम्—लुब्धाभ्यां, तत्कुशलाभ्यामित्यर्थः, चाटुप्रिया [illegible] यथा मिथ्याप्रियवाक्यसमूहाकर्णने सदा चाग्रहवान् दृश्यते, मम हस्तौ [illegible] प्रहारविधौ तथैव साग्रहौ इति भावः, (अत्र [illegible] कठोरेण [illegible] ताडनेन साम्यप्रदर्शनं शकारेण [illegible] अध्यवसितम्),

विट।—अग्राह्या मूर्द्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणसमन्विताः।
न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्युपवनोद्भवाः॥ २१॥

तदुत्तिष्ठ त्वम्, अहमेनामवतारयामि। वसन्तसेने। अवतीर्य्यताम्।

वस। [अवतीर्य्य एकान्ते (ख) स्थिता]।

शकार। [स्वगतम्]। जे ग्गे मम वअणावमाणेण तदा लोसग्गी सन्धुक्खिदे, अज्ज एदाए पादप्पहालेण पज्जलिदे; (व) तं सम्पदं मालेमि णं। भोदु, एव्वं दाव। [प्रकाशम्] भावे! भावे!*—

---

* यो मे मम वचनावमानेन तदा रोषाग्निः सन्धुक्षितः, अद्य एतस्याः पादप्रहारेणानेन प्रज्वलितः, तत् साम्प्रतं मारयाम्येनाम्। भवतु, एवं तावत्। भाव! भाव!—

परस्परविरुद्धाभिधानमूलकमेतदौपम्यं प्रकारवक्रत्वेन न दूष्यमिति बोध्यम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २०॥

केशग्रहणद्वारा वसन्तसेनायाः निपातनोद्यतं शकारं निवारयितुं तादृशकार्य्यस्यानुचिततामाह, अग्राह्या इति।—गुणसमन्विताः,—गुणवत्यः, एताः,—पुरतः परिदृश्यमानाः, स्त्रियः,—वसन्तसेनासदृश्यः कामिन्यः, [अत्र बहुवचनं वसन्तसेनायाः गौरवव्यञ्जकं बोध्यम्], यद्वा—स्त्रियः,—नार्य्यः, नारीमात्रमेव इत्यर्थः, मूर्द्धजेषु—केशेषु, केशावकर्षणेनेत्यर्थः, [अत्र औपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी] अग्राह्याः,—न ग्रहीतुमर्हाः, तथा हि,—उपवनोद्भवाः,—कृत्रिमे कानने यत्नेन परिवर्द्धिता इत्यर्थः, लताः,—व्रतत्यः, पल्लवच्छेदं—किसलयभङ्गं, न अर्हन्ति—किसलयभङ्गं प्राप्तुं योग्या न भवन्तीत्यर्थः। सयत्नपालितायाः सुकोमलायाः उपवनलतायाः पल्लवभङ्गो यथा अनुचितः, तथा अतिकोमलायाः गुणवत्याः रूपयौवनादिसमन्वितायाः वसन्तसेनायाः अपि केशाकर्षणेन निग्रहोऽनुचित इति तात्पर्य्यम्। अत्र लौकिकदृष्टान्त-लतापल्लवच्छेदन-रूपदृष्टान्तस्य साधर्म्यप्रतिपादनपरत्वात् दृष्टान्तोऽलङ्कारः, "दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्" इति लक्षणात्। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २१॥

(ख) एकान्ते—एकस्मिन् पार्श्वे।

जदिच्छसे लम्बदशा विशालं
पावालअं सुत्तशदेहि जुत्तम्।
मंशं च खादुं, तह तुट्टि कादुं,
चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहू त्ति—" * ॥ २२ ॥

विट । ततः किम्?

शकार । "—मम पिअं कलेहि। †

विट । बाढं करोमि, वर्जयित्वा तु अकार्यम्। (अ)

* यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं सूत्रशतैर्युक्तम्।
मांसञ्च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहू इति ॥

† मम प्रियं कुरु।

मानेन—अनादरेण, सावज्ञपरिहरणेनेत्यर्थः, तदा—प्राक् [illegible] इत्यर्थः, कोपाग्निः,—क्रोधानलः, सन्धुक्षितः,—सन्दीपितः, [illegible] [illegible] विकाराभावात् तदानीं धूमाच्छन्नतया स्थित इत्यर्थः। [illegible],—[illegible] इत्यर्थः, प्रज्वलितः,—ज्वालामालाव्याप्ततया पुनरुद्दीपित इत्यर्थः।

[illegible] निहन्तुं समुचितोपायनदानप्रस्तावेन विटं प्रणामयन्नाह, [illegible]—यदि—चेत्, [illegible],—[illegible] [illegible], [illegible],—[illegible], [illegible] [illegible], ("[illegible]" इति [illegible]) [illegible]—[illegible], तथा सूत्रशतैः,—[illegible], ["[illegible]" इति [illegible] [illegible], क्वचित् [illegible] दृश्यते, [illegible] [illegible] समाधेयः]

शकार। भावे! अकज्जाह गन्धे वि णत्थि, लक्खशी काबि णत्थि (प)। *

विट। उच्यतां तर्हि।

शकार। मालेहि वशन्तशेणिअं। †

विट। [कर्णौ पिधाय (फ)]।—

बालां स्त्रियञ्च नगरस्य विभूषणञ्च
वेश्यामवेश सदृश प्रणयोपचाराम्।
एनामनागसमहं यदि घातयामि
केनोडुपेन परलोकनदीं तरिष्ये? ॥ २३ ॥

* भाव! अकार्य्यस्य गन्धोऽपि नास्ति, राक्षसी कापि नास्ति।

† मारय वसन्तसेनाम्।

इति यावत्। ("भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम्" इत्यमरः)। अकार्य्यम्—अनुचितकार्य्यं, पापकर्म्म इत्यर्थः, वर्जयित्वा—विहाय, करोमि—विदधामि, गर्हितं कर्म्म विना सर्व्वमेव भवतः कृत्यं साधयितुमहं स्वीकरोमीत्यर्थः।

(प) राक्षसी कापि नास्तीति।—अकार्य्यं वर्ज्जयित्वेति विटप्रोक्तवाक्यात्, अकार्य्यं—सज्जनविगर्हितं कर्म्म इति विटाभिप्रेतमर्थमनवबुध्य, अकार्य्यं—कर्म्म अशक्यम्, अनार्य्यमित्येवमर्थमवगम्य, राक्षसी कापि नास्तीत्युक्त्या राक्षसीवधो हि दुःसाध्यः, अस्या वधस्तु न तथा, यत एषा किल वसन्तसेना, अतोऽस्या न भेतव्यमिति भावः प्रकटीकृतः। ["लक्खशी काबि" अत्र "लक्खलिआ वि" इति पठित्वा "रक्षितोऽपि" इति केचित्]।

शकारः। अहं ते मेडकं दइश्शं। अण्णं च,—विवित्ते (छ) उज्जाणे इह मालन्तं को तुम पेक्खिश्शदि ? *

विट।—

पश्यन्ति मां दशदिशो, वनदेवताश्च,
चन्द्रश्च, दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम्।
धर्मानिलौ च गगनञ्च तथाऽन्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृत-दुष्कृत-साक्षिभूता ॥ २४ ॥

* अहं ते उडुपं दास्यामि। अन्यच्च,—विविक्ते उद्याने इह मारयन्तं त्वां कः प्रेक्षिष्यते ?

दृश्यसे यद्यपि कुलकामिनीमिव पवित्रप्रणयवतीमित्यर्थः, अनागसम्—निरपराधाम्, एनाम्—वसन्तसेनाम्, घातयामि—मारयामि, तदा—साहसाकार्यानुष्ठान काले इत्यर्थः, केन उडुपेन—प्लवेन, किम्भूत तरणसाधनमवलम्ब्य इत्यर्थं, ("उडुपन्तु प्लव कोल" इत्यमरः) परलोकनदीं—परलोकपथमध्यवर्त्तिनीं सरितं, वैतरणीमित्यर्थः, तारं—अतिक्रमिष्यामि, तत उत्तीर्णो भविष्यामि ? न केनापि इत्यर्थः। निरपराधायाः अस्याः हनने परलोके नैव मे निस्तारः, तेन अचिरमेवाहं निरयगामी भविष्यामीति भावः। अत्र बालादिविशेषणानां साभिप्रायकतया परिकरोऽलङ्कारः, "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्राये परिकरो मतः" इति लक्षणात्। [[illegible]]। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(छ) उडुप—प्लवम्, "डोङ्गा" इति वङ्गभाषा। विविक्ते—निर्जने, ("विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः)।

शकार। तेण हि पडन्तोवालिदं (क) कदुअ मालेहि। *

विट। मूर्ख! अपध्वस्तोऽसि (ख)।

शकार। अधम्मभीलू एशे वुड्ढकोले। भोदु, थावलअं चेडं अणुणेमि। पुत्तका थावलका चेडा! शोवण्णखडुआइ (ग) दइश्शं। †

---

* तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय।

† अधर्मभीरुरेष वृद्धकोलः। भवतु, स्थावरकं चेटमनुनयामि। पुत्रक स्थावरक चेट! सुवर्णकटकानि दास्यामि।

“अत्र” शब्दो योज्यः) धर्मः—शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्यभाविफलसाधनभूतशुभादृष्टम्, अनिलः,—वायुः, एतौ चेत्यर्थः, गगनम्—आकाशश्च, तथा अन्तरात्मा—मनः, शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा वा, तथा भूमिः,—पृथ्वी च, मां—विटमित्यर्थः, पश्यन्ति—अवलोकयन्ति, (एतदुपलक्षणम्, तेन अनल-सलिल-यम-यामिनी-प्रभृतीनामपि कर्मसाक्षित्वं बोद्धव्यम्, तदुक्तं मिताक्षरायाम्,—“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥”), पापाचरणं केनापि कदापि गोपायितुं न शक्यते अद्य कल्पशतान्ते वा अवश्यमेव प्रकाशितं भविष्यतीति भावः। अत्र प्रस्तुतानां सर्वेषामेव दिग्-वनदेवता-चन्द्रादीनाम् एकया दर्शनक्रियया अभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता नाम अलङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २४॥

(क) पटान्तापवारितां—वस्त्रप्रान्तेन आच्छादितां, येन केऽपि न द्रष्टुं शक्ष्यन्तीति भावः।

(ख) अपध्वस्तः,—नीचवंशप्रसूतः, अथवा इहलोकात् परलोकाच्च अधःपतितः, धिक्कृत इति यावत्।

(ग) अधर्मभीरुः,—अधर्माचरणाद्भयशील इत्यर्थः। वुड्ढकोलः,—वृद्धशूकर [“वराह शूकरो घृष्टि कोल पोत्री” इत्यमरः। पृथ्वीधरेण “बुड्ढकोले” इत्यत्र “बुड्ढखोले” इति पठित्वा वृद्धखल्लाट इति व्याख्यातम्]। [illegible] इदानीन्तु [illegible], यथा—[illegible] “बुड्ढकोले” इति [illegible] सुवर्णकटकानि—स्वर्णवलयान्।

शकार.। अह तं भेडकं दइश्शं। अण्ण च,—विवित्ते (छ) उज्जाणे इह मालन्तं को तुमं पेक्खिश्शदि ? *

विट ।—

पश्यन्ति मां दशदिशो, वनदेवताश्च,
चन्द्रश्च, दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिलौ च गगनञ्च तथाऽन्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृत-दुष्कृत-साक्षिभूता ॥ २४ ॥

---

* अहं त उडुप दास्यामि। अन्यच्च,—विविक्ते उद्याने इह मारयन्तं कस्त्वां प्रेक्षिष्यते ?

वेश्यात्वे सत्यपि कुलकामिनीमिव पवित्रप्रणयवतीमित्यर्थ, अनागसं—निरपराधाम्, एनां—वसन्तसेनां, घातयामि—मारयामि, तदा—तादृशाकार्य्यानुष्ठाने कृते इत्यर्थ, केन उडुपेन—प्लवेन, किम्भूत तरणसाधनमवलम्ब्य इत्यर्थं, ("उडुपन्तु प्लव कोल" इत्यमर) परलोकनदीं—परलोकपथमध्यवर्त्तिनीं सरितं, वैतरणीमित्यर्थं, तरिष्ये—अतिक्रमिष्यामि, तत उत्तीर्णो भविष्यामि ? न केनापि इत्यर्थ । निरपराधाया अस्या हनने परलोके नैव मे निस्तार, तेन अवश्यमेवाहं निरयगामी भविष्यामीति भाव । अत्र बालादिविशेषणानां साभिप्रायकतया परिकरोऽलङ्कार, "उक्तिर्विशेषणै साभिप्रायै परिकरो मत " इति लक्षणात। [तरतेः भौवादिकस्य परस्मैपदित्वेनानुशिष्टतया तदनुशासनमुल्लङ्घ्य आत्मनेपदप्रयोगादत्र व्याकरणलक्षणहीनत्वरूप च्युतसंस्कारतादोष विज्ञेय]। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(छ) उडुप—प्लवम्, "डोङ्गा" इति वङ्गभाषा। विविक्ते—निर्जने, ("विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमर)।

"—कस्त्वां प्रेक्षिष्यते ?" इति शकारवाक्यस्योत्तर दातु सर्वथा जनानां कर्म्मसाक्षिभूततया स्थितान् शास्त्रोक्तान् देवादीन् निर्दिशति, पश्यन्तीति।—सुकृतदुष्कृतसाक्षिभूता,—पुण्यपापयो साक्षाद्द्रष्टार, [विशेषणमेतत् सर्वत्र कर्त्तृपदे यथायथं लिङ्गविभक्तिविपरिणामेनान्वेति] दश—दशसङ्ख्यका, दिश —ककुभ, वनदेवता,—आरण्यदेव्यश्च, [अत्र सर्वेभ्य कर्त्तृपदेभ्यश्चकार दर्शनक्रियाया प्रत्येकप्राधान्यद्योतक] चन्द्र,—निशाकरश्च, दीप्तकिरण,—भास्वरांशु, अयम्—परिदृश्यमान, दिवाकर,—सूर्य्यश्च, (मध्याह्ने सूर्य्यस्य गगनमध्यदेश अवस्थानात् एतेन निर्देशादत्र

शकार। तेण हि पडन्तोवालिदं (क) कदुअ मालेहि। *

विट। मूर्ख! अपध्वस्तोऽसि (ख)।

शकार। अधम्मभीलू एशे वुड्ढकोले। भोदु, थावलअं चेडं अणुणेमि। पुत्तका थावलका चेडा! शोवण्णखडुआइ (ग) दइश्शं। †

---

* तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय।

† अधर्मभीरुरेष वृद्धकोलः। भवतु, स्थावरकं चेटमनुनयामि। पुत्रक स्थावरक चेट! सुवर्णकटकानि दास्यामि।

(अयमष्टमी सौम्य) धर्म्मं—शास्त्रविहितकर्म्मानुष्ठानजन्यभाविफलसाधनमदृष्टम्, अनिलः—वायुः, एतौ चेत्यर्थः, गगनम्—आकाशञ्च, तथा अन्तरात्मा—मनः, शरीरान्तर्वर्त्ती जीवात्मा वा, तथा भूमिः—पृथ्वी च, मां—विटमित्यर्थः, पश्यन्ति—अवलोकयन्ति, (एतदुपलक्षणम्, तेन अनल-सलिल-यम-यामिनी-प्रभृतीनामपि कर्म्मसाक्षित्वं बोद्धव्यम्, तदुक्तं मिताक्षरायाम्,—"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥"), पापाचरणं केनापि कदापि गोपायितुं न शक्यते, अद्य अस्मत्कृतान्ते सा अवश्यमेव प्रकाशिता भविष्यतीति भावः। अत्र प्रस्तुतानां सर्वेषामेव दिग्-वनदेवता-चन्द्रादीनाम् एकया दर्शनक्रियया अभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता नाम अलङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २४॥

(क) पटान्तापवारिता—वस्त्रप्रान्तेन आच्छादिता, येन केऽपि न द्रष्टुं शक्ष्यन्तीति भावः।

चेट । अहं पि पलिहिश्शं । *

शकार । शोवण्णं दे पीढकं (घ) कालइश्शं । †

चेट । अहं पि उवविशिश्शं । ‡

शकार । शव्वं दे उच्छिट्टं (ङ) दइश्शं । §

चेट । अहं पि खाइश्शं । ¶

शकार । शव्वचेडाण महत्तलकं कालइश्शं (च) । **

चेट । भट्टके ! हुविश्शं । ††

शकार । ता मण्णेहि (छ) मम वअणं । ‡‡

चेट । भट्टके ! शव्वं कलेमि, वज्जिअ अकज्जं । §§

शकार । अकज्जाह गन्धे वि णत्थि । ¶¶

चेट । भणादु भट्टके । ***

शकार । एणं वशन्तशेणिअं मालेहि । †††

चेट । पशीददु भट्टके ! इअं मए अणज्जेण अज्जा पवहण-पलिवत्तणेण आणीदा । ‡‡‡

---

* अहमपि परिधास्यामि । † सौवर्णं ते पीठकं कारयिष्यामि ।

‡ अहमपि उपवेक्ष्यामि । § सर्वं ते उच्छिष्टं दास्यामि ।

¶ अहमपि खादिष्यामि । ** सर्व्वचेटानां महत्तरकं कारयिष्यामि ।

†† भट्टक ! भविष्यामि । ‡‡ तन्मन्यस्व मम वचनम् ।

§§ भट्टक ! सर्वं करोमि, वर्ज्जयित्वा अकार्य्यम् । ¶¶ अकार्य्यस्य गन्धोऽपि नास्ति ।

*** भणतु भट्टक । ††† एनां वसन्तसेनां मारय ।

‡‡‡ प्रसीदतु भट्टक । इयं मया अनार्य्येण आर्य्या प्रवहणपरिवर्त्तनेनानीता ।

(घ) पीठकम्—आसनम् ।

(ङ) उच्छिष्ट—भुक्तावशिष्टम्, "प्रसाद" इति बङ्गभाषा, शकारस्य राज-श्यालकतया चर्व्यचूष्यादिविविधस्वादुद्रव्याशित्वात् तद्भुक्तावशिष्टभक्षणं भाग्यमन्यमानेन तेन चेटस्य लोभप्रदर्शनं सङ्गतमेवेति बोध्यम् ।

(च) महत्तरक—प्रधानम् । कारयिष्यामि, राज्ञा इति शेष ।

(छ) मन्यस्व—स्वीकुरु इत्यर्थः ।

शकार। अले चेडा! तधावि ण पहवामि ? (ज) *

चेट। पहवदि भट्टके शलीलाह, ण चालित्ताह, ता पशीददु पशीददु भट्टके। भाआमि क्खु अहं। †

शकार। तुम मम चेडे भविअ कश्श भाआशि ? ‡

चेट। भट्टके! पललोअश्श। §

शकार। के शे पललोए ? ¶

चेट। भट्टके! शुकिद-दुक्किदश्श पलिणामे। (झ) **

शकार। केलिशे शुकिदश्श पलिणामे ? ††

चेट। जादिशे भट्टके बहुसोवण्णमण्डिदे। ‡‡

शकार। दुक्किदश्श केलिशे ? §§

---

* अरे चेट! तथापि न प्रभवामि ?

† प्रभवति भट्टकः शरीरस्य, न चारित्रस्य तत् प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टकः। बिभेमि खलु अहम्।

‡ त्वं मम चेटो भूत्वा कस्मात् बिभेषि ? § भट्टक! परलोकात्।

¶ कः स परलोकः ? ** भट्टक! सुकृतदुष्कृतयोः परिणामः।

†† कीदृशः सुकृतस्य परिणामः ? ‡‡ यादृशो भट्टको बहुसुवर्णमण्डितः।

§§ दुष्कृतस्य कीदृशः ?

(ज) प्रभवामि—प्रभुर्भवामीत्यर्थः, त्वदुपरि क्वापि किं मम क्वापि अधिकारो नास्ति? इति समुदितार्थः।

(झ) सुकृतदुष्कृतयोः,—पुण्यपापयोः, परिणामः,—परिपाकः, फलमिति [illegible] "[illegible]" इति न्यायात्, परिणामशब्दे [illegible] सुकृतदुष्कृत इति [illegible]। [illegible] पर —[illegible] [illegible] लोकः, [illegible] [illegible] [illegible] सुकृतदुष्कृतयोः परिण [illegible]

चेट। जादिशे ह्मगे पलपिण्ड-भक्खुके भूदे; ता अकज्ज (ञ) ण कलइश्शं। *

शकार। अले! ण मालिश्शशि? † [इति बहुविधं ताडयति]।

चेट। पिट्टदु भट्टके, मालेदु भट्टके, अकज्ज ण कलइश्शं, ‡—

जेण म्हि गब्भदाशे विणिम्मिदे भाअहेअ-दोशेहिं।
अहिअं च ण कीणिश्शं तेण अकज्जं पलिहलामि §॥ २५॥

वस। भाव! सरणागदम्हि। ¶

विट। काणेलीमातः! मर्षय, मर्षय। (ट) साधु स्थावरक! साधु,—

* यादृशोऽहं परपिण्डभक्षको भूतः, तदकार्य्यं न करिष्यामि।

† अरे! न मारयिष्यसि?

‡ पिट्टयतु (ताडयतु) भट्टकः, मारयतु भट्टकः, अकार्य्यं न करिष्यामि,—

§ येनास्मि गर्भदासो विनिर्म्मितो भागधेयदोषैः।
अधिकञ्च न क्रेष्यामि, तेनाकार्य्यं परिहरामि॥

¶ भाव! शरणागतोऽस्मि।

(ञ) परपिण्डभक्षकः,—परेषाम्—अन्येषां, पिण्डम्—आजीवनम्, अन्नग्रासमित्यर्थः, भक्षयति—अश्नाति इति परान्नभोजी इत्यर्थः, परदीयमानान्नोपजीवी इति यावत्। ["पलपिण्डभक्खुके" इत्यत्र "पलपिण्डपुट्ठके जादे" इति पाठे "परपिण्डपुष्टको जातः" इति संस्कृतम्]। अकार्य्यं—गर्हितं कर्म, पापफलकं कार्य्यमिति यावत्।

अकार्य्याकरणे हेतुमाह, येनेति।—येन—यस्मात् हेतोरित्यर्थः, भागधेयदोषैः,—पूर्व्वजन्माचरिताकार्य्यफलभूतदुरदृष्टपरिणतिवशादित्यर्थः, गर्भदासः,—आजन्मभृत्य इत्यर्थः, विनिर्म्मितः,—कल्पितः, विधिना इति शेषः, अस्मि—भवामि, तेन—तस्मात् हेतोरित्यर्थः, अकार्य्यं—निन्दितं कर्म, परिहरामि—त्यजामि, अधिकम्—एतस्मादपि गर्भदासत्वादतिरिक्तं, विषमफलप्रसूतभीषणनरकादिरूपमित्यर्थः, न क्रेष्यामि—आत्मकृतकर्म्मात्मकमूल्यदानेन ग्रहीष्यामि, अकार्य्यविनिमयेन गर्भदास्यादप्यधिकतरं घोरनरकपातादिरूपं दुरदृष्टपरिणामं न सञ्चिनोमि इति भावः। आर्य्या छन्दः॥ २५॥

(ट) मर्षय मर्षय—क्षमस्व क्षमस्व, क्रोधं परिहर इत्यर्थः, [illegible]

अप्येष नाम परिभूतदशो दरिद्रः
प्रेष्य परत्र फलमिच्छति, नास्य भर्त्ता ।
तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशं,
ये वर्द्धयन्त्यसदृशं, सदृशं त्यजन्ति ? ॥ २६ ॥

अपि च,—रन्ध्रानुसारी विषमः क्वतान्तो
यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।

स्थावरकस्य साधुचरितमुपवर्णयित् प्रसङ्गात् असदृशकर्म्मकारिणः जनान् उपालभते, अपीति ।—परिभूता—तिरस्कृता, सर्वैरेवावज्ञातेत्यर्थः, दशा—अवस्था यस्य सः दुरवस्थ इत्यर्थः दरिद्रः,—निर्द्धनः, स्वोदरस्यापि पोषणाय नियतव्याकुलमना इति भावः, प्रेष्यः—भृत्यः सन् अपि, ["प्रपूर्व्वकादिच्छने इष्यतेर्वा कर्म्मणि ण्यति रूप सन्धौ तु, अन्यावर्णात परयोः एषैष्ययोः वृद्धे, एवमैषैष्ययोः परयोः प्रस्यावर्णस्य लोपस्य च विधानात प्रेष्य इत्यपि पदान्तरं भवतीति बोद्धव्यम् । "नियोज्य किङ्कर. प्रेष्य भुजिष्य परिचारक" इत्यमरः] एषः,—चेट इत्यर्थः, परत्र—परलोके, फलं—निरवच्छिन्नसुखसन्ततिरूपम्, अथवा सद्गतिरूपमुदर्कमित्यर्थः, नाम—सम्भावनायाम् अव्ययम्, इच्छति—अभिलषति अस्य—भृत्यस्य, चेटस्य इत्यर्थः भर्त्ता—स्वामी, शकार इत्यर्थः, न, इच्छतीति शेषः तस्मात्—भृत्ये धर्म्मभयस्य प्रभौ तद्विपर्य्ययस्य च दर्शनादित्यर्थः, ये—जनाः असमीक्ष्यकारिणः किम्प्रभव इत्यर्थः, दैवहतका वा, असदृशम—अयोग्यम अपारलौकिककर्म्मकारिणमिति वा, वर्द्धयन्ति—वृद्धिं प्रापयन्ति ऐश्वर्य्यवन्त कुर्व्वन्तीत्यर्थः, तथा सदृशं—योग्यं, वृद्धिप्राप्त्युपयोगिनं जनमित्यर्थः,

श्रिय त्वदीया यदयं न भुङ्क्ते,
यदेतदाज्ञां न भवान् करोति ॥ २७ ॥

सौभाग्यासौभाग्यविधायक दैव तिरस्करोति, रन्ध्रेति ।—कृतान्त,—दैव, ("कृतान्तो ऽचेमकर्म्मणि सिद्धान्तयमदैवेषु" इति हेमचन्द्र) रन्ध्रानुसारी—छिद्रानुसन्धायी, दोष-मात्रदर्शीत्यर्थ, न तु गुणपक्षपातीति यावत, अन्यथा कथमेतमधना गुणशतालङ्कृत मतिधर्म्मपरायणमपि पूर्व्वकृतदुष्कृतलेशानुसन्धानतत्पर दुर्गते परां कोटिमुपनम्भयन् नियतमधर्म्मपरायणमपि शकार तदीयपूर्व्वकृतसुकृतलेशानुसन्धानेन सौभाग्यसीमां लम्भयामासेति भाव, (अथवा,—रन्ध्रानुसारी—दुर्गतानामेव छिद्रानुसन्धानात तेषां शतनिर्य्यातनपटीयानिति भाव, "छिद्रेष्वनर्था बहुली भवन्ति" इति दर्शनात। विपन्ना एव जना अनर्थशतमुपभुञ्जते, न तु सम्पन्ना, तेषां दोषशतसद्भावेऽपि तत फलभोगस्य सर्व्वथाऽदर्शनात्) अत एव विषम,—विपरीत, अविचारक इत्यर्थ, (यद्वा,—दैवममन्यमानमार्य्यजनविगर्हिताकार्य्यकारिणं शकार सदुपदिशन् दैवस्य विषमत्वमुपपादयति ।—विषम,—फलानुमेयतया विपरीत, धार्म्मिकस्य बहुल-गुणवतोऽपि पूर्व्वकृतदुष्कृतलेशवशात क्लेशशतावाप्ति, अधार्म्मिकस्याकार्य्यकारिण पूर्व्वकृतसुकृतलेशवशादेव प्रभुत्वादिसुखावाप्तिश्च दैवप्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यां सम्भवति, एतेनैश्वर्य्यमदमत्तस्य शकारस्य अपकार्य्यकरणे नियतमेव छिद्रान्वेषी कृतान्त प्रति कूली भविष्यति, तेन च सर्व्वमिदं प्रभुत्वादिकमचिरेणैव कालेन विलयं यास्यति इति व्यज्यते)। कृतान्तस्य विषमत्वे हेतुमाह, यदिति ।—यत—यस्मात, अस्य—चेटस्य, परलोकभीरो साधोरिति भाव, दास्य—किङ्करत्व, परपिण्डोपजीवित्वमिति यावत, तव च—अकार्य्यकारिण स्त्रीवधोद्यतस्य शकारस्य इति भाव, ईश्वरत्व—प्रभुत्व, दैवेन कृतमिति शेष, यत्—यस्मात, अयं—चेट, त्वदीयां—शकारसम्बन्धिनीं, श्रियम—ऐश्वर्य्यं, न भुङ्क्ते—नानुभवति धार्म्मिकतया प्रभुयोग्योऽयं तव सम्पत्तिं यत न प्राप्नोति इत्यर्थ प्रभुत्वेनेति भाव, यत—यस्मात, भवान्—त्वं, शकार इत्यर्थ, एत दाम्नाम्—एतस्य—चेटस्य, आज्ञाम्—आदेशं, न करोति—न पालयतीत्यर्थ, भृत्य भावेनेति भाव, धार्म्मिकत्वेन प्रभुयोग्योऽपि अयं यत तव सम्पत्तिं नोपभुङ्क्ते, अधार्म्मिकत्वेन अस्य दासयोग्योऽपि भवान् यदस्य आदेशं न पालयति तदेतत दैवस्य न केवलम् अविमृश्यकारित्वम्, अपि तु अविवेककृत पक्षपातोऽपीति भाव इत्याशय । अत प्रथमपादगतवाक्यार्थं प्रति अपरपादत्रयवाक्यार्थानां निष्पादकत्वेन हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कार । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मिलनादुपजातिं वृत्तम् ॥ २७ ॥

शकार। [स्वगतम्] अधम्मभिलुए वुड्ढखोडे, पललोअभिलू एशे गब्भदाशे, हग्गे लट्टिअशाले कश्श भाआमि (ठ) वल-पुलिशमणुश्शे? [प्रकाशम्] अले गब्भदाशे चेडे! गच्छ तुम, ओवलके पविशिअ वीशन्ते एअन्ते (ड) चिट्ठ। *

चेट। जं भट्टके आणवेदि। [वसन्तसेनामुपसृत्य] अज्जए! एत्तिके मे विहवे (ढ)। † [इति निष्क्रान्तः]।

शकार। [परिकर (ण) बध्नन्] चिट्ठ वशन्तशेणिए! चिट्ठ, मालइश्शं। ‡

विट। आः! ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि? (त) [इति गले गृह्णाति]।

---

* अधर्मभीरुको वृद्धशृगालः, परलोकभीरुरेष गर्भदासः, अहं राष्ट्रियश्यालः कस्मात् बिभेमि वरपुरुषमनुष्यः? अरे गर्भदास चेट! गच्छ त्वम्, अपवारकं प्रविश्य विश्रान्त एकान्ते तिष्ठ।

† यत् भट्टक आज्ञापयति। आर्ये! एतावान् मे विभवः।

‡ तिष्ठ वसन्तसेने! तिष्ठ, मारयिष्यामि।

(ठ) अधर्मभीरुकः,—अधर्माचरणाद्भीत इत्यर्थः। कस्माद्बिभेमि—कस्मात्? न कस्मादपि मे त्रासहेतुरस्ति इत्यर्थः।

(ड) अपवारके—गृहविशेषे, (यवनिकामध्ये इति केचित्, "स्वल्पधिरपवारकः" "आच्छादने सम्विधानमपवारणमित्युभे" इत्युभयत्रैवामरः अपवारकशब्द-[illegible] अपहर्त्तेति च इत्यर्थे कर्त्तरि वुञ्, अपवारकशब्दस्यादि [illegible])। एकान्ते—एकस्मिन् पार्श्वे, निर्जने इत्यर्थः, [illegible]

शकार। [भूमौ पतति] भावे भट्टकं मालेदि!! * (थ)
[इति मोहं नाटयति। चेतनां लब्ध्वा]।—

शव्वकालं मए पुट्टे मंशेण अ घिएण अ।
अज्ज कज्जे शमुप्पण्णे, जादे मे वेलिए कधं? † ॥ २८ ॥

[विचिन्त्य स्वगतम्] भोदु, लद्धे मए उवाए। दिण्णा बुड्ढ-खोडेण शिलशालणशण्णा, ता एदं पेशिअ वशन्तशेणिअं मालइश्शं। एव्वं दाव। (द) [प्रकाशम्] भावे। जं तुमं मए भणिदे,

---

* भावो भट्टकं मारयति॥—

† सर्वकालं मया पुष्टो मांसेन च घृतेन च।
अद्य कार्य्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिकः कथम्?॥

‡ भवतु, लब्धो मया उपायः। दत्ता वृद्धशृगालेन शिरश्चालनसंज्ञा, तदेतां प्रेष्य

(थ) भट्टक—भट्टारक, प्रभुमित्यर्थः, मामिति शेषः। "भावे भट्टकं मालेदि" इत्यत्र "भावे भट्टके मालीअदि" इति पाठे—"भाव! भट्टकः मार्य्यते" इति संस्कृतम्। एतन्मते "भाव" इति सम्बोधनात्, "भट्टकः" उक्ते कर्म्मणि प्रथमा। मार्य्यते इति कर्म्मणि लट्]।

विटकृतां निर्भर्त्सनामधिगम्य शकारः विटस्याकृतवेदित्वं दर्शयन्नाह, सर्व्वकालमिति।—सर्व्वकालम्—सकलं समयमभिव्याप्य, अनुदिनमित्यर्थः, मया—शकारेणेत्यर्थः, मांसेन—सुस्वादुना आमिषेण, तथा घृतेन—सर्पिषा, च पुष्टः,—वृद्धिं नीतः, परिपोषित इत्यर्थः, विट इति शेषः, अद्य—इदानीम्, आत्मनः वर्गे इत्यर्थः, कार्य्ये—प्रयोजने समुत्पन्ने—उपस्थिते सति इत्यर्थः, कथ—किमर्थं, मे—मम, वैरिकः,—अयम्, [वैरिरेव इति वैरिकः इति वैरिशब्दात् स्वार्थे कन्] जातः,—भूतः? प्रत्युत मद्दत्तसुभोज्यपरिवर्द्धितशरीरस्य ते, मदीयकार्य्यकाले एवंविधमप्रियानुष्ठानमकृतज्ञता परिचायकतया अतीवानुचितमिति तात्पर्य्यम्। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २८॥

(द) शिरश्चालनसंज्ञा—शिरसः,—मम मस्तकस्य चालनेन—करेण [illegible] गृहीत्वा आन्दोलनेनेत्यर्थः, शिरसः अधोनमनेन उन्नमनेन चेति यावत, संज्ञा—ज्ञानं, बुद्धिस्फूर्त्तिरित्यर्थः, दत्ता—सम्पादितेत्यर्थः, विटेनेति शेषः, मम [illegible] शिरः [illegible] मत्वा विट इदं नीं [illegible] एतां नवीनामुद्भावनां शक्तिं दत्तवानिति तात्पर्य्यम्, शकारवक्तृत्वमेतत् शास्त्रमोहोद्दीपकं वचनं [illegible] तदस्माद्वृद्ध[illegible]

तं कध हग्गे एव्व वड्डकेहिं गल्लक्कप्पमाणेहिं (ध) कुलेहिं जादे अकज्जं कलेमि? एव्वं एदं अङ्गीकालावेदुं मए भणिदं। ❈

विट।—

किं कुलेनोपदिष्टेन, शीलमेवात्र कारणम्।
भवन्ति सुतरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः॥ २८॥

वसन्तसेनां मारयिष्यामि। एवं तावत्। भाव। यत्त्वं मया भणितं, तत्कथमहमेवं वृहद्भिः गल्लकप्रमाणैः कुलैर्जातोऽकार्यं करोमि? एवमेतदङ्गीकारयितुं मया भणितम्।

व्याख्यातं, नो चेदेव तदा, विटस्य प्राक् शिरश्चालनादर्शनात् यथाश्रुतव्याख्या न समीचीनतया सङ्गच्छतीति बोद्धव्यम्। [केचित्तु "पेशिश" इति प्राकृतस्य "पिश" इति संस्कृतम् इत्याहुः]। एवं तावत्—एवमेव भवतु, एतदेव समीचीनमिति वा।

(ध) गल्लकप्रमाणैः,—गल्लकः,—चषकसमानार्थकपानपात्रविशेषः, पत्रपुटो वा, तस्य प्रमाणमिव—परिमाणमिव प्रमाणं येषां तैः, तत्सदृशैः, अतिसङ्कीर्णैरित्यर्थः, [क्वचित् "गल्लक" इत्यत्र "मल्लक" इति पाठः तस्य मल्लक इति संस्कृतम्, "मल्लिका पत्रपुटिका तया कुलस्य महत्त्वं मौर्ख्यादुपमिनोति" इति पृथ्वीधरधृता प्राचीनटीका, वयन्तु—नारिकेलशस्यसाराधारभूतायाः कठिनायाः त्वचः समुद्गकः एवात्र मल्लक-शब्देन सम्यक्तया आभातीति मन्यामहे। कुलैरित्यत्र विवक्षावशात् सप्तम्यास्थाने तृतीया, एकत्वे बहुत्वञ्च बोद्धव्यं, कुले इत्यर्थः]। अत्र "कुले समुद्रप्रमाणे" इति वक्तव्ये, यत् "गल्लकप्रमाणैः" इत्युक्तम्, तत् "अपार्थमक्रमं व्यर्थम्" इत्याद्युक्तशकारवचनलक्षणात् बोद्धव्यम्।

न हि कुलं लोकानां सद्व्यवहारनियामकं भवति, किन्तु स्वीयः स्वभाव एव, इत्यावेदयितुमाह, किमिति।—अत्र—कार्याकार्यकरणाकरणविनिर्णयविषये, कुलेन—वंशेन, उपदिष्टेन—कथितेन, किं—किं प्रयोजनम्? अत्र वंशगौरवकीर्तनं साधुत्वानियामकतया अनावश्यकमेव इत्यर्थः, तर्हि किं नियामकमित्याकाङ्क्षायामाह—शीलं—स्वभावः, ("शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इति कोषः) एव, कारणं—मूलं भवतीति शेषः। एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति, तथा हि, सुक्षेत्रे—उर्वरायां भूमौ, कण्टकिद्रुमाः—कण्टकादिकण्टकयुक्तद्रुमाः, सुतरां—अतिशयेन, स्फीताः,—[illegible]—वर्धन्ते। [illegible] यथा कण्टकिद्रुमाः दारुणा भवन्ति, तद्वत् [illegible] दुर्जनाः [illegible], ...

शकारः। भावे! एशा तव अग्गदो लज्जाअदि, ण मं अङ्गीकलेदि। ता गच्छ, थावलअ-चेडे मए पिट्टिदे गदे वि एशे पलाइअ गच्छदि, ता तं गेह्णिअ आअच्छदु भावे। * (न)

विटः। [स्वगतम्]—

अस्मत्समक्षं हि वसन्तसेना
शौण्डीर्यभावान्न भजेत मूर्खम्।

---

* भाव। एषा तवाग्रतो लज्जते, न मामङ्गीकरोति। तद्गच्छ, स्थावरक चेटो मया पिट्टितो (ताडितो) गतोऽपि एष पलाय्य गच्छति, तस्मात्तं गृहीत्वा आगच्छतु भाव।

वर्गोदाहरणम् अकिञ्चित्कर, सौशील्यमेव अनुचितानाचरणे कारणमिति भाव। अत्र कुलस्य सुचैलेन, शकारस्य च कण्टकिद्रुमैः सार्द्धं साम्यस्य प्रणिधानगम्यत्वात साधर्म्येण दृष्टान्तो नामालङ्कार। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २९ ॥

(न) तव अग्रत.—त्वत्समक्षमित्यर्थ। अङ्गीकरोति—स्वीकरोति, रमण-रङ्गेण इति शेष, महाऽनुभवं भवन्त पुरत अवलोक्य, रक्ताऽपि सती लज्जया मा दयात्वेन न भजत इति भाव'। एष स्थावरकचेटो मया पिट्टितो गत अपि पलाय्य गच्छति इत्यन्वय, पलाय्य—पलायनं कृत्वा, [परापूर्वकस्यायत इत्यस्य ल्यपि रूप, रस्य च लत्वमभिधानादिति वेदितव्यम्] मदनुमतिमगृहीत्वैवासौ सक्रोध ममाधि-कारात पलायत, पुनन एष्यति इति सम्भावयामि, अत भवान् तमानेत सत्वर यातु इति समुदितार्थ। वसन्तसेनाजिघांसुरय दुष्टशकार स्वीयकामार्त्तत्वप्रख्यापनव्याजेन एवमुक्त्वा विट देशान्तर प्रेरयति इति वेदितव्यम। अपीति सम्भावनायामव्ययमिति ज्ञेयम्। ["पिट्टिदे गदेवि एशे" इत्यत्र "पिट्टिदे गद्देव विअ ण" इति पाठम् सम्यक् आभाति, तथात्वे, यत स्थावरकचेट गर्दभ इव ताडित, अत एव स पलाय्य गच्छतीत्यन्वय]।

एवंविध शकारभाषित छलकृतमित्यनवगत्यैव कृतमति विट, कुलजा इव वसन्तसेना मत्समक्षाश्रिततया मम समक्ष सञ्जातलज्जा अस्मिन् स्वाभिलाष तं न प्रकाशयतीति मन्यमान एतस्मात् स्थानादपसर्तुकाम आह, अस्मदिति।—वसन्तसेना, शौण्डीर्यभावात्—उदारत्वभावसम्पन्नत्वादित्यर्थ, उदारस्वभावा तथा चाद्दताक्ष

तस्मात्करोम्येष विविक्तमस्या
विविक्तविस्रम्भरसो हि कामः ॥ ३० ॥

[प्रकाशम्] एवं भवतु, गच्छामि।

वस। [पटान्ते (प) गृहीत्वा] णं भणामि सरणागदम्हि। *

विट। वसन्तसेने। न भेतव्यं, न भेतव्यम्। काणेलीमातः। वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः (फ)।

शकार। एव्वं मम हत्थे एशा णाशेण चिट्ठदु। †

---

* ननु। भणामि शरणागताऽस्मि। † एवं मम हस्ते एषा न्यासेन तिष्ठतु।

शाखिनो भूत्वाऽपि "कथमहम् इदानीम् अर्थलोभेन तृणावधीरितशकारं, एतं विटस्य समक्षं भजामि किम्" इत्यवबोधयितुमिवेति भावः, अस्मत्समक्षं—मम सन्निधौ मूर्खं —सदसद्विवेकविरहितम्, अत तादृशविदग्धरमणीरमणानर्हमित्यर्थः, शकारमिति शेषः, न भजेत—सेवेत, सुरतरङ्गेन शकारं न प्रीणीयादित्यर्थः, तस्मात्—मत्समक्षं भजनास्वीकारात् इत्यर्थः, एषः,—अहम्, अस्याः,—वसन्तसेनायाः, विविक्तं—विजनत्वं, करोमि—विदधामि, मदपसरणेनास्याः निर्बाधं निधुवनसङ्गतं समाधयामीत्यर्थः, हि —यतः, कामः,—मदनः, सुरतसम्भोगो वा, विविक्ते—विजने, यः विस्रम्भः,—विश्वासपूर्वकरहस्यव्यापारः, तस्मिन्, रसः,—अनुरागः यस्य तादृशः, विजनेषु एव कामः प्रसरतीति तात्पर्यम्, यद्वा—विविक्ते—जनसञ्चाररहिते देशे, यः विस्रम्भः, —अशङ्कितया अवस्थानात् उभयोः यः निर्बाधसुरभोगविश्रामः इत्यर्थः, तेन उपभुज्यमानः इति शेषः, रसः,—रस्यमानः स्वादः इत्यर्थः, निरतिशयसुखसन्ततिप्रद इत्यर्थः, तदात्विकः इति विदग्धलब्धोऽयं, अनुचितचेतोऽवस्थामाप्त्वैव रतिरसः कम्यक्तया अनुभवितुं यदा शक्यते तदा कर्तव्यमेव मया, अतोऽधुना इतः अपसर्तव्यमिति विटस्याभिप्रायः। अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। उपजाति वृत्तम्। ३०।

(प) पटान्ते—वस्त्रप्रान्ते, विटस्येति शेषः।

(फ) न्यासः—इदमिति निक्षिप्तं द्रव्यम् [illegible]

विट । सत्यम् ?

शकार । शच्चं । * (व)

विट । [किञ्चिद्गत्वा] अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम्; तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । (भ) [इति एकान्ते (म) स्थितः]।

शकार । भोदु, मालइश्शं, अधवा कवड-कावडिके एशे बम्हणे बुड्ढखोडे कदावि ओवालिद-शलीले गडिअ, शिआले भविअ, हुलुभुलिं (य) कलेदि, ता एदश्श वञ्चणा-णिमित्तं एव्व दाव कलइश्शं । [कुसुमावचयं कुर्वन्नात्मानं मण्डयति]। बाशू ! बाशू ! वशन्तशेणिए ! एहि । †

विट । अये ! कामी संवृत्तः; हन्त निर्वृतोऽस्मि । गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः]।

---

* सत्यम् ।

† भवतु मारयिष्यामि, अथवा कपटकापटिक एष ब्राह्मणो वृद्धशृगालः कदाऽपि अपवारितशरीरो गत्वा, शृगालो भूत्वा कपटं करोति ? तदेतस्य वञ्चना-निमित्तमेव तावत् करिष्यामि । बासु ! (बाले !) बासु ! (बाले !) वसन्तसेने ! एहि ।

(व) शाकारभाषाया नाश-न्यासशब्दयोरेकाकारतया प्रयोगदर्शनात्, "णाशेध" इत्यस्य "विनाशेन तिष्ठतु" इत्यर्थमाभिप्रेत्यैव शकारेणोक्तमतः, अतो नास्य मिथ्या वादित्वमिति ध्येयम् । कविनाऽप्यत्र वसन्तसेनानिधनसम्पर्कोदन्तजातमिदं एव प्रारभ्यत इति सामाजिकेभ्यः विज्ञापयितुमेतत् सेङ्गितमुपन्यस्तमिति बोद्धव्यम् ।

(भ) नृशंसः,—क्रूरः, घातुक इत्यर्थः, ("नृशंसो घातुकः क्रूरः" इत्यमरः)। एनां—वसन्तसेनाम् । अपवारितशरीरः,—प्रच्छादितदेहः, अन्तराले स्थित्वा व्यवधापितविग्रहः सन् इत्यर्थः । चिकीर्षितं—कर्तुमिष्टम् अभिलषितं कर्म इत्यर्थः ।

(म) एकान्ते—निर्जने, एकस्मिन् पार्श्वे इत्यर्थः ।

(य) कपटकापटिकः,—अतीव मायावीत्यर्थः, [कपटाचरणं शीलमस्येत्यर्थे कपटशब्दात् "शीलम्" (४।४।६१ पा०) इति सूत्रेण शीलार्थे ठक्] अत्यन्तकपटव्यवहारी इति यावत्, अत्र कपटशब्दस्य पुनरुक्तत्वेन कथितपदत्वदोषः शकारवक्तृत्वात् सोढव्यः ।

शकारः। सुवण्णअं देमि, पिअं वदेमि,
पडेमि शीशेण शवेट्टणेण।
तधावि मं णेच्छशि ? शुद्धदन्ति !
किं शेवअं कष्टमआ मणुश्शा: ॥ २१ ॥ *

विटः। को एत्थ सन्देहो। † [अवनतमुखो सचूर्णक "खलचरित" इत्यादि श्लोकद्वयं पठति]।

---

* सुवर्णकं ददामि प्रियं वदामि, पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन।
तथाऽपि मां नेच्छसि शुद्धदन्ति ! किं सेवकं कष्टमया मनुष्याः ॥

† कोऽत्र सन्देहः।

अपवारितविग्रहो भूत्वा विटश्चेत् ममापकार्यं पश्येत् तदाऽयं महान्तं विघ्नमुत्पादयेदिति विभाव्य तं वञ्चयितुमिदानीं वसन्तसेनाया स्वीयं फलकृतानुरागं दर्शयति सुवर्णकमिति।—सुवर्णकं—सुवर्णालङ्कारं, सुवर्णमुद्रां वा, [सुवर्णमेव इति सुवर्णकं सुवर्णशब्दात् स्वार्थे कन्] ददामि—यच्छामि, प्रियं—मधुरवचनमिति यावत् वदामि—कथयामि, सवेष्टनेन सोष्णीषेण, किरीटभूषितेनेत्यर्थः, शीर्षेण—मस्तकेन पतामि—आत्मानं निक्षिपामीति भावः, तव पादयोरिति शेषः पादयोः मस्तकं संस्थाप्य त्वाम् अनुनयामीति फलितार्थः हे शुद्धदन्ति।—शोभनदन्ते! तथाऽपि—ईदृशानुनये क्रियमाणेऽपि इत्यर्थः, सेवकं—परिचारकं, माम्—शकारमित्यर्थः किं—कथं न इच्छसि?—कामयसे? तव छन्दानुवर्त्तने एवं यदा निरन्तरमनुतिष्ठति मयि ते निर्दयव्यवहारः सर्व्वदा अनुचित एवेति भावः, एवं चाटुकर्मणापि वसन्तसेनायाः प्रसादमलभमानः शकारः निर्वेदं प्रकटयति कष्टमया इत्यादि।—तथा हि मनुष्याः—मानवाः कष्टमयाः—क्लेशप्रधानाः,

खलचरित ! निकृष्ट ! जातदोष
कथमिह मां परिलोभसे धनेन ? ।
सुचरित-चरित विशुद्धदेह
न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥ ३२ ॥

सत्यपि सेवककामनाऽपरिपूरणरूपस्य तृतीयपादगतविशेषार्थस्य सोपपत्तिकत्वकरणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । उपजाति वृत्तम् ॥ ३१ ॥

अलिरिति वनात् कमलं "गुणिषु गुणज्ञो रमते नागुणिषु हि तस्य परितोषः । अलिरेति वनात् कमलं न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥" इति न्यायात्, सतां सत्सु एव अनुरागः साहजिकः, न तु निर्गुणेषु, इति असति त्वयि मेऽनुरागः सतरामस्वाभाविक इति मामधिगन्तुं तवेदं धनलोभप्रदर्शनं विफलमिति सद्याः आह, खलेति ।—हे खलचरित ।—खलस्य—दुर्जनस्य, चरितमिव चरितं—स्वभावः यस्य तादृश । निकृष्ट ।—नीच । (अथवा, —हे खल । इति पृथगामन्त्रणपदं, तथा, चरितेन—स्वभावेन, पापकर्मणा वा, निकृष्ट ।—नीच ।) त्वं जातदोषः,—समुत्पन्नपापः, निरपराधाया मम जिघांसया इति भावः, निखिलदोषैकभूमिरिति वाऽर्थः, अथवा जातेः—जनने, दोषः,—अपवादः, यस्य सः, जारज इत्यर्थः, तथाभूत सन्नपि, इह,—अस्मिन्, त्वां प्रति प्रणयप्रदर्शनविषये इत्यर्थः, धनेन—अकिञ्चित्करेण अर्थेन, मां—गुणवदेकसेव्यां वसन्तसेनामित्यर्थः, कथं—किमर्थं, परिलोभसे—प्रलोभयसि ? तुच्छेन धनेन गुणवज्जनभाजः मम प्रलोभनं व्यर्थमिति भावः, एतमेवार्थमप्रस्तुतोऽन्यासेन प्रसाधयति, सुचरितेति ।—मधुपाः,—भ्रमराः, प्रकृतार्थापेक्षया भ्रमर्यः वा, [नायिका इति ध्वनिः, मधुपाः मधुपाश्च इति विग्रहेण 'पुमान् स्त्रिया" (१।२।६७ पा०) इति सूत्रात् एकशेषे मधुपा इति पदं सिद्धम्, तथा चात्र मधुपीतुल्याया वसन्तसेनायाः कमलतुल्यं चारुदत्तं, मधुपतुल्यस्य च चारुदत्तस्य कमलतुल्यायां वसन्तसेनायामस्त्यासक्तिरित्यनुरागमाप्रदर्शनमव्याहतमेव, अतोऽत्र साम्यप्रदर्शने लिङ्गविपर्यासजनितदोषो न करणीय इति] सुचरितचरितं—सुचरितं—सद्वृत्तं, चरितं—जनमनोहरणरूपं कार्यं येन तादृशं, [पक्षेऽपि इति ध्वनिः, तत्पक्षे तु,—सु—सम्यक् इत्यर्थः, चरितं—कृतं, सत्कर्मानुष्ठितं चरितं, चरितं—स्वभावः येन तथोक्तं, दारिद्र्यदशायामप्यनतिक्रान्तसन्मार्गमिति, ...] —सुचरितं,—सज्जनं, तस्य चरितमिव चरितं—स्वभावः यस्य तं, ... (पुरुषपक्षे तु—अपापमित्यर्थः) ... उदकमित्यर्थः] विशुद्धदेहं—निर्मलाकारं, (पुरुषपक्षे तु—...) यथा गुणवदनुरागिणि ... —पद्मं, न हि—नैव, परित्यजन्ति—उज्झन्ति,

यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान् दरिद्रोऽपि ।
शोभा हि पणस्त्रीणां सदृशजन-समाश्रयः कामः ॥ ३२ ॥

मकरन्दसम्भारपरिपूर्णं कमलं विहाय कुसुमान्तरं न गच्छन्ति, तथा गुणानुरक्ता अहमपि विशिष्टसद्गुणगणोदारं चारुदत्तमुपेत्य भवादृशमन्यं कुपुरुषं नाश्रयामि इति भावः । [लुभने लुभ्यतेश्च परस्मैपदित्वेन "से" इति आत्मनेपदप्रयोगस्य, तथा तौदादिकत्वेन उपधागुणस्य चाननुशिष्टत्वात्, "परिलोभसे" इति पदं व्याकरणलक्षणहीनतया च्युतसंस्कृतिदोषदुष्टमवधातव्यम्, "परिलुभसि" "परिलोभयसे" इति वा पदं साधुतया सङ्गच्छते "आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचित्" इत्यनुशासनानुसारेण कथञ्चित् आत्मनेपदसिद्धावपि तुदादिगणीयत्वेन गुणस्यासम्भवत्वं सुस्थितमेव । "भ्वादेराकृतिगणत्वात् लोभति इत्यप्याहुः" इति दैवादिकधातुपाठविवृतौ दीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां केचिदित्यभिधाय मतमुपन्यस्तं, तन्मतानुसरणे नास्य च्युतसंस्कारता दोषदुष्टत्वं वेदितव्यम् । वस्तुतः केऽपि व्याकरणगणपाठेषु तौदादिकदैवादिकव्यतिरिक्तस्य लुभतेः परस्मैपदिनः अदर्शनात् अस्य प्रोक्तदोषदुष्टत्वमाक्रान्तमित्यवधातव्यम् । अत्र सामान्यादप्रस्तुतात् मधुपानां कमलपरित्यागाभावरूपात् विशेषस्य प्रस्तुतस्य वसन्तसेनायाः चारुदत्तपरित्यागाभावरूपस्य गम्यत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा स्वच्छचरितादिसमस्तविशेषणपदानां साभिप्रायकानां प्रकृतार्थपोषकाभिप्रायेण प्रयोगात् परिकरालङ्कारश्चेति, अनयोः तिलतण्डुलवत् अन्योन्यनिरपेक्षतया स्थितेः संसृष्टिरिति बोध्यम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अवि अ, सहआर-पादवं सेविअ पलास पादव अङ्गी-करिस्सं ? * (र)

शकारः। दाशीए धीए। दलिद्दचालुदत्ताके शहआलु पादवे कडे, हगे उण पलाशे भणिदे ॥ किंशुके वि ण कडे। एव्वं तुमं मे गालिं देन्ती (ल) अज्ज वि तं ज्जेव चालुदत्तकं शुमलेशि। †

---

* अपि च सहकारपादपं सेवित्वा पलाशपादपमङ्गीकरिष्यामि ?

† दास्याः पुत्रि। दरिद्रचारुदत्तक सहकारपादपः कृतः, अहं पुनः पलाशो भणितः ॥ किंशुकोऽपि न कृतः। एवं त्वं मह्यं गालिं ददती अद्यापि तमेव चारुदत्तकं स्मरसि ?

माना स्वानुरूपे प्रणयिनि प्रणयिन्यो भवन्ति, तदा तासां छुण्यासोऽपि वृत्तिर्भूषणमेव भवतीति भावः। अत्र वारवनितासामान्यस्य अनुरूपप्रणयानुरागजनितशोभात्मकस-रूपसामान्येन वारवनिताविशेषवसन्तसेनायाः कुलशीलवत्त्वेन स्वानुरूपतया दीन पुरुषचारुदत्तसेवायाः करणीयत्वेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर न्यासोऽलङ्कारः। आर्या वृत्तम् ॥ २३ ॥

(र) सहकारपादपम्—अतिसौरभादिगुणान्विताम्रतरुम्, ("आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः" इत्यमरः)। पलाशपादपं—किंशुकवृक्षं, गन्ध शून्यतया निर्गुणमिति भावः। "देखिन पलाशपुष्प अति मनोहर। गन्ध विना केवा तार करे समादर॥" इति वङ्गीयगाथाऽनुसारतः अस्य भावोऽवगन्तव्यः। अङ्गी करिष्यामि—आश्रयत्वेन अभ्युपगमिष्यामि, प्रणयित्वेन स्वीकरिष्यामीत्यर्थः। अत्र अप्रस्तुताभ्यां सहकारपलाशाभ्यां प्रस्तुतयोः चारुदत्तशकारयोरभिधानात् अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कृतिः।

(ल) अथ पलाशकिंशुकयोरेकपर्यायकत्वेऽपि "पलं मांसमश्नाति" इति पलाशः,—राक्षसः, इत्येवमर्थं बुद्ध्वा शकारेण "एव्वं तुमं मे गालिं देन्ती" इत्युक्तम्। गालिं ददती—आक्रोशं कुर्वती इत्यर्थः, [गालयति इत्यस्मात् चौरादिकात् गलतेर्वा भौवादिकात् गलधातोः इनि कृते गालिशब्दः पुंसि शापे आक्रोशे चार्थे दृश्यते, अत ईकारान्तस्त्रियां "गाली" इति संस्कृते प्रयोगः समर्थतः ...]।

वस। हिअअगदो ज्जेव किंत्ति ण सुमरीअदि ? * (व)

शकार। अज्ज वि दे हिअअगदं तुमं च शमं ज्जेव मोडेमि। (श) ता दलिद्द-शत्थवाहअ-मणुश्श-कामुकिणि ! चिट्ठ चिट्ठ। †

वस। भण भण, पुणो वि भण, सलाहणिआइं एदाइं अक्खराइं। ‡ (ष)

शकार। पलित्ताअदु दाशीए पुत्ते दलिद्द-चालुदत्तके तुमं। §

वस। परित्ताअदि, जदि मं पेक्खदि। ¶

---

* हृदयगत एव किमिति न स्मर्यते ?

† अद्यापि ते हृदयगतं त्वाञ्च सममेव मोटयामि। तद्दरिद्र-सार्थवाहक-मनुष्य-कामुकि ! तिष्ठ तिष्ठ।

‡ भण भण पुनरपि भण, श्लाघनीयानि एतान्यक्षराणि।

§ परित्रायतां दास्याः पुत्रश्चारुदत्तकस्त्वाम्।

¶ परित्रायते यदि मां प्रेक्षते।

(व) किमिति न स्मर्यते ?—कथं विस्मर्यते ? इत्यर्थः। इदानीमदृष्टस्यापि सततं चिन्तनात् तस्य विस्मरणासम्भवादिति भावः।

(श) अद्यापि—इदानीमपि इत्यर्थः, ... यौवनदर्पेण कामसाहसेन ... अनुष्ठानवदेवेति यावत्। हृदयगतं—हृदयान्तर्वर्तिनं चारुदत्तमिति शेषः। त्वाञ्च—भवतीञ्च। सममेव—एक-पदे ..., मोटयामि—हन्मि चूर्णयामि इत्यर्थः [मोटयति ...]। ... इदानीं हृदयगत, ... इति ... ।

शकार ।—किं शे शक्के वालिपुत्ते महिन्दे
लम्भापुत्ते कालणेमी शुबन्धू ? ।
लुद्दे लाआ दोणपुत्ते जडाऊ
चाणक्के वा धुन्धुमाले तिशङ्कू ? * ॥ ३४ ॥

अधवा एदे वि दे ण लक्खन्ति । (स) †—

* किं स शक्रो वालिपुत्रो महेन्द्रो रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः ।
रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुश्चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुः ? ॥

† अथवा एतेऽपि त्वां न रक्षन्ति ।—

विपन्ना मामद्रक्ष्यच्चेत् तदा नूनं महासत्त्वोऽसौ मामरक्षिष्यदिति वसन्तसेनाऽभिप्रायमवगम्य, का कथा दुर्बलस्य चारुदत्तस्य, शक्रादयो महावीरा अपि मदीयक्रोधाग्नेस्त्वां रक्षितुं न शक्नुवन्ति इत्याह, किमिति ।—सः,—चारुदत्त इत्यर्थः, शक्रः,—इन्द्रः, किम् ? (किमिति सर्वैरेव कर्तृपदैरन्वेति) वालिपुत्रः,—अङ्गदः, अथवा वाली पुत्रो यस्य इति शक्रविशेषणम् । अथवा महेन्द्रः,—देवेन्द्रः, (शक्रमहेन्द्रयोरेकपर्यायकत्वेऽपि नीचपात्रशकारोक्तत्वात् नासङ्गतोऽयं प्रयोग इति बोध्यम्), यद्वा,—महेन्द्रः,—महैश्वर्यशाली, वालिपुत्र इत्यन्वयः, रम्भापुत्रः,—रम्भानामाप्सरस्तनयः, कालनेमिः,—रावणमातुलो राक्षसविशेषः, हिरण्यकशिपुपुत्रः दैत्यविशेषो वा, (यथा,—"कालनेमिं दुराधर्षं रक्षः परमदुर्जयम् । चतुरास्यं चतुर्दंष्ट्रमष्टनेत्रं भयावहम् ॥" इति रामायणम्, तथा "आत्मानमिह सञ्जातं जानन् प्राग् विष्णुना हतम् । महाऽसुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥" इति श्रीमद्भागवतम्), सुबन्धुः,—तन्नामा दैत्यः, राजविशेषो वा, रुद्रः,—शिवः, राजा—नृपतिः, द्रोणपुत्रः,—अश्वत्थामा, जटायुः,—गरुडात्मजः पक्षिविशेषः, चाणक्यः,—नन्दवंशोच्छेदकः विष्णुगुप्तापरनामकः ब्राह्मणः, धुन्धुमारः,—बृहदश्वपुत्रः कुवलयाश्वनामकः राजविशेषः, वा—अथवा, त्रिशङ्कुः,—स्वनामख्यातः सूर्यवंश्यः राजविशेषः ? भवतीति शेषः, किमिति पूर्वेणान्वयः, तथ वसन्तभयाच्चारुदत्तश्चेत् उक्तानां प्रसिद्धवीराणामेकतमोऽभविष्यत्, तदा मन्ये स निर्भयो मम त्वामरक्षिष्यदिति, किन्तु तस्यातिदुर्बलस्य एतेषामन्यतमत्वाभावात् मत्करस्थाम् सुतरामवश्यंभावीति भावः । शालिनी वृत्तम्, "मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः" इति लक्षणात् ॥ ३४ ॥

(स) उक्तवीरेषु कथञ्चित् सम्भावित स्वरूपात् वसन्तसेनाऽऽश्रितजनस्यपि दर्शन

चाणक्केण जधा शीदा मालिदा भालदे जुए ।

एव्व दे मोडइश्शामि, जडाऊ विअ दोवदिं * ॥ ३५ ॥

इति ताडयितुमुद्यत] ।

वस । हा अत्ते ! कहिं सि ? हा अज्जचारुदत्त ! एसो जणो असम्पुण्ण-मणोरहो ज्जेव विवज्जदि । ता उड्ड अक्कन्दइस्सं, अधवा वसन्तसेणा उड्ढं अक्कन्ददि त्ति लज्जणीअं क्खु एद । (ह) णमो अज्जचारुदत्तस्स । †

* चाणक्येन यथा सीता मारिता भारत युगे ।
एव त्वा मोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥

† हा मात ! कुत्रासि ? हा आर्य्यचारुदत्त ! एष जनोऽसम्पूर्णमनोरथ एव विपद्यते । तदूर्द्धमाक्रन्दिष्यामि, अथवा वसन्तसेना ऊर्द्धमाक्रन्दतीति लज्जनीय खल्वेतत । नम आर्य्यचारुदत्ताय ।

इदानी निराकर्त्तु पक्षान्तरमाह, अथवेति ।—एतेऽपि—पूर्व्वोक्ता अतिप्रसिद्धा वीरत्वख्याति हर्षेण वहन्त शकारादयोऽपि, न रक्षन्ति—परित्रातु न शक्नुवन्ति, मत्तोऽनधिकबलतया प्राक् कथञ्चित् सम्भावितम् एतेषा त्वद्रक्षासामर्थ्यमपि सम्प्रति नास्तीत्येवाहमनुमिनोमीति भाव ।

वसन्तसेनाया निधिवार्त्तविषया शकार तन्निर्य्यातनप्रकारमाह, चाणक्येनेति ।—भारत युगे—महाभारतीयकथासम्बद्धकाले, द्वापरान्ते कलिप्रारम्भे चेत्यर्थ, (पृथ्वीधरम् 'भारतावच्छिन्ने समये' इति व्याचख्यौ) सीता—जानकी, यथा चाणक्येन—चन्द्रगुप्तसचिवेन विष्णुगुप्तेन, मारिता—विनाशिता, (विष्णुगुप्तेन नवनन्दाना विनाश चकार, तदुन्मत्तमयमुक्ति) तथा जटायु,—पक्षिविशेष, द्रौपदीम्—द्रुपदात्मजा-

शकार । अज्ज वि गब्भदाशी तश्श ज्जेव पावश्श णाम गेह्णदि ? । [इति कण्ठे पीडयन्] शुमल गब्भदाशि ! शुमल । *

वस । णमो अज्जचारुदत्तस्स । †

शकारः । मल गब्भदाशि ! मल । ‡ [नाट्येन कण्ठे निपीडयन् मारयति] ।

वस । [मूर्च्छिता निश्चेष्टा पतति] ।

शकार । [सहर्षम्] ।—

एदं दोशकलण्डिअं अविणअश्शावाशभूदं खलं
लत्तं तश्श किलागदश्श लमणे कालागदं आअदम् ।
किं एशे शमुदाहलामि णिअअं बाहूण शूलत्तणं
णीशाशे वि मलेइ अम्ब शुमला शीदा जधा भालदे § ॥ ३६ ॥

* अद्यापि गर्भदासी तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति ? स्मर गर्भदासि ! स्मर ।
† नम आर्यचारुदत्ताय । ‡ म्रियस्व गर्भदासि ! म्रियस्व ।
§ एतां दोषकरण्डिकामविनयस्यावासभूतां खलां
रक्तां तस्य किलागतस्य रमणे कालागतामागताम् ।
किमेव समुदाहरामि निजकं बाह्वोः शूरत्वम् ?
निश्वासेऽपि म्रियते अम्बा, सुमृता सीता यथा भारते ॥

आत्मनैव प्रत्याख्यातस्य नीचस्य शकारस्याग्रत इदानीं महासत्त्वचारुदत्तानुरागिण्या अभिमानिन्या वसन्तसेनाया अस्मात् भिया प्राणरक्षणार्थमार्त्तवत् उच्चैः क्रन्दनं कृतं दौर्बल्यप्रकाशकत्वेन अतीव लज्जाकरमिति भावः, अतः, प्राणत्याग एव वरं, न त्वशरणवदाक्रन्दनमिति तात्पर्यम् ।

स्त्रीघातपातकी अपि शकारः, कापुरुषवत् तस्या वधप्रभूतं स्ववीर्यातिशयं प्रकटयितुमाह, एतामिति ।—करण्डिका—वंशादिविरचितपात्रभेदः, दोषाणां—दुष्टव्यवहाराणां, करण्डिका ताम्, दोषाकरभूतामित्यर्थः, अविनयस्य—दुर्नीतेः, आढ्यपुरुषेषु अनासक्तिरूपासौजन्यदर्शनादिति भावः, आवासभूताम्—वासस्थानरूपाम्, अविनयनिकेतनामित्यर्थः, खलाम्—क्रूरस्वभावाम्, आगतस्य—पूर्वमुक्तागमनस्य, तस्य—चारुदत्तस्य इत्यर्थः, रमणे—रमणायामित्यर्थः, कालागतामागताम्, आगताम्—उपस्थिताम्, रक्ताम्—तदनुरागिणीम्, किमेव—कुत्र एवमित्यर्थः, ("बाहो

इच्छन्त मम णेच्छसि त्ति गणिआ लोसेण मे मालिदा,
सुण्णे पुप्फकलण्डके त्ति सहसा पाशेण उत्तासिदा ।

इच्छन्तं मां नेच्छसीति गणिका रोषेण मे मारिता,
शून्ये पुष्पकरण्डके इति सहसा पाशेन उत्त्रासिता ।

सम्भाव्ययो किल" इत्यमरः) कालागता—कालेन—महाकालेन, मृत्युना वा, आगताम्—आनीताम्, [अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र गमधातुः । "काली मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः" इति मेदिनी] कालप्राप्ताम् इत्यर्थः, अकस्मात् कृतान्तसमस्य मम हस्ते पतितत्वात्, एताम्—वसन्तसेनामित्यर्थः हत्वेति शेषः, एषः,—अहम्, निजक—स्वकीयम्, बाह्वोः,—भुजयोः, शूरत्वम्—वीर्य्यं, पराक्रममिति यावत्, किं समुदाहरामि ?—प्रकटयामि ? प्रकाशयामीत्यर्थः, शूरशिरोमणेर्मम अबला स्त्रीवधेन बाहुवीर्य्यख्यापनम् अनावश्यकमिति भावः । वधस्य अनायाससाध्यत्वेन वसन्तसेनायाः दुर्बलत्वं प्रकटयन्नाह, निश्वासेऽपीति ।—यस्य अम्बा—माता, वसन्तसेना इति भावः, (गणिकायाः पूर्व्वमुपभोग्यत्वं याच्यमानायां मातृत्वकथनं हास्यरसानुकूलमेव शकारोक्तिः), यथा भारते—महाभारतीयोपाख्याने, सीता—जानकी, सुमृता—सुष्ठु मृता, तथा निश्वासेऽपि—मम निश्वासपातेऽपि, म्रियते—प्राणैः विमुच्यते इत्यर्थः मम बाहुवीर्य्यं दूरे तिष्ठतु, वसन्तसेना मदीयनिश्वासपातमपि न सहते, ममाधिकबलत्वात् तस्याश्च अतिसौकुमार्य्यादिति भावः । ["अम्बइ कुन्ती" इत्यत्र "अम्ब इयं ममता" इति पाठान्तरे—"म्रियते इयञ्च मुक्ता" इत्यत्र [illegible]] । रामादिभिरभीक्ष्णं पराजिते राक्षसकुले, सीतावधवार्त्तामुपश्रुत्य [illegible] रामादयः दुःखात् निवर्त्स्यन्ति मरिष्यन्ति वा इति सम्भाव्य, एकदा इन्द्रजिता [illegible] मायाविद्यया मायामयी सीता विरचय्य वानरसैन्यानां समक्षं तां निकृत्य [illegible] रामादयो वानरा एतां तदैव मृतामगिरन्, शकारेण रामायणकथाया [illegible] महाभारतीयेति उक्तत्वात् [illegible] हास्यरसोद्रेकः [illegible] सुतरां भवति ।

[illegible] ॥ २८ ॥

शे वा वञ्चिद-भादुके मम पिदा मादेव शा दोवदी
जे शे पेक्खदि णेदिश ववशिदं पुत्ताह शूलत्तण * ॥ ३७ ॥

भोदु, सम्पद वुड्ढखाडे आगमिश्शदि त्ति, ता (क) ओग्गलिअ चिट्ठामि । † [इति तथा करोति] ।

---

* स वा वञ्चित-भ्रातृको मम पिता मातेव सा द्रौपदी
कीऽसौ पश्यति नेदृश व्यवसित पुत्रस्य शूरत्वम् ॥

† भवतु, साम्प्रत वृद्धशृगाल आगमिष्यतीति, ततोऽपसृत्य तिष्ठामि ।

इति पाठ समीचीन , न इच्छति इति हेतोरिति तदर्थ] शून्ये—निर्जने इति यावत्, पुष्पकरण्डके—तदाख्ये राजदत्तमदीयजीर्णोद्याने, उत्त्रासिता—भयं प्रापिता, पूर्व्वमिति शेष , गणिका,—वेशाङ्गना, वसन्तसेना इति यावत्, सहसा—हठात्, रोषेण—क्रोधेन हेतुना, पाशेन—रज्जुरूपेण भुजेन इत्यर्थ , पीडयित्वा इति शेष , मे—मया, [मे इति तृतीयाविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्यय, वामनाचार्य्यसम्मत वा, अन्येषाञ्चाचार्य्याणा मते मे इति आदेशस्य तृतीयाया विभक्तावदर्शनात् इति वेदितव्यम्] इति—इत्थ, कथितप्रकारेणेति यावत्, मारिता—नाशिता । इदानी स्वपौरुषस्य स्वजनैरदृष्टतया तेषा वञ्चितत्वमुपवर्णयति, स वा इति ।—वञ्चित भ्रातृक ,—वञ्चित ,—प्रतारित , भ्राता येन तादृश , सहोदर वक्ष्यमाण यो हि तदीय सर्व्वमेव न्याय्य धनमात्मसात् कृतवानिति तदर्थ , वञ्चकचूडामणिरिति यावत्, स ,—प्रसिद्ध:, मम पिता—जनक , द्रौपदी—द्रुपदनन्दिनी इव, [द्रौपद्या पञ्च पाण्डवा भर्त्तार आसन्, तया सार्द्ध साम्यकथनात् मूर्खेण शकारेण स्वमातु सर्व्वोपभोग्यत्व स्वेनैव प्रकटीकृतम्, पञ्चलिङ्गच्चतयोनिकाना हि शास्त्रप्र वेश्यात्वेन निर्द्धारितत्वात्] सा—सर्व्वेष्वेव भुजङ्गेषु प्रसिद्धा, माता वा—जननी च इत्यर्थ , मम पिता वञ्चक माता च चरित्रहीना, अह पुन तयोरनुरूप पुत्र इति भाव , ए असौ—मम पिता तथा द्रौपदीसदृशी माता, पुत्रस्य—तनयस्य, ममेति यावत्, व्यवसितम्—अनुष्ठित, प्रयोगत प्रकाशितमित्यर्थ , ईदृश—स्त्रीविनाशरूपम, [एतेन स्वभ्रातृमात्रवञ्चकात् पितु स्वस्वामिप्रतारणेन कलुषितचारवाया मातुरपि शकारस्य श्रेष्ठ्याधिक्य व्यज्यते] शूरत्व—शौर्य्य, न पश्यति—नावलोकयत, अतस्तौ नदृष्ट कर्म नाविगतौ, दृष्टस्याद्यस्मादद्यनादिति भावार्थ । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(क) तत ,—तस्मात्, अत परन्तर्य ।

[प्रविश्य चेटेन सह विट]।

विट। अनुनीतो (ख) मया स्थावरकश्चेट। तद् यावत् काणेलीमातरं पश्यामि। [परिक्रम्यावलोक्य च] अये। मार्ग एव पादपो निपतित। अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता। भो पाप! किमिदमकार्यमनुष्ठितं त्वया? तवापि पापिनः पतनात् स्त्रीवधदर्शनेनातीव पातिता वयम्। अनिमित्तमेतत्, यत् सत्यं वसन्तसेनां प्रति शङ्कितं मे मनः, सर्वथा देवताः स्वस्ति (ग)

(ख) अनुनीत,—सन्तोषित, शान्तवाक्यप्रयोगेण असन्तुष्टोऽयं सन्तुष्टः कृतः इत्यर्थ।

(ग) मार्गे—पथि। पादप —वृक्ष। अनेन—पादपेन इत्यर्थ। व्यापादिता—मारिता। पाप—पापाचार! इत्यर्थ, [पाप इति वृक्षसम्बोधनम्। वृक्षेण वात्याघातेन पतता कयाचित् स्त्रिया तत्तलमधितिष्ठन्त्या वध अनुष्ठित, विवादे एतद्धि मृतस्त्रीशरीरं पश्चालोकयतां राजपुरुषाणां वचनेन वसन्तसेनैव चारुदत्तेन मारिता इति प्राड्विवाकानां निर्णयो भविष्यतीति भाव्यर्थ अनेन समूचित इति वेदितव्यम्]। तवापि इति।—अत्र अपिशब्द वयमित्यनेन सम्बध्यते, तेन वयमपीत्यर्थ। अतीव पातिता,—अतिशयपातित्यं प्रापिता, निरयं गमिता इत्यर्थ, त्वं केवलमेक एव न पतित, वयमपि त्वयैव सह अत्र पतिता इति अपिशब्दार्थ; पापाचरणवत् पापानुष्ठानदर्शनस्यापि पातित्यजनकतया शास्त्रसिद्धत्वादिति भाव। [अत्र हि केवलम् अपमृत्युदर्शनजनितपातित्येन वयमेव न पतिता, अपि तु निखिलगुणविभूषिताया निरपराधाया वसन्तसेनाया शकारकृतेनायथाजीवननाशय-कारिकारेण समधिकमिव विपर्यस्ता दुर्जनस्यास्य सहचारित्वेन परम्परया सह-कारित्वेन च ब्रह्मस्त्रीपातित्यादिदोषदुष्टा इहलोकात् परलोकाच्च पातिता स्म इत्यपरो व्यञ्जित]। अनिमित्त—अशुभसूचकमिदम्। यत—यत, अनि

करिष्यन्ति। [शकारमुपसृत्य] काणेलीमातः! एवं मया अनुनीतः स्थावरकश्चेटः।

शकार। भावे! शाअदं दे? पुत्तका थावलका चेडा! तथावि शाअदं? *

चेट। अध इं। †

विट। मदीयं न्यासमुपनय।

शकार। कीदिशे णाशे? ‡

विट। वसन्तसेना।

शकार। गदा। §

विट। क्व?

शकार। भावश्श ज्जेव पिट्ठदो (घ)। ¶

विट। [सवितर्कम् (ङ)] न गता खलु सा तया दिशा।

शकार। तुमं कदमाए दिशाए गडे? **

विट। पूर्वया दिशा।

शकार। शा वि दक्खिणाए गडा। †† (च)

विट। अहं दक्षिणया।

---

* भाव! स्वागतं ते? पुत्रक स्थावरक चेट! तथापि स्वागतम्?

† अथ किम्?

‡ कीदृशो न्यासः?

§ गता।

¶ भावस्यैव पृष्ठतः।

** त्वं कतमया दिशा गतः?

†† साऽपि दक्षिणया गता।

दुर्जनहस्ते न्यासभूतत्वेन संस्थापनात् पतत एवाहं नितरां सञ्जीवने संशयाक्रान्तोऽस्मीति भावः। सर्वथा—सर्वतोभावेन। स्वस्ति—मङ्गलम्, [एतेन दैवानुकूल्यादेव स्थावरकस्य भित्त्वा साहाय्येन मृतकल्पाऽप्यसौ पुनः जीविष्यतीति ध्वनितः]।

(घ) पृष्ठतः,—पश्चादित्यर्थः।

(ङ) सवितर्कं—ससन्देहं, स्वमनसि विचार्येत्यर्थः।

(च) अनयोस्तथा मरणं सूच्यते, यमसदनस्य दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तमानत्वात् इति भावः।

शकार । शा वि उत्तलाए । *

विट । अत्याकुलं कथयसि, न शुध्यति मे अन्तरात्मा ;(छ) तत् कथय सत्यम् ।

शकार । शवामि भावश्श शीश अत्तणकेलकेहिं पादेहिं, ता शाहावेहि (ज) हिअअं , एशा मए मालिदा । †

विट । [सविषादम्] सत्यं त्वया व्यापादिता ?

शकार । जइ मम वअणे ण पत्तिआअशि, ता पेक्ख पढम लट्ठिअशालशण्ठाणाह शूलत्तणं । ‡ (झ) [इति दर्शयति] ।

विट । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । [इति मूर्च्छितः पतति] ।

---

* साऽपि उत्तरया ।

† शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम् , तत् स्थापय हृदयम्, एषा मया मारिता ।

‡ यदि मम वचने न प्रत्येषि, तत्पश्य प्रथमं राष्ट्रियश्यालसंस्थानस्य शूरत्वम् ।

(छ) अत्याकुलम्—असम्बद्धमित्यर्थः , अपराधिन इव पौर्वापर्यसम्बन्धरहितं यथा तथेति भावः । शुध्यति—विशुद्धमिति इत्यर्थः , प्रसीदतीति यावत् । अन्तरात्मा—मन इत्यर्थः , अत्याकुलभाषणमेवाप्रसन्नताया हेतुरित्यवधातव्यम् ।

(ज) आत्मीयाभ्याम्—स्वकीयाभ्याम्, पादाभ्याम्—चरणाभ्याम्, भावस्य—तव इत्यर्थः , शीर्षम्—उत्तमाङ्गम्, शपे—प्रतिज्ञां करोमि, तव मस्तकं मत्पादाभ्यां स्पृष्ट्वा शपथं करोमि इत्यर्थः , तुभ्यमिति चतुर्थ्यन्तपदमूहनीयम्, लोके हस्ताभ्यां पुत्रादिशरीरस्पर्शनेन शपथकरणं प्रसिद्धम्, इह तु पादाभ्यां शीर्षमिति शकारस्य मूर्खोक्तिः । [भौवादिकस्य शपधातोः परस्मैपदित्वात् शप उपालम्भे (वा०) इति शपथार्थे आत्मनेपदविधानाद् आत्मनेपदप्रयोगः सर्वथा साधुः । स्वाभिप्रायज्ञापनार्थे [illegible] [illegible] इत्यपि [illegible], शीर्षमित्यत्र [illegible] [illegible] भावस्य [illegible] कर्मणि "हृदयम्" इतिपदं तु [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]—[illegible], [illegible] [illegible] मा

शकार। हो हो, उवलदे (ञ) भावे। *

चेट। शमश्शशदु शमश्शशदु भावे। अविचालिअं (ट) पवहणं आणन्तेन ज्जेव मए पढमं मालिदा। †

विट। [समाश्वस्य सकरुणम्] हा वसन्तसेने।—

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रतिः
हा हाऽलङ्कृतभूषणे! सुवदने! क्रीडारसोद्भासिनि!।
हा सौजन्यनदि! प्रहासपुलिने! हा मादृशामाश्रये!
हा हा! नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः॥ ३८॥

* हो हो, उपरतो भाव।

† समाश्वसितु समाश्वसितु भाव। अविचारित प्रवहणमानयतैव मया प्रथम मारिता।

(ञ) उपरत,—मृत।

(ट) अविचारितम्—अनवहित यथा तथा, अनवगतविशेषमित्यर्थ। यतो मया प्राक् प्रवहण सम्यक् न परीक्ष्य वसन्तसेना अस्य घातकस्य हस्ते निक्षिप्ता, अत अहमेवास्या वधे निदानमिति चेटस्याशय।

शकारमुखात तत्कृतवसन्तसेनावधवृत्तमवगत्य मर्माहतो विट तद्गुणकीर्तनपुर-सर विलपन्नाह, दाक्षिण्योदकेति।—चूर्णकस्यसम्बोधनान्तवसन्तसेनापदमाध्याहार्य इत्यवगन्तव्यम्। सर्वत्र हा इति हेति च मर्माधिकविदसूचकमव्ययम्। दाक्षिण्य—सारल्यमेव, औदार्यमेव वा, उदक—जल, तस्य वाहिनी—नदी, प्रवाहिणी इत्यर्थ, विगलिता—विशुष्का, विनष्टा इत्यर्थ, तव नाशादिदानीं दाक्षिण्यमिह लोकाद्विलुप्तमिति भाव, रति,—कामपत्नी, वसन्तसेनारूपिणी इत्यर्थ, ("रति स्मरप्रियाया च रागे सुरतगुह्ययो" इति हेमचन्द्र) स्वदेश—निजदेश स्वर्लोकमिति यावत्, याता—गता, अन्तर्हिता विनष्टा इत्यर्थ, यद्यपि रति स्वर्लोकवासिनी, तथापि सा एतावन्तमेव कालमेवावसदित्यस्यामहि वसु, त्वयि च मृतायां सा अधन्यानस्मान् परित्यज्य स्वावासमेव प्रयाता इति भाव, अतो रतिरूपैवासीत् [illegible] न कल्पितमिति वेदितव्यम्। अलङ्कृतभूषणे।—भूषणम्—अलङ्कार, अलङ्कृत—[illegible] यस्या तत्सम्बुद्धौ, [आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठान्तस्य पूर्वनिपात] [illegible]

सौन्दर्येण अलङ्कारालङ्कारस्वरूपे इत्यर्थः, सुवदने !—सुमुखि ! क्रीडायां—केलौ, यः रसः—अनुरागः, तस्य उद्भासिनि !—प्रकाशिके ! हा सौजन्यनदि !—सुजनताख्य-जलप्रवाहतरङ्गिणि ! प्रकृष्ट—मधुर ईषद्विकसिताधरशोभो इत्यर्थः हासः—हास्यम् एव पुलिनं—सैकतं, जलवेष्टितजलोत्थितभूभाग इत्यर्थः यस्याः तादृशि ! (हासस्य शुभ्रत्वेन वर्णनस्य कविसमयसिद्धत्वात् जलोत्थितशुभ्रवालुकामयपुलिन-प्रदेशस्य च धावल्यात्, तद्गुणसाम्यादेव हि हास्यस्य मुखमण्डलमध्यवर्त्यधरगतस्य जलपरिवेष्टितजलोत्थितभूभागरूपपुलिनाभेदेनाध्यासः, स च वसन्तसेनाया नदीत्वा-रोपहेतुरिति वेदितव्यम्)। हा मादृशां—मत्सदृशानां, विटजनानामित्यर्थः, आश्रये !—धनदानादिना पोषणात् आश्रयभूते इत्यर्थः, (मादृशामित्युपलक्षणं, सर्वेषामेव विपन्नानामनुरागिणां जनानामिति वेदितव्यम्) हा—हता इदानीं लोका इति भावः न केवलं रतिरेका एव गता, तत्प्रियसहचरस्य कामस्य सौभाग्यभाग्यनिचयश्च नष्ट इव प्रजाता इत्याह हतेति।—हा हा मन्मथस्य—कामस्य, सौभाग्यान्येव—हावभाव-विलासादिभिः नायिकाऽलङ्कारैः प्रकटितानि सौन्दर्याण्येवेत्यर्थः पण्यानि—विक्रेय-द्रव्याणि तेषाम् आकर,—स्थानम् आधारभूत इत्यर्थः विपणिः—पण्यवीथिका ('विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः) क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः, नश्यति—नाशं प्राप्नोतीति। त्वयि गतायां भुवनादस्मात् दाक्षिण्यं, कुसुमलाभनीयाङ्गसङ्गम् अनिर्वच-नीयलावण्यं भूषणमयवसितं, क्रीडासुरतसुखं रमणीयं निभृतमवसितं, शृङ्गारैकरसं सौजन्यं, अभीष्टसुरभिसुखशोभिसमधुरस्मितम्, आश्रितवात्सल्यं, मनसिजमनोहरविपणिः कामसौभाग्यस्य सर्वमेवैतत् युगपत् विलुप्तमित्यहो किं कष्ट-तरमितोऽस्तीति भावः करुणोऽत्र रसः, "अलङ्कृतभूषणे" इत्यादिभिः प्रतीयमानः शृङ्गारोऽस्याङ्गम्। यद्यपि "करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः" इत्यनेन विरुद्धरसयोरङ्गाङ्गिभावो न युज्यते, तथापि 'विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचने-ऽपि वा' इत्यादिना तत्परिहारः, "अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूरु-जघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः॥" इत्यादिवत् स्वीकरणीयः, अतोऽत्र रसवद-

[सास्रम्] कष्टं भोः ! कष्टम् !—

किं नु नाम भवेत् कार्य्यमिदं येन त्वया कृतम् ? ।
अपापा पापकल्पेन नगरश्रीर्निपातिता ॥ ३९ ॥

[स्वगतम्] अये ! कदाचिदयं पाप इदमकार्य्यं मयि सङ्क्रामयेत् ? (ठ) भवतु, इतो गच्छामि । [इति परिक्रामति] ।

शकारः । [उपगम्य धारयति] ।

श्रृगालत्वयोस्तादात्म्याध्यासात् निरङ्गरूपकम्, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

अकारणमस्या वधेन न केवलं स्त्रीवधरूपपापमेवोत्पन्नम्, अपि तु नगरशोभानाशकृतं महदकार्य्यमप्याचरितमित्याह, किमिति ।—येन—यादृशेन, अतिनिष्ठुरेणेत्यर्थः, त्वया—भवता, कृतम्—अनुष्ठितम्, इदं—वसन्तसेनाहननं, किं नाम—किमाख्यं, कार्य्यं—कृत्यं, भवेत्—स्यात्, नु—अहो, अहेतुकमिदमसामान्यलावण्याया स्त्रिया हननं कदाऽपि कुत्रापि पुरा कैरपि नानुष्ठितम्, अतस्तदुदाहरणं कुत्राप्यदृष्टचरम्, सरभसात् लोकाचाराज्ञाभीरुणा त्वया यदभिनवहननमाचरितम्, तदतीवविस्मयकरम्, अतोऽहमेतत् तर्कयितुमपि न पारयामीत्याशयः, पापकल्पेन—द्वितीयेन मूर्त्तिमता पापेनेत्यर्थः, त्वया इति शेषः, [पापादीषदूनः पापकल्पः इति पापशब्दादीषदूनार्थे "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" (५ । ३ । ६७ पा०) इति कल्पप्प्रत्ययः] । अपापा—पापलेशरहिता, निरपराधा इत्यर्थः, नगरश्रीः,—नगरस्य—उज्जयिन्याः, श्रीः,—शोभा, निपातिता—विनाशिता, वसन्तसेनावधे न केवलं स्त्रीवधपापमुत्पन्नम्, अपि तु नगरस्य शोभाऽपि नष्टेति भावः, "कष्टं भोः ! कष्टम्" इति प्राक्तनचूर्णकेनान्वयः, नास्तीतः परं किञ्चित्कष्टकरमस्माकमिति तु तत्त्वम् । अत्र निरपकृतभेदायामुपमेयभूतायां वसन्तसेनायाम् उपमानभूतायाः नगरश्रियः तादात्म्येनाध्यासात् रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

(ठ) अये इति स्मरणार्थकमव्ययम्, ("अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च इति मेदिनी) उद्बोधकान्तरवशात् शकारस्य वञ्चकत्वं स्मृत्वा "अये" इत्युक्तवान् । पापः,—पापाचारी, शकार इत्यर्थः, इदमकार्य्यं—स्त्रीवधरूपं दुष्कर्म इत्यर्थः । मयि सङ्क्रामयेत्—मां प्रापयेत्, मयि आरोपयेदित्यर्थः, स्वयं हत्वाऽपि सञ्चरणशीलेन विटेनैव इयं मारिता, न तु मया, इति कथनमस्यापि कदाचित् सम्भवतीति यावत् ।

विट। पाप! मा मा स्प्राक्षीः। अलं त्वया,(ङ) गच्छामि अहम्।

शकार। अले! वशन्तशेणिअं शअं ज्जेव मालिअ मं दूशिअ कहिं पलाअशि? शम्पदं ईदिशे हग्गे अणाधे पाविदे। * (ढ)

---

* अरे! वसन्तसेनां स्वयमेव मारयित्वा, मां दूषयित्वा कुत्र पलायसे? साम्प्रतमीदृशोऽहमनाथः प्राप्तः।

(ङ) मा मा स्प्राक्षीः —न मां स्पृश इत्यर्थः, ["मा मा स्प्राक्षीः" इति पाठे—अत्यन्तनिषेधे माशब्दस्य द्विवचनं, मामिति शेषः। मा स्प्राक्षीरिति स्पृश्धातोः माङ्योगात् "माङि लुङ्" (३।३।१७५ पा०) इति लुङ्, तथा "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा०) इति अडागमनिषेधश्च, माङि लुङ्प्रयोगस्य सार्व्वकालिकस्य वैकल्पिकविधानात् यदि लोड्लङादयः तात्कालिकप्रत्ययाः स्युरित्याचार्य्याः केचनाहुः दोषितास्तु,—माङ्योगे लुङ् एव, यत्र तु लोड्लङादयः प्रयोगाः माङ्योगे दृश्यन्ते, तत्र का गतिः? तत्र तु नायं माङ् अपि तु माशब्दः तत्समानार्थक एव इति समादधते, वैकल्पिकविधानेनैवोपपत्तौ एतत्समाधानं सूत्रकारमतमनुसृत्यैवोक्तमिति अत्र काशिका,—"माङ्युपपदे धातोर्लुङ्प्रत्ययो भवति। सर्व्वलकारापवादः। मा कार्षीत्, मा हार्षीत्। कथं मा भवतु, तस्य पापं मा भविष्यतीति, असाधुरेवायम्। अविदाम् अङिदपरो माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः", अस्यार्थो अस्तु चेत्यपि एङि अन्वत् इव पदान्तरं भवतीति वेदितव्यम्]। अलं त्वया—त्वया मे न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, त्वत्कोऽपि न स्थास्यामीति भावः। [त्वदेति वारणार्थकालम्शब्दयोगे तृतीया]।

विट । अपध्वस्तोऽसि । (ग)

शकार ।—

अत्थ शदं देमि शुवण्णअं दे कहावणं देमि शवोडिअं दे ।
एशे दुश्शद्दाण फलक्कमे मे शामण्णए भोदु मणुश्शआण ॥ ४० ॥

ग अथाम् शत ददामि सुवर्णक ते कार्षापण ददामि सपीपण ते ।
एष दु शब्दाना फलक्रमो मे सामान्यको भवतु मनुष्यकाणाम् ॥

समुदितार्थ , अथवा, अनाथ प्राप्त,—अशरण सञ्जात , पूर्व सहायभूत यो हि आसीत, सोऽपि इदानी मा विसृज्य गत , अस्मा विपदि सहायकान्तर किमपि मे नास्ति, अहोऽशरणोऽस्मि इदानीं महता इति तात्पर्यम् ।

(ग) अपध्वस्तोऽसि—निन्दितोऽसि, अध पतितोऽसीत्यर्थ , एव मिथ्याभाषणादिति भाव ।

वसन्तसेनाहत्याऽरूपमकार्यं गोपायितुम् अन्येष्वपि एतदारोपयितु वा विट धनदानप्रस्तावेन प्रलोभयति, अत्थमिति ।—शत—शतसङ्ख्याकान्, बहूनित्यर्थ , अत्थान—धनानि, ते—तुभ्य, ददामि—अर्पयामि, [भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानता, दास्यामीत्यर्थ] सपीपण—सभोजन, भोजनसहितमिति यावत्, सुष्ठु भोजयित्वा इत्यर्थो वा, यद्वा,—पीपणेन—परिजमाना ग्रासाच्छादनादिनिर्वहणेन सह वर्त्तमान यथा तथा, भवत परिजमाना यावता अर्थेन ग्रासाच्छादनादिकमनायासेनैव निर्वहति तावद्दद्यम्, ["शवोडिअ" इति प्राकृतस्य "सवोडिअ' सवाडिकम्" इति च संस्कृत कृत्वा "वोडी—विंशतिकपर्द्दक इति गौडे प्रसिद्ध , तच्चतुष्टय पण, ते षोडश कार्षापण कहावण इत्येके" इति पृथ्वीधर । "शवोडिअ" इत्यत्र "शवेडिअ" इति पाठे—"सवेष्टिकम्" इति संस्कृत, वेष्टिका—वेष्टनम, इष्टीक कटिसूत्र वा, तत्सहितमित्यर्थ] कार्षापण—षोडशपण (काहन) सुवर्णक—काञ्चन, [सुवर्णपरिमाणव्यवहारे हि, धान्य चतुस्त्रिमपरिमित, चतुर्भि धान्यैश्च रक्तिका, दशाभि रक्तिकाभिश्च माष दशगुञ्जाफलपरिमित , अष्टाभिश्च माषै तोलक तद्द्विगुण कर्षश्च इत्यादय सुवर्णपरिमाणवाचका शब्दा व्यवह्रियन्ते, शकारोक्तान्यमुत्र तु,—शतक-वोडी-पण षोडशपणसम्मितकार्षापणशब्दा प्रयुज्यन्ते , शकारस्तु वराटिकादितत्ताद्‌कार्षापणमान भ्रमात् मौर्ख्याच्च सुवर्णमाने प्रयुक्तवानिति वेदितव्यम् । "कहावणम्" इति प्राकृतस्य षट्‌रत्नादिवत् किञ्चिदन्यद् वा वस्तु" इति प्राचीन सम्मता व्याख्या] ते—तुभ्य, ददामि—प्रयच्छामीत्यर्थ , मे—मम, दुश्शदाना—

विट। धिक्, तव एवास्तु। (त)

चेट। शान्तं पाव। *

शकार। [हसति]।

विट।—

अप्रीतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो
धिक् प्रीतिं परिभवकारिकामनार्य्याम्।

* शान्तं पापम्।

—निगडकाना वसन्तसेनायाः ताडनमारणादिरूपाणां दुर्वचनानामित्यर्थः, दु,—दुःस्थानां ... वसन्तसेनाहत्यारूपाणामित्यर्थो वा ... (हत्यायाः ... यदि कश्चित् प्रच्छन्नो भूत्वा शृणोति, तदा विवादे तेन हत्येयं शकारेणैव कृतेति सप्रमाणं भवेदिति भिया ... वधकः शकारः ... विटायोक्तवानिति ... एव दु शब्दस्तु साङ्केतिकः हत्याऽवबोधनार्थे प्रयुक्त इति तु ...) एव फलक्रम,—फलस्य—काराऽवरोधप्राणदण्डादिरूपस्य, क्रम,—विधिः ... मनुष्याणाम्—अन्येषां मनुष्याणाम् इत्यर्थः, सामान्यः,—साधारणः, भवतु—अस्तु, वसन्तसेनावधाभियोगः ममोपरि न पातयित्वा सामान्येन अन्यान् प्रति पातय इति भावः। [पुस्तकान्तरे "दुःस्थाप फलक्रमे" इत्यत्र "दुःस्थाप पलक्रमे" "... पलक्रमे" इति च पाठान्तरद्वयं, तत्र "दोषस्थानं पराक्रम" "कुस्थानपराक्रम" इति च यथाक्रमं संस्कृतम्, तदर्थस्तु —दोषस्थान—दोषभूमिः पराक्रम,—... व्यवसायः अपरत्र च पाठे—कुस्थाने—कुत्सौ, हत्यायामित्यर्थः, ... इति भावः, "कुस्थानमाकृतौ कुत्सौ ... चतुष्पदे" इति मेदिनी, पराक्रम —... इति वा]। ... ॥ ६४ ॥

मा भूच्च त्वयि मम सङ्गतं कदाचित्
आच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि ॥ ४१ ॥

शकार । भावे ! पशोद पशोद, एहि, णलिणीए पविशिअ कीलेम्ह । * (थ)

विट ।—

अपतितमपि तावत् सेवमानं भवन्तं
पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्यम् ।

---

* भाव । प्रसीद प्रसीद, एहि नलिन्यां प्रविश्य क्रीडाव ।

निन्दाजननीम्, अनार्याम—असाध्वीं, प्रीति—सौहार्दं, भवादृशेन दुर्जनेन सङ्गति शेषः, धिक्—निभर्त्सयामीत्यर्थः, दुर्जनसख्यं सदैव विपज्जनकमयशस्करञ्च इति भावः, त्वयि—भवति, मम—मे, सङ्गतं—मेलनं, कदाचित्—जातु, अपीति शेषः, मा भूत्—न भवतु इत्यर्थः, निर्गुणं—गुणाः,—दयादाक्षिण्यादयः, तद्रहितं, त्वाम इति शेषः, पक्षे,—मौर्वीविहीनं च, आच्छिन्नं—शत्रुणा निकृत्तं, धनुरिव—शरासनमिव, त्यजामि—जहामि। अत्र निर्गुणशकारस्य त्यागे छिन्नमौर्वीकशरासनेन अवैधर्म्यसाम्यकथनात्, निर्गुण इत्यत्र शब्दार्थान्तरस्य च वाच्यत्वाच्चैवार्थ श्लेषोपमाऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(थ) नलिन्या—नलिनानि—पद्मानि सन्त्यस्यामिति नलिनशब्दात् अर्श आदिभ्य मत्वर्थीये अचि गौरादित्वात् स्त्रियां ङीष्, नलिनी—पद्मयुक्तादशः, तस्यां, पद्मसरसि इत्यर्थः, ("नलिनी-पद्मिनी व्योम निम्नगा कमलाकरः" इति मेदिनी) प्रविश्य—गत्वा, अवगाह्य वा, क्रीडाव,—तत्र जलक्रीडां कुर्व इत्यर्थः । ["णलिणीए" इत्यत्र "णअलीए" इति पाठान्तरं—"नगर्याम्" इति संस्कृतम्]।

दुर्जनसंसर्गस्य विविधानर्थकारितामुल्लिख्य "त्वज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम्" इत्यादिवचनात् दुर्जनसंसर्गस्य दोषं दर्शयन्नाह, अपतितमिति ।—अयं—नगरवासीत्यर्थः, जनः,—साधारणमानव इत्यर्थः, अपतितमपि—पापाचारिणमपि, स्वयं स्त्रीवधादिजनितपातित्याभाववन्तमपि इति यावत्, मां—विटामित्यर्थः, भवन्तं—त्वां, स्वयं स्त्रीहत्याकरणात् पतितमिति भावः, सेवमानम्—भजमानम्, अनुकूलाचरणसम्पादनेन परिचरन्तमिति यावत्, अत एव पतितमिव—पापकर्मानुष्ठानेन पापकारिणमिव, अनार्यम्—असाधुं, दुर्जनमिति यावत्, मन्यते तावत्—सम्भावयति, "नूनं करोति दोषं सङ्गः पतति साधुः" इत्यादिवचनात्

कथमहमनुयाया त्वां हतस्त्रीकमेनं
पुनरपि नगरस्त्री-शङ्किताद्धाक्षिदृष्टम् ॥ ४२ ॥

[सकरुणम्] वसन्तसेने !—

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि ! ।
चारित्र्यगुणसम्पन्ने ! जायेथा विमले कुले ॥ ४३ ॥

तत्सहचारित्वेनाहमेवात्र अपराधी इति नूनं सर्वथा निर्णयो भविष्यतीति मन्ये इति भावः, (अतः) अहं—विटः, गोष्ठ्यां बहुमतः इत्यर्थः, हतस्त्रीकं—स्त्रीवधकारिणं, विनाशितवसन्तसेनमित्यर्थः, अत एव नगरस्त्रीभिः,—पुरकामिनीभिः, शङ्कितम्—अस्मानपि अयं कदाचिदेवं घातयिष्यतीति सन्दिग्धं यथा तथा, अर्द्धाक्षिभिः,—सङ्कुचितनेत्रैः, दृष्टं—ईक्षितं, तं, यद्वा,—नगरस्त्रीणां—पौरयोषितां, शङ्कितैः,—सभयाकुलैः, यतः अयमेव वसन्तसेनाघातुकः, अतः पातकिनः अस्य दर्शनं किमस्माभिः करणीयमिति सभयाकुलतया इत्यर्थः, अर्द्धैः,—अर्द्धोन्मीलितैः, इत्यर्थः, अक्षिभिः,—नयनैः, दृष्टं,—अवलोकितं, तं, स्त्रियः अपि त्वां पथि गच्छन्तं सावहेलं घृणया द्रक्ष्यन्ति, का कथा विवेकिनां जनानामिति स्त्रीपदोपादानात् प्रतीयते, [दृष्ट इति भाविनि भूतवदुपचारः, जीर्णोद्यानस्थस्य शकारस्य तदानीमपि अज्ञात-इमाभिः नगरस्त्रीभिरदृष्टत्वात् इति बोध्यम्। "नगरस्त्री" इत्यत्र "नगरश्री" इति पाठे तु—"दृष्टम्" इति भूतकालविहितपदं सङ्गच्छते, तस्या नगराधिदेवतायाः स्वनिष्ठा सर्वेषामन्तर्यामित्वात्] एनम्—पुरोऽवतिष्ठमानं, त्वां—भवन्तं, पुनरपि—भूयोऽपि, कथं—केन प्रकारेण, अनुयायाम्—अनुगच्छेयम्? न कथमप्यनुगच्छेयम् इत्यर्थः, दुष्टकार्यानुष्ठानात् परमपि मे तवानुगमनं कथमपि न युज्यते इति भावः। अत्र पतितत्वस्य अमात्यत्वबोधस्य स्त्रीहत्यादाय विशेषणद्वारा अनुगमनाभावं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः। मालिनी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

शकार। मम केलके पुप्फकलण्डक-जिण्णुज्जाणे वशन्तशेणिअं मालिअ कहिं पलाअशि? एहि, मम आवुत्तश्श अग्गदो ववहालं देहि। * (द) [इति धारयति]।

विट। आः! तिष्ठ जाल्म! (ध) [इति खड्गमाकर्षति]।

शकार। [सभयमपसृत्य] किं ले! भीदेशि? ता गच्छ। †

विट। [स्वगतम्] न युक्तमत्रावस्थातुम्। भवतु, यत्र आर्य्यशर्विलक-चन्दनकप्रभृतयः सन्ति, तत्र गच्छामि।

[इति निष्क्रान्तः]।

---

* मदीय-पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कुत्र पलायसे? एहि, मम आवुत्तस्याग्रतो व्यवहारं देहि।

† किं रे! भीतोऽसि? तद्गच्छ।

—चारित्र—शीलञ्च, गुणाः,—दयादाक्षिण्यादयः, ते सम्पन्नाः, तस्याः सम्बोधने, सुचरित्रे! गुणशालिनि! चेत्यर्थः, यद्वा,—"चारित्रगुणसम्पन्ने" इति "कुले" इत्यस्य विशेषणम्, तथा च तव गणिकात्वादेवेयं विपत्तिरुपस्थिता, कुलकामिनीत्वे तु न तथा, इति विबोधयितुमेवाह, चारित्रेति।—सौशील्यदयादाक्षिण्यादिगुणविशिष्टे इत्यर्थः, विमले—विशुद्धे, कुले—वंशे, (वंशकरस्य तत्तद्गुणवत्त्वादर्शनात् सुतरां वंशस्यापि तच्छालित्वं फलबलादायातमिति वेदितव्यं) जायेथाः,—उत्पद्येथाः, इदानीमिहलोकादपसृतायास्ते अन्यत् किं वयं प्रार्थयामहे इति विटस्याशयः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ ४३॥

(द) आवुत्तस्य—भगिनीपतेः, राज्ञ इति यावत्, [तसप्रत्ययान्तागत योगात् "षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" (२।३।३० पा०) इति "आवुत्तस्य" इति षष्ठी, "भगिनीपति रावुत्तः" इत्यमरः]। अग्रतः,—पुरतः, समक्षमित्यर्थः। व्यवहारं—सर्वाभियोगं, विवादं विवादविनिर्णयं वेत्यर्थः, देहि—अर्पय, त्वमेव वसन्तसेनाघाती इति अभियोगमहमानयिष्यामीति भावः, त्वयि अभियुक्ते सति, अभियोगस्त्वयाऽपि दातव्यः स्यादित्यावेदयितुं देहीत्युक्तम्, अथवा वसन्तसेनाया [illegible] मनुसरेति यावत्, "विनानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः॥" इति कात्यायनवचनात्।

(ध) जाल्म—मूर्ख इत्यर्थः।

शकार । णिधणं गच्छ । (न) अले थावलका पुत्तका ! कीलिशे मए काडे ? *

चेट । भट्टके ! महन्ते अकज्जे काडे । †

शकार । अले चेडे ! किं भणाशि ? अकज्जे काडे त्ति ? भोदु, एव्व दाव । [नानाऽऽभरणानि अवतार्य्य] गेह्ण एद अलङ्कालअं, मए ताव दिण्णे, जेत्तिके वेले अलङ्कलेमि, तेत्तिक वेलं मम, अण्ण तव । ‡ (प)

चेट । भट्टके उजेव एदे शोहन्ति, किं मम एदेहि ? §(फ)

---

* निधनं गच्छ । अरे स्थावरकपुत्रक ! कीदृशं मया कृतम् ?

† भट्टक ! महदकार्य्यं कृतम् ।

‡ अरे चेट ! किं भणसि ? अकार्य्यं कृतमिति ? भवतु, एवं तावत् । गृहाणेमम् अलङ्कारं, मया तावद्दत्तं, यावत्यां वेलायाम् अलङ्करोमि, तावतीं वेलां मम, अन्या तव ।

§ भट्टके एव एते शोभन्ते, किं मम एतैः ?

शकार। ता गच्छ, एदाइं गोणाइं गेण्हिअ मम केलकाए पाशाद-बालग्ग-पदोलिकाए(ब) चिट्ठ, जाव हग्गे आअच्छामि।*

चेट। जं भट्टके आणवेदि।† [इति निष्क्रान्तः]।

शकार। अत्तपलित्ताणे भावे गदे अदंशणं, चेडं वि पाशाद-बालग्ग-पदोलिकाए णिअलपूलिदं कदुअ थावइश्शं। एव्वं मन्ते लक्खिदे भोदि। (भ) ता गच्छामि, अधवा, पेक्खामि दाव एदं, किं एशा मला? अधवा पुणो वि मालइश्शं? [अवलोक्य] कधं शुमला। भोदु, एदिणा पावालएण पच्छादेमि णं। अधवा, णामङ्किदे एशे, ता के वि अज्जपुलिशे

---

* तद्गच्छ, एतौ गावौ गृहीत्वा मदीयायां प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां तिष्ठ, यावदहमागच्छामि।

† यद्भट्टक आज्ञापयति।

‡ आत्मपरित्राणे भावो गतोऽदर्शनम्, चेटमपि प्रासादबालाग्र-प्रतोलिकायां निगडपूरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि। एवं मन्त्रो रक्षितो भवति। तद्गच्छामि, अथवा, पश्यामि तावदेनां, किमेषा मृता? अथवा पुनरपि मारयिष्यामि? कथं सुमृता।

(ब) प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां—प्रासादस्य—हर्म्यदण्डालिकायाः, बालायाम—अभिनवनिर्म्मितायाम्, अग्रप्रतोलिकायां—प्रधानरथ्यायाम् ("रथ्या प्रतोली विशिखा" इत्यमरः) यद्वा,—प्रासादस्य—राजादीनामट्टालिकायाः, ("प्रासादो देवभुजाम्" इत्यमरः) बालं,—अभिनवनिर्मितम् इत्यर्थः, यत् अग्रं,—अग्रभागः, उपरिस्थगृहमिति यावत्, तस्य प्रतोलिका—रथ्या, चूडास्थगृहस्योपरि अधिरोहणाय अधिरोहणीत्यपरनामकमार्गविशेष इत्यर्थः, सोपानमिति यावत्, तस्याम्। चेटे ममत्वादरप्रदर्शनार्थमेतदभिधानमिति वेदितव्यम्।

(भ) आत्मपरित्राणे—आत्मनः,—स्वस्य, परित्राणे—रक्षणार्थमित्यर्थः। भावः,—पण्डितः विटः इत्यर्थः। अदर्शनं गतः,—चक्षुरविषयतां प्राप्तः, पलायित इत्यर्थः। निगडपूरितं—शृङ्खलबद्धम्। मन्त्रः—गुप्तवादः, वसन्तसेनावधरूपगोप्यविषय इति यावत्, ("मन्त्रो वेदविशेषे स्याद्देवादीनाञ्च साधने। गुप्तवादेऽपि च पुमान्" इति मेदिनी)। रक्षितो भवति—गुप्तस्तिष्ठतीत्यर्थः। नो चेदेष कदाचित्, हन्त पुनः चेटः वसन्तसेनावधादिवृत्तान्तजातं सर्वमेतत् प्रकाशयिष्यति इत्याशयः।

पच्चहिजाणेदि। भोदु, एदिणा वादालीपुञ्जिदेण शुक्खपण्णपुडेण (स) पच्छादेमि। [तथा कृत्वा विचिन्त्य] भोदु, एव्वं दाव, सम्पद अधिअलणं गदुअ ववहालं लिहावेमि। (य) जहा अत्थश्श कालणादो शट्ठवाह चालुदत्ताकेण मम केलकं पुप्फकलण्डक जिण्णुज्जाण पवेशिअ वशन्तशेणिआ वावादिदे त्ति।—

चालुदत्तविणाशाअ कलेमि कवड णवं।
णअलीए विशुद्धाए पशुघाद व्व दालुण § ॥ ४४ ॥

भवतु, एतेन प्रावारकेण प्रच्छादयामि एनाम्, अथवा नामाङ्कित एष तत्कोऽपि आर्यपुरुष प्रत्यभिज्ञास्यति। भवतु एतेन वातालीपुञ्जितेन शुष्कपर्णपुटेन प्रच्छादयामि। भवतु, एवं तावत् साम्प्रतमधिकरणं गत्वा व्यवहारं लेखयामि, यथा अर्थस्य कारणात् सार्थवाहचारुदत्तकेन मदीयं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रवेश्य वसन्तसेना व्यापादितेति।—

§ चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम्।
नगर्यां विशुद्धायां पशुघातमिव दारुणम्॥

(स) एनाम्—वसन्तसेनामित्यर्थः। प्रावारकेण—उत्तरीयवस्त्रेण। प्रच्छादयामि—आपादमस्तकम् आवृणोमि। नामाङ्कित—मम नामचिह्नित इत्यर्थः। आर्यपुरुष—प्रधानपुरुष, यद्वा,—आर्याणाम्—मान्यानां, राजादीनामित्यर्थः, पुरुष,—अधिकृतजन रक्षिपुरुष इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञास्यति—मन्नामाङ्कितमुत्तरीयमालोक्य मत्कृतैव हत्याकारी इति निर्धारयिष्यतीत्यर्थः। वातालीपुञ्जितेन—वायुसमूहसञ्चितेन आस्थानीतेनेत्यर्थः। शुष्कपर्णपुटेन—विशोषितपत्रपुटकर्म्मिणेनेत्यर्थः।

(य) अधिकरणम्—विचारालयमित्यर्थः। व्यवहारम्—विवादम्। लेखयामि—[illegible] कारयामि, प्राड्विवाकसमीपमुपस्थापयामीति यावत्, [एव भविष्यतीति

भोदु, गच्छामि। [इति निष्क्रम्य दृष्ट्वा सभयम्] अविद-मादिके। जेण जेण गच्छामि मग्गेण, तेण ज्जेव एशे दुट्ठशमणके गहिद कशाओदक चीवल गेह्णिअ आअच्छदि, एशे मए णाशिं छिन्दिअ वाहिदे (र) किदवेले कदावि म पेक्खिअ, एदेण मालिदे त्ति पआशइश्शदि, ता कधं गच्छामि? [अवलोक्य] भोदु, एद अद्धपडिद पाआलखण्ड उल्लंघिअ (ल) गच्छामि।*—

* भवतु, गच्छामि। आविदमादिके। येन येन गच्छामि मार्गेण, तेनैव एष दुष्टश्रमणको गृहीतकषायोदक चीवरं गृहीत्वा आगच्छति, एष मया नासां छित्वा वाहित कृतवैर कदापि मां प्रेक्ष्य, एतेन मारिता, इति प्रकाशयिष्यति, तत्कथं गच्छामि? भवतु, एतम् अर्द्धपतित प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि।—

चारुदत्तस्य निरपराधस्य पशुवन्नाशायेत्यर्थं, नवम्—अभिनव, केनापि प्रागननुष्ठित मिति यावत्, दारुण—नृशंस, कपट—कूटप्रयोगं, करोमि—विदधामि, यदिमा नगरी यथा निष्ठुरघातुकानाम् अवैधजीवहिंसादिना दूषिता भवति, तथा निन्दामा-विनिवृत्त्यर्थं निष्पापचारुदत्तमपि कूटव्यवहारानयनेन निपातयिष्यामि इति मरणार्थं। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(र) आविदमादिके—इति खेदविस्मयभयद्योतकम् अव्ययम्। गृहीतकषायो दक—गृहीत—धृत, रञ्जनार्थ निहितम् इत्यर्थ, कषायोदक—रागरञ्जितजल यत्र तथाविध, (कषायो रसभेदेऽपि निर्यासे च विलेपने। अङ्गरागे च न स्त्री स्यात् सुरभौ लोहिते त्रिषु ॥" इति मेदिनी) आरक्तसलिलसिक्तमित्यर्थं। चीवर—वस्त्र खण्डम्। एष,—श्रमणक। नासां—नासिकाम्। छित्वा—विछेद्य, [अस्यैव अङ्कस्य प्रथमे (२१६ पृ० १६ प०) पुष्पकरण्डकोद्यानप्रविष्टेन भिक्षुर्णिगद्यादेशेन तत्र शकारस्य दर्शनमात्र तस्य भिक्षुनासाच्छेदस्वाभाव्य वर्णितम्, स्थावरकस्य तु तथात्वेऽपि नासाच्छेद कुत्रापि कविना नोक्त इति, इह "मया नासा छित्वा वाहित " इति शकारोक्तेरसङ्गतत्वेऽपि बौद्धसन्न्यासिना परस्परं केश श्मश्रुमुण्डन काषायवासःपरि-धानादिबहुसाम्यसत्वात अच्छिन्ननासेऽपि अस्मिन् सवाहके छिन्ननासः कश्चित् अन्यस्य भिक्षोर्भ्रमोत्पादादिति कथञ्चदस्य सङ्गति करणीया]। वाहित,—ताडित।

(ल) अर्द्धपतितम्—अर्द्धभग्नम्। प्राकारखण्ड,—प्राचीरम्। उल्लङ्घ्य—उत्प्लुत्य, उत्पतनेन अतिक्रम्य इति यावत्।

एशे म्हि तुलिद-तुलिदे लङ्का गअणीए गअणे गच्छन्ते ।
भूमीए पाआले हणूमशिहले विअ महेन्दे * ॥ ४५ ॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

[प्रविश्य अपटीक्षेपेण सवाहको भिक्षुः] । पक्खालिदे एशे मए चीवलखण्डे, किं णु हु शाहाए शुक्खावइश्शं ? इध वाणला विलुम्पन्ति । किं णु हु भूमीए ? धूलीदोशे होदि, ता कहिं पशालिअ (व) शुक्खावइश्शं ? [दृष्ट्वा] भोदु, इध वादाली-

* एषोऽहं त्वरित त्वरितो लङ्कागगन्या गगने गच्छन् ।
भूम्यां पाताले हनूमच्छिखर इव महेन्द्रः ॥

† प्रक्षालितमेतन्मया चीवरखण्डम्, किं नु खलु शाखायां शोषयिष्यामि ?— इह वानरा विलुम्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् ?—धूलीदोषो भवति । तत् कुत्र प्रसार्य

उपमानप्रदर्शनद्वारा भग्नप्राकारपथेन कृत पलायनमनुपवर्णयन्नाह, एष इति ।— एष,—पलायमानस्थित, अहं—शकार इत्यर्थं, हनूमच्छिखरे—हनूमत,—पवननन्दनस्य, शिखरे—शृङ्गे, ("हनूमानिव महेन्द्रशिखरे" इति वक्तव्ये "हनूमच्छिखरे इव महेन्द्र" इति विपर्यस्ता शकारोक्ति, तदर्थस्तु —महेन्द्रशिखरे—महेन्द्राख्य गिरिशृङ्गे) पाताले—धरायाःतलस्थे भुवने, गगने—व्योममार्गे, लङ्कागगन्या—लङ्काख्यपुर्या, त्वरितत्वरित,—त्वरितादपि त्वरित, अतीव त्वरान्वित इत्यर्थं, गच्छन्—व्रजन् परित परिभ्राम्यन्नित्यर्थं, सीताया अनुसन्धानार्थमिति भाव, महेन्द्र इव—तदाख्यपर्वत इव, (हनूमानिवेत्यभिप्राय) भूम्या—भूमितले, यद्वेच्छ गच्छामीति पूर्वोक्तगद्यस्थेनान्वय , हनूमत इव प्राचीरमुल्लङ्घ्य त्वरित गच्छामीति भाव । अत्र हनूमानिति वक्तव्ये हनूमदिति निर्विभक्तिकत्व, तथा महेन्द्र इति वक्तव्ये महेन्द्र इति विभक्तिविपर्यासश्चेति प्रस्तुतार्थप्रतीतिविघातकर दोष शकारभाषितत्वेनापि दलोढ । इह छन्दोऽनुरोधात 'एशम्हि' "गअण" इत्युभयोर्लघुत्वेन पाठ । आर्या वृत्तम् । ४५ ।

पुञ्जिदे (श) शुक्खवत्तसञ्चए पशालइश्शं। [तथा कृत्वा] णमो बुद्धश्श। [इति उपविशति] भोदु, धम्मक्खलाइं (ष) उदाहलामि। ["पञ्चजण जेण मालिदा" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति] अधवा, अलं मम एदेण शग्गेण, जाव ताए वसन्तसेणाए बुद्धोवाशिआए पच्चुवआल ण कलेमि, जाए दशाणं शुवण्णकाण किदे जूदिअलेहिं णिक्कीदे, (स) तदो पहुदि ताए कीद विअ अत्ताणअं अवगच्छामि। [दृष्ट्वा] किं णु हु पण्णोदले शमुश्शशदि ? †

शोषयिष्यामि ? भवतु, इह वातालीपुञ्जिते शुष्कपत्रसञ्चये प्रसारयिष्यामि। नमो बुद्धाय। भवतु, धर्माक्षराणि उदाहरामि। ["पञ्चजना येन मारिता"] अथवा, अलं ममैतेन स्वर्गेण, यावत्तस्या वसन्तसेनाया बुद्धोपासिकाया प्रत्युपकारं न करोमि, यया दशानां सुवर्णकानां कृते द्यूतकराभ्यां निष्क्रीतः, तत प्रभृति तया क्रीतमिवात्मानमवगच्छामि। किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छ्वसिति ?

प्रवक्ष्ये प्रवक्ते, अतोऽत्र शोषणायास्य स्थापने नूनमेवैते चीवरमतत् छेत्स्यन्तीति भावः, [छेत्स्यन्त-तौदादिकस्यैते भविष्यत्सामीप्ये लट्, यथा,—"प्रश्नोपरतयत्र वृत्ताविरत एव च। नित्यप्रवृत्ति सामीप्ये वर्तमानस्तु लिष्यते ॥" इति तन्त्रात "इह कुमारा क्रीडन्ति" इतिवत् वृत्ताविरतवर्तमाने लडिति बोध्यम्]। भूम्या—भूमितले एव विस्तार्येत्यर्थः, शोषयिष्यामीत्यन्वयः। धूलीदोष,—रजोमालिन्यमित्यर्थः। प्रसार्य—विस्तार्य।

(श) वातालीपुञ्जिते—समीरणप्रवाहेण राशीकृते।

(ष) धर्माक्षराणि—धर्मोपदेशभूयिष्ठवचनानि, "पञ्चजना येन मारिता" इत्यादि श्लोकद्वयमिति यावत्।

(स) एतेन स्वर्गेण—स्वर्गगमनकामनया एतत्पाठेन, लब्धेन वतन इत्यर्थः, उपकारप्रत्यर्पणमकृत्वैव लोकान्तरं प्रयातस्य मम शान्तिर्न भवतीति भावः। (अत्र तावदित्यध्याहार्य्यं, तेन तावत् मम एतेन स्वर्गेण अलं, यावदित्यन्वयो बोध्यः। अत्र स्वर्गपदं मोक्षपरं, यतोऽसौ मोक्षस्यैवाकाङ्क्षितत्वात्। तदुक्तं मयार्थोपनिर्वादे,—"किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजसि सुस्थितान्। गन्धमाल्यानि गीतानि तथैव च ॥ गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि, परं पदमनामयम् ॥" इत्यादि)। प्रत्युपकारम्—ऋणनिर्मोचनरूपकृतोपकारस्य अनुरूपं हिताचरणमित्यर्थः। यया—वसन्तसेनया

अथवा.—

वादादवेण तत्ता, चीवल-तोएण तिम्मिदा पत्ता।

एदे वित्थिस्सपत्ता सत्ते पत्ता विअ फुलन्ति * ॥ ४६ ॥

वस। [सशा लम्बा इम दर्शयति]।

भिद। हा! हा! सुद्दालङ्कालभूशिदे इत्थिआहत्थे णिक्क-
मदि। (ह) कध, टुटिए वि हत्थे ॥ [बहुविध निवड] पञ्चभि-

---

* अथवा—वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन तिमितानि पत्राणि।
एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पत्राणीव स्फुरन्ति॥

+ हा! हा! सुवर्णालङ्कारभूषित स्त्रीहस्तो निष्क्रामति! कथं द्वितीयोऽपि

हस्तः। सुवर्णकामा—षोडशमाषकमितानां [illegible]। कृते—निमित्तम्। भूतकगाथा—माधुर-तस्करहस्ताभ्यामित्यर्थः, [अपादाने पञ्चमी]। निष्क्रान्त,—दशमुद्रा विनि-[illegible] विमोचित [illegible] इति शेष।

पुष्करपत्राभ्यन्तरे निपतितायां वल्लकीनायां [illegible] स्फुरत्पत्राणि [illegible] विचारयन्नाह वातातपेनेति।—वातातपेन—वातेन—वायुना सहित [illegible] —रौद्र, तेन तप्तानि—ईषद् गतानि इत्यर्थ, एतानि—[illegible] पत्राणि—पत्राणि, चीवरतोयेन—चीवर—यतीनां वस्त्रखण्डं तस्य तोयेन—[illegible] यतीनां वस्त्रनिष्पीडननिर्दिधात [illegible] [illegible] भाव, तिमितानि—क्लिन्नानि सन्ति स्थितानीति शेष एतानि—[illegible] पुरत [illegible] इत्यर्थ, विस्तीर्णपत्राणि—[illegible], पत्राणीव—[illegible] इव ("पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरादिषु" इति [illegible]) स्फुरन्ति—स्पन्दन्ते इति मन्ये—[illegible], [illegible] [illegible] इति भाव। अत्र तु पृथ्वीधर,—[illegible] इति भाव-[illegible] [illegible] ॥ ४६ ॥

जाणामि विअ एदं हत्थं। अधवा, किं विचालेण ?(क) शञ्ञ ग्गे ज्जेव हत्थे, जेण मे अभअं दिण्णं। भोदु, पेक्खिश्शं। [नाट्येनोद्घाटय दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च] शा ज्जेव वुड्ढोवाशिआ। †

वस। [पानीयमाकाङ्क्षति]।

भिक्षु। कध। उदअं मग्गेदि ? दूले च दिग्घिआ, किं दाणि एत्थ कालइश्शं ? भोदु, एदं चीवलं शे उवलि गालइश्शं। ‡ (ख) [तथा करोति]।

वस। [संज्ञां लब्ध्वा उत्तिष्ठति]।

भिक्षु। [पटान्तेन वीजयति]।

वस। अज्ज। को तुमं ? § (ग)

---

† हस्त ॥ प्रत्यभिजानामीव एतं हस्तम्। अथवा, किं विचारेण ? सत्य स एव हस्त, येन मे अभयं दत्तम्। भवतु, प्रेक्षिष्ये। सैव वृद्धोपासिका।

‡ कथमुदकं मार्गयति ? दूरे च दीर्घिका, किमिदानीमत्र करिष्यामि ? भवतु, एतच्चीवरम् अस्या उपरि गालयिष्यामि।

§ आर्य। कस्त्वम् ?

(क) प्रत्यभिजानामीव—स्मरामीव, पूर्वं कस्मिन्नपि मया अवलोकित इति संस्कारसहकृत ज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञापदार्थः, इति प्राग्दृष्टस्य संस्कारबलादेव अत्र गत्कालीनेत्यर्थः। विचारेण—एष हस्त तस्या एव न वा इति वितर्केण इत्यर्थः।

(ख) मार्गयति—अन्विष्यति, याचते इत्यर्थः। [वैकल्पिकचौरादिकस्य मार्गयते मार्गतेश्च लटि प्रयोग]। गालयिष्यामि—सजलवस्त्र निर्यातं जल दास्यामीत्यर्थः। [चौरादिकात् अदन्तात् सकर्मकादात्मनेपदिनश्च गालयतेः इत्यस्य लटि रूप, "गालयिष्ये" इत्येव पदमेव साधुतया मन्यते, भौवादिकस्य गलते अन्तर्भावितण्यर्थकत्वेन, तस्य णिचि रूपमेतदिति तु नाशङ्कनीयं, तस्य सार्वधातुकाभावात् इति तु विभावनीयम्]।

(ग) आर्य। कस्त्वमिति।—मत्प्राणरक्षणाय मे पुनः जीवनप्रदानेन जीवनोपायभूतः विपद्बान्धवः भवान् कः इति ज्ञातुमिच्छामि, एतादृशा विपदि मयि महान् उपकारः कृतः, अत एव अप्रार्थितोपकारक त्वं किंनामधेयो भवानिति जिज्ञासा।

भिक्षु। किं म ण शुमलेदि बुड्ढोवाशिआ दशशुवण्ण-णिक्कीदं? * (घ)

वस। सुमरामि, ण उण जधा अज्जो भणादि, वरं अहं उवरदा ज्जेव। † (ङ)

भिक्षु। बुड्ढोवाशिए। किं ण्णेदं? ‡

वस [सनिर्वेदम् (च)] जं सरिसं वेसभावस्स। § (छ)

भिक्षु। उट्ठेदु उट्ठेदु बुड्ढोवाशिआ एदं पादवसमीवजादं लदं ओलम्बिअ। ¶ (ज) [इति लतां नमयति]।

---

* किं मां न स्मरति बुद्धोपासिका दशसुवर्णनिष्क्रीतम्?

† स्मरामि, न पुनर्यथा आर्यो भणति, परमहमुपरतैव।

‡ बुद्धोपासिके। किं न्विदम्? § यत्सदृशं वेशभावस्य।

¶ उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु बुद्धोपासिका एतां पादपसमीपजातां लतामवलम्ब्य।

(घ) किमिति।—दशसुवर्णनिष्क्रीतं—दशभिः—दशसंख्यकैः, सुवर्णैः,—प्रत्येकं षोडशमाषकमितैः दीनारैरित्यर्थः, निष्क्रीतं—निष्क्रयं, हारितार्थानां द्यूतकरेभ्यः समर्पणेन तत्र विक्रीतस्य बद्धस्य वा पुनः निष्क्रीतिः उद्धारः मोचनं वा यस्य तम्।

(ङ) स्मरामि, न पुनः यथा आर्यो भणति—"दशसुवर्णनिष्क्रीतम्" इति यत् कथयति, तन्न स्मरामि, [अनेन वसन्तसेनाया महदौदार्यं सूचितम्]। संवाहक-कृतप्रसादादानं लज्जिता स्वविपत्प्रसङ्गोत्थापनेन प्रस्तुतपरिजिहीर्षया आह, परमिति।—परं—किन्तु। उपरता—मृता, मया त्वं दशसुवर्णनिष्क्रीत इति न स्मरामि, परन्तु मृतप्रायाया मे जीवनदानेन भवता एवाहं निष्क्रीता इत्येव स्मरामीति भावः।

(च) सनिर्वेदं—सानुतापं सवैराग्यं वा।

(छ) वेशभावस्य—वेश्याजनाश्रयनियतधर्मस्य गणिकात्वस्येत्यर्थः। सदृशम्—उचितम् [illegible] हृदया स्वच्छन्दभावा तादृशी एव न भूता इति तु तदह, [illegible] गणिकानाम् अत एतादृग्विपत्तौ मे न [illegible]।

वस । [सशीला उत्तिष्ठति] ।

भिक्षु । एदस्सिं विहाले मम धम्मबहिणिआ चिट्ठदि, तहिं समस्सशिदमणा भविअ उवाशिआ गेहं गमिश्शदि, ता शेणं शेणं (झ) गच्छदु बुद्धोवाशिआ । [इति परिक्रामति । दृष्ट्वा] ओशलध अज्जा ! ओशलध, एशा तलुणी इत्थिआ, एशो भिक्खु त्ति शुद्धे मम एशे धम्मे । * (ञ)—

---

* एतस्मिन् विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठति, तत्र समाश्वस्तमना भूत्वा उपासिका गेहं गमिष्यति, तत् शनैः शनैर्गच्छतु बुद्धोपासिका । अपसरत आर्याः ! अपसरत, एषा तरुणी स्त्री, एष भिक्षुरिति शुद्धो मम एष धर्मः ।—

तेन च यतिनियमभङ्गप्रसङ्ग आपद्येत इति विचिन्त्य धर्मस्खलनभिया तामस्पृष्ट्वैव तस्या लताऽवलम्बनेनोत्थापनाय प्रयत्न अनुसृत भिक्षुणेति भाव ।

(झ) विहारे—बौद्धानाम् आश्रमे, बुद्धोपासनास्थाने इत्यर्थः । ("विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये" इति मेदिनी) । धर्मभगिनी—समानधर्मावलम्बितया एकगुरोः शिष्यत्वेन च भगिनीसमा इत्यर्थः, यद्वा,—धर्मत,—आचारत एव, भगिनी—भगिनीभूता, न तु लोकत, भगिनीवदाचरणशीला इति यावत । समाश्वस्तमना,—समाश्वस्तम्—अनुद्विग्नम्, शान्तमित्यर्थः, मन,—अन्तःकरणं यस्याः सा, किञ्चित् स्वस्थीभूतेत्यर्थः । शनैः शनैः,—मन्दं मन्दमित्यर्थः ।

(ञ) अपसरत—इतोऽपगच्छत इत्यर्थः । अपसरणे हेतुमाह, एषेति ।—तरुणी—युवती, गच्छति इति शेषः, पथि गच्छन्त्या अस्याः स्त्रियाः निर्बाधगमनं यथा भवति, तथा भवद्भिरार्यैः किञ्चिदपसृत्यावतिष्ठमानैः कर्तव्यमिति भावः, ननु कथं वयमपसराम ? यतः त्वं किल अनुसरसि इत्याशङ्क्याह, एष इति ।—एष,—अयं जन, अहमिति यावत्, भिक्षु,—बौद्धसन्न्यासी इत्यर्थः । ननु विषयविरक्तस्य ते युवत्यनुसरणमयुक्तमित्याशयेनाह, शुद्ध इति ।—मम—मे, एष,—अवश्यकर्तव्यत्वेनानुष्ठितोऽयमित्यर्थः, धर्म,—लोकसंस्थितिहेतुभूततया शास्त्रकारैः उल्लिखित अवश्यपालनीय विधि, यद्वा,—एष धर्म,—विपन्नरक्षणमित्यादिनाभिधेय [illegible] एष सदाचार, विपन्नानामुद्धरणमेव धर्म इति तात्पर्यम्, [[illegible] इत्यनेनेति व्युत्पत्त्या धरति [illegible] वा कार्यं मनि इव, [illegible] इति तु व्युत्पत्तिर्[illegible]]। शुद्ध,—पवित्र, [illegible]

हत्थशञ्जदो मुहशञ्जदो इन्दियशञ्जदो, शे क्खु माणुशे।
किं कलेति लाअउले ? तश्श पललोओ हत्थे णिच्चले * ॥ ४७ ॥

[इति निष्क्रान्तौ]।

इति वसन्तसेनामोटनो नाम अष्टमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

* हस्तसंयतो मुखसंयत इन्द्रियसंयतः स खलु मनुष्यः।
किं करोति राजकुलम् ? तस्य परलोको हस्ते निश्चलः ॥

इत्यर्थः, नाहं कामुक इवैतामनुसरामि, परन्तु अस्याः प्रत्युपकारार्थमेव अनुव्रजामीति भावः, नाहं धर्मकञ्चुक इति शङ्कनीयमित्येवात्र तात्पर्य्यम्।

एवमनुसरणं दृष्ट्वा कश्चिदन्यथाऽऽशङ्की चेत् इत्याकलय्य मुमुक्षूणां तत्सम्भावनाऽपि नास्ति इति दर्शयितुमाह, हस्तसंयत इति।—यो नरः हस्तेन—करेण, संयतः,—नियमितः संयतहस्तः, यः खलु हस्ताभ्यां किमपि अकार्य्यं न करोतीत्यर्थः, मुखसंयतः,—मुखेन—वदनेन, संयतः,—आवृतः, संयतमुख इत्यर्थः, यो हि मुखेन परपीडाकरं किमपि कटुवाक्यं न कथयति, जिह्वालाम्पट्यशून्यश्च भवतीति, अधिकाया वाचः अभिधीयमानाया सत्या यदि कदाचिदपि भ्रमेण मिथ्याभाषणं प्रयुक्तं स्यादिति शङ्कया यः सदा मौनी तिष्ठति इति वा तात्पर्य्यार्थं, तथा इन्द्रियसंयतः,—संयतेन्द्रियः, यस्य इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि विषयेभ्यः निगृहीतवानित्यर्थः, स खलु—स एव, मनुष्यः,—मनुष्यत्वेन गण्यः राजकुलं—राज्ञः,—शासकस्य, कुलं—गृहं, राजगृहावस्थिताः पुरुषाः इत्यर्थः विचारालयो वा, तस्य—हस्तादिभिः संयतस्य इत्यर्थः, जितेन्द्रियस्येति भावः किं करोति ?—किमनिष्टं कर्त्तुं शक्नोतीत्यर्थः, निरन्तरं दानकर्म्माचरणात् राजकुले दण्डसम्भावनाऽपि नास्तीति भावः, तस्य हस्ते परलोकः,—स्वर्गः, निश्चलः,—स्थिरः, इह जगति पदघातादौ दण्डावाप्तिसत्त्वेऽपि कदाचिदपि न स्वर्गात् न भ्रश्यतीत्यर्थः परलोके निरवच्छिन्नसुखधाराया एवाकाङ्क्षितत्वात्, ऐहिकन्तु दुःखं रमिव तुच्छं माहशानुपेक्षणीयमेवेति भावः। गीत्युपगीतिमिश्रं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

इति पश्चिमोत्तरवङ्गदेशान्त-पातिकलिकातानगरप्रवासि बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीनित्यबोधविद्यारत्न-पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषणाभ्यां पुनः संस्कृतायां मृच्छकटिकव्याख्यायाम्

अष्टमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

नवमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति शोधनकः]।

शोधनकः । आणत्तम्हि अधिअरणभोइएहिं,—"अरे सोहणआ ! ववहारमण्डवं (क) गदुअ आसणाइं सज्जीकरेहि" त्ति । ता जाव अधिअरणमण्डवं सज्जिदुं गच्छामि । [परिक्रम्य अवलोक्य च] एदं अधिअरणमण्डवं, एस पविसामि । [प्रविश्य सम्मार्ज्जनमनमाधाय] विवित्तं कारिदं मए अधिअरणमण्डवं, विरइदाइं मए आसणाइं, ता जाव अधिअरणिआणं (ख) उण णिवेदेमि ।

---

* आज्ञप्तोऽस्मि अधिकरणभोजकैः,—"अरे शोधनक ! व्यवहारमण्डपं गत्वा आसनानि सज्जीकुरु" इति, तत् यावदधिकरणमण्डपं सज्जितुं गच्छामि । इदमधिकरणमण्डपम्, एष प्रविशामि । विविक्तं कारितं मयाऽधिकरणमण्डपम्, विरचितानि

(क) अधिकरणभोजकैः,—अधिक्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या विचारेणाविष्क्रियते निर्द्धार्य्यते वा याथार्थ्यम् अस्मिन्निति अधिकरणं—विचारालयः, तस्य भोजकाः,—भोगकारिणः, विचारका इत्यर्थः, प्राड्विवाकादय इति यावत्, तैः । व्यवहारमण्डपं—व्यवहारः,—विवादः, ("विवादो व्यवहारः स्यात्" इत्यमरः) विचारो वा, तदुक्तं मिताक्षरायाम्,—"विनानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः ॥" इति, "परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यात् न्यायात् व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥" इति च । तस्य मण्डपं—गृहं, विचारालय इत्यर्थः, तत् ।

(ख) विविक्तं—विशुद्धं, सम्यक् मृष्टमित्यर्थः, ("विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः) । कारितं—विधापितं, परिचारकादिभिः परिचारकादीन् वेति शेषः, [अत्र करोतेः णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः वैकल्पिककर्म्मत्वविधानात्, तत्र च कर्म्मत्वाभिधाने कर्म्मणि वाच्ये कर्त्तुः यथेष्टमुभयत्रैव मुख्ये गौणे च कर्म्मणि उक्तलकारा ... गौणस्य कर्म्मणः अधिकरणमण्डपस्य उक्तत्वं वेदितव्यम्]। अधिकरणिकानां— अधिकरणे—धर्म्माधिकरणे, विचारालये इति यावत् नि... नाम्, अधिकरणिकानाम् इत्यर्थः, [अत्र कर्म्मणि षष्ठी]।

[परिक्रम्यावलोक्य च] कधं ॥ एसो रट्ठिअसालो दुट्ठ दुज्जण-मणुस्सो इदो ज्जेव आअच्छदि ॥ ता दिट्ठिपधं (ग) परिहरिअ गमिस्सं ।

[इति एकान्ते स्थितः]।

[ततः प्रविशति उज्ज्वलवेशधारी शकारः]।

शकारः ।—

ह्नादेऽहं शलिलजलेहिं पाणिएहिं,
उय्याणे उववणकाणणे णिशण्णे ।
णालीहिं शह जुवदीहिं इत्थिआहिं,
गन्धव्वे विअ शुहिदेहिं अङ्गकेहिं † ॥ १ ॥

मयाऽऽगमनानि तत्र याक्ष्टभिकरणिकाना पुनः निवेदयामि । कथम् ॥ एष राष्ट्रिय-श्यालो दुष्टदुर्जनमनुष्य इत एव आगच्छति । तद्दृष्टिपथं परिहृत्य गमिष्यामि ।

† स्नातोऽहं सलिलजलैः पानीयैरुद्याने उपवन-कानने निषण्णः ।
नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्व इव सुहितैरङ्गकैः ॥

खणेण गण्ठी, खणजूलके मे, खणेण मे चञ्चलकुन्तले वा।
खणेण मुक्के, खण उद्धचूडे, चित्ते विचित्ते हगे लाअशाले *॥ २॥

* क्षणेन ग्रन्थिः, क्षणजूटको मे, क्षणेन मे चञ्चलकुन्तला वा।
क्षणेन मुक्ता, क्षणमूर्द्धचूडाश्चित्रो विचित्रोऽहं राजश्यालः॥

विनोदयन्तस्तिष्ठन्ति, तथैवाहमपि युवतीभिः सह आत्मानं विनोदयन् वर्त्ते इति तु तात्पर्य्यम्। अत्र शकारवक्तृत्वात् "सलिलजलैः पानीयैः" तथा "उद्याने उपवनकानने" अपि च "नारीभिः स्त्रीभिः" इति पर्य्यायकशब्दप्रयोगकृतपुनरुक्तत्वदोष उपेक्षणीयः। ["गन्धव्वे विअ शुहिदेहि अङ्गकेहि" इत्यत्र "गन्धव्वेहिं शुविहिदणहिं अङ्गकेहि" इति पाठान्तरं दृश्यते, तस्य तु—गन्धर्वैः सुविहितैरङ्गकैः इति संस्कृतम्, तदर्थस्तु,—सुविहितैः,—रत्नखचितभूषणमनोहारिभिः, अङ्गकैः,—रम्यतया कोमलतया च प्रशस्तैरवयवैरुपलक्षितैरित्यर्थः, गन्धर्वैः,—देवयोनिविशेषैः, देवगायकैरिति यावत्, तत्सदृशैरिति भावः, युवतीभिरिति पूर्वेणान्वयः, अत्र अप्सरोभिरिति वक्तव्ये "गन्धर्वैः" इति पुम्भिः सार्कं युवतीनां साम्यप्रदर्शनकृतलौकिकविरुद्धार्थाभिधानं हास्यरसानुकूलतया शकारसदृशानां नीचपात्राणामधमत्वप्रतीतिकरत्वेन च भूषणमित्यवधातव्यम्। "शलिलजलेहिं" "जुवदीहि" "शुहिदेहि" इत्यत्र सानुस्वाराणामपि अन्त्याक्षराणां लाघवं छन्दोऽनुरोधात् स्वीकर्त्तव्यम्]। प्रहर्षिणी वृत्तम्॥ १॥

केशानां नानाविधविन्यासवशात् स्वस्य असाधारणशिरःशोभां प्रकटयन्नाह, खणेणेति।—मे—मम, क्षणेन—क्षणकाले, कदाचिदित्यर्थः, ग्रन्थिः,—केशबन्धः, संयतकेश इत्यर्थः, क्षणजूटकः,—क्षणेन जूटकः,—जटा, क्षणेन वा मे चञ्चलकुन्तला,—चञ्चलाः केशपाशाः, क्षणेन मुक्ता,—बन्धनात् भ्रंशिताः, क्षणं वा ऊर्द्धचूडा,—उपरिस्थिता शिखा, राजन्ते इति शेषः, [सर्व्वत्र कुन्तलपदस्यानुषङ्गेणान्वयः, अत्र कुन्तलग्रन्थिकरणादीनां वैचित्र्यरूपफलप्राप्तिद्योतितत्वेन कालवाचकात् "क्षणेन" इत्यस्मात् "अपवर्गे तृतीया" (२।३।६ पा०) "क्षणेन" "मे" इत्यस्य च पुनरुक्तिकृतो दोषः वक्तुरधमपात्रत्वाद्देवोपेक्षणीयः]। क्षणेन एवं जूटकादेः करणे फलमाह, चित्र इति।—यतोऽहं राजश्यालः,—राज्ञः श्यालकः, अतः, चित्रः विचित्रः,—क्षणे क्षणे नानाविधविचित्रवेशसम्पन्न इत्यर्थः, राजश्यालत्वेन मयि सर्व्वमेव सौभाग्यविजृम्भितमुपपन्नं भवति इति भावः। ["हगे" इत्यत्र एकारस्य छन्दोऽनुरोधात् लघु पठनीयः]। उपजाति वृत्तम्॥ २॥

अविअ,—विशगण्ठि-गब्भ-पविट्ठेण विअ कीडएण अन्तलं मग्गमाणेण पाविदे मए सहदन्तले, ता कश्श एदं किविण-चेट्ठिअं पाडइश्शं ? (घ) [स्मृत्वा] आ। शुमलिदे मए, दलिद्द-चालुदत्तश्श एदे किविण-चेट्ठिअं पाडइश्शं। अस्स च दलिद्दे क्खु शे, तश्श शव्वं शम्भावीअदि। भोदु, अधिअलणमण्डवं गदुअ अग्गदो ववहालं लिहावइश्शं, जधा चालुदत्तकेण वशन्त-शेणिआ मोडिअ (ङ) मालिदा, ता जाव अधिअलणमण्डवं ज्जेव गच्छामि। [परिक्रम्यावलोक्य च] एदं तं अधिअलणमण्डवं, एत्थ पविशामि। [प्रविश्यावलोक्य च] कधं, आशणाइं दिण्णाइं चिट्ठन्ति, याव आअच्छन्ति अधिअलणभोइआ, दाव एदश्शिं

(घ) अपि च—विसग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेनान्तरं मार्गमाणेन प्राप्तं मया सहृदन्तरम्, तत्कस्येदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि ? आं। स्मृतं मया, दरिद्रचारुदत्तस्य इदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि। अन्यच्च, दरिद्रः खलु सः, तस्य सर्वं सम्भाव्यते। भवतु अधिकरणमण्डपं गत्वा अग्रतो व्यवहारं लेखयिष्यामि, यथा चारुदत्तेन वसन्तसेना मोटयित्वा मारिता। तत् यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि। एतत् तदधिकरणमण्डपम् अत्र प्रविशामि। कथम्, आसनानि दत्तानि तिष्ठन्ति, यावदाग-

दुव्वचत्तले मुहुत्तअं उवविसिअ पडिवालइस्सं। * (च) [तथा स्थितः]।

शोधनकः। [अन्यतः परिक्रम्य पुरो दृष्ट्वा] एदे अधिअरणिआ आअच्छन्ति, ता जाव उवसप्पामि। † [इत्युपसर्पति]।

[ततः प्रविशति श्रेष्ठिकायस्थादिपरिवृतोऽधिकरणिकः (छ)]।

अधि। भो भोः! श्रेष्ठिकायस्थौ!

श्रेष्ठिकायस्थौ। आणवेदु अज्जो। ‡

अधि। अहो! व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु परचित्तग्रहणमधिकरणिकैः। (ज)—

च्छन्ति अधिकरणभोजकाः, तावत् एतस्मिन् दूर्वाचत्वरे मुहूर्त्तमुपविश्य प्रतिपालयिष्यामि।

† एते अधिकरणिका आगच्छन्ति, तत् यावदुपसर्पामि।

‡ आज्ञापयतु आर्य्यः।

(च) दृष्टानि—सज्जीकृतानि, विन्यस्तानीत्यर्थः। [आगच्छन्ति इत्यत्र, "यावत्पुरा निपातयोर्लट्" (३।३।४ पा०) इति यावच्छब्दयोगे भविष्यति लट्]। दूर्वाचत्वरे—दूर्वादलाच्छादिताङ्गनभूमौ इति यावत्। प्रतिपालयिष्यामि—प्रतीक्षिष्ये।

(छ) श्रेष्ठी—वणिक्, 'शेठ' इति ख्यातः, तस्य द्रव्यादिपरीक्षायामधिकरणे नियोगमाह कात्यायनः यथा,—"कुल-शील-वयो-वृत्त-वित्तवद्भिरमत्सरैः। वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्॥" इति। कायस्थः—लिखनवृत्तिकः करणाख्य-वर्णसङ्करजातिविशेषः, ("शूद्राविशोस्तु करणः" इत्यमरः) "अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति ख्यातः" इति भरतः, तज्जातिवृत्तिभेदं ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ८५ श्लोके उक्तो यथा,—"कलौ(?) दुराचारी जन्मना करणो भवेत्। विट्कालादिकेभ्यश्च भक्त्या दातुर्धनं हरेत्॥" इत्यादि। अधिकरणिकः,—प्राड्विवाकः, विचारकः इति यावत्।

(ज) अहो! इति खेदे वितर्के वा। व्यवहारपराधीनतया—व्यवहारे—विचारे, विवादनिर्णये इत्यर्थः, या पराधीनता—परस्य—साक्षिप्रभृतीनामायत्तता, अधीनता—पारतन्त्र्यं तया, साक्ष्यादीनां वाक्प्रमाणीकृत्य विचारकस्य निर्णयकरणादिति यावत्, परचित्तग्रहणं—परेषाम्—[illegible],

छन्नं कार्य्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं,
स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम्।
तैः पक्षापरपक्षवर्द्धितबलैर्दोषैर्नृपः स्पृश्यते,
संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ३ ॥

खिन्नहृदयः—सञ्जातमानसखेदः, तेषां वाक्यं श्रुत्वा स्वबुद्ध्याऽभाविष कल्पित-मावदन्नित्यर्थ इति भावः । एव मतो इति विचारयेत परक्षिप्तहृदयस्य दुष्करतया दृष्टा एव विचारविदग्धैः पादसृष्टलाघवया खेदो बोध्यः, वितर्कयेत, अतीव क्लेशकारिणीति तर्कयामीत्यर्थः परस्परविरुद्धादि वादिप्रत्यर्थिभाषणं श्रुत्वा स्वबुद्ध्या तत्त्वार्थावधारणम् अतीव दुष्करं इति तात्पर्यम् ।

व्यवहारिकाणां ननु सम्पादनस्य दुष्करत्वे हेतुवचनप्रसङ्गेन व्यवहारस्य दोषानाह छन्नमित्यादि ।—पुरुषाः,—अभियुक्ताभियोक्तृप्रभृतयः, न्यायेन—नेत्रा युक्त्या वा दूरीकृतं—निराकृतं नीतिरहितं अयुक्तं वा इत्यर्थः कार्यं—अभियोगविषयीभूतं वस्तु इति यावत् छन्नं—आच्छादितं, यथा तथा अन्यत् अन्येन सदृशमन्येन वा आहृत्य इति भावः, उपक्षिपन्ति—व्यवहारेषु प्रयुञ्जते, अधिकरणेषु, 'राग न' इति पदच्छेदः, स्वयम्—आत्मना,

अपि च ।—

छन्नं दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृताः,
स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे, सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम् ।

उभयपक्षीयवाग्जालैराच्छन्नमतितया किंकर्त्तव्यताज्ञानविरहेण अधिकरणिकेन कदाचित् असत्यस्य सत्यत्वान्निर्णयात्, कदाचिच्च सत्यस्य असत्यत्वन्निर्णयादिति भावः, तेन च इह महदयशः परत्र च निरयस्य भाजनं नृपतिः भवतीति फलितम्, यद्वा,—पक्षाः,—राज्ञः स्वपक्षाः, अमात्यभृत्यादय इत्यर्थः, अपरपक्षाः,—व्यवहारार्थिपक्षाः, व्यवहाराजीविनः, "उकील" इति प्रसिद्धा इत्यर्थः, तैः, तथा हि,— राजपक्षा अमात्यादयः बुद्धिविपर्ययात् उत्कोचग्रहणाद्वा कुमन्त्रणाप्रदानेन नृपम् अन्यथा चालयन्तः, तथा व्यवहाराजीविनोऽपि लोभपारवश्यात् सतत वाक्कौशलेन मृषाप्रमाणाद्युपस्थापनेन च अनृतमपि व्यवहारं यथार्थत्वेन वर्णयन्तः दोषमुत्पादयन्ति, तदुद्घाटयितुमशक्ते सभाद्वा अदण्ड्यान् दण्डयति राज्ञि तत्पापसंस्पर्शो भवतीति बोध्यम्, अत एव व्यवहारस्य अयथादर्शने अदर्शने च दोषमाह मनुः, यथा,— "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥" इति। भवतु तावत् विचारविपर्ययेण नृपस्य पापस्पर्शः, प्राड्विवाकस्य तेन किमित्याशयेनाह, सन्निपातादिति।—अतः सन्निपात्—सामान्यात, किमनन्यजन्यनेति भावः, द्रष्टुः,—व्यवहारदर्शिनः, विचारकस्येत्यर्थः, अपवाद एव—निन्दा एव, सुलभः,—सुप्रापः, गुणस्तु—प्रशंसालाभस्तु, दूरत एव—दूरवर्त्ती एव, न सुलभ इत्यर्थः, व्यवहारकर्म्मणः सुष्ठु सम्पादनस्य अतीव दुष्करतया ततः सामान्यमात्र स्खलनेनैव महती निन्दा जायते, प्रशंसालाभस्तु दूरपराहत एव इति भावः। [अत्र सुलभ इति खलार्थकस्य कर्त्तृ द्रष्टुः इत्यस्य कथं षष्ठीत्वम्? "न लोकाव्यय" (२।३।६९ पा०) इति सूत्रेण षष्ठीप्रतिषेधदर्शनात, अत्र तु दीक्षिताः,—'सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः, शेषे षष्ठी तु स्यादेव" इत्याह, तथा च सुलभ इत्यस्य क्रियापदस्य द्रष्टुरेव कर्त्तृत्वेऽपि शेषे षष्ठी इति कृत्वा समाधानं करणीयमिति, एवं "कोपदण्डसमयाणां किमेषामस्ति दुष्करम्" इति "मुक्तानां किं दुराप महात्मनाम्" एवमादिषु स्थलेषु प्रोक्तनियमस्य व्यभिचारदर्शनात, सम्बन्धविवक्षया, तथा निर्दिष्ट स्थानित्वाद्वेति व्यवस्थया समाधातव्यमिति]। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

उक्तमर्थं पुनर्भङ्ग्यन्तरेणाह, छन्नं दोषमिति।—ये, पुरुषाः अर्थिनः, कुपिताः, —क्रोधपरवशाः, अत एव न्यायेन—नीत्या, दूरीकृताः —[illegible]

ये पक्षापरपक्षदोषसहिताः पापानि संकुर्वते,
संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ४ ॥

यत आधिकरणिकः (झ) खलु,—

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
स्तुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः ।

(दृश्यते हि लोके कदा पापशः सदसद्विवेकशून्या भवन्ति इति) अधिकरणे— विचारालये, छलम्—कदाचित् सत्यमसत्येन, कदाचिच्च असत्यं सत्येन आहृतं, दोषम्— पापम् अन्योऽन्यस्येति शेषः उदाहरन्ति—वर्णयन्ति तथा सन्तोऽपि—साधवः अपि, ये स्वान्—निजान् दोषान्—अपराधान् न कथयन्ति—न प्रकाशयन्तीत्यर्थः, (ते नूनमित्यध्याहार्यं यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्) पक्षापरपक्षदोषसहिताः,—पक्षाणाम् अपरपक्षाणां—परस्परविरुद्धपक्षाणामित्यर्थः, दोषैः,—दूषणैः, परस्परं नियुक्तनेपथ्य आरोपितैः इति भावः सहिताः—युक्ताः, प्रतिहिंसापरतन्त्रतया उभयपक्षीयारोपितदोषदुष्टाः सन्तः, पापानि—किल्बिषाणि, संकुर्वते—सम्यक् आचरन्ति, पापिनो भवन्तीति यावत्, (अत एव) ध्रुवम्—निश्चितं, नष्टाः,—नाशं गताः, उभयलोकाभ्यां भ्रष्टाः भवन्तीति भावः । अवशिष्टांशानां व्याख्या तु पूर्वश्लोकवत् वेदितव्या । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(झ) आधिकरणिकः—[अधिकरणस्य अयम् अधिकरणशब्दादिदमर्थे ठक्प्रत्ययः "अत इनिठनौ (५ । २ । ११५ पा०) इति ठन् वा] अधिकरणसम्बन्धी, विचारकर्ता इङ्ग्ल प्राड्विवाकपदवाच्य इति यावत् ।

क्लीवान् पालयिता शठान् व्यथयिता धर्म्योऽतिलोभान्वितो
द्वार्भावे परतत्त्व-बद्धहृदयो राज्ञश्च कोपापह. ॥ ५ ॥

आचरण, विवादविषयीभूतमिति यावत, अर्थिप्रत्यर्थिनोरिति शेष दृष्टैव—विचारेण पश्चानुपश्चेन ज्ञात्वैवेत्यर्थ, [स्वायोगव्यवच्छेदकोऽयम् एवकार, एतेन लज्जाभया दिभिस्तत्तदाने विकल्प' अकर्त्तव्य इति सूचितम , "चरित दृष्टैव" इत्यत्र "चरिते दृष्टे च" इति पाठान्तरे—विचारिते सतीत्यर्थ] दत्त—विहितमित्यर्थ, उभ०—वादान्वित प्रतिवचन, वादिप्रतिवादिनो जयपराजयरूपमिति यावत, यत तथाभूत, क्लीवान्—अविक्रमान्, अचमानित्यर्थ, ("—पापे क्लीव नपुंसके। पण्डेऽस्त्रवद्विक्रमे—" इति मेदिनी) पालयिता—दुर्जनेभ्य स्वभावत रक्षिता रक्षणशील इत्यर्थ, शठान—धूर्त्तान्, दुर्जनान् इत्यर्थ, व्यथयिता—प्रकृत्यैव दण्डयिता, दण्डदानशील इत्यर्थ, [तच प्रयोगे कथ कृद्योगात "क्लीवान, शठान्" इत्युभयत्र कर्म्मणि न षष्ठी, इति तु नाशङ्कनीय, शीलार्थतृच योगे षष्ठीप्रतिषेधात् , अथवा भव्यार्थे लुट: एवाय प्रयोग, पात व्यथयतेश्च लुटि तथैव प्रयोग भवतीति विज्ञेयम् ,] धर्म्य—धर्मादनपेते कर्म्मणि, धर्माचरणे इत्यर्थ, अतिलोभान्वित —अतिलुब्ध, धर्म्मपरायण इत्यर्थ, (धार्म्मिकस्य पक्षपातेऽपि न फलित, तिरूपा गण पक्षपातदर्शनात) ["धर्म्योऽतिलोभान्वित" इत्यत्र "धर्म्यो न लोभान्वित' इति पाठान्तरे—धर्म्य ,—धर्म्मादनपेत , धार्म्मिक इत्यर्थ, न लोभान्वित ,—निर्लोभ इत्यर्थ] तथा द्वाभावे—द्वा ,—द्वारम्, अभ्युपाय इत्यर्थ, ("द्वा निर्गमनेऽपि स्यादभ्युपाये" इति मेदिनी) तस्य भाव ,—सत्ता तस्मिन्, उपाये सतीत्यर्थ, परेषाम्—अर्थिप्रत्यर्थिना, यत तत्त्व—याथार्थ्य तस्मिन्, तन्निर्णये इत्यर्थ, बद्धहृदय, —आसक्तमना , परतत्त्वानुसन्धाने समाहितचित्त इत्यर्थ , यत्र [illegible] परतरा यथा स्वविषये बद्धहृदयो भवति, तथा अधिकरणिकोऽपि [illegible] भावात उपाये सति केवल तत्त्वानुसन्धानार्थमेव समाहितमना भवेदिति भाव , यद्वा,—पर,—प्रधान, श्रेष्ठ वा यत तत्त्व तस्मिन्, किमत्र तत्त्वमिति [illegible] तत्त्वमिति विनिर्णये, बद्धहृदय ,—व्याकुलचेता , अभियोक्तृविषय [illegible] निर्णयपटु इति फलितार्थ , तथा राज्ञ ,—नियोजकस्य नृपते कोपापह ,—[illegible] —क्रोध, अन्यथाव्यवहारदर्शनादिति भाव, तस्य अपहन्ता—नाशयिता [illegible] नाशकश्च, कर्णेजपानामुक्तिवैचित्र्येण विचारकार्ये [illegible]
तथा पक्षपातित्व मत्वा विचारकर्म्माण्यनन्तरमात [illegible]

श्रेष्ठिकायस्थौ। अज्जस्स वि णाम गुणे दोसो त्ति वुच्चदि ? जइ एव्वं, ता चन्दालोए वि अन्धआरो त्ति वुच्चदि।*

अधि। भद्र शोधनक ! अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय।

शोधनक। एदु एदु अधिअरणभोइओ एदु।† [इति परिक्रामन्ति]।

शोधनक। एदं अधिअरणमण्डवं, ता पविसन्तु अधिअरणभोइआ।‡ [सर्वे प्रविशन्ति]।

अधि। भद्र शोधनक ! वहिर्निष्क्रम्य ज्ञायतां, कः कः कार्य्यार्थी (ञ) इति।

शोधनक। जं अज्जो आणवेदि। [इति निष्क्रम्य] अज्जा ! अधिअरणिआ भणन्ति, को को इध कज्जत्थी त्ति।§

शकार। [सहर्षम्] उवत्थिए अधिअलणिए ? [साटोप (ट) परिक्रम्य] हग्गे वलपुलिशे मणुश्शे वाशुदेवे लट्ठिअशाले (ठ) लाअशाले कज्जत्थी।¶

शोधनक । [सम्भ्रमम्] ह्हीमादिके । पढम ज्जेव रट्ठिअसालो कज्जत्थी ! भोदु, अज्ज । मुहुत्त चिट्ठ, दाव, अधिअरणिआणं णिवेदेमि । [उपगम्य] अज्जा । एसो क्खु रट्ठिअसालो कज्जत्थी ववहार (ड) उवत्थिदो । *

अधि । कथ । प्रथममेव राष्ट्रियश्याल कार्य्यार्थी । यथा सूर्य्योदये उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति । शोधनक ! व्याकुलेनाद्य (ढ) व्यवहारेण भवितव्यम् । भद्र । निष्क्रम्योच्यता, "गच्छ, अद्य न दृश्यते तव व्यवहार" इति ।

शोधनक । ज अज्जो आणवेदि त्ति । [निष्क्रम्य शकारमुपगम्य] अज्ज । अधिअरणिआ भणन्ति, "अज्ज गच्छ, ण दीसदि तव ववहारो" । †

---

* हन्त । प्रथममेव राजश्याल कार्य्यार्थी । भवतु, आर्य्य । मुहूर्त्तं तिष्ठ तावत्, अधिकरणिकाना निवेदयामि । आर्य्या । एष खलु राष्ट्रियश्याल कार्य्यार्थी व्यवहारम् उपस्थित ।

† यदार्य्य आज्ञापयति । आर्य्य । अधिकरणिका भणन्ति, "आर्य्य गच्छ, न दृश्यते तव व्यवहार" ।

बोधनार्थं तदभेदारोप कृत । राष्ट्रियश्याल,—"राजश्यालस्तु राष्ट्रिय" इत्यमर । राष्ट्रियशब्देनैव राजश्यालस्य गम्यमानत्वेऽपि "राजश्याल" इति पद [illegible] पञ्चपञ्च इत्यादिवत् इति बोध्यम्, अनूढाभावत्वेन विशेषबोधनार्थं वा, मूर्ख भाषितत्वाद्वा पौनरुक्त्यमत्र न दोषायेति वेदितव्यम् ।

(ड) व्यवहार—विचारगृहमित्यर्थ ।

(ढ) उपराग,—राहुणा सूर्य्यस्य चन्द्रमसो वा ग्रास इत्यर्थ, ("उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च" इत्यमर) यथा—यद्वत्, महापुरुषनिपात—महापुरुषविनाश, कथयति—सूचयतीत्यर्थ, तथा प्रथममेव राष्ट्रियस्य आगमन [illegible] निपातमेव सूचयतीति भावो बोध्य, [एतेन महापुरुषस्य चारुदत्तस्य विपत्तिरत्र भाविनी एवेति सूच्यते]। व्याकुलेन—विक्षोभितेन, विचलितेन, [illegible] यावत्, [एतेन च शकार चारुदत्तस्य निरपराधस्य प्राणदण्डादेश [illegible]

शकार । [सक्रोधम्] किं ! ण दीशदि मम ववहाले ? जइ ण दीशदि, तदो आउत्तं लाआणं पालअं बहिणीवदिं विण्णविअ, बहिणिं अत्तिकं च विण्णविअ, एदं अधिअलणिअं दूले फेलिअ एत्थ अण्णं अधिअलणिअं ठावइश्शं । * (ण) [इति गन्तुमिच्छति] ।

शोधनक । अज्ज रट्ठिअशालअ ! मुहुत्तअं चिट्ठ, दाव अधिअरणिआणं णिवेदेमि । [अधिकरणिकमुपगम्य] एसो रट्ठिअशालो कुविदो भणादि । † [इति वदन् भवति] ।

अधि । सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते । भद्र ! (त) उच्यताम्, "आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः" ।

शोधनक । [शकारमुपगम्य] अज्ज ! अधिअरणिआ भणन्ति, "आअच्छ, दीसदि तव ववहारो." ता पविसदु अज्जो । ‡

---

* किं ! न दृश्यते मम व्यवहारः ? यदि न दृश्यते, तदा आवुत्तं राजानं पालकं भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीं मातरञ्च विज्ञाप्य एतमधिकरणिकं दूरीकृत्य अत्र अन्यमधिकरणिकं स्थापयिष्यामि ।

† आर्य राष्ट्रियश्याल ! मुहूर्तकं तिष्ठ, तावदधिकरणिकान् निवेदयामि । एष राष्ट्रियश्यालः कुपितो भणति ।

‡ आर्य ! अधिकरणिका भणन्ति, "आगच्छ दृश्यते तव व्यवहारः," तत् प्रविशतु आर्यः ।

शकार। पडम भणन्ति ण दीशदि, सम्पद दीशदि त्ति, ता णाम भीदभीदा अधिअलणभोइआ, जेत्तिअं हगे भणिश्शं, तेत्तिअं पत्तिआवइश्शं; (थ) भोदु, पविशामि। [प्रविश्य उपसृत्य] शुशुह अम्हाण, तुम्हाणम्पि शुह देमि ण देमि अ। *

अधि। [स्वगतम्] अहो! स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः।(द) [प्रकाशम्] उपविश्यताम्।

शकार। आं! अत्तणकेलका शे भूमी, ता जहिं मे लोअदि, तहिं उवविशामि। [श्रेष्ठिनं प्रति] एश उवविशामि। [शोधनकं प्रति] ण एत्थ उवविशामि। [इति अधिकरणिकमस्तके हस्तं दत्त्वा] एश उवविशामि। † [इति भूमौ उपविशति]।

अधि। भवान् कार्य्यार्थी?

शकार। अधइं। ‡

अधि। तत् कार्य्यं कथय।

* प्रथमं भणन्ति न दृश्यते, साम्प्रतं दृश्यते इति, तत् नाम भीतभीता अधिकरणभोजका, यद्यदहं भणिष्यामि, तत्तत् प्रत्याययिष्यामि। भवतु, प्रविशामि। सुसुखमस्माकं, युष्माकमपि सुखं ददामि न ददामि च।

† आ! आत्मीया एषा भूमिः, तद् यत्र मह्यं रोचते, तत्रोपविशामि। एष उपविशामि। ननु अत्रोपविशामि। एष उपविशामि।

‡ अथकिम।

(थ) नाम—सम्भावनायाम्। भीतभीता,—अतिशयेन भीता इत्यर्थः, अपि भवन्तः इति सम्भावयामीति यावत्, प्रत्याययिष्यामि—विश्वासयिष्यामि, अधिकरणिकान् इति शेषः, [प्रतिपूर्व्वकस्य एतेः णिचि लृटि रूपम्] अहं यद् यद् कथयिष्यामि, तत् तदेव विचारकान् विश्वासयिष्यामीति तात्पर्य्यम्।

(द) व्यवहारार्थिनः,—अस्मत्तो विचारप्रार्थिनः, शकारस्य इत्यर्थः। स्थिरसंस्कारता—स्थिरः,—अविचलः, यथा प्राक्, तथा इदानीमपि इत्यर्थः, संस्कारः—सिद्धान्तः इत्यर्थः यस्य तस्य भावः, एकरूपत्वेन ज्ञानम्, कथयतोऽपि [illegible] परिवर्त्तितमिति भावः, यद्वा,—स्थिरः,—सदाऽऽ विचलनेऽपि [illegible] [illegible] संस्कारः,—ज्ञानं येषां तेषां भावः, [illegible] परिवर्त्तितमपि इति भावः।

शकार। कश्शे कज्जं कधइश्शं। एव्व वड्डके गल्लक्कप्पमाणाह (ध) कुडे हग्गे जादे।*—

लाअश्शशुले मम पिदा, लाआ तादश्श होइ जामादा।
लाअश्शिआले हग्गे, ममा वि बहिणीवदी लाआ†॥ ६॥

अधि। सर्व्वं ज्ञायते।—

किं कुलेनोपदिष्टेन, शीलमेवात्र कारणम्।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः॥ ७॥

तदुच्यतां कार्य्यम्।

शकार। एव्वं भणामि, अवलद्धाह वि ण अ मे किं पि कलइश्शदि। तदो तेण बहिणीवदिणा पलितुट्टेण मे कीलिदुं लक्खिदुं शव्वुज्जाणाण पवले पुप्फकलण्डकजिण्णुज्जाणे दिण्णे;

* कस्मै कार्य्यं कथयिष्यामि। एव महति गल्लकप्रमाणस्य कुले अहं जातः।—

† राजश्वशुरो मम पिता, राजा तातस्य भवति जामाता।
राजश्यालोऽहं, ममापि भगिनीपती राजा॥

‡ एवं भणामि, अपराद्धस्यापि न च मे किमपि करिष्यति। ततस्तेन भगिनीपतिना परितुष्टेन मे क्रीडितुं रक्षितुं सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं

(ध) गल्लक,—सुरापानपात्रम्। "गल्लक्क" इति प्राकृतस्य "गल्वर्क" इति वा संस्कृतं पर्य्यवसेयाद "मल्लक" इति पाठस्य "नल्लक" इति संस्कृते नारिकेलशस्याधारभूता कठिना त्वगेवाद, "नारिकेल माला" इति वङ्गभाषा।

तहिं अ पेक्खिदुं अणुदिअहं, शोशावेदुं, शोधावेदुं, पोश्शावेदुं, लुणावेदुं गच्छामि। देव्वजोएण (न) पेक्खामि, ण पेक्खामि वा, इत्थिआ-शलीलं णिवडिदं। ‡

अधि। अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति ? (प)

शकारः। हही ! अधिअलणभोइआ ! किं त्ति ण जाणामि तं तादिशिं णअलमण्डणं कञ्चणशदभूशणिअं ? केण वि कुपुत्तेण अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो शुस्स पुप्फकलण्डक-जिण्णुज्जाण

रत्नम्, तत्र च प्रेक्षितुम् अनुदिवसं, शोषयितुं, शोधयितुं, पोषयितुं, लावयितुं गच्छामि। दैवयोगेन पश्यामि, न पश्यामि वा, स्त्रीशरीरं निपतितम्।

§ हहो। अधिकरणभोजकाः। किमिति न जानामि तां तादृशीं नगरमण्डनं

(ग) अपराद्धस्यापि—कृतापराधस्यापि। करिष्यति—कर्तुं शक्ष्यतीत्यर्थः, यद्यपि भवन्तः धर्मस्य संस्थापनाय, धर्माधिकरणमिदमलङ्कुर्वन्ति, तथाऽपि पालकस्य प्रीतिभाजनं मां दण्डयितुं भवतां शक्तिर्नास्तीति भावः, [एतेन अयमेवापराधी इति स्फुटीकृतं, पालकराज्ये धर्माधिकरणिकाः प्रत्युत्पन्नमतयः धार्मिकाश्च आसन्, ते तु सदा अपक्षपातविचारं कर्तुमैच्छन् अपि कदाचित् कथञ्चित् राजानुरोधापेक्षया राजपक्षमाश्रयामासुरिति सूचितम्, अत एतद्राज्यं राजतन्त्रमभवदिति ध्वनितम्]। ततः,—राज्ञः प्रीतिभाजनत्वादेवेति भावः, यदि राज्ञः त्वयि प्रीतिरस्ति, तर्हि तत्प्रीतिदानं किमस्ति भवतः ? इत्याशङ्कायामाह, तेनेत्यादि।—तेन—प्रसिद्धेनेत्यर्थः। सं—मस्तम्। क्रीडितुं—विहर्तुम्। प्रवरं—श्रेष्ठम्। जीर्णोद्यानम् इत्यत्र जीर्णेति पदं पुरातनत्वख्यापनार्थम्। तत्र—उद्याने इत्यर्थः। अनुदिवसं—प्रतिदिनम्। प्रेक्षितुं—द्रष्टुम्। शोषयितुं—शुष्कं कारयितुम्, बीजपर्णादीन् इति शेषः। शोधयितुं—च्युतशुष्कपर्णादिदूरीकरणद्वारा परिष्कारं कारयितुमित्यर्थः। पोषयितुं—स्थानान्तरादानीतमृत्तिकादिना निम्नभूमिं पूरयितुमित्यर्थः, दोहददानेन पुष्पाणां फलानां वा परिपुष्टिं साधयितुं वा, यद्वा,—जलसेचनादिना बाल[illegible] वर्द्धयितुम् इत्यर्थः। लावयितुं—लतागुल्मादीनां शोभावर्द्धनार्थं विशृङ्खलभावेन वर्धमान प्रसारितपल्लवान् छेदयितुमित्यर्थः। दैवयोगेन—सहसा, [illegible] प्रतिदिवसं गमनेऽ, दैवगत्या [illegible]।

(घ) अथ—प्रश्ने। ज्ञायते, भवतेति शेषः। विपन्ना—मृता, [illegible]।

पवेशिअ बाहुपाश बलक्कालेण (फ) वशन्तशेणिआ मालिदा, ण मए। § [इत्युक्ते सुखमाहणोति]।

अधि। अहो! नगररक्षिणा प्रमाद! भो श्रेष्ठिकायस्थौ! "न मया" इति व्यवहारपदं (व) प्रथममभिलिख्यताम्।

कायस्थ। ज अज्जो आणवेदि। [तथा कृत्वा] अज्ज! लिहिदं। ¶

शकार। [स्वगतम्] ह्रीमादिके! उत्तलाअन्तेण विअ पाअश-पिण्डालकेण अज्ज मए अत्ता एव्व णिखाशिदो। (भ)

काञ्चनशतभूषणाम् ? केनापि कुपुत्रेण अर्थकल्पवर्तस्य कारणात् शून्य पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यान प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेना मारिता, न मया।

¶ यदार्य आज्ञापयति। आर्य! लिखितम्।

(भ) ह्रीमादिके! उत्त्वरयतेव पायसपिण्डारकेण अद्य मया आत्मैव निणाशित

(फ) हहो इति सम्बोधनसूचकमव्ययं, ह इत्यर्थ। किमिति—कथम् नगरमण्डन—नगरस्य—उज्जयिन्या इत्यर्थं, मण्डन—शोभाभूताम्। काञ्चनशतभूषणां—काञ्चनानां—सुवर्णानां, शत—समूह, भूषणम्—अलङ्कार यस्या तां, बहु-सुवर्णालङ्कारालङ्कृतामित्यर्थ। शून्य—निर्जनमित्यर्थं। बाहुपाशबलात्कारेण—बलपूर्वक भुजपाशेन तस्या ग्रीवादिग्रहमाहत्य इत्यर्थ।

भोदु एव्वं दाव। [प्रकाशम्] अहो अधिअलणभोइआ। णं भणामि, मए ज्जेव दिट्ठा, किं कोलाहल (म) कलेध? *
[इति पादेन निखिलं प्रोञ्छति (य)]।

अधि। कथं त्वया ज्ञातं, यथा खलु अर्थनिमित्तं बाहुपाशेन व्यापादिता?

शकारः। हृद्धी! णूणं शूणशूणाए मोवट्ठाणाए गोवालिआए, णिशुवस्सेहिं आहलणट्ठाणेहिं (र) तक्केमि। †

---

* भवतु एवं तावत्। अहो अधिकरणभोजका। ननु भणामि, मया एव दृष्टा, किं कोलाहलं कुरुत?

† हन्त! नूनं शून्यशून्यया मोषस्थानया ग्रैवालिकया, निःसुवर्णैराभरणस्थानैस्तर्कयामि।

यथा रसना दन्धाक्रियत, तथा मयाऽपौत्यथ, निर्णीत,—निश्चयेन नाश प्रापित, "त्वया मारिता न वा?" इति केनचित् अपृष्टेऽपि, प्राक् स्वयमेव "न मया" इत्युक्त्वा स्वापराधस्वीकारसम्भावनात इति भाव, ["उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" (८।४।१४ पा०) इति णत्वम्]। अत्र पादमशब्देन चारुदत्तस्य विनाश एव फलतोऽभिप्रेत।

(म) कोलाहल—कलकलम्।

(य) प्रोञ्छति—प्रमार्ष्टि, अक्षरवर्णान् मुष्णाति इत्यर्थ।

(र) शूनशूनया—स्फीतस्फीतया, [श्वयत भौवादिकस्य कर्मणि निष्ठाया रूप [illegible] सितत] शूनात् शूना तया, अतिस्फीतया इत्यर्थ, उच्छ्रयवत्या इति यावत्। [कतिपये "शुण्णशुण्णाए" इति प्राकृतस्य 'शून्यशून्यया" इति संस्कृतं कृत्वा "आभरणशून्यया स्फीतया च" इत्यर्थं कुर्वन्ति। "शुण्णशुण्णाए" इत्यत्र 'पडिशुण्णाए" इति पाठान्तरं "परिशून्यया' इति संस्कृतं, अत्यन्तशून्यया इत्यर्थ] मोषस्थानया—मोष —[illegible], स्थान—स्थिति, सत्ता इत्यर्थ, तादृशाभरणापहरणादिति भाव, [illegible] [illegible] [illegible] गृहीतस्थानया इति यावत्, ग्रैवालिकया— ग्रैवा [illegible], [illegible] —ग्रीवाभरणानि भवन्ति या तया, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यत्र परिशुन्दत्वमेनान्वद, मोषस्थानया—मोष—[illegible] [illegible] यक, स्थान—शरीरस्थानं यस्या तया, ततया [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], सुवर्णकानि—[illegible] यत्र तथाभूतै, आभरणस्थानै,—[illegible] [illegible]

शेष्ठिकायस्थौ। जुज्जदि विस्र। *

शकार। [स्वगतम्] दिट्टिआ पत्युज्जीविदम्हि। †
अविदमादिके। (ल)

श्रेष्ठिकायस्थौ। भा। क एसो ववहारो अवलम्बदि ? ‡ (व)

शोध। इह हि द्विविधो व्यवहार।

श्रेष्ठिकायस्थौ। केरिसो ? §

अधि। वाक्यानुसारेण, अर्थानुसारेण च। यस्तावद्
वाक्यानुसारेण, स खलु अर्थिप्रत्यर्थिभ्य। (श) यश्च अर्थानु-
सारेण, स च अधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्य।

श्रेष्ठिकायस्थौ। ता वसन्तसेणामादरं अवलम्बदि ववहारो।॥

अधि। एवमिदम्। भद्र शोधनक। वसन्तसेनामातर-
मनुद्वेजयन्नाह्वय। (ष)

शोधनक। तथा। [इति निष्क्रम्य गणिकामात्रा सह प्रविश्य] एदु
एदु अज्जा। ॥

वृद्धा। गदा मे दारिआ मित्तघरअं अत्तणो जोव्वणं अणुभविदुं, एसो उण दीहाऊ भणादि, आअच्छ, अधिअरणिओ सद्दावेदि, ता मोहपरवसं विअ (ग) अत्ताणअं अवगच्छामि, हिअअं मे थरथरेदि। अज्ज! आदेसेहि मे अधिअरणमण्डवस्स मग्गं।*

शोधनकः। एदु एदु अज्जा। [उभौ परिक्रामतः] एदं अधिअरणमण्डवं, एत्थ पविसदु अज्जा।†

[इत्युभौ प्रविशतः]।

वृद्धा। [उपसृत्य] सुहं तुम्हाणं भोदु भावमिस्साणं।‡(घ)

अधि। भद्रे! स्वागतम्? आस्यताम्।

वृद्धा। तधा [इत्युपविष्टा]।

शकारः। [साक्षेपम् (ङ)] आगदाशि बुड्ढकुट्टणि! आगदाशि?§

अधि। अये! त्वं किल वसन्तसेनाया माता?

* गता मे दारिका मित्रगृहम् आत्मनो यौवनमनुभवितुम्, एष पुनः दीर्घायुर्भणति, आगच्छ, अधिकरणिक आह्वयते (आकारयति)। तस्मान्मोहपरवशम् इवात्मानमवगच्छामि, हृदयं मे प्रकम्पते। आर्य! आदिश मे अधिकरणमण्डपस्य मार्गम्।

† एतु एतु आर्या। एषोऽधिकरणमण्डपः, अत्र प्रविशतु आर्या।

‡ सुखं युष्माकं भवतु भावमिश्राणाम्।

§ आगतास्मि वृद्धकुट्टनि! आगतासि?

(ग) दारिका—बालिका, कन्या इत्यर्थः। मित्रगृहं—नायकभवनं, चारुदत्तालयमिति यावत्। अनुभवितुं—सम्भोक्तुम्। मोहपरवशं—अज्ञानोपहतं, मूर्च्छाक्रान्तमिव सर्वत अन्धकाराच्छन्नम् इति भावः।

(घ) भावमिश्राणां—भावेषु—विद्वत्सु, मिश्राः—श्रेष्ठाः, तेषाम्, (उत्तरपदस्थस्य मिश्रशब्दस्य श्रेष्ठार्थवाचकत्वात्) पण्डितश्रेष्ठानामित्यर्थः, भावाः—विद्वांसः, मिश्राः—पूज्याश्च तेषां वा।

(ङ) साक्षेपं—सतिरस्कारम्।

वृद्धा। अधइं? *

अधि। अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता?

वृद्धा। मित्तघरअं। †

अधि। किन्नामधेयं तस्या मित्रम्?

वृद्धा। [स्वगतम्] हद्धी। हद्धी। अदिलज्जणीअं क्खु एदं। [प्रकाशम्] जणस्स पुच्छणीओ अअं अत्थो, ण उण अधिअरणिअस्स। ‡ (ख)

अधि। अलं लज्जया, (ग) व्यवहारस्त्वां पृच्छति।

श्रेष्ठिकायस्थौ। ववहारो पुच्छदि, णत्थि दोसो; (घ) कधेहि। §

वृद्धा। कधं? ववहारो? जइ एव्वं, ता सुणन्तु अज्जमिस्सा;—सो क्खु सत्थवाहविणअदत्तस्स णत्तिओ, साअरदत्तस्स तणओ, सुगहिदणामहेओ (ङ) अज्ज चारुदत्तो णाम,

---

* अथ किम्?   † मित्रगृहम्।

‡ हा धिक्! हा धिक्! अतिलज्जनीयं खलु इदम्। जनस्य प्रच्छनीयोऽयमर्थः, न पुनरधिकरणिकस्य।

§ व्यवहारः पृच्छति, नास्ति दोषः कथय।

¶ कथं व्यवहारः? यद्येवं तदा शृण्वन्तु आर्यमिश्राः,—स खलु सार्थ-

सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि, तहिं मे दारिआ जोव्वणसुहमणुभवदि। ¶

शकार। शुद अज्जेहिं ? लिहीअन्दु एदे अक्खला, चालुदत्तेण शह मम विवादे। *

श्रेष्ठिकायस्थौ। चालुदत्तो मित्तो त्ति णत्थि दोसो। †

अधि। व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते। (च)

श्रेष्ठिकायस्थौ। एव्वं विअ। ‡

अधि। धनदत्त! वसन्तसेना आर्य्यचारुदत्तस्य गृहं गतेति लिख्यतां व्यवहारस्य प्रथमः पादः। कथमार्य्यचारुदत्तोऽपि अस्माभिराह्वाययितव्यः ? अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति। भद्र शोधनक! गच्छ, आर्य्यचारुदत्तं स्वैरमसम्भ्रान्तमनुद्विग्नं सादरमाह्वय, प्रस्तावेन (छ) अधिकरणिकस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति।

शोधनक। जं अज्जो आणवेदि। [इति निष्क्रान्तः, चारुदत्तेन सह प्रविश्य च] एदु एदु अज्जो। §

चारुविनयदत्तस्य नप्ता, सागरदत्तस्य तनयः, सुगृहीतनामधेय आर्य्यचारुदत्तो नाम, श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति। तत्र मे दारिका यौवनसुखमनुभवति।

* शृणुतार्य्याः ? लिख्यन्तामेतान्यक्षराणि, चारुदत्तेन सह मम विवादः।

† चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोषः। ‡ एवमिव।

§ यदार्य्य आज्ञापयति। एतु एतु आर्य्यः।

(च) चारुदत्तमवलम्बते, प्रत्यर्थितया इति भावः।

(छ) धनदत्त। इति कायस्थनामसम्बोधनम्। प्रथमः,—आद्यः, पादः—अंश इत्यर्थः। स्वैरं—मन्दं, धीरमित्यर्थः, असम्भ्रान्तम्—त्वरा, यथा [illegible] न भवति तथेत्यर्थः। अनुद्विग्नम्—अव्याकुलम्, एवं चाव प्रयोगो [illegible] येन तद्दिने "कथमहमधिकरणमण्डपे आहूत किमनिष्टमापतितम्" इत्यादि [illegible] उद्वेगः उत्पद्यते तथा इति भावः। सादरं—सबहुमानम्। प्रस्तावेन—[illegible] प्रसङ्गेन, कथान्तरेषु भवन्तं द्रष्टुमिच्छतीति यावत्।

चारु। [विचिन्त्य]—

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।
यत्सत्यमिदमाह्वानमवस्थामभिशङ्कते ॥ ८ ॥

[सवितर्कं स्वगतम्]—

ज्ञातो नु किं स खलु बन्धनविप्रयुक्तो
मार्गागतः प्रवहणेन मयाऽपनीतः ? ।
चारेक्षणस्य नृपतेः श्रुतिमागतो वा ?
येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ? ॥ ९ ॥

इदानीमाह्वानकारणं वितर्कयति, परिज्ञातस्येति।—राज्ञा—नृपेण, पालकेनेति यावत् शीलेन—चरित्रेण च, कुलेन—प्रशस्तान्वयेन, परिज्ञातस्य—विदितस्य, अतः सत्स्वभावगतता वंशगता च काऽपि शङ्का न सम्भवतीति भावः, मे—मम, यत् आह्वानम्—आकारणा, ("हूतिराकारणाह्वानम्" इत्यमरः) कृतमिति शेषः, इदम्—आह्वानमित्यर्थः, सत्यं—निश्चितम्, अवस्थां—दशां, दारिद्र्यमिति यावत्, अभिशङ्कते—सन्देग्धि, मद्दारिद्र्यम् अभिलक्ष्य कस्मिन्नपि विषये मदीयदोषं तर्कयति, यतः दोषं सहसा दरिद्रेष्वेव आशङ्कते, न तु धनिनि, दारिद्र्यस्य सर्व्वदोषैकहेतुत्वादिति भावः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ८ ॥

आह्वानकारणानुसन्धाने वितर्कान्तरमाह, ज्ञात इति।—बन्धनात्—कारागारात्, विप्रयुक्तः,—विच्युतः, सन् मार्गागतः,—मार्गवशात् आगतः,—उपस्थितः, आर्य्यक इत्यर्थः, सः,—आर्य्यकनामा गोपालसुतः मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः, प्रवहणेन—शकटेन, अपनीतः—अपसारितः, स्थानान्तरं नीत इति यावत्, खलु—निश्चयेन, ज्ञातो वा किं नु ज्ञातः?—अपि किं सर्व्वजनैः विदितः? नु—वितर्के, सर्वे पौरजनाः ज्ञात्वा राज्ञि प्रकाशितवन्तः किमिति भावः, अर्दापायान्तरेण राज्ञः

अथवा किं विचारितेन ? (ञ) अधिकरणमण्डपमेव गच्छामि। [प्रकाशम्] भद्र शोधनक! अधिकरणस्य (झ) मार्गमादेशय।

शोधनक। एदु एदु अज्जो। * [इति परिक्रामतः]।

चारु। [सशङ्कम्] तत्किमपरम् ?—

रूक्षस्वरं वाशति वायसोऽयममात्यभृत्या मुहुराह्वयन्ति।
सव्यञ्च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥१०॥

* एतु एतु आर्य्य।

(ञ) विचारितेन—विचारेण, वितर्केण इति यावत्। किं—निष्प्रयोजनमित्यर्थ।

(झ) अधिकरणस्य—अधिकरणमण्डपस्य इत्यर्थं।

गमनमार्गे दुर्निमित्तानुभवमाह, रूक्षस्वरमिति।—अयं—पुरो वर्त्तमान इत्यर्थं, वायस,—काक, रूक्षस्वरं—विकृतशब्द, कर्कशं यथा तथेति यावत, वाशति—शब्दायते, [दैवादिकस्य वाशधातोरात्मनेपदित्वेऽपि बहुषु पुस्तकेषु भौवादिकतया उभयपदित्वेन चास्य प्रयोग दृश्यते, यथा,—"दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यातु" इति "यदि वाशत्यस्थिभङ्गाय" इति "वक्त्रौ वाटाय वाशते वत्स" इति च, यद्वा—वाशत इति वाश, पचाद्यच्, शब्दकारीत्यर्थं, स इव आचरतीति वाशति [illegible] सामान्याचारार्थे "सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विब्वा वक्तव्य" (वा०) इति वार्तिकेन क्विप्प्रत्यये वाश इति नामधातो लटि वाशतीति सिद्धम्। [illegible] वृहत्संहितायां वराहमिहिर, यथा,—"[illegible] वाशति महाभयद" इति] अपि च, अमात्यानां—राजनियुक्तानां पुरुषाणां, भृत्या,—परिचारका, मुहु,—वारंवारम, आह्वयन्ति—आकारयन्ति ([illegible] नीचजने [illegible] दुर्निमित्तरूपा [illegible] धर्म्माधिकरणदर्शनात् [illegible]) तथा सव्यं—वामं, नेत्रं—नयनं, प्रसह्य—सहसा स्फुरति—स्पन्दते पुंसां वामाङ्गस्फुरणं दुर्निमित्तसूचकमाह [illegible] पुराणम्, यथा—"[illegible]" इति ([illegible]) अनिमित्तानि—[illegible] —निश्चितं मम—[illegible]

शोधनकः। एदु एदु अज्जो सैरं असम्भन्तं।*

चारु। [परिक्रम्याग्रतोऽवलोक्य च]—

शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा।
मयि नोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम्॥ ११॥

[पुनरन्यतोऽवलोक्य] अये। कथमयं सर्पः।—

* एतु एतु आर्य्यः स्वैरमसम्भ्रान्तम्।

अवसादयन्ति, क्लेशयन्ति इत्यर्थः, यद्वा,—[मम इति सम्बन्धे षष्ठी, अनिमित्तानीति तत्सन्निधानेनालोच्यते, मामिति कर्मपदान्तरमध्याहर्तव्यम्]। अहो। न जाने एतानि दुर्निमित्तानि अद्य किमनभिमतं मां दर्शयिष्यन्तीति भावः। उपजाति वृत्तम्॥ १०॥

पूर्वोक्तमेव दुर्निमित्तं प्रकारान्तरेण विशदीकृत्याभिदधाति, शुष्क इति।—शुष्कवृक्षस्थितः—नीरसपादपाधिरूढः, तथा—एवम्, आदित्याभिमुखः, अभि—अभिगतं, परिवर्त्तितमिव मुखं यस्य सः अभिमुखः आदित्यस्य अभिमुखः, इति बहुव्रीह्यनन्तरं षष्ठीसमासः आश्रयणीयः सूर्य्यमवलोकयन्नित्यर्थः, ध्वाङ्क्षः,—काकः, ("काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः। ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि॥" इत्यमरः)। मयि—मम उपरि इति यावत् घोरं—भयानकं, वामं—सव्यं, चक्षुः,—

मयि विनिहितदृष्टिर्भिन्ननीलाञ्जनाभः
स्फुरितविततजिह्वः शुक्लदंष्ट्राचतुष्कः ।
अभिपतति सरोषो जिह्मिताध्मातकुक्षि-
र्भुजगपतिरयं मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः ॥ १२ ॥

अपि च इदम्,—

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं, न चार्द्रतमा मही,
स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।

अपरमपि दुर्निमित्तमाह द्वाभ्याम्, मयीति ।—मयि—मम उपरि, मां प्रतीत्यर्थः, विनिहिता—अर्पिता, दृष्टिः,—नेत्रं येन सः, ("लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। दृग्दृष्टी" इत्यमरः) भिन्नः—मर्दितः, घृष्टमित्यर्थः, नीलः—नीलवर्णः, यत् अञ्जनम्—कज्जलम्, तस्य आभा इव आभा—कान्तिः यस्य तादृशः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः, स्फुरिता—स्पन्दिता, वितता—विस्तृता, जिह्वा—रसना, यस्य तथाभूतः, लेलिहानरसन इति यावत्, शुक्लः—शुभ्रः, दंष्ट्राणां—दन्तपङ्क्तिद्वयप्रान्तस्थितवक्राकृतिदीर्घदन्तानां, सविषदशनानामिति यावत् चतुष्कं—चतुष्टयं, यस्य सः, जिह्मितः,—वक्रीकृतः, कुण्डलीकृत इति यावत्, आध्मातः,—पवनाशनत्वात् वायुना पूरितः, स्फीत इत्यर्थः, यद्वा,—आध्मातः,—रोषवशात् भूमौ आस्फालनेन शब्दितः इति यावत्, कुक्षिः,—उदरं यस्य तादृशः, तथा मे—मम, मार्गं,—गमनस्य पन्थानम्, आक्रम्य—व्याप्य सुप्तः,—शयितः, ("सुप्तिः स्वप्नः शयनं निद्राविश्रमौ शयने स्थितः" इति मालती), अयं—पुरोवर्त्ती, भुजगपतिः,—सर्पराजः, सरोषः,—सक्रोधः सन्, (इत्यादि अध्याहारः) अभिपतति—मदभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । अस्य च ... मृगकान्तमुक्तं बृहत्संहितायाम्, यथा,—"फणिनोऽभिमुखागमोऽहिमः ... बन्धवधान्ययसं यातु" इति । वसन्तराजशाकुनेऽपि,—"... आत्मैव सर्वे भवदा भुजङ्गा" इति । अत्र जिह्वा विततत्वं प्रभात ... पूरयित्वा स्फीतस्य कृष्णसर्पस्य ... सर्पमभिमुखमापततः ... शयनस्य च स्वभावसिद्धतत्क्रियानुरूपापवर्णनदर्शनात् स्वभावोक्तिः। मालिनी वृत्तम् ॥ १२ ॥

शकुनिरपरश्चाय तावद्विरौति हि नैकशः,
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥ १२ ॥

सर्व्वथा देवता स्वस्ति (अ) करिष्यन्ति ।

शोधनकः । एदु एदु अज्जो, इमं अधिअरणमण्डवं पविसदु अज्जो । *

---

* एतु एतु आर्य्यः इमम् अधिकरणमण्डपं प्रविशतु आर्य्यः ।

मही च—पृथ्वी तु आर्द्रतया—अन्याद्रा, न भवतीति शेषः अन्याद्रायां भूमौ हि चरणस्खलनं सम्भवति इति भावः, नयनं—चक्षुः, वाममिति शेषः, स्फुरति—स्पन्दते, तथा वामः,—दक्षिणेतरः, बाहुः—भुजः, मुहुः,—वारं वारं, विकम्पते—स्फुरतीत्यर्थः, अयं—पुरःस्थः एषः, अपरः,—अन्यः, शकुनिश्च—दुर्निमित्तसूचकः पक्षी, तावत् नैकशः—मुहुर्मुहुः, विरौति—विकटं शब्दायते, (अत एतत् सर्व्वं मिलित्वा इत्याहार्य्यम्) महाघोरम्—शूलादिसाध्यतया अतिदारुणं, मृत्युं—मरणं कथयति—ज्ञापयति, अत्र—अस्मिन् विषये, विचारणा—वितर्कः, संशयः इति यावत् न अस्ति इति शेषः, एतत् निश्चितमेवेत्यर्थः । अकारणे चरणस्खलनस्य दुर्निमित्ततामाह वसन्तराजशाकुने, यथा,—“स्वपादयोः स्खलनं नृपाणां भङ्गं कचिद् यानपलायनञ्च । द्वाराभिघाताध्वगशस्त्रपाता प्रस्थानविघ्नं कथयन्ति यातुः ॥” इति । अपि च, शार्ङ्गधरपद्धतिः विशिष्य वामाक्षिस्फुरणस्य दुर्निमित्तफलमाह, तथा हि—‘वामस्याध स्फुरणमशुभकृद्दूरे भङ्गहेतुस्सवैंऽधोदे हरति नितरां मानसं दुःखजालम् । नेत्रोपान्ते हरति च धनं नेत्रकोणे च बन्धं, सव्ये चैतत् फलमविकलं व्यत्ययाद् वापसव्ये ॥ दक्षिणाङ्गे एव स्त्रियाश्च वामं शुभावहं स्फुरितम् । नीचैश्च … फलति च नार्य्योचितं स्पन्दः ॥” इति । एवं कस्मादपि आर्द्रतमत्वाद … … पादस्खलनादि … हेतु … … तथा … … महाघोर

चाह। [प्रविश्य समन्तादवलोक्य] अहो। अधिकरणमण्डपस्य परा श्रीः। इह हि,—

चिन्तासक्तनिमग्नमन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्खाकुलं
पर्य्यन्तस्थितचार-नक्रमकरं नागाश्व-हिंस्राश्रयम्।
नानावाशक-कङ्कपक्षि-रुचिरं कायस्थ-सर्पास्पदं
नीतिक्षुण्णतटञ्च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते॥ १४॥

अधिकरणमण्डपं वर्णयन्नाह, चिन्तेति।—चिन्तायाम्—तत्त्वार्थाविष्करणविषयक भावनायाम्, आसक्ताः,—प्रवृत्ताः, अत एव निमग्नाः,—निविष्टमनसः, गाढाभिनिविष्टा इत्यर्थः, मन्त्रिणः,—सचिवा एव, सलिलानि—जलानि यस्य तत्, (मन्त्रिणां विस्तृतया ऋजुकत्वेन शीतलप्रकृतिकत्वेन च सलिलसाम्यम्। इह "चिन्तासक्तनिमग्न—" इत्यत्र आसक्तशब्दस्य विषयान्तरपरिहारेण तदेकतानतया अभिनिविष्टार्थकत्वेन फलतो निमग्नशब्दसमानार्थकतया आपाततः पुनरुक्तवदा भासमानत्वात्, पर्य्यवसाने च आसक्तशब्दस्य सामान्यतः प्रवृत्तार्थकत्वसम्भवात् पुनरुक्तवदाभासो नामालङ्कारः भवितुमर्हतीति विभाव्यम्), तथा दूताः,—वार्त्तावहा एव, ऊर्म्मयः,—तरङ्गाः, शङ्खाः,—कम्बवश्च, ऊर्म्मयश्च शङ्खाश्च ताः, तैराकुलम्—व्याप्तम्, (दूतानामितस्ततः सञ्चरणात् ऊर्म्मिशङ्खैः साम्यम्), तथा पर्य्यन्ते—प्रान्तदेशेषु, मध्येषु वा, स्थिताः,—अवस्थिताः, चाराः,—गुप्तचराः, त एव नक्राः,—कुम्भीराः, मकराः,—स्वनामख्यातजलजन्तुविशेषाश्च यस्य तत्, (चाराणां हिंसाजनकतया गूढचारितया च भयावहत्वात् नक्रमकरसाम्यम् अवगन्तव्यम्, तथा हि मनुः,—"तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः। चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत्॥" इति), तथा नागाः,—हस्तिनः, अश्वाः,—घोटकाश्च, त एव हिंस्राः,—क्रूरजन्तवः, तेषामाश्रयः,—स्थानं तत्, (नागाश्वानां वध्यघातनार्थं स्थापितत्वात् तथामपि जलहस्तिभिः हिंस्रजन्तुभिः साम्यमवगन्तव्यम्), तथा नाना—विविधाः,

पाखि" इति वङ्गभाषा, लोहपृष्ठाख्यसमुद्रतीरसञ्चरत्पक्षिविशेषा वा, "ङाडगिला" इति कथित, तथा च राजनिघण्टु,—"कङ्कस्तु लोहपृष्ठः स्यात् सन्दंशवदनः खरः। रणालङ्करणः क्रूरः स च स्यादामिषप्रियः॥" इति) तै रुचिरं—मनोहरम् (अन्तर्निहितहिंसावृत्तिकत्वेऽपि बहिः प्रकटीकृतसाधुभावत्वेन खलानां बकसाम्यम् "रुचिरम्" इत्यत्र "रचितम्" इति पाठे—रचितं—विरचितं, व्याप्तमिति यावत्), तथा कायस्थाः,—करणाख्यवर्णसङ्करजातिविशेषा एव, सर्पाः—भुजगाः, तेषामास्पदं—स्थानम्, (मसीजीवित्वाच्च एतेषां धर्म्माधिकरणेष्वेव नियतं वर्त्तनस्थानं भवतीति आस्पदपदोपादानात् प्रतीयते, समुद्रो यथा भीषणैर्विषधरैराकुलः तथैव जिह्मगप्रायैः शोषकैः खलप्रकृतिभिः कायस्थैरेतद्राजसभाकुलीक्रियते इति बोद्धव्यम्। तथा हि —"कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्मांसं न भक्षितम्। दया हेतुर्न चैवात्र दन्ताभावो हि कारणम्॥" इत्यादि दर्शनात्, तेषां दन्दशूकस्वभावः कविभिर्वर्णित सुसङ्गत एवेत्याभाति, तेषां वृत्तिमाह पराशरः —"धनधान्याद्यपचता च राजसेवा तथैव च। हिसाबे परिचर्य्या च दुर्गान्तपररक्षणम्॥" इति), एवं नीतिरिव—शासनशास्त्रमिव, दुर्गं—अगम्यम्, एकत्र स्रोतसा, अपरत्र कौटिल्येन च नम्रतया अन्तरान्तरा उन्नतत्वानतत्वात् दुर्गममिति यावत्, तटं—कूलं यस्य तत्, (नीत्या अनवरतपर्यालोचनयाऽपि अवान्तरसूक्ष्मातिसूक्ष्मानेकावयवसमाविष्टतया सम्यक् कदाचिदसत्यमपि सत्यवत्, कदाचित् सत्यमपि असत्यवत् क्रियते नीतिविद्भिः इति विचारशैल्या दुर्गमत्वात् सुनिश्चितबोधाभावाच्च तस्याः दुर्गतटसाम्यमवगन्तव्यम्, एतेन यथा हि बन्धुरतटभूमिषु अध्वगस्य पादस्खलनं निश्चितमेवाभ्यासि तथैव कुटिलाया दुर्बोधायाश्च राजनीतौ विपदपदस्यापि पदस्खलनं सम्भवतीति प्रतीयते) तथा हिंस्रैः—हिंसाशीलैः, एतैरुपलक्षितम् (विशेषणत्रयेण) राजकुलम्—राज्ञः सभागृहम्—एतत् विचारस्थानमित्यर्थः, समुद्रमिव—समुद्रवत् भवति अविश्वस्त उद्विग्ना समुद्रवत् दुर्गममिति भावः। [एवं इत्यादावापादितेऽपि, समुद्रादिति नामधातोः क्विप् रूपम्। "राजकुलम्" इत्यत्र राजभवनम् इत्यपि पाठः। अत्र "समुद्रायते" इत्यत्र कर्त्तरि क्विप्तेन

भवतु—" [प्रविशन् शिरोघातमभिनीय सवितर्कम्] अहह । इदमपरम्, (ट)—

सव्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायसस्तथा ।
पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवत ॥ १५ ॥

"—तावत् प्रविशामि । [इति प्रविशति] ।

अधि० । अयमसौ चारुदत्तः । य एष,—

घोणोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं
नैतद्धि भाजनमकारणदूषणानाम् ।

सङ्कीर्यते, न चैव परस्परितरूपत्वेनाशङ्कनीयं, राजकरणे समुद्राभेदारोपेऽपि क्रिसाम्ये एव तदवसरः सम्भवति, इह तु उपमया तद्विघातोऽकारीति वेदितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ट) इदम्—स्वगृहप्रवेशकाले शिरोघातरूपम्, अपरम्—अन्यत्, दुर्लक्षणमात्रम् । "द्वाराभिघातावनतशिरःपाता" इत्यादिश्लोक १३ सङ्कलनाश्लोकव्याख्यानावसरे उद्धृत इति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं क्षिणिप्य प्रागुक्तं सव्यमितरत् दुर्निमित्तं संक्षिप्याभिदधाति, सव्यमिति ।—मे—मम, सव्यम्—वामम्, चक्षुः,—नयनम्, स्पन्दते—स्फुरति, तथा वायसः,—काकः, विरौति—शब्दायते, अयम्—पुरःस्थः, पन्थाः,—मार्गः, सर्पेण—पन्नगेन, रुद्धः—आवृतः, अस्मासु—अस्माकमित्यर्थः, दैवत,—देवात्, देवानुकूल्येन इत्यर्थः, [दैवतात् पञ्चम्या तसिल्] स्वस्ति—मङ्गलम्, भवतु इति शेषः, देवता मम स्वस्ति कुर्वन्तु इति भावः, यद्वा—देवतम् एव दैवतं स्वार्थे अण् वा सम्बोध्य, तस्य न दैवत,—देवतासमूह, अस्मासु—विदुषेषु

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु
न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥ १६ ॥

शोध। भो ! अधिकृतेभ्यः स्वस्ति । हंहो नियुक्ताः ! अपि (ठ) कुशलं भवताम् ?

अधि। [ससम्भ्रमम् (ड)] स्वागतमार्य्यस्य ? भद्र शोधनक ! आर्य्यस्य आसनमुपनय ।

नासिका ("घोणा नासा च नासिका" इत्यमरः) यस्य [आहिताग्न्यादित्वात् वा परनिपातः पक्षे—उन्नतघोणम्] खगपतिनासिकावत् तिलकुसुमवद्वा विशालनासम् उन्नतनासिकमित्यर्थः अपाङ्गौ,—नेत्रान्तयोः विशाले—आयते, कर्णान्तविश्रान्ते इति यावत्, नेत्रे—लोचने यस्य तादृशम् आकर्णपूरितनेत्रमित्यर्थः, मुखम्—वदनम् (यः एष इति प्रागुक्तपूर्वकेनान्वयः) विमर्त्तीति शेषः, एतस्मिन् कदाप्यस्मिन् प्रशान्ते सुखवेशधारिणि दुष्कार्याचरणं किमपि नास्तीति भावः एतत्—अयमसौ चारुदत्त इति पूर्णकीर्त्यैवापि एतत्पदं क्रियते इति बोद्धव्यम् एष हि चारुदत्त इत्येवादि, [विधेयप्राधान्यादस्य क्लीबत्वम्] अकारणदूषणानाम्—अहेतुकदोषाणाम्, व्यवहारारोपितापराधानामित्यर्थः, भाजनम्—पात्रम् आधार इत्यर्थः न हि—नैव, भवतीति शेषः तथा हि, नागेषु—हस्तिषु, गोषु—सौरभेयेषु तुरगेषु—अश्वेषु तथा नरेषु—मानवेषु नागादिमध्ये इत्यर्थः, आकृतिः —बहिराकारः सुसदृशं—स्वानुरूपं वाह्याकृत्यनुयायीत्यर्थः, वृत्तं—चरितं न विजहाति—न त्यजति आकृतिरेव निद्रादिवत् प्रकाशयति इति भावः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां नरनागादीनाम् आकृत्यनुरूपवृत्तत्यागाभावधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः एवं च पूर्वार्द्धपदार्थस्यैव चारुदत्तस्य पराकृतेः "नरेषु" इति हेतुत्वेन नागादिभिः दृष्टान्तालङ्कारोऽपि तस्य अर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

भवतु—" [प्रविशन् शिरोघातमभिनीय सवितर्कम्] अहह ! इदमपरम्, (ट)—

सव्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायसस्तथा ।
पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवतः ॥ १५ ॥

"—तावत् प्रविशामि । [इति प्रविशति] ।

अधि । अयमसौ चारुदत्तः । य एष,—

घोणोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं
नैतद्धि भाजनमकारणदूषणानाम् ।

सङ्कीर्यते, न चैष परम्परितरूपकत्वेनाशङ्कनीयः, राजकरणे समुद्राभेदारोपे क्रियमाणे एव तदवसरः सम्भवति, इह तु उपमया तद्विघातोऽकारीति वेदितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ट) इद—गृहप्रवेशकाले शिरोघातरूपम्, अपरम्—अन्यत्, दुर्लक्षणमिति शेषः । "द्वाराभिघातध्वजशस्त्रपाताः" इत्यादिश्लोकः १३ सङ्ख्यकश्लोकव्याख्यानावसरे उद्धृत इति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं विशिष्य प्रागुक्तं सर्वमेतत् दुर्निमित्तं सङ्क्षिप्याभिदधाति, सव्यमिति ।—मे—मम, सव्यं—वामम्, चक्षुः,—नयनं, स्पन्दते—स्फुरति, तथा वायसः,—काकः, विरौति—शब्दायते, अयं—पुरःस्थः, पन्थाः,—मार्गः, सर्पेण—अहिना, रुद्धः—आवृतः, अस्मासु—अस्माकमित्यर्थः, दैवतः,—दैवात्, दैवानुकूल्येन इत्यर्थः, [दैवशब्दात् पञ्चम्या तसिल्] स्वस्ति—मङ्गलम्, भवतु इति शेषः, देवता मम रक्षां कुर्वन्तु इति भावः, यद्वा,—दैवतम् एव दैवतः स्वार्थे अण् वा भाष्यः, तथा च दैवतः,—देवतासमूहः, अस्मासु—विपन्नेषु इत्यर्थः, स्वस्ति—शुभं, विदधातु इति शेषः, अशरणानां देवा एव शरणं भवन्तु इत्याशयः । "दैवतानि पुंसि वा" इत्यमरोक्तेः पुंसि अपि व्यवहारः दैवतशब्दस्य दृश्यते, अत अस्मदभिहितमेव विधशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्य कविभिरनादृतत्वात् अप्रयुक्तत्वं दोषः एवेत्याशङ्कितम्, ध्वनाभिज्ञैः "ययाऽय दारुणाचार सर्वदैव विभाव्यते । तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥" इत्यादि प्रयोगदर्शनात् प्राक्तदोषाद्दारणेऽनौचित्यमेव प्रतिपादितं वेदितव्यम् । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १५ ॥

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु
न ह्याकृतिं सुसदृशं विजहाति वृत्तम्॥ १६॥

चारु। भो! अधिकृतेभ्यः स्वस्ति। हहो नियुक्ताः! अपि (ठ) कुशलं भवताम्?

अधि। [ससम्भ्रमम् (ड)] स्वागतमार्य्यस्य? भद्र शोधनक! आर्य्यस्य आसनमुपनय।

नासिका ("घोणा नासा च नासिका" इत्यमरः) यस्य [आहिताग्न्यादित्वात् वा परनिपातः पक्षे—उन्नतघोणम्] खगपतिनासिकावत् तिलकुसुमवद्वा विशालनासम् उन्नतनासिकमित्यर्थः अपाङ्गौ,—नेत्रान्तौ, विशाले—आयते, कर्णान्तविश्रान्ते इति यावत् नेत्रे—लोचने यस्य तादृशम् आकर्णपूर्णनेत्रमित्यर्थः, मुख—वदनम् (य एव इति प्रागुक्तचूर्णकेनान्वयः) बिभर्तीति शेषः, एतस्मिन् सर्वांशसत्त्वे प्रसङ्गे मुखवैकृतादिदुःखाद्याचरणं किमपि नाप्नोतीति भावः एतत्—अयमसौ चारुदत्त इति चूर्णकेनान्वयेऽपि एतत्पदेन क्रियत इति बोध्यम् एव हि चारुदत्तस्येवाद, [विधेयप्राधान्यादस्य क्लीबत्वम्] अकारणदूषणानाम्—अहेतुकदोषाणां, व्यवहारारोपितापराधानामित्यर्थः, भाजनं—पात्रम्, आश्रय इत्यर्थः, न हि—नैव, भवतीति शेषः तथा हि, नागेषु—हस्तिषु, गोषु—सौरभेयेषु तुरगेषु—अश्वेषु तथा नरेषु—मानवेषु नागादिमध्ये इत्यर्थः, आकृतिं,—देहाकारं, सुसदृशं—स्वानुरूपं वाह्याकृत्यनुयायीत्यर्थः, वृत्तं—चरितं न विजहाति—न त्यजति आकृतिरेवास्य निर्दोषित्वं प्रमाणयति इति भावः। अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां नरनागादीनाम् आकृत्यनुरूपस्वभावापरित्यागरूपैकधर्माभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः, अपि च पूर्वार्द्धे तदाहितविशेषणस्यैव चारुदत्तस्य परार्द्धेन "नरेषु" इति कृत्वा सामान्येन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १६॥

शोधनक। [आसनमुपनीय] एदं आसनं, एत्थ उववसदु अज्जो। *

चारु। [उपविशति]।

शकार। [सक्रोधम्] आगटेशि ले इत्थिआघादआ! आगटेशि? अहो! णाए ववहाले!! अहो! धम्मे ववहाले!!! जं एदाह इत्थिआघादकाह (ट) आशणे दीअदि। [सगर्व्वम्] भोदु, णं दीअदु। †

अधि। आर्य्य चारुदत्त! अस्ति भवतोऽस्या आर्य्याया दुहित्रा सह प्रसक्तिः, प्रणयः, प्रीतिर्वा? (ण)

चारु। कस्याः?

अधि। अस्याः। [इति वसन्तसेनामातरं दर्शयति]।

चारु। [उत्थाय] आर्य्ये! अभिवादये।

---

* इदमासनम्, अत्रोपविशतु आर्य्यः।

† आगतोऽसि रे स्त्रीघातक! आगतोऽसि? अहो! न्याय्यो व्यवहारः!! अहो! धर्म्यो व्यवहारः!!! यदेतस्मै स्त्रीघातकाय आसनं दीयते। भवतु, ननु दीयताम्।

आगमनेन तत्संवर्द्धनार्थं सदाचारस्य अप्रभुतया धर्मरक्षणपरायणानाम् आधिकारिकाणां त्वरा ज्ञातव्या।

(ट) अहो—इति असूयायाम्। न्याय्यः,—न्यायादनपेतः, नीतिसङ्गत इत्यर्थः। व्यवहारः,—आचरणम्। धर्म्यः,—धर्मादनपेतः, धर्मशास्त्रानुमोदित इत्यर्थः, [क्वचित् "एदाह इत्थिआघादकाह" इत्यस्य "एतस्य स्त्रीघातकस्य" इति संस्कृतम्] आसनदानेन पातकिना संसर्गकरणात् संसर्गकृतं पातित्यमापादितम्, अतः सोल्लुण्ठोक्तिरियं ज्ञेया।

(ण) "अस्याः" इति वसन्तसेनायाः मातरं प्रति अङ्गुलिनिर्देशो बोध्यः। प्रसक्तिः,—प्रसङ्गः, सम्पर्क इति यावत्, प्रच्छन्नानुराग इति वा। प्रणयः,—प्रेम, सौहार्द्दमिति यावत्, ("प्रणयः प्रश्रये प्रेम्णि च याच्ञाविस्रम्भयोरपि" इति मेदिनी) प्रीतिः,—प्रमोदः, सम्भोगादिसाध्य इत्यर्थः, ("प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्न्यां मुदि स्त्रियाम्" इति मेदिनी)।

वृद्धा । जाद ! चिरं मे जीव । [स्वगतम्] अअं सो चारुदत्तो ॥ एत्थ (त) सुणिक्खित्तं क्खु दारिआए जोव्वणं । *

अधि । आर्य्ये ! गणिका तव मित्रम् ?

चारु । [लज्जां नाटयति] ।

शकार ।—

लज्जाए भीलुदाए वा चालित्तं अलिअ ! णिगूहिदुम् ।
अत्र मालिअ अत्थकालणा दाणिं गूहदि ण तं हि भट्टके † ॥१७॥

---

* जात ! चिरं मे जीव । अयं स चारुदत्तः ॥ अत्र सुनिक्षिप्तं खलु दारिकया यौवनम् ।

† लज्जया भीरुतया वा चारित्रमलीक ! निगूहितुम् ।
स्वयं मारयित्वा अर्थकारणादिदानीं गूहति न तद्धि भट्टकः ॥

(त) अत्र—अस्मिन् चारुदत्ते इत्यर्थः ।

गणिकाप्रेम प्रकाशयितुं लज्जमानं चारुदत्तमधिक्षिपति, लज्जयेति ।—अलति—गच्छति अर्थः, मिथ्याकथनेन इति अलीकः, हे अलीक ।—मिथ्यावादिन् । अर्थकारणात्—धनलालसया, [निमित्तार्थकात् कारणशब्दात् पञ्चमी, अर्थार्थकशब्दात् तृतीयादयः सर्व्वा एव विभक्तयः स्युरिति वदितव्यम्] स्वयम्—आत्मना, मारयित्वा—विनाश्य लज्जया—त्रपया भीरुतया—भयशीलत्वेन वा, इदानीम्—अधुना, चारित्र—चरित्रमेव चारित्र, [प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः] स्वकृतदुष्कार्य्यरूपमिति यावत् निगूहितु—गोपायितु चेष्टसे इति शेषः, भट्टकः,—प्रभुः,—मम भगिनीपतिरित्यर्थः राजा,—राजनीतिकुशलः सुपण्डितः आधिकरणिक इत्यर्थः, [स्वार्थे कन्] हि—निश्चितं तत्—तव एतत् दुश्चरितमित्यर्थः न गूहति—नैव आच्छादयति नैव गोपायिता त्वां गोपयति इत्यर्थः प्रमादवहुलादिना अन

श्रेष्ठिकायस्थौ। अज्ज चारुदत्त! भणाहि, अलं लज्जाए, ववहारो क्खु एसो। *

चारु। [सलज्जम्] भो अधिकृताः! मया कथमीदृशं वक्तव्यम्? यथा गणिका मम मित्रमिति, अथवा यौवनमत्रापराध्यति, न चारित्रम्। (थ)

अधि।—

व्यवहारः सविघ्नोऽयं, त्यज लज्जां हृदि स्थिताम्।
ब्रूहि सत्यमलं धैर्य्यं, छलमत्र न गृह्यते॥ १८॥

अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति।

* आर्य्य चारुदत्त! भण, अलं लज्जया, व्यवहारः खलु एषः।

पठितः, यथा—"लज्जाए आदु भीरुदाए वा चारुत्त अलिअं णिगूहिदं गअ इत्थिअं सालिअं अत्यकालणाए णिगूहदि ण तं हि भद्दके" इति, अपि च "अलिअ" इति प्राकृतस्य "अलीकम्" इति संस्कृतं दृश्यते, तथात्वे, अलीकं—मिथ्याभूतं, चारित्र—सत्स्वभाववत्त्वमित्येवार्थः करणीय इति। ग्रन्थान्तरे च अन्यपाठे "णिगूहदि त ण भद्दकं" ,इति पाठान्तरं दृश्यते, तस्यार्थसङ्गतिः सुधीभिः स्वयं तर्कणीया। "भीरुदाए" इत्यत्र एकारः "गअ" इत्यत्र अकारश्च छन्दोऽनुरोधात् लघुतया पठनीयः]। अत्र वैतालीयं छन्दः॥ १७॥

(थ) अथवेति।—अत्र—गणिकामित्रत्वे, यौवनं—तारुण्यं, नवीनं वा इत्यर्थः, ममेति शेषः, उद्दामयौवनमेव ईदृशाचरणे मां प्रवर्त्तयामास, न चारित्र्यं—दौःशील्यं, लाम्पट्यं वा इत्यर्थः। "बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति" इति भगवन्मनुवचनेन, सच्चरित्रा अपि यौवने कदाचिदिन्द्रियनिग्रहाक्षमा भवन्तीति ज्ञायते, तथाच, मया सकृत् तत्कृतं न तथा चरित्रोत्कर्षे मन्यथा अपन्तीति नायकस्याशयः।

व्यवहारे लज्जाभयादिना सत्यगोपनस्य अनिष्टोत्कर्षत्वात् तन्निवर्त्तयितुम् उपदिशन्नाह, व्यवहार इति।—अयं—वर्त्तमानः, व्यवहारः—अभियोगः, सविघ्नः,—सप्रत्यूहः प्राणदण्डाद्यनिष्टजनक इति भावः, अतः हृदि—मनसि, स्थिताम्—वर्त्तमानां, लज्जां—त्रपां, त्यज—मुञ्च, लज्जया [illegible] ति भावः, अलं—यथार्थं, ब्रूहि—वद, धैर्य्यं—[illegible], [illegible]

चारु। अधिकृत! केन सह मम व्यवहारः?

शकार। [साटोपम्] अले! मए शह ववहाले। *

चारु। त्वया सह मम व्यवहारः सुदुःसहः। (ट)

शकार। अले! इत्थिआघादआ! तं तादिशिं लअण-अदभूशणिअं वशन्तशेणिअं मालिअ, शम्पद कवड-कावडिके भविअ णिगूहेशि? † (ध)

* अरे! मया सह व्यवहार।

† अरे स्त्रीघातक! तां तादृशीं रत्नशतभूषणां वसन्तसेनां मारयित्वा साम्प्रतं कपटकापटिको भूत्वा निगूहसि?

[illegible] एवंविधे जटिले व्यवहारे लज्जया गाम्भीर्येण वा यथा [illegible] विलम्बो न कर्तव्य इति भावः। अत्र धैर्येणालम् इति वक्तव्ये [illegible] कृतम्। [illegible] तृतीयैवानुशिष्टा अत्र तु [illegible] एवैतत् व्याख्यायते, तथा हि,—धैर्यं—धीरतावलम्बनमेवास, [illegible]—इदानीं [illegible] धीरतया यथायथमुत्तरं देहि, चापल्यं परित्यजेति भावः, [illegible] [illegible] नार्हसीति। सद्गुरु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],—छलमिति।—अत्र— [illegible] छलं—वचनं यथा,—छलं— [illegible], न [illegible]" [illegible] न [illegible]—[illegible] न स्वीक्रियते इत्यर्थः। अथ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

चारु। असम्बद्धः (न) खलु अस्मि।

अधि। आर्य्य चारुदत्त! अलमनेन, ब्रूहि सत्यम्। अपि(प) गणिका तव मित्रम्?

चारु। एवमेव।

अधि। आर्य्य! वसन्तसेना क्व?

चारु। गृहं गता।

श्रेष्ठिकायस्थौ। कधं गदा? कदा गदा? गच्छन्ती वा केण अणुगदा? *

चारु। [स्वगतम्] किं प्रच्छन्नं (फ) गतेति ब्रवीमि?

श्रेष्ठिकायस्थौ। अज्ज! कधेहि। †

चारु। गृहं गता, किमन्यत् ब्रवीमि?

शकार। मम केलक पुप्फकलण्डक जिण्णुज्जाणं पवेशिअ, अत्थणिमित्तं बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा। आए! शम्पदं (ब) वदशि, घलं गदे त्ति? ‡

* कथं गता? कदा गता? गच्छन्ती वा केन अनुगता?

† आर्य्य! कथय।

‡ मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रविश्य अर्थनिमित्तं बाहुपाशबलात्कारेण मारिता। अये! साम्प्रतं वदसि, गृहं गतेति।

धर्मकञ्चुक इति तु तात्पर्य्यं, कपटपदस्याबाधिका शकारभाषितत्वात्पृथगेव, कापटिक इत्यनेनैव गतार्थत्वात् इति वेदितव्यम्। निगूहामि—गोपायामि।

(न) असम्बद्ध,—असम्बद्धप्रलापीत्यर्थः, असङ्गतभाषीति यावत्, असम्बद्धप्रलापी इति वक्तव्ये यत् "असम्बद्ध" इत्येतावदेव असमाप्तवाक्यमुक्तं, तत् पिशुनस्य शकारस्य दुर्वाक्येण अतिगम्भीरस्यापि महामनस्कस्य चारुदत्तस्य अत्युद्विग्नत्वात् कण्ठावरोधवशादेवाभवत् इति विभावनीयम्।

(प) अनेन—शकारेण सह वाक्प्रपञ्चेनेत्यर्थः। अपि—प्रश्ने।

(फ) प्रच्छन्नम्—अप्रकाशम्।

(ब) प्रवेश्य—प्रवेशं कारयित्वा, वसन्तसेनाम् इति शेषः। साम्प्रतं—इदानीमित्यर्थः।

चारु। आः। असम्बद्धप्रलापिन्।—

अभ्युक्षितोऽसि सलिलैर्न बलाहकानां
चाषाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तराले।
मिथ्यैतदाननमिदं भवतस्तथा हि
हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति॥ १९॥

अपराधिन इव अस्य चारुदत्तस्य वैवर्ण्येन सर्वशरीरव्यापिस्वेदोद्गमेन च सापराधत्वे तेन च कृताभियोगस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयितुमाह, अभ्युक्षित इति।—अन्तराले—अन्तरीक्षे, ("अन्तराले" इत्यत्र "अन्तरा ते" इति पाठे,—अन्तरा—मध्यभागे, ते—तव एतत् मिथ्या इत्यन्वयः] बलाहकानां—वारिवाहकानां मेघानां, [वारीणां वाहकाः, बलाहकाः पृषोदरादित्वात् साधुः] सलिलैः,—जलैः, चाष,—पक्षिविशेष, ("स्वर्णचातक" इत्येके, "भृशमपतित वारि चातकानां रुजाकरम्" इति दर्शनात्, सलिलपानाशया ते प्रायः मेघमार्गेण सञ्चरन्ते इति दृश्यते, "नीलकण्ठ" इत्यन्ये) तस्य अग्रपक्ष—पक्षाग्र, तस्य सदृश—तुल्यं यथा तथा, भृशम्—अत्यर्थं न अभ्युक्षित—न सिक्त, असि—भवसि केनापि निमित्तेन कोऽपि चेत् कदाचित् कमपि मृषा अभियुङ्क्ते, तदाऽसौ स्वकृतमिथ्याऽभियोगप्रकाशभिया शङ्कित स्विन्नकलेवरो जायते इति दृश्यते, तथापि मामेव राजाधिकरणे अभियुञ्जानस्य मेघसलिलनिकायभावेऽपि सहसा एव सिक्तकायम् आत्मानं प्रकाशयन् निजकृतं स्वापराधसूचकम् अकस्मात् स्वेदोद्गमम् एव अभियोगस्यास्य मृषात्वं प्रकाशयतीति भावः। तदा—एव भवतः,—तव, इदं—परिदृश्यमानम्, आननं

अधि। [जनान्तिकम्]।—

तुलनं चाद्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम्।
ग्रहणं चानिलस्येव, चारुदत्तस्य दूषणम्॥ २०॥

[प्रकाशम्] आर्य्य चारुदत्तः खलु असौ कथमिदमकार्य्यं करिष्यति ? (घोणेत्यादि पठति)।

शकार। किं पक्खवादेण (भ) ववहाले दीशदि ? *

* किं, पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते ?

नैवाकलनीयं, नापि विचारार्हं इति तात्पर्य्यम्। अत्र वदनस्य हेमन्तकालीन कमलिनीवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः, तथा मुखम्लानतापादकस्य कस्यचित् कारणस्य अनुक्तावपि सुखम्लानिरूपकार्य्योत्पत्तिकथनात् विभावनाऽलङ्कारश्च। न च प्रकरणपर्य्यालोचनोचितस्य मिथ्याऽभियोगानयनजनितदोषस्यैव निष्प्रभताया हेतुत्वसम्भवात् कथमत्र हेतुं विना कार्य्योत्पत्तिरिति वाच्यं, सामान्यतः हेतुं विना कार्य्योत्पादस्यासम्भवात्, विभावनायामपि प्रसिद्धहेत्वभावस्यैव वक्तव्यत्वात्, प्रकृते च निष्प्रभतायाः कस्यचित् प्रसिद्धकारणस्य रोगशोकादेरभाव एव कारणाभावपदेन विवक्षित इति सुधीभिश्चिन्तनीयम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १९॥

चारुदत्ते आरोपितस्य अभियोगस्य असम्भाव्यत्वेनाविश्वसनीयत्वमुपवर्णयन्नाह, तुलनमिति।—चारुदत्तस्य—तदाख्यस्य अस्य सज्जनस्य, दूषणं—तस्मिन् दोषारोपणम्, [दुष्यते णिचि "ल्युट् च" (३।३।११५ पा०) इति ल्युटि रूपम्] अद्रिराजस्य—हिमालयस्य, तुलनम्—तुलाया करणमिवेत्यर्थः, तुलायन्त्रेण गुरुत्वनिरूपणमिवेति यावत्, [न च तोलयतेः तोलतेश्च ल्युटि तोलनमित्येव पदं भवतीति तुलनमिति पदमसाध्विति वाच्यं, तुलाशब्दात् करोत्यर्थे णिचि तुलि इति नामधातोः ल्युटि कृते तुलनपदस्य साधुत्वसम्भवात्] समुद्रस्य—सागरस्य, तारणं—सन्तरणेन अपरपारगमनमिव, तथा अनिलस्य—वायोः, ग्रहणमिव—हस्तेन धारणमिव, सदा गतेः गतिरोध इवेत्यर्थः, असम्भवमिति शेषः, यथा एतत्सर्वं जनानामत्यन्तमसम्भवनीयं, तथा चारुदत्तस्य दूषणमपि न कदाचित् शक्यसम्भवमिति भावः। अत्र चारुदत्तदूषणरूपस्य उपमेयस्य अद्रिराजतुलनादिभिर्बहुभिरुपमानैः विरुद्धधर्म्मोक्तिविरहितमत्यन्तसम्भवत्वरूपसाधर्म्यकथनात् मालोपमाऽलङ्कारः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २०॥

(भ) पक्षपातेन—पक्षे—अन्याय्यसाहाय्ये, पातः,—अभिनिवेशः, चारुदत्त इति अनुरागवशेन न्यायमुल्लङ्घ्य क्रियमाण इति भावः, तेन।

श्रेष्ठि । अपेहि (स) मूर्ख !—

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि, न च ते जिह्वा निपतिता ?
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं, न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ? ।
दीप्ताग्ने पाणिमन्तः क्षिपसि, स च ते दग्धो भवति नो,
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि, न ते देहं हरति भूः ? ॥ २१ ॥

(स) अपेहि—अपगच्छ, दूरीभव इत्यर्थः ।

सज्जननिन्दाया अशुभोदर्कत्वेन अकर्त्तव्यत्वं वक्तुमाह, वेदार्थानिति ।—त्वं—भवान्, प्रकृष्टनकृतमपकार्य्यं यस्य स प्राकृतः,—नीचः, अधमजातिसमुद्भव इत्यर्थः, ("विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः" इत्यमरः) वेदार्थान्—श्रुतिप्रतिपादिताभिधेयान्, वदसि—कथयसि, वेदवदतिविशुद्धस्य चारुदत्तस्य नामोच्चारणमपि त्वया न करणीयं, का कथा तन्निन्दायाः ? यत्स्त्वमेव कथं मनुगत एव असमसाहसिकोऽसि इति भावः, ते—तव, वेदोच्चारणमिव अस्य निन्दावादं कुर्व्वत इति भावः, जिह्वा—रसना, न च निपतिता ?—न स्खलिता ? नूनं पतिष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते, इदन्तु ?ातिशयव्यञ्जकमित्यव गन्तव्यम्, नीचजातीनां वेदोच्चारणे अनधिकारित्वे बलादुच्चारिते च जिह्वाच्छेदनस्य शास्त्रीयत्वेन अवधाचरणादिति भावः, तथा मध्याह्ने—मध्यन्दिने, अर्कं—सूर्य्यं, वीक्षसे—पश्यसि, [एतेन चारुदत्तस्य तेजस्वित्वं ध्वन्यते] सहसा—तत्क्षणात्, दर्शनक्षणमेवेत्यर्थः, तव—ते, दृष्टिः,—नेत्रं, दर्शनशक्तिर्वा, न विचलिता ?—न प्रतिहता ? अतीव तेजस्विपदार्थदर्शनेन दृष्ट्युपघातस्य स्वाभाविकत्वात् विश्रुतचरितस्य महीयसया तपनसम तेजस्विनः चारुदत्तस्य दर्शनमपि त्वया कर्त्तुमशक्यमेव, कृत तद्विरुद्धाचरणमिति भावः, तथा, दीप्ताग्नेः,—प्रज्वलितानलस्य, अन्तः,—

आर्य्य-चारुदत्तः कथमकार्य्यं करिष्यति ?—

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमात्रशेषं
दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि ।

विमर्द्दनपटीयांस नृशंस भगवती पृथ्वी किमर्थं वहसि वहतीति न जाने इति तात्पर्य्यम् । अत्र चारुदत्तात् चारित्र्यचालनेन सार्द्धं प्राकृतस्य वेदार्थकथनस्य, माध्यन्दिनसूर्य्यवीक्षणस्य, तथा प्रदीप्ताग्नौ पाणिप्रक्षेपस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभाव-बोधस्य सम्भवद्विधया वर्णनात् सम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा अनेकैश्च सह वाक्यार्थे पर्य्यवसायित्वेन बिम्बप्रतिबिम्बताक्षेपात् मालारूपा निदर्शनाऽलङ्कारः, एवं जिह्वा-पतनप्रभृतीन् प्रति वेदार्थसमुच्चारणादेर्हेतुत्वेऽपि तज्जन्यपतनरूपफलाभावदर्शनात् विशेषोक्तिरलङ्कारः, तल्लक्षणमुक्तं दर्पणकारेण,—"सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिः,—" इत्यादि, तथाच अनयोः परस्परसापेक्षितया संसृष्टिः सङ्करः, अतिशक्वरीजातीयं सुमधुराख्यं वृत्तं,—"म्रौ म्नौ मौ नौ गुरुयेदसुप्रसरसैरुक्ता सुमधुरा" इति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

एवं गुणावलीवर्णनेन धनार्थं महाऽनुभवस्य चारुदत्तस्य ईदृशपापानुष्ठानायोग्यत्वं प्रकटयितुमाह, कृत्वेति ।—येन—चारुदत्तेन इत्यर्थः, समुद्रम्—अर्णवम्, उदकानां—जलानाम्, उच्छ्रयः,—औन्नत्यं, प्राचुर्य्यमित्यर्थः, तन्मात्रं—तदेव, शिष्यते इति शेषः,—अवशिष्टं यस्य तं, जलाधारमात्रमित्यर्थः, कृत्वा—विधाय, तद्गर्भजातरत्नसमुदायाहरणात् इति भावः, अनपेक्षितानि—अविचारितानि, दानशौण्डतया अप्रतीक्षितानि इत्यर्थः, आशाऽतीतानि इति यावत्, धनानि—अर्थाः, दत्तानि—वितरितानि, यद्वा,—समुद्रम्—अतिगम्भीरतया जगति प्रसिद्धिं गतमिति यावत्, उदकानां—सलिलानाम्, उच्छ्रय एव, उच्छ्रयमात्रं—प्रवृद्धिमात्रं, तदेव शेषः,—अवशेषः, अवशिष्टमित्यर्थः, यस्य तं, गाम्भीर्य्यदरिद्रमिति यावत्, कृत्वा—विधाय (अत्र समकालिकता, "मुखं व्यादाय स्वपिति" "ठनत् कृत्वा पतति" इतिवत् बोध्यम्) अनपेक्षितानि—अप्रार्थितान्यपि याचकैरिति शेषः, (एतेनास्य चर्मोपदानशौण्डत्वं प्रति-पादितम्) धनानि—स्वधनागारस्थितानि यावन्ति मूल्यवन्ति रत्नानि, इत्यर्थः । दत्तानि—याचकेभ्यः न्यस्तानि, कदाप्येतेन दानकर्माणि पूर्व्वं परतो वा देयानां दत्तानां वा धनानामनुशोचना न कृता, अपि तु अकातरं दीनेभ्यः धनं विसृज्य धीरतया अचल-वदवस्थानेन समुद्रस्य गाम्भीर्य्यम् अपहृत्य तं गाम्भीर्य्यविरहिततया जलमात्रावशेष-मेवासौ कृतवानित्यर्थः । एतेनास्य गाम्भीर्य्येण समुद्रादप्युत्कर्षप्रतीतेः व्यतिरेकाल

स श्रेयसां कथमिवैकनिधिर्महात्मा
पापं करिष्यति धनार्थमवैरिजुष्टम् ? ॥ २२ ॥

शकार । किं पक्खवादेण ववहाले दीशदि ? *

वृद्धा । हदास ! जो तदाणिं णासीकिद सुवण्णभण्डअं रत्ति चोरेहिं अवहिदं त्ति तस्स कारणादो चदुस्समुद्द-सारभूदं रअणावलिं देदि, सो दाणिं अत्थकल्लवत्तस्स कारणादो इमं अकज्जं करेदि ? हा जादे । एहि (य) मे पुत्ति । † [इति रोदिति]।

श्रेष्ठी । आर्य्य चारुदत्त । किमसौ पद्भ्यां गता ? उत प्रवहणेनेति ?

---

* किं, पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते ?

† हताश ! यस्तदानीं न्यासीकृत सुवर्णभाण्डं रात्रौ चौरैरपहृतमिति तस्य कारणात् चतुःसमुद्रसारभूतां रत्नावलीं ददाति, स इदानीमर्थकल्यवर्त्तस्य कारणादिदमकार्य्यं करोति ? हा जाते । एहि मे पुत्रि ।

दानीऽव ज्ञायते] श्रेयसां—सकलमङ्गलानाम्, ["द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इति प्रशस्यशब्दादीयसुन् "प्रशस्यस्य श्रः" (५।३।६० पा०) इति श्रादेशश्च] एकनिधिः—एकमात्रनिलयः, महात्मा—महाशयः, सः—चारुदत्तः, धनार्थं—धनलाभाय, अवैरिजुष्टं—वैरिणा—शत्रुणाऽपीत्यर्थः, न जुष्टं—न सेवितम्, अतिदुष्कार्य्यत्वेन शत्रुभिरपि आचरितुमशक्यमिति यावत्, ["अवैरिजुष्टम्" इत्यत्र "अचौरजुष्टम्" इति पाठान्तरे—कापुरुषोचितम् इत्यर्थः] इदं पापं—दुष्कर्म, साधारणो नारीं धनलाभात् निहत्य तदलङ्करणजातापहरणरूपमिति भावः, कथमिव—केनप्रकारेण करिष्यति ?—आचरिष्यति ? नैव करिष्यतीत्यर्थः, ईदृग्वदान्यस्य दानशौण्डस्य [illegible] चारुदत्तस्य कापुरुषोचित स्त्रीहननरूपमार्गाश्रयणं [illegible] विफलमेवेति समुदितार्थः । [illegible] वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

चारु। ननु। मम प्रत्यक्षं न गता, (र) तन्न जाने, किं पद्भ्यां गता, उत प्रवहणेनेति।

[प्रविश्य सामर्षं (ल)]

वीरक।—

पादप्पहार-परिभव विमाणणा बड्ढकअ-वेरस्स।

अणुसोअन्तस्स इअं कधं पि रत्ती पभादा मे *॥ २३॥

ता जाव अधिअरणमण्डवं उवसप्पामि। [प्रवेशकेन (व)] सुहं अज्जमिस्साणं। † (श)

* पाद-प्रहार-परिभव विमानना-बद्धगुरुवैरस्य।

अनुशोचत इयं कथमपि रात्रिः प्रभाता मे॥

† तद्यावदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि। शुभमार्य्यमिश्राणाम्।

(र) ननु।—भो। इत्यर्थः। प्रत्यक्ष—साक्षात्, ज्ञातसारेणेति यावत्।

(ल) सामर्ष,—सक्रोध.।

अभियोगमुत्थापयितुमागत स्वाभियोज्यस्य वस्तुन नितराम् असह्यत्वं बोधय-आह पादेति।—पादप्रहारेण—चरणाघातेन, चन्दनकस्येति शेषः, यः परिभवः,—आक्रमणमित्यर्थः, अनादर इति यावत्, ["परौ भुवोऽवज्ञाने' (३।३।५५ पा०) इति घञो वैकल्पिकत्वात "ऋदोरप्" (३।३।५७ पा०) इत्यप्। "अनादरः परिभवः" इत्यमरः] तेन या विमानना—अवज्ञा, तया बद्ध—नद्धम्, उत्पादितमित्यर्थः, गुरुक—महत्, दृढमित्यर्थः, वैर—शत्रुभावः यस्य तादृशस्य, अनुशोचत,—मुपरितापम् इतिकर्त्तव्यतान् अनुशीलयतः, मे—मम, इयम्—अचिरान्त अतीता, (अत्र रात्रेरवसितत्वेऽपि प्रत्यक्षरूपताबोधकस्य इदम्शब्दस्य प्रयोग कृत, तत अचिरप्रभातत्वेन तदानीमपि तिमिरस्य सम्यगपगमाभावात् इति बोध्यम्) रात्रि,—नपा, कथमपि—अतिकष्टेनेत्यर्थः, प्रभाता—अतीता, प्राचीन प्राचि अरुण-किरणाद्भासिता अभवत् इत्यर्थः। आर्य्याभेदान्तर्गत गाथा नाम छन्दः॥ २३॥

(व) प्रवेशकेन—प्रवेश एव इति प्रवेशक—वाहुः, ("भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः) तेन, बाहुमुत्तोल्य इत्यर्थः।

(श) शुभ—मङ्गलं, भवतु इति शेष, आर्य्यमिश्रा जयन्तीत्यर्थः।

अधि। अये! नगररक्षाऽधिकृतो (ष) वीरकः॥ वीरक! किमागमनप्रयोजनम्?

वीरक। हो! बन्धण-भेअण-सम्भमे अज्जकं अण्णेसन्तो, ओवाडिद पवहणं वच्चदि त्ति विआरं करन्तो अण्णेसन्तो, "अरे! तुए वि आलोइदे, मए वि आलोइदव्वो" त्ति भणन्तो ज्जेव, चन्दनमहत्तरएण पादेण ताडिदो म्हि। एद सुणिअ अज्जमिस्सा पमाणं। * (स)

अधि। भद्र! जानीषि, कस्य तत् प्रवहणमिति?

---

* हो! बन्धनभेदनसम्भ्रमे आर्यकमन्विष्यन्, अपवारितं प्रवहणं व्रजतीति विचारं कुर्वन् अन्विष्यन्—"अरे! त्वयाऽपि आलोकितं, मयाऽपि आलोकितव्यम्" इति भणन्नेव, चन्दनमहत्तरकेण पादेन ताडितोऽस्मि। एतत् श्रुत्वा आर्यमिश्राः प्रमाणम्।

(ष) नगररक्षाऽधिकृत —नगररक्षा—पुररक्षणम्, अधिकृता—अध्यक्षत्वेन आयत्तीकृता येन सः, नगररक्षाकर्मणि नियुक्तानामध्यक्ष इत्यर्थः, यद्वा,—नगररक्षायां—पुररक्षणकर्मणि, अधिकृतः, नियोजितः, प्रधानदण्डरक्षक इत्यर्थः।

(स) हो इति विषादार्थकमव्ययम्. ("हो तु वि हेतावाख्याते विषादे विस्मयेऽपि च" इति मेदिनी) बन्धनभेदनसम्भ्रमे—बन्धनस्य—कारागृहस्य, भेदने—भङ्गे, तं भित्त्वा अपगमनमित्यर्थः, आर्यकेण इति भावः, तेन च सम्भ्रमे,—आवेगे, त्वरा इत्यर्थः, तस्मिन्, सम्भ्रमे जाते सति इति यावत्। अन्विष्यन्—तमनुसन्दधदित्यर्थः। अपवारितम्—आच्छादितम्। विचारं—वितर्कं सन्देहमिति यावत्। भणन् एव—वदन् एव कथयन्निति शेषः। चन्दनमहत्तरकेण,—महत्तमहता चन्दनकेन इत्यर्थः, [अयमनयोरतिशयेन महानिति महत्तरः तेन, द्वयोरेकस्योत्कर्षे "द्विवचन—"

वीरक। इमस्स अज्ज-चारुदत्तस्स, वसन्तसेणा आरूढा, पुप्फकरण्डक जिण्णुज्जाणं कीलिदुं णीअदि, त्ति पवहणवाहएण कहिदं। *

शकार। पुणो वि सुदं अज्जेहिं? † (ह)

अधि।—

एष भोः। निर्मलज्योत्स्नो राहुणा ग्रस्यते शशी।
जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषाय्यते ॥ २४ ॥

---

* अस्य आर्य्य-चारुदत्तस्य, वसन्तसेना आरूढा, पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं क्रीडितुं नीयते, इति प्रवहणवाहकेन कथितम्।

† पुनरपि श्रुतमार्य्यैः?

(ह) पुनरपि—भूयोऽपीत्यर्थः, श्रुतम्—आकर्णितम्? मया प्रथमं यदुक्तं, तदिति शेषः, वीरकमुखादिति भावः। "वसन्तसेना शून्यं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रवेश्य अर्थनिमित्तं मारिता" इति प्रागुक्त-स्ववाक्यस्य प्रमापकत्वेन वीरकवाक्यमुल्लिख्य "पुणो वि" इत्यादिकं शकारेणोक्तमिति बोध्यम्।

वीरकवाक्यस्य शकारोक्त्यनुकूलतया चारुदत्तस्य सदोषत्वावगमात् दण्डभीरुत्वमाशङ्क्य विलपन्नाह, एष इति।—भो। इति अधिकरणस्थानामामन्त्रणम्। निर्मला—विशदा, शुभा इत्यर्थः, निखिललोकलोचनानन्दकरीति यावत्, ज्योत्स्ना—कौमुदी यस्य तादृशः, एषः,—पुरतः परिदृश्यमानः, शुभ्रयशोधवलितदिङ्मण्डल-चारुदत्तरूप इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः, अनाकाशे गलितहरिणः शीतकिरण इति यावत्, राहुणा—सैंहिकेयेन, पापग्रहरूपिणा शकारेण इत्यर्थः, ग्रस्यते—कवलीक्रियते, [एतेन पूर्णिमाया प्रतिपदश्च सन्धौ राहुग्रासात् परं यथा पूर्णस्यैवाच्छतमण्डलस्य शशिनः पुनः सुप्रकाशो दृश्यते, तथैवेदानीं प्रक्षीणोऽपि चारुदत्तः राजानुग्रहेण वेणातटस्थकुशावतीराज्यप्राप्त्या वसन्तसेनालाभेन च प्रागिव पूर्णतया विभवशाली भविष्यतीति ध्वन्यते], तथा च, आपाततः कूलावपातजनितकलुषितस्यापि सलिलस्य पुनरचिरादेव स्वाभाविकस्वच्छतालाभः दृश्यते एवेत्यधस्तान्यस्तेन दृष्टान्तेन प्रोक्तस्य साधर्म्यं द्रढयति, जलमिति।—तथा हि, प्रसन्नं—निर्मलं, कथमपि मालिन्यस्पर्शेन अकलुषितमित्यर्थः, जलं—सलिलं, कूलावपातेन—तटभङ्गेन, [अलीकव्यवहार

वीरक। पश्चादिह भवतो न्यायं (क) द्रक्ष्याम। य एषो-ऽधिकरणद्वारि अश्वस्तिष्ठति, तमेनमारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डकोद्यानं दृश्यताम्, अस्ति तत्र काचिद्विपन्ना स्त्री न वेति ?

वीरक। ज अज्जो आणवेदि। [इति निष्क्रान्त प्रविश्य च] गदोम्हि तहिं, दिट्ठं अ मए इत्थिआकलेवरं सावदेहिं विलुप्पन्तं। * (ख)

श्रेष्ठिकायस्थौ। कधं तुए जाणिदं इत्थिआ कलेवरं त्ति ? †

---

* यदार्य्य आज्ञापयति। गतोऽस्मि तत्र, दृष्टञ्च मया स्त्रीकलेवरं श्वापदैर्विलुप्यमानम्।

† कथं त्वया ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति ?

समारोपणेनेति गम्यते] कलुषाय्यते—मलिनाय्यते, [अकलुषं कलुषं क्रियते अनेन इति अस्मात् तत्करोतीत्यर्थे भृशादीनाम् आकृतिगणत्वेन तदन्तर्गतात् कलुषशब्दात् क्यङि कलुषायते इति नामधातौ कर्मणि लटि एतस्य प्रयोगः। "कलुषाय्यते" इत्यत्र "कलुषायते" इति पाठे तु कर्त्तरि प्रयोगे सुकर एव अर्थः]। अत्र एतत्पदवाच्येन चारुदत्तेन सपरिश्रमेण सार्द्धं निष्कलङ्कोज्ज्वलस्य शशिनः अभेदारोपात् निरवयवरूपकालङ्कारः, यदि वा, एतत्पदेन विशेषितस्यैव शशिनः सर्व्वदैव निर्मोर्ये विषये चारुदत्ते अभेदाध्यवसायात् भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिरिति तयोरुपमातिशयोक्त्योः सन्देहसङ्कर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अभेदप्रतिपत्तिरूपात [illegible] अभेदेनाध्यवसानात् भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः तदा पूर्व्वार्द्ध- [illegible] [illegible] [illegible] विशेषणं [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सङ्करः। [illegible] [illegible] [illegible]।

वीरक.। मावसेसेहिं केसहत्थ-पाणि-पादेहिं उव-लक्खिदं (ग) मए।*

अधि। अहो! धिग् वैषम्य लोकव्यवहारस्य। (घ)—
यथा यथेद निपुण विचार्य्यते, तथा तथा सङ्कटमेव दृश्यते।
अहो! सुमन्ना व्यवहारनीतयो मतिस्तु गौ पङ्कगतेव सीदति॥२५॥

* मावशेषै केशहस्त-पाणि पादैरुपलक्षित मया।

(ग) मावशेषै,—भुक्तावशिष्टैरित्यर्थ। केशेत्यादि।—शिरोरुहजालकरचरणै, [केशानां हस्ता समूहा इति षष्ठीसमास, ते च पाणी च पादौ च तेषां समाहार इति द्वन्द्वे, "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानाम्" (२।४।२ पा०) इत्यनुशासन-बलात् एकत्वप्राप्तौ कथं बहुत्वमिति चेदत्रोच्यते,—केशहस्तसहिता पाणय तत्सहिता पादा तैरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासेन कथञ्चित् बहुत्वमुपपादनीय मिति, व्यासवाक्ये पादादीना बहुत्वन्तु श्वापदादिकृतखण्डबहुत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम्। केशवाचिशब्दात् हस्तशब्दस्य समूहार्थकत्वमाह अमर यथा,—"पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचात् परे" इति, कलाप,—समूह]। उपलक्षित—दृष्टम, अनु-मितमित्यर्थ, यद्यपि शृगालादिभि तत कलेवर प्रायश एव भक्षित, तथाऽपि मया सुदीर्घेण केशकलापेन सुकोमलपाणिपादेन च एतत स्त्रिया एव कलेवरमिति विशिष्यैव विज्ञातमिति प्रतिकूलसाक्षिण वीरकस्याभिमतम्।

(घ) अहो—इति खेदे, विस्मये वा। लोकव्यवहारस्य—लौकिकविचार-दर्शनस्य, व्यवहारनीतेरित्यर्थ। वैषम्य—वैपरीत्यम्। धिक्—निन्दनीयमित्यर्थ, ज्ञायते सत्यमेव चारुदत्त निर्द्दोष, परन्तु साक्ष्यादिभिघटनायाम् अवगताया सर्व्वमेतद्विरुद्धमिव प्रतिभाति, अत प्रकृत्या साधावपि असाधुत्वारोपणाद् व्यवहारस्य निन्दनीयत्वमिति भाव।

लोकव्यवहारस्य विषमत्वमेव विशदयन्नाह, यथेति।—इदं—व्यवहारदर्शनम्, यथा यथा—येन येन प्रकारेण, यत्र यत्र वा, निपुण—सम्यक्, सप्रणिधानमित्यर्थ, विचार्य्यते—निर्णीयते, तादृशवस्तुन तत्त्वनिर्णयार्थं यत्यते इत्यर्थ, तथा तथा—तेन तेनैव प्रकारेण, तत्र तत्रैव वा, सङ्कट—सुदारुण, सन्देहबहुलमित्यर्थं, दृश्यते—लक्ष्यते, अस्माभिरिति शेष, व्यवहारशास्त्रस्य नानाभावजटिलतया सुप्रमाणसाक्षिक तया च झटिति तत्त्वनिर्णयस्य दुष्करत्वात् सुविचारेण चारुदत्तस्य निर्द्दोषत्वप्रतिपाद नार्थम् अह येन मार्गेण गन्तुमभिलषामि, तत्रैव दारुणसंशयाकुलो भवामीति

चारु । [स्वगतम्]—

यथैव पुष्पं प्रथमे विकासे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।
एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ २६ ॥

अधि । आर्य्य-चारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम् ।

चारु ।—दुष्टात्मा परगुणमत्सरी मनुष्यो
रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।

तात्पर्य्याद , व्यवहारस्य—व्यवहाराङ्गभूतविचारस्य, नीतय,—नियमपद्धतय, शास्त्रीयविधानानि इत्यर्थ, अद्यो इति विषादे, सुलग्ना,—सुलग्ना, सम्यक् मिलिता इत्यर्थ, तु—किन्तु मति,—मदीया बुद्धि, पङ्कगता—कर्दमपतिता, गौरव—सौरभेयीव कर्षति—अवसाद गच्छति, न उत्थातु शक्नोतीत्यर्थ, अवसन्ना सती तस्मादविनिर्गते न क्षमा भवतीति यावत्, मद्बुद्धिस्तु चारुदत्तस्य निर्दोषितामेव प्रमापयति, घटना तु दण्डनीतिमनुसरति, तदनुसारेण विचार्य्य निरपराधमपि चारुदत्तं निर्मोक्तु न शक्नोमीति भाव । अत्र आधिकरणिकबुद्धेः पङ्कपतितगवा सह अवधर्मसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कार । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ २५ ॥

किं यो यद् वदति मृषैव जातिदोषात्
तद् ग्राह्यं भवति ? न तद्विचारणीयम् ? ॥ २७ ॥

अपि च,—

योऽहं लतां कुसुमितामपि पुष्पहेतो-
राकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घे
केशे प्रगृह्य रुदतीं प्रमदां निहन्मि ? ॥ २८ ॥

शकारारोपिताभियोगस्य मिथ्यात्वं वक्तुमाह, दुष्टात्मेति।—इह—अस्मिन् संसारे, यः परगुणमत्सरी—परगुणेषु—अन्योत्कर्षेषु, मत्सरः,—द्वेषः, सोऽस्यास्तीति परगुणमत्सरी, परगुणविद्वेषीत्यर्थः, ("मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे" इत्यमरः) दुष्टात्मा—दुराशयः, मनुष्यः,—नरः, दुर्जन इत्यर्थः, रागान्धः,—रागेण—वनितादिविषयासक्त्या, क्रोधेन वा, अन्धः,—सदसद्विवेकशून्य इत्यर्थः, तथा परम्—अन्यं, हन्तुं—नाशयितुं, कामः,—अभिलाषः यस्याः तादृशी, बुद्धिः,—मतिः यस्य तादृशः सन्, जातिदोषात्—अपकृष्टजातिवशात्, मृषैव—मिथ्या एव, यत्, वाक्यमिति शेषः, वदति—कथयति, तस्यत्यादि, तत्—मिथ्यावचनं, किं ग्राह्यं—सत्यत्वेन स्वीकार्य्यं, भवति ? तत्—वाक्यं, विचारणीयं—सत्यनिर्णययोग्यं, न ?—न भवति किम् ? अवश्यमेव विचार्य्यमित्यर्थः, शकारवाक्यं सत्यमसत्यं वा इति निपुणमविचार्य्य मम दण्डविधानान्वेषणं भवाद्दृशामत्यन्तमेवानुचितमिति भावः । यद्वा,—किं ग्राह्यं भवति ? नैवेत्यर्थः, एवञ्च अग्राह्यस्य विचारोऽपि न कर्त्तव्य इत्याह, नेति।—तत्—अग्राह्यवचनं, न विचारणीयं—नैव विचारयोग्यम्, मिथ्यात्वेन श्रवणायोग्यस्य वचनस्य प्रमाणग्रहणादिना विचारोऽपि अयुक्त एवेत्यर्थः । अत्र अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतस्य मिथ्यावादिनः शकारस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा परगुणमत्सरिप्रभृतिविशेषणानां शकारवाक्यस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् साभिप्रायत्वेन परिकरश्चैतयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥

स्वस्य निर्दोषित्वं प्रकटयितुमाह, य इति।—यः अहं—चारुदत्त इत्यर्थः, कुसुमितां—सञ्जातकुसुमाम्, अपि लतां—वीरुधं, पुष्पहेतोः,—पुष्पार्थम्, आकृष्य—आक्रम्य, आकर्षणं कृत्वा इत्यर्थः, कुसुमावचयं—पुष्पचयनं, नैव, करोमि—विदधामि, तासां पल्लवच्छेदजनितपीडोत्पादशङ्कयेति भावः, सः अहं, भ्रमरपक्ष

शकार। हंहो! अधिअलणभोइआ! किं तुम्हे पक्खवादेण ववहालं पेक्खध? जेण अज्ज वि एशे हदाश चालुदत्ते आशणे धालीअदि? * (ङ)

अधि। भद्र शोधनक! एवं (च) क्रियताम्। [शोधनकस्तथा करोति (छ)]।

चारु। विचार्य्यतां भो अधिकृताः! विचार्य्यताम्। [इति आसनादवतीर्य्य भूमौ उपविशति]।

शकार। [सहर्षं नर्त्तित्वा स्वगतम्] ही! अणेण मए कडे पावे अस्शश्श मत्थके णिवाडिदे, ता जहिं चालुदत्ताके उवविशदि, तहिं हग्गे उवविशामि। (ज) [तथा कृत्वा] चालुदत्ता! पेक्ख पेक्ख मं, ता भण भण, मए मालिदे त्ति। †

* हहो! अधिकरणभोजका! किं यूयं पक्षपातेन व्यवहारं पश्यत? येना-द्यापि एष हताशश्चारुदत्त आसने धार्य्यते?

† ही! अनेन मया कृतं पापमन्यस्य मस्तके निपातितम्, तत् यत्र चारुदत्त उपविशति तत्राहमुपविशामि। चारुदत्त! पश्य पश्य मां तद् भण भण "मया मारिता" इति।

चारु। **भो अधिकृताः!** ["दुष्टात्मा—" इति पूर्वोक्तं पठित्वा सनिःश्वासं स्वगतम्]—

मैत्रेय! भोः! किमिदमद्य ममोपघातः?
हा! ब्राह्मणि! द्विजकुले विमले प्रसूता।
हा रोहसेन! न हि पश्यसि मे विपत्तिम्?
मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥ २९ ॥

वाक्येन पीडनार्थमेवेति बोध्यम्। प्रमापितापराधस्य हि चारुदत्तेन स्वकारोऽनादृत इति भूमावुपवेशितस्य चारुदत्तस्य समीपे समासने भूमावेव शकारस्यापि उपवेशनं वर्णयता कविना अचिरमेव अस्यापराधिनः दण्डनीयत्वं सूचितमित्यवधेयम्।

सम्प्रति विपत्तौ अनन्यगतिकः स्वजनसम्बोधनपरः सन् विलपति, मैत्रेय इति।— भो मैत्रेय!—सखे विदूषक! इदम्—एतत्, समाकस्मिकदुर्घटनारूपम्, किम्—कथमुपनतमित्यर्थः? इदमिति सामान्येनोक्त्वा तदेव विवृणोति, अद्येति।—अद्य—अस्मिन् दिवसे, मम—मे, सर्वथा निर्दोषस्यापीति भावः, उपघातः,—अनिष्टपातः, विनाशरूप इत्यर्थः, एवंविधे विपत्सागरे निमज्जितो भविष्यामि इति तु प्राक् कदाप्यहं न चिन्तितवानिति तात्पर्यम्, हा—इति खेदसूचकमव्ययम्, ("हा विषादशुगर्त्तिषु" इत्यमरः) ब्राह्मणि!—स्वपत्न्याः सम्बोधनमिदम्, विमले—निर्मले, अकलङ्के इत्यर्थः, द्विजकुले—विप्रवंशे, प्रसूता—जाता, असीति शेषः, एवं सत्कुलजाताया सत्यास्तव पत्युरीदृशकलङ्कापातेन प्राणदण्डोऽभिहितः सह त्वया इति भावः, [एतेन सुकुलीनायाः सदाचारपूतायाः अपि ते "अस्याः भर्त्ता अर्थलोभेन स्त्रीहत्यारूपं महापातकं कृत्वा राजदण्डेन प्राणान्तकं दण्डितः" इति जनापवादः यावज्जीवमेव दुरपनेयः, अहो! कष्टम् इति सूचितम्], हा रोहसेन!—पुत्रसम्बोधनमिदम्, मे—मम, विपत्तिम्—प्राणदण्डरूपां विपदम्, न हि पश्यसि?—नैव अवलोकयसि? परव्यसनेन—परेण—केवलेन, व्यसनेन—बाल्यसुलभेन क्रीडनेन, नित्यम्—सततम्, मिथ्यैव—मृषैव, वृथैवेत्यर्थः, नन्दसि—आनन्दमनुभवसि, यद्वा—परम्—प्रधानम्, अतीव दुःखजनकतया अतिदारुणमित्यर्थः, व्यसनम्—विपत्, तम् अकाले पितृवियोगरूपमिति भावः, तेन उपलक्षितः सन्, नित्यम्—निरन्तरम्, आ बाल्यादिति यावत्, मिथ्यैव नन्दसि, मिथ्यैवेत्यनेन तवायमानन्दः अचिरमेव विषादे परिणंस्यते इति तात्पर्यार्थो लभ्यते, अतः परम् अतीव दुःखसागरे पतिष्यसीति भावः। प्राणापगमसमये प्राणसमस्य पत्नीपुत्रादेः नामादिग्रहणपुरःसरो विलाप

प्रेषितश्च मया तद्वार्त्तान्वेषणाय मैत्रेयो वसन्तसेना-सकाशम्, शकटिकानिमित्तञ्च तस्य (झ) प्रदत्तानि अलङ्करणानि प्रत्यर्पयितुम्। तत्कथं चिरयति?

[ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः]।

विद्०। पेसिदोम्हि अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेणासआसं, तहिं अलङ्करणाइं गेह्निअ, जधा "अज्ज मित्तेअ! वसन्तसेणाए वच्छो रोहसेणो अत्तणो अलङ्कारेण अलङ्करिअ जणणीसआसं पेसिदो. इमस्स आहरणं दादव्वं, (ञ) ण उण गेह्निदव्वं, ता

१ प्रेषितोऽस्मि आर्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशम्, तदलङ्करणानि गृहीत्वा, यथा "आर्यमैत्रेय! वसन्तसेनया वत्सो रोहसेन आत्मनोऽलङ्कारेणालङ्कृत्य जननी-

कथञ्चिदेव सुखमुत्पादयति इति पुत्रादीन् स्वजनानुद्दिश्य एव विलापः कृत इति बोध्यम्, ["परव्यसनेन" इत्यत्र "वत व्यसनेन" इति पाठान्तरे—वत इति खेदसूचकमव्ययम्। इति विदर्शितकाव्येऽस्मिन्नपि पुनः वतपदोपादानकृतत्वदोषः पाठो न समीचीनतया प्रतिभासते. तदा पाठे स्थिते तु—कथितपदत्वस्य विषादे विस्मये क्रुधि च गुणत्वाङ्गीकारात् वक्तृगत विषादद्योतकत्वात् कथञ्चित् समाधातुमपि शक्यते]।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २९ ॥

समप्पेहि” त्ति। ता जाव वसन्तसेणा-सआसं ज्जेव गच्छामि। [परिक्रम्यावलोक्य च आकाशे] कधं भावरेभिल.? भो भावरेभिल! किं णिमित्तं तुमं उव्विग्गो (ट) उव्विग्गो विअ लक्खीअसि? [आकर्ण्य] किं भणासि?—“पिअवअस्सो चारुदत्तो

सकाशं प्रेषित, अस्या आभरणं दातव्यं, न पुनर्ग्रहीतव्यम् तत समर्पय” इति। तत् यावत् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि। कथं भावरेभिल? भो भावरेभिल! किं निमित्तं त्वमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे? किं भणसि?—“प्रियवयस्यश्चारुदत्त

(ट) उद्विग्न,—उद्भ्रान्त व्याकुलचित्त इत्यर्थ। चारुदत्तेनैव वसन्तसेना निहतेति अधिकरणिकानां दृढतरप्रत्ययोत्पादनार्थं कविना सालङ्करणस्यैव विदूषकस्यात्र प्रवेशोऽकारि, तथा च, किमर्थं हि विदूषकेण अलङ्करणजातं प्रत्यर्पयितुमेव गच्छता अगत्वैव तद्गृहम् अधिकरणं प्रविष्टमिति पूर्वापरासम्बद्धाशस्य सुसङ्गतिं कर्तुं “भाव रेभिल” इति सम्बुद्धिपूर्वं विदूषकमुखेन “किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते। श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम्॥” इत्युक्तलक्षणेन आकाशभाषितेन “किं निमित्तम्” इत्यादिवाक्यमुदीरितमिति। एतेनेदमत्र प्रतीयते, यत् भावो रेभिलो हि पथि वसन्तसेनार्थं अलङ्करणजातं प्रत्यर्पयितुं गच्छन्तं विदूषकम् अधिकरणे चारुदत्तस्य आह्वानम् अकथयदिति, तत श्चासौ प्रियसुहृदश्चारुदत्तस्याकस्मिकीमापदमाशङ्क्य व्यग्रमना वसन्तसेनागृहमगत्वैव, तदीयालङ्करणानि गृहे संस्थाप्य अधिकरणे गमने कालक्षेपम् आशङ्कमान त्वरितपदेन तत्रैव सार्द्धं विचारमण्डपं प्रातिष्ठत। यद्वा त्वाधिकरणिका गृहस्थं चारुदत्तं विचारालयमाजुहुवु, तत किञ्चित् प्रागेव विदूषक चारुदत्तगृहात् अलङ्करणभाण्डं गृहीत्वा वसन्तसेनासदनाभिमुखं प्रतस्थे। तदानीं वसन्तसेना तु गृहे नासीत, यत सा शकारकृतनिकारापनोदनार्थं संवाहकेन भिक्षुणा तद्धर्मभगिन्या मठे संरक्षिता इति तु कविनैवावेदितम्, एतत सर्वमजानतो तज्जननी विचारावसरे प्राड्विवाकसमक्ष, वसन्तसेना चारुदत्ताभिसरणार्थमेव गतवतीत्येतावन्मात्रमेवोक्तवती, विचारकास्तु कुत्रापि कथमपि तस्या सन्धानमनधिगत्य, पादपाशहताया स्त्रिया कलेवरं, प्रतिकूलसाक्षिणो वीरकादीनां वचसा, वसन्तसेनाया एवेति मन्यमाना प्रमाणबलमाश्रित्यैव चारुदत्तं दण्डयितुमिच्छुरभवदिति। भावरेभिलस्तु श्रेष्ठिचत्वरवासिनां चारुदत्तादीनामन्तरङ्ग कश्चित् सुगायक, तस्मात् किल चारुदत्त सङ्गीतरसानु-

अधिअरणमण्डवे सद्दावीअदि' त्ति ? ता ण हु अप्पेण कज्जेण (ठ) होदव्वं। [विचिन्त्य] ता पच्छा (ड) वसन्तसेणा सआसं गमिस्सं. अधिअरणमण्डवं दाव गमिस्सं। [परिक्रम्यावलोक्य च]

अधिकरणमण्डपे शब्दायते" (आहूयते) इति ? तत् न खलु अल्पेन कार्येण भवितव्यम्। तत्पश्चात् वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि, अधिकरणमण्डपं तावत् गमि-

---

भवेत् कदाचित् तद्वृत्तान्तम् एतत्तु तृतीयेऽङ्के रेभिलगृहीतसङ्गीतश्रवणप्रसङ्गेनावसरे प्रज्ञापितम्। चतुर्थे तु शर्विलक वसन्तसेनौदार्येण प्रियतमां मदनिकामधिगम्य, यदपि निजाश्रयप्रस्थाने शर्विलका पालकेन कारागृहे बद्धं प्रियसुहृदमार्यकमुपकृत्य तत्समीपगमनाय प्रवर्तिता, अस्यैव विदूषक रेभिलस्य गृहे चेटेन सा मदनिका प्रेषित-वती। ततः प्रभृत्यसौ शर्विलक बद्धमार्यकं कारागृहादुन्मोचयितुं राज्ये च प्रतिष्ठापयितुं विविधकूटमन्त्रणाया लिप्तोऽभवदिति तु सर्वेषाञ्च शर्विलकमुखेनोप-वर्णित कविना। आर्यकोद्धारणार्थे यावत्कालं मदनिकाया रेभिलगृहे स्थापन-दर्शनात् रेभिलस्यैतद्धितैषी आसीदिति स्फुटतया विज्ञायते। विदूषकाय चारुदत्त-विचारकथाप्रसङ्गादनेन अस्मा हि चौराजामापदि रेभिल एव च रुदत्तस्य प्रिय-साधनादस्य अन्तर्विद्रोहकारिभिः शर्विलकादिभिर्नियुक्त आसीदित्यवगम्यते, एत-त्स्वैदानीन्तनस्य च कदाऽस्य मामकस्य नाटकस्य सर्वथा कविना रेभिलकथामेव नाट्य विचारप्रस्तावावसरे आकाशभाषितमेतदवतारितमिति सूक्ष्मधीभिरवधेयम्।

इद अधिअरणमण्डअं, ता जाव पविसामि। [प्रविश्य] सुहं अधिअरणभोइआण, कहिं मम पिअवअस्सो ? *

अधि। ननु एष तिष्ठति। (ढ)

विदू। वअस्स ! सोत्थि दे ? † (ण)

चारु। भविष्यति। (त)

विदू। अवि क्खेमं दे ? ‡

चारु। एतदपि भविष्यति।

विदू। भो वअस्स ! किं णिमित्तं उव्विग्गो उव्विग्गो विअ लक्खीअसि ? कुदो वा सद्दाइदो ? §

चारु। वयस्य !—

मया खलु नृशंसेन परलोकमजानता।
स्त्री रतिर्वाऽविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३० ॥

ष्यामि। अयमधिकरणमण्डपः, तत् यावत् प्रविशामि। सुखम् अधिकरणभोजकानाम्। कुत्र मम प्रियवयस्यः ?

† वयस्य ! स्वस्ति ते ? ‡ अपि क्षेमं ते ?

§ भो वयस्य ! किं निमित्तम् उद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे ? कुतो वा शब्दायित (आहूत) ?

(ढ) ननु—सम्बोधने, प्रत्युक्तौ वा। एष,—चारुदत्तः। तिष्ठति, अत्र इति शेषः।

(ण) ते—तुभ्यम्, [स्वस्तिशब्दयोगात् "नमःस्वस्तिस्वाहा—" (२।३।१६ पा०) इति चतुर्थी]।

(त) भविष्यति—भविष्यति, अचिरेणैव इति शेषः, वर्त्तमानप्रश्नादौ न तु अद्य, दैवदुर्विपाकात् इदानीमेव विदूषकागमनात् प्रागस्य कदापि मङ्गलसम्भावना नासीत्, किन्तु सम्प्रति भवादृशस्वाभाविकस्य सुहृदो लाभादचिरादेव मङ्गलसम्भावना जातेति भावः। इदन्तु निबन्धसन्दर्भेण नाटके उदितम्, भाविन स्वस्ति-क्षेमप्राप्तिरूपार्थद्वयस्य उपक्षेपपुरःसर ग्रहणात्, तथा हि,—"उपन्यासस्तु कार्य्याणां ग्रथनम्" इति दर्पणः।

संवेयप्रश्नस्य उत्तरं दातुं ह्रियाऽपवादस्य समुद्रेण सम्पूर्णतया कीर्त्तनादक्षमात

विदू। किं किम् ?

राजा। [illegible] एवमेवम् ।

विदू। को एव्व भ[illegible]दि [illegible]

राजा। [illegible] ननु एष तपस्वी हेतुभूत[illegible] कृतान्तो मा व्याहरति । (ग)

विदू। [illegible] एव्व कीस ण भणोअदि. [illegible] त्ति [illegible]

राजा। उच्चारणमपि अवस्थादोषात् न स्पृहाति । (ट)

[illegible] एव [illegible] [illegible]

[illegible] — [illegible] — [illegible] — सुवर्ण, [illegible] [illegible] सुवर्णमिति यावत्, [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible], वा — [illegible], [illegible] — [illegible] — [illegible]. [illegible] इति [illegible] "[illegible]" इत्यत्र "[illegible]" इति पाठान्तरे — [illegible] । [illegible] — [illegible] "[illegible]" इति [illegible] यावत्, एष, [illegible] — [illegible] । [illegible], पाठान्तरे तु — [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ ३० ॥

विदू। भो भो अज्जा। जेण दाव पुरट्ठावण-विहारारास-देउल-तडाग कूव जूवेहिं अलङ्किदा णअरी उज्जइणी, सो अणीसो अत्थकल्लवत्तकारणादो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि त्ति ॥ (ध) [सक्रोधम्] अरे रे काणेलीसुदा। राअस्साल-सण्ठाणआ! उस्सङ्खलआ! किदजण दोसभण्डआ! बहुसुवण्ण मण्डिद-मक्कडआ! भण भण मम अग्गदो। जो दाणिं मम पिअवअस्सो कुसुमिदं माधवीलदं पि आकड्ढिअ कुसुमावचअं ण करेदि,

* भो भो आर्याः। येन तावत् पुरस्थापन-विहारारास-देवालय-तडाग कूप यूपैरलङ्कृता नगरी उज्जयिनी, स अनीशः अर्थकल्यवर्त्तकारणात् ईदृशमकार्यम् अनुतिष्ठतीति॥ अरे रे कुलटासुत। राजश्याल संस्थानक। उच्छृङ्खलक। कृतजनदोषभाण्ड। बहुसुवर्ण-मण्डित-मर्कटक। भण भण ममाग्रतः, य इदानीं मम प्रियवयस्यः कुसुमितां माधवीलतामप्याकृष्य कुसुमावचयं न करोति,

गृह्यन्ते—सत्यत्वेन स्वीक्रियन्ते, विश्वस्यन्त इत्यर्थः, दरिद्राणां सत्यवाक्यमपि मिथ्यात्वेन परिणमतीति भावः।

(ध) पुरेति।—पुराणां—नगराणां, स्थापनं—प्रतिष्ठाकरणं, विहारः,—बौद्धमठः, आरामः,—उपवनं, देवालयः,—देवानां—हरिहरादिविग्रहाणां, आलयः,—आवासः, देवमन्दिरम् इत्यर्थः, तडागः,—सरोवरः, पञ्चशतान्धनुर्मितं द्विसहस्रान्यूनहस्तचैवफलकः पञ्चचत्वारिंशद्धस्तान्यूनदीर्घविस्तारः जलाशय इत्यर्थः, कूपः,—उदपानः, वृत्ताकारस्वल्पपरिसरातिगभीरजलाशयविशेष इत्यर्थः, यूपः,—यज्ञीयपशुबन्धनदारुविशेषः, एतैः, (पृथ्वीधरस्तु कूपयूपेति पदद्वयं नौकर्णिकेनाह)। अनीशः,—अधनः, इदानीं दरिद्रो भूत्वा इत्यर्थः। अनुतिष्ठति?—आचरति किम्? ईदृशमहात्मनः अखिललोकहितार्थमिष्टापूर्त्तादिकर्मकारिणः एवंविधं नृशंसवदाचरणं सम्भवति किम्? इत्यभिप्रायः, नैवैतत् कथमपि सम्भवतीति भावः। कल्ये—प्रभाते, वर्त्तन्ते ये अर्थाः—ते कल्यवर्त्ताः,—प्रभातकालमात्रस्थायिनः, क्षणस्थायिन इत्यर्थः, [वर्त्तते इत्यस्य पचादित्वात् कर्त्तरि अच्] तथाभूता ये अर्था विनश्वरा इति भावः, [राजदन्तादित्वात् परनिपातः] तेषां कारणात् अचिरस्थायि-धनार्थमिति तात्पर्यार्थः, यो हि पुरा धनानि तृणाय मन्यमानः [illegible] अजस्रं तानि व्यकिरत् इदानीं किमसौ तेषु लुब्धः? इति वक्तुराशयः।

कदा वि आकिट्टिदाए पल्लवच्छेदो भोदि त्ति, सो कध एरिसं अकज्जं उहअलोअविरुद्धं करेदि ? चिट्ठ रे कुट्टणिपुत्ता ! चिट्ठ, जाव एदिणा तव हिअअकुडिलेण (न) दण्डकट्ठेण मत्थअं दे सदखण्डं करेमि ।

शकारः । [सक्रोधम्] शुणन्तु शुणन्तु अय्यमिश्शा । चालुदत्तकेण शह मम विवादे ववहाले वा, ता कीश एशे काकपदशीशमत्थके मम शिले शदखण्डे कलेदि ? मा दाव (प) ले दाशीए पुत्ता दुट्टवडुका ।

कदाचित् आकृष्टतया पल्लवच्छेदो भवतीति स कथमीदृशमकार्यमुभयलोकविरुद्धं करोति ? तिष्ठ रे कुट्टनीपुत्र ! तिष्ठ यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन मस्तकं ते शतखण्डं करोमि ।

– शृणुत शृणुत आर्यमिश्राः चारुदत्तेन सह मम विवादो व्यवहारो वा, तत् किमर्थमेष काकपदशीर्ष-मस्तकः मम शिरः शतखण्डं करोति ? मा तावत्, रे दास्याः पुत्र दुष्टबटुक !

(न) उच्छृङ्खलक !—निरनुग्रहित ! असंयतचित्त ! असंयतभाषिन् ! इति यावत् । कृतजनदोषभाण्ड !—कृतम्—आविष्कृत जनानां—लोकानां, निष्पापानामपि भाव, दोषाणां—पापानाम्, असम्भूतानामपीति भाव, भाण्डम्—आधार येन तत्सम्बुद्धौ अयदा दोषैकदृष्टिन्यय, यो हि मक्षिकाप्राय सदैव लोकानाम् असतोऽपि दोषान् आविष्कुर्वन् तिष्ठति तादृश इति तात्पर्यार्थः, [केचित्तु "किद-जणदोसभण्डआ !" इति प्राकृतस्य "कृतजनदोषभण्ड !" इति संस्कृतं कृत्वा कृत-जनदोषप्रकाशो भण्ड इति [विग्रहपूर्वकम्] कृतजनदोषभण्ड —परदोषाविष्कर्ता भण्ड स्वभावो येषाम् ("भाँड" इति लोके) इत्येवं व्याचक्षते]। कुर्वन्तीत्यादि । —पल्लवच्छेदो भवतीति हेतोः कुकार्यमिदं न करोतीत्यर्थः । उभयलोकविरुद्धम्—इहलोकपरलोकविरुद्धं सकलम् । हृदयकुटिलेन—हृदयवत्—मम करणवत् कुटिलेन—वक्रेण ।

विदू। [दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्व्वोक्तं पठति]।

शकार। [सक्रोधमुत्थाय ताडयति]।

विदू। [प्रतीपं ताडयति। अन्योऽन्यं ताडयतः। विदूषकस्य कक्षदेशात् आभरणानि (फ) पतन्ति]।

शकार। [तानि गृहीत्वा दृष्ट्वा ससाध्वसम् (ब)] पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जा, एदे क्खु ताए तवश्शिणीए (भ) केलका अलङ्कारा। [चारुदत्तमुद्दिश्य] इमश्श अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो एशा मालिदा, वावादिदा (म) अ। *

---

* पश्यन्तु पश्यन्तु आर्य्याः, एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलङ्काराः। अस्य अर्थकल्यवर्त्तस्य कारणादेषा मारिता, व्यापादिता च।

मध्यस्था शिखा इत्यर्थ, मस्तके यस्य स, इदन्तु भाषणं विदूषकस्यानादरज्ञापकम्। मा तावत्—न तावत्, मामिव प्रहर्त्तुं शक्नोषि इति मनसाऽपि न तावत् चिन्तय इति भावः।

(फ) प्रतीपं—विपरीतम्। ताडयति—मारयति, प्रतिप्रहरतीत्यर्थः। कक्षदेशात्—बाहुमूलात्। आभरणानि—वसन्तसेनया रोहसेनाय दत्तानि अलङ्करणानि।

(ब) ससाध्वसं—ससम्भ्रमं, ["सम्भ्रम साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि" इति मेदिनी। अथनिमित्तं चारुदत्तेन वसन्तसेना मारिता इति अभियोगस्य सत्यता प्रमापकस्य तस्यैव अलङ्कारजातस्य चारुदत्तमित्रस्य विदूषकस्यैव सकाशात् अप्रत्याशितभावेन आविर्भावात् अतिहर्षेणाय शकारस्य सम्भ्रमो बोध्य], यद्वा,—ससाध्वसं—सभयम्, विदूषकात् पुन प्रहारसम्भावनया दापिण्या चिन्तया सत्वं उत्कण्ठितत्वात् अलङ्कारागमहृतान्त चारुदत्तयत् सत्यमसत्यं यथायथं प्रकाशयिष्यति सत्यप्रकाशाशङ्कया वा अवाप्य ससाध्वसत्वमित्यवगन्तव्यम्।

(भ) तपस्विन्याः,—अनुकम्पनीयायाः, निरपराधिन्या इति यावत्, (तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिषु" इति मेदिनी)।

(म) एषा—अभियोगविषयभूता वसन्तसेना इत्यर्थः। मारिता—विनाशिता अनेन इति शेषः। व्यापादिता इति शकारभाषितेन पुनरुक्तमपि न दोषावहम्।

[अधिकृता सर्वे अधोमुखाः स्थिताः] ।

चारु। [जनान्तिकम्]—

अयमेवंविधे काले दृष्टो भूषणविस्तरः ।

अस्माकं भाग्यवैषम्यात् पतितः पातयिष्यति ॥ ३१ ॥

विदू। भो ! कीस भूदत्थं (य) ण णिवेदीअदि ? ९

चारु। वयस्य !—

दुर्बलं नृपतेश्चक्षुर्नैतत् तत्त्वं निरीक्षते ।

केवलं वदतो दैन्यमश्लाघ्यं मरणं भवेत् ॥ ३२ ॥

---

९ भ०। 'किमर्थं भूतार्थो न निवेद्यते '

अकस्मात् विदूषकहस्तच्युतम् भूषणपतनमालोक्य अभियोगस्य अशुभं परिणामम् उत्प्रेक्षते अयमिति।—एवंविधे—ईदृशे, वसन्तसेनाया हत्याऽपराधेनाभियुक्तस्य [illegible] विचारालये स्थितस्य इति यावत् काले—समये अस्माकं—ममैव [illegible] एकत्वे "अस्मदो द्वयोश्च" (१।२।५९ पा०) इति अनुशासनेन बहुवचनम्। भाग्यवैषम्यात्—दौर्भाग्यात्, पतितः—विदूषकस्य कक्षदेशात् प्रभ्रष्टः [illegible] [पतितपदेन अयं निर्दोषे मयि मिथ्याहत्याऽभियोगानयनात् उभयलोकपतितः महापातकी इत्याशयः व्यज्यते] अत एव दृष्टः—अवलोकितः, राजपुरुषैरिति शेषः अयं—परिदृश्यमानः, भूषणविस्तरः—अलङ्कारसमुदायः पतन [illegible] [illegible] ("विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः" इत्यमरोक्तौ विस्तरशब्दस्य वाग्विस्तारे एव प्रयोगत्वेऽपि [illegible] [illegible] उपादानान्न कश्चिद् दोष इति बोध्यम्) पातयिष्यति—विना[illegible] [illegible] निरपराधमपि मां अनेन भूषणेनैव अपराधं सुतरां [illegible] इति समुदितार्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

अपि। कष्टं भोः। कष्टम्।—

अङ्गारकविरुद्धस्य प्रक्षीणस्य बृहस्पतेः।
ग्रहोऽयमपरः पार्श्वे धूमकेतुरिवोत्थितः॥ ३३॥

दुर्बल—बलहीन, चारचक्षुरेव दर्शनात् स्वयं तत्त्वदर्शने अक्षममित्यर्थः, एतत्—राजचक्षुः, तत्त्व—याथार्थ्यं, प्रकृतघटनामिति यावत्, यद्वा,—एतत्स्य—एतस्य—उपस्थितविवादस्य, तत्त्व—याथार्थ्यं, न निरीक्षते—न पश्यति, नियतपरमुखापेक्षिणः राजानो हि इदमेवात्र तत्त्वमिति स्वयं विनिर्णेतुं न शक्नुवन्ति इति तात्पर्यम्, अथ तत्त्वार्थविजिज्ञासारहिते जने अनिच्छया यथाकथञ्चित् प्रकृतार्थकथनेऽपि तस्य तादृशार्थबोधशक्तिविरहात् इष्टार्थप्राप्तिसम्भावना दूरमास्ताम्, प्रत्युत तद्विरुद्धफलापातसम्भावनैवेत्याह, केवलमिति।—वदतः,—"न मया मारिता, नापीदमलङ्करणं मयाऽपहृतम्" इति कथयतः, मम—मे, केवलम्—एकमेव, दैन्य—दीनतामात्रं, व्यर्थं कातरताप्रकाश एव, न तु कश्चित् फलोदयसम्भव इत्यर्थः, तथा अश्लाघ्य—राजदण्डस्यातिनिन्दितत्वात् अप्रशंसनीयं, सर्वजनविगर्हितमित्यर्थः, यद्वा,—दैन्यमिति क्रियाविशेषणं, वदतः इत्यस्य कर्म वा, तथा च, दैन्य—कातरताप्रदर्शनपूर्वकं यथा तथा वदतः, स्वदीनभावं प्रकाशयतो वा,—"वसन्तसेना मया न मारिता" इति सविनयं सत्यं कथयतोऽपि, मम केवलम्—एकम्, अश्लाघ्य—निन्दनीयं, (स्वयाऽरश्लाघ्यं वस्तु दस्युतस्करादिवादजन्यत्वात्, परोपकारादिमूलकमरणस्य तु कीर्त्तिजनकत्वमेव,—"धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्" इत्याद्युक्तरणात्) मरण—मृत्युः, भवेत—सम्पद्येत, तत्त्वार्थाविजिज्ञासमाने अविवेचके च जने सत्यकथनं विडम्बनं कातरताप्रकटनमात्रपर्यवसायि च भवति, न तु कथमपि प्राणदण्डान्निष्कृतिरिति भावः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ ३२॥

चारुदत्तस्य शकारविनयभीविदूषकात् अभियोगविषयीभूतानाम् अलङ्काराणामागमदर्शनात्, तस्मिन् निरपराधत्वेन पूर्वं आतपन्नास्तां प्रतीतिविपर्यासोऽधिकरणिकं विचिन्त्याह, अङ्गारकेति।—अङ्गारकेण—मङ्गलेन पापग्रहेण इत्यर्थः, विरुद्ध—विपरीतस्य, कृतवैरस्य इत्यर्थः, प्राचीना ज्यौतिषिका एवमाहुः,—यदङ्गारकबृहस्पती शत्रू इति, वराहमिहिरादयः नव्यास्तु तयोः एव विरोधभावं न स्वीकुर्वन्ति, तथा हि बृहज्जातके,—"जीवेन्दूष्णकराः कुजस्य सुहृदः" इति, अथ विशेषस्थितवशे तु तात्कालिकशत्रुत्वमस्य स्वीकुर्वन्त्येव, तत च नात्र तयोः विरोधो विरुद्धतादोषापादकः, यद्वा,—विरुद्ध अङ्गारक यस्य तस्य, [illegible]

वृद्धा। [अवलोक्य] सरिसो एसो, ण उण सो। * (ल)

शकार। आ वुड्ढकुट्टणि। अक्खीहिं मन्तिदं, वाआए मूकिदम्। † (व)

वृद्धा। हदास। अवेहि। ‡

श्रेष्ठि कायस्थौ। अप्पमत्तं कधेहि, सो ज्जेव एसो ण वे त्ति? §

वृद्धा। अज्ज। सिप्पिकुसलदाए ओबन्धेदि (श) दिट्ठिं, ण उण सो। ¶

अधि। भद्रे। अपि जानासि (ष) एतानि आभरणानि?

---

* सदृशमेतत्, न पुनस्तत्।

† आः वृद्धकुट्टनि। अक्षिभ्यां मन्त्रितं, वाचा मूकितम्।

‡ हताश। अपेहि। § अप्रमत्तं कथय, तदेवैतत् न वेति?

¶ आर्य। शिल्पिकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिं, न पुनस्तत्।

(ल) एतत्—भाण्डस्थालङ्करणजातम् इत्यर्थः। सदृशं—तस्या एव अलङ्कारसमूहस्यानुरूपम्। तत्—वसन्तसेनायाः अलङ्करणम् इत्यर्थः।

(व) अक्षिभ्यां,—चक्षुर्भ्याम्। मन्त्रितं—तदेवेदमिति भाषितम्। किन्तु वाचा—वाक्येन, स्पष्टोक्त्या इति यावत्। मूकितं—मूकया—वाक्शक्तिरहितयेव आचरितं, गोपायितमित्यर्थः, [मूकितमिति मूकशब्दादाचारार्थे क्विपि निष्ठायां रूपम्], अस्याः चक्षुर्द्वयं दृष्ट्वा एव प्रतीयते, यत् "तदेवेदम्" इति एषा प्रत्यभिजानात्येव, किन्तु चारुदत्तपक्षपातेन "तदिदं न" इत्युक्त्वा गोपायतीति भावः।

(श) शिल्पिकुशलतया—शिल्पिनः,—भूषणनिर्मातुः, कुशलतया—निर्माणनैपुण्येन, सौष्ठवातिशयविधायिकयेति शेषः। अवबध्नाति—आकर्षति, अलङ्काराणां मनोरमनिर्माणपारिपाट्या तदीयत्वबोधनेन दृश्यान्तरात् अत्रैव नयनं समुपस्थापयति, न तु तदीयत्वबुद्धिं व्यवस्थापयतीति भावः, यद्वा,—अवबध्नाति—रुणद्धि, अलङ्काराणां छटया दृष्टिप्रतिरोधात् "तदेवेदं न वा" इति संशय एव मां पातयति इति भावः।

(ष) भद्रे।—कल्याणि। वसन्तसेनामातृसम्बोधनमेतत्। अपि—प्रश्ने। जानासि?—परिचिनोषि, अवबुध्यसे इत्यर्थः, कस्य एतान्याभरणानीति परं सकिम्? इत्यर्थः।

वृद्धा। ण भणामि। ण हु ण हु अणहिण्णादो, अहवा, कदा वि सिप्पिणा घडिदो (स) भवे।*

अधि। पश्य श्रेष्ठिन्!—

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं
रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य।
दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः
सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम्॥ ३४॥

---

* ननु भणामि। न हि न हि अनभिज्ञातानि, अथवा, कदाऽपि शिल्पिना घटितानि भवेयुः।

(स) ननु—भो। भणामि—वदामि, "शिल्पिकुशलतया रचितानि इति", न पुनः तत् इति शेषः। अथवा—पक्षान्तरे। न हि न हि—नैव नैव। अनभिज्ञातानि—अपरिचितानि, मन्ये एव अपरिचितानि इत्यपि वक्तुं न शक्नोमीति भावः। कदाऽपि—कस्मिन्नपि समये, शिल्पिना—तेनैव कारुणा, अन्येन केनचित् कारुणा वा। घटितानि—तदनुरूपाणि अपराणि अलङ्करणानि निर्म्मितानि, तदलङ्करणानुरूपाण्येतान्यन्यान्येवालङ्करणानि निपुणशिल्पिभिः निर्म्मितानीति वृद्धावचनतात्पर्यम्। ['ण हु ण हु अणहिण्णादो' इत्यत्र "ण हु ण हु अण्णादा" इति पाठान्तरे,—"न हि न हि अज्ञाताः" इति संस्कृतम्।]

श्रेष्ठिकायस्थौ। अज्ज-चारुदत्तस्स केरकाइं एदाइं ? * (ङ)

चारु। न खलु न खलु।

श्रेष्ठिकायस्थौ। ता कस्स ? †

चारु। इह अत्रभवत्या दुहितुः। (क)

श्रेष्ठिकायस्थौ। कध एदाइं ताए विओअं गदाइं ? ‡ (ख)

चारु। एवं गतानि, आः इदम्। (ग

* आर्य्यचारुदत्तीयानि एतानि ? † तत् कस्य ?

‡ कथमेतानि तस्या वियोगं गतानि ?

तत्सदृशं निर्मातुं शक्नोत्येवेत्यर्थः, इति दृष्टञ्च—भूयस्तया अवलोकितञ्चेत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः, यद्वा,—क्रियां द्वाः अनुकरोति—सदृशीकरोति, तव सादृश्यं दृष्टमेव, अतः भूषणमिदं वसन्तसेनाया एव, नान्यस्येति कथं निर्णीयते ? इति भावः। अलङ्कारसमूहाश्चैते वसन्तसेनाया अलङ्काराणां तुल्याः, न तु त एव इति अधिकरणिकस्याशयः। अत्र पूर्व्वार्द्धगतं कृत्रिमत्वगुणयोगात् वस्तुनः वस्त्वन्तरसदृशीभवनरूपं कार्य्यं, परार्द्धगतेन शिल्पिवर्गाणां कृतहस्ततारूपकारणेन समर्थितमिति कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(ङ) आर्य्यचारुदत्तीयानि—आर्य्यचारुदत्तसम्बन्धीनि। एतानि—इमानि आभरणानि इत्यर्थः।

(क) इह—अत्र, विद्यमानाया इति शेषः। अत्रभवत्याः,—मान्यायाः, वसन्तसेनामातरमुद्दिश्येयमुक्तिः। दुहितुः,—कन्यायाः, वसन्तसेनाया इत्यर्थः।

(ख) तस्याः,—वसन्तसेनायाः, वसन्तसेनाऽङ्गादित्यर्थः। वियोगं—विच्छेदम्। गतानि—प्राप्तानि, केन प्रकारेण एतान्यलङ्करणानि वसन्तसेनासकाशात् भवदन्तिकमागतानि इति समुदिततात्पर्य्यम्।

(ग) एवम्—इत्थं, गतानि—प्राप्तानि, तस्याः विच्छेदमिति शेषः। श्रेष्ठिकायस्थयोः "कथमेतानि" इत्यादिप्रश्नस्य एवमस्फुटोत्तरदाने अत्र हेतुरेवं, तथा हि—सुवर्णशकटिकार्थं रोरुद्यमानं रोहसेनं सान्त्वयितुं प्रदानस्य प्रकृतमलङ्करणागमनविवरणमाधिकरणिकस्य विश्वास्यं भविष्यति न वेति शङ्कया यथायथमनुपवर्ण्य 'आः इदम्' एतावन्मात्रमुक्त्वैव विरराम, अथवा,—आःमिति सारणादकस्मात्, आकस्मिकदुर्घटनाया घसलचेता न मौनी अभवत्, तत किञ्चित सूना मन्त्र, ।

श्रेष्ठिकायस्थौ। अज्ज चारुदत्त! एत्थ सच्चं वत्तव्वं। पेक्ख पेक्ख,*—

सच्चेण सुहं क्खु लब्भइ, सच्चालावि ण होइ पादई।
सच्चं त्ति दुवेवि अक्खरा मा सच्च अलिएण गूहेहि णं॥ ३५॥

चारु.। आभरणानि आभरणानीति न जाने, किन्तु अस्मद्गृहादानीतानीति जाने। (घ)

---

* आर्य चारुदत्त! अत्र सत्यं वक्तव्यम्। पश्य पश्य,—

सत्येन सुखं खलु लभ्यते सत्यालापी न भवति पातकी।
सत्यमिति द्वे अपि अक्षरे मा असत्येन गूहय॥

अपरिभाव्य "मम इदम्" इत्येतावन्मात्रनिर्देशात् चलचित्ततया पुनः तूष्णीम्भावं नाटयामासेति वेदितव्यम्।

शकारः। उज्जाणं पवेशिअ पढम मालेशि, कवड-कावडिअदाए शम्पद णिगूहेशि ? * (ड)

अधि। आर्य्य चारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम्,—

इदानीं सुकुमारेऽस्मिन् निःशङ्कं कर्कशाः कशाः।
तव गात्रे पतिष्यन्ति सहास्माकं मनोरथैः ॥ ३६ ॥

* उद्यानं प्रवेश्य प्रथमं मारयसि, कपटकापटिकतया साम्प्रतं निगूहसि ?

सकाशात् विदूषकस्यान्तिकमनयामागम ? इत्याशङ्कायामाह, किन्त्वित्यादि।—अस्मद्गृहादेव—मदीयभवनादेव। आनीतानि—उपस्थापितानि, विदूषकेणेति शेषः। इति—एतावन्मात्रमेवेत्यर्थः। जाने—वेद्मि, अहमिति शेषः। कथं हि यथाश्रुतविवरणम् आमूलादाधिकरणिकसमक्षं चारुदत्तेन न वर्णितमिति चेत्, अत्रायमाशयः,—"यदि त्वह यथाश्रुतमेवामूलमेतत् वर्णयेयं, तदा स्वभार्य्याया धूतायाः, चेट्याश्च रदनिकाया आह्वानं धर्म्माधिकरणे अपरिहार्य्यं भवेत्" इत्याशङ्कितं चारुदत्तेन, तयोरेव तत्र लिप्तत्वात्, तथा च स्वजीवनार्थं कुलीनायाः स्त्रियाः, आत्मपारजनभृतायाश्चेट्याश्च साक्ष्यदानार्थमाकारणा अतीव लज्जाकरीति विभाव्य, आभिजात्यरक्षार्थमेव श्रुतविषयस्यावतारणा न कृता, तथा चास्य यथार्थवादित्वं कथमपि न व्याहतमिति बोध्यम्।

(ड) प्रवेश्य—प्रापय्येत्यर्थः, वसन्तसेनामिति शेषः। कपटकापटिकतया—अतिकपटाचारतया इत्यर्थः, कपटपदमत्राधिकमपि शकारवक्तृकत्वेन न दोषावहमिति बोध्यम्। निगूहसि—गोपायसि, मिथ्याभाषणेन प्रकृतं स्वगोपयसीत्यर्थः।

मिथ्याकथनस्य भीषणं परिणामफलमाह, इदानीमिति।—सुकुमारे—सुकोमले, कर्कशकशाघातसहनाक्षमे इत्यर्थः, अस्मिन्—परिलक्ष्यमाणे, तव—ते, गात्रे—शरीरे, इदानीम्—अधुना अनतिविलम्बेनेत्यर्थः, कर्कशाः,—कठिनाः, कशाः,—प्रहरणविशेषाः, अस्मत्ताडनसाधनानीति यावत्, अस्माकं मनोरथैः,—अभिलाषैः, तव निर्दोषताप्रमाणानुसन्धानार्थं सततमेव व्याकुलैरिति हृदयम्, सह—साकं, निःशङ्कम्—प्राणविनाशो भवेन्न वेति शङ्कारहितं, निर्दयमित्यर्थः, अन्यत्र निःसंशयं यथा स्यात् तथा, पतिष्यन्ति—तव पारे निपतिता भविष्यन्ति, त्वां ताडयिष्यन्ति, कशाभिः प्रहरिष्यन्तीत्यर्थः, अन्यत्र निरालम्बना भविष्यन्ति, यथा अस्माकं मनोरथास्त्वन्निर्दोषतानुसन्धाने अपि अनुकूलप्रमाणाभावात् निरवलम्बनाः सन्तः निपतिष्यन्ति (विफला भविष्यन्ति इत्यर्थः), तदा अविलम्बेनैव तवोपरि [illegible]

चारु ।—

अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते ।
यदि सम्भाव्यते पापमपापेन च किं मया ? ॥ ३७ ॥

[स्वगतम्] न च मे वसन्तसेनाविरहितस्य जीवितेन कृत्यम् । (च) [प्रकाशम्] भो ! किं बहुना ?—

मया किल नृशंसेन लोकद्वयमजानता ।
स्त्री रतिश्च विशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३८ ॥

भावयतीति समुदायार्थः । अत्र काकशकशाखा मनोरथानाञ्च युगपत् पतनासम्भवेऽपि समकालिकत्वसम्बन्धेन तत्पतनसम्बन्धोक्त्या, पतनस्य सम्बन्धिभेदादेव भेदेऽपि अभेदाध्यवसानात् भेदेऽभेदरूपाऽतिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

निर्दोषतास्थापने उपायान्तरादर्शनात् हताशः सन्निदानीं सत्कुलजातस्य आत्मन ईदृशपापप्रसङ्गेरसम्भवत्वं प्रदर्शयन् विलपति, अपापानामिति ।—अपापानां—पापशून्यानां, पुण्यवतामित्यर्थः कुले—वंशे, प्रातःस्मरणीये प्रख्यातसदृशे इति यावत्, जाते—उत्पन्ने, मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, पापं—कल्मषं, न विद्यते—न वर्त्तते, स्वयशोधवलीकृतदिङ्मण्डले अन्ववाये जातत्वेन मयि दोषलेशसम्भावनाऽपि नाप्नोति भावः, तथाऽपि यदि—चेत् पापम्—अघं, सम्भाव्यते—मन्यते, भवद्भिर्मयीति शेषः, तदा अपापेन—नास्ति पापं,—पापकर्म्मा इत्यर्थः, [पापं विद्यते अस्य इति पापशब्दादस्त्यर्थे अर्शआदित्वादच्] यस्मात् तेन, ईदृशदुष्कर्म्मानुष्ठानात् अतिपापीयसा इत्यर्थः, मया, मम जीवितेन चेति शेषः, किम् ?—किं प्रयोजनम् ? नास्ति किमपि प्रयोजनमित्यर्थः यद्वा,—मया अपापेन—नास्ति पापं यस्य तेन, पापशून्येनेत्यर्थः, किं—केन प्रकारेण, भूयते इति शेषः, यदि भवन्तः विचार्य मां पापिनमेव मन्यन्ते, तदा केनोपायेन अहम् आत्मनः निर्दोषत्वं प्रमापयामि इति भावः । अत्र चारुदत्ते पापाभावं प्रति प्रथमपादार्थस्य हेतुतया उपन्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

शकार। वावादिदा। (छ) अले तुमं पि भण, मए वावादिदेत्ति। *

चारु। त्वया एवोक्तम्। (ज)

* व्यापादिता। अरे त्वमपि भण, मया व्यापादितेति।

मान असन्तमप्यपराधं कथञ्चित् स्वीकुर्वन्नाह, मयेति।—लोकद्वयम्—इहलोकं परलोकञ्च, इह जगति राजदण्ड-लोकापवादादिकं, परत्र नरकभोगादिकञ्च इत्यर्थः, विशेषेण रतिः,—रतिरूपा, एकमेव मे अनुरागपात्रं, न हि सामान्या स्त्री, किन्तु रतेरविशेषा एवैषेति, द्वितीया मूर्त्तिमती रतिरेवेति वा तात्पर्य्यम्। अन्यत् शिष्टं पूर्वं (४५० पृष्ठे) व्याख्यातम्। ["स्त्री रतिश्च" इत्यत्र "स्त्रीरत्नञ्च" इति पाठान्तरम्]। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(छ) ["वावादिदा" इत्यत्र "तहा वि" इति पाठान्तरे,—"तथाऽपि" इति संस्कृते—त्वया वसन्तसेना व्यापादितेति मयि अभिहितवत्यपीत्यर्थः, यद्वा,—तथाऽपि—पुनरपि, एवमसम्पूर्णं वदसि? त्वयैव व्यापादितेति स्पष्टमभिधीयतामित्यर्थः। अरे। त्वमपीति।—अहं किमेकाकी एतत् कथयिष्यामि? भवानपि कथयतु, यत् अहमेव वसन्तसेनां मारितवानिति]।

(ज) उक्तं,—कथितं, "मया व्यापादिता इति" इति शेषः, आरोपितस्वदोषक्षालनाय आत्मत्राणाय च उपायान्तरमदृष्ट्वा, तथा वसन्तसेनाविरहितस्य जीवनस्य दुर्व्वहत्वं मत्वा च चारुदत्तेन मिथ्याऽपवादोऽपि आत्मकृतत्वेन स्वीकृत इति बोध्यम्, वस्तुतस्तु परमधार्म्मिकस्य तत्त्वतः स्त्रीहत्यामकुर्व्वतः चारुदत्तस्य अभियोगस्य मिथ्यात्वं ज्ञात्वापि आत्मकृतत्वेन स्त्रीहत्यायाः स्वीकारे मिथ्यावादित्वदोषापातात् मन्ये तथा ऽयौक्तिकमेवैतत् प्रतिभाति, अतोऽत्रायमाशय उपवर्ण्यते, तथा हि,—उक्तं—स्वमुखेन त्वयैव कथितं, मया व्यापादितेति पूर्वोक्तं वचनमिति शेषः, भवान् वसन्तसेनां व्यापादितवानिति तु निश्चितम्, अतः स्वमुखेनैव व्यापादितेति भवताऽपि तथा त्वया उच्चारितमिति तात्पर्य्यम्। चारुदत्तः "मया व्यापादिता" इति पापवचनं स्वमुखेन नाख्याय "शेषं अयमभिधास्यति" इत्युक्तवान्, एवञ्च अस्य "त्वयैवोक्तम्" इति चारुदत्तोक्तौ, आचष्टे "मया व्यापादिता" इत्युक्तवाक्यं स्थितम् अस्मात् शकारमेव बोद्धृत्वेन लक्ष्यीकरोति, न तु चारुदत्तमिति फलतः वस्तु निरपराधत्वप्रकाशकमेतदिति हृदयम्।

शकारः। शुणोध शुणोध भट्टालका! एदेण मालिदा। एदेण ज्जेव शंशए छिस्से। एदश्श दलिद्दचालुदत्तश्श शालीले दण्डे धालीअदु। * (झ)

श्रेष्ठी। शोधनक! यथाह राष्ट्रियः। भो राजपुरुषाः! गृह्यतामयं चारुदत्तः। [राजपुरुषा गृह्णन्ति]।

वृद्धा। पसीदन्तु पसीदन्तु अज्जमिस्सा। ("जो तदाणि णासीकिद सुवण्णभण्डअ रत्तिं चोरेहिं अवहिदं—" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति) ता जदि वावादिदा मम दारिआ, वावादिदा, जीवदु मे दीहाऊ। अस च—अत्थिपच्चत्थिणं ववहारो, अहं अत्थिणी, ता मुञ्चध एदम्। † (ञ)

---

* शृणुत शृणुत भट्टारकाः! एतेन मारिता। एतेनैव संशयश्छिन्नः। एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य शारीरो दण्डो धार्यताम्।

† प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु आर्यमिश्राः ("यस्तदानीं न्यासीकृत सुवर्णभाण्डं रात्रौ चौरैरपहृतम्" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति)। तत् यदि व्यापादिता मम दारिका, व्यापादिता, जीवतु मे दीर्घायुः। अन्यच्च—अर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहारः, अहमर्थिनी, तत् मुञ्चतैनम्।

(झ) संशयः—वसन्तसेना अनेनैव मारिता न वा इति सन्देहः। छिन्नः,—खण्डितः निरस्त इति यावत्, चारुदत्तेन स्वयमेव स्वापराधस्य स्वीकारादित्याशयः, अत्र अन्यार्थे चारुदत्तेन प्रयुक्तमपि "त्वयैवोक्तम्" इति वाक्यं दुष्टशकारः स्वाभिप्रायानुकूलत्वाद्गृहीत्वा तस्य सापराधत्वम् आधिकरणिकं विश्वासयामास इति बोद्धव्यम्। शारीरो दण्डः—कशाप्रहार शूलारोपणादिरूपा दैहिकी शास्तिरित्यर्थः। धार्यताम्—अवलम्ब्यताम् विधीयतामित्यर्थः।

शकार। अवेहि गब्भदासि! गच्छ, किं तव एदिणा ? * (ट)

अधि। आर्य्ये! गम्यताम्। हे राजपुरुषाः! निष्क्रामयत एनाम्। (ठ)

वृद्धा। हा जाद! हा पुत्तअ! † [इति रुदती निष्क्रान्ता]।

शकार। [स्वगतम्] कडं मए एदश्श अत्तणो शलिश, (ड) शम्पद गच्छामि त्ति। ‡ [निष्क्रान्तः]।

अधि। आर्य्य चारुदत्त! निर्णये वयं प्रमाणं, शेषे तु राजा। तथाऽपि शोधनक! विज्ञाप्यतां राजा पालकः, (ढ)—

* अपेहि गर्भदासि! गच्छ, किं तवैतेन ?

† हा जात! हा पुत्रक!

‡ कृतं मयैतस्य आत्मनः सदृशम्, साम्प्रतं गच्छामीति।

अत्थिणी" इति पाठे—"न चाहमर्थिनी" इति संस्कृतं, तथा ममैवार्थित्वे सत्यपि नाहमस्य दण्डप्रार्थिनीत्यर्थश्च बोध्यः]। मद्दुहितुः निधनात् ममैव वादित्वे विद्यमानेऽपि नैवाहमस्य दण्डमर्थये, अपि तु मुक्तिम्, इति मनसि कृत्वाऽऽह, ता इति।— एनं—चारुदत्तमित्यर्थः। मुञ्चत—परित्यजत, नास्य दण्डं विधत्त, वादिना मया अभियुज्यते चेत्, तदेव विचार्य्यमधिकरणिकेन, न तु कस्यचिदुदासीनस्याभियोगे विचारः कर्त्तव्य इति भावः। एतत्तु स्त्रीस्वभावचापल्यादुक्तं, वस्तुतस्तु हत्याऽपराधे राजा स्वयमेव अर्थी भवतीति नियमो बोध्यः।

(ट) एतेन—चारुदत्तेनेत्यर्थः। किम् ?—किं प्रयोजनम् ? अनेन सह तव कः सम्बन्धः ? किं वा अयं ते साधयिष्यति ? येनाम् मोचयितुं त्वया ईदृशी प्रार्थना क्रियते इति भावः, अथवा—एतेन—अनेन व्यवहारसमालोचनेन इत्यर्थः, यतोऽयं हत्याऽपराधेनाभियुक्तः, अतः राजपुरुषा नैनं मोक्ष्यन्ति, ततः कथं त्वया प्रलपसि इति तात्पर्य्यम्।

(ठ) राजपुरुषाः!—रक्षिणः। निष्क्रामयत—बहिर्नयत। एनाम्—वृद्धां, वसन्तसेनामातरमित्यर्थः, [अत्र गत्यर्थकत्वात् "एनाम्" इति प्रयोज्यकर्म कल्पनम्]।

(ड) एतस्य—चारुदत्तस्य सम्बन्धे। आत्मनः,—स्वस्य। सदृशम्—अनुरूपम्, अहन्तु ग्राहकः चतुरः, तथाविधं कौटिल्यं स्वयमेव समाचरितवान् इति भावः।

(ढ) निर्णये—दोषविचारादिपूर्वावधारणे। प्रमाणं—हेतुः, अधिकारिण इत्यर्थः,

अयं हि पातकी विप्रो न बध्यो मनुरब्रवीत् ।
राष्ट्रादस्मात् तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥ ३९ ॥

शोधनकः । ज अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सास्रम् (ग)] अज्जा ! गदह्मि तहिं, राआ पालओ भणादि,—"जेण अत्थ-कल्लवत्तस्स कारणादो वसन्तसेणा वावादिदा, तं ताइं ज्जेव

---

* यदार्य्य आज्ञापयति । आर्य्याः ! गतोऽस्मि तत्र, राजा पालको भणति,—

दोषित्वादोषित्वनिरूपणपर्य्यन्तमेवास्माकमधिकारः, इतः अन्यस्मिन्नस्माकं शक्तिर्नास्ति इति भावः । शेषे—अवशिष्टे व्यापारे, अपराधिनः विमोचने दण्डविधाने वा इत्यर्थः । राजा—नृपतिः, प्रमाणमिति शेषः, राजा चेदिच्छति, तदा अपराधिनः लघु दण्डविधानं विमोचनं वा कर्त्तुं शक्नोति न तु विचारकाः, ते तु केवलं दण्डनीतिमेव अनुसरन्ति, ततः पदैकमपि गन्तुं न हि प्रभवन्ति इति भावः । तथाऽपि—राज्ञः अभिप्रायानुसारेण दण्डदानाधिकारे सत्यपि इत्यर्थः । विज्ञाप्यता—निवेद्यताम्, वक्ष्यमाणं शास्त्रशासनं दण्डनीतिश्च इति शेषः । [पालक इति प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मणि उक्तत्वं णिचि कर्म्मणि प्रयोज्यकर्त्तुः प्रायशः तथात्वदर्शनात्]।

अपराधिनो दण्डविषये स्वमतं विज्ञापयितुं मनूक्तां दण्डनीतिमुल्लिख्य राज्ञि पालके आवेदनीयमाह, अयमिति ।—अयम्—अभियुक्तः, विप्रः,—ब्राह्मणः, चारुदत्त इत्यर्थः पातकी,—स्त्रीहननरूपपापकर्म्मा, (तथापि) न हि—नैव, बध्यः,—विनाश्यः, प्राणदण्डार्ह इत्यर्थः, इति मनुः,—धर्म्मशास्त्रप्रणेता स्वनामप्रसिद्धः ऋषिविशेषः अब्रवीत्—अकथयत्, अतः, अक्षतैः,—अविनष्टैः, समग्रैरिति यावत्, विभवैः—धनैः, सह—सार्द्धम् (अयम्) अस्मात्—भवदधिकृतादित्यर्थः, राष्ट्रात्—राज्यात् निर्वास्यः—दूरीकर्त्तव्यः । पातकिनो विप्रस्य प्राणदण्डमकृत्वा निर्व्वासने मनुवचनं यथा—'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्व्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥' इति, "मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते" इति च । तदा च हत्याऽपराधिनः ब्राह्मणस्य तदीया सकला सम्पत्तिं तस्मै दत्त्वा राज्यादेवासौ निष्कासनीय इति मानवी दण्डनीतिः, तत्र भवता किमभिमतं तत् इत्यर्थः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् । ३९ ॥

(ग) सास्रम्—अस्रेण—नेत्रजलेन सह विद्यमानं, सरोदनमित्यर्थः । ("अस्रमश्रुणि शोणिते" इत्यमरः)।

आहरणाइं गले बन्धिअ डिण्डिमं ताडिअ दक्खिणमसाणं णइअ सूले भञ्जेध त्ति। जो को वि अवरो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि, सो एदिणा सणिआरदण्डेण सासीअदि”। * (त)

चारु। अहो! अविमृष्यकारी राजा पालकः (थ)। अथवा,—

ईदृशे व्यवहाराग्नौ मन्त्रिभिः परिपातिताः।
स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणां दशाम्॥ ४०॥

* “येन अर्थकल्यवर्त्तस्य कारणात् वसन्तसेना व्यापादिता, तं तान्येव आभरणानि गले बद्ध्वा डिण्डिमं ताडयित्वा दक्षिणश्मशानं नीत्वा शूले भङ्क्त इति। यः कोऽप्यपरः ईदृशमकार्यमनुतिष्ठति, स एतेन सनिकारदण्डेन शिष्यते’।

(त) तत्र—राज्ञः पालकस्यान्तिके। भणति—आदिशतीत्यर्थः। डिण्डिमः—राजादेशघोषणाकाले वाद्यमानं यन्त्रविशेषम्। ताडयित्वा—वादयित्वा इत्यर्थः। दक्षिणश्मशानं—दक्षिणदिगवस्थितं शवदाहस्थानं, वधस्थानं वा इत्यर्थः, [श्मशानमिति “श्मन् शब्देन शवः प्रोक्तः शानं तत्स्थानमुच्यते” इति वचनात्, श्मानः शवाः शेरते अत्र इति व्युत्पत्त्या शेते इत्यस्मात् धातोरानच्, डिच्च] शूले—शूलस्योपरि, आरोप्येति शेषः। भङ्क्त—मारयत इत्यर्थः। [अनुतिष्ठति इत्यत्र “आशंसायां भूतवच्च” (३।३।१३२ पा०) इति आशंसार्थे भविष्यत्काले लट्प्रयोगो बोध्यः, अनुष्ठास्यतीत्यर्थः]। सनिकारदण्डेन—सापमानदण्डेन। शिष्यते—दण्ड्यते, शासनीयो भविष्यतीत्यर्थः।

(थ) अहो—विस्मये, विषादे वा। अविमृष्यकारी—अविवेचकः, असदविचारक इत्यर्थः, यतोऽयं विशेषतः सन्तमेनामेव दण्डयतीति भावः। [आविमृष्य—पौर्वापर्यमदृष्ट्वैव करोति इति कर्त्तरि णिनि]।

पूर्व्वमविमृष्यकारित्वेन राजानं विनिन्द्य पक्षान्तरेण तदविमृष्यकारितायाः कुमन्त्रिबुद्धिपरिचालनामूलकतया कुमन्त्रिदोषेणैव तद्दोषमाह, ईदृश इति।—मन्त्रिभिः,—कुत्सितामात्यैरित्यर्थः, ईदृशे—एवम्प्रकारे, अतिदारुणे इत्यर्थः, व्यवहाराग्नौ—विचारदहनरूपवह्नौ, परिपातिताः,—कर्त्तव्यभावेन निहिताः, अर्पिताः इत्यर्थः, महीपालाः,—राजानः, कृपणां,—दीनां नरकपातरूपमत्यन्तहीनां यावत्, दशाम्—अवस्थां, [“दशाम्” इत्यत्र “श्रियम्” इति पाठे—कृपणाः—दीनाः, श्रियं—सम्पदं, मन्त्रिपरतन्त्रस्य स्वयमविमृष्यकारिणः महीपस्य प्रमादवशात् शि

अपि च।—ईदृशैः श्वेतकाकीयै राज्ञः शासनदूषकैः।
अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥ ४१ ॥

सखे मैत्रेय! गच्छ, मद्वचनादम्बामपश्चिमम् अभिवादयस्व, पुत्रञ्च मे रोहसेनं परिपालयस्व। (द)

विदू। मूले छिन्ने कुदो पादवस्स पालणं ? * (ध)

---

* मूले छिन्ने कुतः पादपस्य पालनम् ?

शीघ्रञ्च साध्यम्] गच्छन्ति—प्राप्नुवन्ति, इति यत्, तत् स्थाने खलु—युक्तमेव, ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः), मन्त्रिणां दोषिनिर्दोषत्वनिर्णयाधिकारित्वात् राज्ञश्च तन्मतमनुसृत्यैव दण्डदातृत्वात् तेषां निर्दोषदण्डविधानजन्यनिरयगामित्वे कुमन्त्रिण एव हेतव इति भावः। अत्र व्यवहाररूपे निरपङ्कवे विषये अग्नेकादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कारः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ४० ॥

राज्ञा न दण्ड्यदण्डविधानादिरूपेऽविमृश्यकारित्वदोषे कुमन्त्रिणामेव हेतुत्वं दर्शयन्नाह ईदृशैरिति।—श्वेतकाकीयैः,—शुभ्रवर्णकाकतुल्यैः, यथा शुभ्रवर्णाः काका हि केवलं बहिः शुभ्राः परन्तु अनिष्टजनकाः, तथा कुमन्त्रिणः बहिर्दर्शितसाधुभावाः अन्तर्दुष्टा इति भावः, ईदृशैः,—एवम्प्रकारैः, बहिःसाधुभिरन्तर्विषैरिति यावत्, राज्ञः—नृपस्य शासनदूषकैः—शासनं—दण्डनीतिं, दूषयन्ति ये तैः तथोक्तैः, अयथार्थव्यवहारदर्शिभिरित्यर्थः, मन्त्रिभिरिति शेषः, अपापानां—निरपराधानां, सहस्राणि—बहूनि इत्यर्थः, बहुसहस्रसङ्ख्यका निरपराधा जना इति यावत्, हतानि—मारितानि, प्राणिन इति भावः, हन्यन्ते—नाश्यन्ते च, इदानीमपीति शेषः। [शुभ्रवर्णकाकानां भारते अदृश्यत्वेऽपि 'अष्ट्रेलिया' इति नाम्ना ख्याते द्वीपान्तरे तादृशाः काकाः सन्ति इति प्राणितत्त्वविद्भिराम्नानात् न तेषामप्रसिद्धत्वशङ्केति सुधीभिरवधातव्यम्]। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

चारु। मा मैवम्, (न)—

नृणां लोकान्तरस्थानां देहप्रतिकृतिः सुतः।
मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम्॥ ४२॥

विदू। भो वअस्स! अहं ते पिअवअस्सो भविअ तुए विरहिदाइं पाणाइं धारेमि ?* (प)

* भो वयस्य! अहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितान् प्राणान् धारयामि ?

दिना त्वत्सुतस्य जीवनरक्षणं न सम्भवति इति भावः। अत्र मूलच्छेदानन्तरं पादपस्य रक्षणासम्भवरूपाप्रस्तुतात् चारुदत्तविनाशात् पर तत्सुतरक्षणासम्भवरूपस्य प्रस्तुतार्थस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा नाम अलङ्कारः।

(न) एवम्—इत्थं, "मूले छिन्ने कुतः पादपस्य पालनम्" इत्येवंरूपमित्यर्थः, वचनमिति शेषः। मा मा—न हि न हि, वादी इति शेषः, नैव कथय नैव कथय इत्यर्थः।

ममाभावे मत्सुतस्य पालने असामर्थ्यज्ञापनरूपगूढार्थकस्य "मूले छिन्ने" इत्यादि वाक्यस्य प्रत्युत्तरं "मा मा" इत्यादिना यदुक्तं, तदेव समर्थयितुं पितृ पुत्राभिन्नत्व माह, नृणामिति।—सुतः,—पुत्रः, लोकान्तरस्थानां—अन्यः लोकः इति लोकान्तरं, तत्र स्थितानां, परलोकगतानामित्यर्थः, नृणां—पुरुषाणां, देहस्य—शरीरस्य, प्रतिकृतिः,—प्रतिरूपं, पुत्रः पितुर्द्वितीयो देह इति भावः, सुतस्य स्वदेहप्रतिकृतित्वे श्रुतिः प्रमाणं यथा,—"आत्मा वै जायते पुत्रः" इति, स्मृतिरपि यथा,— "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्॥" इति, अतः मयि—तवाकृत्रिमसुहृदि चारुदत्ते इत्यर्थः, तव—ते, त्वदीयः इत्यर्थः, यः,—यादृश इत्यर्थः, वै—एव स्नेहः,—प्रणयः, रोहसेने—तदाख्ये ममात्मजे, सः, —तादृश एव स्नेह इत्यर्थः, युज्यताम्—अर्प्यताम्, पितृलोकान्तरगतेऽपि मत्स्नेहः तदङ्गत्वेन तत्प्रतिकृतिरूपत्वात् पुत्रजीवनरक्षणेनैव पितुः सत्ता सम्भवति तस्मात् मयि यः स्नेहः अस्ति, स चेत् रोहसेने अर्प्यते, तदा मय्येव अर्पितो भवति ... न मनोवैकल्यमिति भावः। अत्र वै इति पादपूरणे अव्ययमिति कश्चित्। ... इत्यम्॥ ४२॥

(प) तव विनाशे मम विनाश ...। विरहकातरत्वात् मया रोहसेनस्य रक्षणं ...

चारु। रोहसेनमपि तावद्दर्शय। (फ)

विदू। एव्व जुज्जदि। * (ब)

अधि। भद्र शोधनक! अपसार्य्यतामयं वटुः। (भ)

शोधनकः। [तथा करोति]।

अधि। कः कोऽत्र भोः! चण्डालानां दीयतामादेशः। (म)

[इति चारुदत्तं विसृज्य निष्क्रान्ताः सर्वे राजपुरुषाः]।

शोधनकः। इदो आअच्छदु अज्जो। †

चारु। [सकरुणम् (य)] "मैत्रेय भोः! किमिदमद्य" [इत्यादि पठति। आकाशे (र)]।—

* एवं युज्यते। † इत आगच्छतु आर्य्यः।

मित्यादि, भोः! इति।—धारयामि?—धर्तुमुत्सहे किमित्यर्थः, प्रियवयस्येन त्वया विरहितः अहं जीवितुमेव न शक्ष्यामि, ततश्चाहमेव अजीवितः कथं रोहसेनं पालयामि रक्षिष्यामि वा इति भावः।

(फ) अपिरेव अनुज्ञायाम्। दर्शय—साक्षात्कारय, मामिति शेषः।

(ब) एवम् इति स्वीकारार्थकमव्ययम्, दर्शयामीत्यर्थः। युज्यते—युक्तियुक्तो भवति आत्मजदर्शनाभिलाष इति शेषः।

(भ) अपसार्य्यताम्—स्थानान्तरं नीयताम्। वटुः,—विप्रबालकः, विदूषक इत्यर्थः, चारुदत्तविदूषकयोः विलापमयीं परस्परोक्तिमुपश्रुत्य खिन्नेनाधिकरणिकेन प्रशान्तस्य धर्म्माधिकरणस्य च सतां सम्विदङ्गाभिधीयमानैः विदूषकवचोभिः शान्तिभङ्गमाशङ्क्य तत्स्थानात् विदूषकस्यापसारणार्थमनुमतिर्दीयते इति, यद्यपि वटुपदस्य माणवकाद्यर्थकमभिधाने दृश्यते तथाप्यत्र बालकोचितविदूषकविप्रलापं श्रुत्वा वटुभिन्नेऽपि तस्मिन् भ्रमतया वटुत्वमारोपितमित्यवधातव्यम्। ["वटुः" इत्यत्र "बहिः" इति पुस्तकान्तरसम्मतः पाठः]।

विष-सलिल-तुलाग्नि प्रार्थिते मे विचारे
क्रकचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमद्य ।
अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मणं मां निहंसि
पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥ ४३ ॥

अयमागतोऽस्मीति । [निष्क्रान्ताः सर्वे]।

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः ॥ ९ ॥

निरपराधस्य स्वस्य अविचारेण जीवनदण्डादेशदानात् राजानम् अधिकरणिकं वा आक्रोशन्नाह, विषेति ।—विषेण—गरलेन, सलिलेन—जलेन, जलनिमज्जनेनेत्यर्थः, तुलया—तुलायन्त्रस्योपरि आरोपणेनेति यावत्, अग्निना—अनलमध्ये निक्षेपेण वा, प्रार्थिते,—याचिते, मयेति शेषः, तस्मिन्, विषादिभिः परीक्ष्य निष्पादनीये इत्यर्थः, मे—मम, विचारे—मय्यारोपितस्य दुरभियोगस्य तत्त्वनिर्णये सति इत्यर्थः, विषादिपरीक्षया मदपराधस्य तत्त्वनिर्णयो भवतु इति सदर्पं मया याचिते सतीति यावत्, वीक्ष्य—विशेषेण दृष्ट्वा, प्रोक्तपरीक्षाभिरयं पापी न वेति पूर्वं सम्यक् विचार्य इत्यर्थः, यदि पापं विद्यते, तदा विषभक्षणे सलिलमज्जने वा प्राणवियोगः, अपापस्य तु तत्करणेऽपि न तथा, तुलादण्डेन तोलने पापी गुरुर्भवति, तेन च पापिना आधारभततुलैकभागः अधो याति, अपरभागः ऊर्द्धमुत्थितो भवति, अपापश्चेत् तदधिष्ठिततुलाभागः ऊर्द्धमुत्थितो भवति, अपरभागश्च गुरुर्भूत्वा अधो यातीति, अग्निप्रवेशे वा तत्र धारणे पापिनः शरीरस्य वा तदङ्गस्य दाहः, अपापत्वे तु न तथेति परीक्ष्य इति यावत्, निर्णयविधौ विषादिपरीक्षा च याज्ञवल्क्येनोक्ता यथा,—"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥" इति । अद्य—वर्त्तमानदिने इत्यर्थः, इह—अस्मिन्, शरीरे—देहे, क्रकचं—करपत्रं, वनादिविपाटनकरं खरधारं अस्त्रविशेष इत्यर्थः, ("करात" इति वङ्गभाषा) दातव्यं—दातुमुचितम्, अधिकरणिकस्येति शेषः, विषादिप्रयोगेण ममापराधित्वे निःसंशयो भूत्वा अधिकरणिकः यदि अतीव यन्त्रणादायकेन क्रकचेनापि मम प्राणदण्डं विदध्यात्, तदा मे किमपि वक्तव्यं न स्यादिति भावः । इयमस्यानिर्दोषिताभीप्सा, वस्तुतस्तु विचारकेन्यायतः धर्मशास्त्राविरुद्ध एव विचारः कृतः, याज्ञवल्क्येन,—"विवादे[illegible] [illegible] प्रमाभावे तु कारिणः । साक्ष्यभावात् ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ।" इति

तथा च प्रोक्तालौकिकप्रमाणरूपस्य दिव्यस्य पूर्वोपात्तयोः पक्षसाक्षिणोरभावे एवानुशिष्टत्वात् अत्र च साक्षिभिरेव निर्णयस्य निष्पादितत्वात् दिव्यकरणे आग्रहो न कृतोऽधिकरणिकेनेति सुधीभिरवधातव्यम्। तथाऽकरणात् साक्रोशमाह, अथेति। —अथ—यदि, रिपुवचनात्—रिपोः—शत्रोः, शकारस्य इत्यर्थः, वचनात् वा—वाक्यादेव, यद्वा,—वा,—पक्षान्तरे ("वा स्याद् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये" इत्यमरः) ब्राह्मणं—विप्रं, मां—चारुदत्तमित्यर्थः, निरपराधमिति यावत्, ब्राह्मणतया निष्पापतया च अवध्यमिति भावः, निहंसि—मारयसि, तदा पुत्रपौत्रैः,—तनयतत्तनयादिभिः, समेतः,—सहितः, नरकमध्ये—निरयान्तः, पतसि—गच्छसीत्यर्थः, अवश्यं निरयगामी भविष्यसीति यावत्। निरपराधदण्डस्य नरकफलकत्वमाह मनुः,—"अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति॥" इति। अत्र दण्डदातुः पुत्रपौत्रादिभिः सार्द्धं नरकनिपतने, रिपुवचनमात्रमाश्रित्य निरपराधब्राह्मणहननस्य निष्पादकहेतुत्वेनोक्तत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। मालिनी वृत्तं, 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात्॥ ४३॥

इत्यगप्रगाम्बाटनीमखरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
पण्डितश्रीमदाशुतोषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां
नवमोऽङ्कः॥ ९॥

दशमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चाण्डालद्वयेनानुगम्यमानश्चारुदत्तः] ।

उभौ ।—

ता किं णा कलध कालण णवबह बन्धणअणे णिउणा ।
अचिलेण शीशच्छेअण शूलालोवेशु कुशला म्ह * ॥ १ ॥

ओशलध अज्जा ! ओशलध । एशे अज्जचालुदत्ते, †—

---

* तत् किं न कलय कारणं नववध बन्धनयने निपुणौ ।
अचिरेण शीर्षच्छेदन शूलारोपेषु कुशलौ स्व ॥

† अपसरत आर्याः । अपसरत । एष आर्य-चारुदत्तः,—

चारुदत्तं विनाशयितुं दक्षिणश्मशानं नयन्तौ घातकौ तेषां गमनकारणमजानन्तं कञ्चनप्रत्याहतुः, "तक्किं" इति ।—तत्—पश्चात्, कस्मिन् विदितमित्यर्थः, कारण—हेतुम्, अनेन पथा गमने इति भावः, किं न कलय ?—विचारय ? इत्यर्थः, अस्माकं गमनप्रयोजनं किं त्वं न जानासि ? तत् किमिति विशिष्य आह, नवेत्यादि ।—नवे,—नूतने, वधे—नाशे, तथा बन्धे—बन्धनविषये, यद्वा,—नवः,—नूतनः, . . . वन्धः,—बन्धनं, तत्र यत् नयन—साधनं तस्मिन्, अभिनववधदण्डाज्ञाप्राप्तस्य बन्धनसम्पादने इत्यर्थः, ["साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्" (२ ३ ४३ पा०) इति सूत्रेण सप्तमी] निपुणौ—दक्षौ (आवां आवाम् इति कर्तृपदमध्याहरणीयम्) अचिरेण—शीघ्रेण, शीर्ष,—शिरस, छेदनेषु—कर्तनेषु, तथा शूले—शूलस्योपरि, आरोपणे—आरोपणेषु वध्यस्येति शेषः, कुशलौ—अभिज्ञौ, ["आयुक्तकुशलाभ्याम्" (२ ३ ४० पा०) इति सूत्रेण कुशलशब्दयोगात् सप्तमी] स्व—भवावः, अस्य वधादिकार्ये नववन्धवधादिषु नैपुण्यं प्रकाशयितुं तथा शिरश्छेदनादिषु कौशलं प्रदर्शयितुं . . . मावयोर्गमनमिति भावः । ["स्व" इत्यत्र भविष्यत्कालेऽपि लट्, कालस्य . . . छन्दोऽनुरोधादनुस्वाराभावः । उपगीति छन्दः, तल्लक्षणं यथा,—" . . . . गीतिम्" इति ॥ १ ॥

दिण्णकलवीलदामे गहिदे अम्हेहि वज्झपुलिसेहि ।
दीवे व्व मन्दणेहे थोअं थोअं खअं जादि * ॥ २ ॥

चारु । [सविषादम्]—

नयनसलिलसिक्तं पांशुरूक्षीकृताङ्गं
पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।

* दत्तकरवीरदामा गृहीत आवाभ्यां वध्यपुरुषाभ्याम् ।
दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं क्षयं याति ॥

चारुदत्तस्य हत्यापराधज्ञापकवेशमुपवर्णयन् वध्यत्वेनास्य स्वत एव क्रमशः क्षयित्वमाह दत्तेति ।—दत्तकरवीरदामा—दत्तम्—अर्पितं करवीरस्य—प्रतिहासापरपर्यायकस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य, दाम—माल्यं यस्मै सः, करवीरमाल्यभूषितकण्ठ इत्यर्थः (रक्तमाल्येन रक्तचन्दनेन च वध्यः अलङ्क्रियते इति प्रसिद्धिः) वध्यपुरुषाभ्याम्—वधे—वधविषये साधू इति वध्यौ ["तत्र साधुः" (४।४।९८ पा०) इति सूत्रेण यत्] वधनिपुणौ इत्यर्थः, तौ च तौ पुरुषौ चेति ताभ्याम्, घातुकाभ्यामित्यर्थः, आवाभ्याम्—चाण्डालद्वयेनेत्यर्थः, गृहीतः,—धृतः, "एष आर्यचारुदत्तः" इति पूर्वोक्तगणस्थवाक्येनान्वयः मन्दस्नेहः,—मन्दः,—अल्पः, स्नेहः,—तैलं, पक्षे—प्रेम, देहस्थधातुरसो वा यस्य तथोक्तः, दीपः,—प्रदीप इव स्तोकं स्तोकम्—अल्पमल्पं, शनैः शनैः यथा तथेत्यर्थः, क्षयं—नाशं, याति—गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः, क्षीणस्नेहो दीपो यथा शनैः शनैः निर्वाति, तथा रक्तकरवीरादिवध्यचिह्नार्पणेनैव आत्मनः नाशनिश्चयात् अस्य प्रतिक्षणं देहक्षयो जायते इति तात्पर्यार्थः, "अशने पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव दुःसहम्" इतिवत् मरणापेक्षया मरिष्यामि इति ज्ञानस्यैव दुःसहत्वादिति भावः । अत्र श्लिष्टविशेषणेन मन्दस्नेहपदार्थेन विशेषितयोः चारुदत्तदीपयोर्वैधर्म्यसाम्यप्रतीतेः श्लेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः । अम्हेहि इत्यत्रापि छन्दोऽनुरोधाद्वानुस्वाराभावः । सानुस्वारत्वे तु अगत्या लघुतया पाठ्यम् । आर्या वृत्तम् । २ ।

विरमिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्त
बलिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥ ३ ॥

चाण्डालौ। ओशलध अज्जा ! ओशलध * ।—
किं पेक्खध ? छिज्जन्त शप्पुलिशा ! काल पलशु धालाहि ।
शुअण शउणाधिवाश शज्जण पुलिशद्दुमं एद † ॥ ४ ॥

* अपसरत आर्य्या ! अपसरत ।—
† किं पश्यत ? छिद्यमानं सत्पुरुषं ! कालपरशुधाराभ्याम् ।
सुजन शकुनाधिवास सज्जनपुरुषद्रुममेतम् ॥

[illegible]तानि—धूसराणि, अङ्गानि—अवयवा यस्य तत् तथोक्तं, तथा पितृवनसुमनोभि ,—पितृवनं—श्मशान, बधस्थानं वा, ("श्मशानं स्यात् पितृवनम्" इत्यमर) तस्य सुमनोभि ,—तत्र भवै , तत्र गमनसूचकैर्वा पुष्पैरित्यर्थ , ("स्त्रिय सुमनस पुष्प प्रसून कुसुम समम्" इत्यमर) करवीरपुष्पैरिति यावत्, (प्राक् करवीरस्यैवोक्तत्वात) वेष्टित—परिहृतं, रक्तगन्धेन—रक्तेन—रक्तवर्णेन, गन्धेन—घृष्टचन्दनेन, घृष्टरक्तचन्दनेन इत्यर्थ , अनुलिप्त—परिव्याप्त, मर्चितमित्यर्थ , मे—मम, शरीरम्—अङ्ग, बलिमिव—काकादिप्रदेयभूतयज्ञीयद्रव्यमिव, वैश्वदेवात् दीयमान पूजाद्रव्यमिव वा, तत्तु काका एव भुञ्जते, अत एव तेषां "बलिभुक, बलिपुष्ट" इति समाख्यम , काकादिभ्यो बलिप्रदानमाह मनु ,—"शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचा पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥" इति । परिभोक्तुं—खादितुं, तर्कयन्ति—उत्प्रेक्षन्ते, अस्माभिरेतत भक्षणीयमिति विचारयन्तीत्यर्थ । अत्रोपमानेन [illegible] बलिना सार्द्धं शरीरस्यावैधर्म्यसाम्यप्रतीतिरुपमाऽलङ्कार । मालिनी वृत्तम् ॥ ३ ॥

सज्जनस्य विनाशदर्शनं साधूनामनुचितमिति तावतौ निवर्त्तयन्तावाहतु , किमिति ।—हे सत्पुरुषा !—माधव !, चारुदत्तस्य वध द्रष्टुमागता इति भाव , सुजना ,—सहृदयमानवा , एव शकुना ,—पक्षिण , तेषाम् अधिवास ,—आश्रय त, सज्जनपुरुष ,—साधुपुरुष एव, द्रुम ,—वृक्ष तं, पक्षिणो यथा वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्ति, तथा बहव सत्पुरुषा द्रुमस्वरूपममुमेव साधु चारुदत्तमाश्रित्य [illegible] इति भाव , कालपरशुधाराभ्यां—काल एव—कृतान्त एव, [illegible] इत्यर्थ , यद्वा,—काल ,—कृतान्त इव, तस्य मारकत्वादिति भाव , परशु ,—कुठार , तस्य धाराभ्यां—तीक्ष्णाग्रभागाभ्यां, [[illegible] [illegible] परशुधा[illegible] [illegible]

आअच्छ ले चालुदत्ता। आअच्छ।*

चारु। पुरुषभाग्यानामचिन्त्याः खलु व्यापाराः, यदहमीदृशीं दशामनुप्राप्तः। (क)—

सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः।
पिष्टचूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽहं पशूकृतः ॥ ५ ॥

---

* आगच्छ रे चारुदत्त। आगच्छ।

धाराभ्यां विभूताभ्यामिति शेषः। छिद्यमानं—विपाट्यमानं विनाश्यमानमिति यावत्, एतं—चारुदत्तमित्यर्थः किं पश्यत ?—किमवलोकयत ? न युक्तमीदृशस्याऽऽहननं द्रष्टुम् अतः अपसरत इति भावः। ["छिज्जन्त शप्पुलिशा" इत्यत्र "छिज्जन्तं शप्पुलिशं" इति "शप्पुलिशं वज्झन्तं" इति च पाठान्तरद्वये "छिद्यमानं सत्पुरुषं" "सत्पुरुषं वध्यमानम्" इति च संस्कृतद्वयम्, तथा "कालपलशुधालाहि" इत्यत्र "कालपलशुधलणेहि" इति पाठान्तरे "कालपरशुधराभ्याम्" इति संस्कृते धाराभ्यामिति करणविशेष्यपदस्य विशेषणतया व्याख्येयम्]। अत एतत्पदप्रतिपाद्ये उपमेये चारुदत्ते उपमानभूतस्य द्रुमस्य तादात्म्यारोपात्, सुजनेषु शकुनित्वं काले च परशुधारात्वमारोपितमिति साङ्गं रूपकमलङ्कारः। एवं "सज्जनद्रुमम्" इत्यनेनैव अभीष्टार्थसिद्धौ पुनः पुरुषपदप्रयोगात् पुनरुक्ततादोषः, स च "सज्जनसरलद्रुममेतत्" इति पाठपरिवर्तनेन समाधातुं शक्यते। आर्या वृत्तम् ॥ ४ ॥

(क) पुरुषभाग्यानां—मानवादृष्टानाम्। अचिन्त्याः,—अवितर्कणीयाः, दुर्ज्ञेया इति यावत्। व्यापाराः,—विषयाः, फलानीति यावत्। "स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः" इति भावः। यद्—येन अचिन्त्यनियमादित्यर्थः। ईदृशीं—कदाप्यचिन्तनीयां प्राणदण्डरूपनिकारवतीमित्यर्थः। दशां—अवस्थाम्। अनुप्राप्तः—लब्धः।

[अग्रतो निरूप्य] अहो । तारतम्यं नराणाम् । (ख) [सकरुणम्]—

अमी हि दृष्ट्वा मदुपेतमेतन्मर्त्यं धिगस्त्वित्युपजातबाष्पाः ।
अशक्नुवन्तः परिरक्षितुं मां स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति पौराः ॥ ६ ॥

सन्, पशूकृत,—देवतोद्देश्यकच्छेद्यच्छागादिपशुरूपेण परिणत, देवताप्रीतये छेदनीयः पशुवर्गो यथा रक्तचन्दनादिभिरलङ्क्रियते, तथा अहमपि कृत इत्यर्थः, [अपशुः पशुः सम्पद्यमानः कृत इति विग्रहे "कृभ्वस्ति—" (५।४।५ पा०) इति कृयोगे उपपदात् पशुशब्दादभूततद्भावे च्विप्रत्ययः] पुरा हि वध्यस्य शरीरं रक्तचन्दनेन पञ्चाकारचिह्नाङ्कितमक्रियतेति व्यवहारोऽनेनानुमीयते । अत्रोपमानभूते प्रकृते पशोः तादात्म्याध्यासात् निरङ्गं रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ख) अहो इति खेदे, विस्मये वा । नराणां—राजपुरुषदर्शकपुरुषाणामित्यर्थः । तारतम्यं—वधसाधन-बाष्पविसर्जनादिकृतः परस्परं भेदः, केऽपि मां निघ्नन्तः हृष्यन्ति, केचन वा तदवलोकयन्तः दुःखं प्रकाशयन्तीति भावः ।

राजपुरुषाणां नागरिकाणाञ्च परस्परं तारतम्यं दर्शयितुं नागरिकाणां वि... विशदयन्नाह, अमी इति ।—अमी—इतस्ततः समवेताः, पौराः,—नागरिकाः, मदुपेतं—मयि—मद्विषये, उपेतम्—उपस्थितम्, अथवा मया उपेतं—दुर्दैववशात् प्राप्तमित्यर्थः, एतत्—उपस्थितम् अकारणवधदण्डरूपम् अवमाननमित्यर्थः, यद्वा,—मया उपेतं—प्राप्तं, धृतमिति यावत्, एतत्—करवीरमाल्यादिरूपं वध्यचिह्नं, ["एतत्—निरपराधवधादिरूपम्' इति लल्लादीक्षितः । 'मदुपेतम्' इत्यत्र 'मम देहमेतम्" इति पाठान्तरे—एतम्—ईदृशं, वध्यचिह्नैर्युक्तमित्यर्थः, मम—मे, देहं—शरीरं] दृष्ट्वा—विलोक्य, मर्त्यं—मानवं, मरणधर्माणमित्यर्थः, पशुवत् व्यवह्रियमाणमिति यावत्, धिक्—निन्दा, अस्तु—भवताम्, तादृशं जनं निन्दाम इत्यर्थः, इति—इत्थम्, उक्त्वेति शेषः, उपजातबाष्पाः,—उत्पादितोष्णाश्रु... पूर्णनयनाः, ["उपजातबाष्पाः" इत्यत्र 'उपजातमन्युः' इति पाठान्तरम्] मां वध्यभूतं चारुदत्तमित्यर्थः, परिरक्षितुं—घातकहस्तात् परित्रातुम्, अशक्नुवन्तः—अपारयन्तः

चाण्डालौ। ओशलध अज्जा। ओशलध। किं पेक्खध ? *—

इन्दे पवाहिअन्ते, गोप्पशवे, शङ्कमं च तालाणं।

शुपुलिश पाणविपत्ती, चत्तालि इमे ण दट्टव्वा †॥ ७॥

प्रथमः। हण्डे आहीन्ता। (ग) पेक्ख पेक्ख, ‡—

---

* अपसरत आर्य्याः। अपसरत। किं पश्यत ?—

† इन्द्रः प्रवाह्यमाणो गोप्रसवः सङ्क्रमश्च ताराणाम्।
सुपुरुषप्राणविपत्तिश्चत्वार इमे न द्रष्टव्याः॥

‡ हण्डे आहीन्त। पश्य पश्य,—

नाहमि सज्जनवधदर्शनस्य अप्रशस्तीयत्वेन अयुक्तत्वात्, तांस्तौ निवर्त्तयितु सज्जनवधस्यादर्शनीयत्वमाह,— इन्द्र इति।—इन्द्रः,—इन्द्रध्वजः, स्वराज्यवृद्ध्यादिहेत्वर्थं राज्ञा क्रियमाण इन्द्रदैवत पताकाविशेष इत्यर्थः, [अत्र इन्द्रशब्देन इन्द्रपूजार्थं निर्म्मितः तदीयध्वज एव लक्ष्यते, तस्यैव विसर्ज्जनकाले प्रवाह्यत्वदर्शनात्, अन्यथा इहलोके इन्द्रस्य साक्षाद् दर्शनासम्भवाद् उक्तिरियमसङ्गता स्यादिति विद्धि विभावनीयम्] प्रवाह्यमाणः—विसर्ज्जनार्थं नीयमानः, [इन्द्रध्वजविसर्ज्जनस्य रहसि कर्त्तव्यतामाह कालिकापुराणे यथा,—"उत्थापयेत्तूर्य्यरवैः सर्व्वलोकस्य वै पुरः। रहो विसर्ज्जयेत् केतु विशेषोऽयं प्रपूजने॥" इति "एवं कृत्वा देवमार्गे ध्वजोत्थापनमादितः। श्रवणर्क्षयुतायाश्च द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम्॥ अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि ध्वजं विसर्ज्जयेत्। सुप्तेषु सर्व्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति॥" इति च।] गोः—सौरभेय्याः प्रसवः—गर्भमोचनं, ताराणां—नक्षत्राणां, सङ्क्रमः,—सम्मिलनं, अन्यत् पदं सिद्धम्।

णअली-पधाणभूदे वज्झीअन्ते कदन्तआणाए।
किं लुअदि अन्तलिक्खे? आदु अणब्भे पडदि वज्जे? * ॥ ८ ॥

द्वितीयः। अले गोहा! (घ)—

ण अ लुअदि अन्तलिक्खे णेअ अणब्भे पडदि वज्जे।
महिला समूह मेहे निवडदि णअणम्बु धाराहि † ॥ ९ ॥

* नगरीप्रधानभूते बध्यमाने कृतान्ताज्ञया।
किं रोदित्यन्तरीक्षम्? अथवा अनभ्रे पतति वज्रम्? ॥

† अरे गोह!—न च रोदित्यन्तरीक्षं नैवानभ्रे पतति वज्रम्।
महिलासमूहमेघान्निपतति नयनाम्बु धाराभिः ॥

चारुदत्तस्य वधार्थघोषणश्रवणेन शोकार्त्तानां गवाक्षदेशस्थितानां पुरस्त्रीणां रोदनादिव्यापारे प्रथमचाण्डालस्य वितर्कमाह, नगरीति।—कृतान्तस्य—अलङ्घ्यादेशस्य यमकल्पस्य राज्ञः पालकस्य, आज्ञया—आदेशेन, नगरीप्रधानभूते—नगर्याः,—उज्जयिन्या इत्यर्थः, प्रधानभूते—श्रेष्ठपुरुषेऽपि, चारुदत्ते इत्यर्थः, बध्यमाने—हन्तुं वध्यभूमिं नीयमाने सतीत्यर्थः, आवाभ्यामिति शेषः, अन्तरीक्षम्—आकाशः, रोदिति—क्रन्दति किम्? अथवा—किं वा, अनभ्रे—मेघसम्बन्धरहितेऽपीत्यर्थः, [नास्ति अभ्रं मेघो यस्मिन् तदिति विग्रहः] मेघशून्यादाकाशदेशात् इति यावत्, वज्रम्—अशनिः, पतति—सशब्दं निक्षिप्तं भवति किम्? तादृशमनुकम्प्य अकारणप्राणदण्डोद्योगदर्शनेन रोरुद्यमानानां पुरस्त्रीणां असमाविरलधारमश्रुपतनात् अन्तरीक्षं रोदिति, चतुर्दिक्षु पवनविदारि-हाहाकारशब्दप्रादुर्भावात् वज्रं पततीति चाण्डालस्य वितर्कः। अत्र प्रकृतयाः पुरस्त्रीकर्तृकरोदनाश्रुपातशब्दनयोः अप्रकृतान्तरीक्षकर्तृकरोदनवज्रपातयोः तादात्म्यारोपस्य किंशब्देन सूचनात् सन्देहपर्यवसानात् सन्देहो नाम अलङ्कारः। आर्या वृत्तम् ॥ ८ ॥

(घ) गोह इति प्रथमचण्डालस्य नाम्ना आमन्त्रणं बोध्यम्।

अपि च ।—
वज्झम्मि णीअमाणे जणस्स सव्वस्स रोदमाणस्स ।
णअण सलिलेहि सित्ते रच्छादो ण उसमइ रेणू * ॥ १० ॥

चारु । [निरूप्य सकरुणम्]—
एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मा
वातायनार्द्धेन विनिःसृतास्याः ।

* अपि च ।—वध्ये नीयमाने जनस्य सर्व्वस्य रुदतः ।
नयनसलिलसिक्तो रथ्यातो न उपशमति रेणुः ॥

नारीनिकर एव मेघ,—जलद, तस्मात्, [अविरतनेत्रजलवर्षणात् नारीसमूहे मेघत्वारोपो बोध्य] नयनाम्बु—नेत्रोदकम्, अश्रु इति यावत्, धाराभि,—प्रवाहै, वृष्टिप्रवाहरूपप्रवाहैरित्यर्थ, पतति—स्रवति, पौरयोषितां लोचनेभ्य अनवरतमश्रुधारा निःसरतीत्यर्थ । अत्र निरपह्नवविषये महिलासमूहे मेघतादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कार । उपगीति वृत्तम् ॥ ९ ॥

नागरिकाणामपि शोकप्रकर्षप्रकारमाह वध्य इति ।—वध्ये—मारणीये, चारुदत्ते इत्यर्थ, नीयमाने—प्राप्यमाणे सति, वधाय वध्यभूमिम् आवाभ्यामिति शेष, रुदत —क्रन्दत क्रन्दनपरायणस्य इति यावत्, सर्व्वस्य—सकलस्य, जनस्य—नगरवासिलोकस्य रुदतामुज्जयिनीवासिनामित्यर्थ, नयनसलिलेन—अश्रुधारया, सिक्त,—आर्द्र पङ्किलतां गत इति यावत्, रेणु,—धूलि, रथ्यास्थ इति भाव, रथ्यात —मार्गात् न उपशमति—उत्तिष्ठति उड्डीय परित प्रसरति इत्यर्थ, अविरतबहुनेत्रजलपतनेन कर्द्दमीभूतत्वादिति भाव । "णअणसलिलेहि" इत्यत्र एकारस्य सानुस्वारत्वेऽपि छन्दोऽनुरोधात् लघुत्वं बोद्धव्यम् । अत्र रथ्यारेणूनामनुत्पतने रुदद्‌दुनागरजननयनसलिलसेकासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिरलङ्कार । आर्य्या वृत्तम् । १० ॥

हा ! चारुदत्तेत्यभिभाषमाणा
बाष्पं प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

चाण्डालो। आअच्छ ले चालुदत्ता ! आअच्छ। इम घोशण-ट्ठाण। आहणेध डिण्डिमं, घोशेध घोशणं। * (ङ)

उभौ। शुणाध अज्जा ! शुणाध। एशे शत्थवाह विणअ-दत्तश्श णत्तिके, शाअलदत्तश्श पुत्तके अज्जचालुदत्ते णाम, एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वशन्तशेणा अत्थकल्ल-वत्तश्श कालणादो शुस्र पुप्फकलण्डअजिण्णुज्जाण पवेशिअ

* आगच्छ रे चारुदत्त ! आगच्छ। इदं घोषणास्थानम्। आहत डिण्डिमम्, घोषयत घोषणाम्।

† शृणुत आर्याः ! शृणुत—एष सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता, सागरदत्तस्य पुत्रक आर्यचारुदत्तो नाम। एतेन किलाकार्यकारिणा गणिका वसन्तसेना अर्थकल्यवर्तस्य

यासां ताः, तथाभूताः सत्यः, ["विनिसृतास्याः" इत्यत्र "विनिःसृताक्ष्यः" इति पाठान्तरे—विनिःसृतानि अक्षीणि याभिः तथोक्ताः] नाम उद्दिश्य इति शेषः, हा इति खेदे, चारुदत्त ! इति—चारुदत्तेत्येतावन्मात्रमेव, अभिभाषमाणाः,—कथयन्त्यः, विलपन्त्यः सत्य इत्यर्थः, प्रणालीभिः,—परिवाहविनिर्गतजलधाराभिः, यद्वा,—जलनिःसरणमार्गैः इव, ("द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्" इत्यमरः) बाष्पं—नेत्रजलम्, उत्सृजन्ति—मुञ्चन्ति, जलनालीभिरिव पौरस्त्रीणां नेत्रे [illegible] अश्रुधारा विगलन्तीत्यर्थः। अत्र प्रकृतानां स्त्रियामश्रूणां पयःप्रणालीभिः सम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ङ) घोषणास्थानम्—अपराधप्रख्यापनस्थानमित्यर्थः, अनुमीयते चैतत् [illegible] सुचिरप्रचलिता एषा शासनपद्धतिः आसीत् किल, येन हि समापातिकानां प्राणदण्डार्हाणां राजदण्डानां [illegible], महाजनावासभागेषु, चतुष्पथेषु, नगर-प्रधानस्थलेषु [illegible] च प्रख्यापयितुम् अविनीतान् [illegible] दण्डनीयस्यापराधघोषणा विशेषेण घातकैः क्रियते इति, तत्र हि [illegible] प्रधाननगर-मार्गेषु चारुदत्तस्यापराधघोषणा चाण्डाले पञ्चकृत्वः कृतेति बोध्यम्। आहत—ताडयत, वादयत इत्यर्थः। डिण्डिम—[illegible]। घोषयत,—उच्चैः प्रख्यापयत इत्यर्थः। घोषणा—[illegible]।

बाहुपाशबलक्कालेण मालिदे त्ति एशे शल्लोत्ते (च) गहिदे, अत्तणा अ पडिवस्ते। तदो लस्सा पालएण अम्हे आणत्ता एदं मालेदुं। जदि अवले ईदिशं उभअलोअविलुद्धं अकज्जं कलेदि, तं पि लाआ पालए एव्व ज्जेव शाशदि।'

चारु। [सनिर्वेदं (छ) स्वगतम्]—

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं मे
सदसि निविडचैत्य-ब्रह्मघोषे पुरस्तात्।

कारणात् अनेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्याने प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण मारितेति एष सलोप्त्रो गृहीतः स्वयञ्च प्रतिपन्नः। ततो राज्ञा पालकेन वयमाज्ञप्ता एतं मारयितुम्। यद्यपर ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्य्यं करोति, तमपि राजा पालक एवमेव शास्ति

(च) नता—पीच। एष—चारुदत्तः। सलोप्त्रः,—लोप्त्रं—दस्युतस्करादिभिः अपहृतं धनं प्रकृते तु वसन्तसेनाया भूषणजातं तेन सहितः, सद्रव्यः, सास्त्रकार इत्यर्थः ("लोप्त्रन्तु तद्धने" इत्यमरः, तद्धने—चौर्य्यधने इत्यर्थः)। गृहीतः,—धृतः। स्वयम्—आत्मना स्वमुखेनेति यावत्। प्रतिपन्नः,—वसन्तसेना मयैव हता इति स्वीकृतवानित्यर्थः। आज्ञप्ताः,—आदिष्टाः। एतं—चारुदत्तमित्यर्थः। अपरः—अन्यः कश्चिदिति शेषः। ईदृशम्—एवम्प्रकारं, स्त्रीवधरूपमिति यावत्। उभयलोकविरुद्धम्—इहलोकपरलोकप्रतिकूलम् ऐहिकपारत्रिकामङ्गलहेतुभूतमित्यर्थः। करोति—करिष्यतीत्यर्थः। एवमेव—ईदृशमेव, चारुदत्तस्य दण्डानुरूपमेवेत्यर्थः। शास्ति—शासिष्यतीत्यर्थः कश्चिदेव करिष्यति चेत् राजा तं दण्डयिष्यतीत्यर्थः। करोति "शास्ति" इत्यत्र "वर्त्तमानसामीप्ये—" (३।३।१३१ पा०) इति भविष्यदर्थे लट्।

मम मरणदशायां वर्त्तमानस्य पापैः
तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥ १२ ॥

[उद्वीक्ष्य कर्णौ पिधाय (ज)] हा प्रिये वसन्तसेने !—

शशिविमल-मयूख शुभ्रदन्ति !
सुरुचिर-विद्रुम सन्निभाधरोष्ठि ! !

—वैशारदा, तैरुद्भासितं—समुज्ज्वलीकृतम्, आसीदिति शेषः, इदानीं मरणदशायां—निधनावस्थायां, वर्त्तमानस्य—तिष्ठतः, मृत्युकवलगतकल्पस्य इत्यर्थः, मम—मे, तत्—गोत्रं, पापैः,—पापाचारिभिः, असदृशमनुष्यैः,—असदृशाः,—अयोग्याः, अतिनीचा इत्यर्थः, ये मनुष्याः,—लोकाः, तैः, चाण्डालादिभिरिति यावत्, घोषणायां—घोषणास्थाने, घुष्यते—उच्चैः कीर्त्यते, किमितः परमाक्षेपकरमिति भावः। इह यद्धि कुलं पुरा नियतमेव ब्रह्मवादिनां ब्रह्मघोषैरुद्भासितमासीत्, इदानीं तदेव पापाचारिभिः चाण्डालैः घोषणया घुष्यत इति, ब्रह्मघोषणा-हत्याघोषणारूपविरूपयोरेकत्र सङ्घटनात् विषमालङ्कारः, "विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्" इति लक्षणात्, पूर्वार्द्धे, प्रस्तुतस्य वर्णनीयविषयस्याङ्गतया महतां चारुदत्तपूर्वपुरुषाणां मखगताद्यनुष्ठानपूतस्य चरितस्योपवर्णनात् उदात्तालङ्कारश्च, एतयोरन्योन्यसापेक्षतया सङ्करः। अत्र "गुणाश्च भज्ञा ! गुणाश्च" इत्यारभ्य "तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्" इत्यन्तग्रन्थेन, वसन्तसेनामारणनिमित्तकचारुदत्तवधप्रख्यापनस्य सकर्णाभ्युदयानुकूलविशेषपरिचयप्रदानस्य प्रसङ्गात् पित्रादिगुरूणामुत्कीर्तनेनात्र [illegible] प्रसङ्गो नामाङ्गविशेषो बोध्यः, तदुक्तं दर्पणे,—"प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम्" इति। मालिनी वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ज) उद्वीक्ष्य—ऊर्द्ध्वं निरीक्ष्य, निहताया वसन्तसेनायाः स्वर्गस्थत्वसम्भावनया इव सविदम ऊर्द्ध्वनिरीक्षणं बोध्यम्, ["उद्वीक्ष्य" इत्यत्र "उद्वेग्य" इति पाठान्तरे— उद्वेगं कृत्वा इति पृथ्वीधरः, वस्तुतः चौरादिकस्य [illegible] तु उपसर्गयोगादेव अस्मात् उद्वेगार्थकत्वं कल्पितमित्यवधेयम्] [illegible], प्रख्यातकुलोद्भवस्य स्वस्य चण्डालकृतापराधघोषणां श्रुत्वा [illegible] नामकीर्तनात् कुलदूषणेन स्वेनैव [illegible] प्रेमास्पदीभूता प्राणसमा वसन्तसेना च स्वेनैव हन्तेति [illegible] मङ्गलता वा अनेन कर्णाच्छादनं कृतमिति बोध्यम्।

तव वदन-भवामृतं निपीय
कथमवशो ह्ययशोविषं पिबामि ?॥ १२॥

युगलेन धातुकमीषणा शीतमशक्नुवन्नाह शशीति।—शशिन,—चन्द्रस्य, ये विमला, —उज्ज्वला धवला इत्यर्थ मयूखा,—किरणा ते इव शुभा,—विशदा, दन्ता, —दशना यस्यास्तत्सम्बुद्धौ निर्मलसुधाकरकरावदातदशने इत्यर्थ, तथा सुरुचिर, —अतिमनोहर य विद्रुम —प्रवाल, तत्सन्निभ—तत्सदृशम् अधरोष्ठम्—अधर, —निम्नोष्ठश्च ओष्ठ,—उत्तरोष्ठश्च तयो समाहार, [प्राण्यङ्गत्वात् "द्वन्द्वश्च—" (२।४।२ पा०) इति समाहारे एकवद्भाव] तत यस्या तत्सम्बोधने, प्रवालवदति रुचिररक्तिमाधरोष्ठविशिष्टे इत्यर्थ (यद्यपि "ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशन वाससी" इत्यमरोक्ते अधरोष्ठौ एकार्थवाचकौ, तथाऽपि केषाञ्चिन्मते उपरस्थ ओष्ठ, अधःस्थस्तु अधर "अधरोष्ठेऽधर पुमान्" इति धरणिरुक्ते अधरोष्ठशब्देन उत्तरा-धरौ रदनच्छदौ बोद्धव्यौ। केचित्तु समाहारद्वन्द्वमुपेक्ष्य "अधरेण सहित ओष्ठ" इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपिसमास वदन्ति तथात्वे तत्सन्निभ अधरोष्ठ यस्या इति समुदितविग्रह] तव—ते, वदनभवामृत—मुखोत्थपीयूष, निपीय—आस्वाद्य (इदानीम्) अवश,—अनायत्त, पराधीन सन् इत्यर्थ, कथ —केन प्रकारेण अयशोविषम्—अयश —स्त्रीघातकोऽयमिति अकीर्त्तिरूपमित्यर्थ, विष—गरलम् [इति रूपकम्] विषमिव अयश,—दुष्कीर्त्तिमिति वाऽर्थ, [इत्युपमा] पिबामि—पान करोमि आस्वादयामीत्यर्थ, पूर्व बहुश सर्वोत्कृष्ट ... स्वादु सुधा नितरा पिबन् सम्प्रति पश्चादतिकटु स्वादरहित हृदयदाहक पथ्य कदापि न रोचत इति भाव। यशोधनाना हि अयश विषसम्पृक्तशल्यवत् ... भवति तात्पर्यम्। अमृतपान-विषपानरूपयो विरुद्धयो वस्तुनोरेकत्र ... विषमालङ्कार, तथा शशिमयूखै सह दन्ताना विद्रुमेण सहाधरोष्ठस्य ... दोषादुपमाद्वयम् एवमेव आदावेव आस्वाद्यमान ... इति तस्य गुणीभूतत्वात् रसवदलङ्कार इत्येषा

उभौ। ओशलध अज्जा ! ओशलध,*—

एशे गुणलअणणिही सज्जणदुक्खाण उत्तलणशेदू ।
अशुवण्णमण्डणअं अवणीअदि अज्ज णअलीदो † ॥ १४ ॥

* अपसरत आर्याः ! अपसरत,—

† एष गुणरत्ननिधिः सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः ।
असुवर्णमण्डनकम् अपनीयतेऽद्य नगरीतः ॥

विरोध इत्यवधातव्यम्, "विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा । भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥" इति दर्पणवचनात् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १३ ॥

चारुदत्तगुणपक्षपातिनौ घातकावपि राजशासनात् चारुदत्तस्य अपराधं पुर सुहृत्य इदानीं तस्य गुणानपि उद्घोषयन्तावाहतुः, एष इति ।—गुणरत्ननिधिः,—गुणाः,—दयादाक्षिण्यादयः, एव रत्नानि—मणयः, तेषां, निधीयन्ते अस्मिन्निति निधिः,—आधारः, यद्वा,—गुणानां रत्ननिधिः इव—रत्नाकर इव, समुद्रे रत्नयोगवदस्मिन् सद्गुणयोगः विद्यते इति तात्पर्य्यम्, सद्गुणनिकराकरः समुद्रितार्थः, तथा सज्जनानां—साधुपुरुषाणां, यानि दुःखानि—दारिद्र्यादिनिमित्तक्लेशसङ्घाताः इत्यर्थः, तेषाम् उत्तरणे—अतिक्रमणे, विमोचने इत्यर्थः सेतुः,—आलिस्वरूपः, यद्वा नद्यादीनां परपारगमनसाधनकृत्रिममार्गविशेष इत्यर्थः, सत्पुरुषक्लेशविमोचनतत्पर इति भावः, ("सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्" इत्यमरः), सेतुसाधनेन लोका यथा नद्यादीनां परपारं गच्छन्ति, तथा सज्जना अपि, धनदानादिना निजदरिद्रतादोत्पन्नात् अनेन सद्यः दुःखात्यतिक्रामन्ति इति भावः, एवम्भूत एषः,—अयं चारुदत्त इत्यर्थः, असुवर्णमण्डनकः—नास्ति सुवर्णमण्डनं—काञ्चनभूषणं यस्मिन् तद्रूपः तथा, गुणसम्पन्नाः हि शुभकर्माणि एव सुवर्णभूषणैर्भूष्यन्ते, एवंविधे तु काले केवलमशेषस्वसात्म्यादिर्निरत भावः, अद्य—अस्मिन् दिवसे, नगरीतः,—पुरीतः उज्जयिन्या इत्यर्थः, अपनीयते—अपसार्यते स्थानान्तरं प्राप्यते इत्यर्थः,

अपरस्.—

शव्वे क्खु होइ लोए लोओ शुह शंठिदाण तत्तिल्ला ।

विणिवडिदाण णलाण पिअकाली दुल्लहो होदि * ॥ १५ ॥

चारु । [सर्व्वतोऽवलोक्य]—

अमी हि वस्त्रान्त-निरुद्धवक्त्राः

प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः ।

परोऽपि बन्धु समसंस्थितस्य

मित्र न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥ १६ ॥

* छाया ।—सर्व्वः खलु भवति लोके लोकः सुखसंस्थितानां चिन्तायुक्तः ।
विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥

नेत्रोः स्वभेदाध्यासात् निरङ्ग रूपकमलङ्कारः । "मज्जणदुक्खाण" इत्यत्रानुस्वाराभावः छन्दोऽनुरोधात् बोध्यः । आर्या वृत्तम् ॥ १४ ॥

सम्प्रति कदाचिदपि सुहृदनुगतमपि चारुदत्तमिदानीं विपदि निःसहायमालोक्य चिन्तयाह सव्व इति ।—लोके—जगति सर्व्वः—सकलः, लोकः—जनः, खलु—निश्चितं सुखसंस्थितानां—सुखेन—स्वतन्त्रैश्वर्य्यभोगादानन्देनेत्यर्थः, निरुपद्रवं यथा तथेति यावत् संस्थितानां—वर्त्तमानानां सुखिनां जनानामित्यर्थः, चिन्तायां—तदभिचिन्तने युक्तः—रतः, भवति—वर्त्तते इत्यर्थः, परन्तु विनिपतितानां—विपन्नानां नराणां—जनानां प्रियकारी—हितकारी मनुष्य इत्यर्थः, दुर्लभः—दुष्प्राप्यः भवति—सम्पद्यते सर्व्वस्य हि सुहृदस्तु सम्पत्स्वेव वर्त्तन्ते इति भावः । "सुह संठिदाण" "विणिवडिदाण" इत्युभयत्र छन्दोऽनुरोधादनुस्वाराभावः, एतद्व्यतिरिक्ते तु [illegible] स्वपदोऽर्थमिति आर्या वृत्तम् ॥ १५ ॥

चाण्डालौ। ओशालध किदं, विवित्तं लाअमग्गं, ता आणेध एदं दिण्णवज्झचिह्नं। * (झ)

चारु। [निश्वस्य "मैत्रेय भो! किमिदमद्य—" इत्यादि पठति]।

[नेपथ्ये] हा ताद! हा पिअवअस्स! †

चारु। [आकर्ण्य सकरुणम्] भो स्वजातिमहत्तर! इच्छाम्यहं भवतः सकाशात् प्रतिग्रहं कर्त्तुम्। (ञ)

* अपसारणं कृतं, विविक्तो राजमार्गः, तदानयतैनं दत्तवध्यचिह्नम्।

† हा तात! हा प्रियवयस्य!

किञ्चित् साहाय्यं प्रार्थये, इत्याशङ्कया सङ्कटापन्नं परिहृत्य दूरवर्त्तिस्थानमयन्ते इति भावः, तथाहि परोऽपि—उदासीनोऽपि शत्रुरपि वा, समे—समानावस्थायाम् इत्यर्थः सम्पदीति यावत्, संस्थितस्य—वर्त्तमानस्य, विभवशालिन इति भावः जनस्य—नरस्य मित्रं,—मित्रं भवति—सम्पद्यते, साहाय्यलाभप्रत्याशया, वैरसाधने असमर्थतया वा बन्धुवदाचरतीति भावः, कश्चित्—कोऽपि जनः, विषमास्थितस्य—विषमे—सङ्कटे, स्थितस्य—वर्त्तमानस्य, विपन्नस्य इत्यर्थः, जनस्य इति शेषः, मित्रं—सुहृत्, न, भवतीति शेषः उपकारलाभसम्भावनाविरहादिति भावः। अत्र सङ्कटावस्थायां सर्वसाधारणस्यैव मित्रत्यागस्वाभाव्यरूपसामान्येन चारुदत्तमित्राणां तद्विरहगामामिदानीं परित्यागरूपविशेषार्थस्य समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तम् ॥ १६ ॥

(झ) अपसारणम्—अपनयनं, निराकरणमिति यावत्, जनानामिति शेषः। विविक्तः,—विजनः, जनशून्य इति यावत् ("विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः)। तत्—तस्मात्, इदानीं राजमार्गस्य निर्जनत्वात् इत्यर्थः। आनयत—उपस्थापयत, त्वरितं दक्षिणश्मशानमिति शेषः, अन्यथा चारुदत्तदर्शनार्थं राजमार्गे पुनः जनाकीर्णे सञ्चारस्य वध्यभूमिनयनं व्याहतं भवेदिति भावः। एतं—चारुदत्तम्। दत्तानि—अर्पितानि, परिधापितानीत्यर्थः, वध्यानां—वध्यजनानां, चिह्नानि रक्तकरवीरमाल्यादीनि ज्ञापकलक्षणानि यस्मै तं, परिधापितरक्तकरवीरमाल्यादिचिह्नमित्यर्थः।

चाण्डालौ। किं। अम्हाणं हत्थादो पडिग्गहं करेसि ? * (

चारु। शान्तं पापम्। न अपरीक्ष्यकारी दुराचारः पाल इव चाण्डाल। तत् परलोकार्थं पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये। (ट

चाण्डालौ। एव्वं (ड) करीअदु। †

[नेपथ्ये] हा ताद। हा आवुक। ‡ (ढ)

चारु। [श्रुत्वा सकरुणम्] "भोः स्वजातिमहत्तर।—" [इत्य पठति]।

चाण्डालौ। अले पउला। खुणं अन्तलं (ण) देध, एशे अ

---

* किम्। अस्माकं हस्तात् प्रतिग्रहं करोषि ?

† एवं क्रियताम्। ‡ हा तात। हा आवुक। (पित

प्रतिग्रह—स्वीकरणम्, दानग्रहणस्वीकारमित्यर्थः। ("प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्य पश्चाद्द्गहे। द्विजेभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे॥" इति मेदिनी)।

(ट) अस्माकं—चाण्डालानामित्यर्थः ब्राह्मणानां चाण्डालप्रतिग्रहस्य पापकरत्वात् मन्वादिभिर्निषिद्धत्वेन ब्राह्मणकुलप्रसूतस्य चारुदत्तस्य तथाविधाभिलाषः असम्भव इत्याशयः "अस्माकम्" इत्यस्य प्रयोगो बोध्यः, यथा,—हीनदरिद्राणामस्माकं हस्तात् किं प्रतिग्रहं—दानग्रहणं करोषि ? नीचानामस्माकं का शक्तिः प्रतिग्रहस्य दातुमिति भावः। करोषि—करिष्यसीत्यर्थः [वर्तमानसामीप्ये भविष्यत्सामीप्ये लट्]

(ठ) पापं—पापसाधकम्, अन्याय्यमित्यर्थः, दुःखं इति यावत्। शान्तं निरस्तं भवतु इति शेषः। [illegible] चाण्डाला इत्यादिरूपं मा वदत इति भावः। कुत इत्याह नेति।—अपरीक्ष्यकारी—परीक्ष्य—सम्यक् विविच्य, न करोति तथाविधः अविमृश्यकारी इत्यर्थः, [illegible] चाण्डाला यदि दुर्हृत्त अविवेचक [illegible] इव [illegible] नहि [illegible] [illegible] इति भावः। परलोकार्थं—परलोके पुन्नामनरकात् परित्राणलाभ [illegible]। [illegible]—यार्चे।

(ड) [illegible] [illegible]।

(ढ) [illegible] [illegible]। आवुक।—जनक। ("आवुको [illegible]" इत्यमरः)

चालुदत्ते पुत्तमुहं पेक्खदु। [नेपथ्याभिमुखम्] अज्ज! इदो इदो। आअच्छ ले दालआ! (त) आअच्छ। *

[ततः प्रविशति दारकमादाय विदूषकः]।

विदू। तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो, पिदा दे मारिदुं णीअदि। † (थ)

दारकः। हा ताद! हा आवुक! ‡

विदू। हा पिअवअस्स! कहिं मए तुमं पेक्खिदव्वो? §

चारु। [पुत्रं मित्रञ्च वीक्ष्य] हा पुत्र! हा मैत्रेय! [सकरुणम्] भो कष्टम्!—

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः।
अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम्॥ १७॥

---

* अरे पौराः! क्षणमन्तरं दत्त, एष आर्यचारुदत्तः पुत्रमुखं पश्यतु। आर्य! इत इतः। आगच्छ रे दारक! आगच्छ।

† त्वरतां त्वरतां भद्रमुखः, पिता ते मारयितुं नीयते।

‡ हा तात! हा आवुक! (पितः!)

§ हा प्रियवयस्य! कुत्र मया त्वं द्रष्टव्यः?

(त) आर्य!—मान्य! इदन्तु रोहसेनमादायागच्छता विदूषकेणाभिहितम् [illegible]। इत इतः,—अस्याम् अस्यां दिशि। दारक!—बालक! इदं रोहसेनसम्बोधनम्।

(थ) त्वरतां त्वरताम्—सत्वरो भव सत्वरो भव, अतित्वरितमागच्छेत्यर्थः। भद्रमुख,—भद्र—कल्याणं मुखं—शब्दः, [illegible] इति [illegible] म, सुमधुरभाषिन् इत्यर्थः, ("मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि। [illegible] नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्॥" इति मेदिनी), यद्वा भद्रं—कल्याणकरं, मुखं,—वदनं यस्य तत्सम्बोधने, पुत्रमुखदर्शनेन पितुः [illegible] कल्याणाधायकत्वं तस्येति द्रष्टव्यम्। मारयितुं—हन्तुम्। नीयते—[illegible] प्राप्यते, राजपुरुषैरिति शेषः।

दुःखपोष्यकत्वं विषादपरीतः पुत्रस्नेहातिशयं [illegible] [illegible]। परलोके—लोकान्तरे, स्वर्गलोके इत्यर्थः, चिरं—चिरकालं [illegible], [illegible]—

किं पुत्राय प्रयच्छसि ? [आत्मानमवलोक्य यज्ञोपवीत (द) दृष्ट्वा] ।

आ ! (ध) इद तावदस्ति । मम च,—

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणाना विभूषणम् ।
देवताना पितृणाञ्च भागो येन प्रदीयते ॥ १८ ॥

[इति यज्ञोपवीत ददाति] ।

स्थित पिपासितं —तृषात पिपासाप्रशमनोपयुक्तस्य उदकस्य अलाभादिति भाव भविष्यामि—वर्तिष्ये न कदाऽपि मम पिपासा निवर्त्तिष्यते इत्याशय । ननु भोवता अनेनैव पुत्रेण मृतस्य भवत पिपासा अपनेष्यते निवापजलदानेन इत्याह, अन्यमिति ।—यत अस्माकम्—न, अस्मद्वंशीयानामित्यर्थ निवापोदकभोजन—निवाप —पितृणा तर्पण (“निवाप पितृतर्पणम्” इत्यमर) तस्य उदक—जल तस्य भोजन—पान यस्मात तत, पितृपुरुषेभ्य जलगण्डूषदायि इत्यर्थ, इद—रोहितसेनरूपम अपत्यमिदम् अत्यन्त—अतिसामान्यम्, अतिशाल इति ... वत अनेन पुत्रेण चिरपिपासितस्य मे तन्तुच्छेदनाच्च निवापोदकेन सम्पूर्णा तृप्तिन कारिता इत्यर्थ अतिसामान्यत्वात्सहायत्वात पालकराज्यवात्सल्यादस्य पुत्रादुदकाभिलाषदाता सतत ममापि समुद्गात सुचिरमस्माक सर्वदा तृषापनोदने किमन्य इति मे प्रतीति वक्तुराशय । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(द) उपवीत—उपनयन ।

चाण्डाल । आअच्छ ले चालुदत्ता ! आअच्छ । *

द्वितीय । अले ! अज्ज चालुदत्तं णिलुववदेण णामेण आलवेमि ? (न) अले ! पेक्ख,†—

अब्भुदए अवशाणे तहेअ लत्तिन्दिवं अहदमग्गा ।
उद्दामे व्व किशोली णिअदी क्खु पडिच्छिदं जादि ‡॥१८॥

* आगच्छ रे चारुदत्त ! आगच्छ ।

† अरे ! आर्यचारुदत्तं निरुपपदेन नाम्ना आलपामि ? अरे ! पश्य,—

‡ अभ्युदये अवसाने तथैव रात्रिन्दिवमहतमार्गा ।
उद्दामेव किशोरी नियतिः खलु प्रतीष्टं याति ॥

द्विजातीनामेव वेदाधिकारस्य शास्त्रसम्मतत्वात् दैवे पैत्रे च कर्मणि तेषामेवाधिकारः, न तु असंस्कृतानाम्, वेदाधिकारस्य च उपनयनात् परमेव जायमानतया वैदिकसंस्कारविहीनस्य बालस्य तद्योग्यत्वसम्पत्त्यै स्वीयं यज्ञोपवीतमेव तारकाय प्रदत्तमिति बोध्यम् । अत्र यत्पदवाच्ये उपमेयभूते यज्ञोपवीते उपमानभूतस्य निरूपणस्य तादात्म्यारोपात्, तत्र चोपमानभूते मौक्तिकत्वसावर्ण्यत्वाभावरूपवैशिष्ट्यस्यारोपणात् अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपं रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(न) निरुपपदेन—उप—समीपे, उच्चरितं पदमित्युपपदम्—विशेषणादिकं नास्ति उपपदं यत्र तेन, आर्येत्यादिसम्मानसूचकोपपदशून्येनेत्यर्थः । आलपामि—कथयामि, आह्वयामि इत्यर्थः ।

अपरश्च —

शुक्खा ववदेशा शे ? किं पणमिअ मत्थए ण काअव्वं ? ।
लाहुगहिदे वि चन्दे ण वन्दणीए जणपदश्श ? * ॥ २० ॥

* अन्वयः —शुष्का व्यपदेशा अस्य ? किं प्रणम्य मस्तके न कर्त्तव्यम् ?
राहुगृहीतोऽपि चन्द्रो न वन्दनीयो जनपदस्य ? ॥

दुर्दैववशेन महानुभवश्चारुदत्त इदानीमीदृगवस्थोऽपि, अनुकूलदैववशेन पुनरपि अचिरादेव पूर्व्वामवस्थां प्राप्तुं शक्नोति, अतो नास्य अवमाननमुचितमिति तात्पर्य्यम् । अत्र एकस्मिन्नेव वाक्ये नियते उद्दामकिशोर्य्या सह वैधर्म्योक्तिशून्यसाधर्म्यकथनादुपमा नामालङ्कारः । आर्य्या वृत्तम् ॥ १९ ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, शुष्का इति ।—अस्य—चारुदत्तस्य, व्यपदेशाः,—कुलनामादयः [व्यपदिश्यन्ते परिचीयन्ते पुरुषा एभिरिति व्यपदिशतेः करणे घञ्] शुष्काः ?—लुप्ताः किम् ? अपि तु न लुप्ता इति काकुस्वरोऽयम्, अस्य च—चारुदत्तस्य, गुणादिकमिति शेषः, प्रणम्य—नत्वा ससम्भ्रमम् इति भावः, मस्तके—शिरसि, न कर्त्तव्यम्—न करणीयम् ? न स्थापनीयं किमित्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः, अपि तु सत्त्वमेव चारुदत्तसङ्गत गुणादिकं प्रणत्या शिरसि धार्य्यमित्यर्थः, दुरदृष्टेन परिभूयमानतया मिथ्याऽपवाददूषितस्य माननीयस्यास्य नाम गुर्व्वादिनामवत् आर्य्यादिविशेषितं कृत्वैव उच्चार्य्यमिति हृदयम् । ["काअव्वं" इत्यत्र "काअव्वा" इति पाठे—'पणमिअमत्थएण' इति समस्ततया पठनीयम्, "कर्त्तव्या" "प्रणमितमस्तकेन" इति च यथाक्रमं संस्कृतम् 'प्रणमित—प्रकर्षेण अवनमित, मस्तक—शीर्षं येन तथोक्तेन, [illegible], अन्यभृते अस्माभिरिति यावत् यद्वा,—प्रणमितम्—अवनमितं यत् मस्तकं तेन [इति कर्म्मधारयः] अस्माभिरवनमितेन शिरसा इत्यर्थः, अस्य—सर्व्वजनमान्यस्य गुणाढ्यस्य चारुदत्तस्येत्यर्थः, व्यपदेशाः,—कुलनामादयः, किं शुष्काः,—उपपदशून्यत्वेन नीरसतया अवमानार्हा इति यावत् कर्त्तव्याः,—विधातव्याः ?

बालकः । अरे रे चाण्डाला ! कहिं मे आवुकं णेध ? *

चारु । वत्स !—

अंसेन बिभ्रत् करवीरमालां स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
आघातमद्याहमनुप्रयामि शामित्रमालब्धुमिवाध्वरेऽजः ॥ २१ ॥

चाण्डालः । दालआ ! †—

* अरे रे चाण्डालाः ! कुत्र मम आवुकं (पितरं) नयत ?

† दारक !—

णामपदोऽपि जनदेशयो " इति मेदिनी) न वन्दनीयः ?—न स्तवनीयः, न प्रणम्यो वा, किम् ? इति शेषः, अपि तु प्रणम्य एवेत्यर्थः, चन्द्रः राहुग्रस्तोऽपि यथा पूज्यतया सर्वेषां नमस्यः, तथा अयम् अलीकापवादेन विपद्ग्रस्तोऽपि अस्माभिः नमस्य इति भावः । राहुग्रस्तोऽपि चन्द्रः यथा लोकैरभिवन्द्यते, तथा अपवादग्रस्तोऽपि चारुदत्तः अस्माभिः सम्वर्द्धनीय इति चारुदत्तस्य चन्द्रेण सह साम्यस्य प्रतिपादनात् गम्यमानत्वात् दृष्टान्तालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २० ॥

चाण्डालात् "कहिं मे" इत्यादि पृच्छते रोहसेनाय स्वमरणोत्तरं प्रयच्छन्नाह अंसेनेति ।—अद्य—अस्मिन् दिने, अहम् अंसेन—स्कन्धेन, [illegible] करवीरमालां,—करवीरस्य—तदाख्यरक्तवर्णपुष्पविशेषस्येत्यर्थः, माला—[illegible] मित्यर्थः, तथा, स्कन्धेन—भुजशिरसा, शूलं—हत्यापराधिना वध्यमानेन [illegible] लौहफालमित्यर्थः, तथा, हृदयेन—चेतसा, शोकं—[illegible], बिभ्रत्—धारयन् सन्, [अभ्यस्तत्वान्नुमागमप्रतिषेधः] अध्वरे—यज्ञे, [illegible] इत्युक्तम्, [आङ्पूर्वकस्य लभधातोर्निरणाणकत्वं व्याकरणमिदम्] शामित्रं—[illegible] पशुबन्धनस्थानम्, अजः,—छाग इव, छागो यथा अभिमन्त्रितः [illegible] बध्यभूमिम् अनुप्रयाति तद्वदिति विशदार्थः, ('अजा विशुद्धस्त्वारो " इत्यमरः) आघातम्—वधभूमिम्, [आहन्यते यत्र इति हन्तेरधिकरणे घञ् । अनुप्रयामि—अनुगच्छामीत्यर्थः । दर्पणकृन्मते अनेकासु क्रियासु एककारकान्वयेन [illegible] लङ्कारः,

दारक। ता (प) कीस मारेध आवुकं ? *

चाण्डाल। दीहाओ! अत्त लाअणिओओ क्खु अवलज्झदि, ण क्खु अम्हे। † (फ)

दारक। वावादेध म, मुञ्चध आवुकं। ‡ (ब)

चाण्डाल। दीहाओ। एवं भणन्ते चिलं मे (भ) जीव। §

चारु। [सास्र (म) पुत्र कण्ठे गृहीत्वा]—

इद तत्स्नेहसर्वस्वं सममाढ्यदरिद्रयोः।

अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥ २३ ॥

* तत् किमथ मारयत आवुकम् (पितरम्) ?

† दीर्घायु! अत्र राजनियोग खलु अपराध्यति, न खलु आवाम्।

‡ व्यापादयत मा, मुञ्चत आवुकम् (पितरम्)।

§ दीर्घायु। एव भणन् चिर मे जीव।

(प) तत्—तर्हि, यदि यूय न तस्करा चाण्डाला, तदा इत्यथ। राजनियोग,—राजादेश, (फ) अत्र—त्वत्पितृमारणविषये इत्यथ। राजनियोग,—राजादेश, न पुन स्वेच्छया नृशंसोचितेनेवास्माभि राजाज्ञयैव वय पुण्यश्लोक चारुदत्त मारयितु प्रवृत्ता, न पुन स्वेच्छया नृशंसोचितेऽस्मिन् कर्मणि नियुक्ता इति समुदितार्थ, क खलु पराधीनस्य न्यायान्यायविचारावसर इति तु हृदयम्।

(ब) व्यापादयत—मारयत, यूयमिति शेष। आवुक,—पितरम्, ("—अथा वुक। जनक—" इत्यमर)। मुञ्चत—परित्यजत, न मारयतेत्यथ।

(भ) एवम्—इत्थ, "वावादेध म" इत्यादिरूपमित्यथ। भणन—अभिदधत, त्वमिति शेष। मे—मह्य, मम वा, [यस्य प्रीतिजननोद्देशेन क्रिया अनुष्ठीयते तत्रैव अभिप्रेत्यार्थे चतुर्थी अनुशिष्टा, तथा च अत्र चाण्डालप्रीति जनयितुमेव बालस्य उपक्रयनदर्शनात "क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्" इति वार्त्तिकात चतुर्थी, सम्बन्धमात्रविवक्षायां वा कर्मणि षष्ठी], अपरिणतबुद्धेर्बालस्यापि पितरि प्रीति गर्भभक्त्यादिकमालोक्य आनन्दविह्वलहृदयेन चाण्डालेनापि तस्य सुदीर्घजीवन प्रार्थितमिति बोध्यम्।

(म) सास्रम्—अस्रेण—अश्रुणा सहित यथा तथा, सरोदनमित्यथ, [क्रिया विशेषणमेतत्], अथवा सास्रमिति 'पुत्रम्' इत्यस्य विशेषण, रुदन्तमित्यथ। पुत्रादिदर्शनानुभूता बालपुत्रस्य तादृशकारुण्यपूर्णवचनश्रवणेन विगलितहृदय

["अनेन विनन" इत्यादि पुन पठति । अवलोक्य स्वगतम् "भनो हि इन्तान्तनिरुद्धवक्त्रा" इत्यादि पुन पठति] ।

विदू । भो भद्दमुहा ! मुञ्चध पिअवअस्सं चालुदत्त, मं वावादेध । *

चारु । शान्तपापम् । (व) [दृष्ट्वा स्वगतम्] अद्य अवगच्छामि । ["दर्गोऽपि वन्तु ननलञ्चितस्य" इत्यादि पठति । [प्रकाशम्] "एता पुनर्हर्म्यगता स्त्रियो माम्" इत्यादि पुन पठति] ।

चाण्डाल । ओशलध अज्जा ! ओशलध, †—

* भो भद्रमुखा ! मुञ्चत प्रियवयस्य चारुदत्त, मां व्यापादयत ।

† अपसरत आर्या ! अपसरत,—

किं पेक्खध शप्पुलिशं अजशवशेण पणट्टजीवाशं ?।
कूवे खंडिदपाशं कञ्चणकलशं व्व डुब्बन्तं * ॥ २४ ॥

चारु। [सकरुणं "शशिविमलमयूख" इत्यादि पठति]।

अपर। अले ! पुणो वि घोशेहि। †

चाण्डाल। [तथा करोति]।

चारु।—

प्राप्तोऽहं व्यसनकृशां दशामनार्थ्यां,
यस्येदं फलमपि जीवितावसानम्।

---

* किं पश्यत सत्पुरुषम् अयशोवशेन प्रनष्टजीविताशम् ?।
कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलशमिव मज्जन्तम् ॥

† अरे। पुनरपि घोषय।

चारुदत्तावलोकनाय समागतं जनसङ्घम् अपसारयितुमाह, किमिति।—खण्डितः,—छिन्नः, पाशः,—बन्धनरज्जुः यस्य तम्, अत एव कूपे—उदपाने, मज्जन्तम्—अन्तः प्रविशन्तं, ब्रुडन्तमित्यर्थः, निमग्नीभवन्तमिति यावत्, जलोत्तोलनसमये अरघट्टापसम्बद्धरज्जुत विच्युततयेति भावः, काञ्चनकलशमिव—सौवर्णघटमिव, (यद्यपि सर्व्वत्र मृन्मयघटेन अरघट्टवर्त्मना जलोत्तोलनं क्रियते इति दृश्यते, तथाऽपि तस्य पार्थिवतया अत्यल्पमूल्यतेन तेन साम्यकथने महोदारचेतसः चारुदत्तस्य गौरवहानिमाशङ्क्य कलसे काञ्चनविशेषणमुपात्तमिति वेदितव्यम्) अयशोवशेन—अयशः,—वसन्तसेनावधाभियोगजनितं वृथाकलङ्कः, तद्वशेन—तत्सामर्थ्येन, तदायत्ततयेत्यर्थः, प्रनष्टा—अदर्शनं गता, [नश्यतेरत्र णोपदेशत्वाभावात् न णत्वं] जीवस्य—जीवनस्य, आशा यस्य तं तथाविधं, जीवनरक्षणविषये हताशमित्यर्थः, सत्पुरुषं—सुजनं, निरपराधमिति भावः, किं पश्यत ?—किमवलोकयत ? दयमिति शेषः, केवलं मिथ्याऽपवादमाश्रित्य विधीयमानं सुजनस्य दुर्दशमन्याय्यमवसानं कैरपि न द्रष्टव्यम्, अत इतः सत्वरम् अपसरत इति भावः। अत्र काञ्चनकलसेन सार्द्धं चारुदत्तस्यावैधर्म्यसाम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः। आर्य्या वृत्तम् ॥ २४ ॥

"चारुदत्तेन वसन्तसेना मारिता" इति श्रवणविदारिणीं घोषणां श्रोतुमशक्तवन् सविलापमाह, प्राप्त इति।—अहं—चारुदत्त इत्यर्थः, व्यसनकृशां—व्यसनेन—विपदा, कृशां—क्षीणां, शोचनीयामिति यावत्, [व्यसनक्षतामिति पाठे—विपज्जनितामित्यर्थः] अत एव अनार्य्याम्—नितान्तमकीर्त्तिकरतया आर्य्यैः विगर्हितां, दशाम्—

एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे,
श्रोतव्यं यदिदमसौ मया हतेति ॥ २५ ॥

[ततः प्रविशति प्रासादस्थो बद्धः स्थावरकः]।

स्थावरकः । [घोषणामाकर्ण्य सवैक्लव्यम् (२)] कधं । अपावे चालुदत्ते वावदीअदि । हग्गे णिअलेण शामिणा बन्धिदे । भोदु, आक्कन्दामि । शुणाध अज्जा । शुणाध । एत्थ दाणिं मए पाविण पवहणपडिवत्तेण पुप्फकलण्डअ-जिण्णुज्जाणं वशन्तशेणा णीदा, तदो मम शामिणा "म ण कामेशि" त्ति कदुअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा, ण उण एदिणा अज्जेण ।

* कथम्! अपापश्चारुदत्तो व्यापाद्यते॥ अहं निगडेन स्वामिना बद्धः। भवतु, आक्रन्दामि। शृणुत आर्याः! शृणुत,—अत्र इदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्त्तेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं वसन्तसेना नीता, ततो मम स्वामिना, "मां न कामयसे"

अवस्था, दुर्दशामित्यर्थः, प्राप्त —लब्ध, यत्र—यस्यां दशायाम्, इदम्—एतत्, अनतिचिरमेवानुभवनीयमित्यर्थः, जीवितावसानं—जीवितस्य—जीवनस्य आयुष इत्यर्थः, अवसानं—परिसमाप्ति, एव, तथाभूतं, प्राणदण्डरूपमित्यर्थः, फलमपि—चरमपरिणामोऽपीत्यर्थः [illegible] एषा च—सर्वसमक्षमेव उद्घुष्यमाणा स्वकर्णेन श्रूयमाणा [illegible] घोषणा—सर्वजनसमीपे उच्चैरपवादाख्यानपुरःसरं चाण्डालानां दण्डादेशकीर्त्तनमित्यर्थः, मे—मम, मनः—चित्तं, व्यथयति—पीडयति, कथमेतदित्याह, यदिति।—यत्—यस्मात्, असौ—वसन्तसेना, मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः हता—अर्थात् निर्जनस्थले बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, इति—इत्थम्, इदम्—एतत्, दुःश्रवमत्युत्कटमिदं वचनमित्यर्थः, श्रोतव्यम्—आकर्णनीयं, स्वकर्णेनैव [illegible] अपि,

कधं विदूलदाए ण को वि शुणादि ? ता किं कलेमि ? अत्ताणअं पाडेमि ? (ल) [विचिन्त्य] जइ एव्वं कलेमि, तदा अज्ज-चालुदत्ते ण वावादीअदि । भोदु, इमादो पाशाद-बालग्गपदोलिआदो एदिणा जिण्णगवक्खेण अत्ताणअं णिक्खि-वामि । वलं हग्गे उवलदे, ण उण एशे कुलपुत्तविहगाण

इति कृत्वा, शकुपाशबलात्कारेण मारिता, न पुनरनेन आर्येण । कथम् ! विदूरतया न कोऽपि शृणोति । तत् किं करोमि ? आत्मानं पातयामि ? यद्येवं करोमि, तदा आर्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु, अस्याः प्रासादबालाग्रप्रतोलिकातः एतेन जीर्णगवाक्षेण आत्मानं निक्षिपामि । वरम् अहमुपरतः, न पुनरेष कुलपुत्रविहगानां

(ल) व्यापाद्यते—विनाश्यते, प्राणघातं क्रियते इत्यर्थः, राजपुरुषैरिति शेषः । स्वामिना—प्रभुणा, शकारेणेति यावत् । निगडेन—शृङ्खलेन, बद्ध—संयमितः, अतोऽहं तत्त्वप्रकाशनार्थमितो गन्तुं न शक्नोमीति भावः, आक्रन्दामि—आह्वयामि, एतान् प्रकृततत्त्वं ज्ञापयितुम् उच्चैः विरौमीत्यर्थः, ("आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः" इति मेदिनी) । अत्र—अस्मिन् विषये, उपस्थितघटनायां यत् तत्त्वं, तन्मया कथ्यते, भवद्भिरवहितैस्तदाकर्ण्यतामिति तात्पर्यम्, इदानीम्—अधुना, अनतिचिरमेव, यद्वा,—अत्र इदानीम्- ने महोदय अस्मिन् स्थाने, स्थितम इति शेषः । पापेन—वधनिमित्तभूततया पापीयसा वेदितव्यम् प्रवहणपरिवर्तेन—प्रवहणस्य—गोशकटस्येत्यर्थः, परिवर्तः,—परिवर्तनं, विपर्यास इति यावत्, तेन, प्राक् किल स्थावरकेण शकारस्याज्ञया जीर्णोद्यानं गच्छता पुरोवर्तिनं पन्थानं शकटान्तरेण रुद्धमालोक्य तदपसारयितुं चारुदत्तपक्षद्वारि स्वशकटं संस्थाप्य गतं, तस्मिन्नेवावसरे भ्रमात् स्ववाहनार्थं स्थापितं चारुदत्तशकटमेतदिति मन्यमानया वसन्तसेनया तच्छकटमारोढ़ं, पश्चात् सम्यगपरीक्ष्य चेटेन तच्चालितम्, अत्र प्रवहणविपर्यासः सङ्घटितः, शकटस्य असमीक्ष्य नयनात् अहमपि निरपराधचारुदत्तविनाश-हेतुरिति चेटस्य आक्षेपोक्तिबीजमवधातव्यम् । कामयसे—अभिलषसि, रमयितुमिति भावः । इति कृत्वा—इति हेतोः, इत्येवमपराधं समारोप्येति यावत् । एतेन—चारुदत्तेनेत्यर्थः । विदूरतया—विप्रकृष्टतया, चाण्डालयोः दर्शकजनानाञ्चातिदूरवर्तित्वादिति यावत् । आत्मानम्—देहम्, ("आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च" इत्यमरः) । पातयामि—अधः क्षिपामि, स्वयमेव इति शेषः ।

वाशपादवे अज्जचालुदत्ते। एव्व जइ विवज्जामि, लद्धे मए पललोए। (ब) [इति आत्मानं पातयित्वा]। हा ही! ण उवलदम्हि, भग्गे मे दण्डणिअले, ता चाण्डालघोशं शमण्णेशामि। (श) [दृष्ट्वा उपसृत्य]। हहो चाण्डाला! अन्तलं अन्तलं (ष)। ३०

वासपादप आर्यचारुदत्त। एवं यदि विपद्ये, लब्धो मया परलोकः। आश्चर्यम्! न उपरतोऽस्मि! भग्नो मे दण्डनिगडः, तच्चाण्डालघोषं समन्विष्यामि। हंहो चाण्डालाः! अन्तरमन्तरम्।

(ब) एवं—शृङ्खलाबद्धावस्थायामेव इति आत्मनः पातनमित्यर्थः। न व्यापादये—न विनाश्यते चाण्डालद्वयसमीपमुपस्थितः यदाहं प्रकृतव्यापारं प्रकाशयामि, तदाऽसौ नूनमेव प्राणदण्डात् मुक्तिं लप्स्यते इति भावः। प्रासादबालाग्रप्रतोलिकात्,—प्रासादस्य—इष्टकानिर्मितभवनस्य, यः बालः,—अभिनवनिर्मितः अग्रः,—अग्रभागः, चूडाख्यगृहम् इति यावत्, तस्य—तत्र गन्तुमित्यर्थः, या प्रतोलिका—रथ्या, अधिरोहणीति यावत्, ("रथ्या प्रतोली विशिखा" इत्यमरः) तस्मात्। जीर्णगवाक्षेण—भग्नवातायनपथेन। आत्मानं—स्वम्। कुलपुत्रविहगानां—कुलपुत्राः,—सत्कुलप्रसूता जना एव, विहगाः,—पक्षिणः, पक्षिभूताः कुलीना इत्यर्थः, [वासे पादपत्वारोपादेव कुलपुत्रे विहगत्वाभेदारोपः कृतः, इति परम्परितरूपकमलङ्कारः बोध्यः] तेषां वासपादप —आश्रयवृक्ष, तत्सदृश इत्यर्थः, पक्षिणो यथा नीडार्थं पादपमाश्रयन्ति पादपश्च तेषामाश्रयदानेन नित्यमुपकरोति, तथा ये निःस्वा निराश्रयाश्च भवन्ति, ते एतमेव आवासभूतं शरणम् आप्नुवन्ति, शरणागतांश्च तान् स्वयम् आश्रयदानेन परिरक्षति, न तत्र कथमपि असम्मतिं प्रकाशयतीति तात्पर्यार्थः, अतः हि निराश्रयाणां सत्पुरुषाणामाश्रयप्रद इति तद्वधोऽस्य रक्षा विधेयेति भावः। एवं—जीर्णगवाक्षेण महापुरुषप्राणरक्षायै आत्मनिपातने क्रियमाणे सतीति इत्यर्थः। विपद्ये—म्रिये। लब्धः,—प्राप्तः, ["लब्धः" इत्येव भाविनि भूतवदुपचारः, तेन लप्स्ये इत्यर्थः]। परलोकः — स्वर्ग इत्यर्थः।

चाण्डालौ। अले! के अन्तल मग्गेदि ? *

चेट। ["गणाध—" इति पूर्वोक्तं पठति]।

चारु। अये!—

कोऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि।
अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणमेघ इवोदितः ? ॥ २६ ॥

भो! श्रुत (म) भवद्भिः ?—

न भीतो मरणादस्मि, केवलं दूषितं यशः।
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥ २७ ॥

* अरे! कः अन्तरं मृगयते (याचते) ?

प्रत्यक्षदर्शिनः स्थावरकस्य वाक्येन मिथ्याऽपवादमोचनं भविष्यतीति सम्भाव्य हर्षं प्रकाशयन्नाह, कोऽयमिति।—मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, कालपाशस्थिते—कालस्य—यमराजस्य, पाशे—बन्धनरज्जौ, स्थिते—वर्त्तमाने, कालसदृशराजकर्मकरजराज्जुबद्धे इत्यर्थः, अचिरेणैव मरिष्यमाणे सतीति यावत्, एवंविधे—एवम्प्रकारे, काले—समये, मृत्युकवलकल्पे वर्त्तमानसङ्कटसमये इत्यर्थः, अनावृष्टिहते—अनावृष्ट्या—वर्षणाभावेन, हते—विशुष्के सतीत्यर्थः, प्रचण्डमरीचिवितप्ततया मृतप्राये सतीति यावत्, शस्ये—धान्यश्यवादौ, द्रोणमेघ,—द्रोणनामा जलदराजविशेष इव, अस्य शस्य बहुकत्वमुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे यथा—"त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥ आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः। पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥" इति। उदितः,—उद्गतः, आविर्भूत इत्यर्थः, उपस्थित इति यावत्, अयं—दृश्यमानो जन इत्यर्थः, कः ?—किन्नामधेयः, किम्प्रायश्च इत्यर्थः, यथा द्रोणमेघः अकस्मादाविर्भूतः तीव्रातपदग्धं शस्यं सञ्जीवयति, तथा निर्दोषस्य कुनृपतेः पालकस्य अन्यायविचारेण प्राप्तमृत्युदण्डं मां रक्षितुमप्रार्थित एवोपस्थितः कारुण्यवारां निधिः अयं कः ? इति समुदितार्थः। अत्र किमप्यज्ञेयत्वेन स्थावरकेण सह द्रोणमेघस्यावैधर्म्यसाम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(म) श्रुतम् ?—आकर्णितम् ? चेटवाक्यमिति शेषः।

ननु विनश्वरस्यास्य जीवनस्य कृते कथं त्वमेवमुत्कण्ठया जात इत्याशङ्क्याह, नेति।—मरणात्—मृत्योः, न भीतः,—न शङ्कितः, अस्मि—भवामि, अहं मरिष्या

अन्यच्च,—

तेनास्मत्कृतवैरेण क्षुद्रेणाल्पबुद्धिना ।
शरेणेव विषाक्तेन दूषितेनापि दूषितः ॥ २८ ॥

नीति न बिभेमीत्यर्थः । ननु यदि मृत्युभीतो नास्ति तदा कथमीदृक् विमनायसे ? इत्याशङ्क्याह केवलमिति ।—यशः,—कीर्त्तिः, यत आजन्मनः मत्प्रायासेन सञ्चितमिति भावः दूषितः—स्त्रीहत्यापवादकलङ्कितं कृतमित्यर्थः, "सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते" इति वचनात्तत्र तेन हि केवलम्—एकमेव, भीतोऽस्मीति शेषः स्त्रीहत्यापवादात् मदीययशःशशिनः कालिमाऽऽधायकादेव केवलं बिभेमीति भावः । विशुद्धस्य—परिपूतस्य निर्दोषस्येत्यर्थः इदानीं स्थावरकचेटवचसा अपवादविमुक्तस्येति यावत्, मे—मम, मृत्युः—मरणं हि—निश्चयेन, पुत्रजन्मसमः,—सुतजन्मवदिष्टः तत्तुल्यानन्ददायक इति यावत्, भवेत्—सम्पद्येत, "पुत्रस्ते जात" इति वक्तृवर्णितवचनश्रवणसमकालमेव पितुः निरतिशयहर्षोदयदर्शनादित्याशयः मृत्यन्तावस्थायामपि पुत्रजननं श्रुत्वा तज्जन्मविज्ञानानन्देन पितुः सर्वं दुःखं यथा सुखं भवति, तथा ममाप्यारोपितहत्याऽपराधकलङ्कितोऽहम् अनेनैवम् इति मन्यमानः स्थितोऽपि इदानीं चेटवचनात् स्त्रीवधापवादविमुक्तः, अतः सुखं मरिष्यामीति फलितार्थः । अत्र मृत्योः पुत्रजन्मना सह अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २७ ॥

चाण्डालौ। थावलअ! अवि (ह) शच्चं भणाशि? *

चेट। शच्चं। हग्गे वि, मा कश्श वि कधइश्शशि त्ति पाशाद-वालग्गपदोलिआए दण्डणिअलेण बन्धिअ णिक्खित्ते। † (क)

शकार। [प्रविश्य सहर्षम्]—

मशेण तिक्खामिलकेण भत्ते, शाकेण शूपेण शमच्छकेण।
भुत्त मए अत्तणअश्श गेहे शालिश्श कूलेण गुलोदणेण ‡॥ २८॥

* स्थावरक! अपि सत्यं भणसि?

† सत्यम्। अहमपि, मा कस्यापि कथयिष्यसीति, प्रासादवालाग्रप्रतोलिकायां दण्डनिगड़ेन बद्धा निक्षिप्तः।

‡ मांसेन तिक्ताम्लेन भक्तं शाकेन सूपेन समत्स्यकेन।
भुक्तं मयात्मनो गेहे शालीयकूरेण गुड़ौदनेन॥

सेनामलभ्य्वा सञ्जातमत्सरः स्वयमेव वसन्तसेनां हत्वा आत्मत्राणाय तत्प्रियस्य मम जीवननाशार्थं वा मयि तमपराधमारोपितवान्, न त्वहं तत्कर्त्ता दोषीति भावः। अत्र तत्पदप्रतिपाद्यस्य शकारस्य विषाक्तेन शरेण साद्धमवैधर्म्यसाम्यप्रतीतेः उपमा ऽलङ्कारः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम्॥ २८॥

(ह) अपि रत प्रश्ने, यथार्थं कथयसि किम्? इत्यर्थः।

(क) सत्यं—यथार्थं, भणामीति शेषः। कस्यापि—जनस्य, इति सम्बन्ध विवक्षया षष्ठी, कमपि जनमित्यर्थः। दण्डनिगडेन—दण्डस्य—शासनस्य, निगड,—शृङ्खलं तेन, [अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः], यद्वा,—दण्डसंलग्न,—गृहकुड्यायितदारुविशेषसंयुक्त, यः निगड,—लौहशृङ्खलं इत्यर्थः, तेन, [शाक-पार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपी समासः]। बद्धा—रुद्धस्य, करचरणाविल्यर्थः। निक्षिप्तः,—एकान्ते स्थापित इत्यर्थः।

स हि केनापि निपुणे चारुदत्ते व्यापादिते, त्यक्ताहारनिद्रः शकारः सम्प्रति चारुदत्तस्य प्राणदण्डाज्ञया कृतार्थम्मन्य इदानीं हर्षप्रकाशाय स्वगृहे निश्चिन्तचित्तेन कृतं स्वभोजनव्यापारं वर्णयति, मांसेनेति।—मांसेन—सुपक्वे शृगालादिपिशितेन तिक्ताम्लेन—तिक्तेन—तिक्तरसेन, कारवेल्लादिना इत्यर्थः, तथा अम्लेन—अम्लरसेन, तिन्तिड्यादिना चेत्यर्थः, शाकेन—व्यञ्जनार्थसंस्कृतपत्रपुष्पादिना, तिक्तरसवता अम्ल रसवता च दशविधेन भोजनोपकरणेन इत्यर्थः, ("मूलपत्रे करीराग्र फलकाण्डाधि रूढकम्। त्वक् पुष्पं कवकश्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्॥" इत्युक्तः) समत्स्यकेन—

[कर्णं दत्त्वा] भिण्णकंश-खड्डणाए चाण्डालवाआए शल-शंजोए, जधा अ एशे उक्खालिदे वज्झडिण्डिमशद्दे पडहाण अ शुणीअदि, तधा तक्केमि, दलिद्दचालुदत्ताके वज्झट्ठाण णीअदि त्ति, ता पेक्खिश्शं। शत्तुविणाशे णाम मे महन्ते हलक्कश्श पलिदोशे होदि। शुद अ मए, जेवि किल शत्तुं वावादअन्त पेक्खदि, तश्श अण्णश्शिं जम्मन्तले अक्खिलोगे ण होदि, मए क्खु विशगण्ठिगब्भ पविट्ठेण विअ कीडएण किं पि अन्तलं मग्गमाणेण उप्पाडिदे ताह दलिद्दचालुदत्ताह विणाशे। शम्पदं अत्तणकेलिकाए पाशाद बालग्ग पदोलिआए अहिलुहिअ अत्तणो पलक्कम (ख) पेक्खामि। [तथा कृत्वा

* भिन्नकांस्यखड्डनायाः चाण्डालवाचायाः स्वरसंयोगं, यथा च एष उत्खालितो वध्यडिण्डिमशब्दः पटहानाञ्च श्रूयते, तथा तर्कयामि, दरिद्रचारुदत्तको वध्यस्थानं नीयते इति। तत् प्रेक्षिष्ये। शत्रुविनाशे नाम मम महान् हृदयस्य परितोषो भवति। श्रुतञ्च मया, यो हि किल शत्रुं व्यापाद्यमानं पश्यति, तस्य अन्यस्मिन् जन्मान्तरे अक्षिरोगो न भवति। मया खलु विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेन किमपि अन्तरं मार्गयमाणेन उत्पादितस्तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः, साम्प्रतम् आत्मीयायाः

मत्स्युतेन, सूपेन—व्यञ्जनभेदेन, मुद्गादिद्विदलेन सहेत्यर्थः, [सहार्थे तृतीया, सुखेन पीयते मनो इति सूपः, सुपूर्ब्बकात् पिबते र्घञर्थे कः, पृषोदरादित्वात् साधुः] तथा शाल्यक्कूरेण—शालितण्डुलप्रभवेण अन्नविशेषेण, (कूरशब्दस्यान्नार्थकत्वमुक्तं हलायुधेन) भक्षितेनेति पदमध्याहार्य्यम्, गुडौदनेन—गुडेन—गुडमिश्रितेन, ओदनेन—पक्केन अन्नेन, पायसेन इत्यर्थः, आत्मन एव—स्वस्यैव, गेहे—भवने, मया—शकारेणेत्यर्थः, भक्तम्—अन्नं, ("भक्तमन्ने तत्परे च" इति हेमचन्द्रः) भुक्तम्—आचान्तम्, अहन्तु प्रत्यहमेव स्वगृहे विविधं सुखाद्यं यथेच्छं निश्चिन्तमना भुञ्जे, अतो नास्ति मत्समः कोऽपि सौभाग्यवानित्याशयः। इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २९ ॥

(ख) भिन्नकांस्यखड्डनाया,—भग्नकांस्यवत् अव्यक्तखड्डननिनादं कुर्व्वत्या, विकृतकण्ठस्वराया इत्यर्थः, [खड्डनं खड्डनं कुर्व्वेदा इत्यर्थे भृशादेराकृतिगणत्वेन ......दनुकरणशब्दात् क्यष्, ततः पचादित्वादच् स्त्रियां टापि च खड्डना

इति पद सिद्धमिति] चाण्डालवाचाया,—चाण्डालवचस, [वाच्-शब्दात् स्त्रिया वैकल्पिक टापप्रत्यय, "क्षुधा वाचा दिशा क्रुधा विपाशा च स्रजा रुजा। गिरोणिहा दैवविशा पचे चुद्वाग्दिशादय ॥" इति दर्शनात्]। स्वरसयोग,—स्वराणा—कण्ठध्वनिना, सयोग,—सम्यक् सम्बन्ध, युज्यते इति शेष, कर्कशकण्ठस्वरपरिचयेन एष घातकाना स्व इत्यनुमीयते इति तात्पर्य्यम्। उत्खालित',—उद्गमित, उत्थापित इत्यर्थ, घातुकैरिति शेष, [उत्पूर्व्वकात् भौवादिकात् खलते णिचि कर्म्मणि निष्ठा, अस्य चलनार्थकतयैवात्र उद्गमनार्थकत्वम्, उद्गमनस्यापि चलनविशेषरूपत्वादिति] वध्यडिण्डिमशब्द,—वध्याना—राजादेशेन हननीयानामित्यर्थ, डिण्डिम,—राजाज्ञया अपराधिना वधकाले वादनीय' वाद्यभेद, तस्य शब्द,—स्वन। पटहानाञ्च,—ढक्कानाञ्च, शब्द इति शेष, [चकारस्य समुच्चयार्थकत्वेऽपि "पटहानाम्" इति सम्बन्धपदेन अन्वयार्थं "वध्यडिण्डिमशब्द" इति समस्तपदस्यैकदेशस्य शब्दपदस्य अनुषङ्गेणान्वयो न सम्भवति एकदेशान्वयस्यानङ्गीकारात् इति उक्तेन पृथक्शब्दपदेनान्वय, तदङ्गीकर्त्तृमते तु न काचिद्धानिरिति बोध्यम्]। शत्रुविनाशे—शत्रो, —अरे, चारुदत्तस्येत्यर्थ, विनाशे—हत्याया, चारुदत्तस्य वधे जाते सतीत्यर्थ। ["शत्रुविणाशे णाम" इत्यत्र "शत्तुविणाशेण" इति पाठान्तरम्] नाम—सम्भावनाया, [अत्र परितोषो भवतीति सम्भावयामीत्यर्थ'। व्यापाद्यमान—विनाश्यमानम्। [अत्र "वावादअन्त" इति प्राकृत, व्यापादयन्तम्—आत्मान "वावादअमाणं" इति वक्तव्ये, "वावादअन्त" इति प्राकृत, व्यापादयन्तम्—आत्मान घातयन्तम् इत्यर्थक पदमुच्चारयन् शकार अचिरादेव स्वस्य यथानुरूप पराभव भविष्यति, न तु जिघासितस्य चारुदत्तस्य इति भाविनमर्थं भ्रमात् स्वयमेवाभ्यधादिति रहस्यम्]। "अन्यस्मिन् जन्मान्तरे" इति दिक्षति शकारवक्तृत्वात् न दोषावहति बोध्यम्। अचिरोगो न भवतीति।—शत्रुविनाशदर्शनस्य चक्षुषोरतिसन्तर्पणतया तेन चक्षूरोगो न भवति इति शकाराशय। बिसस्य—मृणालस्य, ग्रन्थि,—पर्व्वसन्धि, तस्य गर्भे—अभ्यन्तरे, प्रविष्टेन—गतेनेत्यर्थ, कीटकेन—क्षुद्रप्राणिविशेषेणेव। किमपि—किञ्चित्। अन्तरम्—अवकाश, निष्क्रमणमार्गमित्यर्थ। मृगयमाणेन—अन्विष्यता। उत्पादित,—जनित, सङ्घटित इत्यर्थ, मृणालग्रन्थिगर्भप्रविष्ट कीटो यथा तत निष्क्रमितु कमपि अवकाशमन्विष्यन् केनचित छिद्रेण मुक्तिं लभते, तथा वसन्तसेनाहत्यापराधजनिताया दुस्तरायामापदि पतित अवरुद्धप्राय अह तस्मात् मुक्तिमन्विष्यन् चारुदत्तस्योपरि तमपराध पातयित्वा उपस्थितात् महत सङ्कटात् इदानीं सर्व्वथा निर्मुक्तो जात इति भाव। पराक्रम—सामर्थ्य, प्रभुशक्तिमित्यर्थ, चारुदत्तविनाशसाधक स्वबुद्धिकौशलमिति यावत्।

इश च] हो हो। एदाह दलिद्दचालुदत्ताह वज्झं णीअमाणाह एवड्डे जणशम्मद्दे, जं वेलं अम्हालिशे पवले वलमणुश्शे वज्झं णीअदि, तं वेलं कीदिशे (ग) भवे? [निरीक्ष्य] कध। एशे शे णववलद्दके विअ मण्डिदे दक्खिणं दिशं णीअदि? अध किं णिमित्तं मम केलिकाए पाशाद-बालग्ग-पदोलिआए शमीवे घोशणा णिवडिदा णिवालिदा अ? (घ) [विलोक्य] कध थावलके चेडेवि णत्थि इध? मा णाम तेण इदो गदुअ

प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायामधिरुह्य आत्मनः पराक्रमं पश्यामि। हो हो। एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य वध्यं नीयमानस्य एतावान् जनसम्मर्द्दः, यस्यां वेलायामस्मादृशः प्रवरो वरमानुषो वध्यं नीयते, तस्यां वेलायां कीदृशो भवेत्? कथमेष स नवबलीवर्द इव मण्डितो दक्षिणां दिशं नीयते। अथ किं निमित्तं मदीयायाः प्रासादबालाग्र-प्रतोलिकायाः समीपे घोषणा निपतिता निवारिता च? कथं स्थावरकश्चेटोऽपि

(ग) दरिद्रचारुदत्तस्य—तन्नामधेयस्य दुर्गतस्य सार्थवाहस्येत्यर्थः, दर्शनायेति शेषः। वज्झं—वध्यं इव, वधस्थानमित्यर्थः। जनसम्मर्द्दः,—जनानां परस्पर-सङ्घर्षणमित्यर्थः, जनतेति यावत्, [मर्द्दनम् इति मर्द्दः, सम्पूर्व्वकात् मृद्धातो भावे घञ् रूपम्]। यस्यां वेलायां—यस्मिन् समये। अस्मादृशः,—अस्मत्सदृशः, मादृश-परमैश्वर्य्यशालीत्यर्थः। वरमानुषः,—प्रधानपुरुषः, [नयतेः कर्म्मणि प्रधानकर्म्मणः वरमानुष इत्यस्य उक्तत्वात् प्रथमा]। वध्यं,—वध्यस्थानम्। नीयते—प्राप्यते। कीदृशः,—किम्प्रकारः यदि एतस्मिन् दीने वध्यभूमिं नीयमाने तद्दर्शनार्थम् एतावान् जनसम्मर्द्दः, तर्हि, न जाने लोकोत्तरविभवशालिषु अस्मासु एव नीयमानेषु असौ कीदृशो भवेदिति समुदितार्थः, [एतेन मूर्खः शकारः स्वस्याचिरादेव वध्यभूमिं नयनं भविष्यतीति विज्ञापितवान्। एवड्डे" इत्यत्र 'एशे वड्डे' इति पाठान्तरे,—"एषो वड्ढ" इति संस्कृतम् इह—उभयोरेव हि मान इत्यर्थः]।

मन्तभेदे किदे भविश्शदि ? ता जाव णं अण्णेशामि । * (ङ)
[इति अवतीर्य उपसर्पति (च)]।

चेटः । [दृष्ट्वा]। भट्टालका । एशे शे (छ) आगडे । †

चाण्डालौ ।—ओशलध, देध मग्ग, दाल ढक्केध, होध तुह्णीआ ।
अविणअ तिक्खविशाणे दुट्टबइल्ले इदो एदि ‡ ॥ ३० ॥

नास्तीह ? मा नाम तेन इतो गत्वा मन्त्रभेदः कृतो भविष्यति ? तद् यावदेनमन्विष्यामि ।

† भट्टारकाः ! एष स आगतः ।

‡ अपसरत, दत्त मार्गं, द्वारं पिधत्त, भवत तूष्णीकाः ।
अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टबलीवर्द इत एति ॥

घोषणा—घोषणावाक्यमिति यावत् । निपतिता—उद्घोषिता, राजशासनमुद्घोषण समकालमेव इति यावत् । निवारिता—निषिद्धा, केनचित् इति शेषः, कथं निपतिता घोषणा अकाले एव निवारिता ? इत्याशङ्का ।

(ङ) नाम—सम्भावनायां, विकल्पे वा । तेन—स्थावरकचेटेनेत्यर्थः । इतः,—अस्मात् स्थानात् । गत्वा—अपसृत्य, जनसमक्षमिति शेषः । मन्त्रभेदः,—मन्त्रस्य—गुह्यवादस्य, मत्कृतवसन्तसेनाहत्यारूपगुप्तविषयस्येत्यर्थः, भेदः,—प्रकाशः, सर्वसमक्षं ज्ञापनमिति यावत्, मा कृतः भविष्यति—अनुष्ठितः न सम्पत्स्यते, असौ हि दुष्टाशयः चेटः ईदृशात् सुरक्षितस्थानात् इदानीमेव पलायितवान्, मन्ये किमसौ मे सर्वमेव गुह्यविषयमप्रकाशयत् किल, यदि हि तेन गुप्तवादः सर्वसमक्षं प्रकाशितः स्यात्, तर्हि मे महाननर्थः आपद्येत इति, अत एव मया त्वरितमेव तदनुसरणं कर्तव्यमिति तर्हि मे गुप्तरहस्यमसौ भेत्तुं न शक्नुयादिति भावः । उद्यत तर्हि अविलम्बेनैव तद्विधेयमित्याह, यावदिति ।—एतद्धि सम्भ्रमसूचकम् अव्ययम् । एनं—स्थावरकम्, अन्विष्यामि—अनुसन्दधामि, अन्यत् सर्वं परित्यज्य एनमेव अनुव्रजामि इत्यर्थः ।

(च) अवतीर्य—अवरुह्य, प्रासादाग्रादिति शेषः । उपसर्पति—उप—समीपे, सर्पति—गच्छति चाण्डालादीन् इति शेषः ।

(छ) भट्टारका इति चाण्डालानामामन्त्रणम् । एष सः,—यः वसन्तसेनां बाहुपाशबलात्कारेण मारितवान्, स असौ मत्प्रभुः शकार इत्यर्थः ।

स्थावरकमुखात् शकारस्य दुश्चेष्टितमाकर्ण्य तत्रोऽन्येषामपि अपकारमाशङ्क्य पौराणाम् अप्रमादमवस्थानमुपादिशत, अपसरतेति ।—अपसरत—अपगच्छत, इतो

शकार। अले अले। अन्तल अन्तल देध। [उपसृत्य] पुत्तका थावलका चेडा। एहि, गच्छम्ह। *

चेट। हो हो अणज्ज। वशन्तशेणिअं मालिअ ण पलितुट्टेशि ? शम्पद पणइजण-कप्पपादवं अज्जचालुदत्तं मालइदु ववशिदे शि ? † (ज)

* अरे अरे। अन्तरमन्तरं दत्त। पुत्रक स्थावरक चेटक। एहि, गच्छाव।

† हो हो अनार्य्य। वसन्तसेनां मारयित्वा न परितुष्टोऽसि ? साम्प्रतं प्रणयिजनकल्पपादपमार्य्यचारुदत्तं मारयितुं व्यवसितोऽसि।

दूरं पलायध्वमित्यर्थः, मार्गं—पन्थानम्, अबाधागमनार्थमिति भावः, दत्त—अर्पयत, दुर्विनीतपशुरूपस्य शकारस्य इति शेषः, शकारस्याबाधागमनार्थं मार्गावरोधं त्यजतेत्यर्थः, द्वारं—कपाटमित्यर्थः, स्वस्वगृहस्येति भावः, पिधत्त—अपिधत्त, [अपिपूर्व्वकात् दधातेः लोटि रूपम्, "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इति वचनात् अपेः अकारस्य पाक्षिको लोपः] इतः पलाय्य गृहं गत्वा गृहकपाटं रुन्ध इत्यर्थः, यद्वा,—भवनस्थाः सर्वे गृहकपाटम् आवृणुत इत्यर्थः, अन्यथा उद्धतककुद्यानयम् उन्मुक्तद्वारमार्गेण गृहं प्रविश्य युष्मान् सर्व्वान् निर्य्यातयिष्यतीति भावः, तूष्णीकाः,—मौनिनः, [तूष्णीं शीलं येषां ते इति शीलार्थे कन्, निपातनात् मलोपश्च] भवत—स्त, अन्यथा एष कदाऽपि कस्यापि उक्तिविशेषस्य अन्यथाऽर्थं गृहीत्वा महदनिष्टमुत्पादयिष्यतीति भावः, कथमेवमकस्मादुपदेशप्रचारः इत्याशङ्क्याह, अविनयेति।—अविनयः—दुःशीलता इत्यर्थः, [विनयस्याभावः अविनयम् इत्यव्ययीभावः] तदेव तीक्ष्णं—निशितं, नृशंसमित्यर्थः, विषाणं—शृङ्गं यस्य तादृशः, दुष्टव्यवहाररूपशाणविषाणशोभित इत्यर्थः, दुष्टबलीवर्द्दः,—दुर्दान्तवृषभः, [अत्र शकारे दुष्टवलीवर्द्दाभेदारोपात् तद्दत् तस्य योऽत्यमूढत्वाद्यातिशय्यं सूच्यते] इतः,—अस्यां दिशि, अस्मदनुगुणमित्यर्थः, एति—आगच्छति। अत्र अप्रस्तुताद् दुष्टबलीवर्द्दात् प्रस्तुतस्य दुष्टशकारस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा अविनये तीक्ष्णविषाणतादात्म्याभेदात् रूपकम्, एवं पराङ्गतवाक्यार्थस्य पूर्व्वार्द्धगतवाक्यार्थस्य अपसरणाद्युपपादकतया अवतारणात् काव्यलिङ्गालङ्कारश्चेत्येतेषामलङ्काराणां परस्परमापेक्षतया सङ्करः। आर्य्या वृत्तम् ॥ ३० ॥

शकार। ण हि लञ्ञणकुम्भ-शलिशे हग्गे इत्थिअं वावादेमि। * (झ)

सर्वे। अह्नो! तुए मालिदा, ण अज्ज-चालुदत्तेण। † (ञ)

शकार। के एव्व भणादि ? ‡

सर्वे। [चेटमुद्दिश्य] णं एसो साहू। §

शकार। [अपवार्य्य (ट) स्वगतं सभयञ्च] अविदमादिके! अविद-

* न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं व्यापादयामि।

† अहो! त्वया मारिता, न आर्य्यचारुदत्तेन।

‡ क एवं भणति ? § ननु एष साधुः।

विस्मयार्थे प्रयोगोऽस्य बोध्यः, ("हाहीशब्दो विस्मयहास्ययोः" इति मेदिनी), वसन्तसेना "मारयित्वाऽपि न परितुष्टोऽसि, सम्प्रति चारुदत्तमपि मारयितुमुद्युक्तोऽसि ? अहो! ते दुर्वृत्तता।" इति विस्मयस्यैव प्रतीतेः। अनार्य्य।—असाधो! दुर्जन इत्यर्थः। प्रणयिजनकल्पपादप—प्रणयिजनानां—याचकजनानां, स्निग्धजनानां वा, ("प्रणयः प्रश्रये प्रेम्णि याञ्चाविश्रम्भयोरपि" इति मेदिनी) कल्पपादपः,—अभिलषितदायी स्वर्नामख्यातः सुरतरुविशेषः, तं, तत्स्वरूपमित्यर्थः, कल्पतरुर्यथा प्रार्थनामात्रमेव याचकेभ्योऽभिलाषानुरूपं वस्तु ददाति, तथा अयमपि अर्थिनां सर्व्वविधमभिलाषं प्रार्थनामात्रमेव पूरयतीति विशदार्थः। व्यवसितः,—उद्युक्तः, प्रवृत्त इत्यर्थः।

(झ) रत्नकुम्भसदृशः,—रत्नपूर्णकलसतुल्यः, रत्नपूर्णः कुम्भो यथा महामूल्यपदार्थपूर्णतया अन्तः सारवान्, तद्वत् महासत्त्वेन अतुलविभवेन च सम्पन्नतया सारवान् अहं धनलिप्सया नैव स्त्रियं हतवान्, न मे धनाभावो कश्चिदस्ति, न वाऽहं निःसत्त्वः, अतः मयि एतादृशदुष्कर्म्मानुष्ठानं कथमपि न सम्भवतीति भावः, यद्वा,—रत्ननिर्मितः कुम्भः रत्नकुम्भः, स हि यथा सुदृश्यः बहुमूल्यश्च भवति, तद्वत् सुरूपः वरपुरुषश्च अहं न रत्नभूतां स्त्रियं हतवानित्यर्थः।

(ञ) अहो इति विस्मयार्थकमव्ययं, साधुरयं स्थावरकः समागत्य "चारुदत्तेन सा न हता, अपि तु शकारेणैव" इति साक्ष्यं ददाति, शकारस्तु सर्व्वदा तदपलपति इति विस्मयकारणम्।

(ट) अपवार्य्य—आच्छाद्य, जनान्तरेभ्यः परावृत्य मुखं तिरोधायेत्यर्थः, तथा च दर्पणकारः,—"—तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते॥" इति।

मादिके। कध थावलके चेडे सुट्ठु ण मए शङ्खदे? एशे क्खु मम अकज्जश्श शक्खी। (ठ) [विचिन्त्य] एव्व (ड) दाव कलइश्शं। [प्रकाशम्] अलिअं भट्टालका। हहो। एशे चेडे शुवण्णचोलिआए मए गहिदे, पिट्टिदे, मालिदे, वद्धे अ, ता किदवेले एशे जं भणादि, किं शव्वं शच्चं? (ढ) [अपवारितकेन चेटस्य कटका

* हन्त। कथं स्थावरकश्चेटः सुष्ठु न मया संयतः? एष खलु मम अकार्य्यस्य साक्षी। एवं तावत् करिष्यामि। अलीकं भट्टारकाः। अहो। एष चेटः सुवर्ण

(ठ) अविदमादिके।—भय-विस्मय-खेदसूचकमव्ययमिदं, द्विरुक्तिस्तु भयादीनामातिशय्यबोधनार्थम्। सुट्ठु—सम्यक्, दृढमित्यर्थः। संयतः,—बद्धः, निगडित इति यावत्। एषः—अयं, चेटः स्थावरक इत्यर्थः। अकार्य्यस्य—वसन्तसेनाहत्यारूपानुचितकर्म्मण इति भावः, ["स्वामीश्वराधिपति—" (२।३।३९ पा०) इत्यादिसूत्रेण अत्र साक्षिशब्दयोगात् षष्ठी, पक्षे सप्तम्यपि भवितुमर्हति]। साक्षी—प्रत्यक्षदर्शी।

(ड) एवम्—अन्येषामगोचरेण चेटहस्ते सुवर्णकटकरूपोत्कोचदानानुष्ठानमित्यर्थः।

(ढ) अलीकं—मिथ्या, चेटोऽयं यद्वदति, तत्सर्व्वमेव अयथार्थमित्यर्थः। भट्टारका इति दर्शकानां सम्बोधनम्, भट्टाराः पूज्याः, तेषां समूहाः भट्टारकाः, [समूहार्थे कन्] भो नाम्या इत्यर्थः। यद्यपि नाट्योक्तौ भट्टारकशब्दः नृपस्यैव बोधकतया प्रयुज्यते, तथाऽपि आत्मापराधप्रकाशशङ्कया शकारस्य उद्भ्रान्तत्वात् शकारभाषितत्वाद् वा एवंविधः याहच्छिकप्रयोगः बोद्धव्यः, सुवर्णचोरिकया—सुवर्णानां—स्वर्णालङ्काराणामित्यर्थः, चोरिका—चौर्य्यं तया, [चोराणां कर्म्म इत्यर्थे चोरशब्दात् कर्म्मणि ठञ् ठक् वा, ततः स्त्रियामपि चोरिका इति पदं सिद्धम्] सुवर्णापहरणेन हेतुना इत्यर्थः। [केचित्तु "शुवण्णचोलिआए" इति प्राकृतस्य "सुवर्णचोरिकायाः" इति पञ्चम्यन्तसंस्कृतं पठित्वा हेतौ पञ्चमी, सुवर्णचौर्य्याद्धेतोरित्यर्थश्च वदन्ति] ततः—तस्मात्, मयैव बहुधा निग्राहितत्वादित्यर्थः। कृतवैरः,—कृत—

प्रयच्छति। स्वैरकम् (ण)] पुत्तका थावलका चेडा। एद गेह्निअ अण्णधा (त) भणाहि। *

चेट। [गृहीत्वा] पेक्खध पेक्खध भट्टालका। हद्धी। (थ) शुवण्णेण म पलोभेदि। †

शकार। [कटकमाच्छिद्य (द)] एशे शे शुवण्णके, जश्श कालणादो मए बद्धे। [सक्रोधम्] हद्धो चाण्डाला। मए क्खु एशे शुवण्ण भण्डाले णिउत्ते, शुवण्ण चोलअन्ते मालिदे, पिट्टिदे, ता जदि ण पत्तिआअध, ता पिट्ठि दाव पेक्खध। ‡ (ध)

---

* चेटिकया मया गृहीतस्ताडितो मारितो बद्धश्च, तत् कृतवैर एष यत् भणति, किं सर्वं सत्यम्? पुत्रक स्थावरक चेट। एतद्गृहीत्वा अन्यथा भण।

† पश्यत पश्यत भट्टारकाः। धिक्। सुवर्णेन मां प्रलोभयति।

‡ एतत् तत् सुवर्णकं, यस्य कारणात् मया बद्ध। हन्त चाण्डालाः। मया खलु एष सुवर्णभाण्डारे नियुक्तः, सुवर्णं चोरयन् मारितस्ताडितः, तत् यदि न प्रत्ययध्व, तदा पृष्ठं तावत् पश्यत।

(ण) अपवारितकेन—अपवारित—"—तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशते" इति दर्पणोक्तलक्षणक गोपनीयविषयज्ञापक नाटकीयवक्तृचेष्टा विशेष, तदेव इति स्वार्थे कनि अपवारितकं, तेन, अन्येभ्य परावृत्य केवल बोद्धव्य स्थानिक स्वीयरहस्यप्रकाशनार्थं चेष्टाविशेषाश्रयणेनेत्यर्थ। कटक—सुवर्णवलय मित्यर्थ। स्वैरक—स्वैरमेवेति। स्वैरकं, [स्वार्थे कन्] मन्द मन्दमित्यर्थ, मृदुस्वरेणेति यावत्।

(त) अन्यथा—अन्यप्रकार, मया पूर्वं यदुक्तं तन्न सत्य, न शकारेण वसन्तसेना मारिता, परन्तु चारुदत्तेनैव इत्येव रूपमित्यर्थं।

(थ) हद्धी इति धिगर्थकं विस्मयाद्यर्थक वाऽव्ययम्, ("हद्धी धिगर्थे शोके च विस्मये पादपूरणे" इति मेदिनी)।

(द) आच्छिद्य—बलादाकृष्येत्यर्थं।

(ध) प्रत्ययध्व—विश्वसित। पृष्ठ—पृष्ठदेश, पश्चाद्भागमित्यर्थ, चेटस्येति शेष, प्राक् वसन्तसेना हन्तु शकारेणादिष्टोऽपि चेट परलोकभयात तदादेश कथमपि नाङ्गीकरोत, तदैव तेन दुष्ट शकार पृष्ठदेशे त बहुधा निर्दयन् प्रताडयत, तेनैव हि अस्य पृष्ठदेशे प्रहारचिह्नानि जातानि, सम्प्रति तु तान्येव प्रदर्श्य, "सुवर्णहरणादेव

चाण्डालौ । [दृष्ट्वा (न)] शोहणं भणादि । वितत्ते चेडे कि ण पलवदि ? * (प)

चेट । हीमादिके ! ईदिशे दाशभावे, ज शच्चं कंपि ण पत्तिआअदि ॥ (फ) [सकरुणम्] अज्ज चालुदत्त ! एत्तिके मे विहवे । † (ब) [इति पादयोः पतति]।

* शोभनं भणति । वितप्तश्चेटः किं न प्रलपति ?

† हन्त ! ईदृशो दासभावः, यत् सत्यं कमपि न प्रत्याययति ॥ आर्य्यचारुदत्त ! एतावान् मे विभवः ।

मयाऽद्य प्रहृत, तस्यैव एतानि चिह्नानि" इत्यादि स्वोक्त वच दृढ कर्तुं चेटस्य पृष्ठदेश प्रदर्शयितुमस्यायमुद्योग इति बोध्यम् ।

(न) दृष्ट्वा, पृष्ठदेशमिति शेष ।

(प) शोभन—सुष्ठु, युक्तियुक्तमित्यर्थ । वितप्त,—विशेषेण तप्त, प्रहारजनितवेदनासमुद्भूतशोकसम्भिन्नेर्ष्याक्रोधसन्तप्त इत्यर्थ । किं न प्रलपति ?—किं विरुद्धं न भाषते ? सर्व्वमेव विरुद्ध भाषितुमीष्टे इत्यर्थ, स्वामिनि विरक्ता दासा त निग्राहयितुम् अलीकानपि दोषान् आरोप्य तमभियुञ्जते इत्यपि सम्भावयितु शक्यते इति भाव । ["प्रलपति" इत्यत्र "प्रतपति" इति पाठे—किं न प्रतपति ?—शोकसन्तप्त किं न सन्तिष्ठति इत्यर्थ, नास्ति हि अकार्यं किमपि क्रोधान्धानामिति भाव ।]

(फ) हन्त इति खेदसूचकमव्ययम् । ईदृश,—एवंविध, भृत्याना यथाविध्यनुष्ठीयमानेष्वपि कर्म्मसु, यथायथमभिधीयमानेष्वपि वचःसु च सततमेव प्रभूणां भयाच्च्या अविश्वसनीय इति यावत् । दासभाव,—दासत्व, परकीयभार्य्योपजीवित्वमिति यावत् । यत—यत, दासत्वादेव हेतोरित्यर्थ । सत्य—तथ्य, प्रकृत वस्तु इत्यर्थ, यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिस्तादृशमपि पदार्थमिति यावत् । कमपि—प्रभुं, तदितर वा कञ्चिदित्यर्थ । प्रत्याययति—विश्वासयति, दासजनस्य सत्यमपि वाक्य न कोऽपि तत्त्वेन विश्वसितीत्यर्थ । अहं हि दास, शकारस्तु मम प्रभु, अत खलु चाण्डालौ मम सत्यमपि वचनमुपेक्ष्य मिथ्याभूत तद्वचनमेव श्रद्धया परिगृहीतमिव [illegible] ["कं पि" इत्यत्र "किं पि" इति पाठे—"किमपि" इति छाया । कमपि—किञ्चिदपि, वाक्य व्यवहारादिकमिति यावत् । हन्त—[illegible] इत्यर्थ, [illegible] प्रत्याययति, जनानिति शेष ।]

(ब) एतावान्—एतत्परिमित, [illegible] पृष्ठक्षतादि घातक [illegible]

चारु। [सकरुणम्]—

उत्तिष्ठ भोः। पतित-साधुजनानुकम्पिन्!
निष्कारणोपगतबान्धव। धर्मशील।।
यत्नः कृतोऽपि सुमहान् मम मोक्षणाय
दैवं न संवदति, किं न कृतं त्वयाऽद्य? ॥ ३१ ॥

समस्त प्रकृतार्थप्रकाशनरूप इति यावत्। मम विभव,—सामर्थ्य, भवतो रक्षणे प्रकृतमभिदधता मया सामर्थ्यानुरूप प्रयत्न कृत, न हि मे अत पर किमपि सामर्थ्य मस्तीति भाव।

परोपचिकीर्षया स्वजीवन तृणाय मन्यमान प्रासादाग्रप्रतोलिकात ग्रहलसत्र मितमेवात्मान पातयन्तमसु स्थावरकम् अकृतकार्यतया पादपातेन विलपन्तमालोक्य त सान्त्वयन्नाह, उत्तिष्ठेति।—भो। पतितान्—विपन्नान, साधुजनान्—सत्पुरुषान्, निरपराधानित्यर्थ, अनुकम्पते—दयते य तत्सम्बोधने, विपन्नसज्जनोपकारिन। इत्यर्थ., निष्कारणोपगतबान्धव।—नि,—नास्ति, कारणम्—उपकारकरणादिरूपो हेतु यस्मिन् तद्यथा स्यात्तथा, उपगत,—प्राप्त, अयाचितत‍देवोपस्थित इत्यर्थ, यो बान्धव,—सुहृत्, तत्सम्बोधने, अकृत्रिमप्रणयिन्। इत्यर्थ, कृत्रिममित्रत्वादिकन्तु उपकारादिकारणजन्य, तादृशकारणाभावात त्वयि तु तत् सहजमिति वक्तुराशय, तथा धर्मशील।—धर्माचरणपरायण। ["—बान्धवधर्मशील।" इति समस्त-पाठे तु—निष्कारण—निर्निमित्तम्, उपकारादिहेतु विनाऽपि इत्यर्थ, उपगत—प्राप्त, सञ्जाताकाङ्क्षमित्यर्थ, बान्धवधर्मे—बन्धुकृत्ये, बन्धुभिरनुष्ठेयोपकाराद्याचरणे इति यावत्, शील—स्वभाव यस्य तत्सम्बुद्धौ, नियताहेतुकपरोपकाराचरणपरायण। इत्यर्थ] उत्तिष्ठ—उत्थितो भव, प्राणपातिचेष्टयाऽपि प्रतिकूलदैववशेन अकृतकार्यस्य विषण्णस्य ते पादपतन न युज्यते इति भाव। कथ न युज्यत इत्याशङ्क्याह, यत्न इति।—त्वया—भवता, अद्य—इदानीम्, पूर्वक्षण एव इत्यर्थ, मम—मे, मोक्षणाय—प्राणदण्डाद्विमुक्तये, किं न कृतम्?—अनुष्ठितम्? अपि तु सर्वमेव सुहृत्कार्यं कृतमित्यर्थ, (किन्तु) सुमहान्—सातिशय, सुमहत्तम इति यावत, यत्न,—आयास, शरीरसन्तोषमुपेक्ष्यापि सत्यमभिधाय मम रक्षणार्थं निर्बन्धातिशयरूप इति यावत, कृत,—आचरितोऽपि, (केवल) दैव—दुर्भाग्य, दृष्टादृष्टमित्यर्थ, पूर्वजन्मकृतमशुभसाधन कर्मेति यावत्, ("पूर्वजन्मकृत कर्म तद्दैवमिति कथ्यते" "स्वमेव कर्म दैवाख्य विद्धि देहान्तरार्जितम्" 'प्राग्जन्मनि कृत

चाण्डालौ। भट्टके! पिट्टिअ एदं चेड़ं णिक्खालेहि। * (भ)

शकार। णिक्कम ले! [इति निष्कामयति (म)]। अले चाण्डाला! किं विलम्बेध? मालेध एदं। † (य)

चाण्डालौ। यदि तुवलसि, ता शअं ज्जेव मालेहि। ‡ (र)

रोह। अले चाण्डाला! म मालेध, मुञ्चध आवुकं। §

---

* भट्टक! ताडयित्वा एतं चेटं निष्कासय।

† निष्काम रे! अरे चाण्डाला! किं विलम्बध्वम्? मारयतैनम्।

‡ यदि त्वरसे, तदा स्वयमेव मारय।

§ अरे चाण्डाला! मा मारयत, मुञ्चत पितरम्।

कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम्। दैवशब्देन निर्दिष्टमिह जन्मनि तद्बुधैः॥" इति च स्मरणात्), न संवदति—नानुकूलयति, नानुकूलं भवतीत्यर्थः, भवान् यथा मयि स्वत एव अनुकूलः, तथा चेत् दैवमप्यभविष्यत, तदा अनायासेनैवाहमस्मात् अलीकाभियोगकृतप्राणदण्डात् विमुक्तिमलप्स्ये, मयि तु साम्प्रतं तस्यैव सम्पूर्णप्रतिकूलतया त्वया कृतोऽयं सुमहानपि पुरुषकारः ऊषरभूमावुप्तं बीजमिव विफलो जात इति भावः, यद्वा—न संवदति—न प्रमाणयति, सत्यमपि त्वद्वाक्यं प्रमाणत्वेन न स्वीकरोतीत्यर्थः, "संवादः प्रामाण्यम्" इति तान्त्रिकाः, अथवा दैवं—नियतिः, जन्मान्तरीणकर्मपरिपाक इत्यर्थः, न संवदति—न वशीकरोति, विपक्षभूतान् जनानिति शेषः, [सम्पूर्वकात वदते वशक्रियार्थकत्वं कोषप्रसिद्धम्। "वशक्रिया संवदनम्" इत्यमरः]। अत्र पतितसाधुजनानुकम्पित्वादिविशेषणानां साभिप्रायकतया परिकरालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २१॥

शकार। अपुत्तं ज्जेव एदं मालेध। *

चारु। सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते; तद्गच्छ पुत्र। (ल) मातुः समीपम्।

रोह। किं मए गदेण कादव्वम्? † (व)

चारु।—

आश्रमो वत्स! गन्तव्यो गृहीत्वाऽद्यैव मातरम्।
मा पुत्र! पितृदोषेण त्वमप्येवं गमिष्यसि॥ ३२॥

* सपुत्रमेव एतं मारयत। † किं मया गतेन कर्त्तव्यम्?

(ल) सर्व्वं—सकलमेवेत्यर्थः, सपुत्रस्यैव मम निधनादिरूपं सर्व्वविधमेव दुष्कर्म्म इति यावत्। मूर्खस्य—मूढस्य, हिताहितज्ञानवर्ज्जितस्येत्यर्थः। अस्य—एतस्य, शकारस्येत्यर्थः। सम्भाव्यते—तर्क्यते, अनेन मूर्खेण सर्व्वमप्यकार्य्यं कर्त्तुं शक्यमित्यनुमीयत इत्याशयः। तत्—तस्मात्, मया सह तवापि विनाशस्य सम्भाव्यमानत्वादित्यर्थः। पुत्र!—वत्स रोहसेन! इत्यन्वयः।

(व) गतेन—यातेन, मातृसमीपमिति शेषः, इह त्वामेव विपन्नमशरणं विहाय मातृसमीपं गत्वा अहं किं करिष्यामि? इति समुदितार्थः।

पुत्रकृतप्रश्नस्य प्रतिवचनं दातुं मातृसमीपं गत्वा कर्त्तव्यमुपदिशन्नाह, आश्रम इति।—हे वत्स!—तात! मातरं—जननीं, धूतामिति यावत्, गृहीत्वा—अवलम्ब्य, मात्रा सार्द्धमित्यर्थः, मातरं सहकृत्येति यावत्, अद्यैव—एतस्मिन्नहन्येव, [अद्यैवेत्यनेन अवधारणात् क्षणकालमपि नगरेऽस्मिन् अवस्थानकृतं विलम्बो न कार्य्य इति आशयः सूचितः। एवशब्दस्यात्र नियोगार्थकत्वं, नियोगश्चावधारणम्, अत एव सन्धौ एकारस्य वृद्धिः, अनियोगार्थकत्वे तु एवकारस्य सन्धौ पररूपमेकादेशः, तेन च अद्येवेति पदं भवति, तथा च वार्त्तिकम् "एवे चानियोगे" इति] आश्रमः—मुनिजनतपोवनं, नित्यशान्तिनिकेतनतया निरापद इति भावः, गन्तव्यः,—यातव्यः, त्वयेति शेषः। आश्रममनाश्रित्य यथापूर्व्वं गृहावस्थाने, मद्वधेनाप्यपरितुष्टेन मूर्खेण शकारेण पुत्रस्यापि विनाशो मा भूदित्याह, मेति।—हे पुत्र!—तनय! त्वमपि पितृदोषेण—पितृकृतवसन्तसेनावधमूलकेनारोपितापराधेन, एवम्—इदृशम्, अकारणप्राणदण्डमित्यर्थः, मा गमिष्यसि—न प्राप्नुहि इत्यर्थः। अत्रावस्थितस्य ते विपत्तिर्न असम्भाविता, यतः, यदि कदाचिदयं प्राणिहिंसाप्रवृत्तिपरवशः शकारः मद्वधेनापि परितुष्यन् वसन्तसेनाघातकस्य पुत्रोऽयमस्मदधिकारे जीवतीति राज्ञे निवेदयत्,

तद्वयस्य। गृहीत्वैनं व्रज। (श)

विदू। भो वअस्स। एव्वं तुए जाणिदं, तुए विणा अहं पाणाइं धारेमि त्ति ? * (ष)

चारु। वयस्य। स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राणपरित्यागः। (स)

विदू। [स्वगतम्] जुत्तं णेदं, तधा वि ण सक्कुणोमि पिअवअस्स-विरहिदो पाणाइं धारेदुं त्ति, ता ब्राम्हणीए दारअं सम-

---

* भो वयस्य। एवं त्वया ज्ञातं, त्वया विनाऽहं प्राणान् धारयामि इति ?

† युक्तं नेदम्, तथापि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितः प्राणान् धर्त्तुमिति,

---

तदा अविचारकः पालकोऽपि, अयमपि जीवन् पितृवत् स्त्रीवधादिकमकार्य्यशतं करिष्यतीति विविच्य त्वां घातयेत्, अतस्त्वया तावां सह अविलम्बमेव कुराजशासितादस्मात् नगरात् पलायितव्यमिति भावः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(श) तत—तस्मात्, ममापराधेन अस्यापि प्राणविनाशसम्भवात् इत्यर्थः। वयस्य।—सखे। विदूषकस्यामन्त्रणमेतत्। एनं—एव रोहसेनमित्यर्थः। व्रज—गच्छ, आत्मनः गृहं वेति शेषः।

(ष) ज्ञातं—विदितं किम् ? मनसि चिन्तितं किमित्यर्थः, त्वयि उपरतेऽपि अहं जीवामि इति त्वया स्थिरीकृतं किम् ? येनेदानीं रोहसेनं गृहीत्वा मामपि आत्मनः सन्निधानादपसारयसि ? इति समुदितार्थः, ["ज्ञातम्" इति ज्ञाधातोः अतीते निष्ठा, न तु वर्त्तमाने, तथा सति ज्ञानार्थकानां वर्त्तमाने निष्ठायां तत्कर्त्तरि "क्तस्य च—" (२।३।६७ पा०) इति षष्ठीनियमात्, "त्वया" इत्यत्र षष्ठ्यापत्तिः। न च भाषणकाले ज्ञानमतीते निष्ठायां सम्भव इति वाच्यम्, अतीतत्वेऽपि कल्पनादिना व्यापारस्य सत्त्वात्, "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" इति भवता एतदेव विज्ञातमासीत्।" इत्येवम् अतीतकालनिष्ठायाः वर्त्तमानस्य सम्भवादित्यनवद्यम्]।

पिअ पाणपलिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्सं अणुगमिस्सं। (ह) [प्रकाशम्] भो वअस्स। पराणेमि एदं लहुं। † (क) [इति सकण्ठग्रहं पादयोः पतति (ख)। दारकोऽपि रुदन् पतति]।

शकारः। अले। णं भणामि, शपुत्ताकं चालुदत्ताकं वावादेध त्ति। ‡

चारु। [भयं नाटयति]।

चाण्डालौ। णहि अम्हाण ईदिशी लाआसत्ती, जधा शपुत्त चालुदत्त वावादेध त्ति, (ग) ता णिक्कम ले दालआ। §

तत् ब्राह्मण्यै दारकं समर्प्य प्राणपरित्यागेन आत्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि। † भो वयस्य। पराणयामि एतं लघु।

‡ अरे। ननु भणामि, सपुत्रकं चारुदत्तं व्यापादयतेति।

§ न हि अस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिः, यथा सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयत

(ह) इदं—स्वेच्छया प्राणविसर्ज्जनरूपं कर्म्म, आत्महननम् इत्यर्थः। न युक्तं—नोचितं, यतः अन्धतामिस्रा असूर्य्या नाम लोका आत्मघातिनः प्रपद्यन्ते इति श्रुतयः अनुब्रुवन्ति, अतः स्वेच्छया जीवनविसर्ज्जनं नैव कर्त्तव्यमिति भावः, आत्मघातिनः तादृशलोकप्राप्तिरुक्ता वाजसनेयसंहितोपनिषदि यथा,— "असुर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥" इति। तथाऽपि—आत्महननस्य तादृशभीषणनरकसाधनत्वेन सर्व्वथाऽयुक्तत्वे सत्यपीत्यर्थः। प्रियवयस्यविरहितः,—प्रियवयस्येन—प्राणाधिकसुहृदा, चारुदत्तेनेत्यर्थः, विरहितः,—विच्छिन्नः, आजीवनं सङ्गसुखवञ्चित इति यावत्। ब्राह्मण्यै—चारुदत्तपत्न्यै, धूतायै इति यावत्। दारकं—बालकं, रोहसेनमित्यर्थः। अनुगमिष्यामि—अनुसारिष्यामि, मरिष्यामीति भावः।

(क) पराणयामि—व्यावर्त्तयामि, स्थानादस्मात् मातृसमीपं प्रापयामीत्यर्थः। एतम्—इमं, बालकमित्यर्थः। लघु—शीघ्रम्, भवदादेशादचिरादेव बालमिमं स्थानान्तरमपसारयामीति समुदितार्थः।

(ख) सकण्ठग्रहं—कण्ठस्य—गलदेशस्य, ग्रहः,—बाहुयुगलेन ग्रहणमित्यर्थः, तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा, आदौ कण्ठे गृहीत्वा आलिङ्ग्य पश्चात् पादयोः पतनमित्यवगन्तव्यम्।

(ग) अस्माकं—घातकानाम्, आवयोरित्यर्थः। ईदृशी—वक्ष्यमाणरूपा,

णिक्कम । [इति निष्क्रामयत]। इम तइअ घोशणट्ठाणं, ताडेध डिण्डिम । §

[पुनर्घोषयत] ।

शकार । [स्वगतम्] कधं एशे ण पत्तिआअन्ति पौला ? [प्रकाशम्] हद्दो चालुदत्ता । बडुका । ण पत्तिआअदि एशे पौलजणे, ता अत्तण केल्निकाए जीहाए (घ) भणाहि, मए वशन्तशेणा मालिदे त्ति । ¶

इति, तन्निष्क्रान रे दारक । निष्क्रान । इद तृतीय घोषणास्थान, त.डयत डिण्डिमम् ।

¶ कथमस्य न प्रत्याययन्ति पौरा ? अरे चारुदत्त । वटुक । न प्रत्याययति एष पौरजन , तदात्मीयया जिह्वया भण, मया वसन्तसेना मारितेति ।

सपुत्रचारुदत्तहननरूपेत्यर्थ । राजाश्रिय ,—राज्ञ ,—नृपते , पालकस्येत्यर्थ , आज्ञप्ति ,—आदेश , वय हि राजादेशानुवर्त्तिन , राजादेशश्च एकाकिन एव चारुदत्तस्य हननविषयकरूप , अतो न राजादेशवहिर्भूत पुत्रस्यापि हननमनुतिष्ठाम इति चाण्डालाशय ।

पिअ प्पाणपलिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्स अणुगमिस्सं। (ह) [प्रकाशम्] भो वअस्स। पराणेमि एदं लहु। † (क) [इति सकण्ठग्रहं पादयोः पतति (ख)। दारकोऽपि रुदन् पतति]।

शकार। अले! णं भणामि, शपुत्तकं चालुदत्तकं वावादेध त्ति। ‡

चारु। [भयं नाटयति]।

चाण्डालौ। णहि अम्हाणं ईदिशी लाआणत्ती, जधा शपुत्त चालुदत्त वावादेध त्ति; (ग) ता णिक्कम ले दालआ। §

तत् ब्राह्मणीं दारकं समर्प्य प्राणपरित्यागेन आत्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि। भो वयस्य! परानयामि एतं लघु।

‡ अरे! ननु भणामि, सपुत्रकं चारुदत्तं व्यापादयतेति।

§ न हि अस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिः, यथा सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयत

(ह) इदं—स्वेच्छया प्राणविसर्जनरूपं कर्म, आत्महननम् इत्यर्थः। न युक्तं—नोचितं, यतः अन्धतामिस्रा असूर्या नाम लोका आत्मघातिनः प्रपद्यन्ते इति श्रुतयः अनुवदन्ति, अतः स्वेच्छया जीवनविसर्जनं नैव कर्त्तव्यमिति भावः, आत्मघातिनः तादृशलोकप्राप्तिरुक्ता वाजसनेयसंहितोपनिषदि यथा,—'असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥" इति। तथाऽपि—आत्महननस्य तादृशभीषणनरकसाधनत्वेन सर्वथाऽयुक्तत्वे सत्यपीत्यर्थः। प्रियवयस्यविरहितः,—प्रियवयस्येन—प्राणाधिकसुहृदा, चारुदत्तेनेत्यर्थः, विरहितः,—विच्छिन्नः, आजीवनं सङ्गसुखवञ्चित इति यावत्। ब्राह्मण्यै—चारुदत्तपत्न्यै, धूतायै इति यावत्। दारकं—बालकं, रोहसेनमित्यर्थः। अनुगमिष्यामि—अनुसरिष्यामि, मरिष्यामीति भावः।

(क) परानयामि—व्यावर्त्तयामि, स्थानादस्मात् मातृसमीपं प्रापयामीत्यर्थः। एतम्—इमं, बालकमित्यर्थः। लघु—शीघ्रम्, भवदादेशादचिरादेव बालमिमं स्थानान्तरमपसारयामीति समुदितार्थः।

(ख) सकण्ठग्रहं—कण्ठस्य—गलदेशस्य, ग्रहः,—बाहुयुगलेन ग्रहणमित्यर्थः, तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा, आदौ कण्ठे गृहीत्वा आलिङ्ग्य पश्चात् पादयोः पतनमिहावगन्तव्यम्।

(ग) अस्माकं—घातकानाम्, आवयोरित्यर्थः। ईदृशी—वक्ष्यमाणरूपा,

णिक्कम। [इति निष्क्रामयत]। इमं तदिअं घोशणट्ठाणं, ताडेध डिण्डिमं। §

[पुनर्घोषयत]।

शकार। [स्वगतम्] कधं एशे ण पत्तिआअन्ति पौला ? [प्रकाशम्] हहो चालुदत्ता! वडुका! ण पत्तिआअदि एशे पौलजणे, ता अत्तणकेलिकाए जीहाए (घ) भणाहि, मए वशन्तशेणा मालिदे त्ति। ¶

इति, तन्निष्क्रान्तौ द्वौ दारकौ। निष्क्रान्तौ। इदं तृतीयं घोषणास्थानं, ताडयत डिण्डिमम्।

¶ कथमस्य न प्रत्याययन्ति पौराः ? अरे चारुदत्त! वटुक! न प्रत्याययति एष पौरजनः, तदात्मीयया जिह्वया भण, मया वसन्तसेना मारितेति।

मनुष्यचारुदत्तहननरूपेण। राजाज्ञप्ति,—राज्ञः—नृपतेः, पालकस्येत्यर्थः. आज्ञप्ति,—आदेशः, वयं हि राजादेशानुवर्त्तिनः, राजादेशश्च एकाकिन एव चारुदत्तस्य हननविषयकः, अतो न राजादेशवहिर्भूत पुत्रस्यापि हननमनुतिष्ठाम इति चाण्डालाशयः।

चारु। [तूष्णीमास्ते]। (छ)

शकार। अले चण्डालगोह्ने! ण भणादि चालुदत्त-बडुके, ता भणाविध इमिणा जज्जल वंशखण्डेण शङ्कलेण (च) तालिअ तालिअ। *

* अरे चाण्डालगोष्ठ! न भणति चारुदत्त बटुक, तद्भाणयत अनेन जर्जरवंशखण्डेन शङ्कलेन ताडयित्वा ताडयित्वा।

इत किञ्चित् पूर्व्वं ५१३ पृष्ठे "ईमादिके" इत्यादिचूर्णके "पत्तिआअदि" इति प्राकृतस्य "प्रत्याययति" इति संस्कृतमस्ति, अत पूर्व्वापरसङ्गत्यनुरोधेन "कध एशे ण पत्तिआअन्ति पौला" इत्यादि शकारोक्तौ "पत्तिआअन्ति" "पत्तिआअदि" इति प्राकृतद्वयस्य "प्रत्याययन्ति" "प्रत्याययति" इति संस्कृतेनानुवाद एव न्याय्य। केचित्तु उक्त प्राकृतद्वयं "प्रत्ययन्ते" "प्रत्ययते" इत्येव संस्कृतेनानुवदन्ति, तथा चात्र भौवादिकस्य अयधातो प्रयोग इति सौक्तिविरोध प्रतीयते, यत प्राक् प्रत्याययति इत्यत्र इणधातो णिचि रूपमेवाकलितम्, अत्र तु अयधातो, एतद्धि उक्तिवैषम्य दृष्ट्वा अस्माभि यथामति सामञ्जस्य पूर्व्वापरविरोधिनैव सुसंरचितमिति ध्येयम्, "एशे" इत्यस्य "एते" इत्यनुवादस्तु विवक्षया पक्षौ विनेव स्वाभीप्सितार्थसाधकतया साधीयानिति मन्यामहे। आत्मीयया—स्वीयया। जिह्वया—रसनया, स्वमुखेनेति यावत्।

(छ) तूष्णीं—मौनी, किमपि प्रत्युत्तरमव्याहरन्नित्यर्थ।

(च) भाणयत—वाचयत। जर्जरवंशखण्डेन—जीर्णवेणुशकलेन, भग्नप्रायवंशखण्डरूपेणेति यावत्। शङ्कलेन—डिण्डिमताडनदण्डेन, यावदय स्वमुखेन वसन्तसेनाया हत्या मयैव कृतेति न स्वीकरोति, तावत शङ्कलेन प्रहार प्रहारम अपराध स्वीकारयेत्यर्थ। [कस्मिंश्चिदप्यभिधाने शङ्कलशब्दस्य प्रयोग यद्यपि न दृश्यते, तथाऽपि प्राकृतोऽय शब्द इति मन्यमाने प्रचीने प्रकृतार्थमदसत्यैव व्याख्यातमित्यनुमीयते, वयन्तु—लिपिकरप्रमादवशात स्वकारलोपेण "शङ्कलेन" इत्यत्र "शङ्कलेन" इति आयातमिति, अत बहुषु पुस्तकेषु तथैव पाठो दृश्यते इति अनुमिनुम। "इमिणा" इत्यत्र "खड्डमिणा" तथा "शङ्कलेण" इत्यत्र "शिङ्कलेण" इति पाठान्तरद्वये—खड्डायमानेनेति आद्यस्य संस्कृतानुवादे, मारणसमकालमेव "खड्ड खम्" इति शब्दं कुर्व्वता" इत्यर्थ, तथा "शङ्कलेन" इति द्वितीयस्य संस्कृतानुवादे, शङ्कलेन—अपराधिन बन्धनार्थं नीयमानेन निगडेनेत्यर्थ]।

चाण्डाल । [प्रहारमुद्यम्य (क)] भो चालुदत्त ! भणाहि । ७

चारु । [सकरुणम्]—

प्राप्यैतद्व्यसनमहार्णवप्रपात
न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः ।
एको मां दहति जनापवादवह्नि-
र्वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति ॥ ३३ ॥

---

७ भो चारुदत्त ! भण ।

(क) प्रहार—प्रह्रियते—ताड्यते अनेन इति प्रहारः [प्रपूर्व्वकात् हरतेः करणे घञ्] तं प्रहारसाधनमित्यर्थः, वध्यखड्गमिति यावत् । उद्यम्य—उत्तोल्य इत्यर्थः, शकारेण प्रतिहिंसापरवशेन प्रकारेण निर्द्दयं प्रहृत्य मारयितुमादिष्टोऽपि, तदादेशलङ्घने राजकोपमाशङ्कमानः, तथा अन्यतः तत्त्वतो निरपराधस्य तस्य ब्राह्मणस्य गात्रे दण्डं पातयितुमनिच्छया चाण्डालः केवलं दण्डमुद्यम्य तं भीषितवान्, न तु वधरूपं नार्हकर्म्मापि प्रहृतवानिति शकारापेक्षया अतिनीचस्य चाण्डालस्यापि चित्तस्य महत्त्वं दर्शितम् इति बोध्यम् ।

शकार । [पुनस्तथैव] (ञ) ।

चारु । भो भोः पौराः । ["मया खलु नृशंसेन—" इत्यादि पुनः पठति] ।

शकार । वावादिदा । *

चारु । एवमस्तु । (झ)

प्रथमचाण्डाल । अले । तव अत्त वज्झवालिआ (ञ) । †

द्वितीयचाण्डाल । अले । तव । ‡

* व्यापादिता । † अरे । तव अत वध्यपालिका । ‡ अरे । तव ।

करोतीत्यर्थ , यत—यस्मात्तौ , मया—चारुदत्तेनेत्यर्थ प्रिया—प्रीतिप्रदा वसन्तसेनेत्यर्थ , हता—मारिता, इति—इत्थम्, इह—वध्यस्थाने, वक्तव्य—कथनीयम्, अन्यथा प्राणदण्डादेशात् नाहं किञ्चिदपि बिभेमि, न वा तत्सुखमनुभवितुमिच्छामीत्यर्थ , "अहमेव वसन्तसेनां हत्वा" इति स्वमुखोच्चारणात् इतो किञ्चिद् विषादामि, केवलम् "अहमेव वसन्तसेनाहन्ता" इति स्वमुखोच्चारणात् दुःखयतीति कृत दुरपनेयश्च सर्वजनप्रत्ययकरं मिथ्याकृतं जनापवादं मामतीव दुःखयतीति, समुदितार्थ । अत्र निरपङ्कवाविषये उपकर्ये व्यसने महाविपतादादिसाध्यामिति, अत्र रूपकद्वयमलङ्कार । प्रहर्षिणी तथा प्रकृत तादृश जनापवादं वाङ्क्तादात्म्याध्यासात् रूपकद्वयमलङ्कार । तदेव—वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ञ) "पुनस्तथैव" इत्यस्य कविवाक्यपरत्वे—पुन ,—भूयोऽपि । तथैव—तद्रूपमेव, पूर्ववत् पुनरपि शकार "ह हो चालुदत्ता वडका ।" इत्यादिक, "अल चण्डालगोष्ठ" इत्यादिक वा कथयतीत्यर्थ । शकारोक्तिपरत्वे तु—पुनस्तथैव इति चारुदत्त प्रति शकारस्य आधिक्षेपवचनं बोध्यम् , एतदर्थस्तु—पुन ,—भूयोऽपि, तथैव—पूर्ववदेव, कलवचनमित्याशय, वदसि ? इति शेष , नाद्यापि हत्यापराध स्वीकरोषि, केवलम् अयथावादिना पौरानेव प्रतारयसि ? इति भाव ।

(झ) एवम् —इत्थ, त्वदुक्तमेवेत्यर्थ , मयैव व्यापादिता इत्येवरूपमिति यावत् , तथा च, भवता 'मया व्यापादिता" इति यदुक्त, तदेव सत्यमस्तु इति उत्तरयितुमाशय , शकारवर्णित नर्तत्यगाढ्ढेन शकारस्यैव बोधनात्, वसन्तसेनाया हननकर्तृत्व शकार एव बोध्यते इति शकारवाक्ये चारुदत्तस्य अनुमोदनं युज्यते एवेति बोध्यम् । अहन्तु इत पुरस्तात्

(ञ) वध्यपालिका—वध्यस्य पालिका—घातनपद्धति । अहन्तु इत पुरा मया हतवान्, इदानीन्तु तव पश्चात आपतित इति भाव ।

प्रथम। अले! लेक्खअं (ट) कलेम्ह। [इति बहुविध लेखन (ठ) कृत्वा] अले! जदि मम केलिका वज्झवालिआ, ता चिट्ठदु दाव मुहुत्तअं (ड)। *

द्वितीय। किं णिमित्तं? †

प्रथम। अले! भणिदो म्हि पिदुणा सग्गं गच्छन्तेण, जधा,—"पुत्त वीरअ! जइ तुह वज्झवालो होदि, मा सहसा वावादइसि वज्झं"। ‡ (ढ)

द्वितीय। अले! किं णिमित्तं? §

---

* अरे लेखं कुर्म्मः। अरे! यदि मदीया वध्यपालिका, तदा तिष्ठतु तावत् मुहूर्त्तकम्।

† किं निमित्तम्?

‡ अरे! भणितोऽस्मि पित्रा स्वर्गं गच्छता यथा—"पुत्र वीरक! यदि तव वध्यपालिका भवति मा सहसा व्यापादयसि वध्यम्"।

§ अरे! किं निमित्तम्?

[पुनस्तथैव] (ञ)।

शकारः। भो भोः पौराः। ["मया खलु नृशंसेन—" इत्यादि

चारु।

पुनः पठति]।

शकारः। आवादिदा। *

चारु। एवमस्तु। (झ)

प्रथमचाण्डालः। अले। तव अत्त वज्झवालिआ (ञ)। †

द्वितीयचाण्डालः। अले। तव। ‡

* व्यापादिता। † अरे। तव अत्र वध्यपालिका। ‡ अरे। तव।

कीर्तीत्यर्थः, गत—प्रम्राह्निता, मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः प्रिया—प्रीतिप्रदा वसन्तसेनेत्यर्थः, हता—मारिता, इति—इत्थम्, इह—वध्यस्थाने, वक्तव्य—कुत्समनर्थ सनर्थम्, प्राणान्मरणादपि नाहं किञ्चिदपि बिभेमि, न वा नसुखमेवाचारितव्यमित्यर्थः, किन्तु "अहमेव वसन्तसेनाहन्ता" इति स्वमुखोच्चारणात् द्रोहं किञ्चिद् विपादामि, केवलम् "अहमेव वसन्तसेनाहन्ता" इति जनापवादं मामतीव दुःखयतीति भूत दुरपनेयमर्थ सर्वजनप्रत्ययकरं मिथ्याकृतं जनापवादं महाविषतादात्म्याध्यासात्, समुदितार्थः। अत्र निरपङ्कवावपवे उपरूपे व्यक्ते महाविषतादात्म्याध्यासात् रूपकद्वयमलङ्कारः। महाविषो तथा प्रकृत तादृश जनापवाद वाङ्कतादात्म्याध्यासात् रूपकद्वयमलङ्कारः। तदेव—वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ञ) "पुनस्तथैव" इत्यस्य, कविवाक्यपरत्वे—पुनः,—भूयोऽपि। तदेव—तद्रूपमेव, पूर्ववत् पुनरपि शकारः 'हं हो चालुदत्ता बडुका।' इत्यादिकं, "अल चण्डालमोहं" इत्यादिकं वा कथयतीत्यर्थः। शकारोक्तिपरत्वे तु—पुनस्तथैव इति चारुदत्त प्रति शकारस्य आधिक्षेपवचनं बोध्यम्, एतदर्थस्तु—पुनः,—भूयोऽपि, तदेव—पूर्ववदेव, छलवचनमित्याशयः, वदसि? इति शेषः, नाद्यापि हत्यापराधं स्वीकरोषि, केवलम् अयथावाग्जालेन पौरानेव प्रतारयसि? इति भावः।

(झ) एवम्—इत्थं, त्वदुक्तमेवेत्यर्थः, मयैव व्यापादिता इत्येवरूपमिति यावत्, तथा च, भवता "मया व्यापादिता" इति यदुक्तं, तदेव सत्यमस्तु इति उत्तरयितुम् आशयः, शकारवर्त्मन्यैवेत्यस्माच्छब्देन शकारस्यैव बोधनात्, वसन्तसेनाया हननकर्तृत्वं शकार एव बोध्यते इति शकारवाक्ये चारुदत्तस्य अनुमोदनं युज्यते एवेति बोध्यम्।

(ञ) वध्यपालिका—वध्यस्य पालिका—घातनपद्धतिः। अहन्तु इति पुन्नमपरं हतवान्, इदानीन्तु तव पश्चात् आपतितं इति भावः।

प्रथमः। अले! लिक्खअं (ट) कलेम्ह। [इति तद्वदेव

लिखकं (ठ) कृत्वा] अले! जदि मम केलिका वज्झवालिआ, ता चिट्ठदु दाव मुहुत्तअं (ड)।*

द्वितीय। किं णिमित्तं ?†

प्रथमः। अले! भणिदो म्हि पिदुणा सग्गं गच्छन्तेण, जधा,—"पुत्त वीरअ! जइ तुह वज्झवालो होदि, मा सहसा वावादअसि वज्झं"।‡ (ढ)

द्वितीय। अले! किं णिमित्तं ?§

---

* अरे! लेखं कुर्मः। अरे! यदि ममैषा वध्यपालिका, तदा तिष्ठतु तावत् मुहूर्त्तकम्।

† किं निमित्तम् ?

‡ अरे! भणितोऽस्मि पित्रा स्वर्गं गच्छता, यथा—"पुत्र वीरक! यदि तव वध्यपालिका भवति मा सहसा व्यापादयसि वध्यम्"।

§ अरे! किं निमित्तम् ?

(ट) लिख—लिखनं, वध्यपालिकानिर्णयार्थं रेखापातमिति यावत्।

(ठ) लिखकं—लिख एव इति लिखकम्, अनिर्दिष्टरेखापातमित्यर्थः, घातकौ केवलं कस्य हननपर्य्याय इदानीम् आपतति इति निश्चेतुं नानाविधरेखापातं तत्तत्कालप्रसिद्धमकुरुतां तेन च ताभ्यां हननक्रमं निरधारीत्याशयः, अथवा एतेन अनुमीयते चैतत्, यत् पुरा किल, चाण्डालानां समाजप्रचलिता एषा प्रथा आसीत् येन, राजशासनात् नरहत्याकरणकाले तस्माज्जायमानं पापमपनोदयितुं स्वाभीष्टां देवतां प्रणम्य घातका नानाविधं तत्कालप्रसिद्धं लिखकनकार्युरिति, अत चारुदत्तहननमपि तावेव पद्धतिम् एतावपि अनुसृतवन्ताविति।

(ड) मुहूर्त्तकं—दण्डद्वयमितं कालं, किञ्चित्कालमिति वाऽर्थः।

(ढ) सहसा—अकस्मात्, अविचारितं यथा तथेत्यर्थः। व्यापादयसि—मारयसि, [अत्र अनुज्ञार्थे विधिलिङोऽपि आर्षत्वात् लट्प्रयोगो बोध्यः] किन्त्वात्म प्रतीक्षणं कृत्वा मारयेति तदुद्देशाशयः।

प्रथम। कदा वि कोवि साहू अत्थं दद्दुअ वज्झं मोआवेदि। कदा वि लण्णो पुत्ते भोदि, तेण वड्ढाविणा अव्ववज्झाण मोक्खो होदि। कदा वि हत्थी बन्धं खण्डेदि, तेण अम्भमेण वज्झे मुक्के होदि। कदा वि लाअपलिवत्ते होदि, तेण अव्ववज्झाणं मोक्खो होदि। *(ग)

* कदाऽपि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा वध्यं मोचयति। कदापि राज्ञः पुत्रो भवति, तेन वृद्धिमहोत्सवेन सर्व्ववध्यानां मोक्षो भवति। कदाऽपि हस्ती बन्धं खण्डयति, तेन सम्भ्रमेण वध्यो मुक्तो भवति। कदापि राजपरिवर्त्तो भवति, तेन सर्व्ववध्यानां मोक्षो भवति।

(ग) साधु—सुजन, परद्रव्यामदित्सुरिति यावत। अर्थ—धन, वध्यस्य राज्ञे इति शेष, [एतेन प्राचीन जीवनविनिमयस्वरूपमित्यर्थः। दत्त्वा—प्रदाय, राज्ञे इति शेष, [एतेन प्राचीन काले प्रचलित दण्डविधि द्वैविध्यं प्रदर्शितम् तथा हि—क्वचित यथाविधिप्राणादि दण्डविधान, क्वचिच्च दण्डाद्विमोचनार्थं प्राणादिदण्डाविनिमयेन तज्जीवनादि मूल्योचितस्य अर्थस्य परिग्रह इति]। वृद्धिमहोत्सवेन—वृद्धा—अभ्युदयेन हेतुना, पुत्रजन्मादिजनितेनेति भाव, य महोत्सव,—प्रकृष्टानन्दप्रकाशकव्यापारानुष्ठान, तेन, सुतसम्भवाद्यभ्युदयनिमित्तकापारानन्दप्रकाशकव्यापारेणेत्यर्थ। बन्ध—बध्यते अनेन इति बन्ध, त शृङ्खलमित्यर्थ, [बध्नाति करणे घञ्]। खण्डयति—भनक्ति। तेन—शृङ्खलभङ्गेनेत्यर्थ। सम्भ्रमेण—सवेगेन, दर्पेण आकस्मिकशृङ्खलभङ्गजनित भयवशात् नागरिकाणां रक्षिपुरुषाणाञ्च यत् इतस्तत पलायन, तज्जनितया त्वरये त्यर्थ। राजपरिवर्त्त,—नृपतिपरिवर्त्तन, पूर्व्वभूपति विनाश्य पराजित्य वा अन्येन भूपतिना सिंहासनाधिकारे कृते नवस्य भूपतेराधिकारप्रवर्त्तनमिति यावत, [अनेन पालकस्य विनाश, आर्य्यकस्य च तद्राज्यलाभ अनतिचिरमेव भविष्यति इति सूचितम्]। तेन—राजपरिवर्त्तेन। सर्व्ववध्याना—प्राणदण्डेन दण्डनीयाना सर्व्वेषामेव जनानामित्यर्थ। मोक्ष,—मुक्ति, प्राणदण्डाद्विमोचनमित्यर्थ, नवाभिषिक्तो हि नृपति प्रकृतिषु स्वौदार्य्यप्रदर्शनार्थं मम सिंहासनाधिरोहणोत्सवसमये कस्यापि आधिर्मा भूत्, सर्व्वाश्च एव प्रजा अविशेषेणैव उत्सवमनुभवन्तु इति मन्यमान सर्व्वानेव वध्यान् मोचयति इति, तथा च एतेषु किमपि चेत् अस्य मुक्तये उद्भवेत् तदा अयमपि मुक्तिं लब्धुं शक्नुयादिति भाव, [एतेन चारुदत्तस्यापि मोक्ष अचिरभावीति सूच्यते]।

शकार । किं किं ? लाअपलिवत्ते होदि ।। * (त)

चाण्डाल । अले ! वज्झवालिआए लिहअ (थ) कलिन्द । †

शकार । अले ! शिग्घ मालेध चालुदत्ताक । ‡ [चेटं गृहीत्वा एकान्ते स्थितः]।

चाण्डाल । अज्ज चालुदत्त ! लाअणिओओ क्खु अवलज्झदि, ण क्खु अह्मे चाण्डाला, ता शुमलेहि, जं शुमलिदव्वं । § (द)

* किं किं ? राजपरिवर्त्तो भवति ।।

† अरे ! वध्यपालिकाया लिख क्रमम् ।

‡ अरे ! शीघ्रं मारयत चारुदत्तम् ।

§ आर्य चारुदत्त ! राजनियोगः खलु अपराध्यति, न खलु वयं चाण्डालाः, तत् स्मर, यत् स्मर्त्तव्यम् ।

(त) किं किमिति सम्भ्रमप्रश्ने, यद्बलेन मम ईदृक् प्रभुत्वं, मदीयाश्रयभूतस्य भगिनीपतेः तस्य राज्ञः पालकस्यापि किं परिवर्त्तनं भविष्यति ? इत्याशङ्कावतः शकारस्य भयविषयवस्तुनस्तात्पर्येणैव द्विर्वचनं बोद्धव्यम्, नृपाभिषिक्तनृपस्याधिकारे तु स्वकीयप्रभुत्वादिकं किमपि न स्थास्यति, चारुदत्तोऽपि मुक्तो भूत्वा निखिलमेव भूतार्थं तत्कर्म्मापि प्रकाशयति चेत् तदा स्वस्य अवश्यमेव दण्डनीयत्वमित्यादिसम्भावनया च भयादिकं बोध्यम्, अथवा,—चाण्डालानां मुखे राजपरिवर्त्तो भवति इति अशुभसूचकं वचनं श्रुत्वा तेषामधिक्षेपबोधकवाक्यमिदम्, तथा च—युष्माकमेतादृशो स्पर्द्धा, यत् अस्मत्समक्षमेव एवं वक्तुं प्रभवथ ? इत्याशयः ।

(थ) वध्यपालिकायाः,—वध्ये—हन्तुमिष्टे जने, या पालिका—पर्य्यायदिवसः तस्याः, वधार्हघातनपर्य्यायदिवसस्येत्यर्थः, [पलति—गच्छति निर्द्दिष्टदिवसे या सा इति व्युत्पत्त्या औणादिकस्य पलतेः इनि ततः स्वार्थे कनि स्त्रियां टापि पालिकेति सिद्धम्] लिख—लिखन, वध्यपालिकानिर्णयार्थं रेखापातमिति यावत् ।

(द) राजनियोगः,—राजादेशः । अपराध्यति—दुष्यति, तव मारणविषये इति भावः, राजनियोगपरतन्त्रा वयं राजादेशेनैव त्वां मारयामः, अतो नाव वयमपराद्धा भवाम इति वाक्यार्थः । स्मर्त्तव्यम्—अन्तिमसमये स्मरणीयम्, इष्टमन्त्रादिकं उपदेवतादिकं वा इति यावत् ।

चारु।—

प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य
प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात् कथञ्चित्।
सुरपति भवनस्था यत्र तत्र स्थिता वा
व्यपनयतु कलङ्कं स्वस्वभावेन सैव ॥ २४ ॥

भो। क्व तावन्मया गन्तव्यम् ?

चाण्डाल। [अग्रतो दर्शयित्वा] अले। एद दीशदि दक्खिण-मशाण, जं पेक्खिअ वज्झा झत्ति प्पाणाइं मुञ्चन्ति। पेक्ख पेक्ख,—

अरे। एतत् दृश्यते दक्षिणश्मशानं, यत् प्रेक्ष्य वध्या झटिति प्राणान् मुञ्चन्ति। पश्य पश्य,—

मिथ्याऽपवादग्रस्तस्य धर्मनिष्ठस्य आत्मनः अयथारोपित कलङ्कमपनोदयितुं धर्म स्मरणपूर्वकं कलङ्कनिदानभूतां वसन्तसेनां स्मरन्नाह, प्रभवतीति।—भाग्यदोषात्— दुरदृष्टनिमित्तात्, दुर्दैववशादित्यर्थः, अद्य—अस्मिन् दिवसे, प्रबलपुरुषाणां,—राज पुरुषाणाम्, यद्वा,—प्रबलपुरुषस्य राजानुग्रहात् शक्तिमतो नरस्य, शकारस्येत्यर्थः, वाक्यैः,—वचनैः, मिथ्याभूतैरिति भावः, दूषितस्यापि—अपराद्धस्यापि, मे—मम, यदि— धर्मः,—सुकृतं, नियतानुष्ठितसुकर्मफलमित्यर्थः शुभादृष्टविशेष इति यावत्, यदि— चेत्, कथञ्चित—किञ्चिन्मात्रमपि, प्रभवति—प्रभाववान् भवति, सदाचरितधर्मस्य यदि किञ्चिदपि प्रभावो विद्येत इत्यर्थः, यदि कदापि मया धर्माचरणं कृतमिति यावत्, तदा तद्बलेनेति पूरणीयं, सुरपतिभवनस्था—सुरपतेः,—इन्द्रस्य, यद्भवनं— गृहं, स्वर्ग इत्यर्थः, तत्र तिष्ठति या सा स्वर्गस्थेत्यर्थः, वा—अथवा, यत्र तत्र—यस्मिन् कस्मिन्नपि लोके इत्यर्थः, स्थिता—वर्त्तमाना, सा एव—वसन्तसेना एव, स्व-स्वभा- वेन—निजया दोषविनिर्मुक्तया प्रकृत्या, कलङ्कं—वृथाऽपवादरूपं कालिमानं, ममेति शेषः, व्यपनयतु—अपसारयतु, स्वयमागमनेन शोधयतु इत्यर्थः। यद्यहं कदाऽपि धर्मानुष्ठानमकार्षं, यदि वाऽहं यथार्थतो निर्दोषोऽभवं, तदा मम तत्सुकृतबलेन वसन्तसेनैव मूर्त्तिमती इहागत्य मत्कलङ्कमपनयेदिति चाशंसेति भाष्यम्। समुदितार्थः। [अनेन वसन्तसेनायाः अचिरभावि आगमनं सूचितम् इति भाष्यम्।]

मालिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

अह कलेवलं पडिवुत्तं कड्ढन्ति दीहगोमाआ । *

अद्धं पि शूललग्गं जेण विअ अट्टहाशश्श ॥ ३५ ॥

चारु । हा ! हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (ख) [इति सावेगं भूमौ उपविशति] ।

शकार । ण दाव गमिश्शं, चालुदत्ताकं वावादअन्तं (ग) दाव पेक्खामि । [परिक्रम्य दृष्ट्वा] कधं उवविट्ठे ? (घ)

* अथ कलेवरं प्रतिवृत्तं कर्षन्ति दीर्घगोमायवः ।

अर्धमपि शूललग्नं येन भवत्यट्टहासस्य ॥

\+ न तावद्गमिष्यामि, चारुदत्तं व्यापाद्यमानं तावत् पश्यामि । कथमुपविष्टः ?

प्रदर्शितस्य दक्षिणश्मशानस्य भीषणत्वं वर्णयन्नाह अथेति ।—दीर्घाः —आयत कलेवरा इत्यर्थः विकटाकृतयो वा इति यावत्, ये गोमायवः,—शृगालाः, प्रतिवृत्तं—शूलात् अधः लम्बितम्, अथ कलेवरं—देहम् निष्पन्दनागमित्वात् कण्टकात् पादान्तरयन्तमिति यावत् ("पृष्ठतोऽङ्ग चलितं गते" इत्यमरः) कर्षन्ति,—आकृष्य खण्डयन्ति भक्षयन्तीत्यर्थः शूललग्नं—शूलसक्तं, शूलविद्धमिति यावत्, अर्धम्—कायस्यार्धभागमपि यदि, अट्टहासस्य—अत्युच्चहासस्य, विगतिः अस्मिन् इति लुप्यते —आश्रय इव, इव, दृश्यते इति शेषः । शूलोपरि स्थितस्य प्रेत शरीरार्धस्य दन्तरनुद्भिन्नतया, तुण्डस्य च प्राणवियोगावसरे व्यादततया दन्तविकाशानां दर्शितं प्रकृतत्वात् तत अट्टहासस्याधारस्वरूपमिव अभूदिति भावः । अत्रोक्तस्य शूलस्थप्रेतशरीरार्धस्य उपमानभूताट्टहासात्मकतया सम्भावनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः, तल्लक्षणं यथा दर्पणे,—"भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना" इति । आर्या वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(ख) हा इति विषादे, वध्यस्थाने शूलारोपितानां प्रेतानां वीभत्साकारदर्शनेन परदुःखानभिज्ञो परमकारुणिकस्य तस्य तेषां मरणकालिकवेदनादिकम् अनुमाय अतिक्लिष्टस्य चारुदत्तस्य 'एवमेव दीनां दशाम् अपवाददूषितः अहमपि अचिरात् गमिष्यामि, न च मे कलङ्कक्षालनावसरः समुपस्थितः' इत्येव चिन्तैव विषादकारणं न तु मृत्युभयम् इति बोध्यम् ।

(ग) सावेगं—सावेगम्—तदुचितकारणमनुपलभमानस्य क्षोभजनितदुःखदुरितेन सह यथा तथैव ।

(घ) व्यापाद्यमानं—विनाश्यमानं, घातुकाभ्यामिति शेषः ।

चाण्डाल । चालुदत्त । किं भीदेशि ? *

चारु । [सहसोत्थाय] मूर्ख । ["न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः,—" इत्यादि पुनः पठति] ।

चाण्डाल । अज्ज चालुदत्त । गअणदले पडिवशन्ता चन्द-शुज्जा वि विपत्तिं लहन्ति, किं उण जणा मलण-भीलुआ माणवा वा ? लोए कोवि उट्ठिदो पडदि, कोवि पडिदो वि उट्ठेदि । † (फ)—

उट्ठन्त पडन्ताह वशण-पाडिआ शवश्श उण अत्थि ।
एदाइ हिअए कदुअ सन्धालेहि अत्ताणअं ‡ ॥ ३६ ॥

* चारुदत्त । किं भीतोऽसि ?

† आर्यचारुदत्त । गगनतले प्रतिवसन्तौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते, किं पुनर्जना मरणभीरुका मानवा वा, लोके कोऽपि उत्थितः पतति, कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते ।—

‡ उत्तिष्ठत्पततो वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति ।
एतानि हृदये कृत्वा सन्धारयात्मानम् ॥

(फ) गगनतले—आकाशतले, विपदागमसम्भावनारहित इति भावः । विपत्तिं—राहुग्रास मेघावरणादिरूपां विपदमित्यर्थः । मरणभीरुकाः,—मरणात्—मृत्योः, भीरुकाः,—भयशीलाः, [बिभ्यति ये इति व्युत्पत्त्या, बिभेतेः कर्त्तरि क्रुप्रत्ययः, ततः स्वार्थे कन्, यद्वा,—"क्रुकन्नपि वाच्यः" (वा०) इति क्रुकन्] अत्युच्चैरवतिष्ठमानौ महाप्रभावौ सूर्याचन्द्रमसावपि यदा राहुणा ग्रस्तौ विपत्तिं लभेयाताम्, तदा का कथा मरणधर्म्मिणाम् अतितुच्छानां मर्त्यानां पुनः विपन्नतायाम् इति समुदितार्थः, [एतेन कदाचित् दैवदुर्विपाकवशात् राहुणा ग्रस्तावपि सूर्याचन्द्रमसौ यथा अचिरादेव तस्मात् मुक्तिं लभमानौ अतितरां प्रतिभातः, तथा विधिवशादेव विपत्कवल-पतितोऽप्ययमचिरादेव मुक्तिमधिगच्छन् सुतरां भास्यतीत्यर्थो ध्वन्यते] । "जनाः" "मानवाः" इति पुनरुक्तिस्तु नीचचाण्डालवचनत्वात् न दोषावहा । लोके—जगति । उत्थितः,—अभ्युदयमापन्नः, उन्नतपदवीमारूढः इत्यर्थः । पतति—भ्रश्यति, दुरवस्थां प्राप्नोतीत्यर्थः । उत्तिष्ठते—उन्नमति, उन्नतिं सम्पदं वा समधिगच्छति इत्यर्थः, [उत्पूर्व्वकात् तिष्ठतेः "उदोऽनूर्द्ध्वकर्म्मणि"(१।३।२४ पा०) इति सूत्रात् आत्मनेपदम्] ।

गद्यात्ममिव जागतिकानां मानवानां सुखदुःखसम्पद्विपदादिषु चक्रवत् नियत

[द्वितीयचाण्डालं प्रति] एदं चउट्ठं घोसणट्ठाणं, ता उग्घो-शम्ह । * [पुनस्तथैवोद्‌घोषयतः] ।

चारु । हा प्रिये वसन्तसेने । ["शशिविमलमयूख—" इत्यादि पुनः पठति] ।

[ततः प्रविशति ससम्भ्रमा वसन्तसेना भिक्षुश्च (ब)] ।

भिक्षु । हीमाणहे ! पट्ठाणपलिश्शन्तं शमश्शाशिअ वशन्त-शेणिअं णअन्ते अणुग्गहिदम्हि पव्वज्जाए । उवाशिए ! कहिं तुमं णइश्शं ? † (भ)

वस । अज्ज-चारुदत्तस्स ज्जेव गेहं, तस्स दंसणेण मिअ-लाञ्छणस्स विअ कुमुदिणि आणन्देहि मं । ‡ (म)

* एतत् चतुर्थं घोषणास्थानं, तदुद्घोषयावः ।

† आश्चर्यम् ! प्रस्थानपरिश्रान्तां समाश्वास्य वसन्तसेनिकां नयन् अनुगृहीतोऽस्मि प्रव्रज्यया । उपासिके ! कुत्र त्वां नेष्यामि ?

‡ आर्य्यचारुदत्तस्यैव गेहम्, तस्य दर्शनेन मृगलाञ्छनस्येव कुमुदिनीम् आनन्दय माम् ।

(ब) ससम्भ्रमा—सत्वरा, द्रुतगामिनीति यावत् । सम्भ्रमोऽत्र चारुदत्तदर्शनौत्कण्ठ्यं बोध्यं । भिक्षु,—बौद्धश्रमणक, श्रमणकधर्म्मावलम्बी संवाहक इति यावत् ।

(भ) प्रस्थानपरिश्रान्ता—प्रस्थानेन—अध्वपर्य्यटनेन, प्राक् ओर्णोद्यानात् विहारनयनकाले, इदानीं विहारादानयनकाले च इति भाव, परिश्रान्ता—खिन्नाम् । समाश्वास्य—सान्त्वयित्वा, आश्वस्तां कृत्वेत्यर्थ । नयन्—प्रापयन्, तस्या दृष्टपूर्वम विहारनयनकाले... अनुगृहीत मिति शेष । प्रव्रज्यया—प्रव्रज्या—सन्न्यास तया, सन्न्यासग्रहणेनेत्यर्थ , अनुगृहीत —अभ्युपपन्न, उपकृत इति यावत्, प्रव्रज्याफलेनैव वसन्तसेनाया आघातजनित मूर्च्छाऽपनोदनपूर्व्वकजीवनरक्षणेन तत्कृतोपकारस्य स्वाभीष्टप्रत्युपकारसम्पादनादिति भाव । यद्वा,—यदि मया पूर्व्वं प्रव्रज्या परिगृहीता नाभविष्यत, तदा मया सार्द्धं गच्छन्तीमिमां तरुणीमालोक्य सर्व्वे माममत्स्वभाव मन्यमाना नूनमनिन्दिष्यन्, अत सा एवेदानीं प्रत्युपकारनिरतस्य मम लोकापवादात् सरक्ष्य भूयासमुपकारमकरोत् इति तात्पर्य्यम् । नेष्यामि—प्रापयिष्यामि ।

(म) "आर्य्यचारुदत्तस्यैव" इत्यत्र एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदायकतया

भिन्। [स्वगतम्] कदलेण मग्गेण पविशामि ? (च) [प्रकाशम्] लाअमग्गेण ज्जेव पविशामि । उत्ताणिए ! एहि, इम लाअमग्ग। [आकर्ण्य] किं णु कवु एशे लाअमग्गे महन्ते कलअले (र) शुणाअदि ? *

वन। [अग्रतो निरूप्य] कधं पुरदो महाजणसमूहो ? (ल) अज्ज ! जाणाहि दाव किंणुद त्ति । विसमभरक्कन्ता विअ वसुन्धरा, एअवाशोणदा उज्जइणी वट्टदि । † (ल)

* कतरेण मार्गेण प्रविशामि ? राजमार्गेणैव प्रविशामि। उत्तानिके ! एहि, इमं राजमार्गं। किं नु खलु एष राजमार्गे महान् कलकलः श्रूयते ?

† कथं पुरतो महान् जनसमूहः ? आर्य ! जानीहि तावत् किं न्विदमिति। विषमभाराक्रान्तेव वसुन्धरा, एकपार्श्वोन्नता उज्जयिनी वर्त्तते।

"न त्वन्यस्य" इत्यर्थो लभ्यते। गेहं—भवनं, नय इति शेषः, "कुत्र त्वां नेष्यामि" इति पूर्वोक्तभिक्षुप्रश्नस्योत्तरमिदम्। तस्य—चारुदत्तस्य। मृगलाञ्छनस्य—मृगः,—शशः, लाञ्छनं—चिह्नं यस्य तस्य, शशधरस्येत्यर्थः। कुमुदिनीमिव—कैरविणीमिव, कुमुदवतिकामिवेत्यर्थः, कुमुदबान्धवोदये हि कुमुदकुसुमान्येव प्रफुल्लन्ति, इति कविसमयप्रसिद्धत्वादेव चन्द्रकुमुदिन्योर्नायकनायिकाभावः प्रसिद्धः, कुमुदिनीं चन्द्रः दर्शयित्वा यथा आनन्दयति, तथा चारुदत्तं दर्शयित्वा मामपि आनन्दयेति तु समुदितार्थः। अत्र "इन्दुः कुमुदबान्धवः" इत्यादि पर्य्यायान् विहाय मृगलाञ्छन-पदनिर्देशात् शशधरे चन्द्रमसि यथा कृष्णवर्णः मृगरूपः कलङ्कः शैत्यधावल्यादि-गुणसमूहयोगात् न लोकवादाय प्रभवति, तथा सर्व्वगुणाकरस्य चारुदत्तस्यापि गणिकाऽऽसक्तिरूपः कलङ्कः न लोकापवादाय कल्पते इति ध्वन्यते, तथा कुमुदिन्या रात्रिविकाशित्वात् वेश्यानाञ्च निशोदये एव प्रसन्नतोत्कर्षोदयात् गणिकायाः वसन्तसेनायाः कुमुदिनीसाम्यञ्च सुसङ्गच्छते इत्येवं बोध्यम्।

(च) कतरेण—राजमार्गे तथा नागरिकैर्झटिति गमनार्थमाविष्कृतो यास्य पथश्चेति मार्गद्वय विद्यते, एतयोः द्वयोः केन इत्यर्थः।

(र) किं—कथम्। नु—वितर्के। एष,—शृणुमः। कलकलः,—कोलाहलः।

(ल) जनसमूहः,—जनतेत्यर्थः। जानीहि—कमपि पृष्ट्वा अवबुध्यस्व इत्यर्थः, अथवा जानीहि तावत्—जानासि किम ? इत्यर्थः। उज्जयिनी—तदभिधाना एषा नगरी। एकपार्श्वोन्नता—एकस्मिन्—एकदेशे प्रदेशे, अस्याः वृध्यभूमावित्यर्थः, धी

चाण्डाल । इमं अ पच्छिम घोशणट्ठाण, ता ताडेध डिण्डिमं, उग्घोशेध घोशणं । [तथा कृत्वा] भो चालुदत्त ! पडिवालेहि, (व) मा भाआहि, लहुं ज्जेव मालीअशि । *

चारु । भगवत्यो देवताः । (श)

भिक्षु । [श्रुत्वा ससम्भ्रमम (ष)] उवाशिए ! तुमं किल चालुदत्तेण मालिदाशि त्ति चालुदत्तो मालिदु णीअदि । †

* इदञ्च पश्चिमं घोषणास्थानम्, तत्ताडयत डिण्डिमम्, उद्घोषयत घोषणाम् । भो चारुदत्त ! प्रतिपालय मा भैः, शीघ्रमेव मार्य्यसे ।

† उपासिके ! त्वं किल चारुदत्तेन मारितासीति चारुदत्तो मारयितुं नीयते ।

वास,—व्यापाद्यमानचारुदत्तसहानुभूतिं प्रकाशयितुं समवेतानां उज्जायनीवासि-नामवस्थानमित्यर्थ, तेन उन्नता—उच्चा, वर्त्तते—विद्यते, अत एव वसुन्धरा—पृथिवी, [वसूनि धनानि धरति या सा इति व्युत्पत्त्या "सञ्ज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपि-दमः" (३।२।४६ पा०) इति सूत्रेण, वसूपपदात् धरते सञ्ज्ञायां खच् स्त्रियां टाप् च] । विषमभाराक्रान्तेव—विषमेण—दारुणेन, दुःसहेनेत्यर्थः, भारेण—टाप् च] । विषमभाराक्रान्तेव—विषमेण—दारुणेन, दुःसहेनेत्यर्थः, भारेण—गुरुत्वबहुत्वेन, आक्रान्तेव—पीडितेव [इति उत्प्रेक्षा], उज्जयिनीस्थानां सर्वेषामेव जनानां चारुदत्तदर्शनार्थमेकत्र समवेतत्वात्, अत्यन्तमाक्रान्ता धरणीयं खिद्यत इवेति भावः । अत्र भाराक्रान्तत्वे एकवाक्योन्नतत्वरूपहेतोः निष्पादकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(व) प्रतिपालय—प्रतीक्षस्व, स्थिरीभव इत्यर्थः, मम आघातलक्ष्यमिति शेषः, प्रहारसमये चञ्चले लक्ष्ये प्रहारः सम्यक् न भवति, अत अचञ्चलः सन् तिष्ठ इत्याशयः, इदानीमेव त्वां घातयामीति भावः ।

(श) भगवत्यः,—"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययो-श्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥" इत्युक्तभगवत्त्वः, अत्र समग्रैश्वर्य्यवीर्य्यादिसम्पन्नम-न्वितार्थकभगवत्त्वविशेषितदेवतासम्बन्धस्यायमाशयः,—देवतानाम् ऐश्वर्य्यादिसम्पन्न-त्वात् ताः स्वप्रभावेण मां रक्षितुं समर्थाः, अतः ता मां स्वप्रभावेण रक्षन्तु इति ।

(ष) श्रुत्वा—चाण्डालाभ्यामुद्घुष्यमाणां चरमां पञ्चमीं घोषणामाकर्ण्येत्यर्थः । ससम्भ्रमं—सत्वरं, भयहेतुवेगसहितमिति यावत् ।

বস। [সকরুণম্] হদ্ধী! হদ্ধী! কধং মম মন্দভাইণীএ কিদে অজ্জচালুদত্তো বাবাদীঅদি? ভো! তুরিদ তুরিদং আদেসেহি মগ্গং। ২ (ম)

ভিক্ষু। তুবলদু তুবলদু বুদ্ধোবাসিআ অজ্জ-চালুদত্তং জীঅন্তং সমস্সাসিদুং। অজ্জা! অন্তলং অন্তলং দেধ। ৩ (ভ)

বস। অন্তর অন্তর। ৪ (ক)

---

২ হা ধিক্! হা ধিক্! কথং মম মন্দভাগিন্যাঃ কৃতে আর্য্যচারুদত্তো ব্যাপাদ্যতে? ভোঃ! ত্বরিতং ত্বরিতমাদেশয় মার্গম্।

৩ ত্বরতাং ত্বরতাং বুদ্ধোপাসিকা আর্য্যচারুদত্তং জীবন্তং সমাশ্বাসয়িতুম্। আর্য্যাঃ! অন্তরমন্তরং দত্ত।

৪ অন্তরমন্তরম্।

(ম) মন্দভাগিন্যাঃ,—মন্দো ভাগ ইতি কর্ম্মধারয়ে স যস্যা অস্তীতি ইনি ঙীপি চ মন্দভাগিনী, দুর্ভগা ইত্যর্থঃ, তস্যাঃ মৈব অসম্ভবিতব্যবার্ত্তা নাকর্ণ্য অতিবিদুষা আর্য্যেণ অবশ্যা কৃতে হ। কৃতে—নিমিত্তে, 'কৃতে' ইতি বিভক্ত্যন্তপ্রতিরূপকমব্যয়ম্ "অর্থে কৃতে চ তাদর্থ্যে কথিতং হ্যয়মব্যয়ম্" ইতি বচনাৎ। মমৈব কারণাভিযোগেন অস্য প্রাণদণ্ডাদেশস্য জাতত্বাদিতি ভাবঃ। মার্গং—চারুদত্ত-বধস্থানোপগমনোপযোগিপন্থানম্। আদিশ—আজ্ঞাপয়, প্রদর্শয় ইতি যাবৎ।

(ভ) ত্বরতাং—সত্বরা ভবতু, শীঘ্রমাগচ্ছতু ইত্যর্থঃ, [সম্প্রতি ইতি শেষঃ]। জীবন্তং—সপ্রাণম্, ইদানীমপি জীবদবস্থায়াং বর্ত্তমানম্ ইত্যর্থঃ। সমাশ্বাসয়িতুং,—তস্য প্রাণান্ রক্ষিতুং জীবয়িতুমিত্যর্থঃ, ত্বং জীবিতা তিষ্ঠসি ইতি জ্ঞাপনেন ঘাতকহস্তাৎ পরিত্রাণং তস্য স্থিরাং নির্বৃতিং জনয়িতুমিতি যাবৎ। অন্তরং—অবকাশং জনসম্মর্দনিরুদ্ধমবকাশমিত্যর্থঃ চারুদত্তমেব ব্যাপাদনাৎ রক্ষ, জনৈরেতাং সমতামুদ্ধৃত্য দদেধ্বং নবং গন্তুমনয়োঃ ভিক্ষোরিব সমুদ্ভ্রান্তয়োঃ নির্বাহিতব্যা।

(ক) "অন্তরমন্তরম্" ইতি বসন্তসেনায়াঃ জনানামবাক্য নির্গতভয়সম্ভ্রমবৈকল্যসূচকম্ সংস্কৃতভাষাবর্ণনাৎ তথা চারুদত্তস্য জীবননাশশঙ্কাজনিতোৎকণ্ঠয়া অতীবাবেগবশাৎ সহসৈব কৃতম্ ইতি চেন্ন, এবং হি কুত্রচিৎ কুত্রচিৎ বৈদগ্ধ্যপ্রকাশার্থং সংস্কৃতকথনমপি আলঙ্কারিকাণামনুমতম্। তথা হি দর্পণে,—"যোষিৎসখীবালবেশ্যাকিতবাপ্সরসাং তথা। বৈদগ্ধ্যার্থং প্রদাতব্যং সংস্কৃতং চান্তরান্তরা ॥" ইতি।

चाण्डाल । अज्ज-चालुदत्त । शामिणिओओ अवलज्झदि, (ख) ता अमलेहि, ज अमलिदव्व । *

चारु । किं बहुना ? (ग) ["प्रभवत—" इत्यादि श्लोकं पठति] ।

चाण्डाल । [खड्गमाकृष्य] अज्ज चालुदत्त । उत्ताणे भविअ शमं चिट्ठ, एक्कप्पहालेण मालिअ तुमं शग्गं णेम्ह । † (घ)

---

* आर्य चारुदत्त । स्वामिनियोगोऽपराध्यति, तत् स्मर, यत् स्मर्तव्यम् ।

† आर्य चारुदत्त । उत्तानो भूत्वा समं तिष्ठ, एकप्रहारेण मारयित्वा त्वां स्वर्गं नयामः ।

(ख) स्वामिनियोग —स्वामिन,—प्रभो, राज्ञ इति यावत्, नियोग —आज्ञा, वधादेश इत्यर्थ । अपराध्यति—दुष्यति, वाक्यव्यवहारादिना तव निरपराधत्वे विज्ञाता अपि वय यत् त्वामिदानीं व्यापादयितुम् उद्युक्ता, तत्र अपराद्धाय्यस्य राजा देशस्यैव दोष, वयन्तु राजनियोगपरतन्त्रा इति अन्याय्याचारणेऽप्यत्र निरपराधा एवेति भाव ।

(ग) किं बहुना—अस्मिन् अत्यचापदेशे अधिकेन उक्तेन किम् ? इत्यर्थ, भूतो नाधिक स्मर्तव्यमस्तीति भाव ।

(घ) उत्तान,—ऊर्द्ध्वमुख इत्यर्थ, उन्नमितग्रीव इति यावत्, ("उत्तानमगकोरे स्यादूर्द्ध्वास्यशयिते त्रिषु" इति मेदिनी)। समम्—समानम्, ऋजुक यथा तथेत्यर्थ । एकप्रहारेण—एकेनैव खड्गाघातेनेत्यर्थ । [यद्यपि चाण्डाल प्राक् राज्ञा पालकेन शूले समारोप्य चारुदत्त घातयितुमादिष्ट, तथाऽपि कथ तेन राजादेशमुल्लङ्घ्य स्वेच्छया चारुदत्तहननाय खड्ग उत्तोलित इति शङ्कमानान् प्रत्युच्यते, तथा हि,—चारुदत्तहनने चाण्डालयो स्वत स्वारसिकी इच्छा नासीत्, केवल राजादेशानुपालनार्थमेव तत्र तया प्रवृत्ति, आर्यकशर्विलकादिभि नगर्या विद्रोहे जनितव्ये, यदि भाग्यात राजपरिवर्त्तनवशात् चारुदत्तावमुक्तौ भवेदिति सम्भावनया ताभ्या किञ्चित्काल कालक्षेपोऽक्रियतेति, अत एवोक्तमेतत् स्थावरकेन चाण्डालेन प्रतिष्ठापितम्, पिता आदिष्टोऽसि—आदिष्टमिति, बध्यपालिकायाम् आपतिताया सहसा बध्य न व्यापादयेत्येव पिता आदिष्टोऽसि, तथा च पितु राजशासनमुभयमिवानुसृततया कथञ्चित् तेन प्रथमत एव बध्य शूलं नारोपित, वागवितण्डया पूर्वं यथा विलम्ब्य, सहसा बध्यस्याव्यापादनाय खड्गेन शूलं नारोपितं, वागवितण्डया पूर्वं यथा विलम्बितं, ततश्च सहसा शूले अपि उद्भ्रान्तिर्भवेदिति, एवं उपनीतं आगममभिनीय च पितुराज्ञा प्राक् पालिता, ततश्च सहसा हनिष्यमाणस्य स्वस्य... शूले समारोपयितुमीपतु- ध्ययन् खड्गपातनमभिनीय तावुभावेव चाण्डालौ चारुदत्त शूले समारोपयितुमीपतु-

चारुदत्तः । [तथा तिष्ठति] ।

चाण्डालः । [प्रहर्तुमीहते । खड्गपतनं हस्तादभिनयन् (ङ)] ही कधं !*—

आअड्ढिदे शलोशं मुट्ठीए मुट्ठिणा गहीदे वि ।
धलणीए कीश पडिदे दालुणके अशणिशण्णिहे खग्गे ॥† ३७ ॥

जधा एद संवुत्तं, तधा तक्केमि, ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते त्ति । भअवदि । शज्झवाशिणि । पशीद पशीद, अवि

* ही कथम् !—

† आकृष्टः सरोषं मुष्टी मुष्टिना गृहीतोऽपि ।
धरण्यां किमिति पतितो दारुणकोऽशनिसन्निभः खड्गः ॥

‡ यथा एतत्संवृत्तं तथा तर्कयामि न विपद्यते आर्य्यचारुदत्त इति । भगवति !

रिति पूर्व्वपरग्रन्थाभिप्रायं विचार्य, "कथमेवम् एताभ्यां ग्रामे पालकस्यापि आदेश समुद्धित" इति केरपि नाशङ्कनीयमिति सर्वं सुस्थम् ।

(ङ) ईहते—चेष्टते, उद्यतो भवतीत्यर्थः । अभिनयन्—नाट्येन प्रदर्शय-न्नित्यर्थः ।

इदानीमास्मानभीप्सितवधस्य निरपराधस्य चारुदत्तस्योपरि दैवस्याप्यानुकूल्यमुत्पा-दयितुमेव, निरन्तरं वधाभ्यस्तात् हस्तात् अकस्मात् खड्गस्खलनमभिनयन् सप्रकाशमाह, आकृष्ट इति ।—सरोष—सक्रोधं यथा तथेत्यर्थः, आकृष्ट,—करवालाधारात् आकृष्य उत्तोलित इत्यर्थः वध्यस्य हननार्थमिति भावः, अशनिसन्निभ,—वज्रसदृश, अमोघाघात इति भावः, दारुणक,—भीषण, सुतीक्ष्ण इति यावत्, खड्ग,—असि, मुष्टी—त्सरौ, खड्गमूलभागे इत्यर्थः, मुष्टिना—बद्धपाणिना, ("—मुष्टिर्द्वयो पले । बद्धपाणौ त्सरौ—" इति मेदिनी । "त्सरु खड्गादिमुष्टौ स्यात्" इति च अमरः) दृढमुष्टिना इत्यर्थः, गृहीतोऽपि—धृतोऽपि, किमिति—कथं, धरण्या—भूमौ, पतितः,—स्खलितः सहसा विच्युत इत्यर्थः, कदाप्यभूतपूर्व्वमीदृक् पतनं यदिदानीं सञ्जातं, तत् तस्य किमपि कारणमास्ते इति दर्शकानां विस्मयमुत्पाद-यितुं कियत्कालक्षेपविधायकव्यापारोऽनुसृत इति वेदितव्यम् । आर्य्याभेदान्तर्गतं गीतिवृत्तं, तल्लक्षणमुक्तं वृत्तरत्नाकरे यथा—"आर्य्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥" कोशेति छन्दोऽनुरोधात् लघुतया पाठ्यम् ॥ ३७ ॥

णाम चालुदत्तश्श मोक्खे भवे, तदो अणुगहिद (च) तुए चाण्डालउल भवे। ॥

सह्यवासिनि ! प्रसीद प्रसीद, अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत्, तदानुगृहीतं त्वया चाण्डालकुलं भवेत्।

(च) चारुदत्त इत्यादि कथमप्यनभिलाषुकः अनीकस्य खड्गपतनाभिनयं कुर्वन्, परिसः दण्डायमानानां दर्शकानां भयस्य आनुकूल्यमुत्पादयितुमेव शोकोक्तिमद्भुतरसा प्रततया विस्मयोत्पादकं वस्तु पुनः चण्डालेन अद्भुतरसेनाभिधत्ते, यथेति।—यथा—यतः, हस्तोत्तोलनसमकालमेवेत्यर्थः। एतत्—इदं, दृढमुष्टिना सबलं गृहीतस्यापि खड्गस्य झटिति स्खलनमित्यर्थः। संवृत्त—जातम्। तथा—तत इत्यर्थः। तर्कयामि—सम्भावयामि। विपद्यते—विपन्नो भवति मरिष्यति इत्यर्थः, हननादुद्योगाभिनयं कुर्वतः चण्डालस्य एवंविधा उक्तिः कृत्रिमा किमित्यवधातव्यम्, [विपद्यत इति विपूर्वकात् पदधातोर्भविष्यत्सामीप्ये "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" (३।३।१३१ पा०) इति लट्]। सह्यवासिनि !—सह्य, —स्वनामप्रसिद्धः भारतीयसप्तकुलपर्वतानामन्यतमः पर्वतविशेषः, [तथा हि किरात अष्टादशसर्गे "भगवत्या इव सह्यमहीभृता पृथुनितम्बमसिन्धुमहीमिव" इति, स हि पर्वतः पुण्याख्यनगरस्य पश्चिमायाम्यां दिशि समुद्रवेलाभिमतः कियद्दूरमवतिष्ठते, "पश्चिमघाट" इति पर्वतविशेषस्य असौ अंश विशेष एवेति आख्यायते आधुनिकैः, अस्मादेव पर्वतात् गोदावरी नदी समुद्भूता] तद्वासिनि !—तत्स्थे ! तदधिष्ठातृदेवते ! इत्यर्थः, सा हि तत्रत्यानां चाण्डालानां कुलदेवता किल इति तत्सम्बोधनम्। अपि—प्रश्ने। नाम—सम्भावनायाम्। मोक्षः,—मुक्तिः। भवेत्—स्यात् ? चारुदत्तस्य मुक्तिसम्भावना अस्ति किमिति समुदितार्थः [भवेदिति सम्भावनाया लिङ्, अपिशब्दात् मोक्षस्य भवनसमयार्थकत्व-प्रतीतौ तु, "उताप्योः समर्थयोर्लिङ्" (३।३।१५२ पा०) इति सूत्रेण लिङ्]। तदा—यदि मुक्तिर्भवेत् तदेत्यर्थः। अनुगृहीतम्—अनुकम्पितम्, दीनशरणस्य सज्जनमानमीयस्य निरपराधस्य ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य हत्यानिमित्तकापराधाभावात्, तृष्णे तद्धनने प्रवृत्तस्य स्वस्य हस्तात् खड्गस्खलनरूपप्रतिबन्धकोत्पादनात् न केवलं माम्, अपि तु सर्व्वमेव चाण्डालकुलं प्रति दया अनुग्रहः प्रदर्शित इति वक्तुराशयः। [एतेन चारुदत्तस्य निरपराधस्य हनने चाण्डालानां शोकमपोऽक्षा नासीदिति व्यज्यते]।

श्वपच । जधाणत्तं (छ) अणुचिट्ठम्ह । *

प्रथम । भोदु, एव्वं (ज) करेम्ह । † [इत्युभौ चारुदत्तं शूले आरोपयितुमिच्छतः ।]

चारु । ['प्रभवति—' इत्यादि पुनः पठति ।]

भिक्षु वसन्तसेना च । [दृष्ट्वा (झ)] अज्जा ! मा दाव मा दाव । ‡ (ञ)

वस । अज्जा ! एसा अहं मन्दभाइणी, जाए कारणादो एसो वावादीअदि । §

चाण्डाल । [दृष्ट्वा]—

तुरिदं का उण एसा अंसे पडन्तेण चिउरभारेण ।
मा मेत्ति वाहरन्ती, उट्ठिदहत्था इदो एदि ? ¶ ॥ ३८ ॥

---

* यथाऽऽज्ञप्तमनुतिष्ठाव । † भवतु, एवं कुर्वः ।

‡ आर्यौ ! मा तावत् मा तावत् ।

§ आर्यौ ! एषा अहं मन्दभागिनी, यस्याः कारणादेष व्यापाद्यते ।

¶ त्वरितं का पुनरेषा अंसे पतता चिकुरभारेण ।
मा मेति व्याहरन्ती उच्छ्रितहस्ता इत एति ? ॥

(छ) यथाऽऽज्ञप्तम्—आज्ञप्तम्—आज्ञप्तिः, आदेश इति यावत् तदनतिक्रम्य, यादृशमाज्ञप्तं तादृशमित्यर्थे अनतिक्रमेऽव्ययीभावः, आदेशानुरूपमित्यर्थः, यतः आवां शूलेन घातयितुमेवोपदिष्टौ, न तु खड्गेन हन्तुमित्यपरस्य चाण्डालस्याशयः, राज्ञा हि शूलारोपणेन हन्तुमादेशः, त्वन्तु खड्गेन हन्तुमुपाक्रमथाः, तन्न युज्यते इति शूलमारोप्यैव एनं हनिष्याव इति समुदितार्थः ।

(ज) एवम्—यथाऽऽदेशमनुष्ठानमित्यर्थः ।

(झ) दृष्ट्वा—दूरतः चारुदत्तं शूले आरोपयितुमुद्यतमवलोक्येत्यर्थः ।

(ञ) मा तावत् मा तावत्—नैव नैव, एनं शूले आरोपयेति शेषः ।

वसन्तसेनामागच्छन्तीं वसन्तसेना दृष्ट्वा वितर्कयति, त्वरितमिति ।—अंसे—स्कन्धदेशे, पतता—विलुठता, स्कन्धविलम्बिना इत्यर्थः, चिकुरभारेण—कुन्तलकलापेन उपलक्षिता, आलुलायितकेशपाशतया अवदलितचिकुरभारकुटिलकाया इति यावत्, [इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया ।] एतेन चारुदत्त आत्मनः कृते एव विपद्यमानोऽभिहिता-

वस०। अज्ज चारुदत्त। किणेदं ? * [इति उरसि पतति]।

भिक्षु। अज्ज चालुदत्त। किणेदं ? † [इति पादयोः पतति]।

चाण्डालः। [सभयमपसृत्य (ट)] कधं। वसन्तसेणा। णं क्खु अम्हेहिं साहू ण वावादिदे। ‡ (ठ)

भिक्षु। [उत्थाय] अले। जीवदि चालुदत्ते ? §

चाण्डालः। जीवदि, वश्शशदं। ¶ (ड)

---

* आर्यचारुदत्त। किं न्विदम् ? † आर्यचारुदत्त। किं न्विदम् ?

‡ कथं। वसन्तसेना। ननु खलु अस्माभिः साधुर्न व्यापादितः।

§ अरे। जीवति चारुदत्तः ?

¶ जीवति, वर्षशतम्।

अथ तद्दर्शनव्याकुलाया वसन्तसेनायाः सम्भ्रमात् केशविश्लेषो जात इति सूचितम्। चि इत्यव्यक्तं शब्दं कुरति रौति, इति व्युत्पत्त्या चिशब्दात् कुरते तौदादिकात् "इगुपध—" (३।१।१३५ पा०) इति सूत्रेण कर्त्तरि कः "चिकुरः कुन्तलो बालः" इत्यमरः] उच्छ्रितहस्ता—उत्क्षिप्तौ—उद्गतौ, हस्तौ—करौ यस्याः सा, निरपराधस्यास्य वधनिषेधार्थमुत्तोलितकरा सतीत्यर्थः, का पुनः—किन्नु सदैषा खल्वित्यर्थः, वधूः—परिहृश्यमाना रमणी इत्यर्थः, मा मा—न हि, न हि, [अत्र नैव्ये सम्भ्रमे वा द्विरुक्तिः न कथितपदत्वदोषावाधिका] इति—एतावन्मात्र, व्याहरन्ती—भाषमाणा, त्वरितं—सत्वरं यथा तथेत्यर्थः, इतः—अस्यां दिशि इत्यर्थः, एति—आगच्छति। आर्या वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ट) अपसृत्य—दूरं गत्वेत्यर्थः, तत्स्थानादिति शेषः।

(ठ) ननु इति सम्भ्रमे आमन्त्रणे वाऽव्ययम्। खलु इति निश्चये। साधुः—निर्दोषः, अनपराधी चारुदत्त इति यावत्, यदि साधुमेनं चारुदत्तमहं हन्या, तदा मम महाननय आपद्येत, भाग्येनैव मया हन्तुमुद्यमेन निरपराधस्यास्य वधो न सम्भावित इति मत्स्थैर्यसम्पादनार्थं चाण्डालेनैतदभिहितमिति बोध्यम्।

(ड) "अरे। जीवति चारुदत्तः ?" इति भिक्षुकृतप्रश्नस्य समुचितम् उत्तरं दातुं चाण्डालः केवलं "जीवति" इति प्रतिवचनम् अनुक्त्वा, भङ्ग्यन्तरेण—न केवलम् अद्यापि जीवति, अपि तु वर्षशतं—शतवत्सरान् यावत् जीविष्यति इति अभिहितवानिति वेदितव्यम्।

वस०। [सहर्षम्] पच्चुज्जीविदम्हि। * (ट)

चाण्डालः। ता जाव एदं वुत्तन्तं रण्णो जण्णवाडगदस्स (ण) णिवेदेम्ह। †

[इति निष्क्रान्तौ (त)।

शकारः। [वसन्तसेनां दृष्ट्वा सत्रासम्] हीमादिके! केण गब्भदासी जीवाविदा? उक्कन्ता (थ) मे पाणाइं, भोदु, पलाइस्सं। ‡ [इति पलायते]।

चाण्डालः। [उपसृत्य (द)] अले! णं (ध) अह्माणं ईदिशो

* प्रत्युज्जीवितास्मि। † तद्यावदेतद्वृत्तं राज्ञो यज्ञवाटगतस्य निवेदयावः।
‡ आश्चर्यं! केन गर्भदासी जीविता (जीवनं प्रापिता)? उत्क्रान्ता मे प्राणाः, भवतु, पलायिष्ये।

(ट) प्रत्युज्जीविता—पुनर्जीविता, अहन्तु चारुदत्तवधवार्ताश्रवणात् मृतैवासम्, इदानीं तु जीवन्तमेनं दृष्ट्वा पुनर्जीवनं लब्धवतीवेति तात्पर्यम्।

(ण) तत्—तस्मात्, यतो वसन्तसेना जीवतीति अत इत्यर्थः। यावत् इति साकल्ये, सर्वमेवेत्यर्थः। एतत् वृत्तम्—इमं व्यापारं, वसन्तसेना जीवतीति वार्तामित्यर्थः। यज्ञवाटगतस्य—यज्ञस्थानस्थितस्य, ("वाटो मार्गे वृतिस्थाने स्यात् कुटीवास्तुनोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी)। राज्ञः,—नृपतेः पालकस्येत्यर्थः, [सम्बन्धमात्रविवक्षायां कर्मणि षष्ठी]।

(त) निष्क्रान्तौ,—निष्क्रान्तौ प्रहर्तारौ भवतः इत्यर्थः।

(थ) गर्भदासी—आ जन्मनः परिचारिका इत्यर्थः। जीविता—जीवनं प्रापिता? [जीवतेर्णिचि निष्ठायां रूपमिदम्]। उत्क्रान्ताः,—उत्—ऊर्द्ध्वं, क्रान्ताः,—गताः, स्वदेहात् अपसृताः इत्यर्थः, देहान्तरं प्राप्ता इति शेषः, वसन्तसेनां दृष्ट्वा मम प्राणाः स्वदेहं न सञ्जीवन्तीति मन्ये, इदानीं नितरां भयव्याकुलः, कथञ्चित् जीवितधारकोऽस्मीति भावः।

(द) उपसृत्य—द्वितीयचाण्डालस्य समीपं गत्वा।

(ध) ननु इति प्रश्ने, द्वितीयचाण्डालाञ्च "ता जाव" इत्यादि वाक्यं श्रुत्वा तस्य प्रत्युत्तरमुच्यतेऽनेनेति, अथवा, अवधारणे, अस्माकमीदृशो एव राजा [illegible]।

लाआणत्ती, जेण सा वावादिदा, तं मालेध त्ति, ता लट्टिअ-
शालअं ज्जेव अण्णेशम्ह । §

[इति निष्क्रान्तौ] ।

चारु । [सविस्मयम् (न)]—

केयमभ्युद्यते शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते मयि ।
अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणवृष्टिरिवागता ? ॥ ३९ ॥

[अवलोक्य च]—

वसन्तसेना किमियं द्वितीया ? समागता सैव दिव किमित्यम् ? ।
भ्रान्त मन पश्यति वा ममैना, वसन्तसेना न मृताऽथ सैव ॥ ४० ॥

---

§ अरे । ननु अस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिः, येन सा व्यापादिता, त मारयत इति, तत् राष्ट्रियश्यालमेवान्विष्याव ।

(न) सविस्मय—साश्चर्यं यथा तथेत्यर्थ आह्वात शेष , अत्र असम्भाव्य जीवितां वसन्तसेनामुपस्थितां दृष्ट्वा चारुदत्तस्य विस्मयोऽजनीति बोद्धव्यम् ।

अकस्मात् मृत्युकवलितकल्पमात्मानम असम्भावितापायेन मुक्तप्राय सम्भाव्य सहर्षं विस्मयमाह, केयमिति ।—अनावृष्टिहते—अनावृष्ट्या—अवर्षणेन, वर्षणाभावेनेत्यर्थ , हते—नष्टे, प्रचण्डभानुकरेण विदग्धे इत्यर्थ , शुष्कप्राये इति यावत्, शस्ये—क्षेत्रस्थ धान्ययवगोधूमादौ, द्रोणवृष्टि ,—द्रोणनाम्न शस्यप्रपूरकात मेघात् पतितवृष्टिरित्यर्थ , इव, ("पुष्करो दुष्करजलो द्रोण शस्यप्रपूरक " इति प्रागुक्तज्योतिषतत्त्ववचनात द्रोण मेघस्य शस्यप्रपूरकत्व बोध्यम्) शस्त्रे—वधसाधने खड्ग इत्यर्थ , अभ्युद्यते—अभि—सर्वतोभावेन, लक्ष्यीकृत्य वा, उद्यते—मम कण्ठदेश लक्ष्यीकृत्य उत्थापित सतीत्यर्थ , अत एव मृत्युवक्त्रगते—मृत्यो ,—कालस्य, वक्त्र—मुख, तद्गत—तत्र प्रविष्ट, मृत्यु कवलितप्राये इत्यर्थ , मयि—चारुदत्ते, [विषयाधिकरणे सप्तमी], मम हतभाग्यस्य जीवनरक्षार्थम् इत्याशय , आगता—अकस्मादुपस्थिता, इयम्—एषा स्त्रीत्यर्थ , का ? —किन्नामधेया ? मृत्युकवलात् मा प्रत्यावर्त्तयितुं केयमुपस्थिता ? अत इदपद वाच्यया वसन्तसेनया सह द्रोणवृष्टेरवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कार । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

सर्वैर्मृतत्वेन निश्चिततया असम्भाव्यागमना मूर्त्तिमतीं वसन्तसेना समागतामालोक्य सैवेयम् ? उत तत्समानाकृतिरपरा वा काचित इति वितर्कयति, वसन्त-सेनेति ।—इय—दृश्यमाना, मत्पुरस्था रमणीत्यर्थ , वसन्तसेना—स्वनामप्रसिद्धा

अथवा,—

किं नु स्वर्गात् पुनः प्राप्ता मम जीवातुकाम्यया ।
तस्या रूपानुरूपेण किमुतान्येयमागता ? ॥ ४१ ॥

तत्प्रेयसीति यावत्, किम ? अथवा द्वितीया ?—अपरा वसन्तसेनाव्यतिरिक्ता कापि किमित्यर्थः, किंवा सैव—मया पूर्व्वम् उपभुक्ता वसन्तसेना एव इत्यत इत्थम्—एवम्प्रकारेण, मरणान्तर तदर्थ व्यापाद्यमानस्य मम प्राणरक्षणार्थं पुनरिह भूत्वेत्यर्थः, दिवः,—स्वर्गात्, समागता—समुपस्थिता किम ? स्वदुष्कृतपरिपाकेण त्रिदिवमधिगताऽपि प्रेयसी मम निर्निमित्तवधकातरा सा पातकस्मात् परित्रात् सादरं तानव तु कि पुनः परिगृह्य इह समुपेता किमिति निष्कर्षः वा— अथवा व त—वनान्ते मतः—मे, मनः,—चित्तम, एना—पुरोवर्त्तिनीं नारीं, वस्तुत वसन्तसेनातः भिन्नामपि इति भाव, पश्यति—अवलोकयति वसन्तसेनेयं मिति कृत्वा तद्विरहात्तिवैतन्यात् तद्बुद्धिमुत्पादयतीत्यर्थः, अतस्मिन् तद्भावबुद्धेरेव मम स्वस्थतेत्याशयः, मम प्रियतमा सा वसन्तसेना मृतैवेति सत्यं, मन्मनस्तु सतत तद्भावनाऽऽकुलतया सर्व्वं जगत तन्मयमेव पश्यति इति भाव अद—अथवा, दशान्तरे इदं वसन्तसेना—स्वनामप्रसिद्धा गणिकेत्यर्थः, न मृता—न उपरता, सैव—चरमनाचाल्कारकालेऽपि या मया सङ्गता सा एव इयमित्यर्थः, नेयं तदन्या काऽपीत्याशयः । अत्र प्रकृताप्रकृतयोः वसन्तसेनातद्भिन्नयोः नार्य्योः द्वयोरेव तुल्य वस्तुतया स्थिते एकस्मिन् कर्त्तुमशक्यत्वात् आदौ सशयः, स च "न मृताऽथ सैव" इत्यनेन उपसंहारे निश्चयनत्वात् निश्चयान्त एवेति बोध्यम, तदुक्तं विश्वनाथपादैः,— "सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः । शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ।" इति । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तम् ॥ ४० ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, किं त्विति ।—मम—मे, जीवातोः,—जीवनस्य, काम्या—इच्छा तया, जीवनरक्षणेच्छया इत्यर्थः, ["जीवेरातु" इति १ पा० ७८ सूत्रादिसूत्रात् जीव्यते अनेनेत्यर्थे जीवनेरातु । "जीवातुरस्त्रिया भक्ते जीविते जीवनौषधे" इति मेदिनी] स्वर्गात्—दिवः, पुनः,—द्वितीयवारमित्यर्थः, प्राप्ता— आगता, किं नु ? (किं नु इति वितर्के) पूर्व्वं जीवद्दशायां बहुश प्राप्ता, इदानीं मृताऽपि पुनः किं मद्दुःखकातरा सुरलोकादिह समुपस्थिता ? इति तात्पर्य्यं, उत—अथवा, इयम—एषा परिदृश्यमानेत्यर्थः, अन्या—अपरा काऽपीत्यर्थ, तस्याः,— वसन्तसेनायाः, अत्र सन्देहमात्रेऽपि प्रकान्ततया तत्सन्देहेन वसन्तसेनाया एव जीव,

वस। [सास्रम् (प) उत्थाय पादयोर्निपत्य] अज्ज-चालुदत्त ! सा ज्जेव अहं पावा, जाए कालणादो इअं तुए असलिसी अवत्था पाविदा (फ)। *

[नेपथ्ये] अच्चरिअ अच्चरिअ !! जीवदि वसन्तसेना। †

[इति सर्वे पठन्ति]।

चारु। [आकर्ण्य सहसोत्थाय स्पर्शसुखमभिनीय निमीलिताक्ष एव हर्ष गद्गदाक्षरम् (ब)] प्रिये ! वसन्तसेना त्वम् !!

वस। सा ज्जेव्व अह मन्दभाआ। ‡

* आर्य-चारुदत्त ! सैवाहं पापा, यस्याः कारणादियं त्वया असदृशी अवस्था प्राप्ता।

† आश्चर्यमाश्चर्यम् !! जीवति वसन्तसेना।

‡ सैवाहं मन्दभाग्या।

यथदोर्नित्यसम्बन्धत्वेऽपि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकत्वे तच्छब्दस्य यच्छब्दाकाङ्क्षाया विनिवृत्तेरिति बोध्यम्] रूपस्य—आकृते, अङ्गसंस्थानस्येत्यर्थ, अनुरूपेण—साम्येन, तत्सदृशाकृतिविशिष्टा सती इत्यर्थ, [रूपानुरूपेणेति इत्थम्भूतलक्षणे प्रकृत्यादिभ्य वा तृतीया। रूपस्य योग्यमित्यर्थे अव्ययीभावे "तृतीया सप्तम्योर्बहुलम्" (२।४।८४ पा०) इति सूत्रेण तृतीयाया अमभावस्य वैकल्पिकत्वात्, पक्षे तृतीयाविभक्ति सत्त्वमिति, रूपानुरूपमित्यपि पदान्तरमत्र भवतीति ज्ञेयम्] आगता किम् ?—उपस्थिता नु ? अत्र द्वयोरेव पक्षयो तुल्यबलतया स्थिते, एकतरस्याप्यनिर्णयात्, अन्ते च संशयस्यैव पर्यवसानाच्च शुद्ध सन्देहो नाम अलङ्कार। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(प) सास्र—अश्रुसेकपूर्वकं यथा तथेत्यर्थ, ('अस्र कोणे कचे पुंसि क्लीवमश्रुणि शोणिते" इति मेदिनी)।

(फ) पापा—पापीयसीत्यर्थ, [पापमस्या अस्तीत्यर्थे अर्श आदित्वात् मत्वर्थीये अचि स्त्रियां टाप्]। असदृशी—अननुरूपा, अतीव घृणिततया भवत अयोग्या इत्यर्थ। प्राप्ता—अधिगता।

(ब) स्पर्शसुख—पादपतितवसन्तसेनाया अङ्गसम्पर्कजनितानन्दमित्यर्थ। अभिनीय—नाट्येन प्रदर्श्य। हर्षगद्गदाक्षर—हर्षेण—वसन्तसेनास्पर्शजनितानन्देन, गद्गदम्—अव्यक्तमधुरस्वरमर्यादेनोच्चारितम्, अक्षर—वर्णसमूह यस्मिन तद्यथा तथेत्यर्थ, आहेति शेष।

चारु। [निरूप्य (भ) ससम्भ्रमम्] कथं। वसन्तसेनेव? सावेगम् —

कुतो बाष्पाम्बुधाराभिः स्नपयन्ती पयोधरौ।
मयि मृत्युवशं प्राप्ते विद्येव समुपागता ? ॥ ४२ ॥

(भ) निरूप्य—वसन्तसेनैव इयं नवेति विशेषेणावलोक्य इत्यर्थः ।

स्वप्राणेभ्योऽप्यधिका वसन्तसेना जीवन्ती पुनः समागता दृष्टा इति प्रकाशयन्नाह, कुत इति।—मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, मृत्युवशं—मृत्योः,—मरणस्य, वशम्—अधीनता, कृतान्तकवलमित्यर्थः, प्राप्ते—गते सति, [प्राप्तशब्दस्य भवत्यभावविरहेण तत्प्रसङ्गात् एवम् अतीतप्रयोगो बोध्यः] बाष्पाम्बुधाराभिः,—प्रियतमस्य मे प्राणदण्डादेशश्रवणजनितैरश्रुप्रवाहैरित्यर्थः, पयोधरौ—कुचौ, स्नपयन्ती—प्राभिषिञ्चन्ती सती [अनुपसर्गस्य स्नातेरादादिकस्य णिचि ह्रस्वस्य वैकल्पिकविधानात्, शबन्तात् तस्मात् डीपि स्नापयन्तीति वैकल्पिकमन्यदपि रूपं भवितुमर्हतीति, अपि चात्राकर्मकस्नातेः णिचि प्रयोज्यकर्तृभूतयोः पयोधरयोः कर्मत्वं ज्ञेयम्] विद्येव—स्वयं मूर्त्तिमती मृतसञ्जीवनी विद्येवेत्यर्थः, [इत्युपमा] कुतः,—कस्मात् स्थानात्, समुपागता ?—समुपस्थिता ? पुरा यथा मृतसञ्जीवनी विद्या, हतासुरसैन्यसमक्षं समुपस्थिता स्वप्रभावेण अचिरादेव मृतानसुरानुज्जीवयति स्म, तथा त्वमपि स्वयमिहागत्य मृत्युकवलितकल्पं मां द्राक् प्रत्युज्जीवयसीति निष्कर्षः । [दैत्यगुरुः शुक्राचार्य्यः विद्यायामस्यामतीव अभिज्ञ आसीत् इति श्रूयते, एतयैव चासौ देवासुरसङ्ग्रामनिहतानि असुरसैन्यान्यजीजिवदिति पौराणिका आमनन्ति। यद्वा,—विद्या—इतराविविक्तात्मज्ञानम्, "विद्ययाऽमृतमश्नुते" (मनु० १२ अ० १०४ श्लोक) इति स्मृतेः, सा च विद्या द्विविधा, परा अपरा चेति, यया अक्षरमधिगम्यते सा परेत्युच्यते, ऋग्वेदादिलक्षणा च अपरा, सा च अध्ययनाध्यापनरूपा, एवम्भूतायाः विद्यायाः विद्वद्ब्राह्मणसन्निधानगमनमपि वर्णनमपि दृश्यते, तथा हि, द्वितीयाध्याये चतुर्दशाधिकशततमसङ्ख्यकश्लोके मनुः,— "विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्। असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा॥" इति। विद्या हि कदाचिदध्यापकं विद्वद्गुरुमुपागत्य, "तवाहं निधिरस्मि" इति कथयन्ती निधिभूतायाः स्वस्याः रक्षणं तमेव विद्वांसं ब्राह्मणं याचितवती चेत्येवंविधार्थाभिप्रायिका कुल्लूकभट्टादिव्याख्या द्रष्टव्या, तथा छान्दोग्यब्राह्मणेऽपि,—"विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालय, अनर्हते मानिने नैव मा दा गोपाय मा श्रेयसी तथाहमस्मि।" इति]। रुदती विद्याऽधिष्ठात्री देवी यथा क्वचित् कञ्चित् अध्यापकब्राह्मणमुपेतवती, तथा रोरुद्यमाना इयं वसन्तसेना

प्रिये वसन्तसेने !—

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे।
अहो! प्रभावः प्रियसङ्गमस्य, मृतोऽपि को नाम पुनर्ध्रियेत? ॥४३॥

मृत्युवशप्राप्तं ब्राह्मणं मामुपगतवतीति एतावन्मात्रं साम्यमवलम्ब्य विद्यया सार्द्धम् उपमेयभूतायाः विद्यायाः उपमानोपमेयभावः प्रदर्शितः, अत एव अत्रापि पद्ये उभयरूपेण साम्यप्रदर्शनात् पूर्णोपमाऽलङ्कारः। अत्र "बाष्प ऊष्मणि नाऽस्रे" इति मेदिनीवचनात् बाष्पपदेनैव नयनसलिलार्थबोधात् अम्बुपदं पुनरुक्तमेव इति पुनरुक्तत्वदोषः उन्नेयः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

वसन्तसेनायाः कृते विगतप्रायप्राणोऽपि पुनः तयैव सरक्षितप्राणोऽहमभवमिति विचिन्त्य सानन्दं प्रियजनसमागमस्य अलौकिकं प्रभावमाह, त्वदर्थमिति।—त्वदर्थं—त्वमेव अर्थः,—निमित्तं यस्मिन् तद् यथा तथेत्यर्थः, तव निमित्तमिति यावत्, [क्रियाविशेषणमेतत्] विनिपात्यमानं—विनाश्यमानं, घातकैरिति शेषः, शकारवचनात "अहं किल तव हत्याकारी" इति निश्चिन्वाने राजपुरुषे मयि त्वद्घातकत्वभ्रमेण मत्प्राणदण्डविधानादित्याशयः, एतत्—परिदृश्यमानं, मे—मम, देहं—शरीरं, ("कायो देहः क्लीबपुंसोः" इत्यमरशासनात् अत्र देहशब्दस्य क्लीबत्वम्) त्वयैव—भवत्या एव, प्राक् प्राणदण्डादेशस्यापि निमित्तीभूततया त्वयैव, न तु अन्यया कयाऽपीत्यर्थः, प्रतिमोचितं—रक्षितं, रक्षिभ्यो घातुकेभ्यो वा विमुक्तबन्धनं कृतमित्यर्थः, पूर्वं यदेव दुर्दैववशात् मम नाशकारणमासीत्, तदेवेदानीं सौभाग्योदयात् जीवनकारणम् अजनि इत्यहो एकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धकार्यजनकत्वमिति भावः। ननु कथं एकस्यैव वस्तुनः परस्परविरुद्धोभयफलविधायकत्वमिति चेत्, अलौकिकशक्तिमतः प्रियजनसमागमस्य प्रभावादित्यवेहीत्याह, अहो इति।—प्रियसङ्गमस्य—कान्तसमागमस्य, प्रणयिजनसङ्गतेरित्यर्थः, अहो!—विस्मयकरः इत्यर्थः, अनिर्वचनीय इति यावत्, प्रभावः,—सामर्थ्यं, माहात्म्यमित्यर्थः, नन्वसौ प्रभावः कीदृशः? इत्याशङ्कायां तमेव वर्णयन्नाह, मृत इति।—कः,—को जनः, नाम—सम्भावनायां, मृतोऽपि—परेतोऽपि, गतप्राणः सन्नपीत्यर्थः, पुनर्ध्रियेत—म्रियतोऽवतिष्ठेत, पुनर्जीवेदित्यर्थः, [तौदादिकादात्मनेपदिनः धृधातोः कर्तरि लिङि रूपमेतत्] न कोऽपीत्याशयः, मन्ये प्रियसङ्गमाद् ऋते मृतकल्पं सञ्जीवयितुमिह नान्यपरं किमपि वस्त्वन्तरानात, यत् गतप्रायजीवनोऽपि अहं केवलं प्रियजनसमागमप्रभावेणैव उज्जीवामि, तथा चास्य शक्तिरनिर्वचनीया एवेति भावः, "विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे"

अपि च,—प्रिये ! पश्य,—

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला
कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।
एते च वध्यपटहध्वनयस्तथैव
जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः ॥ ४४ ॥

इति तात्पर्य्यम् । अत्र एकस्मिन् वसन्तसेनारूपवस्तुनि देहविनिपातकत्वपक्षयोगे पुनः तत्रैव देहप्रतिनाशकत्वकथनं न सम्भवति, नाशकत्वमोचकत्वयोः परस्परविरोधात्, एवञ्चापाततः प्रतीयमाने अस्मिन् विरोधे सत्यपि वसन्तसेनायाः अदर्शनकालकृतन्तु विनिपातनं, समागमकालकृतन्तु प्रतिमोचनमिति भिन्नकालिकत्वात् बन्धनमोचनयोरेकस्मिन्नाधारे कालभेदेन सत्तायामविरोधात् पर्य्यवसाने प्रतीतविरोधपरिहारेण विरोधाभासो नाम अलङ्कारः, तथा प्रियसङ्गमप्रभावस्य विस्मयजनकत्वं प्रति मृतस्यापि पुनरुज्जीवकत्वरूपकारणस्य समर्थकतया अर्थान्तरन्यासः, इत्यनयोः परस्परानपेक्षतया संस्थितेः संसृष्टिः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥ ४३ ॥

ईश्वरेच्छया विपद्यापि कदाचिदमृतायमानत्ववत् निरतिशयसन्तापकराणामेतेषां वध्यवसनमाल्यादीनां तावकीनसमागमात् इदानीं हृदयसन्तर्पकतया विपरीतभावावगमनात् परमशोभाऽऽधायकत्वमित्याह, रक्तमिति ।—तदेव—इदमेव, [वध्यदशायाम् अतिक्लेशप्रदत्वेन अनुभूततया इदानीं प्रत्यक्षविषयस्यापि तच्छब्देन निर्देशः, पूर्व्वानुभूतत्वबोधनाय यच्छब्दनिरपेक्ष तच्छब्दप्रयोगस्य आलङ्कारिकसम्मतत्वात्, तथा च "इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥" इति नियमात् तदिदमोः परोक्षापरोक्षवाचित्वेन विभिन्नार्थकत्वेऽपि अत्र तच्छब्दः प्रत्यक्षोक्रियमाणेऽपि वस्त्रे पूर्व्वानुभूतत्वबोधनाय, इदमर्थे प्रयुक्त इति बोध्यम्], रक्त—रक्तवर्णं, वरवस्त्रम्—उत्कृष्टपट्टवसनं, तथा इयं—दृश्यमाना, इदानीमपि मया कण्ठे परिहिता इत्यर्थः, माला—स्रक्, वध्यलक्षणकरवीरमाला इत्यर्थः, च कान्तागमेन—कान्तायाः,—प्रियायाः, प्रीतिनिलयायास्तवेत्यर्थः, आगमः,—उपस्थितिः, प्राप्तिरित्यर्थः, तेन, पक्षे,—कान्तायाः,—वध्वाः, आगमः,—लाभः, तेन, यद्वा,—कान्तायाः आगमो यस्मादिति व्युत्पत्त्या विवाहेनेत्यर्थः, वरस्य यथा—वरोढुरिव, हि—निश्चितं, विभाति—शोभते, इदानीं प्रेयस्यास्तव लाभेन, मम वध्यदशायां परिधारणाननेतत् वसनं, तथा करवीरकुसुममाल्यञ्च नवोढासङ्गतस्य वरस्य रक्तपट्टवसनमाल्यवत् अतितरां रमणीयतामाधत्ते इति भावः, च—तथा, एते—श्रूयमाणा

वस। अदिदक्खिणदाए किं ण्णेद ववसिदं (म) अज्जेण ? *

* अतिदक्षिणतया किं न इदं व्यवसितमार्येण ?

इत्यथ वध्यपटहस्य—वध्यवधघोषणार्थं ताड्यमानस्य वाद्यविशेषस्येत्यर्थः ध्वनयः,—शब्दाः, तथैव—तादृगेव, रक्तवस्त्रादिवस्तुजातं यथा वैवाहिकमाङ्गल्यद्रव्यानुकारि भवति तद्वदेवेत्यर्थः, विवाहपटहध्वानैः,—परिणयकाले वाद्यमानपटहशब्दैरित्यर्थः, समानाः,—तुल्याः, जाताः,—सम्पन्नाः, रक्तवस्त्रादिकं परिदधानस्य वरस्य वरस्येव ..नाम यथा आनन्दातिशयो जायते, तथा एतादृशीमापदमापन्नस्यापि मम हृदयवल्लभायाः तव अकस्मादधिगमेन ममाऽप्यविकाललौकिकहर्षो जात इत्यर्थः। प्रिय सङ्गमस्य प्रभावः, येन सम्यक् प्रतिकूलानामपि एतथा परमानन्दसन्दोहजनकत्वेन अयमेव अनुकूलतर.वल्लभमानतया परिणतजानसि हृदयम, [वैवाहिकवेशरूपतया पारिणतेन रक्तवस्त्रादिना विभूषितस्य मे त्वया साकमद्य विवाह एव सञ्जातः, इतः परं कदाऽपि मां मा व्यभिचारित वक्तुरभिप्रायः, आर्यकेण राज्ञा सन्तुष्टेन अचिरादेव वसन्तसेना वधूशब्दप्रयोगेण सम्बन्धिता भविष्यतीति भाव्यर्थदर्शनादेवमवगम्यते इति वेदितव्यम्]। अत्र प्रतिकूलानामपि वक्त्रा रक्तचन्दन करवीरमाला वध्यपटहध्वनीनां वैवाहिकवस्तुरूपत्वेन परिणमय्य नायकस्य आनुकूल्यकरत्वेनोपवर्णनात् अनुकूलोऽलङ्कारः, तल्लक्षणं यथा दर्पणे,—'अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत्" इति, तथा वध्यचिह्नभूतानां तत्तद्वस्तुजातानां तादृशे वैवाहिकमाङ्गल्यजनकवस्तुभिः सह वैषम्यसाम्यप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कारश्च इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावतया सङ्करः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(म) अतिदक्षिणतया—अति गणिकायां प्रदर्शितया अत्युदारतया इत्यर्थः, ("दक्षिणे सरलोदारौ" इत्यमरः), अवायमाशयोऽनुमीयते, तथा हि—वसन्तसेनायां मनसि तदानीम् ईदृशी आशङ्का समुदपद्यत, यत् चारुदत्तः तत्स्पष्टां नस्य घटनाम् अधिकरणे कुत्सितम प्रकाशयिष्यत् चेत् तदा नूनम् आधकरणिकास्य नादण्डयिष्यदिति, किन्तु तथा कृतं "वसन्तसेनाविरहितस्य मे जीवनं चिरकालापकारतया निष्प्रयोजनम्" इति चारुदत्तस्य आशयो न सिध्येदिति सत्यप्रकाशेन स्वजीवनरक्षायामुदासीनश्चारुदत्तः वसन्तसेनायां च किम अनुपममनुरागं प्रकाशितवान्, आत्मनः कृते कृतेन तनातिलाञ्छिता वसन्तसेना "काचियनाऽपि परमाधन्याया मयि तवेदृशौदार्यप्रकाशः कथमपि न युज्यते" इति आन्तरिकनतमत.प्रकाशेनाभिमन्दयतीति। नु इति प्रश्ने। व्यवसितम्—अनुष्ठितमित्यर्थः।

चारु। प्रिये! त्वं किल मया हतेति, (थ)—

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना।
नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥ ४५ ॥

वस। [कर्णौ पिधाय] सान्तं पावं, तेण म्हि राअसालेण वावादिदा।*

चारु। [सिचु दृष्ट्वा] अयमपि कः ?

* शान्तं पापं, तेनास्मि राजश्यालेन व्यापादिता।

(थ) किलेति अलीके, (चारुदत्तेन वसन्तसेनाहननस्य अलीकतया तस्य तत्त्वप्रकाशनायैव अत्र किलशब्दः प्रयुक्तः)। मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः। हता—मारिता। इति—इत्थम्, अभियोगमारोप्य इति शेषः, "निपातितः" इति वक्ष्यमाणेनाकथ्यपदेनान्वयः।

स्वावस्थाविपर्ययस्य कारणं प्रियतमायै पुनः विज्ञापयन्नाह, पूर्वेति।—पूर्वानुबद्धवैरेण—पूर्वजातशत्रुभावेन, (चारुदत्तं प्रति सम्बद्धानुरागतया यदा वसन्तसेना सानुनयं याचमानमपि शकारमुपेक्षितवती, ततः प्रभृति असौ दुष्टशकारः तावुभौ प्रत्येव अत्यन्तं क्रुद्धः प्रतिहिंसासाधनपरवशतया समुपजातवैरश्चाभवदिति बोध्यम्) प्रभविष्णुना—राजश्यालतया निरतिशयप्रभावशालिना, निग्रहानुग्रहसमर्थेनेत्यर्थः, नरके—निरये, पतता—आत्मानं निक्षिपता, इत्यर्थः, अकारणपरद्रोहाचरणादिति भावः, [पतता इत्यत्र भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगो बोध्यः, तेन नरके पतिष्यता इत्यर्थो लभ्यते] सम्प्रति वसन्तसेनायाः साक्षाद्दर्शनात् शकारकृताभियोगस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन तथा शकारानुगृहीतया वसन्तसेनया अचिरादेव स्वनिग्रहप्रकारं स्वयमेव अधिकरणे प्रकाश्य करिष्यमाणेनाभियोगेन च अचिरादेव तस्यैव प्राणदण्डो भविष्यति, ततश्च महापापिनस्तस्य नरकपतनं शीघ्रमेव अवश्यम्भावीति भावः, अथवा, यदि राजश्यालकतया तस्य इह कोऽपि दण्डो न भवति, तथापि, परलोके एतस्य नरकदण्ड अवश्यमेव भविष्यतीत्यावेदयितुं "नरके पतता" इत्युक्तमिति वेदितव्यम्, तेन—दुर्वृत्ततया अतिप्रसिद्धेन शकारेणेत्यर्थः, मनाक्—प्रायशः, जीवितया स्वयमागतया त्वया मृत्युकवलात् अधुनैव मम रक्षितत्वात् न सम्पूर्णरूपेणेति भावः, निपातितः,—निक्षिप्तः, विनाशित इत्यर्थः, अस्मि—भवामि, मया त्वं हतेति तेन दुष्टेन कथनादहम् अहं निहतप्राय एवाभवमित्यर्थः। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

वस। तेण अणज्जेण वावादिदा, एदिणा अज्जेण (र) जीवाविदम्हि। *

चारु। कस्त्वम् अकारणबन्धुः (ल) ?

भिक्षु। ण पच्चभिजाणादि म अज्जो ? अहं शे अज्जश्श चलण-शवाहण चिन्तए शंवाहके णाम, जूदिअलेहिं गहिदे एदाए उवाशिकाए अज्जश्श केलकेत्ति अलङ्कालपण-णिक्कीदेम्हि, तेण अ जूदणिव्वेदेण शक्कश्शमणके शवुत्तेम्हि। एशा वि अज्जा पवहण-विपज्जाशेण पुप्फकलण्डक-जिण्णुज्जाण गदा, तेण अ अणज्जेण "ण म बहुमण्णेशि" त्ति बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा, मए दिट्ठा। † (व)

---

* तेनानार्य्येण व्यापादिता, एतेन आर्य्येण जीविता (जीवं प्रापिता) अस्मि।

† न प्रत्यभिजानाति मामार्य्य ? अहं स आर्य्यस्य चरणसंवाहचिन्तकः संवाहको नाम द्यूतकरैर्गृहीत एतया उपासिकया आर्य्यस्यात्मीय इति अलङ्कारपण-निष्क्रीतोऽस्मि, तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यश्रमणकः संवृत्तोऽस्मि। एषा अपि आर्य्या प्रवहण विपर्य्यासेन पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्यानं गता, तेन च अनार्य्येण "न मां बहु मन्यसे" इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, मया दृष्टा।

(र) अनार्य्येण—असाधुना, दुर्वृत्तेन इत्यर्थः। तेन—शकारेणेत्यर्थः। एतेन—समीपस्थेन परिदृश्यमानेन अनेनेत्यर्थः। आर्य्येण—साधुवृत्तेन, भिक्षुणा इति यावत्।

(ल) अकारणबन्धुः,—अहेतुकमित्र, मयैतस्य कदापि कस्मिन्नपि उपकारे अकृतेऽपि, एतेन प्राणसमाया वसन्तसेनाया जीवनरक्षणादिति भावः।

(व) प्रत्यभिजानाति—स्मृत्या अवबुध्यते, परिचिनोतीत्यर्थः। आर्य्य,—मान्य चारुदत्त इत्यर्थः। चरणसंवाहचिन्तकः,—चरणयोः,—पादयोः, संवाहः—संवेदनं कार्य्यं, परिचर्य्याकर्म इत्यर्थः, चिन्तयति—कर्त्तव्यतया भावयति, यः तथाभूतः, कथं चरणसंवाहनेन प्रभोः सन्तोषं विधास्यामीति चिन्तापर इत्यर्थः, उपासिकया—उपासनशीलया वसन्तसेनया इत्यर्थः। आर्य्यस्य—पूज्यस्य, भवत इति शेषः। आत्मीयः,—आत्मसम्बन्धी, दासजन इत्यर्थः। इति—इति हेतोः। अलङ्कारपण-निष्क्रीतः,—अलङ्कारः,—भूषणम्, एव पणः,—मूल्यं तेन, तद्दानेनेत्यर्थः, निष्क्रीतः,

[नेपथ्ये । कलकलः] ।—

जयति वृषभकेतुर्दक्षयज्ञस्य हन्ता,
तदनु जयति भेत्ता षण्मुखः क्रौञ्चशत्रुः ।

—विमोचित इत्यर्थः, द्यूतकरहस्तादिति शेषः । अस्मि—भवामि । ["अलङ्कारण" इत्यत्र "अलङ्कारणं' इति पाठान्तरे—"अलङ्कारकं" इति संस्कृतम्] । तेन—सभिकादिकृताऽत्याचारजन्यतया अतिप्रसिद्धेनेत्यर्थः । द्यूतनिर्वेदेन—द्यूतात्—द्यूतक्रीडाऽभ्यासजनितात्मनिग्रहादित्यर्थः, जातो य निर्वेदः,—वैराग्यं, तेन । शाक्यश्रमणकः,—बौद्धसंन्यासी । एषा—इयं, पुरतः परिदृश्यमाना इत्यर्थः । आर्या—माननीया, वसन्तसेना इत्यर्थः । प्रवहणविपर्यासेन—शकटव्यत्ययेन । तेन—सर्वविधानिष्टसाधकतयाऽतिप्रसिद्धेन शकारेणेत्यर्थः । अनार्येण—असाधुना, पापीयसेत्यर्थः । बहु मन्यते—आद्रियते स्वेच्छया कामयते इत्यर्थः । इति—एवं कथयतेत्यर्थः, मारिता—मृतकल्पा कृता, (सजीवतया वसन्तसेनायाः प्रत्यक्षदर्शिनः संवाहकस्य वाक्ये "मारिता' इत्यस्य 'हता' इत्यर्थः कथमपि न युज्यत इति लक्षणया एवमेव व्याख्येयम्) । मया—संवाहकेन । दृष्टा—साक्षात्कृता, मृतकल्पा पर्णराश्यभ्यन्तरशायिता वसन्तसेनेति शेषः, वस्त्रशोषणार्थं तत्र गतेन भिक्षुणा तदवस्थायास्तस्याः तत्र दर्शनात् इति बोध्यम् । मारणसमये भिक्षोस्तत्रानुपस्थितेस्तत्कर्तृकमारणदर्शनासम्भवात् "मए दिट्ठा" इति प्राकृतस्य हत्याक्रियादर्शनार्थकत्वमाशङ्कमानेन केनचित् अलङ्कृतबुद्ध्या अयमंश उपेक्षितः ।

मित्रसुहृदः आर्यकस्य राज्यप्राप्तिजनितमानन्दं सूचयितुं नेपथ्यस्थः शर्विलकः स्वाभीष्टदेवस्तुतिमुखेन अचिराधिरूढराजासनस्य तस्य विजयमाशंसते, जयतीति ।—दक्षयज्ञस्य—दक्षः—तदाख्यप्रजापतेः, यः यज्ञः,—यागः, तेनानुष्ठीयमानः क्रतुरित्यर्थः, तस्य हन्ता—नाशकः, वृषभकेतुः,—वृषध्वजः, शिव इत्यर्थः, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्तताम्, यज्ञवाटगतस्य पालकस्य हननात् परमतीव हृष्टः शर्विलकः तदनुरूपतया आदौ यज्ञदीक्षितघातिनः भगवतः शिवस्य स्तुतिं कृतवानिति वेदितव्यम्, (दक्षप्रजापतिस्तु ब्रह्मणः दशसु पुत्रेषु एकतम आसीत्, तस्य अनेकासु कन्यासु चन्द्रः सप्तविंशतिं कन्याः कश्यपः त्रयोदश, भगवान् शङ्करस्तु एकां दाक्षायणीमुपयेमे, एकदा असौ प्रजापतिः महाक्रतुं विरचय्य सर्वान् देवान् स्वयमाहूतवान् परन्तु तदीयां दुहितरं सतीं, जामातरं शङ्करञ्च नाजुहाव, सती तु पित्रा अनाहूताऽपि तदीयं यज्ञस्थानमगादिति तेन अतीवावमानिता तत्रैव देहं तत्याज, भगवान् हरस्तु

तदनु जयति कृत्स्नां शुभ्रकैलासकेतु
विनिहतवरवैरी चार्य्यको गां विशालाम् ॥ ४६ ॥

यदेतद् वृत्तान्तमश्रूणात् तदैवातिक्रुद्ध तत्र गत्वा स्वगणपति वीरभद्र सस्मार, ततश्च पुरतः समागत वीरभद्र दृष्ट्वा त यज्ञ विनष्टुमादिदेश, तनादिष्टश्च वीरभद्र गणगणापित तत्र प्रवृत्त । ताश्च तथा भीषणानवलोक्य यज्ञ स्वप्रमतिभीत मृगरूप भूत्वा पलायमान तच्छिरेण शिरोविरहितश्चक्रे इति पौराणिकी वार्त्ता) तदनु—तत्पश्चात्, भेत्ता—सेनानीत्वात् शत्रुव्यूहभेदकारी, क्रौञ्चशत्रु,—क्रौञ्चस्य—दैत्यविशेषस्य, तदाख्यपर्व्वतस्य वा, शत्रु,—शातयिता, निसूदन इत्यर्थ, ["क्रौञ्चो विशेषस्य, तदाख्यपर्व्वतस्य वा, शत्रु,—शातयिता, निसूदन इत्यर्थ, ["क्रौञ्चो द्वीपविशेषे स्यात् पक्षिपर्व्वतभेदयो " इति मेदिनी। कार्त्तिकेयस्य क्रौञ्चाख्यदैत्यस्य हन्तृत्वमुक्त मृगेन्द्रसहितायाम्, यथा,—"क्रौञ्चे (द्वीपे) क्रौञ्चो हतो दैत्य क्रौञ्चाद्रौ हंसकन्दरे । स्कन्देन युद्धे सुचिर चित्रमायी सुमायिना ॥ स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातस्तेन कर्म्मणा । केतुतामगमत् तस्य नाम्ना क्रौञ्च स उच्यते ॥" इति], यद्वा,—भेत्ता—रन्ध्रकरणार्थं शरजालेन श्वेतगिरे सानुकूटस्य क्रौञ्चाख्यागरे विदारक इत्यर्थ , [जलधरसमये येन रन्ध्रेण राजहंसा मानसे सरसि यान्ति, तेनैवास्य कार्त्तिकेयेन हिमाचलसंलग्नस्य क्रौञ्चाचलस्य तादृश एक रन्ध्र कृतमिति, तेनैवास्य "भेत्ता" "क्रौञ्चदारण" इति सज्ञाद्वय जातमिति पौराणिका आमनन्ति । महाभारते वनपर्व्वणि २२८ अध्याये कार्त्तिकेयेन क्रौञ्चाख्यपर्व्वतविशेषस्य भेदकथा उक्ता, तथा हि,—"धनुर्विक्षिप्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ। विभेद स शरै शैल क्रौञ्च हिमवत सुतम् ॥" इत्यादि। आगमेऽपि एतद् (कार्त्तिकेय) शरै शैल क्रौञ्च हिमवत सुतम् ॥" इत्यादि। आगमेऽपि एतद् विवरण दृश्यते यथा,—"मानसस्याधिनो हंसा क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्त" इति। अन्यत्र तु अन्यथाप्युपवर्णित दृश्यते, तथा च मेघदूते जामदग्न्यस्य क्रौञ्चभेदकथामाश्रित्य कालिदासेन—"प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वार भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" इति वर्णित, तच्च रन्ध्र परशुरामेण कृतमिति तद्व्याख्याने विवृत मल्लिनाथपादै,—"पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटे धनुरुपनिषदमधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्च शिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन हेलया सपदि भित्त्वा तत्र क्रौञ्चभेदादेव सद्य समुज्जृम्भिते कस्मिन्नपि यशोनीरनिधौ निखिलमपि जगज्ज्ञानमाप्लावितम्" इति, भृगुनन्दनकार्त्तिकेयाभ्यामन्योऽन्य विवदमानाभ्यामेव क्रौञ्चविदारणमकारीति क्रौञ्चभेदन कुत्रचित् कार्त्तिकेयेन, कुत्रचिच्च परशुरामेण कृतमित्युपवर्णितमिति न विरोध इति बोध्यम्] षण्मुख,—कार्त्तिकेय, जयति,

[प्रविश्य सहसा शर्व्विलकः]।

शर्व्विलकः।—

हत्वा तं कुनृपमहं हि पालकं भोः
तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्य्यकं तम्।
तस्याज्ञां शिरसि निधाय शेषभूतां
मोक्ष्येऽहं व्यसनगतञ्च चारुदत्तम् ॥ ४७ ॥

शर्व्विलकस्य सेनानायकत्वेन स्वाभीष्टतया दर्शनेनास्य कार्त्तिकेयस्य स्तुतिं तेन कृतामिति वेदितव्यम्, तदनु—तदनन्तरमित्यर्थः, विनिहत,—विनाशित, वर,—श्रेष्ठ, वैरी—शत्रु, पालक इत्याशयः, येन सः, विनिपातितप्रधानरिपुरित्यर्थः, आर्य्यकः,—तदाख्यः प्राक् सिद्धादेशप्राप्तराज्यः गोपालदारक इत्यर्थः, शुभ्र,—धवलः, यः कैलासः,—तदाख्यः पर्व्वतः, स एव केतुः—विजयसूचकश्वेतपताका, सेनाचिह्नं वा, ("केतुना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्षणे" इति मेदिनी) यस्या तां, कैलासपर्य्यन्त पर्य्यन्तामित्यर्थः, (नृपाणामियं हि रीतिरस्ति, यत्, यावती भूः तैः अधिक्रियते, तत्सीमानिर्देशार्थं, सर्व्वस्य तावत्पर्य्यन्तस्य आत्मविजितत्वज्ञापनार्थञ्च सीमान्तप्रदेशे स्वसङ्केतशालिनो विजयपताका निखन्यन्त इति) विशाला—विस्तीर्णा, कृत्स्ना—सम्पूर्णा, गां—पृथ्वीं, जयति—स्वायत्तीकरोतु इत्यर्थः, यद्वा,—जयति—परितः स्वप्रतापं प्रकाश्य पृथिव्यां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् इत्यर्थः। मालिनी वृत्तम् ॥ ४६ ॥

नेपथ्योक्तं पालकराज्ये आर्य्यकस्याधिकारमिदानीं स्वस्मिन्नवसत्यस्य स्वस्यागमनप्रयोजनमाह, हत्वेति।—भो !—इति नागरकानुद्दिश्य सम्बोधनम्, अहम्—एषोऽहं शर्व्विलक इत्यर्थः, तं—प्रजापीडकत्वेन ख्यातप्रसङ्गं, कुनृपं—कुत्सितराजानं, अदण्ड्यदण्डानुष्ठानादिना परित्यक्तराजधर्म्माणमित्यर्थः, पालकं—तदाख्यमुज्जयिनीपतिमित्यर्थः, हत्वा,—विनाश्य, तद्राज्ये—तस्य—पालकस्य, राज्ये—राजकर्म्मणि, प्रागधिकृते राष्ट्रे इत्यर्थः, तं—पूर्वं सिद्धादेशेन सम्भावितराज्यतया अतिप्रसिद्धम्, आर्य्यकं—तदाख्यं गोपालदारकमित्यर्थः, द्रुतम्—अविलम्बितं यथा स्यात् तथेत्यर्थः, अधुनैवेति यावत् अभिषिच्य—अभिषिक्तं कृत्वा, राज्याधिकारप्राप्त्यर्थं पूतत्वसम्पत्तये च तीर्थोदकैः स्नपयित्वा इत्यर्थः, तस्य—आर्य्यकस्य, शेषभूता—चरमाम्, [एतेन अस्या एव चरमाज्ञात्वाभिधानात् अनेन नृपतिकार्य्यमन्यत्सर्व्वमनुष्ठितमिति व्यज्यते। अत्र "प्रासादात्मजनिर्म्माल्यदाने शेषेति कीर्त्तिता" इति विश्ववचनप्रमाणत्वेन उद्धृत्य कश्चिदेव व्याचष्टे, तथा हि,—शेषभूता—प्रसाददत्तनिर्माल्यदानरूपामित्यर्थः, इति,

हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रिहीनं,
पौरान् समाश्वास्य पुनः प्रकर्षात्।
प्राप्तं समग्रं वसुधाऽधिराज्यं
राज्यं बलारेरिव शत्रुराज्यम् ॥ ४८ ॥

तत्र मज्ज्यते, उज्ज्वलवितर्कोपि, तथा, "—शेष सङ्घर्षणे वधे। अनन्ते ना प्रसादेन स्वनिर्माल्यार्पणे स्त्रियाम्" इति मेदिनीकोषे च "शेषा" इति आकारान्तशब्दस्यैव प्रसाददत्तनिर्माल्यदानार्थकत्वदर्शनात्, प्रकृते तु अकारान्तशब्दात् तादृशार्थलाभस्य कथमपि असम्भवादिति सुधीभिर्विभाव्यम्] आनाम्—आदेश, चारुदत्तस्य बन्धनमोचनविज्ञापिकामिति भाव, शिरसि—मूर्ध्नि, निधाय—धृत्वा, बहुमानास्पदतया तदादेशमादरं गृहीत्वेति यावत्, व्यसनगतं—विपन्नं, चारुदत्तं मोक्ष्ये—विपदः मोचयिष्यामि, रक्षिष्यामीत्यर्थः। गणव्याख्याने मुचते त्यागार्थकत्वे एव सकर्मकत्वम्, बन्धनरहितीभावार्थकत्वे तु अकर्मकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् अत्र च मुचधातोर्बन्धनरहितीभावार्थकतया णिचि एवास्य "मोचयिष्यामि" "मोचयिष्ये" वा इत्येवरूपस्य प्रयोगस्य समीचीनतया "मोक्ष्ये" इति प्रयोगस्य व्याकरणलक्षणहीनत्वादस्य च्युतसंस्कारतादोषदुष्टत्वमवगन्तव्यम्। प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मन्त्रि-बलादिसहायशून्यस्य राज्ञः पालकस्य विजयकार्य्ये, राष्ट्रविप्लवभीतानां पौराणाञ्च समाश्वासनमुल्लिखन् पालकराज्ये आर्य्यकाधिकार पुनरुद्घोषयति, हत्वेति।—बलानि च—सैन्यानि च, मन्त्रिणश्च—अमात्याश्च, तैः हीनं,—परित्यक्तं, विरहितं वा, तम्, अस्माकं पराक्रमं दृष्ट्वा सर्व्व एव बलामात्यादयः भीतिविह्वलाः तं परित्यज्य पलायिताः, न केऽपि तद्रक्षार्थम् अग्रेसरा जाता इति भावः, भेदोपायमवलम्ब्य अस्माभिः राज्ञः पालकस्य बलवतां समस्तकानां सैन्यानां, तथा सुधीमतां मन्त्रिणाञ्च परस्परं वियोगो जनितः, असौ सुजयः आसीत् इति तात्पर्य्यम्, [एतेन स्वपक्षीयाणां पराक्रमातिशय्यं, तथा पालके सर्वेषामेव प्रकृतिवर्गाणामननुरक्तत्वञ्च सूचितम्, "बलमन्त्रिहीनम्" इत्यत्र 'बलमिवहीनम्' इति पाठान्तरम्] तं—प्रजापीडकत्वेन प्रसिद्धं, रिपुं—शत्रुं, पालकमित्यर्थः, हत्वा—विनाश्य, प्रकर्षात्—निजप्रभावोत्कर्षमाश्रित्य, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] पुनः पौरान्—पुरवासिनः, राजकृतोपद्रवैः व्याकुलान् इति भावः, समाश्वास्य—आश्वासदानेन सान्त्वयित्वेत्यर्थः, कृतोऽपि मा भैष्ट इत्यादिवचनेन राजानं प्रति तथा भयाभावं समुत्पाद्य इति यावत्, अत एव वसुधाऽधिराज्यं—वसुधायाः,—समग्रायाः क्षितेः,, अधिराज्यं—साम्राज्यम्, आधिपत्यमिति यावत्,

[सगतो निरूप्य] भवतु, अत्र तेन भवितव्यं, यत्र अयं जनपदसमवायः। अपि नाम अयम् आरम्भः क्षितिपतेः आर्यकस्य आर्यचारुदत्तस्य जीवितेन सफलः स्यात्? (ग) [त्वरिततरमुपसृत्य] (घ) अपयात जाल्माः। (ङ) [दृष्ट्वा सहर्षम्] अपि ध्रियते चारुदत्तः सह वसन्तसेनया। सम्पूर्णाः खलु अस्मत्स्वामिनो मनोरथाः, (च)—

[आर्यकः राजा इति प्रादितत्पुरुषे अधिराजः, ततः तस्य कर्म इत्यर्थे 'राजन्यगुरादि यत्' (४।१।१३७ पा०) इति यत्] यस्मिन् तत् तथाभूतं, समग्रविजीतलाभप्रत्य निदानभूतमित्यर्थः, बलारिः,—बलनामकदैत्यारिपौ, इन्द्र इत्यर्थः, राज्यमिदं—राजपदमिव, इन्द्रत्वमिवेत्यर्थः, ऐन्द्रपदवदतिसुखास्पदमिति भावः, समग्र—कृत्स्नं, शत्रोः,—पालकस्य, राज्य—तदधिकृतराष्ट्रमित्यर्थः, प्राप्तं—लब्धं, विजितमिति यावत्, आर्यकेणेति शेषः। शत्रोः पालकस्य बलराज्यस्य बलारिराज्येन सार्द्धमवैषम्यसाम्य प्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः। इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥ ४८॥

(ग) भवतु—अस्तु, आर्यकविजयादिसहृष्टं भूतवृत्तान्तं इदानीमनालोचितं एवेति शेषः, परमोपकारकस्य आर्यचारुदत्तस्य घातुकहस्तात् रक्षणात् पूर्वं विगतविषयालोचनया कालक्षेपो न कर्त्तव्य इत्याशयः। अत्र—अस्मिन् पुरोवर्त्तिनि स्थाने इत्यर्थः। तेन—आर्यचारुदत्तेन इत्यर्थः। भवितव्यं—वर्त्तितव्यं, स्थातव्यमित्यर्थः। यत्र—यस्मिन् स्थाने। जनपदसमवायः,—जनपदानां—जनानां, ("देशे जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः" इति मेदिनी) समवायः,—सङ्घातः वर्त्तत इति शेषः। अपि—प्रश्ने। नाम—सम्भावनायाम्। आरम्भः,—पालकहननोद्योगः, आर्यकस्य नूतनराजपदे प्रतिष्ठानमित्यर्थः। जीवितेन—चारुदत्तजीवनरक्षणेन। सफलः,—फलवान्, सार्थक इत्यर्थः, चारुदत्तस्य जीवनरक्षणेन आर्यकराज्यलाभस्य साफल्यं सम्भाति भवेत् किम्? इति समुदिताशयः।

(घ) त्वरिततरम्—अतिशीघ्रं, द्रुतपदमित्यर्थः, उपसृत्य—समागत्य, जनपदसमवायमिति शेषः।

(ङ) अपयात—अपसरत। जाल्माः,—मूर्खाः, इतरजना इत्यर्थः, दीनैकशरणानां महाजनानां वधदर्शनं शास्त्रासङ्गतमिति चारुदत्तस्य वधं द्रष्टुमागतान् प्रति अवज्ञया एवमभिहितमिति ज्ञेयम्।

(च) अपि ध्रियते—जीवति एव, अपिकारोऽत्र एवार्थे। वसन्तसेनया सह

दिष्ट्या भोः ! व्यसन-महार्णवादपारात्
उत्तीर्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।
नावेव प्रियतमया चिरान्निरीक्षे
ज्योत्स्नाढ्यं शशिनमिवोपरागमुक्तम् ॥ ४९ ॥

—वसन्तसेनया सार्द्धं, यथा वसन्तसेना जीवति तथैवायमपीत्यर्थः, वसन्तसेना अनेन मारितेति अस्यापि वधादिशब्दश्रवणात् उभयोरेव मरणं सम्भावितमासीत्, इदानीन्तु पुरत एव उभयोरेव जीवतोर्दर्शनादेव सहर्षोक्तिर्बोध्या। सम्पूर्णाः,—सर्वथा सिद्धाः, सफला जाता इत्यर्थः। अस्मत्स्वामिनः,—अस्माकं प्रभोः, आर्य्यकस्य इत्यर्थः। मनोरथाः,—अभिलाषाः, चारुदत्तस्य जीवनरक्षणविषयका इति भावः।

वसन्तसेनासहितं चारुदत्तं जीवितं दृष्ट्वा हर्षं प्रकाशयति, दिष्ट्येति।—भोः!—हे, नागरजना इति शेषः, नावेव—तरण्येव, गुणधृतया—गुणः,—अनुरागादिरित्यर्थः, अन्यत्र रज्जुः, तेन धृतया—आकृष्टयेत्यर्थः, एकत्र प्रेयस उज्जीवनार्थम्, अन्यत्र च वाहनार्थमिति भावः, सुशीलवत्या—सच्चरित्रया, प्रियतमया—प्रेयस्या वसन्तसेनया कर्त्र्या, अपारात्—एकत्र अप्रतीकार्य्यात्, अन्यत्र—दुस्तरतया अशक्यपारगमना दित्यर्थः, अनुत्तरणीयादिति यावत्, व्यसन—विपदेव, महार्णवः,—प्रशस्तसागरः, तस्मात्, दुस्तरविपद्विशालवारिधेरित्यर्थः, उत्तीर्णं—मुक्तं, पारं गतमित्यर्थः, निस्तीर्णं पारापरपारावारमिति यावत्, आर्य्यं चारुदत्तमिति शेषः, उपरागात्—राहुग्रासात्, [शकाराक्रमणादिति च व्यज्यते] मुक्तं—परित्यक्तं, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकया, [वसन्तसेनयेति ध्वन्यते] आढ्यं—युक्तं, सम्पूर्णमण्डलमित्यर्थः, शशिनमिव—राकाचन्द्रमिव, ["पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ ग्रस्यते राहुणा शशी" इत्युक्ते पौर्णमासीप्रतिपत्सन्धाविव राहुग्रासस्य दर्शनात्] दिष्ट्या—भाग्यवशेनेत्यर्थः, [दिष्ट्येति हर्षभयादिसूचकमव्ययम्] चिरात्—बहुकालात् परमित्यर्थः, निरीक्षे—पश्यामीत्यर्थः। अत्र उपमेयभूते व्यसने उपमानभूतस्य महार्णवस्याभेदारोपात् निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, अपि च उपमेयभूता प्रियतमया सार्द्धं नावः अवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनादुपमा, सा च "गुणधृतया" इति विशेषणश्लेषस्य साम्यभावनिर्व्वाहकत्वपरतया उपन्यासात् श्लेषानुप्राणिततया श्लिष्टा विज्ञेया, अपि च, विशेषणबलादुपस्थितस्य चारुदत्तस्य उपमेयभूतस्य शशिना सह वैधर्म्यसाम्यप्रतीतेरुपमा, इत्येषामलङ्काराणामन्योऽन्यमेरपेक्ष्येण संस्थितेः संसृष्टिः।

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ४९ ॥

तत् कृतमहापातकः कथमिव एनमुपसर्पामि ? अथवा, सर्व्वत्र आर्जवं (क) शोभते । [प्रकाशमुपसृत्य बद्धाञ्जलिः] (ख) आर्य्य-चारुदत्त !

चारु । ननु । (ग) को भवान् ?

शर्वि ।—

येन ते भवनं भित्त्वा न्यासापहरणं कृतम् ।
सोऽहं कृतमहापापस्त्वामेव शरणं गतः ॥ ४० ॥

(क) कृतमहापातकः,—कृतम्—आचरितं, महापातकं—ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णचौर्य्यरूपं महापापं येन सः, [विप्रस्वामिकस्वर्णापहरणस्य महापातकत्वमुक्तं (मनु० ११ अ० ५५ श्लो०) यथा,—"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥" अत्र स्तेयपदस्य ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णहरणपरत्वं कुल्लूकभट्टव्याख्याया दृष्टम् । अस्य च शर्व्विलकस्य ब्राह्मणचारुदत्तगृहे सन्धि-खननपूर्वकं स्वर्णालङ्कारहरणं पूर्व्वमुक्तम्]। कथमिव—इवशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे, केन वा प्रकारेण इत्यर्थः । एनं—चारुदत्तम् । आर्जवम्—ऋजुत्वं सरलता इत्यर्थः, मन्ये प्राक्तनतदीयसुवर्णापहरणजनिता लज्जा विहायाधुना सरलभावेन दीनशरणस्यास्य समीपे गमनम् अशोभनं न भविष्यतीति वक्तुराशयः ।

(ख) प्रकाशं—स्पष्टं, प्रत्यक्षं यथा तथेत्यर्थः, चारुदत्तसमक्षम् इति यावत् । उप-सृत्य—समीपं गत्वा इत्यर्थः, जनसङ्घान्तरालावस्थितं तत्समीपगमने शङ्काऽऽकुलमात्मानं समीपगमनेन प्रकाशीकृत्य इति यावत् । बद्धाञ्जलिः,—कृताञ्जलिः, आहेति शेषः ।

(ग) ननु इति आमन्त्रणार्थकमव्ययम् ।

अपरिचितपूर्व्वस्य अस्य नामजात्यादिनाकथने चारुदत्तस्य सम्यक्तया तत्परिचयज्ञानासम्भवात् सहजपरिचायकेन स्वस्यानन्यसाधारणकर्म्मोल्लेखेन स्वपरिचयमाह, येनेति ।—येन—महापातकिना, ते—तव, दीनतया प्रशान्ततया च विश्वस्तस्य इति भावः भवनं—गृहं, भित्त्वा—विदीर्य्य, त्वद्गृहे सन्धिं कल्पयित्वा इत्यर्थः, न्यासस्य—वसन्तसेनया रक्षितस्य सुवर्णभाण्डस्य, अपहरणं—मोषणं, चौर्य्यमित्यर्थः, कृतं—विहितं, गणिकाऽऽसक्तचित्ततया मदनिकां वसन्तसेनातः मोचयितुमिति भावः कृत-महापापः,—कृतम्,—आचरितं महत्—उत्कटमित्यर्थः, विप्रस्वर्णापहरणादित्वा-शयः, पापं—दुष्कृतं महापातकरूपमिति भावः, येन तथोक्तः, सः,—तादृशः, अहं—शर्व्विलकः इत्यर्थः, त्वामेव—भवन्तमेव, दीनदैन्यविमोचनेन क्षमौदार्य्यादिगुणेन च

चारु। सखे! मैवम्। त्वया असौ प्रणय (घ) कृतः।
[इति कण्ठे गृह्णाति] (ङ)।

शर्वि। अन्यच्च,—

आर्य्यकेणार्य्यवृत्तेन कुलं मानञ्च रक्षता।
पशुवद् यज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः॥ ५१॥

अतिप्रसिद्धमिति भाव, शरण—रक्षितार, गत,—प्राप्त, अस्मि इति शेष, त्वयि कृतापराध महापातकी अह स्वमुखेनैव स्वदोषं स्वीकृत्य शरण गच्छामि, तदानीं प्रियतमायां मदनिकायाम् अत्यनुरागेण विमोहितचेतसा दूषितकुलाचारस्य मम पूर्व्वकृतमपराधजातमात्मगुणेन क्षमस्वेति भाव। पथ्यावक्रं वृत्तम्॥ ५०॥

(घ) सखे।—मित्र।, शर्व्विलकेत्यर्थ, (तत्कृतापराधस्य परिमार्ज्जनाज्ञापनार्थं पूर्व्वकृतापकार्य्येण सञ्जातनिर्वेद शर्व्विलक सखिसम्बोधनेन आहूतवानिति वेदितव्यम्)। एवम्—उक्तरूप, शरणागतत्वादिवचनमित्यर्थ, मा—न, वादीरिति शेष। असौ—मद्गृहात् स्वर्णालङ्कारापहरणरूपव्यापार इत्यर्थ। प्रणय,—प्रीतिसम्पादनार्थं परिहास इत्यर्थ, तवेदमनुष्ठान यदि परिहासकृत न स्यात, तदा कथ मम गृहात् बहुमूल्य त सुवर्णालङ्कारं निर्विवादम् अपहृत्यापि तत्फल स्वय किञ्चिदनुभुञ्जीत मम प्रियतमायै वसन्तसेनायै एव तद्दान सम्भवेदिति, तथा च वसन्तसेनास्वामिकस्यैवालङ्कारस्य प्रकारान्तरेण तद्धस्ते एव समर्पणात एतत्परिहासादन्यत् किमपि वक्तु न शक्यते इति भाव।

(ङ) कण्ठे गृह्णाति—सकण्ठग्रहम् आलिङ्गतीत्यर्थ, कण्ठग्राह स्वजते इति यावत्।

इदानीं चारुदत्तस्य मोचनवार्त्ताज्ञापनेन प्रीति जनयितु प्रथमत पालकविनाशवार्त्तां ज्ञापयति, आर्य्यकेणेति।—आर्य्यं—साधु, अनुकरणीयमित्यर्थ, वृत्त—चरित्र यस्य तेन गोपदारकत्वेऽपि न नीचप्रकृतिनेति भाव, कुल—सन्तति, प्रजाना वंशधारामिति यावत, दुराचारपालकस्य प्रजापीडकत्वादिति भाव मान—सम्मान, पालकेनावमानिताना प्रजानामिति भाव, रक्षता—पालयता, [पालकस्य उत्पीडनेन जनानां मानवता कुलवताञ्च दशाऽपि तथा मानात्ययश्च अनेकश अभूत्, भवानपि तत्र प्रकृष्टनिदर्शनम्, अत तद्विनाशेन आर्य्यकस्य तथा कुलमानरक्षकत्वमिति वस्तुराशय], आर्य्यकेण—दीनशरणेन त्वया प्राक् स्वप्रवहणदानविमोचितेन तन्नाम्ना गोपालदारकेणेत्यर्थ, यज्ञवाटस्थ,—यज्ञशालास्थित, दुरात्मा—दुष्टान्त करण,

चारु । किम् ?

शर्वि ।—

त्वदुद्यानं यः समारुह्य गतस्त्वां शरणं पुरा ।
पशुवद्वितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥ ५२ ॥

चारु । शर्विलक ! योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्कारणं कूटागारे बद्ध आर्य्यकनामा त्वया मोचितः ? (च)

पालकः—तदाख्य उज्जयिनीपतिः, पशुवत्—छागादिरिव, येन पशुर्यद्वा यज्ञशालायां यजमानेन निहत्य हन्यते, तद्वदित्यर्थः, [एतेन असहायस्य निरस्त्रस्य तस्य निर्दयभावेन मारणं सूचितम्] हतः—मारितः, उत्पीडितप्रजानां कुसुमसमादीनां रक्षार्थं, तथा राष्ट्रे सुचिरां शान्तिं स्थापयितुं साधुचेता आर्य्यकः दुष्टनृपतिं तं पालकं हतवान् न तु राज्यलिप्सया इति निष्कर्षः । यद्यपि शर्विलकः स्वयमेव पालकं हतवानिति प्रागुक्तम्, अत्र तु आर्य्यककर्तृहननोक्तौ विरोध आयातीति चेत् तथाऽपि शर्विलकादिभिः पालकहनने आर्य्यकस्य सर्व्वथा आनुकूल्यं कृतं, येन विना आर्य्यकः तद्धनने कथमपि प्रभुर्न भवेदिति अत एव आर्य्यकवत् परम्परया शर्विलकादीनामपि पालकहन्तृत्वमायातमित्यविरोधः द्रष्टव्यः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

पालकहन्तृत्वेन आर्य्यकस्य परिचयज्ञापनार्थं पूर्व्ववृत्तान्तमुक्त्वा पुनरपि चारुदत्तेन पृष्टः पालकविनाशवार्त्तां प्रकाशयति, त्वदुद्यानमिति ।—पुरा—प्राक्, यः,—यो जनः, कारागारात् पलायित इति भावः, त्वदुद्यानं—वसन्तसेनानयनार्थं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रति चेटेन चालितं तव प्रवहणमित्यर्थः, समारुह्य—अधिरुह्य, त्वां—भवन्तं, शरणं—रक्षितारं, गतः—प्राप्तः, आश्रयत्वेन लब्ध इत्यर्थः, आसीदिति शेषः, तेन—पूर्व्वोक्तरूपेण भवता विमोचितेन आर्य्यकेणेत्यर्थः, अद्य—एतस्मिन् दिवसे, वितते—विस्तृते यज्ञे—यज्ञ इव इत्यर्थः, पालकः पशुवत् हतः इत्यन्वयः, व्याख्या तु पूर्व्ववत् । यद्यपि पूर्व्वश्लोकेन एष एवार्थः प्रतिपादितः, तथाऽपि तत्र केवलं पालकस्य प्रजापीडकत्वमात्रमेव वक्तव्यमासीत्, अत्र तु तद्विमोचनं चारुदत्तौदार्य्येण जातमिति कृतज्ञतां प्रकाशयितुं पुनः तादृशमेवार्थमवतारितवानिति वेदितव्यम्, अतः नास्ति तेन सह अस्य पौनरुक्त्यमिति । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(च) कूटागारे—चन्द्रशालिकायां, सौधचूडाग्रगृहे इत्यर्थः, बद्धः,—रुन्धित इत्यर्थः । त्वया मोचितः,—भवता मुक्तबन्धनः कृतः, स एव पालकं हतवान् किम् ? इति चारुदत्तप्रश्नाशयः ।

शर्वि। यथाह (छ) तत्रभवान्।

चारु। प्रियं नः प्रियम्। (ज)

शर्वि। प्रतिष्ठितमात्रेण तव सुहृदा आर्य्यकेण उज्जयिन्यां वेणातटे कुशावत्यां राज्यमतिसृष्टम्। तत् प्रतिमान्यतां प्रथमः सुहृत्प्रणयः। (झ) [परिवृत्य] (ञ) अरे रे। आनीयतामयं पापो राष्ट्रियशठः। (ट)

(छ) यथा—यदित्यर्थः, तत्रभवान् यद्वदति तदेवेति भावः।

(ज) प्रियं नः प्रियम्—अस्माकं सम्बन्धे इयमतीव प्रियवार्त्ता इत्यर्थः, निरपराधस्यास्य विमोचनेन, कुनृपतेः पालकस्य हननेन चास्माकमतीव प्रियकार्य्यमनुष्ठितं भवतीति बहु सातिशयहर्षसूचकमेतद्वचनमिति विभाव्यम्।

(झ) प्रतिष्ठितमात्रेण—राज्ये अभिषिक्तेन एवेत्यर्थः, सिंहासनलाभ एवेत्याशयः। सुहृदा—मित्रेण, [राजरोषात् परित्रातुं पलायनार्थं चारुदत्तेन तस्मै प्रवहणं प्रदत्तं तेन चानेन आर्य्यकस्य सुहृत्कृत्यं कृतमिति बोध्यम्]। उज्जयिन्याम्—उज्जयिनीसमीपे इत्यर्थः। वेणातटे—वेणानामनद्याः, तटे—तीरसमीपे इत्यर्थः। कुशावत्याम्—तदाख्यायां कुशप्रतिष्ठितनगर्य्यां, दक्षिणकोशलस्य राजधान्यामित्यर्थः, तथा च रामायणे,—"कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम्। अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ॥" इति। कालपरिवर्त्तनेन पुरातनानां नदीनां नगरीणाञ्चेदानीं विलोपात्, सम्प्रति अशोकस्याधिकारज्ञापके भुवः चित्रे (मानचित्रे) चानुल्लेखात् एतासामवस्थितिस्थाननिर्णयो दुर्घट एवेति। राज्यं—राजपदं, राजत्वमित्यर्थः। अतिसृष्टं—दत्तं, तुभ्यमिति शेषः। प्रतिमान्यताम्—सुहृदुपायनत्वेन स्वीक्रियताम्, कृतज्ञतानिदर्शनभूततया सादरं प्रदीयमानत्वादित्याशयः। प्रथमः,—आद्यः, पूर्वं कदाप्यकृत इति यावत् [एतेन सर्व्वथा प्रत्याख्यानानर्हत्वं सूचितम्]। सुहृत्प्रणयः,—सुहृदः,—मित्रस्य आर्य्यकस्येत्यर्थः, प्रणयः,—प्रीतिदानं, कुशावतीराज्यसम्प्रदानरूपमिति भावः।

(ञ) परिवृत्य—प्रत्यावृत्त्य, नेपथ्याभिमुखमिति शेषः।

(ट) राष्ट्रियशठः,—राष्ट्रियेषु—राजश्यालेषु, ("राजश्यालस्तु राष्ट्रियः" इत्यमरः) शठः,—धूर्त्तः, यावन्तो राजश्यालाः सन्ति, तदपेक्षया अतीव प्रवञ्चक इत्यर्थः, यद्वा,—राष्ट्रियः,—राष्ट्रिय एव शठः, धूर्त्तो राजश्यालकः शकार इत्यर्थः।

[चेटः । यथाऽऽज्ञापयति शर्विलक] ।

शर्वि । आर्य्य ! ननु अयमार्य्यको राजा विज्ञापयति, इदं मया युष्मद्गुणोपार्ज्जितं राज्यं, तदुपयुज्यताम् । (ठ)

चारु । अस्मद्गुणोपार्ज्जितं राज्यम् !! (ड)

[चेटः । अरे रे राष्ट्रियश्यालक ! एह्येहि, स्वस्याविनयस्य फलमनुभव] ।

(ततः प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद्बाहुबद्धः (ढ) शकारः ।)

शकारः । ह्रीमादिके !—

एव्व दूलमदिक्कन्ते उद्दामे विअ गद्दहे ।
आणीदे म्हि हदे बद्धे दुट्ठे अस्से व्व दुक्कले * ॥ ५२ ॥

---

* संस्कृत ।—एवं दूरमतिक्रान्त उद्दाम इव गर्दभः ।
आनीतोऽस्मि हतो बद्धः कुक्कुरोऽश्व इव दुष्कर ॥

(ठ) युष्माकं—चारुदत्तप्रभृतीनामित्यर्थः गुणैः—प्रवहणदानादिरूपैः साहाय्यदानादिभिः उपार्ज्जितं—लब्धं मया—आर्य्यकेण अधिकृतमिति शेषः । तत्—तस्मात् युष्माकमेवानुग्रहेण लब्धं राज्यमस्मादित्यर्थः । उपयुज्यतां—भुज्यताम्, स्वामी भवितुं इत्वा एतत् कुशावर्तीराज्यम् उपभोगविषयीक्रियतामित्यर्थः ।

(ड) "अस्मद्गुणोपार्ज्जितम्" इत्यादि वाक्यं चारुदत्तस्य विस्मयद्योतकम्, तथा च—मदीयैः कैर्वा गुणैः तस्योपकारकरणे ? स्वपराक्रमेणैव पालकेन विपक्षागरहणात् राज्यं लब्धं नाहं मया कृता काचित् सहायतेति चारुदत्तवाक्याशयः ।

(ढ) पुरुषैः—रक्षिपुरुषैः । अधिष्ठितः,—अनुगतः, गृहीत इत्यर्थः । पश्चाद्बाहुबद्धः—पश्चात्—पृष्ठदेशे, बाहू—भुजौ, बद्धौ—संयतौ यस्य तथाभूतः, पृष्ठनिगडितभुज इत्यर्थः ।

[दिशोऽवलोक्य] शमन्तदो उवट्ठिदे एशे लट्ठिअबन्धे। ता क दाणिं अशलणे शलणं व्वजामि ? (ग) [विचिन्त्य] भोदु, तं ज्जेव अब्भुववण्ण शलणवच्छल (त) गच्छामि। [इत्युपसृत्य] अज्ज-चालुदत्त। पलित्ताआहि पलित्ताआहि। * [इति पादयो पतति]।

[नेपथ्ये अज्ज चालुदत्त। मुञ्च मुञ्च, वावादेम्ह एदं]। †

शकार। [चारुदत्त प्रति] भो अशलण-शलणे। (थ) पलि-त्ताआहि। ‡

* समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियबन्ध। तत्किमिदानीमशरण शरण व्रजामि ? भवतु तमेव अभ्युपपन्न शरण-वत्सल गच्छामि। आर्य चारुदत्त। परित्रायस्व परित्रायस्व।

† आर्य चारुदत्त। मुञ्च मुञ्च, व्यापादयाम एतम्।

‡ भो अशरण-शरण। परित्रायस्व।

उपस्थापित, आस्मि इति शेष। अत्र गर्दभेन कुक्कुरेण च सह शकारस्य अवैधर्म्य साम्यप्रतीतरूपमाद्ययम्। पथ्यावक्त्र वृत्तम्॥ ५३॥

(ग) समन्तत,—परित, चतुर्दिक्षु इत्यर्थ, ("समन्ततस्तु परित सर्वतो विष्वगित्यपि" इत्यमर)। राष्ट्रियबन्ध,—राष्ट्रस्य—राजश्यालस्य मम, बन्ध,—विपक्ष, शत्रुवर्ग इत्यर्थ, [बध्यतेऽनेनेति बन्ध, करणे घञ्,] अथवा,—बन्ध,—बन्धन, [भावे घञ्] विपदित्यर्थ, ["लट्ठिअबन्धे" इत्यत्र "लग्गिअबन्धे" इति प्राकृतपाठ कुत्रचित् दृश्यते, तस्य तु "राष्ट्रियबन्धु" इति संस्कृतम्, तदर्थस्तु—राष्ट्रस्य—शकारस्य ममेत्यर्थ, बन्धु,—स्वजन, सर्व्वत मम आत्मीया विपन्न मां दृष्टु समुपागता वर्त्तन्ते इत्यर्थ]। अशरण,—निराश्रय इत्यर्थ, क, जनमिति शेष। शरण व्रजामि—आश्रय प्राप्नोमि, आश्रयत्वेन कमवलम्ब्य आत्मरक्षा करिष्यामीत्यर्थ।

(त) अभ्युपपन्नानां—अभि—सर्व्वतोभावेन, उपपन्नानां—समीपमागतानां, शरणागतानामित्यर्थ, विपन्नानामिति भाव, शरणे—रक्षणे, वत्सल —स्नेहयुक्त, तम्, आपन्नरक्षितारमित्यर्थ।

(थ) अशरणशरण।—अशरणस्य—नास्ति शरण—रक्षिता यस्य तथोक्तस्येत्यर्थ, निराश्रयस्येति यावत्, शरण—रक्षिता, आश्रयदाता इत्यर्थ, तत्सम्बोधने, निराश्रयाश्रय। इत्यर्थ।

चारु। [सानुकम्पम्] (द) अहह ! (ध) अभयमभय शरणागतस्य ।

शवि। [सावेगम] (न) आः ! अपनीयतामय चारुदत्त-पार्श्वात्। [चारुदत्त प्रति] ननु ! उच्यतां किमस्य पापस्य अनु-ष्ठीयतामिति, (प)—

आकर्षन्तु सुबध्यैनं ? श्वभिः सङ्खाद्यतामयं ? ।
शूले वा तिष्ठतामेष ? पाठ्यतां क्रकचेन वा ? ॥ ५४ ॥

चारु। किमहं यद् ब्रवीमि, तत् क्रियते ?

शवि। कोऽत्र सन्देहः ?

शकार। भट्टालआ ! चालुदत्त ! शलणागदे म्हि, ता पलित्ताआहि पलित्ताआहि, जं तुए शलिशं, तं कलेहि, पुणो ण ईदिशं (फ) कलिश्शं । *

---

* भट्टारक ! चारुदत्त ! शरणागतोऽस्मि, तत्परित्रायस्व परित्रायस्व, यत्तव सदृशं तत् कुरु, पुनर्न ईदृशं करिष्यामि ।

(द) सानुकम्पं—सदयम् ।

(ध) अहह इति पदं खेदार्थद्योतकतया आतिक्लेशज्ञापकमव्ययम्, ("अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रकर्षयोः" इति मेदिनी) ।

(न) सावेग—क्रोधजनितत्वरासहितमित्यर्थः ।

(प) ननु इति आमन्त्रणे । अनुष्ठीयतां—विधीयतां, क्रियतामित्यर्थः, युष्माभिरिति शेषः, इदानीमस्य यादृशो दण्डः समुचितो भवति, असावचिरेणैव भवद्भिर्विधातव्य इत्यर्थः ।

सहासतक्रिनशास्य दण्डप्रकारं पृच्छति, आकर्षन्तु इति ।—एनं—शकारं, सुबध्य—पादयोः दृढं बद्धा इत्यर्थः, आकर्षन्तु—देशात् देशान्तरं नयन्तु, रक्षिण इति शेषः, अयं—अथवा, एषः,—अयम् आनीतः राष्ट्रिय इत्यर्थः, श्वभिः,—कुक्कुरैः, सङ्खाद्यतां—भोज्यताम्, [खादनेः णिचि कर्मणि लोटि रूपं, 'श्वभिः" इति प्रयोज्यकर्तुः न कर्मत्वं, खादेस्तन्निषेधादिति] वा—अथवा, शूले—तदाख्यमारणसाधनयन्त्रविशेषे, तिष्ठतां—वर्त्तताम्, इमं शूले आरोपयन्तु वा इत्यर्थः, वा—किंवा, क्रकचेन,—करपत्रेण, पाठ्यतां—विदार्य्यताम्, [अत्र सर्व्वत्र सम्प्रश्ने लोट्] । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

(फ) ईदृशम्—अनुरूपं, प्रकृतियोग्यमित्यर्थः । कुरु—विधेहि, यत्र कुर्वे

पौरा। [नेपथ्ये] वावादेध, किं णिमित्त पादकी जीवा-वीअदि ? * (व)

वध। [वध्यमालां चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय शकारस्य उपरि क्षिपति (भ)]।

शकार। गब्भदाशीधीए। (म) पशीद पशीद, ण उण मालइश्श, ता पलित्ताआहि। †

शर्वि। अरे रे। अपनयत। आर्यचारुदत्त। आज्ञाप्यताम्, किमस्य पापस्य अनुष्ठीयताम् ?

चारु। किमहं यद् ब्रवीमि, तत् क्रियते ?

शर्वि। कोऽत्र सन्देहः ?

चारु। सत्यम् ?

शर्वि। सत्यम्।

चारु। यद्येवं (य) शीघ्रमयम्—"।

---

* व्यापादयत, किं निमित्त पातकी जीव्यते ?

† गर्भदासीपुत्रि। प्रसीद प्रसीद, न पुनर्मारयिष्यामि तत्परित्रायस्व।

भवान् जात, तत्र कदाऽपि आश्रित न त्यज्यते निहन्यते वा इति आ जन्मन स्वत-सिद्धा तामेव प्रकृतिमाश्रित्य शरणागत मामिदानी परित्रायस्वेति भाव। ईदृशम्—एवंविध, त्वन्निर्यातनार्थं यादृश् क्रूराचरण पूर्वं मया कृत, तादृगित्यर्थ।

(व) जीव्यते—जीवनेन धार्यते, सप्राण विमोच्यते इत्यर्थ, युष्माभिरिति शेष।

(भ) शकारस्य उपरि—शकारस्य कण्ठदेश इत्यर्थ, (वसन्तसेनया शकारस्य कण्ठे वध्यमालाक्षेपणेन, खस्य चारुदत्तस्य च निर्यातनजनितातिशायिन शाव्वसक-कृतकर्तव्यजिज्ञासायाम् "अय वध्य एव" इति प्रत्युत्तर कृतेन प्रदत्तम इत्यवधेयम्)।

(म) गर्भदासीपुत्रि।—गर्भदास्या,—आ गर्भावधात् कल्पितपरिचारिकाया, पुत्रि।—तनये। [पुत्रशब्दात गौरादित्वात् स्त्रिया ङीष्, गौरादेराकृति गणत्वात्, तथा च, "सुता तु दुहिता पुत्री" इति त्रिकाण्डशेष]। आत्मजीवनरक्षार्थं विनीतभावेन प्रसादभिक्षासमयेऽपि "गर्भदासीपुत्रि।" इति भावनसम्बोधन शकारस्य मूर्खताऽनुरूपमेवेति विभावनीयम्।

(य) एवम्—सत्यम्, अहं यद्ब्रवीमि, तदेव क्रियते चेदित्यर्थ।

शवि। किं हन्यताम् ? (र)

चारु। न हि न हि, "—मुच्यताम्।

शर्वि। किमर्थम् ?

चारु। शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः।
शस्त्रेण न हन्तव्यः—" (ल)

शवि। एवं, (व) तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ?

चारु। न हि,—"—उपकारहतस्तु कर्त्तव्यः। (श)

शवि। अहो आश्चर्य्यम्। (ष) किं करोमि, वदतु आर्य्यः ?

(र) शकारनिर्य्यातने विलम्बासहिष्णुना शर्व्विलकेन चारुदत्तस्य "शत्रुः कृतापराधः" इत्यसम्पूर्णवाक्यस्य "मुच्यताम्" इति तदभिप्रेतप्रत्युत्तरबोधकक्रियापदमुच्चारयितुमवसरमदत्त्वैव स्वाभिप्रायानुकूलं "किं हन्यताम्" इति प्रतिवचनं तद्वाक्यशेषत्वेन उपादाय वितर्कितमित्यवगन्तव्यम्।

(ल) एवं कृतापराधस्यापि विमुक्तौ कारणमाह, शत्रुरिति।—कृतापराधः,—कृतदोषः शत्रुः,—रिपुः शरणं—रक्षकम्, उपेत्य—प्राप्य, पादयोः,—चरणयोः, पतितः—विलुठितः स्वजीवनभिक्षयेत्यर्थः, अत इति शेषः शस्त्रेण—मारणसाधनेन केनाप्यायुधेनेत्यर्थः, न हन्तव्यः,—न विनाशयितव्यः, शरणार्थिना रक्षणमेव धर्म्मशास्त्रकृतानुमतं न तु तद्धननमिति तात्पर्य्यम्।

(व) चारुदत्तोक्तं "शस्त्रेण न हन्तव्यः" इति, "किमर्थम्" इति स्ववाक्यस्य प्रतिवचनं प्रकारान्तरसाध्यहननविषयकमेव इति मत्वैव वितर्कयति, एवमिति।—एवं—शस्त्रेण न हन्तव्यश्चेदित्यर्थः।

(श) एतावता वाक्येन "किमर्थम्" इति शर्व्विलकप्रश्नस्योत्तरं दत्त्वा, पुनः शर्व्विलकेन "एवम्" इत्यादिवाक्येन पृष्टस्योत्तरमाह, न हीति।—न हि—नैव, "श्वभिः खाद्यताम्" इत्यपि नेत्यर्थः, तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यत आह, उपकारेति।—उपकारहतः—उपकारेण—अनुग्रहप्रदर्शनेनेत्यर्थः, हतस्तु,—विनष्टः एवेत्यर्थः, [तुकार एवार्थे] कर्त्तव्यः,—विधेयः कृतापकारस्य शत्रोरुपकारे कृते स हतप्रायः एव भवतीति भावः, शत्रौ शरणार्थिनि उपकृतिविधानं हननादपि अधिकफलप्रदं, अपकारमरादि मर्म्माणि नाधीयानिति सङ्क्षेपः।

(ष) आततायिनं प्रति चारुदत्तस्य सदयव्यवहारदर्शनेन "अहो। आश्चर्य्यम्।"

चारु। तन्मुच्यताम्।

शर्वि। मुक्तो भवतु। [इति मोचयति]।

शकार। ह्रीमादिके। (ख) पच्चुज्जीविदेम्हि ॥ * [इति पुरुषैः (घ) सह निष्क्रान्तः]।

[नेपथ्ये कलकलः। पुनर्नेपथ्ये] एसा अज्जचारुदत्तस्स वहुआ अज्जा धूदा पटे बसनञ्चले विलग्गन्तं दारअं आक्खिवन्ती बाप्फभरिदणअणेहिं जणेहिं णिवारिज्जमाणा पज्जलिदे पावए पविसदि। † (क)

---

* आश्चर्य्यं। प्रत्युज्जीवितोऽस्मि॥

† एषा आर्य्यचारुदत्तस्य वधूरार्य्या धूता पटे वसनाञ्चले विलगन्तं दारकमाक्षिपन्ती बाष्पभरितनयनैर्जनैर्निवार्य्यमाणा प्रज्वलिते पावके प्रविशति।

इति एकायकाव्ययशब्दद्वयप्रयोगेण तदुदारतया स्वविस्मयातिशय्य प्रकटीकृतमिति वेदितव्यम।

(ख) "ह्रीमादिके" इत्यव्ययपदं गतप्रायतया अप्रत्याशितरक्षणस्य स्वजीवनस्य पुनःप्राप्त्या आनन्दातिशय्यमेव प्रकटयति शकारस्य, न तु चारुदत्तस्य औदार्य्यदर्शनेन विस्मयमिति ज्ञेयम्, अतिमूर्खे अकृतज्ञे शकारे कृतज्ञताया एकान्ततोऽसम्भवात इति। आनन्दप्रकाशार्थ आश्चर्य्यार्थकपदप्रयोगः शकारे वक्तरि न विस्मयमावहति।

(घ) पुरुषैः,—राजपुरुषैरित्यर्थः।

(क) पटे—धरणे, वसनाञ्चले—परिधेयाग्रके, विलगन्तं—लग्नं, मातरञ्चलं धृत्वा तदनुपदं गच्छन्तमिति यावत्, अग्नौ आत्मप्रक्षेपणव्यापारात मातरं निवारयितुमिति शेषः, अत्र अञ्चलशब्देनैव वसनप्रान्तार्थबोधेऽपि पुनः वसनशब्दोपादानादस्य प्रान्तसामान्यकत्वमुपादातव्यमिति। दारकं—बालकं, रोहसेनमित्यर्थः। आक्षिपन्ती—अपसारयन्ती, अचलं धृत्वा प्राणविसर्ज्जनोन्मुखां मातरं प्राणत्यागव्यवसायात निवारयन्तं बालं सुदूरं नयन्तीत्यर्थः। बाष्पभरितनयनैः,—अश्रुपूर्णलोचनैः, (अग्नौ आत्मविसर्ज्जनोद्यतायाः धूतायाः चारुदत्तस्य च वियोगसम्भावनया शोकाकुलानां जनानामेवमश्रुपूर्णनयनत्वं बोध्यम्)। निवार्य्यमाणा—निषिध्यमाना, व्यवसायादस्मात निवर्त्तस्व इति भूयसा अनुरुध्यमाना अपि इत्यर्थः। पावके—प्रज्वलितेऽग्नौ, प्रविशति—आत्मानं निक्षिपति, धूतया अग्निप्रवेशोद्यमस्तु चारुदत्तस्य प्राणदण्डादेशश्रवणात पतिं मृतप्राय

शवि। [आकर्ण्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] कथं चन्दनक ! चन्दनक ! किमेतत् ?

चन्दनक। [प्रविश्य] किं ण पेक्खदि अज्जो महाराअप्पासादं दक्खिणेण महन्तो जणसमद्दो (ख) वट्टदि ? ["एना" इत्यादि पुनः पठति] कहिदं अ मए तीए, जधा,—"अज्जे ! मा साहसं करेहि, जीवदि अज्ज चारुदत्तो" त्ति, परं दुक्खवावुडदाए (ग) को सुणेदि ? को पत्तिआअदि ? *

चारु। [सोद्वेगम्] हा प्रिये ! जीवत्यपि मयि किमेतत् व्यवसितम् ? [ऊर्द्ध्वमवलोक्य दीर्घं निश्वस्य च]—

---

* किं न पश्यति आर्य्यो महाराजप्रासाद दक्षिणेन महान् जनसम्मर्दो वर्त्तते ? कथितञ्च मया तस्यै, यथा,—"आर्य्ये ! मा साहसं कुरुष्व, जीवति आर्य्य चारुदत्त" इति परन्तु दुःखव्यापृततया कः शृणोति ? कः प्रत्ययते ?

मननाय तदन्वारोहणेच्छया प्रकारीति वेदितव्यम्, सती पतिविरहिता जीवनं क्षणमपि धर्त्तुं नेच्छति, अतः चारुदत्तो मृत इति श्रवणात् प्रागेव पावके प्रवेशोद्योगः तत्पत्न्या दृश्यते इति सुधीभिर्विभाव्यम्।

(ख) महाराजप्रासादं—महाराजभवनमित्यर्थः, [महाराजप्रासादमित्यत्र "एनबन्यतरस्याम्—" (५।३।३५ पा०) इत्यादि सूत्रेण एनप्प्रत्ययनिष्पादितेन "दक्षिणस्यां दिशि" इत्यर्थकेन दक्षिणेनेतिपदेन योगे "एनपा द्वितीया" (२।३।३१ पा०) इति द्वितीया, महाराजभवनस्य दक्षिणभागे इति समुदितार्थः] महाराजशब्देनात्र आर्य्यकः सूचित इत्यवगन्तव्यम्। "प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरोक्तौ प्रासादशब्दस्य राजभवनवाचकत्वेन विशेषिततया तेनैव प्रोक्तार्थपर्य्यवसानात् पुनः महाराजशब्दोपादानं नवाभिषिक्तेन महाराजेन आर्य्यकेण अधिकृतस्य पालकभवनस्य बोधायेति विभाव्यम्। जनसम्मर्दः,—जनानां परस्परसङ्घर्षः, जनतेत्यर्थः।

(ग) साहसम्—"सहसा क्रियते यत्तु तत्साहसमिहोच्यते" इति लक्षणात् अविमृश्यकारिता कर्म्म इत्यर्थः, पौर्व्वापर्य्यमज्ञात्वा अग्निप्रवेशरूपाकस्मिककार्य्यारम्भ-मिति यावत्। दुःखव्यापृततया—दुःखेनाभिभूततयेत्यर्थः।

न महीतलस्थितिमहानि भवच्चरितानि चारुचरिते। यदपि।
उचितं तथाऽपि परलोकसुखं न पतिव्रते। तव विहाय पतिम्॥ ५५॥
[इति मोहमुपागतः]।

शवि। अहो। प्रमादः, (घ)—
त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्य्योऽत्र चागतः।
हा धिक्। प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्व्वतोमुखम्॥ ५६॥

पत्नीं स्वस्य चिरवियोगासहिष्णुतया अग्निप्रवेशप्रवृत्तां श्रुत्वा अतीव व्याकुलः तद्गुणादिकं स्मारं स्मारं विलपति, नेति।—हे चारुचरिते।—पातिव्रत्यादिदोषरहिततया विशुद्धस्वभावे। धूते। इत्याशयः, यदपि—यद्यपि, भवच्चरितानि—भवत्याः,—तव चरितानि—पातिव्रत्यलक्षणानीत्यर्थः, महीतलस्थितिसहानि—महीतले—भूतले, स्थितिः,—अवस्थानं, तां सहन्ते इति तथोक्तानि, पृथिवीतलावस्थानयोग्यानि इत्यर्थः, [महीतलस्थितीत्युपपदात् सहते इत्यस्माद्धातोः कर्त्तरि पचादित्वादच् रूपम्] न, भवन्ति इति शेषः, भवच्चरित्राणि दिवौकसामनुरूपाणीति भावः, तथाऽपि भवच्चरितस्य देवसदनवासयोग्यत्वेऽपि इत्यर्थः, हे पतिव्रते।—पतिः,—पतिशुश्रूषणमेव व्रतं—नियमः यस्याः, तथोक्ता, यद्वा,—पतिं व्रतमिव सदोपास्यं यस्याः तथोक्ता, तत्सम्बोधने, पतिपरायणे इत्यर्थः, पतिं—मां, विहाय—त्यक्त्वा, एकाकिनं विसृज्येत्यर्थः, तव—एकपत्न्याः भवत्याः, परलोके—लोकान्तरे, स्वर्गे इत्यर्थः, यत् सुखं—स्वर्गभोगजनितमित्यर्थः, तदुपभोक्तुमिति शेषः, न उचितं—न युक्तं, पतिव्रतायास्ते एकाकिन्याः स्वर्गसुखभोगः अयुक्तः, तथात्वे पातिव्रत्यभङ्गापत्तिरिति भावः। पतिव्रतालक्षणमाह हारीतः,—"आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता॥" इति। अत्र पराद्धोपनिबद्धार्थस्य परलोकसुखोपभोगौचित्याभावरूपस्य प्रतियोगिनः प्रोक्तौचित्यं प्रति पूर्व्वार्द्धवाक्यार्थस्य महीतलस्थितिमहत्त्वाभावस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। प्रमिताक्षरा वृत्तम्,—"प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता" इति लक्षणात्॥ ५५॥

(घ) अहो। इति खेदे। प्रमादः,—अनवधानता, कर्त्तव्यार्थस्याचिरादननुपालनम् इत्यर्थः, चारुदत्तस्य आकस्मिकमोहस्य वध्वा धूतायाः अग्निप्रवेशनिवारणरूपकर्त्तव्यार्थानुपालनस्यान्तरायभूतत्वादित्याशयः।

प्रमादस्वरूपमेव विशदीकृत्याह, त्वरयेति।—तत्र—तस्मिन् स्थाने, धूतायाः वह्निप्रवेशस्थाने इत्यर्थः, त्वरया—शीघ्रं, [प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया] सर्पणं—गमनम्,

वस। समस्ससिदु अज्जो, तस्य गदुअ जीवाविदु अज्जा अस्सधा अधीरत्तणेण अणत्थो सम्भावीअदि। (ङ)

चारु। [समाश्वस्य सहर्षोत्थाय] हा प्रिये! क्वासि? देहि मे प्रतिवचनम्। (च)

चन्द। हदो हदो अज्जो। † [इति सर्वे परिक्रामन्ति]।

* समाश्वसितु आर्य्य, तत्र गत्वा जीवयतु आर्य्याम, अन्यथा अधीरत्वेन अनर्थ सम्भाव्यते।

† हत हत आर्य्य।

अस्माकमुचितमिति पदद्वयमध्याहार्य्यम्, किन्तु अत्र—अस्मिन् प्रदेशे च, आर्य्य — चारुदत्त मोह—विवेकराहित्यम्, अकस्मात् प्रेयस्या वह्निप्रवेशवार्त्ताश्रवणादिति भाव, आगत,—प्राप्त। हा धिक्। [एतद्धि आक्षेपोक्तिमात्र, धिगित्यव्ययस्य केनापि योगाभावात् न द्वितीयापत्ति], प्रणयस्य—प्रियसुहृद आर्य्यकस्य अकारण कारादण्डदात् सिद्धादेशेन सञ्जातराज्याधिकारशङ्कस्य जाल्मस्य पालकस्य प्रतिहिंसया प्रियतमाया मदनिकाया भावस्य रेभिलस्य गृहे स्थापनात् प्रभृति राज्यावाप्तिपर्य्यन्तस्य उद्योगस्य, वैफल्य—निष्फलता, सर्व्वतोमुख—सर्व्वत —सर्व्वस्मिन् वस्तुनि, मुख—आरम्भ प्रवृत्तिरित्यर्थ, यस्य तत, सर्व्वतोगामीत्यर्थ, सर्व्वप्रकारेण उपनतमिति यावत, दृश्यते—अवलोक्यते। तथा हि धूतायामग्नौ प्रविष्टाया तच्छोकेन आर्य्य चारुदत्त नून प्राणांस्त्यक्ष्यति, यत्प्राणरक्षार्थमस्माभि ईदृश प्रयास कृत, तस्मिन् चारुदत्ते च मृते उपकारकस्य जीवनरक्षणासामर्थ्यात् प्रियसुहृदार्य्यकोऽपि अति शोकेन खिन्न, न जाने किं करिष्यति इति विभाव्य 'हा धिक्' इति आक्षेपगर्भ-निर्व्वेदनायकम् अव्ययपदमुपात्तमिति बोध्यम। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(ङ) समाश्वसितु—आश्वस्तो भवतु, धैर्य्यमवलम्बस्व इत्यर्थ। तत्र—धूताया वह्निप्रवेशस्थले। आर्य्या—मान्या, धूतामित्यर्थ। अन्यथा—त्वरित तत्रागमने इत्यर्थ। अधीरत्वेन—धूताया वैर्य्याभावेन हेतुना, चापल्यदोषस्य स्त्रीणां स्वाभाविकत्वा दित्यर्थ। अनर्थ —अनिष्ट, धूताया अग्नौ प्राणविसर्ज्जनरूप इत्यर्थ। सम्भाव्यते —अनुमीयते।

(च) मे—मह्यम्। प्रतिवचन—मद्वाक्यस्य प्रत्युत्तरमित्यर्थ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा धूता चेलाञ्चलमाकर्षन् विदूषकेण अनुगम्यमानो (क) रोहसेनो रदनिका च]।

धूता। [सास्रम्] जाद। मुञ्चेहि मं, मा विग्घं करेहि, भीआमि अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकण्णादो। * (ज) [इति उत्थाय अञ्चलमाकृष्य पावकाभिमुखं परिक्रामति (झ)]।

रोह। माद अज्जए। पडिवालेहि मं, तुए विणा (ञ) ण सक्कुणोमि जीविदं धारेदुं। † [इति त्वरितमुपसृत्य पुनः अञ्चलं गृह्णाति]।

विदू। भोदीए दाव बम्हणीए भिण्णत्तणेण चिदाधिरोहणं पावं उदाहरन्ति (ट) रिसोओ। ‡

* जात। मुञ्च मां, मा विघ्नं कुरु, बिभेमि आर्यपुत्रस्य अमङ्गलाकर्णनात्।

† मातरार्ये। प्रतिपालय मां, त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धारयितुम्।

‡ भवत्यास्तावत् ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चिताधिरोहणं पापमुदाहरन्ति ऋषयः।

(क) यथानिर्दिष्टा—उक्तानुरूपा, "पदे वसनञ्चले विलग्नन्ते" इत्यादिरूपया प्रागुक्तया दिशा यादृशी वर्णिता, तादृशी इत्यर्थः। चेलाञ्चल—वस्त्रप्रान्त, मातुर्धूताया इति शेषः, अत्र चेलशब्दस्य प्रयोगे सत्यपि अञ्चलशब्दस्य प्रान्तमात्रवाचकत्वाङ्गीकारात् न पौनरुक्त्यदोषः केवलम् अञ्चलशब्देनैव विवक्षितार्थलाभेन गतार्थत्वादिति शङ्का न करणीया। अनुगम्यमानः,—अनुस्त्रियमाणः, पश्चाद्गतिविदूषकेण सान्त्वनार्थं सायहमनुधाव्यमानः इत्यर्थः।

(ज) विघ्न—प्रतिबन्धम्, अग्निप्रवेशे इति भावः। अमङ्गलाकर्णनात्—प्राणविनाशरूपाशुभवार्त्ताश्रवणादित्यर्थः।

(झ) पावकाभिमुखम्—अनलसम्मुखम्, अग्निं लक्ष्यीकृत्य इत्यर्थः, [अभिगतं मुखम् इत्यभिमुखं इति प्रादिसमासः, ततः, पावक एव अभिमुखः पुरोवर्त्ती भवति यस्यां क्रियायां तत् यथा तथेत्यर्थः]। परिक्रामति—अग्निप्रवेशात् प्रागनुष्ठीयमानं प्रदक्षिणमाचरतीत्यर्थः।

(ञ) प्रतिपालय—परिरक्ष। ["माद अज्जए। पडिवालेहि" इत्यत्र "दाव अज्जए। पडिवालेसु" इति पाठान्तरे,—तावदार्ये। प्रतिपालयस्व" इति रक्ष तम्, तथात्वे तावदिति वाक्यालङ्कारे]। त्वया विना—त्वामन्तरेण, [त्वयेति विनायोगे तृतीया]।

(ट) ब्रह्मण्याः,—ब्राह्मणपत्न्याः इत्यर्थः। भिन्नत्वेन—पृथक्त्वेन, पत्युर्मृतदेह-

धूता। वरं पापाचरणं, न पुनः आर्य्यपुत्रस्य अमङ्गलाकर्णनम्।* (ठ)

शर्वि। [पुरोऽवलोक्य] आसन्नहुतवहा आर्य्या, तत् त्वर्य्यतां त्वर्य्यताम्। (ड)

चारु। [त्वरितं परिक्रामति]।

* वरं पापाचरणं न पुनरार्य्यपुत्रस्य अमङ्गलाकर्णनम्।

सान्निध्यमन्तरेणेति यावत्। चिताऽधिरोहणं—चितायां—दहनार्थं प्रज्वलितकाष्ठायां चुल्ल्यामित्यर्थः, अधिरोहणम्—आरोहणम्। उदाहरन्ति—कथयन्ति। ननु देशान्तरमृतस्य भर्त्तुः दहनप्राप्तौ सतीनां स्त्रीणां पत्युः पादुकाद्वयम् उरसि निधाय प्रज्वलितचितायां प्रवेशनम् अन्वारोहणधर्म्म उक्तम्, तथा च स्मृतिः,— 'देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्॥" इति, एवञ्च स्थानान्तरगतस्य भर्त्तुः चारुदत्तस्य देहप्राप्तेरयोगात् धूताया एतदन्वारोहणं कथं पापजनकत्वेनोत्कीर्त्तितमिति चेत्, नैव, प्रोक्तविधानं हि क्षत्त्रियादीनामेव, न तु विप्राणाम्, तथा च उशनसोक्ता शुद्धितत्त्वधृता स्मृतिः,— "पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति। अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्म्मोऽयं परः स्मृतः॥" इति, तथा च, "ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" इति सूत्रात् ब्राह्मण्याः धूतायाः धर्म्मशास्त्रानुसारतः यावज्जीवं ब्रह्मचर्य्यानुपालनमेव कर्त्तुमुचितमिति वक्तुरभिप्रायः।

(ठ) पापाचरणं—शास्त्रविधिलङ्घनरूपमनुचितानुष्ठानं, पत्यसहकृतचिताऽऽरोहणरूपमिति यावत्। वरं—मनाक्प्रियम्। अमङ्गलाकर्णनं, न वरमिति पूर्व्वेणान्वयः, आर्य्यपुत्रस्य अमङ्गलनिधनवार्त्ताऽऽकर्णनात् पापाचरणमपि साधीय इति भावः।

(ड) आसन्नहुतवहा—आसन्नः,—समीपवर्त्ती, हुतवहः,—अग्निः यस्याः तथाभूता अग्निसमीपस्था इत्यर्थः, जाता इति शेषः। आर्य्या—धूता। तत्—तस्मात्, आसन्नहुतवहे त्वरितमेवात्मविसर्ज्जनोद्योगदर्शनादित्यर्थः। त्वर्य्यतां—सत्वरेण भूयतां, यतः आर्य्या अग्नेरत्यासन्ना जाता, अतो मन्ये इदानीमेव अग्निं प्रवेक्ष्यतीति, तत् सत्वरमागत्य तन्निवार्य्यतामित्यर्थः, अन्यथा कालविलम्बे अनर्थं पदमधिकरिष्यतीति भावः।

धूता। रअणिए। अवलम्ब दारअं, जाव अहं समीहिदं करेमि। *(ट)

चेटी। [सकरुणम्] अहं पि जधोवदेसिणी म्हि भट्टिणीए। †(ण)

धूता। [विदूषकमवलोक्य] अज्जो दाव अवलम्बेदु। ‡

विदू। [सावेगम्] (त) समीहिद-सिद्धिए पउत्तेण बम्हणो अग्गदो कादव्वो, अदो भोदीए अहं अग्गणी होमि। § (थ)

---

* रदनिके! अवलम्बस्व दारक, यावदहं समीहितं करोमि।

† अहमपि यथोपदेशिन्यस्मि भट्टिन्याः।

‡ आर्य्यस्तावत् अवलम्बताम्।

§ समीहितसिद्ध्यै प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽग्रे कर्त्तव्यः, अतो भवत्या अहम् अ,णी भवामि।

(ट) अवलम्बस्व—धारय, अवरुन्धीत्यर्थः। समीहितम्—अभीष्टम्। करोमि—साधयामीत्यर्थः।

(ण) यथोपदेशिनी—यथा—यादृग्, उपदेशः,—शिक्षा, तद्वती, भवदाचरितदृष्टान्तानुवर्त्तिनीत्यर्थः, भवती कर्म्मणा यथा उपदिशति, तदनुकारिणी इति यावत्, अनुजीविनीनां भर्त्तृदृष्टान्तानुसरणौचित्यात् अहमपि भवतीं विहाय स्थातुं न शक्ष्यामि, अतः भवती यदाचरति, तथाभूतमेव उपदेशं शिरसि निधाय तदेवाचरिष्यामीति भावः।

(त) सावेग—शोकजनितत्वरासहितमित्यर्थः।

(थ) समीहितसिद्ध्यै—अभीष्टकार्य्यसाधनार्थमित्यर्थः, प्रवृत्तेन—उद्यतेन, जनेनेति शेषः। ब्राह्मणः,—विप्रः, अहमित्यर्थः। अग्रे कर्त्तव्यः,—पुरस्कार्य्यः, ब्राह्मणं पुरतो निधाय अभीष्टसिद्धौ यतितव्यम् इत्यर्थः। अहमग्रणीर्भवामि—परलोके पतिसमागमसम्पत्तये पतिलोकं जिगमिषोः भवत्याः वैधज्वलनप्रवेशस्य पुरत एव वैधकर्म्मणि अग्रे ब्राह्मणस्यैव नियोज्यत्वेन विधानादहं ब्राह्मण एव अग्रतः स्थापयितुमुचितः इति भावः, बन्धुवियोगदुःखमसहमानोऽहं पूर्व्वमेव वह्नौ प्रविशामीति हृदयम्।

धूता। कधं, पच्चादिट्ठम्हि दुवेहिं ॥ (द) [बालकमालिङ्ग्य] जाद। तुमं ज्जेव पज्जवत्थावेहि अत्ताणं अम्हाणं तिलोदअदाणाअ। अदिक्कन्ते किं मणोरहेहिं ? (ध) [सनिश्वासम्] ण क्खु अज्जउत्तो तुमं पज्जवत्थाविस्सदि ॥ * (न)।

चारु। [आकर्ण्य सहसोपसृत्य] अहमेव पर्य्यवस्थापयामि बालिशम्। (प) [इति बालकं बाहुभ्यामुत्थाप्य वक्षसा आलिङ्गति]।

* कथं, प्रत्यादिष्टास्मि द्वाभ्याम्॥ जात। त्वमेव पर्य्यवस्थापय आत्मानम् अस्माकं तिलोदकदानाय। अतिक्रान्ते किं मनोरथैः ? न खलु आर्य्यपुत्रस्त्वां पर्य्यवस्थापयिष्यति ॥

(द) प्रत्यादिष्टा—निराकृता ("प्रत्यादेशो निराकृतिः" इत्यमरः)। द्वाभ्या—विदूषकरदनिकाभ्याम्, अत एवकार ऊहनीय, तेन, द्वाभ्यामेवेत्यर्थः।

(ध) पर्य्यवस्थापय—प्रतिपालय, त्वं स्वयमेव आत्मानं रक्ष, सान्त्वय इति वाऽर्थः, इदानीं रक्षकान्तरस्याभावादिति भावः। तिलोदकदानाय—सतिलजलदानायेत्यर्थः। अतिक्रान्ते—अतीतविषये, मनोरथैः,—अभिलाषैः, किम् ?—किं फलम् ? न किमपीत्यर्थः, अहन्तु वह्नौ अधुना अप्रविष्टाऽपि प्रविष्टा एवेति मत्वा त्वचेतसि स्थैर्य्यमाधत्स्व, गतकल्याणा ममानुशोचनया न कोऽपि ते फलोदयोऽस्तीति तात्पर्य्यम्।

(न) आर्य्यपुत्रः,—तव पिता। खलु—निश्चितमेव। न पर्य्यवस्थापयिष्यति—सान्त्वयिष्यति, त्वामिति शेषः, स तु आर्य्यपुत्रः सम्प्रति परलोकपथिक एव, अतः कुतोऽपि ते अधुना रक्षणाशा नास्ति, तदात्मनैव आत्मानं धृत्वा परलोकयियासुनास्माकं निवापाञ्जलये त्वं सुचिरं जीव्याः, मा भूत् अस्मद्वंशीयानां पिण्डलोप इति हृदयम्।

(प) पर्य्यवस्थापयामि—सान्त्वयामि, रक्षामि वा। बालिशं—बालकं, ("शिशावज्ञे च बालिशः" इत्यमरः), धूताया दीर्घं निश्वस्य "न खल्वार्य्यपुत्रस्त्वां पर्य्यवस्थापयिष्यति" इत्यादिकं सखेदमुक्तवत्या, तस्याः शोकं नाशयितुं "अहमेव पर्य्यवस्थापयामि" इत्यादिचारुदत्तवाक्यस्य बालकरक्षणपरत्वेऽपि पत्न्याः स्ववियोगजनितचित्तास्थैर्य्यादिदूरीकरणेन स्वीकारणात्, लब्धार्थे शोकादिकृतास्थैर्य्यादिशमनरूप कृतिनामकं निर्वहणाङ्गमन्तरङ्गमिदं वेदितव्यं, "लब्धार्थशमनं कृतिः" इति दर्पणोक्तलक्षणात्।

धूता। [विलोक्य] अम्हहे! अज्जउत्तस्स ज्जेव स्सर-संजोओ। (फ) [पुनर्निपुणं निरूप्य (ब) सहर्षम्] दिट्ठिआ अज्जउत्तो ज्जेव एसो, पिअं मे पिअं। * (भ)

बालकः। [विलोक्य सहर्षम्] अम्हो! आवुको मं परिस्सजदि। (म) [धूतां प्रति] अज्जए वड्ढोअसि। (य) आवुको ज्जेव मं पज्जवट्ठावेदि। † [इति प्रत्यालिङ्गति]।

* आश्चर्यम्! आर्यपुत्रस्यैव स्वरसंयोगः। दिष्ट्या आर्यपुत्र एवैष, प्रियं मे प्रियम्।

† आश्चर्यम्! आवुको मां परिष्वजति। आर्ये! वर्द्धसे तात एव मां पर्यव-स्थापयति।

(फ) आश्चर्यम्!—चित्रम्, दुराचारे पालके शासितरि, प्राप्तप्राणदण्डाज्ञस्य चारुदत्तस्य मुक्तेरात्यन्तिकासम्भवात् सर्व्व एव राज्यवासिनः तज्जीवने निराशा जाता इति असम्भाव्यप्रतर्क्यपुनर्दर्शनस्य तस्य इदानीं सहसा पुनः समागमः धूतादीनां विस्मयहेतुरभवदिति बोध्यम्। स्वरसंयोगः,—स्वरस्य—कण्ठध्वनेः संयोगः,—प्रयोगः, सम्बन्ध इत्यर्थः, श्रुतपूर्व्वस्वरस्य परिचय इति यावत्, स्वरसादृश्यात् अयमार्यपुत्र एवेति विभाव्यते इति तात्पर्य्यम्।

(ब) निपुणं—सम्यगित्यर्थः। निरूप्य—निश्चित्य, सविशेषदर्शनेन चारुदत्त एवायमिति सुदृढं स्थिरीकृत्य इत्यर्थः।

(भ) "प्रियं मे प्रियम्" इत्यादिग्रन्थेन, चिराकाङ्क्षितदर्शनस्य प्रियस्य अप्रत्याशितसमागमेन हृष्टायाः नायिकायाः वाञ्छितसमागमलाभोपवर्णनात्, वाञ्छितसमागमरूपम् आनन्दनामकं निर्वहणसन्धेरङ्गमिदं वेदितव्यम्, "आनन्दो वाञ्छितागमः" इति दर्पणकृदुक्तेः।

(म) आवुकः,—पिता, ("अथावुको जनकः,—" इत्यमरः) परिष्वजति—आलिङ्गति, ["ष्वन् गौ जि आलिङ्गने" इति गणपाठे भौवादिकस्यालिङ्गनार्थकस्य ष्वन्ज्धातोरात्मनेपदित्वेऽपि परिपूर्व्वकस्य तस्य 'परिष्वजति पाञ्चालीं मध्यमः पाण्डुनन्दनम्' इत्यादौ बहुशः परस्मैपदे प्रयोगदर्शनात् गणकृतमनित्यमिति न्यायेन परस्मैपदित्वमपीति नात्र काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्]।

(य) वर्द्धसे—वृद्धिं गतासि, जययुक्ता भवसीत्यर्थः, सम्भावितनाशस्य मे पितुः

राजा । [धृतां प्रति]—

हा प्रेयसि ! प्रेयसि विद्यमाने कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत् ।
अम्भोजिनी लोचनमुद्रणं किं भानावनस्तङ्गमिते करोति ? ॥५८॥

धृता । अज्जउत्त ! अदो ज्जेव सा अचेतणत्ति तुम्बो-अदि । * (२)

१ आर्यपुत्र ! अत एव सा अचेतनेति युज्यते ।

इदानीं पुनः प्राता त्वं नैभाग्यवती जाता, तत् साऽऽत्मनि नीलानिलेन नवानीति तात्पर्यम् ।

प्रियतम प्राणपरित्यज्य निश्चित्य ज्वलदग्निप्रवेशेन आत्मघातोद्यता धृतामवेक्ष्य खाण्डिल्येन नाटकमनुकुरुते इति ।—हा इति शोकसूचकमव्ययम्, प्रेयसि !—प्रियतमे ! [प्रियशब्दात् द्वयोरेकोत्कर्षे गम्यमाने "द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इति ईयसुन्, ततः स्त्रियां ङीप्] प्रेयसि—प्रियतमे, पत्यौ इत्यर्थः, विद्यमाने—वर्तमाने सति एवैतच्च कठोरः—निष्ठुरः, निर्दयः इत्यर्थः, अयम्—एषः, व्यवसायः आग्निप्रवेशादिरूपो दृढ उद्यम इत्यर्थः, कः,—कीदृशः व्यवसायः,—उद्योगः, नवेति शेषः, आसीत् ?—अभवत् ? सर्वथा अयुक्त एवासीदिति भावः, भानौ—सूर्ये अनस्तं गमिते—स्वयम् अस्ताचलशिखरमनधिगतवतीति यावत्, [गमिते इत्यत्र स्वार्थे एव णिच् प्रत्ययो बोध्यः] यद्वा —अनस्तं गमिते—अस्ताचलमप्रापिते, विधिना इति शेषः [अस्मिन् पक्षे गमिते इत्यत्र हेत्वर्थ एव णिच्प्रयोगः] अम्भोजिनी—पद्मिनी लोचनमुद्रणं—नेत्रनिमीलनं, निजस्वरूपपद्मनिमीलनमित्यर्थः, करोति किम् ?—विदधाति किम् ? नैव करोतीत्यर्थः, नहि जीवत्येव तव भर्तरि अग्निप्रवेशेन प्राणपरित्यागसमारम्भरूप निर्दयव्यवहारः अनुचित एवेति भावः । अत्र प्रियतमे विद्यमाने प्रेयस्याः तदयम् अग्निप्रवेशसमारम्भः, सवितरि अस्ताचलम् अनारूढे अम्भोजिन्याः लोचनमुद्रणमिव नितान्तमयुक्त इति समानधर्मवस्तुद्वयस्य परस्परं बिम्बप्रतिबिम्बभावावगमात् दृष्टान्तालङ्कारः, तथा "प्रेयसि" इति पदस्य स्वरव्यञ्जनस्य कतिपयावृत्त्या पादादियमकालङ्कारश्चेति अनयोः संसृष्टिः "अनस्तं गमिते" इत्यत्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यावगमात् नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया क्रियया सह एव साक्षात् अन्वयार्थं "न गमिते" इति कृत्वा प्राधान्येनैव निर्देशः उचितः आसीत्, अत्र तत्पुरुषसमासे पर्युदासतया नञः गुणीभावे विधेयत्वानवगते अविमृष्टविधेयांशत्वरूपः दोषः उद्भवेत् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(२) अत एव—भानौ अनस्तमिते सरोजिन्या नेत्रनिमीलनादेवेत्यर्थः । सा—

विदू। [दृष्ट्वा सहर्षम्] ही, ही, भो! एदेहिं ज्जेव अच्छीहिं पिअवअस्सो पेक्खीअदि। अहो! सदीए पहावो। जदो ज्जलणप्पवेसव्ववसाएण ज्जेव पिअसमागमं पाविदा। (ल) [चारुदत्तं प्रति] जेदु जेदु पिअवअस्सो। *

चारु। एहि मैत्रेय! [इत्यालिङ्गति]।

चटी। अहो! सविधाणअं। (व) अज्ज! वन्दामि। †
[इति चारुदत्तस्य पादयोः पतति]।

---

* आश्चर्य भोः! एताभ्यामेवाक्षिभ्यां प्रियवयस्यः प्रेक्ष्यते। अहो! सत्याः प्रभावः। यतो ज्वलनप्रवेशव्यवसायेनैव प्रियसमागमं प्राविता। जयति जयति प्रियवयस्यः।

† अहो! सविधानकम्। आर्य! वन्दे।

अम्भोजिनी, भवतो दृष्टान्तभूता पद्मिनीति यावत्। अचेतनेति चुम्बाम—अचेतनेति वाचा सूच्यत इत्यर्थः, जड़ा इति जनैरभिधीयते इति यावत्, वक्त्या अतायमाश्रय,—आर्यपुत्र! सा हि भानुभामिनी अम्भोजिनी अचेतना, तेन एव भानुस्वाम्यदर्शनं विभाव्य शोचितुमशक्ता, परन्तु भानौ अस्ताचलगमनात् परमेव स्वभावात् विरहक्लिष्टा चक्षुषी निमीलयति, अहन्तु सचेतना भावित्रु खानुशीलनक्षमा तथा तव विपदार्त्ताश्रवणात् प्रागेव आत्मानं वह्नौ विसृष्टुं प्रवृत्ता आसम्, अचेतनसचेतनयोरयमेव विशेष इति।

(ल) सत्या,—पतिव्रतायाः। प्रभावः,—माहात्म्यम्। यतः,—येन सतीप्रभावेणेत्यर्थः। ज्वलनेति।—ज्वलनम्—अग्निः, तत्र प्रवेशाय—गाहनाय, यो व्यवसाय,—अध्यवसाय, उद्यम इत्यर्थं, तेन, ज्वलदनलावगाहोद्यममात्रेणैवेति यावत्, पतिवियुक्ता रमणी देहं विसृज्य विविधव्रताद्याचरणजसुकृतपरिपाकेण परलोकं गत्वा एव पतिसमागमं लभते, इति श्रूयते, पतिव्रताचरणोऽस्य पतिवियोगानन्तरमनलप्रवेशनात्मकनमस्य अनिर्वाच्यमाहात्म्यादियन्तु अग्नौ अप्रविश्यापि प्रवेशोपक्रमादेव सतीधर्मप्रकटनेन मृतप्रायं पतिं पुनरुज्जीव्य अलौकिकपातिव्रत्यमाहात्म्यफलरूपम् इहैव तत्समागममलभतेति भावः।

(व) सविधानकं—सङ्घटनम्, दैवसम्मेलनं, दाम्पत्योरनयोरतर्कितमिलनं वा इत्यर्थः।

चारु। [पृष्ठे करं दत्त्वा] रदनिके ! उत्तिष्ठ। [इति उत्थापयति]।

धूता। [वसन्तसेनां दृष्ट्वा] दिट्ठिआ कुसलिणी (श) बहि-णिआ ? *

वस। अहुणा कुसलिणी म्हि। † (ष) [इति अन्योन्यमालिङ्गतः]।

शर्वि। दिष्ट्या जीवितसुहृद्वर्ग (स) आर्य्य।

चारु। युष्मत्प्रसादेन। (ह)

शर्वि। आर्य्ये वसन्तसेने! परितुष्टो राजा भवती वधूशब्देन अनुगृह्णाति। (क)

* दिष्ट्या कुशलिनी भगिनी ?

† अधुना कुशलिना सवृत्ताऽस्मि।

(श) कुशलिनी—क्षेमवती, वर्त्तते इति शेषः, भगिनि! अपि कुशलं ते ? इति अनुदितार्थः।

(ष) अधुना—सम्प्रत्येव, जीवन्तीं त्वां जीवन्तमार्य्यचारुदत्तञ्च दृष्ट्वेव इत्यर्थः, न तु इतः प्रागिति भावः, भवतीनां कुशलेनैव मे कुशलमिति तु फलितम्।

(स) दिष्ट्या—भाग्येनैव, न त्वन्येन केनापि हेतुनेति भावः। जीवितसुहृद्वर्गः,—जीवितः,—प्राणैर्युतः, रक्षितः इत्यर्थः, सुहृदां—धूता वसन्तसेनादीनां प्रियजनानां, वर्गः—समूहः यस्य तथाभूतः, वर्त्तते इति शेषः, भाग्यवशेनैव आर्य्यस्य सुहृद्वर्गो जीवितस्तिष्ठतीति तात्पर्य्यार्थः।

(ह) युष्मत्प्रसादेन—युष्माकमनुग्रहेण, एतेन स्वस्य विनयातिशय्यं प्रकटीकृतम्, ("प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणे स्वास्थ्यप्रसत्तिषु" इति मेदिनी)।

(क) परितुष्टः —वल्लिप्रमुखचारुदत्तकृतोपकारेण अतिप्रीत इत्यर्थः। राजा—नवनृपतिः, आर्य्यकः इत्यर्थः। वधूशब्देन—वधूः,—विवाहिता स्त्री, ("वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च" इत्यमरः) तच्छब्देन—"वधूः" इति पदेन, चारुदत्तस्य पाणिगृहीती भूता वधूः तथा भवती अपि वधूरेव, इदानीं न पुनर्गणिकात्वेन गणनीयेति भावः। अनुगृह्णाति—अनुग्रहं करोति, प्रसीदति इत्यर्थः, इतः पूर्व्वं वध्संबोधनम् ... तनवती त्वां तच्छब्देन आमन्त्र्य स्वीयां प्रसन्नतां प्रदर्शयति इति भावः।

वस। अज्ज। कदत्थम्हि। * (ख)

शर्वि। [वसन्तसेनामवगुण्ठ्य (ग) चारुदत्तं प्रति] आर्य्य। वि भिक्षोः (घ) क्रियताम् ?

चारु। भिक्षो। किं तव बहुमतम् ? (ङ)

भिक्षु। इम ईदिशं अणिच्चत्तणं पेक्खिअ दिउणे मे ज्जाए बहुमाणे संवुत्ते। † (च)

चारु। सखे। दृढोऽस्य निश्चयः। तत् पृथिव्यां सर्व्ववि रेषु कुलपतिरयं (छ) क्रियताम्।

---

* आर्य्य! कृतार्थाऽस्मि।

† इदमीदृशमनित्यत्वं प्रेक्ष्य द्विगुणो मम प्रव्रज्यायां बहुमानः संवृत्तः।

(ख) कृतार्था—सिद्धप्रयोजना, सफलमनोरथा इत्यर्थः, चिरादाकाङ्क्षितचारुदत्तवधूपदस्य लाभादिति भावः।

(ग) अवगुण्ठ्य—शिरोवसनेन तस्याः मुखम् आच्छाद्य, वधूपदेन त मर्हितत्वादिति भावः, [अवगुण्ठ्य—प्रावारकेणाच्छाद्य इति केचित्। एतेन व सेनाया गणिकात्वपरिहारेण आर्य्यकोक्तवधूपदाभिधानस्य सार्थकता सम्पादि बोध्यम्]।

(घ) अस्येति पुरःस्थं भिक्षुं प्रति अङ्गुलिनिर्देशपूर्व्वकं तत्प्रदर्शनम्, इदमा निर्देश इति बोध्यम्। भिक्षोः,—शाक्यश्रमणकस्य संवाहकस्येत्यर्थः।

(ङ) बहुमतम्—आदृतम्, अभीप्सितमित्यर्थः, किं ते अभिलषितमपूर्णम् तत्प्रकाशय, येनाचिरादेव तत् तुभ्यं प्रदातुमहमपि चेष्टिष्ये इति फलितार्थः।

(च) ईदृ—किञ्चित् पूर्व्वमेव दृष्टमित्यर्थः। ईदृशम्—एवम्भूतम्। अनि—क्षणस्थायित्वम्, असारत्वमित्यर्थः, सर्व्वस्यैव विषयस्येति शेषः। प्रव्रज्याय सन्न्यासाश्रमे। बहुमानः,—आदरातिशयः। संवृत्तः,—सञ्जातः, अतः निःस्पृहस्य न किमपि अभीप्सितमस्ति, यत् त्वया प्रसन्नेन साधयितव्यमिति तात्पर्य्यार्थः।

(छ) अस्य—भिक्षोः। निश्चयः,—सर्व्वमिदमनित्यमित्यादिनिर्वेदात्मादि सिद्धान्त इत्यर्थः। दृढः,—स्थिरः, दुरपनेयतया दृढाभावप्रतिष्ठित इति यावत् अनेन अस्माकं यादृक् उपकारः कृतः, तत्प्रतिदानस्य इह असम्भवत्वेऽपि अस्मै कि राज्यार्धं दत्त्वा एनं सांसारिकसुखभोगनिरतं करिष्यामीति मे बलवती वाञ्छा

शर्वि। यथाऽऽह (ज) आर्य्यः।

भिक्षु। पिअं णो पिअं। *

वस। सम्पद जीवाविदम्हि। † (झ)

शर्वि। स्थावरकस्य किं क्रियताम्?

चारु। सुवृत्त, अदासो भवतु। ते चाण्डाला सर्व्व-चाण्डालानामधिपतयो भवन्तु। चन्दनकः पृथिवीदण्डपालको भवतु। तस्य राष्ट्रियश्यालस्य यथैव क्रिया पूर्व्वमासीत्, वर्त्त-माने तथैव अस्तु। (ञ)

* प्रियं नः प्रियम्। † साम्प्रतं जीवितास्मि।

आसीत्, किन्तु इदानीमस्य वाक्येन एव सद्यःसाश्रमं कृतदृढानुरागमनुगम्य मां परित्यज्यते इति हृदयम्। तर्हि अस्य किं क्रियतामित्याशङ्कायामाह, तदिति।—ततः—तस्मात्, प्रव्रज्याग्रहणे दृढप्रत्ययतया संसारसुखे अनासक्तत्वादित्यर्थः। पृथिव्यां—भुवि, विद्यमानेषु इति शेषः। सर्वविहारेषु—सर्वेषु बौद्धमठेषु। कुलपतिः,—सर्व्वमठाध्यक्षः।

(ज) यथाऽऽह—यदब्रवीतीत्यर्थः, भवता यदुक्तं, तत् तथैव भविष्यतीति समुदिततात्पर्य्यम्।

(झ) वसन्तसेनाया जीवनरक्षणरूपस्य भिक्षुकृतोपकारस्य प्रत्युपकारार्थं चारुदत्तः शर्व्विलकेन भिक्षुं सर्व्वविहाराध्यक्षं कारितवान्, स्वप्रियेण चारुदत्तेन कृतञ्च प्रत्युपकारम् आत्मकृतत्वेन मन्यमाना चासौ हर्षभरात् जीवितास्मीति उक्तवती, उपकारिणः प्रत्युपकाराकरणे जीवितवैफल्यमिति वक्त्र्या आशयः। ["जीवाविदम्हि" इति प्राकृतस्य "जीवापितास्मि" इति संस्कृतं केचित् पठन्ति, तथात्वे,—जीव—जीवनम्, आपितास्मि—प्रापितास्मि इत्यर्थः, प्रियचारुदत्तेनेति शेषः, उपकारिणः प्रत्युपकारकरणेन तत्परिशोधादिति भावः]।

(ञ) सुवृत्त,—सुचरित, स्थावरक इत्यर्थः, [सुवृत्तेति निर्विसर्गपाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते, तथात्वे सुवृत्तेति शर्व्विलकसम्बोधनम्, अदासो भवतु—स्थावरक इति शेषः]। अदासः,—दासत्वविमुक्तः। पृथिवीदण्डपालकः,—पृथिव्याः—भुवि, दण्डस्य—अपराधिनाम् अपराधोचितनिग्रहस्य, पालकः,—रक्षकः विधायको वा, दुष्टदमनाधिकारिणां सर्वाध्यक्ष इत्यर्थः। राष्ट्रियश्यालस्य—शकारस्य, [अत्र "राजश्यालस्तु राष्ट्रियः" इत्यमरवचनात्, राष्ट्रियशब्देनैव विवक्षितार्थलाभसम्भवात् श्यालपदमधिकमेवेति ध्येयम्]। यथैव—यादृशी एव। क्रिया—कार्य्यं, स्वेच्छया

शर्वि। एवं यथाह आर्य्यः, परमेनं मुञ्च मुञ्च, (ट) व्यापादयामि।

चारु। अभयं शरणागतस्य। ("शत्रुः कृतापराधः" इत्यादि पठति)।

शर्वि। तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रियं (ठ) करोमि?

चारु। अतः परमपि (ड) प्रियमस्ति?—

दानादानसम्मानसुखसम्भोगादिलक्षणो व्यापार इत्यर्थः। पूर्व—प्राक्, पालकस्याधिकारकाले इत्यर्थः। वर्त्तमाने—इदानीम्, अस्मदधिकारकालेऽपीत्यर्थः। ["वर्त्तमाने" इत्यत्र "वर्त्तमाना" इति पाठान्तरे,—तथैव वर्त्तमाना—सम्प्रत्यपि तथैव स्थिताऽस्तु इत्यर्थः]। अत्र दानीयपात्राणां प्रियभाषणेन सन्तोषविधानात्, तथा शत्रुमित्रनिर्विशेषेण यथायोग्यं सर्वेभ्यः आधिपत्यादिदानाच्च इदं सामदानादिरूपं भाषणं नाम निर्वहणसन्धेरङ्गं वेदितव्यं,—"सामदानादि भाषणम्" इति दर्पणलक्षणात्।

(ट) आर्य्य,—मान्यः, चारुदत्त इत्यर्थः। यथा—यत्। आह—कथयति। एवम्—इत्थं, तथैव इत्यर्थः, अस्तु इति शेषः। परं—केवलमित्यर्थः, ["एवं यथाऽऽह आर्य्यः" इत्यनेन आदेशस्वीकाररूपवाक्यार्थसमाप्तावपि पुनः "परम्" इत्यनेन प्रियसुहृदः चारुदत्तस्य प्रीतिमुत्पादयितुं तदुक्तौ स्वसम्मतिप्रदर्शनं, पुनः आततायिशकारकृतेन अयशोनिर्य्यातनेन पापीयसस्तस्य दण्डविधानप्रार्थनञ्च सूच्यते]। एनं—शकारम्। मुञ्च—त्यज, [मुञ्च मुञ्चेति द्विरुक्तिस्तु शकारनिग्रहाय स्वाग्रहातिशय्यसूचिका बोध्या]। व्यापादयामि—विनाशयामि। भवता यद्यदादिष्टं तत्तच्च तथैव भविष्यति, स्थावरकस्य दासत्वविमोचनं, घातुकचाण्डालयो तत्समाजाधिपत्यं, चन्दनकस्य पृथिवीदण्डपालकत्वञ्च भवदाज्ञया अक्षुण्णमेव भवतु, केवलं तव आततायिनः शकारस्य यथापूर्व्वमवस्थानविनिमयेन वधमात्रं प्रार्थये, तस्य वधं विना मम प्रतिहिंसाया अनिवृत्तेरिति शर्व्विलकस्याशयः।

(ठ) अथेदानीं काव्योपसंहारं कर्त्तुं ग्रन्थकारः सर्वेषामभीप्सितवस्तुसम्प्रदानं नायकमुखेन समुद्घोष्य शर्व्विलकमुखेन ग्रन्थसमाप्तिमवतारयति, तदिति।—भूयः,—पुनः, अन्यदिति यावत्। प्रियं—प्रीतिजननं कर्म्मेत्यर्थः। अत्र अभिप्रेतवस्तूनां सर्वेषामेव लाभोत्कीर्त्तनात् अभिवाञ्छितदानप्राप्तिरूपं काव्योपसंहारनामकमेतत् निर्वहणसन्धेरङ्गं वेदितव्यम्।

(ड) अतः परमपि—अस्मादधिकमपि, स्त्रीहत्याऽपवादविमुक्ति वसन्तसेनानाशादिरूपविपत्प्राप्तिरन्यदपीत्यर्थः।

लब्धा चारित्रशुद्धिश्चरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्त,
प्रोत्खातारातिमूल. प्रियसुहृदचलामार्य्यक. शास्ति राजा ।
प्राप्ता भूय. प्रियेयं, प्रियसुहृदि भवान् सङ्गतो मे वयस्यो
लभ्य किं चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ? ॥ ५८ ॥

जगति यानि अभिवाञ्छितानि तानि तु प्राप्तान्येव, अतो लब्धावशेष नान्यदस्ति किमपि इति विशिष्याऽऽवेदयितु लब्धानि वस्तूनि विशदीकृत्य प्रपञ्चयति, लब्धेति ।—चारित्रस्य—चरित्रमेव चारित्र सौशील्यम् इत्यर्थ तस्य, वसन्तसेनाहत्याऽपवादेन कलुषीकृतस्येति शेष, शुद्धि,—वसन्तसेनावधरूपात् दुर्जनेनारोपितापवादात् विमुक्तिरित्यर्थ, लब्धा—संवाहक-स्थावरकादीनामनुग्रहेण प्राप्ता, मयेति शेष, यथा हि स्वभावशुद्ध वस्तु बाह्यै मलीनद्रव्यै समाच्छादित सत् प्रथमत कलुषित भवति पश्चात् पावनै सलिलै प्रक्षालित पुन स्वाभाविकीं शुद्धिमुपैति, तद्वत् स्वभावशुद्धचरित्रमपि पापेन शकारेण कलुषीकृत पुन पुण्यात्मभि संवाहकादिभि विशुद्धमजनीति तात्पर्य्यम्, एष,—अय, पुरत दण्ड्यमान शकार इत्यर्थ, शत्रुरपि—रिपुरपि, उन्मत्येव मा घातयितुमीहमानोऽपीत्यर्थ, चरणनिपतित,—पदतले पतित, शरणागत इति यावत्, अत एव मुक्त,—परित्यक्त, दण्डविधानमकृत्वैव परित्यक्त इत्यर्थ, "विनिपातप्रतीकार शरणं हि महात्मनाम्" इति स्मरणात् चरणपतनादेव सज्जनाना क्रोध शाम्यमुपैति इति भाव, प्रियसुहृत्—प्रियमित्रम्, आर्य्यक,—तन्नामा गोपालदारक, प्रोत्खातम्—उत्पाटितम्, अरातीना—शत्रूणा, मूलम्—आदि, रिपुमहीरुहशिफाभूतपालकनृपतिरित्यर्थ, येन तादृश, [अनेन रिपुकुलस्य पुनरङ्कुरोत्पत्तिसम्भावनाऽपि निराकृता इति बोध्यम्] अत एव राजा—नृपति सन्नित्यर्थ, अचलां—भुव, ("भूर्भूमिरचलानन्ता" इत्यमर) शास्ति—नियमयति, पृथिव्या दुष्टान् निगृह्णन् शिष्टान् पालयतीत्यर्थ, तथा इयम्—एषा, मृत्युमुखात् परिभ्रष्टेति यावत्, प्रिया—प्रणयिनी वसन्तसेनेत्यर्थ, भूय,—पुनरपि, प्राप्ता—अधिगता, एव मे—मम, वयस्य,—प्रियबन्धु, भवान्—त्व, शर्व्विलक इत्यर्थ, प्रियसुहृदि—प्रियमित्रे आर्य्यके मयि वा, सङ्गत,—मिलित, अतिरिक्तम्—अधिकञ्च, लभ्य इति शेष, किं लभ्य—प्राप्तव्यम् ? अस्तीति शेष, अधुना—इदानीम्, अह भवन्त—त्वा, यत् अपरम्—अन्यत्, लभ्य अतिरिक्तमित्यर्थ, प्रार्थये—याचे, सुहृद्भिर्भवद्भि सम्पादितसकलेप्सिततया न किमपि मे अपर प्रार्थयितव्यमस्तीति भाव । स्रग्धरा वृत्त,—"म्रभ्नैर्याना त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

काश्चित् तुच्छयति प्रपूरयति वा, काश्चिन्नयत्युन्नतिं,
काश्चित् पातविधौ करोति च पुनः काश्चिन्नयत्याकुलान् ।
अन्योऽन्यं प्रतिपक्ष-संहतिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्
एष क्रीडति कूपयन्त्र घटिकान्याय-प्रसक्तो विधिः ॥ ५९ ॥

इदानीं प्राक्तनीम् आत्मीयामवस्थां स्मरन् विधेः विलसितस्य अचिन्तनीयवैषम्यं प्रदर्शयति, काश्चिदिति ।—कूपयन्त्र—कूपस्य—स्वनामख्यातस्वल्पपरिसरगभीरजलाशयस्य, यन्त्र—जलोत्तोलनसाधनम्, अरघट्टापरनामकः, "कपिकल" इति वङ्गभाषाप्रसिद्ध उपायविशेषः, तस्य या घटिका—क्षुद्रघटी, रज्ज्वा ग्रीवायां बद्ध जलाधारपात्रभेदः, [ह्रस्व (क्षुद्र) घट इति घटिका, घटशब्दात् क्षुद्रार्थे "ह्रस्वे" (५।३।८६ पा०) इति कन्, ततः स्त्रियामाप्] तस्या न्यायः,—आचरणं, नियम इत्यर्थः, तत्र प्रसक्तः,—रतः,—प्रवृत्त इत्यर्थः, तदनुरूपव्यवहारक इति यावत्, एष विधिः,—दैवम्, अविज्ञेयप्रसरमिति यावत्, अन्योन्य—परस्पर, प्रतिपक्षाणां—विरोधिनाम्, धनित्वाधनित्वोन्नत्यवनतिप्रभृतिधर्म्माणामिति यावत्, संहतिं—समष्टिरूपाम्, इमाम्—एतां, सदा सर्वैरेव अनुभूयमानामित्यर्थः, लोकस्थितिं—लोकव्यवहारं, संसारगतिमित्यर्थः, बोधयन्—ज्ञापयन् सन्, क्रीडति—दीव्यति, [दैवं हि पुरुषाधिष्ठितं, तेन हि आश्रयभूतस्य नमनोन्नमनेन आश्रयिणः तस्य तथात्वमव्याहतमेवेति विधेः कूपयन्त्रवद्व्यवहारः सुसङ्गत एवेति ज्ञेयम्] कीदृशं हि तत् दैवविलसितं येन जनाः निरन्तरं यन्त्रारूढमूर्त्तिवत् नर्त्यन्ते, इति तदेव विशदीकृत्याह, काश्चिदिति ।—अत्र विधिः काश्चित्—कियतः, जनान् इति शेषः, तुच्छयति—तुच्छान्—निर्धनत्वाल्लोके घृणितान्, धनमानादिराहित्येन सारभूतानपि असारान् करोतीत्यर्थः, [तुच्छान् करोति इति तुच्छशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" (वा०) इति णिचि तुच्छिनामधातोर्लटि रूपम्] काश्चित—कियतः, तुच्छानपि जनानित्यर्थः, प्रपूरयति—धनमानादिभिः पूर्णान् करोति, काश्चित् उन्नतिं—वृद्धिं, नयति—प्रापयति,—उन्नतपदारूढान् करोतीत्यर्थः, काश्चित् पातविधौ—पातनविषये, करोति—स्थापयति, अधः पातयतीत्यर्थः, पुनः काश्चिच्च आकुलान्—विविधदुर्घटनादिभिः व्याकुलान्, शोकमोहादिभिर्विपर्य्यस्तानित्यर्थः, नयति—करोतीत्यर्थः, कूपयन्त्रस्य सञ्चलनजनितोन्नमनावनमनाद्यनुसारेण तन्निबद्धा घटिका अपि यथा चालिता सती उन्नता अवनताः पूर्णा रिक्ताश्च भवन्ति, तथा दैवस्य प्रातिकूल्यानुकूल्यादिवशात् शरीरिणोऽपीत्यर्थः अविभावनीयमेतत् विधेः विलसितमिति भावः । अत्र एकस्यैव विधेः तुच्छी

तथापि इदम् अस्तु भरतवाक्यम्, (ढ)—
क्षीरिण्य सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्व्वसम्पन्नशस्या,
पर्जन्य' कालवर्षी, सकलजनमनो-नन्दिनो वान्तु वाता ।
मोदन्ता जन्मभाज सततमभिमता ब्राह्मणा. सन्तु सन्त:
श्रीमन्त: पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्म्मनिष्ठाश्च भूपा ॥ ६० ॥

[इति निष्क्रान्ता सर्व्वे] ।

इति संहारो नाम दशमोऽङ्क ॥ १० ॥

करणाद्यनेकक्रियाभि कर्त्तृत्वेनाभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५९ ॥

(ढ) तथाऽपि—सर्व्वविधे प्रियकर्म्मणि सम्पन्नेऽपि, यदि अन्यत् किञ्चित प्रिय प्रार्थन विद्यते, तदा इत्यथ । इद—वक्ष्यमाणरूपमित्यर्थ । भरतवा—भरतस्य—सदाख्यनाट्यशास्त्रप्रवर्त्तकमुनिविशेषभूमिकाऽवलम्बिन नटस्य, वाक्य—वचनम्, इष्टार्थाशंसनसूचकवचनरचनमित्यर्थ , नाट्याचार्य्ये भरते तच्छिष्यपजीविमा स्वेषा प्रगाढा भक्ति सूचयितु तद्वाक्यत्वेन स्ववाक्यमवतारितमिति ज्ञेयम् अत्र नाट्यगुरु-मुखेणैव जगत शान्तिसंस्थापनप्रार्थनापरत्वेन नटेनोत्कीर्त्तित प्रवर्त्तकाना श्रीमतो राज्ञा तच्छासिताना देशाना शुभस्य शान्त्याशंसनरूप प्रशस्तिक निर्वहणसन्धे चरमनङ्गमिद वेदितव्य,—"नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते" इति दर्पणोक्त-लक्षणात् ।

तदेव भरतवाक्यमाह, क्षीरिण्य इति ।—गाव,—सौरभेय्य क्षीरिण्य,—दुग्ध-वत्य, सन्तु—भवन्तु, परम्परया आज्यायुत्पादकतया तासा सृष्टिमूलत्वादिति भाव, वसुमती—पृथिवी, सर्वसम्पन्नशस्या—सर्वतोभावेन सम्पन्नानि,—परिपूर्णानि, शस्यानि—यवगोधूमादीनि यत्र तादृशी, विविधशस्यपरिपूर्णा इत्यर्थ , यद्वा,—सम्पन्नानि—अतिवृष्ट्याद्यात्मक-इतिरूपप्रतिबन्धरहिततया जातानि यानि शस्यानि—वृक्षादीना फलानि, "वृक्षादीना फलं शस्यम्" इत्यमरोक्ते, कलमकलायादीनि धान्यानि च "शस्य क्षेत्रगतं प्राहु" इत्युक्ते, ततश्च, सर्वाणि—विविधानि सम्पन्न-शस्यानि यस्या तथाविधा, विविधस्वादुफलसुगन्धिकुसुमशस्यसमृद्धेति यावत्, भवतु—अस्तु , पर्जन्य,—मेघ, काले—यथासमयेन—वारि ददाति य, तादृश , भवतु इति शेष , वाता ,—वायव , सकलजनाना—सर्व्वलोकानां, मनांसि

—चेतांसि, नन्दयन्ति—उत्फुल्लयन्तीति तथोक्ता सन्त , वान्तु—वहन्तु , जन्मभाज ,—जन्मिन , उत्पत्तिमन्त प्राणिन सर्वे इत्यर्थ , मोदन्ता—हृष्यन्तु, सुखेन तिष्ठन्तु इत्यर्थ , ब्राह्मणा ,—विप्रा , सतत—सर्वदा, अभिमता ,—यथाविधि स्वधर्मस्य अनुष्ठान वन्त , सर्वेषा हितकारितया वर्त्तमानत्वात्, सर्व्वैव सम समादृता इति वा, तथा सन्त ,—साधव , सदाचारपरायणा इत्यर्थ सन्तु—भवन्तु , च—तथा, श्रीमन्त ,—लक्ष्मीवन्त , प्रशमिता ,—निराकृता , रिपव ,—शत्रव ये तादृशा , निष्कण्टका पराक्रमशालिन इत्यर्थ , धर्म्मनिष्ठा ,—धर्म्मपरायणा , भगवन्मनुप्रदर्शितराजधर्म्मानुपालिन इत्यर्थ , नृपा ,—नृपतय , पृथ्वीं—धरणीं, पान्तु—रक्षन्तु, दण्ड्यान् दण्डयन्तु शिष्टान् पालयन्त्वित्यर्थ । "अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात् कुर्य्यादाशिषमुत्तमाम" इति सारस्वतालङ्कारवचनात् स्वरचितकाव्यान्ते कविना निबद्धा नायकाभिलाषानुसारिणी आशीरियमित्यपि बोध्यम् । स्रग्धरा वृत्तमिदम् ॥ ६० ॥

इत्यशेषशास्त्रटवीसञ्चरणपञ्चाननेन पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिताया, तदात्मजाभ्या पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्या प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्याया मृच्छकटिकव्याख्याया दशमोऽङ्क ॥ १० ॥

